

B10.T 6343 (1)

Facultat de Filologia
Universitat de València

**Teodor Llorente,
líder de la Renaixença valenciana**

**Tesi doctoral presentada per
Rafael ROCA RICART
i dirigida pel
Dr. Vicent SIMBOR ROIG
Departament de Filologia Catalana
València, 2006**

UMI Number: U607536

All rights reserved

INFORMATION TO ALL USERS

The quality of this reproduction is dependent upon the quality of the copy submitted.

In the unlikely event that the author did not send a complete manuscript and there are missing pages, these will be noted. Also, if material had to be removed, a note will indicate the deletion.

UMI U607536

Published by ProQuest LLC 2014. Copyright in the Dissertation held by the Author.
Microform Edition © ProQuest LLC.

All rights reserved. This work is protected against
unauthorized copying under Title 17, United States Code.

ProQuest LLC
789 East Eisenhower Parkway
P.O. Box 1346
Ann Arbor, MI 48106-1346

b 17266348

l 19927666

CB 0001904123

**«Teodor Llorente és, doncs,
el Poeta i el Patriarca del País Valencià renaixent»**

MIQUEL DURAN DE VALÈNCIA (1936)

**«Vora el barranc dels Algadins
naix un futur ple de collites,
la brisa té el poder dels mites,
s'ompli d'alegres teuladins.
Sense saber-ho et duem dins;
el teu barranc ens creua el cor.
I creix la llum en branques d'or
vora el barranc dels Algadins»**

VICENT ANDRÉS ESTELLÉS (1959)

Als meus pares

A Josefina

ÍNDIX

0. Teodor Llorente, líder de la Renaixença valenciana.....	13
1. Teodor Llorente, polític.....	19
1.1 El ciutadà Teodor Llorente.....	21
1.2 El «Prospecte» fundacional de <i>Las Provincias</i> (1866).....	32
1.3 Articles polítics del periòdic <i>Las Provincias</i>	41
1.4 El provincialisme llorentí.....	59
1.5 Del provincialisme al regionalisme.....	72
1.6 Un regionalista «d'aigua tèbia».....	76
2. Teodor Llorente i Marià Aguiló.....	83
2.1 L'etapa valenciana d'Aguiló (1858-1861).....	85
2.1.1 Aguiló i els primers Jocs Florals de València (1859).....	92
2.2 Huit ocasions en què els amics es retroben.....	96
2.2.1 Als Jocs Florals de Barcelona (1866 i 1868).....	99
2.2.2 A València (1876).....	101
2.2.3 A Montpeller (1878).....	104
2.2.4 Als Jocs Florals de Barcelona (1880).....	105
2.2.5 A Poblet i Santes Creus (1882).....	106
2.2.6 A Barcelona (1888 i 1893).....	108
2.3 L'«endreça» del <i>Llibret de versos</i> (1885).....	110
2.4 <i>Las Provincias</i> i Aguiló.....	115
2.4.1 La defunció d'Aguiló (1897).....	118
2.4.2 Llorente i l'homenatge a Aguiló (1909).....	121
3. Teodor Llorente i Constantí Llobart.....	125
3.1 Llorente i <i>Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí</i> (1874-1883).....	135
3.2 La fundació de Lo Rat Penat (1878).....	147
3.2.1 Llobart i els Jocs Florals (1879-1892).....	157
3.2.2 La traducció castellana de <i>Canigó</i> (1886-1888).....	166
3.2.3 L'homenatge de Lo Rat Penat a Verdaguer (1886).....	168
3.3 <i>Las Provincias</i> i Llobart.....	171

3.3.1 L' <i>Almanaque «Las Provincias»</i> i Llobart.....	178
3.3.2 Un nou plagi de Llobart (1873)	182
3.4 La defunció de Llobart (1893).....	185
3.5 L'homenatge de Lo Rat Penat a Llobart (1896).....	193
4. Teodor Llorente i el Centre Excursionista de Lo Rat Penat (1880-1911)	197
4.1 La fundació del Centre d'excursions científicoliteràries i artístiques de Lo Rat Penat (1880)	200
4.2 Les excursions a pobles valencians: les de l'Horta Sud (1880-1907).....	212
4.2.1 Alaquàs (desembre de 1880)	214
4.2.2 Manises (setembre de 1896)	216
4.2.3 Alaquàs i Torrent (desembre de 1897).....	218
4.2.4 Aldaia i Alaquàs (gener de 1898)	220
4.2.5 Silla, Alcàsser i Picassent (novembre de 1898).....	223
4.2.6 Mislata (gener de 1899)	226
4.2.7 Torrent (maig de 1906)	228
4.2.8 Quart de Poblet (maig de 1907)	229
4.3 Les quatre excursions-homenatge (1908-1911).....	231
4.3.1 Alacant (novembre de 1908)	233
4.3.2 Castelló de la Plana (novembre de 1909)	241
4.3.3 Vila-real (setembre de 1910)	246
4.3.4 Borriana (juliol de 1911).....	247
4.3.5 La dimensió política dels homenatges ratpenatistes	250
4.4 Les visites a València ciutat (1896-1911).....	254
4.4.1 Visites a edificis religiosos i sagrats	257
4.4.2 Visites a edificis públics i laics	268
4.4.3 Visites a habitatges i col·leccions privades.....	272
4.5 Les excursions fora del territori valencià: la de Tarragona (maig de 1882)	277
4.5.1 La Ruta del Cister segons Llorente	281
4.5.1.1 Els expedicionaris.....	283
4.5.1.2 Dimecres 17: València-Tarragona	285

4.5.1.3	Dijous 18: Tarragona-L'Espluga-Poblet.....	286
4.5.1.4	Divendres 19: Poblet-L'Espluga-Valls	289
4.5.1.5	Dissabte 20: Valls-Santes Creus-Valls	290
4.5.1.6	Diumenge 21: Valls-Tarragona.....	295
4.5.2	Un cant de germanor patriòtica, religiosa i cultural.....	297
4.6	Valoració de l'excursionisme ratpenatista.....	302
5.	Teodor Llorente i Vicent Blasco Ibáñez.....	307
5.1	L'etapa ratpenatista	310
5.2	L'etapa antiratpenatista	319
5.3	Una admiració i cordialitat recíproques	330
5.3.1	<i>Las Provincias</i> i Blasco Ibáñez.....	333
5.3.2	La relació epistolar.....	347
5.3.3	L'homenatge (1903) i la coronació (1909) de Llorente.....	351
5.3.4	La defunció de Llorente (1911).....	357
5.4	«Que tingues, fill meu, molts enemics...»	359
6.	Teodor Llorente i la Renaixença a Catalunya: Víctor Balaguer.....	365
6.1	L'inici de les relacions (1859-1868).....	369
6.2	El diàleg ideològic.....	376
6.3	Primera visita de Balaguer a València (1876)	381
6.4	Segona visita de Balaguer a València (1880).....	386
6.4.1	El banquet polític	387
6.4.2	La vetlada literària	391
6.4.3	Els Jocs Florals de Lo Rat Penat.....	392
6.5	Tercera visita de Balaguer a València (1891).....	399
6.6	Una intensa relació epistolar	402
6.6.1	La Flor Natural que no pogué arribar a ser.....	412
6.6.2	Entre la política i la literatura	415
6.7	<i>Las Provincias</i> i Balaguer	418
6.7.1	Llorente, divulgador de l'obra balagueriana.....	419
6.7.2	La defunció de Balaguer (1901)	428

7. Teodor Llorente i la Renaixença a Catalunya: Jacint Verdaguer.....	431
7.1 L'inici de les relacions (1865-1880)	433
7.1.1 La publicació de <i>L'Atlàntida</i> (1878).....	436
7.1.2 La publicació d' <i>Idil·lis i cants místics</i> (1879).....	439
7.1.3 Les dues trobades de 1880: el Mil·lenari de Montserrat i els Jocs Florals de Barcelona	441
7.2 Els Jocs Florals de Lo Rat Penat de 1881: la consolidació de l'amistat	444
7.3 La pràctica d'una amistat madura (1881-1902).....	453
7.3.1 L'«Oda a Barcelona» i la visita de Llorente (1883).....	455
7.3.2 Notícies de Verdaguer a <i>Lo Rat-Penat</i> . <i>Periódich Literari Quincenal</i> (1885).....	458
7.3.3 La publicació de <i>Canigó</i> (1885-1886).....	460
7.3.4 Notícies de Verdaguer a <i>Las Provincias</i> (1888)	464
7.3.5 La traducció del poema verdaguerià «L'Arpa» (1889).....	467
7.3.6 Notícies de Verdaguer a <i>Las Provincias</i> (1889)	468
7.3.7 Els Jocs Florals de Barcelona i les festes de Santa Maria de Ripoll (1893).....	471
7.3.8 L'última trobada dels amics i la «crisi» de Verdaguer	473
7.3.9 Llorente, divulgador de l'obra verdagueriana	476
7.4 La defunció de Verdaguer: noves mostres d'afecte (1902-1904)	482
7.5 Llorente i l'homenatge a Verdaguer (1908)	486
8. Teodor Llorente i la Renaixença a Mallorca: Miquel Costa i Llobera.....	491
8.1 <i>Las Provincias</i> i Costa i Llobera	493
8.1.1 Nou poemes	494
8.1.2 Tres ressenyes	496
8.1.3 D'altres articles i referències.....	505
8.2 Costa i Llobera i les noces d'argent de Lo Rat Penat (1906)	508
8.3 Llorente, traductor de Costa i Llobera	511
8.4 Els mallorquins a València (1909)	512

8.4.1	El banquet de Lo Rat Penat.....	518
8.4.2	La vetllada literària a bord del «Miramar»	520
8.5	Mallorca i la coronació de Llorente (1909).....	525
9.	Teodor Llorente i la Renaixença a Occitània: Frederic Mistral	529
9.1	Primers contactes amb els poetes de Provença.....	531
9.2	Els Jocs Florals de Barcelona (1868).....	534
9.3	La fundació de l'Acadèmia d'Oc (1876).....	539
9.4	Les noces de Mistral (1876)	546
9.5	Les festes llatines de Montpeller (1878).....	549
9.6	L'homenatge a Maria Llorente Falcó (1880).....	563
9.7	La poesia «Carta à F. Mistral», de Querol (1898)	566
9.8	L'homenatge a Llorente (1903).....	568
9.9	La primera visita de Llorente a Mistral (1903)	570
9.10	La segona visita de Llorente a Mistral (1905).....	580
9.11	Mistral i les noces d'argent de Lo Rat Penat (1906).....	587
9.12	L'episodi de les cadenes del port de Marsella (1907)	591
9.13	L'homenatge a Mistral (1909).....	596
9.14	La visita de Sanchis Sivera a Mistral (1910).....	601
9.15	La defunció de Llorente (1911).....	605
10.	Teodor Llorente, escriptor valencià	611
10.1	Lírica valenciana de Llorente (1885-1983)	613
10.1.1	El <i>Llibret de versos</i> (1885).....	617
10.1.2	El <i>Nou llibret de versos</i> (1902)	622
10.1.3	El <i>Nou llibret de versos</i> (1909)	624
10.1.4	Els <i>Llibrets de versos</i> (1914)	628
10.1.5	Les <i>Poesies valencianes</i> (1936).....	630
10.1.6	La <i>Poesia valenciana completa</i> (1983).....	633
10.1.7	Composicions no recollides al volum <i>Poesia valenciana completa</i>	638
10.1.8	Un model poètic d'extraordinària influència	645
10.2	Prosa valenciana de Llorente (1879-1911).....	655
10.2.1	Tres pròlegs.....	656

10.2.2 Les «Notes valencianes» (1900)	658
10.2.3 Un discurs i dues cartes-article.....	659
10.2.4 Consideracions a la prosa valenciana de Llorente	660
11. L'èxit de la Renaixença valenciana	665
12. Bibliografia.....	673

0. Teodor Llorente, líder de la Renaixença valenciana

La contribució de Teodor Llorente i Olivares (València, 1836-1911) a la Renaixença valenciana esdevingué, com és conegut, vasta, variada i, segons com, polèmica. Ell en fou el primer ideòleg i —juntament amb Constantí Llombart— un dels màxims activistes. I no sols l'escriptor de més extensa producció escrita, sinó també el que major qualitat hi aporta. Fins a tal punt el compromís i la influència de Llorente amb la Renaixença foren grans que sovint s'ha identificat la totalitat del moviment amb la seua persona.

Aquest lideratge tan prominent li ha reportat, al llarg dels anys i de les dècades, múltiples simpaties i adhesions, i també no poques crítiques. Tot i ser un dels escriptors valencians més homenatjats i exalçats en vida, han sigut també molts els qui, abans i després de mort (i sobretot en les quatre últimes dècades), l'han acusat d'un excessiu personalisme, d'esdevenir el gran «mangonejador» de la Renaixença, de fer i desfer al seu albir. Així, un repàs a la bibliografia —escassa, tot s'ha de dir— sobre la Renaixença valenciana evidencia que a la segona meitat del segle XX hi ha hagut investigadors que han dedicat més temps a fer càbales preguntant-se què hauria passat si Llorente no haguera exercit de la manera que ho féu la seua influència i lideratge, si no haguera imprés a la Renaixença un caràcter apolític i si la línia impulsada per Llombart fóra la que haguera acabat triomfant, posem per cas, que no a analitzar l'aportació dels seus protagonistes.

Al meu parer, la raó per la qual la nostra Renaixença és a dia de hui encara en bona part mal compresa rau en el fet que els pocs estudiosos que s'hi han acostat majoritàriament han lamentat el que podia haver sigut i no fou, cosa que els ha impedit dedicar l'atenció necessària a observar els fets en el seu context històric real. No s'han examinat, per exemple, quines eren les circumstàncies i les especificitats polítiques i socials de la ciutat de València a les darreries del segle XIX, ben diferents de les de Barcelona, ni si l'apoliticisme que Llorente i els seus coetanis pregonaven estava justificat o no. Si estava justificat, és clar, des dels paràmetres socials de la València de finals del segle XIX, no des dels actuals. Potser, en determinats casos, s'han anteposat els

desigs a la realitat històrica, i no s'ha arribat a pensar si un moviment de caràcter radical, que prescindira de les classes benestants, dels poders fàctics decimonònics —i que fins i tot n'actuara en contra seu—, hauria tingut alguna possibilitat no només de triomfar, sinó de sobreviure.

Amb tot, una de les realitats que no s'ha pogut negar és que Llorente fou l'escriptor que més hores, maldecaps i treballs dedicà a la Renaixença valenciana, i que hi realitzà aportacions impagables, com ara el reconeixement, públic i explícit, de la unitat de la llengua.

Al llarg dels anys que porte estudiant la vida i l'obra de Llorente he tingut temps de detenir-me a investigar determinades qüestions ideològiques fonamentals per a l'enteniment de l'obra llorentina, com ara el seu pensament polític, lingüístic i literari. I durant tot aquest temps m'ha semblat que el concepte més important per a analitzar l'aportació que els escriptors valencians realitzaren a la Renaixença residia en la correcta comprensió i interpretació de

l'«apoliticisme» que ell va impulsar i divulgar. Perquè l'apoliticisme es convertí, des dels inicis, en la clau de volta del nostre moviment cultural, en la característica que marcà les majors diferències respecte al català i el balear. Per això calia començar la revisió del personatge analitzant la seua ideologia política, que hom trobarà al primer dels capítols d'aquesta tesi doctoral. Llorente pretenia assentar el seu projecte cultural al damunt d'un molt difícil equilibri consistent a liderar la classe benestant valenciana i somiar la germandat cultural de l'antiga nació comuna, del «regne perdut», per utilitzar la mateixa expressió amb què fa poc s'hi ha referit l'historiador Pau Viciano.

Una de les coses que també m'ha interessat cada vegada més han sigut les estretes i profundes relacions personals que Llorente mantingué amb determinats escriptors valencians, catalans, mallorquins i provençals, líders com ell de les diferents Renaixences. Perquè trobe que aquestes relacions donen una mesura molt ajustada de la dimensió cívica i social, humana i cultural, que Llorente concedia a la poesia lírica i a la literatura en general. La primera d'aquestes relacions havia de ser, sens dubte, la que des de ben jove i ja per sempre més el va unir a Marià Aguiló, a qui sempre reconegué com a mestre. Perquè fou el mallorquí qui li insuflà l'alé renaixencista.

Pel que fa a la resta d'escriptors-líders, en el cas valencià m'ha semblat oportú analitzar els contactes que Llorente mantingué amb dos dels autors més importants del moment, amb més representativitat i pes social, si més no: Constantí Llombart i Vicent Blasco Ibáñez. De les conclusions puc avançar que la relació amb Llombart, que es mantingué llunyana en el terreny polític, trobà espais de confluència, de col·laboració i d'enfrontament en el cultural, en el lingüístic i literari. La relació amb Blasco, en canvi, atesa la diferència d'edat i d'interessos —polítics i literaris—, les característiques que el fundador d'*El Pueblo* imprimí al seu estil de vida i les llargues temporades que visqué fóra de València, oscil·là entre l'amor paternofamiliar i l'odi polític-social, però sempre dins dels paràmetres de la correcció i del pragmatisme.

D'altra banda, les intenses i afectuoses relacions que Llorente conreà amb els escriptors de Catalunya poden ser observades amb suficient detall a

través de la llarga i conseqüent amistat que l'uní a Víctor Balaguer i a Jacint Verdaguer, dos dels pesos pesants de la Renaixença catalana. I el mateix podem dir respecte a les Balears i Miquel Costa i Llobera, en qui l'autor del *Llibret de versos* veié personificades totes les virtuts de l'«illa daurada».

Llorente sentí una gran atracció pels líders literaris i socials dels territoris limítrofs, perifèrics dels estats espanyol i francès, segurament perquè s'hi identificava. I amb un dels qui més s'identificà fou, sens dubte, amb el provençal Frederic Mistral, un vertader patriarca per qui sentí una immensa veneració, com en el capítol corresponent tindrem ocasió de comprovar.

D'altra banda, una de les primeres coses que vaig advertir en començar a estudiar Llorente i la Renaixença valenciana fou que el període presentava diversos buits que exigien ser estudiats amb deteniment. I és per això que, entre les principals pretensions de la meua investigació, ha figurat la d'aportar materials de coneixement dels personatges i de les associacions que el protagonitzaren. De fet, a banda de l'estudi ideològic i de les relacions amb els líders socials i literaris de Catalunya, les Illes Balears, el País Valencià i Provença, també he volgut acarar una de les majors i més desconegudes contribucions de Llorente al desvetllament de la cultura valenciana: la de l'excursionisme intel·lectual.

Llorente fou el fundador, primer director, impulsor i màxim responsable de la majoria del llarg centenar de visites que entre 1880 i 1911 portà a terme el Centre Excursionista de Lo Rat Penat, i també de gran part de les cròniques que se'n publicaren. I trobe que l'anàlisi d'aquestes expedicions culturals resulta fonamental per a avançar en el discerniment de les repercussions i el ressò que a les nostres terres gaudí la Renaixença. L'excursionisme fou la manera que tingueren els intel·lectuals de finals del segle XIX de descobrir el País Valencià, i mostra l'esforç que realitzaren per exportar el moviment cultural de la ciutat als pobles. A més, totes aquestes visites em semblen un exemple diàfan del fet que la nostra Renaixença no fou cap fracàs, com tantes vegades s'ha dit i repetit sovint de manera automàtica. Per això he dedicat gran part del meu esforç a recuperar les cròniques d'aquestes visites ratpenatistes, i per això

les oferisc transcrites en un voluminós apèndix que em sembla del tot necessari per a avançar en la comprensió de l'abast de les tasques ratpenatesca i llorentina.

Finalment, també he volgut destinar un capítol a parlar de la producció escrita, en vers i en prosa, que Llorente realitzà en català. Encara que la faceta de poeta valencià siga una de les més estudiades i conegudes, m'ha semblat oportú realitzar-hi algunes puntualitzacions, i sistematitzar la història i la sort que des de 1885 (data en què veié la llum el *Llibret de versos*) fins a 1983 (data d'aparició del volum *Poesia valenciana completa*, a càrrec de Lluís Guarnier) han experimentat les diverses edicions dels seus versos. A més, també he volgut aportar set poesies «desconegudes» que he trobat al llarg de tots aquests anys —i que en el seu dia no foren integrades al volum *Poesia valenciana completa*—, i matisar aquella creença segons la qual Llorente només utilitzà el valencià per a redactar poesia. Per aconseguir-ho, he reunit i examinat els texts de prosa valenciana, i n'he tret les conclusions oportunes.

D'aquesta manera, a partir de l'anàlisi de la seua ideologia política, de l'enorme aportació que realitzà a l'excursionisme intel·lectual, de la revisió de la seua faceta d'escriptor valencià i de les relacions i contactes que mantingué amb lletraferits com ara Marià Aguiló, Constantí Llombart, Vicent Blasco Ibáñez, Víctor Balaguer, Jacint Verdaguer, Miquel Costa i Llobera i Frederic Mistral, és possible observar quina fou la forma i la manera com Teodor Llorente esdevingué un dels escriptors més importants i influents de la literatura catalana contemporània, poeta simbòlic i líder indiscutible de la Renaixença valenciana. Un clàssic modern.

1. Teodor Llorente, polític¹

Llorente fou un eminent home públic que, al llarg de la seua vida, despleguà una intensa activitat social i cultural. Poeta, periodista, historiador i polític, de fermes conviccions i apassionat caràcter, difícilment es podrà entendre ni explicar el darrer terç del segle XIX valencià sense la intervenció, directa o mediata, de Llorente.

Resulta convenient començar l'anàlisi del personatge a través de la seua activitat política perquè el seu pensament és ben revelador de la seua actitud pública, de la seua vocació de líder. La contínua influència que, des dels periòdics que dirigí a partir de 1861, va exercir en la conformació de l'ideari social en què creia avançava de la mà de les seues idees liberals i conservadores. Perquè, de fet, i com en 1971 afirmà Alfons Cucó, «Llorente, gran *maître a penser* de la burgesia de la Restauració, conformà el moviment renaixentista a imatge i retirança de la dita classe»².

Atés el prestigi i el pes socials que amb el pas dels anys Llorente assolí, i la capacitat de lideratge que acredità, la intromissió en la política activa li havia de resultar ineludible; i de fet, amb el temps, acabà produint-se. Potser fins i tot a contracor, segons es desprén de les seues manifestacions i de la progressió dels càrrecs polítics que ocupà. Amb tot, cal no oblidar que senyorejà el partit conservador valencià entre els anys 1885 i 1903, període durant el qual arribà a ser-ne cap provincial per dues vegades.

L'evolució que experimentà el seu pensament polític, i que el féu discórrer des d'un liberalisme moderat i crític fins a una decisiva aposta per la restauració monàrquica i el conservadorisme, està molt relacionada amb l'itinerari cultural i l'actuació renaixentista que protagonitzà. Potser, allò més interessant de cara a desvetllar les dimensions i els límits del paper que Llorente desenvolupà al front de la Renaixença valenciana siga trobar les raons

¹ Amb poques variants, el present capítol recull dos texts publicats anteriorment: l'«Estudi preliminar» a LLORENTE OLIVARES, Teodor, *Escrits polítics (1866-1908)*, Diputació de València, València, 2001, p. 9-57; i l'article «Teodor Llorente. Del provincialisme al regionalisme valencianista», *Afers. Fulls de Recerca i Pensament*, 44, Catarroja, 2003, p. 53-74.

² CUCÓ, Alfons, *El valencianisme polític 1874-1936*, València, 1971; 2^a ed. ampliada i revisada, *Afers*, Catarroja-Barcelona, 1999, p. 52.

per les quals impulsà un moviment aparentment apolític. Ja que la interpretació que fins ara s'ha fet de l'apoliticisme tan declarat i defensat per ell deixa molts claroscurs. D'altra banda, quina significació tenia en el darrer terç del segle XIX el provincianisme? Quines aspiracions amagava el sentiment regional que movia els escriptors renaixencistes? És enormement interessant i il·lustratiu comprovar com l'esperit de Llorente —i el de molts dels seus contemporanis— es debatia entre dos pols a primera vista oposats, com conjugava l'amor a la terra i a la llengua dels valencians i la fidelitat a l'unicitat d'un Estat espanyol que ningú, ni de dretes ni d'esquerres, no se sentia capaç de qüestionar.

Aquest ideari el portà a mantenir una postura dual, eclèctica i, sovint, contradictòria. La positura ideològica que Llorente defensà li permeté ser admirat i respectat tant pels qui en compartien un mateix ideal polític i literari com pels qui, des dels àmbits d'influència espanyols, veien amb suspicàcia una recuperació lingüística que, fins i tot en el cas d'anar disfressada d'apoliticisme, aixecava recels, perquè comportava implicacions i conseqüències polítiques.

L'actitud adoptada per Llorente anà unida a una posició dialogant, intermèdia, que sovint li proferí cops d'un i d'altre bàndol, als quals quasi sempre pogué fer front gràcies al seu enorme prestigi social, cultural i polític. Per això el professor Vicent Simbor ha parlat d'ell com d'un «parapet immillorable» contra aquells sectors socials poderosos que observaven les manifestacions de la Renaixença com a «políticament atemptatòries a la unitat de la pàtria»³. En l'estratègia de Llorente, l'eficàcia cultural exigia actuacions lingüístiques i literàries prudentes, revestides d'una aparent innocuïtat política. Cosa que, paradoxalment, a la València de finals del segle XIX únicament podia resultar creïble als ulls de les classes benestants si era formulada per un dels seus, per un dels personatges de major prestigi social de l'època, pel líder del partit conservador.

³ SIMBOR ROIG, Vicent, «Introducció» a LLORENTE, Teodor, *Poesia*, València, 1996, p. 24.

1.1 El ciutadà Teodor Llorente

Compromés, des de ben jove, en múltiples activitats socials i culturals, en moltes responsabilitats públiques, resultava inexcusable que el ciutadà Teodor Llorente prenguera part en la vida política del període històric que li va tocar viure. Deixant de banda el vessant literari —que, després del periodístic, fou en el que més es distingí—, cal dir que el seu pensaments polític resulta ben complea i ric en matisos. D'aquesta manera, en l'intens camí recorregut pel «Llorente polític» cal distingir dos itineraris que al final se sobreposen: el de «director de diari» i el de «polític actiu». Perquè, de fet, una tasca l'abocà a l'altra. Com en 1911 afirmà el canonge Josep Sanchis Sivera, «*siendo Llorente periodista y director y propietario de un periódico tan acreditado como Las Provincias, no podía dejar de ser político*»⁴.

D'aquestes dues dedicacions, però, ben desiguals des d'un punt de vista formal i cronològic, Llorente s'estimava molt més la de director de diari que no la de polític actiu: la de diputat i cap provincial del partit conservador. El que li agradava, el que l'entusiasmava, era vessar opinió i ideologia des de la talaia privilegiada que li oferien els dos diaris que dirigí: *La Opinión* (1861-1866) i *Las Provincias* (1866-1904), que constituïren la seua primera ocupació i passió, professional i vital. I, en canvi, suportà com una incòmoda molèstia els càrrecs públics i de partit que desenvolupà en l'etapa final de la seua vida, en l'etapa de maduresa. Llorente pretengué, amb els seus diaris, crear un nou estil de periodisme polític, ben diferent del que predominava a l'època en què s'hi inicià. I a fe que ho aconseguí⁵.

⁴ SANCHIS SIVERA, José, «Biografía del laureado vate Teodoro Llorente y Olivares», *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*, 7, València, juliol de 1911, p. 301.

Tant en aquesta com en la resta de cites textuais, valencianes i castellanés, he respectat l'ortografia original, i només he regularitzat la puntuació i l'ús d'algunes majúscules. En el cas de les cites castellanés, però, també he regularitzat l'accentuació. No així en les valencianés.

⁵ En 1936 l'historiador Vicent Calvo Acàcio escrigué que «quan es va encarregar Llorente, l'any 1861, de dirigir *La Opinión*, tenia vint-i-cinc anys, cap pràctica periodística, però hi portava una cultura, un tremp, un equilibri, un caràcter, sobretot una consciència i patriotisme. Fullegi's aquell periòdic de fa setanta tres anys; llevat dels evidents progressos tipogràfics i informatius de l'època present, no crec pas que puguin avantatjar-lo molts en esperit de modernitat, en exacta concreció de l'actualitat mundial, en síntesi informativa, en serenitat en els judicis, en interpretació de la veritable opinió ciutadana, ni tampoc en l'autèntica aplicació de la

Amb 25 anys prengué la direcció del diari polític *La Opinión*, propietat de Josep Campo, el futur Marqués, i començà a intervenir i influir, de manera més o menys directa, en els afers polítics i socials del país. Posteriorment, amb la fundació i direcció d'un altre diari polític, *Las Provincias* (1866) —que en realitat no era sinó una continuació de la línia periodística encetada i assajada amb *La Opinión*⁶—, i la seua consagració com a periodista, Llorente es convertí en un dels ideòlegs més preclars del partit liberal-conservador. Sense amagar les seues simpaties amb aquesta tendència política, però, sempre pretengué mantindre's al marge de la militància activa, perquè pensava que el periodista havia de ser, primer de res, independent. Desitjà, amb *Las Provincias*, seguir l'exemple de director de diari polític conservador, independent però influent, que li oferien Joan Mañé y Flaquer i el *Diario de Barcelona*, amb qui mai no amagà les seues afinitats i simpaties, periodístiques i polítiques⁷. I com que, amb el pas del temps, les opinions expressades al diari adquiriren un pes polític ben significatiu (com després comprovarem), la seua trajectòria pública el conduí, irremeiablement, a la intervenció en política activa. Des d'aquest punt de vista, Llorente fou, d'alguna manera, presa del seu destí.

Cal pensar —perquè així ho declarà ell i perquè així ho confirmen les dades— que només prengué acta de diputat condicionat per circumstàncies externes i a desgrat. Ho avala el fet que, podent haver gaudit molt abans d'un

legítima democràcia. (...) Aquell jove de vint-i-cinc anys marcà amb son innat equilibri, noves orientacions als periòdics de dins i de fora de la nostra terra, dignificant-los, polint-los, ennoblint llurs campanyes i donant-los un marcadíssim sentit literari que pocs tenien». CALVO-ACACIO, Vicent, «L'equilibri mental i moral de Llorente», *La República de les Lletres*, 7, València, gener-març de 1936, p. 8.

Per la seua banda, la professora Rosa Monlleó ha pogut comprovar que «al estudiar las fuentes de los años anteriores al Sexenio nos llamaron la atención las elaboraciones teóricas y los proyectos reformistas que *La Opinión* primero y *Las Provincias* después presentaron de forma continuada. Estos diarios, portavoces de la burguesía, muestran un dinamismo y una actividad inusitadas». MONLLEÓ PERIS, Rosa, *La burguesía valenciana en el Sexenio democrático*, Castelló de la Plana, 1996, p. 25. Encara que ella no ho diu, no hi ha dubte que el dinamisme i l'activitat dels diaris són mèrits del director, Teodor Llorente.

⁶ «Antesala de *Las Provincias*», anomena José Altabella a *La Opinión*. ALTABELLA, José, «*Las Provincias*», *eje histórico del periodismo valenciano (1866-1969)*, Madrid, 1970, p. 77.

⁷ Així ho manifestà en 1909 Joan Navarro Reverter: «Desde que se dedicó al periodismo [Llorente] pensó consagrarse a esta misión, no de un modo accidental como hacen muchos, valiéndose de él como de un puente para pasar a situaciones mejores, sino profesional y definitivamente. Tenía el ejemplo, que quería seguir, de Mañé y Flaquer». NAVARRO REVERTER, Juan, *Teodoro Llorente. Su vida y sus obras*, Barcelona, 1909, p. 64.

càrrec polític, es resistira tant com pogué a participar-hi, ja que el seu aterratge en el parlamentarisme es produí tard, quan ja portava trenta anys de director de diari. Aquesta participació —que se cenyeix, bàsicament, a la dècada dels anys noranta del segle XIX— li costà grans sobreesforços i desenganys, ja que en cap moment no volgué aparcar les altres activitats professionals i intel·lectuals que des de jove l'havien ocupat. L'assumí com una càrrega, i la valoració que, al final, feu de la seua etapa política tingué un regust negatiu: «*Yo no he sido político activo mas que per accidens*»⁸, declarava ja en 1899, un mes abans de renunciar, per primera vegada, a la direcció provincial de partit conservador.

La decepció que en Llorente causà l'exercici de la política activa ha sigut constatada per la major part dels seus biògrafs. Així, mentre Miquel Duran de València afirmà que, «per bé que Llorente sempre volgué viure apartat de les lluites polítiques, arribà un moment que no pogué eludir els precés dels seus amics, perquè figurava entre els conservadors valencians i es trobava davant d'un òrgan d'opinió que influïa molt en les classes conservadores d'aquell temps»⁹; Sanchis Sivera sentencià que «*esa intervención, aunque ocupa casi quince años de su vida, fue en ella un episodio de menor interés, y el más ajeno a su carácter, a sus gustos y a su significación propia*»¹⁰.

El moment en què no pogué evitar la seua integració en les llistes del partit conservador es produí el 5 de febrer de 1891, data en què fou elegit diputat a Corts del districte de Sueca, en circumstàncies que tenen molt a veure amb l'amistat que el poeta valencià professava a un dels, per aquell temps, líders del partit conservador espanyol, Francisco Silvela. I és ací on cal situar el seu inici en política activa¹¹. Bé és veritat que, anteriorment, Llorente havia sigut diputat provincial durant tres períodes breus de temps: en 1874 (per nomenament en 31

⁸ «Carta de D. Teodoro Llorente», *Las Provincias* (27-VII-1899). Reproduïda a LLORENTE OLIVARES, Teodor, *Escrits polítics (1866-1908)*, a cura de Rafael ROCA RICART, València, 2001, p. 389-391.

⁹ DURAN DE VALÈNCIA, Miquel, *Teodor Llorente*, Barcelona, 1936, p. 18.

¹⁰ SANCHIS SIVERA, José, «Notas biográficas y críticas», *Teodoro Llorente. Su vida y sus obras*, Barcelona, 1909, p. 434.

¹¹ També és d'aquest parer Lluís Guamer, quan afirma que 1891 és la data en la qual Llorente inicià «la seua llarga carrera política». GUARNER, Lluís, «Pròleg» a LLORENTE, Teodor, *Poesia valenciana completa*, València, 1983, p. 99.

de maig i en 31 de desembre), i en 1877 (per elecció en 15 de desembre). Pel que fa a l'any 1874, i segons relata Sanchis Sivera, la cosa anà de la següent manera:

«Derribada la turbulenta república por el golpe de mano del general Pavía, el gobierno provisional nombró Ayuntamientos y Diputaciones provinciales. Quiso que en la de Valencia hubiese, al lado de los representantes de partidos que aceptaban aquel orden de cosas, elementos sociales prestigiosos sin carácter político, interesados en restablecer el orden y la paz. En este concepto fue nombrado el poeta valenciano diputado provincial, y creyó que, como un sacrificio, debía aceptar el nombramiento»¹².

Posteriorment, l'adveniment de la restauració monàrquica, amb què Llorente hi col·laborà, ratificà aquest nomenament¹³. Però en el moment de constituir-se les primeres Corts de la Restauració, Llorente ja es negà rotundament a formar-ne part¹⁴. Només en 1877 acceptà el nomenament de

¹² SANCHIS SIVERA, José, «Notas biográficas y críticas», *Teodoro Llorente. Su vida y sus obras*, Barcelona, 1909, p. 434.

Gràcies a l'amabilitat del Sr. Joan Teodor Corbín Llorente, el seu besnét, he tingut accés a les còpies de les cartes de nomenament de 1874. La del 31 de maig va adreçada al «Sr. D. Teodoro Llorente y Olivares» i diu així: «Gobierno de la Provincia. Valencia. En uso de las facultades extraordinarias de [que] me hallo investido he acordado conferir a V. S. el cargo de Diputado Provincial.

En su consecuencia, le ruego se sirva concurrir el viernes 5 de junio próximo, a las nueve de la mañana, al salón de sesiones de la Diputación con el objeto de constituir la corporación y proceder al nombramiento de Comisión permanente, que ha de entender desde luego en asuntos de su competencia.

Dios guarde a V. S. ms. as. Valencia, 31 de mayo de 1874.- Ramón de Acero». Arxiu biblioteca Llorente.

¹³ La carta de nomenament, datada el 31 de desembre de 1874 i adreçada al «Sr. Don Teodoro Llorente», diu així: «Capitanía General de Valencia. E. M. En uso de las facultades extraordinarias de que me hallo investido, he acordado conferir a V. S. el cargo de Diputado Provincial.

En su consecuencia, le ruego se sirva concurrir mañana viernes a las once de la misma al Salón de Sesiones de la Diputación, con el objeto de constituir la Corporación y proceder al nombramiento de la Comisión Permanente.

Dios guarde a V. S. ms. as. Valencia, 31 de diciembre de 1874.- Vicente Villalva». Arxiu biblioteca Llorente.

¹⁴ «Cuando hubieron de elegirse las primeras Cortes de la Restauración, formaron la candidatura para toda la provincia los prohombres del partido dominante: el gobierno la devolvió señalando una falta en ella: no estaba incluido Teodoro Llorente. El gobernador, que era entonces don Antonio Candalija, contestó que Llorente no había solicitado su inclusión; el gobierno replicó que, sin solicitarla, debiera haberse hecho, y le encargó que se le ofreciese y se esforzase en hacersele aceptar. A muchos hubiese tentado este ofrecimiento: el director de Las Provincias lo rehusó rotundamente. Poco después uno de los candidatos, por disgustos que

diputat provincial pel districte del Mar «*porque el gobierno declaró que su abstención completa de los cargos públicos era considerada como hostilidad a la Restauración*»¹⁵. Un govern, el d'Antonio Cánovas del Castillo, amb el qual Llorente (segons avancen els temps i els esdeveniments) no s'estarà de mostrar les seues discrepàncies. Fins al punt de demanar públicament, en 1881, la seua substitució; cosa que dóna la mesura de fins a quin punt el periodista entenia la independència política¹⁶. El fet, però, que Llorente es mostrara tan crític amb el partit de Cánovas del Castillo com per a demanar el seu recanvi s'explica pel rumb que, després de la restauració monàrquica, havia pres la política conservadora, i que s'accentuà a principis de la dècada dels anys huitanta. Llorente veié aquell gir amb ulls molt crítics.

En 1881, després de deixar el poder, el partit conservador entrà en crisi, i fou aleshores que realitzà la seua aparició en escena Francisco Silvela, en qui Llorente veié personalitzades les virtuts i els ideals de què en aquell moment mancaven els conservadors. Silvela enarborava un ideari regenerador que combatia la corrupció i, sobretot, que es mostrava molt sensible amb el regionalisme i les aspiracions de les províncies. L'empatia que ben prompte s'establí entre tots dos no només fou política: també fou cultural i personal, de similitud de caràcters. Sanchis Sivera ho resumí de la següent manera: «*En 1885 el descontento era general, y los disidentes, afectos a las doctrinas que entonces comenzaba a manifestar don Francisco Silvela, buscaban y obtenían su apoyo. Llorente simpatizaba también con las tendencias de Silvela*»¹⁷.

En aquest estat de coses, en 1885 els seguidors de Silvela demanaren a Llorente que prenguera la direcció del partit conservador valencià. Ell, però, no

alteraron su salud, se retiró. Era ya otro el gobernador, el señor Fernández de Cadórniga; el gobierno le encargó mucho que el distrito vacante fuese para Llorente, venciendo a toda costa su resistencia. Inútil fue; el severo periodista repitió su negativa. Y mientras se encumbraban en el Parlamento oscuros personajes, que poco habían hecho por restablecer la normalidad en España, permanecía muy tranquilo en la redacción de su periódico provinciano quien tantos y tantos sacrificios hizo con este patriótico objeto». SANCHIS SIVERA, José, «Notas biográficas y críticas», Teodoro Llorente. Su vida y sus obras, Barcelona, 1909, p. 435.

¹⁵ *Ibidem.*

¹⁶ Vegeu l'article: «¿Cuándo debe dejar el poder el partido liberal-conservador?», *Las Provincias* (4-I-1881). Reproduït a *Escritos políticos...*, p. 305-311.

¹⁷ SANCHIS SIVERA, José, «Notas biográficas y críticas», *Teodoro Llorente. Su vida y sus obras*, Barcelona, 1909, p. 436.

acceptà més que el segon lloc, deixant la presidència per al Marqués de Montortal: *«Así se creó el partido silvelista valenciano —comenta Sanchis Sivera—, tan potente y tan brillante durante algunos años. El marqués de Montortal fue su representante; Llorente su asesor: nada hacía el marqués sin contar con él»*¹⁸.

Després d'un període de govern liberal, els conservadors tomaren al poder en 1890. I Silvela, aleshores ministre de Governació, proposà a Llorente que acceptara la candidatura al Congrés. Però, segons relata Navarro Reverter:

*«Oponía el poeta, en mal hora metido a político, su resolución inquebrantable de no ir a las Cortes: —“Será usted elegido, contestaba el ministro, o juzgaré fracasada toda mi obra en Valencia. Recibirá usted el acta de diputado: después, rásguela usted, si quiere”. Cedió Llorente por segunda vez, y vino a Madrid a disgusto, en cumplimiento del deber que creía inexcusable, de secundar la acción de Silvela»*¹⁹.

Fou així com Llorente inicià la seua més intensa i compromesa carrera en política activa, sempre al costat de Francisco Silvela, i sent elegit en 5 de febrer de 1891 diputat a Corts pel districte de Sueca. Una carrera que es consolidà a partir de 1893, i que es perllongà durant deu anys, fins a 1903; i en la qual, Llorente, a més dels diversos càrrecs públics, ocupà per dues vegades la direcció dels conservadors valencians: en l'interval 1895-99, i des de gener fins a juliol de 1903²⁰.

Així, en 1893 —consumada l'escissió del partit conservador i bandejat, definitivament, Cánovas del Castillo— Llorente fou novament elegit diputat a Corts pel districte de València en 5 de març. El silvelisme tingué en ell un dels seus pilars fonamentals, i segons Navarro Reverter, en les eleccions de 1893, *«no hubo para esta parcialidad triunfo más brillante que el del director de Las*

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ NAVARRO REVERTER, Juan, *loc. cit.*, p. 66.

²⁰ Llorente uní el seu destí polític al de Silvela. No és estrany, doncs, que en abandonar Silvela la política i posteriorment morir (1905) Llorente es trobara políticament desemparat. Potser fóra aquesta una de les raons per les quals pensà que a *Las Provincias*, que havia apostat molt fortament pel silvelisme, li calia un canvi d'aires. Això, juntament amb el motiu econòmic, explicaria la venda del diari en 1904 a l'impressor Frederic Doménech.

Provincias elegido diputado por Valencia»²¹. A partir d'aquest moment, la identificació de Llorente amb Silvela fou tan evident que el jove Ahriman —el futur Azorín— escriuria, en 1894, que «Llorente se cree un Júpiter capitolino, y es un Ganimedes... de Silvela»²². A propòsit del paper tan fonamental que Llorente jugà en favor de Silvela, Sanchis Sivera reporta una anècdota molt il·lustrativa: «Decía Cánovas: "¡La hidra del silvelismo tiene su cabeza en Valencia; allí hay que cortársela!" Y Sagasta, que gobernaba entonces, le ayudaba en su deseo»²³.

Llorente s'havia consolidat com el gran valedor de Silvela a València. I, evidentment, aquesta filiació ideològica havia de costar-li un preu polític, a ell, que tant s'havia resistit a la militància partidista. El pagà en 1895, en produir-se la mort del Marqués de Montortal. Llorente fou requerit una altra vegada perquè acceptara el càrrec de cap provincial dels conservadors valencians; i fou en aquell moment que la seua participació política assolí el zenit. El període 1895-1903

²¹ NAVARRO REVERTER, Juan, *op. cit.*, p. 66.

²² AHRIMAN (José Martínez Ruiz), *Buscapiés (sátiras y críticas)*, Madrid, 1894, p. 71.

²³ SANCHIS SIVERA, José, «Notas biográficas y críticas», *Teodoro Llorente. Su vida y sus obras*, Barcelona, 1909, p. 436.

esdevingué, d'aquesta manera, el de la major intervenció de Llorente en política activa. I fou per això que, en 1898, Blasco Ibáñez afirmà, entre altres coses, que el poeta valencià havia convertit Lo Rat Penat en «*una madriguera silvelista*»²⁴. De fet, Silvela havia sigut, a invitació de Llorente, mantenidor dels Jocs Florals de Lo Rat Penat en 1897²⁵. Com, posteriorment, en 1903, també ho seria l'advocat i polític silvelista Emilio Borso di Carminati, per renúncia de José Echegaray²⁶.

Pel que fa al contingut del discurs que Silvela pronuncià en els Jocs Florals de 1897, cal destacar alguns dels elogis i comentaris que, des de Vic, mossén Jaume Collell dirigia a Llorente:

*«Mi estimado y distinguido amigo: sea enhorabuena, no sólo por sus triunfos personales, sino por las declaraciones regionalistas que la fiesta del Rat Penat ha hecho brotar de los labios del señor Silvela. Por ahí hemos de echar a andar si queremos evitar que la política española nos inficione a todos con sus emanaciones palúdicas causadas por el estancamiento y corrupción de todos los elementos de la vida nacional»*²⁷.

Amb tot, i malgrat el poder social i polític que el càrrec poguera reportar-li, cal significar que Llorente mai no acabà de sentir-se a gust amb la responsabilitat que suposava la presidència del partit conservador, perquè ell preferia exercir un altre tipus de política. S'estimava més reflexionar sobre els esdeveniments i induir pautes de comportament polític d'una altra manera: des de la direcció del diari, amb independència, sense responsabilitats directes. Com explicà Sanchis Sivera, la comandància del partit conservador «*no le placía, y estuvo trabajando para librarse de tan grave carga, hasta que encontró nuevo jefe*

²⁴ BLASCO IBÁÑEZ, «De literatura. Sociedad silvelista Lo Rat Penat», *El Pueblo* (8-VII-1898).

²⁵ Llorente ja ho havia intentat l'any anterior, en 1896, però en aquella ocasió els treballs parlamentaris («*veo que los debates se van a prolongar más de lo que creíamos*») no permeteren a Silvela acceptar la invitació. En aquest sentit s'explica la carta inèdita que, datada a Madrid el 25 de juny de 1896, adreçava Silvela a Llorente. Carta 148: Arxiu biblioteca Llorente.

²⁶ Echegaray declinà la invitació per problemes de salut. Consulteu la carta inèdita que, datada a Madrid l'1 de maig de 1903, adreçà a Llorente per a explicar-li que «*en el mes de julio estoy en el centro del descanso, y separado de Valencia por uno de los mayores diámetros de la península*». Carta 197: Arxiu biblioteca Llorente.

²⁷ Carta 294: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 268-269.

en don Fernando Núñez Robres, hermano político del difunto [marqués de Montortal]»²⁸. I Llorente deixà el seu càrrec al front del partit quatre anys després d'haver-lo pres, en 1899²⁹.

Abans, però, encara fou senador electe per la província de València en 16 d'abril de 1898; i diputat a Corts pel districte de Llíria exactament un any després, el 16 d'abril de 1899, essent Silvela president del Consell de Ministres³⁰.

Arran de la pèrdua de les colònies americanes en 1898 Silvela encapçalà un moviment polític «regeneracionista» en què, entre altres coses, s'incidí en la importància del regionalisme. Un dels seus seguidors, el Marquès de Polavieja, que teoritzà les tesis de Silvela en un manifest, s'adreçava des de Madrid a Llorente, mitjançant carta datada l'11 de setembre de 1898, en els següents termes:

«La rebelión de Cuba ha motivado que los Estados Unidos hayan podido satisfacer su política de expansión arrojándonos de América, y la alteración del orden, mejor dicho, la guerra civil, pueden también ser motivo para que las naciones poderosas de Europa pongan término a sus diferencias quitándonos Baleares, Canarias, Ceuta, Melilla, Bahía de Gibraltar, Sierra Carbonera, alguna ría de Galicia y el territorio entre el Ebro y el Pirineo.

*Todo se ve aquí en pequeño y sin más móvil que el del interés personal. No ven o no quieren ver que el país y el ejército están algo más que divorciados de los hombres y partidos que nos han llevado a la catástrofe»*³¹.

²⁸ SANCHIS SIVERA, José, «Notas biográficas y críticas», *Teodoro Llorente. Su vida y sus obras*, Barcelona, 1909, p. 436.

²⁹ Arribats en aquest punt, he de fer un aclariment important. Hom troba una ambigüitat deliberada (patent en quasi tots els investigadors que s'hi han acostat, d'una manera crítica, a la faceta política de Llorente) quan es tracta de datar els dos períodes en què Llorente fou cap del partit conservador valencià. D'aquesta manera, ni Joan Navarro Reverter, ni Josep Sanchis Sivera, ni Miquel Duran de València, ni Lluís Guamer, ni els autors de la *Història de la literatura catalana*, ni els de la *Gran Enciclopèdia Valenciana*, no s'han atrevit a datar aquestes etapes. El professor Vicent Simbor, per la seua banda, que n'ha sigut el més agosarat, ho ha fet de manera inexacta, en afirmar que «durant els anys 1895 a 1898 [Llorente] es va fer càrrec de la direcció del partit conservador a València». Vegeu SIMBOR ROIG, Vicent, «Introducció» a LLORENTE, Teodor, *Poesia*, València, 1996, p. 10.

Per tant, vull deixar clar que Llorente ocupà la direcció provincial del partit conservador per primera vegada des de 1895 fins a octubre de 1899; i per segona vegada des de gener fins a juliol de 1903.

³⁰ SANCHIS SIVERA, José, «Biografía del laureado vate Teodoro Llorente y Olivares», *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*, 7, València, juliol de 1911, p. 301. Segons indica, però, una nota de l'*Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 125, fou elegit senador el 10 d'abril de 1898.

Pel juliol de 1899 —tres mesos després de ser elegit diputat a Corts—, en un diari de Madrid es publicà la notícia que Llorente abandonava la política activa. El director de *Las Provincias* isqué al pas d'aquests rumors amb una carta adreçada al periòdic madrileny *La Época* en què manifestava:

«Hace unos días, al salir de Valencia para venir a las Cortes, dije en Las Provincias que me proponía dejar la dirección del partido conservador en aquella provincia, porque un trabajo excesivo había resentido mi salud y necesitaba descanso.

Añadía que esto no significaba cambio alguno en mi actitud política, y que continuaría defendiendo en el periódico las ideas que siempre he sostenido. Mis propósitos no han sido bien interpretados por todos, y hoy leo en un diario de esta corte que me retiro a la vida privada, sin duda por desengaños y disgustos sufridos. (...) Yo no me retiro ni puedo retirarme a la vida privada, teniendo un periódico político que todos los días ha de dar al público su leal parecer, pero con esta continua labor del periodista creo cumplir bastante mis deberes para con la patria. No he de abandonar tampoco el asiento que en el Congreso debo a mis electores de Liria. No es de mi gusto la gestión parlamentaria ni fío mucho de ella, pero mi voto estará siempre al servicio de la causa que sinceramente defiendo. (...) Dejaré en otras manos bien leales y seguras la gestión continua y para mi ya imposible de la política conservadora en la provincia de Valencia; pero continuaré siendo ante la opinión pública el defensor más entusiasta de los principios de regeneración nacional expuestos en el programa del actual presidente del Consejo de Ministros»³².

És a dir, de Silvela. Llorente, resulta evident, estava cansat dels maldecaps que li proporcionava la política activa, i tres mesos després d'aquestes declaracions complia la seua promesa i abandonava la direcció del partit conservador de València.

La tranquil·litat, però, únicament li durà tres anys; perquè, com relatava Sanchis Sivera:

³¹ Carta inèdita núm. 170: Arxiu biblioteca Llorente.

³² «Carta de D. Teodoro Llorente», *Las Provincias* (27-VII-1899). Reproduïda a *Escrits polítics...*, p. 389-391.

«Juzgábase ya libre de la para él enojosa acción política, cuando tras un período de mando de los liberales, volvió al gobierno en diciembre de 1902 Silvela asociado con Maura. Llorente impuso una negativa absoluta a volver al Parlamento, y el deseo justificadísimo de vivir tranquilo y retirado, puesto que el partido conservador valenciano tenía ya jefe que lo dirigiera. Pero hubo la desgracia de que, a los pocos días, este jefe enfermó de tal manera, que ya no había que contar con él. Silvela pidió a Llorente como favor supremo, como favor último, que tomase otra vez la dirección del partido»³³.

I Llorente, per obediència a Silvela, hi acceptà. Hi acceptà, segons afirmava, per veure acomplert el seu vell anhel: aconseguir la unió dels conservadors valencians, durant tants anys dividits. *«Lograr la unión del partido era lo primero para mi»³⁴*, recordaria mesos després. I cal dir que, momentàniament, ho aconseguí, perquè la seua elecció com a cap per segona vegada fou aclamada per unanimitat; cosa que, malgrat tot, el reconfortà de l'esforç:

«Compensación grande de mi sacrificio fue el modo como se aceptó mi jefatura en la reunión que inmediatamente después se celebró en el Temple. Diose allí el espectáculo consolador de ver reunidos por primera vez, después de veinticinco años, por lo menos, de discordia e intestina lucha, a los conservadores valencianos de todos los matices y procedencias. La unanimidad y espontaneidad con que aceptaron mi nombre para la jefatura del partido, hicieron concebir esperanzas de que por fin se realizase en Valencia la unión, que era el desideratum del Sr. Silvela y de todos los que de buena fe militábamos bajo sus banderas»³⁵.

Però la desitjada unió dels conservadors valencians fou tan sols un miratge, perquè ben prompte les dissensions tornaren a fer-se evidents³⁶. I en

³³ SANCHIS SIVERA, José, «Notas biográficas y críticas», *Teodoro Llorente. Su vida y sus obras*, Barcelona, 1909, p. 437.

³⁴ LLORENTE, Teodoro, «A los conservadores valencianos», *Las Provincias* (20-VII-1903). Reproduït a *Escríts polítics...*, p. 391-399.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ Ho foren de seguida. El 13 de març de 1903 el polític català Eduard Dato escrivia a Llorente des de Madrid i li deia: *«Mi querido amigo: Recibo su atenta carta participándome su determinación de retirarse de la política, por efecto de la excisión que se ha producido entre nuestros amigos de esa Ciudad. Creo firmemente que el concurso de persona de los*

juliol de 1903, Llorente, amb 67 anys d'edat, vell, cansat i decebut, deixà definitivament la política activa.

A partir d'aquell moment, el ciutadà Teodor Llorente tornà a dedicar-se a la política exclusivament des de la direcció del seu diari, empresa que no havia abandonat en quaranta-dos anys de professió i mentre travessava l'atzarosa mar dels diversos càrrecs polítics que ocupà. Fins a l'any següent, 1904, en què, per motius de salut, deixà la direcció efectiva del diari en mans del seu fill, Teodor Llorente Falcó, i en mantingué l'honorífica.

1.2 El «Prospecte» fundacional de *Las Provincias* (1866)

El 31 de gener de 1866 eixia al carrer el primer número de *Las Provincias. Diario de Valencia*, sota la direcció i propietat de Teodor Llorente. El dia anterior, però, en el darrer número del diari *La Opinión*, ja havia aparegut un cartell anunciador de *Las Provincias* i un llarg escrit, un «Prospecte» fundacional que, redactat pel director, declarava les intencions, els objectius i les finalitats amb què naixia la nova publicació. L'escrit conté una tan gran càrrega política que si, en comptes de ser un diari, *Las Provincias* haguera sigut un partit polític, i si, en comptes de fundar i dirigir un periòdic, Llorente haguera pretés presentar-se a unes eleccions, ara no parlàriem d'aquest document com del «prospecte fundacional» de *Las Provincias*, sinó com del seu «programa electoral».

A principis de 1936, en acomplir-se el primer centenari del naixement de Llorente i el 70é aniversari de la fundació de *Las Provincias*, des de les pàgines de *La República de las Letras* l'historiador Vicent Calvo Acàcio afirmava que

«llegir el programa redactat per Llorente en iniciar-se la publicació de *Las Provincias* és endinsar-se per complet en la seua personalitat; si en aquests moments

merecimientos y prestigios de V. es necesario e indispensable a nuestra política y todavía confío en que pasados los primeros momentos de natural excitación, ha de rectificar un acuerdo que si bien respeto, estimo como perjudicial a los intereses de la política conservadora en Valencia.

Lamento ¡y cómo no he de lamentarlo! la ruptura entre nuestros amigos que, por serlo, merecen por igual todo mi afecto, y a que desaparezcan diferencias y a que el partido conservador de Valencia constituya una de las organizaciones conservadoras más fuertes, puesto que elementos sobradamente hay para ello, debemos cooperar todos». Carta inèdita núm. 196: Arxiu biblioteca Llorente.

es publicués tindria també indubtable actualitat, perquè aquelles idees, aquells conceptes, tenen el do de l'immutable, i després de seixanta vuit anys d'existència, a més d'ésser un programa de govern, és font viva d'autèntica, vital democràcia»³⁷.

Efectivament, en 1866 —cinc anys després de dedicar-se per complet a les tasques periodístiques— Llorente ja havia definit el seu ideari vital; i l'experiència a *La Opinión* li havia deixat molt clar què era el que, sota el seu punt de vista, calia esperar d'un diari polític. D'aquesta manera, es pot comprovar com les idees més destacades del «Prospecte» seran les línies mestres de les reflexions que posteriorment, al llarg dels anys, Llorente desenvoluparà en els seus articles periodístics.

El «Prospecte», estructurat en dotze punts o capítols, s'iniciava amb un repàs a la convulsa situació política perquè en 1866 travessava l'Estat espanyol, i

³⁷ CALVO-ACÀCIO, Vicent, *loc. cit.*, p. 8.

que el director de *Las Provincias* resumia amb una crítica constatació: «Espanya padece plétora de política»³⁸. Ho explicava de la següent manera:

*«En ningún país del mundo se habla tanto, en favor o en contra, del gobierno como en España; en ningún país del mundo hay tantos partidos, ni tantas fracciones, ni tantos grupos, ni tantos periódicos, ni tantos hombres públicos. Tampoco ninguna nación ha tenido, como nosotros, en estos tres últimos años siete graves crisis ministeriales, siete gobiernos diferentes, siete trastornos en la administración pública, con sus obligados episodios de manifestaciones pacíficas o casi-pacíficas, alborotos, conspiraciones y hasta una seria sublevación militar»*³⁹.

Aquesta excepcionalitat política —«*babel*», l'anomena ell— havia sembrat la confusió, i havia conduït els partits a la divisió i la desorganització, amb una nefasta conseqüència: «*La idea cede el lugar a la personalidad*», «*la ambición atropella a la consecuencia*»⁴⁰.

Amb tot, per a Llorente el més greu era constatar que la ciutadania, davant aquesta deplorable situació política, no reaccionava ni prenia cartes en l'assumpte, sinó que s'ho mirava amb actitud passiva:

*«El país, que creyó hace pocos años haber llegado la época del desarrollo tranquilo y fecundo de los poderosos gérmenes de su grandeza y bienestar, mira disiparse su sueño de oro; ve olvidados sus verdaderos y permanentes intereses por los que en el poder o la oposición necesitan todo su tiempo y todas sus armas para una lucha sin tregua ni término; observa en todas partes la inquietud, el malestar, la alarma, la crisis económica enlazándose con la crisis política»*⁴¹;

perquè, tristament, «*la inmensa mayoría de las personas que constituye la fuerza y el nervio de la patria, se aparta con dolor o con desdén del palenque*

³⁸ «*Las Provincias. Diario de Valencia. Prospecto*», *La Opinión* (30-I-1866). També es pot trobar reproduït a *Las Provincias* (30-I-1966), p. 2; a ALTABELLA, José, «*Las Provincias*», *eje histórico del periodismo valenciano (1866-1969)*, Madrid, 1970, p. 177-188; i a *Escritos políticos...*, p. 69-81.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*.

político»⁴². És a dir, que davant de la crisi social i política la societat civil romania desorganitzada i es manifestava passiva. I contra això és contra el que pretenia reaccionar Llorente.

Els mitjans de comunicació existents s'havien mostrat inoperants per a actuar com a revulsius socials, com a impulsors d'una nova consciència política. I aquest era el principal argument que utilitzava Llorente per a justificar l'aparició d'un nou diari, d'una publicació que agitara la ciutadania, la informara i la conscienciara de la situació i de les eixides possibles. «*Convencidos de que existen demasiados periódicos en España, vamos, no obstante, a publicar un periódico más*»⁴³, afirmava. Ara bé, també tenia clar que, realment, no es tractaria d'«*un periódico más*». En aquella situació —en què, segons Calvo Acàcio, l'exercici del periodisme s'havia convertit, majoritàriament, en «*talaia d'ambiciosos o muralla dels ben situats*»⁴⁴—, Llorente volia fundar un diari diferent, un diari les principals finalitats del qual foren la independència política i la fiscalització dels partits, com també observà Calvo Acàcio. Hi assegurava:

*«Vamos a hablar al país de sus propios intereses; pero no seremos eco de ninguna de las parcialidades militantes. Venimos a ser la voz de los que callan. Venimos a ser, en lo que nuestras fuerzas permitan, la voz del país que quiere ser justa, prudente y económicamente gobernado, la voz del propietario que desea paz y seguridad, del agricultor que anhela ensanchar su mercado, del industrial que busca facilidades para su fabricación, del comerciante que necesita libertad para su tráfico, del consumidor que sufre las consecuencias de las trabas económicas y los impuestos absurdos, del obrero cansado de ver que son muchos los que le halagan y adulan, y pocos los que prudente y eficazmente trabajan por mejorar su condición moral y material»*⁴⁵.

També afirmava que el lema de *Las Provincias* anava a ser: «*Menos política; más protección a los verdaderos y legítimos intereses sociales*»⁴⁶. Però, el que vertaderament Llorente —que no ocultava el seu liberalisme econòmic—

⁴² *Ibidem.*

⁴³ *Ibidem.*

⁴⁴ CALVO-ACÀCIO, Vicent, *loc. cit.*, p. 8.

⁴⁵ «*Las Provincias. Diario de Valencia. Prospecto*», *La Opinión* (30-I-1866).

⁴⁶ *Ibidem.*

reclamava no era la supressió de la política, sinó la seua regeneració. Reivindicava una nova manera de fer i entendre la política. Una política que en aquell moment es manifestava estanca, corrupta i excessivament burocratitzada pels diferents partits polítics; mentre que ell la desitjava oberta, participada i lliure, una política plural i «pràctica»:

«Los partidos son, en nuestro concepto, legítimos y necesarios. Lo que creemos tener derecho a exigirles, en nombre de los intereses supremos del país, es que sobrepongan a sus pasiones, a sus caprichos, a su egoísmo, aquellos sagrados intereses, cuando ellos pueden recibir en la lucha menoscabo»⁴⁷.

Hi anunciava, també, que el nou diari anava a ser ideològicament plural, i tan tolerant amb els partits polítics com fóra possible. Que seria eclèctic, que acceptaria i respectaria totes les idees, perquè *«las más de las veces todos los partidos tienen algo de razón, y ninguno toda la razón»⁴⁸*. I que, per damunt de tot, seria un diari lliure, ja que, nascut sense lligams partidistes, la independència i la imparcialitat serien les seues senyeres: *«Independientes siempre, aplaudiremos y censuraremos con mesurada imparcialidad actos determinados, según los juzguemos beneficiosos o perjudiciales para el país, prescindiendo por completo del color político del gobierno que los lleve a cabo»⁴⁹*. Aquest era el compromís que, en el moment de la seua fundació, prenia *Las Provincias*. Un compromís que, no hi ha dubte, el diferenciava de la majoria dels periòdics de l'època.

Ara bé, sense atendre a *«parcialidades militantes»*, quines eren les línies polítiques i ideològiques, les aspiracions i els desigs que defensaria el nou diari? Llorente també els explicitava. Resumits, podríem dir que n'eren bàsicament tres: suport a la monarquia constitucional; suport a les Corts en tant que legítimes representants del país; i defensa dels deures i dels drets individuals:

⁴⁷ *Ibidem.*

⁴⁸ *Ibidem.*

⁴⁹ *Ibidem.*

«Queremos que el trono, símbolo tradicional de la unidad patria, se conserve levantado sobre todos los partidos constitucionales, aprovechando en ocasión oportuna los servicios que cada uno de ellos puede prestar a la nación. Queremos que las Cortes sean verdadera representación del país, y que de ellas reciban su fuerza gobiernos de larga y vigorosa vida. Queremos que los derechos individuales estén firmemente garantidos y sean escrupulosamente respetados. Queremos que el principio de autoridad recobre el prestigio que ha perdido; que la ley sea el Arca Santa ante la cual se prosternen gobernantes y gobernados, y que la conciencia, algo amortiguada, de los derechos y de los deberes sea para todos suprema norma de conducta»⁵⁰.

Per a aconseguir això caldria que, en primer lloc, *«mejoráranse y purificáranse las costumbres políticas»⁵¹*; caldria que es consolidaren l'estabilitat política i la cultura democràtica: *«Lo que nosotros queremos, lo que nuestra trabajada patria necesita, es que los cambios políticos no se repitan cada seis meses, y que sea la opinión pública, legalmente expresada, no una intriga palaciega, un tumulto en las plazas, o una sedición en los cuarteles, la que determine esos cambios»⁵²*.

Això no obstant, caldria també que l'administració es desburocratitzara i regenerara: *«Hasta que no se cierren herméticamente las puertas de las oficinas a las bastardas influencias de partido, España no estará bien administrada»⁵³*. Caldria que la lamentable situació econòmica i rentística del país es redreçara a la veu d'un crít ferm: *«Reformas y economías!»*. I, sobretot, caldria que es produïra una vertadera i progressiva descentralització administrativa: *«No sólo hay que dar independencia a la administración: hay que descentralizarla, prestando mayor vida a las provincias y a los pueblos, sujetos hoy a la absorción burocrática de Madrid, y hay que simplificarla, arrancando ruedas inútiles que la complican, y facilitando el despacho de todos los asuntos»⁵⁴*.

He dit «sobretot» perquè la defensa de la descentralització burocràtica, administrativa i moral —no la política— de l'Estat espanyol fou, sens dubte, la

⁵⁰ *Ibidem.*

⁵¹ *Ibidem.*

⁵² *Ibidem.*

⁵³ *Ibidem.*

⁵⁴ *Ibidem.*

característica principal i més destacada que, en els orígens, volgué imprimir Llorente al seu diari. Fou el requeriment que, amb gran recurrència, mai no es cansà de repetir i de reivindicar al llarg dels anys i dels escrits, i el fonament del seu provincialisme. Fou la idea que major personalitat atorgà al periòdic i la que marcà, fins i tot, el seu títol: *Las Provincias*. No era un nom gratuït. Pretenia posar l'èmfasi en el territori valencià, en les tres províncies que l'integraven. Així es desprèn de la lectura del «Prospecte» fundacional; així ho han expressat els investigadors i biògrafs que n'han parlat⁵⁵; i així ho explicà el mateix Llorente quan, en 1881, tot defensant el valencianisme que el diari practicava, escrigué:

«Está tan arraigada esa idea en el espíritu de nuestra publicación que ella le ha dado el título que lleva. Las Provincias nos llamamos porque hemos querido ser, en la prensa española, voz de lo que se siente y piensa fuera de Madrid; protesta contra los que envueltos en la atmósfera que allí rodea a los altos poderes, no atienden ni consideran bastante al resto del país; despertador de la actividad amortiguada en los centros alejados de la corte; fomento de la vida local y provincial, cuyo conjunto anima y fecundiza la vida nacional. Todo eso hemos querido significar al titulamos Las Provincias»⁵⁶.

La idea de la descentralització, de la reivindicació del protagonisme econòmic, social i cultural que corresponia al territori valencià, fou la que d'una manera més persistent i constant mantingué Llorente al llarg de tots els anys que fou director de *Las Provincias*, i, per tant, el pilar bàsic i fonamental del seu ideari polític. Joan Navarro Reverter, en parlar-ne, afirmava que

«era una idea de mucho alcance político y social. Conseguir que llegaran al centro gubernamental de España las palpitaciones, los anhelos y las aspiraciones de las provincias y de los pueblos, informando a los gobernantes sobre su verdadera situación,

⁵⁵ El professor Simbor, per exemple, quan afirma que «dels dotze punts programàtics amb què es presentava en societat la nova capçalera mereixen ser-ne destacats dos: el liberalisme i la defensa de la descentralització i dels interessos del País Valencià —les 3 províncies, origen del títol». SIMBOR ROIG, Vicent, «Introducció» a LLORENTE, Teodor, *Poesía*, València, 1996, p. 9.

⁵⁶ «Nuestro valencianismo», *Las Provincias* (19-VI-1881). Reproduït a *Escritos políticos...*, p. 327-331.

no conocida a través de los cristales del caciquismo o del personal interés, era y es todavía un empeño de singular transcendencia, y ese fue el programa de Las Provincias»⁵⁷.

I en el mateix sentit s'expressava Josep Sanchis Sivera, quan afirmava que, una vegada fundat el nou diari, «*Llorente, con entera libertad ya podía desarrollar sus planes periodísticos, en los que entraba como misión muy principal dar a conocer en Madrid lo que se pensaba y lo que se quería fuera de Madrid*»⁵⁸.

Llorente no només posà en marxa els seus plans sinó que reisqué, i de manera eloqüent, en la seua particular empresa descentralitzadora, ja que aconseguí que moltes de les idees de *Las Provincias* resultaren influents a Madrid, allà on s'elaboraven les lleis i es portaven les regnes de l'Estat:

«Algo se consiguió con los esfuerzos de Mañé y Flaquer en El Diario de Barcelona y de Llorente en su periódico, tenidos entonces por los dos principales órganos de la opinión pública fuera de Madrid, y en algún caso influyeron sobre la marcha de los negocios políticos, gracias a una constancia, una fe y una sinceridad merecedoras de la gratitud patria»⁵⁹.

En el cas de *Las Provincias*, hi haurà temps per a comprovar-ho en parlar del «provincialisme».

En els seus darrers punts, però, el «Prospecte» deixava de costat la política estricta per a manifestar que el periòdic també treballaria a favor de la cultura i del progrés, i que ho faria fins i tot en un grau superior al que corresponia a un diari polític: «*El adelanto intelectual y el mejoramiento moral de nuestro*

⁵⁷ NAVARRO REVERTER, Juan, *op. cit.*, p. 48.

⁵⁸ SANCHIS SIVERA, José, «Notas biográficas y críticas», *Teodoro Llorente. Su vida y sus obras*, Barcelona, 1909, p. 403.

⁵⁹ NAVARRO REVERTER, Juan, *op. cit.*, p. 48.

De la mateixa manera, Francesc Almela i Vives escrigué que Llorente, «ànima i cos de *Las Provincias*, (...) influïa en una massa de lectors valencians i fins feia arribar la seua veu a Madrid, cosa que aleshores solament aconseguia el *Diario de Barcelona*, degà de la premsa d'aquella ciutat, com *Las Provincias* ho és de la premsa valenciana». ALMELA I VIVES, Francesc, «Llorente, historiador», *La República de les Lletres*, 7, València, gener-març de 1936, p. 16.

pueblo tendrá en nosotros humildes pero fervientes apóstoles»⁶⁰, declarava Llorente. I això es traduïa de diferents maneres. Es concretava, per exemple, en una decidida aposta de defensa i de respecte a favor de les manifestacions espirituals: «*No hay civilización verdadera sin creencias arraigadas y severos sentimientos morales»⁶¹*. Pel que fa a les idees religioses, assegurava que «*apartadas, como las queremos, de todo interés político, merecerán siempre nuestro respeto y veneración»⁶²*. I pel que fa als sentiments morals, manifestava que «*serán para nosotros igualmente sagrados, y nunca permitiremos que aparezca en nuestras columnas, ni aún en la parte destinada a amenizar el periódico, una sola palabra que pueda parecer peligrosa o inconveniente, en una publicación que aspira a entrar, como un amigo de confianza, en el seno de las familias»⁶³*. Tal com correspon a un diari que pretenia representar la tradició liberal i conservadora més estesa a l'època.

Finalment, no menys interessant i singular, però, resulta l'aposta que *Las Provincias* feia per l'educació i per les arts: «*Trabajaremos por la propaganda de la instrucción y la cultura, no sólo discurrendo sobre los medios de extenderlas y encaminarlas a buen fin, sino también dando mayor lugar del que suelen conceder los diarios políticos a la literatura y las artes, divinas y amables civilizadoras de los pueblos»⁶⁴*. *Quod erat demonstrandum*⁶⁵.

Explicitats els propòsits, només calia demanar les forces i el suport social suficients per a portar-los a terme. I per això Llorente feia una crida i una invitació final als lectors —amb apel·lació directa als més jòvens— a aproximar-se a les columnes del diari, convençut que en les seues mans estava el futur del periòdic i la possibilitat de concreció de totes les idees anteriorment exposades. Concebia el diari com a «*obra de unión*», com a fòrum d'encontre, intercanvi i reflexió:

⁶⁰ «*Las Provincias. Diario de Valencia. Prospecto*», *La Opinión* (30-I-1866).

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *Las Provincias* fou, sens dubte, el diari que més cobertura donà a la Renaixença valenciana. Al llarg d'aquest treball hom podrà fer-se una idea de l'impuls que, des de la publicació que dirigia, Llorente donà al conreu de la llengua i la literatura autòctones, la investigació històrica i la difusió artística.

«Fundamos, en conclusión, un periódico para todos los buenos valencianos; sus columnas les ofrecen lugar para el decoroso debate de los intereses públicos: la gloria de los resultados que pueda obtener nuestra empresa será de los que se dignen acudir a nuestro bien intencionado llamamiento»⁶⁶. I ací finalitzaven els dotze punts del manifest ideològic de *Las Provincias*.

En les línies posteriors, i a modé d'epíleg, Llorente es dedicà a explicar i detallar l'estructura i els continguts del diari, la periodicitat i el preu de les subscripcions, és a dir, de quina manera s'havia de concretar i materialitzar la «defensa del pensamiento político, económico y administrativo que queda explanado en nuestro programa»⁶⁷. Un programa, no cal dir-ho, ambiciós, compromés, moderat i obert, que estava dirigit a captar l'atenció i la benvolença d'una gran part de la població valenciana del moment, precisament aquella més identificada amb les idees regeneradores del liberalisme i del conservadorisme coetanis. Una atenció i una benvolença que els lectors s'apressaren a manifestar-li, i amb les quals *Las Provincias* s'afiançà ràpidament —no sols a València sinó a tot l'Estat espanyol⁶⁸— com un dels diaris més llegits i moderns del moment, com una eina d'informació, d'influència política i d'educació cívica, social i cultural.

1.3 Articles polítics del periòdic *Las Provincias*

Teodor Llorente mai no publicà cap llibre, volum o compendi de temàtica estrictament política, i és per això que per accedir al seu pensament polític cal acudir a la lectura dels seus articles i reflexions periodístiques, enormement variats, nombrosos i dispersos. Durant més de quaranta anys, des de 1861 fins a 1904, Llorente estigué opinant pràcticament cada dia sobre l'actualitat política que

⁶⁶ «*Las Provincias. Diario de Valencia. Prospecto*», *La Opinión* (30-I-1866).

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ Així ho manifestà també Constantí Llobart quan afirmà: «Llavors fundà *Las Provincias*, de les qu'encara hui es propietari y director, periòdich d'idees lliberals un tant conservadores, empero independent de tot partit, al que s'ha consagrat lo Sr. Llorente en cos y en ánima, es dir, ab tal asiduitat y perseverancia, que ha llograt inductablement convertirlo en ú dels millors diaris d'Espanya». LLOBART, Constantí, *Los fills de la morta-viva. Apunts bio-bibliogràfics pera la historia del renaiximent lliterari llemosí en Valencia*, València, 1879-1883, p. 382. En 2005 s'ha fet una edició facsímil d'aquesta obra a càrrec de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua.

l'envoltava. Es tractava, primer de res, de complir amb les seues obligacions professionals, de director de diari.

La seua activitat periodística permet conèixer amb extremada exactitud i detallisme quin era el seu posicionament públic davant qualsevol esdeveniment polític, social i cultural. Un repàs als seus més significatius articles polítics ens ajudarà a copsar-ho. Si l'inicie amb la fundació del diari *Las Provincias*, produïda el 31 de gener de 1866, quan Llorente acabava de complir els 30 anys, és perquè, encara que ja en portava cinc exercint el periodisme, anteriorment sempre ho havia fet servint els interessos del propietari de *La Opinión*: el Marqués de Campo⁶⁹. Mentre que, a partir d'ara, en esdevenir director i propietari del nou periòdic, servirà exclusivament els seus.

⁶⁹ Sobre l'etapa de Llorente al front de *La Opinión*, consulteu: SERNA ALONSO, Just, «Prensa e ideología agrarista en el País Valenciano: a propósito de "La Opinión" (1860-1866)», Tesi de llicenciatura inèdita, Facultat de Geografia i Història, Universitat de València, 1981; ALTABELLA, José, *op. cit.*, p. 77-94; i també l'article de SIMBOR ROIG, Vicent, «Llorente, "La

El període 1866-1883, la primera època de maduresa, conforma l'etapa més interessant i desconeguda de Llorente: la de la seua consolidació com a líder social. L'estrena com a director de *Las Provincias* tenia lloc amb un article en què parlava de la fracassada sublevació militar del general Prim. Com no podia ser d'altra manera, les seues paraules eren de condemna, de suport a la via democràtica: «*Condenamos en principio y en absoluto toda insurrección. Intente, en buen hora, todo partido llegar al poder: pero sea por las vías legales que les están abiertas en los países en que domina el régimen representativo. La resistencia legal contra un golpe de Estado es lo único que es lícito a los ciudadanos*»⁷⁰. De passada, aprofitava per a denunciar el desànim i descontent en què, a causa de la ineficàcia dels partits polítics, s'havia sumit el país:

*«Porque los partidos han perdido la fuerza que tenían en la nación. El país está descontento; tiene hambre y sed de reformas, pero una dolorosísima experiencia le ha convencido de que las que anhela y necesita las olvidan en el poder todos los partidos que en la oposición las prometieron. Por eso no ha triunfado el movimiento insurreccional del caudillo progresista»*⁷¹.

I per a solucionar aquesta crispada situació social, pensava que només hi havia una solució: la reforma.

Amb aquest objectiu, féu una crida als diputats —especialment als valencians— perquè, davant la passivitat del govern, impulsaren les millores i les reformes que la política espanyola necessita:

«Hora es de que los representantes del país, inspirándose en las supremas necesidades de la patria, reivindiquen la independencia de que hacían alarde los severos diputados de las antiguas Cortes españolas. En el actual Congreso se nota un ligero movimiento en este sentido: contribuyan a impulsarlo los diputados por Valencia,

Opinió" i la Renaixença», *Caplletra*, 4, Barcelona, 1988, p. 123-136.

⁷⁰ «La sublevación de Prim», *Las Provincias* (31-I-1866). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 121-124.

⁷¹ *Ibidem*.

y cuenten con la gratitud del país y con nuestros desinteresados aplausos, que se convertirán en otro caso en merecidas censuras»⁷².

Per això, quan els progressistes, que havien donat el seu suport a la sublevació militar, decidiren tornar al Parlament Llorente els felicità i es manifestà a favor de la pluralitat política i democràtica:

«Las Provincias, que ha expresado en su programa el deseo de ver figurar en el terreno legal a todas las parcialidades constitucionales, se felicita de que la progresista, tan numerosa, tan entusiasta y tan decidida, de un paso en el buen camino, separándose del fatal sendero que hoy sólo conduce a frustrados pronunciamientos, escándalo de la Europa y padrón de ignominia para la pobre España»⁷³.

L'any 1868 s'obri amb tres excel·lents articles en què *Las Provincias* ix al pas d'unes declaracions publicades en el periòdic *El Imparcial* que feien referència a algunes de les manifestacions del «Prospecte» fundacional del diari valencià, i que arremetien contra aquelles persones que pensaven que el que calia era «no meterse en política». Llorente, que ja s'havia definit anteriorment a favor de la intervenció indirecta de la societat civil en els afers polítics, afirmava, amb contundència, que «*nuestro primordial propósito es sacar de su indiferencia a las clases que constituyen la fuerza del país, para traerlas a la vida pública*»⁷⁴; ja que «*cuanto menos se ocupan esas clases de los asuntos públicos, más se apoderan de ellos los políticos de profesión, las gentes turbulentas y bullidoras que forman la parte activa de los partidos, y que con honrosas excepciones, suelen reclutar-se entre los elementos improductivos de la sociedad*»⁷⁵. Amb opinions d'aquest tipus s'entén perfectament que Llorente es resistira tant a

⁷² «La misión de los diputados», *Las Provincias* (1-II-1866). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 125-126.

⁷³ «Los progresistas en el Parlamento», *Las Provincias* (1-III-1866). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 130-133.

⁷⁴ «No meterse en política», *Las Provincias* (21-VIII-1868). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 133-136.

⁷⁵ *Ibidem*.

intervenir en política activa i que, per contra, es trobara tan plàcidament agitant la consciència de la societat des de les columnes del diari:

«Se necesita que se llene ese abismo que separa a la apática mayoría que no se mete en política, y a la minoría turbulenta que no hace mas que política; que el labrador, el industrial, el artista, el hombre de letras, el comerciante, el propietario, todas esas personas de su casa que temen salir de ella, reivindiquen su parte en el manejo de los asuntos públicos, que son los de todos ellos; que lean los periódicos, que vayan a las urnas, que influyan en el municipio y en la provincia, que se presenten en las Cortes, y que arrojen de todos esos sitios a tantos holgazanes y ambiciosos, abogados sin pleitos, médicos sin enfermos, literatos sin estudios, gacetilleros sin vergüenza, muñidores de elecciones, corredores de empleos, turba multa de zánganos, que llenan la colmena de la política y chupan la miel del presupuesto»⁷⁶.

Perquè, per a ell, «*la anormal condición política de nuestra patria*» era propiciada, entre altres coses, per la divisió tan radical que existia entre els que «*no se meten en política*» i els que «*no hacen otra cosa mas que política*», un pensament que pot ser aplicat a moltes i diferents èpoques.

El que resulta evident, doncs, és que, a més de reclamar la participació de la major part de la societat en els afers públics, Llorente es mostrava molt crític amb la situació que dominava el panorama polític. I per això, en setembre de 1868, en secundar pacíficament València la Revolució de Cadis, s'hi mostrà tan entusiasta, perquè pensava que amb ella arribarien les solucions a la crisi que travessava el país: «*Adheridos con júbilo al alzamiento nacional, trabajaremos con fe y constancia por alcanzar los bienes que España espera de este supremo esfuerzo de sus hijos*»⁷⁷. Com bé assevera Mª Carmen Gualberto Danza, «*para Llorente la Revolución de Septiembre no será sinó la solución de los problemas existentes en la España del momento, y la acoge con gran ilusión*»⁷⁸. I la seua

⁷⁶ *Ibidem.*

⁷⁷ «¡Viva la España con honra!», *Las Provincias* (30-IX-1868). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 142-143.

⁷⁸ GUALBERTO DANZA, Mª Carmen, «Teodoro Llorente y los problemas de su tiempo», *Saítabi*, XVIII, València, 1968, p. 129.

dèria, a partir d'aleshores, fou conscienciar la població i aconseguir que el canvi servira de revulsiu per a la regeneració política espanyola:

«Consagrémonos nosotros a hacer provechosa y fecunda esta radical Revolución, asegurando hoy el orden y la garantía de todos los intereses sociales, y asentando mañana, con la buena armonía y la concordia que debe reinar entre todos los amantes del país, las instituciones que han de hacer próspera y feliz a la España del porvenir»⁷⁹.

D'aquesta manera, el primer que féu Llorente fou exigir la constitució d'un govern provisional que assegurara l'ordre i la llibertat: *«Importa mucho, para asegurar el triunfo de la revolución, que todos los liberales, sin distinción de matices, nos agrupemos en torno del gobierno provisional»⁸⁰*. Prompte, però, començà a advertir les contradiccions i la confusió en què caigueren els protagonistes de la Revolució. Ja que, havent proclamat en principi la monarquia constitucional, i constatades les dificultats de trobar un nou monarca, moltes veus començaven a inclinar-se pel sistema de govern republicà, idea que Llorente contemplava amb reserves:

«A falta de un monarca que se imponga por la fuerza de las cosas, hábilmente conducidas por los iniciadores de la revolución, la idea republicana, franca y abiertamente defendida por los más ardientes demócratas, gana terreno, no sólo entre las masas populares, sino entre las mismas clases conservadoras, que comprenden la dificultad, cada día mayor, de crear una nueva dinastía»⁸¹.

D'entrada, es mostrarà partidari de la forma de govern que millor asseure la llibertat i el liberalisme, que és el que una vegada i una altra ell demanava:

⁷⁹ «El trono vacante», *Las Provincias* (1-X-1868). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 143-144.

⁸⁰ «¡Gobierno!», *Las Provincias* (10-X-1868). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 146-150.

⁸¹ «El futuro gobierno», *Las Provincias* (21-X-1868). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 154-157.

«Queremos libertad completa, libertad verdadera, libertad para todos, y por lo tanto reducimos el papel del gobierno a garantizar esta libertad, a hacer respetar el derecho de cada cual. En este punto no transigimos: queremos y defendemos toda la libertad. (...) Respecto a la forma de gobierno, hay que buscar la que mejor realice ese fin, sin prevenciones de escuela y tomando en cuenta las circunstancias de cada país»⁸².

Però, amb tot, i malgrat creure que seria «humiliant» haver d'acudir a l'estranger a demanar un rei, pensava —fent gala del seu liberalisme monàrquic— que la monarquia era preferible a la república, perquè el sistema federal, deia, podria resultar molt negatiu per al país a causa de «*la falta de educación política de nuestro pueblo*»⁸³. Per això, davant la possibilitat de la idea republicana, asseverava:

«La república en España habría de ser precisamente república federal. Ardientes partidarios nosotros de la descentralización, habiendo hecho de esta palabra el grito de guerra contra el gobierno caído, creerán algunos quizás que seremos simpáticos al federalismo republicano. De ninguna manera. Queremos una descentralización administrativa y económica muy amplia, con un poder político central muy fuerte»⁸⁴.

I ho justificava afirmant que una república federal seria «*la oligarquía de unos cuantos caciques en cada Estado, la tiranía al detall (sic). (...) Cuanto más reducido es el círculo, cuanto más pequeña es la localidad, más fáciles son los abusos y más duro el mando de los caciques*»⁸⁵. Calia, doncs, fugir del federalisme, que per a ell era sinònim de caciquisme. I aquestes i d'altres qüestions eren les que el portaven a proclamar que «*la monarquía es necesaria*»⁸⁶.

161. ⁸² «La República», *Las Provincias* (1-XI-1868). Reproduït a *Escríts polítics...*, p. 157-

⁸³ *Ibidem.*

⁸⁴ *Ibidem.*

⁸⁵ *Ibidem.*

⁸⁶ *Ibidem.*

Si d'alguna cosa ens hem convençut a aquestes altures és que Llorente és un periodista reflexiu que ho raona tot, que mai no imposa el seu criteri, sinó que sempre intenta convèncer, tant als partidaris com als detractors. Per això, passada l'alegria inicial, començà a mostrar-se crític amb la revolució, començà a detectar-hi errors i a denunciar-los:

«Lo que está sucediendo es consecuencia lógica i inevitable del error primordial cometido por los que han hecho la revolución. (...) "No es lícito derribar un gobierno, por malo que sea, cuando no se tiene otro gobierno mejor e inmediatamente dispuesto para reemplazarlo". Nuestros revolucionarios no tenían ese gobierno mejor con que sustituir al de doña Isabel de Borbón. Querían cambiar de dinastía, y no habían podido llegar a un previo acuerdo sobre el futuro monarca, previo acuerdo que era indispensable para acometer la revolución»⁸⁷.

Tomava a culpabilitzar als partits polítics —als progressistes— que havien promogut la revolució de la lamentable situació política, per imprevisors i irresponsables, ja que *«no se habían hecho exacto cargo de la situación política que creaban»⁸⁸*.

Malgrat tot, un dels grans mèrits que el director de *Las Provincias* concedí a la revolució de 1868 fou el d'haver propugnat un gran canvi en el sistema educatiu:

«Si la revolución de septiembre ha producido notables cambios en el modo de ser de muchas instituciones, en ninguno de ellos ha sido tan radical como en la enseñanza, que ha pasado en pocos meses de la cabilosa desconfianza y de la más depresiva sujeción oficial, a la atmósfera de libertad que en la estudiosa Alemania está produciendo hace años los más satisfactorios resultados»⁸⁹.

⁸⁷ «Gravedad de la situación», *Las Provincias* (27-XI-1868). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 169-171.

⁸⁸ «La situación política», *Las Provincias* (29-XI-1868). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 171-174.

⁸⁹ «La enseñanza libre», *Las Provincias* (21-II-1869). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 188-191.

Perquè, deia, «*Valencia es sin disputa la población española donde este cambio se ha dejado sentir con más fuerza*». Llorente, no hi ha dubte, davant els fets de 1868 es manifestà com un gran analista social i polític, i fou segurament això el que li permeté de començar a consolidar un gran prestigi en el món del periodisme.

Quan les Corts espanyoles establiren el sufragi universal masculí, no dubtà a advertir als partits polítics que la participació electoral de la majoria de l'Estat requeria «*otra táctica, otras armas, otros elementos de combate*»⁹⁰. I quan Amadeu I de Savoia fou entronitzat com a rei recomanà: «*Podrá servir de mucho un rey que tenga sobre el ejército una influencia directa y personal*»⁹¹. Per què? Per a assegurar l'estabilitat del país:

*«Adversarios como somos del militarismo, hemos de conceder que tratándose de un príncipe que viene a España, sin encontrar afecciones previas ni intereses solidarios con su dinastía, quizás convenga que sea un rey militar, un rey que fácilmente adquiera simpatías en el ejército, que se lo atraiga, y que convierta a este elemento de fuerza en sostén de su trono»*⁹².

I és que els carlistes, des del primer moment, ja havien qualificat el nou monarca com «*el rey extranjero*»⁹³.

La idea que Llorente concebí respecte a Amadeu I de Savoia fou la d'un rei constitucional «simpàtic» amb l'exèrcit, que ocupara la comandància de l'Estat i que deixara el govern en mans dels polítics. Però que controlara els militars, que són els qui sempre han encapçalat els pronunciaments hostils:

«Aceptamos un rey militar para que sea posible un presidente del Consejo de ministros civil. Tenga el rey en su mano la fuerza pública, y encerrándose en su papel constitucional, deje a los hombres de gobierno que representen las aspiraciones de la

⁹⁰ «La situación política», *Las Provincias* (29-XI-1868). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 171-174.

⁹¹ «El nuevo rey y la cuestión de fuerza», *Las Provincias* (5-I-1871). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 194-197.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ *Ibidem*.

opinión pública desarrollar en paz sus planes políticos, sin necesidad de estar atentos continuamente a la cuestión apremiante del orden público, vencida por la adhesión íntima del ejército al trono y a la persona del monarca»⁹⁴.

La política, havia sentenciat Llorente en 1866, és art de circumstàncies.

En el capítol de les anècdotes cal assenyalar episodis com els que el director de *Las Provincias* protagonitzà en protestar, enèrgicament, per la supressió de les barres de la Corona d'Aragó de l'escut d'armes que figurava al front de la *Gaceta*⁹⁵. O l'advertiment que féu «a las clases acomodadas» perquè, davant de l'avanç del comunisme internacionalista, s'anticiparen a satisfer les peticions dels treballadors⁹⁶.

Respecte a la desunió, ja patent en 1871, dels conservadors valencians —el que serà la pedra de toc del Llorente «polític actiu»— i el conjuntural apropament que protagonitzaren (a través de la signatura d'un manifest) per tal de contrarestar la popularitat que adquirien socialites i comunistes, s'hi mostrà molt escèptic, ja que opinava que el manifest no era prou clar i que no integrava tots els conservadors:

«Podrá haberse vencido alguna pequeña disidencia de familia en el grupo alfonsino de Valencia; pero ese grupo político está muy lejos de encerrar todos los elementos conservadores de esta provincia, ajenos muchos de ellos al fin dinástico que aquel se propone y que no se ha querido expresar francamente en el manifiesto que da motivo a estas observaciones»⁹⁷.

El període de govern que encapçalà el rei Amadeu I de Savoia estigué protagonitzat per les contínues crisis; crisis que tingueren el seu punt àlgid en els primers mesos de l'any 1872 i que foren seguides, amb molta atenció, pel diari *Las Provincias*. Aquestes i d'altres turbulències són les que portaren, en 1873, a

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ «Las barras de Aragón», *Las Provincias* (4-IV-1871). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 214-216.

⁹⁶ «A las clases acomodadas», *Las Provincias* (15-XI-1871). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 216-218.

⁹⁷ «Los alfonsinos valencianos», *Las Provincias* (19-XII-1871). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 224-227.

l'abdicació del rei, la proclamació de la I^a República i les revoltes cantonals. En paraules del professor Pedro Ruiz:

«El moviment cantonal fou obra dels republicans intransigents i començà el 12 de juliol a Cartagena. El 18 s'aixecà València, on l'endemà es constituí una junta revolucionària del cantó valencià, força moderada en els seus plantejaments socials, la qual comptava entre els seus membres amb el rector de la Universitat, Eduardo Pérez Pujol, el professor i cronista de la ciutat Vicente Boix i el mític guerriller Josep Pérez Guillén "l'Enguerí", tots ells elegits pels diversos batallons de la Milícia. (...) La revolta conclogué una altra vegada amb el bombardeig de la ciutat, en aquesta ocasió obra del general Martínez Campos, i amb la fugida per mar, el dia 8 d'agost, dels membres més compromesos amb destinació a Cartagena»⁹⁸.

Llorente, que visqué amb molta intensitat i escepticisme l'alçament cantonal de València, registrà els fets amb tota classe de detalls en una extensíssima crònica que fou publicada dos dies després de la fugida, el 10 d'agost de 1873, a *Las Provincias*⁹⁹. I la seua lectura resulta imprescindible per a conèixer de primera mà com s'esdevingueren els avalots cantonals a València.

Vençuda pel govern la revolta cantonal, en gener de 1874 el colp d'Estat del general Pavia «acabà amb el federalisme i mantingué només formalment la República. (...) Al mateix temps les conspiracions de civils i militars en favor de la restauració d'Alfons XII eren tolerades per Serrano i Sagasta»¹⁰⁰. La situació era molt inestable. La causa de la restauració, segons que advertia Llorente, guanyava terreny de dia en dia¹⁰¹. I la guerra carlista, contra la qual mai no es cansà de clamar el director de *Las Provincias*, no ajudava gens ni mica a normalitzar les coses:

⁹⁸ RUIZ TORRES, Pedro, «Crisi del sistema moderat i revolució democràtica (1866-1874)», *Història del País Valencià*, vol. V, Barcelona, 1990, p. 133-134.

⁹⁹ «Los sucesos de Valencia», *Las Provincias* (10-VIII-1873).

Com hom podrà comprovar al capítol corresponent d'aquesta tesi, mesos després Constantí Llobart reproduí, sense citar-la, gran part d'aquesta crònica al llibre *Trece días de sitio o los sucesos de Valencia*, València, 1873.

¹⁰⁰ RUIZ TORRES, Pedro, *loc. cit.*, p. 134.

¹⁰¹ «El Alfonsismo», *Las Provincias* (18-VII-1874). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 254-256.

«Nada es peor que la prolongación de la guerra que arruina a España; nada tan conveniente como hacer pronto y de una los sacrificios necesarios para acabar con ella. Armémonos todos, si es necesario; demos fin en pocos meses a la insurrección, aunque nos cueste mucho, en hombres y en dinero; más triste sería tener que sostener siete años de guerra, como la vez pasada, o quizás más»¹⁰².

Amb la connivència de gran part dels estaments socials, i acompanyada d'un nou pronunciament militar, la restauració acabà produint-se en els darrers dies de 1874: «Els militars entrarien en la conspiració juntament amb la gran burgesia i liquidarien de comú acord la revolució democràtica que sis anys abans havien propiciat i que havia acabat per escapar-se'ls de les mans»¹⁰³. No cal dir que Llorente —que, com a director d'un diari conservador, havia participat en la conspiració des d'un punt de vista fàctic— veié l'acompliment de la restauració monàrquica amb molts bons ulls, i celebrà la celeritat, l'ordre i la pau amb què s'havia produït: «*El movimiento político-militar iniciado en Sagunto ha tenido el mejor y más pronto desenlace que era posible desear. (...) Bien comienza un reinado que sin sangre se impone*»¹⁰⁴. De fet l'havia desitjat, i «*el único temor que nos inspiraba el pronunciamiento de Sagunto era el de que, no siguiendo todo el ejército su bandera, se convirtiera ésta en nuevo estandarte de guerra civil*»¹⁰⁵. El perill, però, s'havia dissipat ràpidament.

Només mancava, per tant, afiançar el tron constitucional d'Alfons XII, i per això, en visitar el nou monarca València, *Las Provincias* s'apressà a manifestar que «*nos asociamos con júbilo a la aclamación general*»¹⁰⁶. La capital del Túria, deia, es convertia així en «*la cuna de la nueva monarquía*»¹⁰⁷. Després de l'eufòria inicial Llorente començà a explicar i justificar el seu posicionament respecte a la restauració. Assegurava que, primerament, s'havia mostrat partidari d'Alfons XII com la millor eixida a la crisi política; i que, després de conèixer-lo i

¹⁰² «Medidas extraordinarias», *Las Provincias* (21-VII-1874). Reproduït a *Escritos políticos...*, p. 258-260.

¹⁰³ RUIZ TORRES, Pedro, *loc. cit.*, p. 135.

¹⁰⁴ «La cuestión resuelta», *Las Provincias* (1-I-1874).

¹⁰⁵ *Ibidem*.

¹⁰⁶ «S. M. D. Alfonso XII en Valencia», *Las Provincias* (12-I-1875). Reproduït a *Escritos políticos...*, p. 272-274.

¹⁰⁷ *Ibidem*.

escoltar-lo, es reafirmava en el seu sentiment i confirmava les seues esperances. Fins i tot l'anomenava «el rei simpàtic». De fet, si es mostrà tan entusiasta amb la restauració alfonsina fou perquè, en el seu concepte, representava l'ordre, la serenor, la pau i la bona administració, tots els valors conservadors que tantes vegades havia reclamat des del diari i dels quals tan mancat estava l'Estat:

«D. Alfonso XII es, pues, una gran esperanza para la patria, no sólo por lo que representa, sino por lo que personalmente promete (...) Unámonos todos y defendamos esta base común del orden y de la libertad, de la prosperidad y porvenir de la pobre España; y que ninguna ambición, ningún resentimiento, ninguna impaciencia se sobreponga al supremo interés de consolidar y popularizar la monarquía constitucional española»¹⁰⁸.

Respecte al tipus de política que havia de promoure el nou govern, i conegudes les experiències anteriors, recordava que faltava una constitució «*que sea la legalidad común en el reinado que hoy comienza*»¹⁰⁹, i desitjava que la política engegada fóra «poca i bona»:

«Quisiéramos que en el nuevo reinado se hablase pocas veces de política. Justicia, administración, fomento de la riqueza nacional, eso es lo que el país necesita y lo que el país quiere; y por desgracia, eso no suele estar comprendido en lo que recibe en España el dictado alarmante de política. (...) Lo único que podemos y debemos pedir es que sea poca y buena»¹¹⁰.

En aquest sentit, *Las Provincias* —«*dispuestos a servir al nuevo régimen, no con serviles aplausos, sino con imparciales consejos*»¹¹¹— s'afanyà a assenyalar que, després de «*seis años de contínuos transtornos*»¹¹², hi havia reformes i mesures que no podien esperar; però que també n'hi havia d'altres en

¹⁰⁸ «El rey D. Alfonso en Valencia», *Las Provincias* (14-I-1875). Reproduït a *Escritos políticos...*, p. 274-276.

¹⁰⁹ «Política», *Las Provincias* (17-I-1875). Reproduït a *Escritos políticos...*, p. 276-278.

¹¹⁰ *Ibidem*.

¹¹¹ «Reformas administrativas», *Las Provincias* (27-I-1875). Reproduït a *Escritos políticos...*, p. 279-280.

¹¹² *Ibidem*.

les quals era millor no precipitar-se. Potser fou per això que a mitjans de 1875 Llorente publicà una sèrie de «cartes provincials» dirigides al president del govern, Sr. Cánovas del Castillo, en les quals insinuava diversos problemes candents i irresolts —com ara el del carlisme¹¹³—, i possibles mesures polítiques i econòmiques a prendre pel nou règim constitucional¹¹⁴.

Cinc anys després, però, en octubre de 1880, Llorente ja manifestà el seu desacord amb alguns punts de la política impulsada pel govern de Cánovas del Castillo, i començà a compartir algunes de les crítiques i els atacs que des d'altres periòdics li adreçaven, i que es basaven en el fet que estava mancat de «*las condiciones de hombre de Estado que requieren los tiempos actuales*»¹¹⁵. Aquestes diferències s'eixamplaren fins al punt que, en un extens i molt comentat article publicat a *Las Provincias* el 4 de gener de 1881, Llorente demanà a Cánovas i al partit liberal-conservador que deixaren el poder¹¹⁶. Ho feu en aquests termes:

*«Si veinte años de experiencia política, lograda en los asíduos trabajos de la prensa, nos diesen derecho a ser escuchados, diríamos al presidente del Consejo de ministros, a quien no puede ser sospechosa nuestra adhesión a los intereses conservadores, que, en nuestro humilde pero leal concepto, el instante de dejar su puesto la actual situación, sin peligro para esos intereses, ha llegado ya, y quizás, quizás va pasando su más adecuada oportunidad»*¹¹⁷.

Llorente, de més a més, opinava que el govern no era sòlid, que el poder havia convertit en cacics molts dels seus membres, i que les fisures i la possibilitat d'escissions al si del partit liberal-conservador guanyaven pes amb el

¹¹³ En aquest sentit, consulteu «Otras cartas provinciales», *Las Provincias* (11-IX-1875). Reproduït a *Escrips polítics...*, p. 280-287.

¹¹⁴ «Cuando en 1875 se instaura la Restauración, Llorente propone en unas cartas que le escribe a Cánovas que en España para evitar el exclusivismo moderado se establezca un turno de partidos parecido a los torys y los whigs, para mantener la estabilidad política y conseguir mejoras económicas». MONLLEÓ PERIS, Rosa, *op. cit.*, p. 22.

¹¹⁵ «Lo que le falta al Sr. Cánovas», *Las Provincias* (17-X-1880). Reproduït a *Escrips polítics...*, p. 303-305.

¹¹⁶ «¿Cuándo debe dejar el poder el partido liberal-conservador?», *Las Provincias* (4-I-1881). Reproduït a *Escrips polítics...*, p. 305-311.

¹¹⁷ *Ibidem*.

temps¹¹⁸. Així mateix, manifestava que, per a la bona consolidació de la recent restaurada monarquia, era molt recomanable l'alternança política:

«La monarquía de don Alfonso requiere la cooperación, por lo menos, de un partido más liberal y otro más conservador; si al primero se le da la esperanza como al segundo se le ha dado hasta ahora la efectividad del mando, preciso es, indispensable en todo punto, que la expectativa de aquel no pase de los límites que en España puede sufrir un partido de oposición»¹¹⁹.

Per finalitzar denunciant l'estat tan lamentable en què es trobava el partit liberal-conservador, i assenyalar que, per la seua pròpia subsistència i higiene, li calia «depurar-se» en l'oposició:

«El mismo estado del partido liberal-conservador, si bien se considera, ¿no indica que la prolongación del mando lo tiene maltrecho, debilitado y desunido? (...) Nos referimos solamente a la falta de fe, de vigor, de iniciativa que va notándose en él; al espíritu de pandillaje y de exclusivismo que sustituye en casi todas las provincias a aquella amplia atracción que señaló los momentos gloriosos del triunfo; a la escasa respetabilidad de alguna parte del personal de que se vale; a todos esos signos de decadencia que quizás no se aprecian bien desde las alturas en que vive el gobierno, ocupado y excitado continuamente por las luchas de la política; pero que se ven y se palpan en todo el ámbito de la nación, y producen una atmósfera general poco favorable al presente orden de cosas. El partido liberal-conservador, quebrantado por el mando no bien dirigido quizás por algunos de los que han ayudado al Sr. Cánovas con artes políticas que parecen admirables a los que se dejan deslumbrar por el éxito del momento, necesita, en concepto nuestro, fortalecerse, reorganizarse, depurarse en la oposición»¹²⁰.

L'article degué alçar molta polseguera en els àmbits polítics de Madrid, perquè el 21 de gener *Las Provincias* publicava un nou escrit fent al·lusió als

¹¹⁸ Ho deixa veure quan afirma: «*Aunque se noten frialdades y reservas, que mañana se convertirán quizás en escisiones y desprendimientos*», *ibidem*.

¹¹⁹ *Ibidem*.

¹²⁰ *Ibidem*.

comentaris que havia produït «*en la prensa primero, y después en las Cortes*»¹²¹. De fet, Víctor Balaguer, aleshores diputat a Corts, s'havia referit en seu parlamentària a la debilitat del govern citant uns comentaris del *Diario de Barcelona*, de Mañé i Flaquer, i de l'esmentat article de *Las Provincias*. Llorente replicà a les crítiques recordant «*que no somos órgano de ninguna agrupación política, que no nos ligan compromisos de partido, que apreciamos los sucesos con entera independencia y con arreglo a nuestro criterio, procurando inspirarnos en la opinión pública y en las lecciones de la experiencia*»¹²². I que, encara que «*es indudable que nuestro periódico es de abolengo conservador*»¹²³; encara que «*dentro de la gran escuela liberal, a la que pertenecemos, siempre hemos defendido la tendencia conservadora, la que asegurando la paz, el orden y el principio de autoridad, garantiza mejor, en nuestro concepto, intereses sociales y la práctica misma de las libertades individuales y públicas*»¹²⁴, «*no siendo Las Provincias órgano del partido liberal-conservador, nuestra opinión no compromete a dicho partido, en todo ni en parte; no es más que una opinión particular*»¹²⁵. Hi pretenia, ni més ni menys, preservar la seua independència periodística. I deixar clar que l'autoritat del diari venia avalada únicament i exclusiva pels seus lectors: «*No somos nosotros ni soñamos ser influyentes como el Times, ni mucho menos; pero sin ser órgano de ningún partido, aspiramos a que se nos conceda la pequeña autoridad que nos da el público que nos lee*»¹²⁶.

Potser *Las Provincias* no en fou el responsable, o no en fou l'únic responsable, però el 8 de febrer de 1881, un mes després d'aparèixer l'article que inicià la polèmica, Cánovas del Castillo deixava el govern i era substituït per Sagasta. En una carta adreçada a Llorente i datada el 13 de febrer, Víctor Balaguer, membre del partit liberal recent arribat al poder, reconeixia que «*mella, y grande, hizo el artículo tan patriótico que Vd. publicó, aconsejando el cambio de*

¹²¹ «La representación de "Las Provincias"», *Las Provincias* (21-I-1881). Reproduït a *Escritos políticos...*, p. 311-314.

¹²² *Ibidem*.

¹²³ *Ibidem*.

¹²⁴ *Ibidem*.

¹²⁵ *Ibidem*.

¹²⁶ *Ibidem*.

política»¹²⁷. Gràcies a aquesta carta, i a la informació que reporta l'*Epistolari*, sabem també que l'article de Llorente —que no anava signat— fou atribuït, en un principi, a Silvela, que opinava semblantment. I que gràcies a això «s'establí des d'aquella data una amistat íntima entre este i aquell»¹²⁸, amistat que ja hem vist i comentat.

Així mateix, ben eloqüent resulta també el comentari que, en carta datada a Macao el 24 de febrer de 1881, Enric Gaspar féu a Llorente:

*«Te doy mi más sincero parabién por tu brillante artículo aconsejando al partido conservador que dejara el poder. Es la obra de un profundo pensador político que sin espíritu de pandillaje mira de frente las necesidades de su patria y sacrifica noblemente la personalidad al bien común. Poco deben importarte las algaradas de la prensa de Madrid, que después de todo (hablo por la lectura del Conservador) no te rebate con argumentos, sino con miserias»*¹²⁹.

Tot i les lloances i les mostres d'afabilitat, amb el nou partit en el govern Llorente recordà que «*continuamos siendo exactamente lo que éramos: liberales conservadores, aunque desligados de compromisos de partido, como lo hemos estado siempre, y obedeciendo solamente a nuestro criterio particular*»¹³⁰.

A finals de juny de 1881 *Las Provincias* dedicà un parell d'articles ben interessants a difondre i fixar el seu concepte de «valencianisme». El comentari apareixien a propòsit del viatge que la Senyera de València havia fet a Madrid per tal de participar en les festivitats del centenari de Calderón de la Barca. El cas és que l'estendard, en el viatge de retorn a València, rebé un homenatge de desagravi per la manera tan irreverent amb què havia sigut transportada, homenatge al qual se sumaren els membres de Lo Rat Penat (Llombart entre ells), les classes benestants de la ciutat i la pràctica totalitat de la premsa¹³¹.

¹²⁷ Carta 72: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 68.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 69.

¹²⁹ Carta 73: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 69.

¹³⁰ «Nuestra actitud», *Las Provincias* (11-II-1881). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 314-317.

¹³¹ Sobre aquest episodi, consulteu ROCA, Rafa, «L'alcalde i la Senyera», *Saó*, 226, València, febrer de 1999, p. 11.

Excepte el *Diario de Valencia*, que conceptuà com a «anacrònics y pueriles esos honores tributados a la Señera»¹³². *Las Provincias* li contestà assegurant que els actes de desagravi havien significat una autèntica manifestació de valencianisme. I aprofità per a declarar que, valencianisme,

*«bajo un aspecto u otro, significa la creación de sociedades, como la del Rat Penat, en la cual el digno director de nuestro colega ha hecho la elocuente apología de nuestros grandes políticos de antaño; el establecimiento de los Juegos Florales; la publicación de la Revista de Valencia, que saca del olvido nuestras glorias históricas; la reimpresión de nuestros historiadores; las visitas que a los olvidados monumentos hace el Centro excursionista; y valencianismo ha significado la fiesta de la Señera»*¹³³.

És a dir, quasi totes les activitats culturals que Llorente impulsava o a les quals donava cobertura. I, òbviament, tampoc no oblidava recordar que el seu valencianisme, com a expressió del provincialisme, no perseguia cap finalitat política: «Como ese valencianismo no es intransigente, ni exclusivista; como nada tiene de separatismo; como no es la negación de otra patria más amplia y comprensiva, sino el complemento del españolismo y su mejor garantía, nosotros lo defendemos, lo fomentamos y aprovechamos todas las ocasiones para enaltecerlo»¹³⁴. Senyal, doncs, que també resultava convenient explicar quines eren les característiques d'aquell «valencianisme», i recordar que «nada tiene de separatismo».

Sembla, però, que el *Diario de Valencia* replicà, i que *Las Provincias* hi tingué la necessitat de defensar-se de tots aquells qui no se sentien atrets per l'esperit de recuperació local, i d'explicitar que desitjava la unitat, però no la uniformitat espanyola; que el valencianisme també era sentiment; i que l'enaltiment del passat no comportava el menyspreu del present, sinó tot el contrari, perquè «el árbol que más crece y prospera es el que tiene raíces más

¹³² *Revista de Valencia*, 1 de juliol de 1881, p. 435.

¹³³ «Sobre la Señera de Valencia», *Las Provincias* (10-VI-1881). Reproduït a *Escritos políticos...*, p. 324-327.

¹³⁴ *Ibidem*.

hondas: conservemos los grandiosos cimientos del pasado para construir sobre ellos el edificio del porvenir»¹³⁵.

1.4 El provincialisme llorentí

La ideologia de Llorente és tan àmplia i complexa, abraça tants camps de la vida social i cultural del moment històric que el director de *Las Provincias* protagonitzà, que seria erroni reduir-la a l'anàlisi i el comentari de l'estratègia que havien de seguir els diferents partits polítics segons ocuparen el govern o l'oposició. I és per això que cal revisar algunes de les seues idees respecte a l'incipient valencianisme o esperit de restauració històrica i cultural que a l'època es començava a viure.

Com és ben sabut, la literatura de cap poble mai no ha sigut aliena al moment social i polític en què fou gestada. I ací, al País Valencià, la part final del segle XIX estigué caracteritzada pel moviment lingüístic i literari conegut com la Renaixença, i que, a imitació del que es produïa a Catalunya, alguns escriptors conrearen. Llorente fou un dels capdavanters d'aquest procés de recuperació identitària. I de la mateixa manera que les seues declaracions periodístiques tingueren un pes significatiu en l'avanç polític de la societat, la seua producció literària i la manera com concebé la Renaixença marcaren, en gran mesura, l'esdevenir del moviment cultural a les nostres terres.

En 1868 Llorente començà a teoritzar quin era el seu concepte de «provincialisme», és a dir, com entenia que havia d'avançar (sota quins paràmetres ideològics) el procés de reivindicació dels trets característics de la personalitat valenciana que, segons ell, més ens unien amb els catalans i ens diferenciaven dels castellans: «*Colocada Valencia entre Castilla y Cataluña, ni ha perdido su amor a las ya casi olvidadas glorias lemosinas ni participa del desvío con que la intransigencia catalana afecta mirar lo que de Castilla proviene*»¹³⁶. Perquè si hi havia alguna cosa clara era que, des de Madrid, aquest sentiment

¹³⁵ «Nuestro valencianismo», *Las Provincias* (19-VI-1881). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 327-331.

¹³⁶ «La literatura lemosina», *Las Provincias* (4-IX-1868). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 86-90.

«local», tan tènue i innocu com vulgueu, es veia amb suspicàcia i supèrbia política: el «provincialisme» s'entenia com a «diferenciació», «separació», «descentralitza-ció». I en aquest punt, Llorente es mostrava contundent: *«No podemos menos de condenar en este caso, como completamente infundada y sobreramente injusta, la prevención con que en los círculos literarios de Madrid es aceptado el movimiento de restauración lemosina, y más aún la superioridad desdeñosa y mofadora que en ellos domina»*¹³⁷. Que quede clar, doncs, que en 1868 —deu anys abans de la creació de Lo Rat Penat—, Llorente ja alçava la veu contra aquells que veien amb extremada prevenció política les tímides manifestacions renaixencistes que València produïa.

En realitat es passà mitja vida fent-ho. Es passà mitja vida excusant els escriptors de la Renaixença —entre els quals ell mateix s'inclouïa—, justificant-los i explicant que el conreu de la llengua i de la literatura autòctones no comportaven cap perill separatista, no pretenien cap finalitat política. Aquesta fou la base del que ha sigut denominat l'«apoliticisme llorentí», i que esdevingué, vertaderament, l'estratègia més característica de la Renaixença valenciana. Mentre diversos autors —Joan Fuster, Sanchis Guarner, Ricard Blasco, Alfons Cucó, Vicent Simbor i d'altres— han declarat que el «fracàs» de la Renaixença valenciana es degué, bàsicament, a aquesta negativa a voler polititzar-la, jo mantinc que l'apoliticisme —declarar-se apolític també és una postura «política»— possibilità, precisament, que la Renaixença alenara a València, i que es consolidara: la Renaixença valenciana esdevenia apolítica (en la concepció explícita de Llorente), i aquesta característica, exigida per la societat en què s'integrava, no la féu estèril, sinó que li permeté sobreviure.

De fet, la Renaixença, al remat, fou fructífera. I l'apoliticisme, volgut i premeditat, acabà sent beneficiós. Per què? Perquè revestit d'un tel folklòric i d'innocuitat aconseguí de ser permés, aconseguí no ser fortament atacat. I perquè, de fet, l'activitat renaixencista de Llorente —lingüística i literària, fonamentalment— esdevingué, amb el temps, política. Altrament, ni els hòmens de la Generació de 1909 ni els de 1930 (Miquel Duran de València, Francesc

¹³⁷ *Ibidem.*

Almela i Vives, Carles Salvador i Daniel Martínez Ferrando, entre altres), ni els protagonistes de la primera represa de la postguerra (Xavier Casp, Miquel Adlert, Joan Fuster, Enric Valor i Vicent Andrés Estellés inclosos), mai no l'haurien reivindicat de la manera que ho feren¹³⁸.

Si trobe tan interessant analitzar els articles periodístics de 1868 que parlen sobre provincialisme és perquè demostren que l'apoliticisme que Llorente reclamava per a la Renaixença no li vingué inspirat a finals de segle, en el període en què més involucrat estava en política activa; ni quan més compromés es trobava amb el partit conservador; o quan més interessos de classe, personals, materials, de prestigi social i professional havia de preservar. L'apoliticisme, la no politització de les reivindicacions històriques i culturals valencianes, fou la manera com des del principi Llorente cregué que s'havia d'afrontar la Renaixença per tal de poder fer-la quallar, per tal que no fóra ràpidament anul·lada pels estaments socials, madrilenys i valencians, que no la veien amb bons ulls; i que, cal recordar-ho, eren pràcticament tots: els polítics, els eclesiàstics, els universitaris, els periodístics, etc. Com hui mateix, el grup de personalitats sensibles amb el valencianisme eren una minoria.

Així les coses, resulta ben significatiu que en 1878, i després d'assistir a una de les reunions prèvies a la constitució de Lo Rat Penat, Llorente començara el seu comentari a *Las Provincias* fent al·lusió a les suspicàcies polítiques que el moviment despertava: «*Nosotros no hemos participado nunca de los temores (por fortuna casi ya desvanecidos) que concibieron algunos, sospechando que ese movimiento literario pudiera fomentar, en el terreno político, tendencias separatistas*»¹³⁹; i que volguera deixar clar quin tipus de Renaixença era la que ell reclamava:

«*El renacimiento aceptable para nosotros es el mero renacimiento literario, es decir, el estudio, el cultivo del lemosín, en sus distintas ramas, como un medio,*

¹³⁸ En aquest sentit, resulta molt eloqüent el núm. 7 de la revista *La República de les Lletres*, València, gener-març de 1936, dedicat íntegrament «a Teodor Llorente».

¹³⁹ «La Societat del Rat Penat», *Las Provincias* (13-VII-1878). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 287-290.

principalmente, de conocer mejor nuestro pasado, de apreciar los tesoros de una literatura que fue importantísima, de una historia muy gloriosa, de las instituciones patrias, que no son solamente las de Castilla, sino el conjunto de todos los antiguos reinos españoles»¹⁴⁰

En aquest sentit, cal recordar també que, per a defensar la Renaixença, Llorente hagué de lluitar contra la seua pròpia classe social, contrària al procés restauracionista, no ja des d'un punt de vista polític, sinó fins i tot cultural:

«Llorente, amb el seu poder i prestigi, exercí la funció d'un parapet immillorable. Val la pena de no oblidar actituds com la de Francesc Vives Liem, soci fundador de Lo Rat Penat, que promou l'any 1881 a l'Ateneo Científico, Literari y Artístico, del qual era secretari, una discussió sobre "*la oportunidad y conveniencia del cultivo de la lengua valenciana*", al si de la qual ell mateix no dubta a mostrars'hi contrari perquè atemptava a la "*tendencia unitaria de la cultura contemporánea*"¹⁴¹.

El parany en què han caigut els qui han assegurat que la Renaixença valenciana fracassà perquè, contràriament a la catalana, no volgué polititzar-se, ha sigut pensar que la societat valenciana i la catalana del darrer terç del segle XIX eren idèntiques; o molt semblants, si més no. Quan, en realitat, hi havia grans diferències d'interessos econòmics i sociològics en tots els grups socials en què, respectivament, s'estructuraven. Diferències que aconsellaven seguir, a València, una estratègia diferent, molt més moderada que a Catalunya.

Com he dit abans, aquesta estratègia Llorente la teoritzà ben prompte. I per això, en 1868, des de les pàgines de *Las Provincias* promogué una mena de polèmica sobre la conveniència i la significació del que aleshores es denominava el «provincialisme». En la meua opinió, tot s'inicià amb els Jocs Florals de Barcelona de 1868, els del desé aniversari, que tingueren un relleu i una significació patriòtica especials, fins aleshores inusitats. Entre els poetes valencians convidats (també n'hi havia de Castella i de Provença), hi figuraven

¹⁴⁰ *Ibidem.*

¹⁴¹ SIMBOR ROIG, Vicent, «Introducció» a LLORENTE, Teodor, *Poesia*, València, 1996, p. 24.

Teodor Llorente, Jacint Labaila, Vicent W. Querol i Rafael Ferrer i Bigné. Els actes d'aniversari hi prengueren tal importància i relleu que la Renaixença, tant a Madrid com a València, començà a ser contemplada amb inquietud, i qualificada de «*nueva cruzada*». Enmig d'aquest estat d'ànims, Llorente reproduí a *Las Provincias* un article de Víctor Balaguer titulat «La lengua lemosina», en què l'autor deia coses com ara que «*al unirse ahora al movimiento descentralizador de la literatura catalana, los poetas de Valencia obedecen a sus gloriosas tradiciones de raza, de historia y de literatura*»¹⁴². Comentaris, per cert, que Llorente qualificà com a «*elogios*»¹⁴³.

El cos principal de l'article de Balaguer, tanmateix, se centrava a recordar als valencians que l'ús del terme «llemosí», per a denominar l'idioma comú, era històricament i filològica inexacte, i que calia bandejar-lo. Cal recordar que «llemosí» era el nom que tots els renaixencistes valencians (i anteriorment també els catalans) utilitzaren per a referir-se a la llengua materna¹⁴⁴. Llorente, que no era partidari del canvi, s'apressava a respondre a Balaguer que s'equivocava en «*proponer que dejemos de llamar a nuestra lengua materna con el nombre que nuestros padres le han dado y que nosotros seguimos dándole*»¹⁴⁵. I malgrat reconèixer la «*impropiedad etimológica*» del terme, malgrat reconèixer de manera explícita la unitat de la llengua («*consta esta de tres ramas, cada una de las cuales tiene su nombre especial, lengua catalana, lengua valenciana, lengua mallorquina*»¹⁴⁶, deia Llorente), justificava la seua negativa a promoure el canvi terminològic en el fet que resultava necessari mantenir un nom comú amb què poder denominar «*al conjunto, a la matriz*». I que aquest terme no havia de resultar excloent, no havia de tenir connotacions geogràfiques ni provocar rebuig social.

¹⁴² «La lengua lemosina», *Las Provincias* (25-VIII-1868). Reproduït a *Escríts polítics...*, p. 83-86.

¹⁴³ *Ibidem*.

¹⁴⁴ Sobre aquest tema, consulteu: RAFANELL, August, ed., *Un nom per a la llengua. El concepte de llemosí en la història del català*, Girona, 1991.

¹⁴⁵ «La lengua lemosina», *Las Provincias* (25-VIII-1868).

¹⁴⁶ *Ibidem*.

Així, com que el terme «llemosí» s'havia mostrat històricament asèptic i eficaç, no trobava cap necessitat a canviar-lo. Per això no acceptava la proposta de Balaguer, que s'inclinava per la denominació de «llengua catalana». Llorente replicava:

«¿Admitirán ese nombre los valencianos y mallorquines? No, porque además de repugnarles esa supremacía que otros se atribuyen, no pueden consentir que se confunda con el dialecto catalán el suyo, que es distinto. Hay necesidad, pues, para evitar confusión, de que exista otro nombre, que comprenda los tres dialectos de la lengua común que se habla desde los Pirineos hasta Elche, y no hemos de inventar una palabra nueva y exótica, teniendo a mano una ya admitida y sancionada por los principales escritores y por el uso vulgar»¹⁴⁷.

Era un risc que Llorente considerava que no valia la pena córrer. Al final, doncs, tot es resumia a una qüestió de noms, que indica que la societat valenciana de la segona part del segle XIX ja manifestava moltes reticències a l'hora d'admetre el terme «català» per a designar «*los tres dialectos de la lengua común que se habla desde los Pirineos hasta Elche*»¹⁴⁸.

Mentre en aquest article Llorente restava importància a la qüestió de noms, en el següent es lamentava de la indiferència i el desdeny amb què Madrid mirava el «*fenómeno notable que presenta en nuestros días la literatura lemosina, renaciendo vigorosa de sus cenizas y aspirando a expresar el sentimiento popular en una de las más importantes partes del territorio español*»¹⁴⁹. I arremetia contra les publicacions literàries que, des de Madrid, potenciaven una literatura «*tísica y burlesca*», i en canvi condemnaven «*a la Musa popular que en Cataluña, llena de entusiasmo y convicción, canta los más sagrados sentimientos del alma, la Patria, la Fe y el Amor*»¹⁵⁰. A continuació, citava uns paràgrafs extrets d'*El Figaro* en què aquell periòdic es mofava

¹⁴⁷ *Ibidem*.

¹⁴⁸ Sobre aquest tema, consulteu: FERRANDO FRANCÉS, Antoni, *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*, València, 1980.

¹⁴⁹ «La literatura lemosina», *Las Provincias* (4-IX-1868). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 86-90.

¹⁵⁰ *Ibidem*.

obertament del moviment que protagonitzaven els catalans; i acabava afirmant que «será bueno volver sobre esta cuestión de la crehuada, porque encierra alguna más gravedad de la que a primera vista ofrece»¹⁵¹. El poeta de València recordava quina era l'arrel del debat que inquietava a Madrid, el dret que catalans, valencians i mallorquins tenien a conrear una literatura pròpia: «La verdadera cuestión es si la lengua que habla el pueblo en Cataluña, Mallorca y Valencia debe tener o no una lengua cultivada»¹⁵².

Dos dies després apareixia a *Las Provincias* un nou article signat amb pseudònim que arremetia contra l'exclusivisme català, per voler «afiliar en lo que literariamente llaman escuela catalana, no sólo a los hijos de su país que han hablado y escrito en catalán, sinó a algunos que, nacidos en Valencia, han escrito sus famosas obras en el lenguaje especial de nuestro reino, hasta el punto de comprender a Ausiàs March y otros de nuestros insignes poetas valencianos en el catálogo de los de la escuela catalana»¹⁵³. De passada, l'autor tornava al tema del primer article, el de la denominació de la llengua comuna, i proposava que potser la solució residira en l'assumpció d'un nou terme: «No creo que haya dificultad en que para designar genéricamente las maneras de hablar catalana, mallorquina y valenciana se acepte un nombre común, más análogo con ellas y de más fundado uso que el de lengua de oc»¹⁵⁴. Amb la qual cosa afegia flexibilitat al tema nominal. Això sí, l'única condició que demanava era que «de ningún modo se pretenda denominar a las tres con el nombre de cualquiera de ellas, pues es ilógico y contra los principios de la buena nomenclatura dar al todo el nombre de una de las partes»¹⁵⁵. Amb tot, reconeixia que tampoc no calia preocupar-se excessivament «con esta cuestión de nombre para las tres ramas del mismo tronco»¹⁵⁶. Qüestió de noms, doncs.

¹⁵¹ *Ibidem.*

¹⁵² *Ibidem.*

¹⁵³ X., «La literatura lemosina», *Las Provincias* (6-IX-1868). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 90-94.

¹⁵⁴ *Ibidem.*

¹⁵⁵ *Ibidem.*

¹⁵⁶ *Ibidem.*

Molt més dens i interessant, però, resulta el següent article que hi aparegué, titulat «El Provincialismo». *Las Provincias*, amb els seus escrits i comentaris, havia aconseguit finalment fer parlar a la premsa «seriosa» de Madrid. Llorente constatava com a *La Época* s'havia publicat un article «en el que se toma en cuenta, por primera vez, el fenómeno sobre el cual llamábamos la atención de nuestros colegas de Madrid»¹⁵⁷. Article que, per «haber promovido nosotros este estudio, y el mismo nombre que llevamos, símbolo de esa tendencia cuyo creciente impulso hace notar el colega madrileño, nos obliga a tomar acta de sus palabras y a hacer sobre ellas algunas reflexiones»¹⁵⁸.

En línies generals, *La Época* es mostrava molt crític amb el fenomen del provincialisme, i, entre altres coses, reprotxava que «el provincialismo opone con frecuencia obstáculos al progreso». Així mateix, també recordava que «la forma que principalmente reviste el espíritu provincial es la literaria»; i que els adeptes al provincialisme «trabajan a todas horas y en todos sentidos para promover la descentralización; no meramente la administrativa, que piden en voz alta, sino la moral, que consiste en tener las provincias vida propia en vez de recibirla reflejada de Madrid»¹⁵⁹. Clar i ras. I tot per a finalitzar llançant el crit d'alarma i advertint a «las personas que hoy rigen los destinos de la patria» —és a dir, als polítics— que «la resurrección del espíritu provincial no puede ser juzgado un suceso plausible», ja que «la capitalidad irá perdiendo en prestigio y en influencia todo el terreno que su adversario el provincialismo irá ganando»¹⁶⁰. Madrid, que contemplava el provincialisme com un adversari, donava mostres d'inseguretats i de nerviosisme.

Davant d'aquestes consideracions catastrofistes, quasibé apocalíptiques, Llorente se'n sorprenia i recordava que «Madrid no es la capital natural, sino la capital oficial de España»¹⁶¹. Pensava, també, que els ideals que promovia el

¹⁵⁷ «El Provincialismo», *Las Provincias* (12-IX-1868). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 94-100.

¹⁵⁸ *Ibidem.*

¹⁵⁹ *Ibidem.*

¹⁶⁰ *Ibidem.*

¹⁶¹ *Ibidem.*

provincialisme eren bons per al conjunt de l'Estat. I demanava als responsables de *La Época* que,

*«en vez de buscar en ese movimiento que oportunamente llama de descentralización moral una amenaza a los intereses de la capital, y un argumento para pedir el fin de la parálisis política que atravesamos, díganos si al país, a la causa del progreso moral, político y material de España conviene o no conviene el enaltecimiento del espíritu de localidad»*¹⁶².

D'altra banda, tampoc no s'estava d'advertir als polítics que no acceptaven el provincialisme *«la inconsecuencia que cometen, trabajando por la causa liberal y mirando con recelo, al mismo tiempo, el espíritu descentralizador que viene a enlazarse con las gloriosas tradiciones de nuestros antiguos reinos»*¹⁶³.

En resum, podem dir que mentre, des de València, Llorente contemplava el provincialisme i la descentralització administrativa i moral com un progrés i un enriquiment per al conjunt de l'Estat espanyol, des de Madrid aquest moviment era mirat, de reüll, com un signe de retrocès cultural, de desmembració i de debilitat política.

La polèmica continuà amb la intervenció d'altres periòdics madrilenys, com ara *La Reforma* y *El Pensamiento Español*, que es mostraren més flexibles i acords amb el director de *Las Provincias*. Fins al punt de fer reaccionar a *La Época* i conduir-la a dir que *«nosotros no condenamos en absoluto ese movimiento, ni le conceptuamos excesivamente peligroso. Siendo moderado, puede producir buenos resultados; pero si se exagera, puede engendrarlos fatales»*¹⁶⁴. Amb tot, Llorente no pogué evitar el desencís, en constatar com eren coneguts els qui seguien les doctrines del provincialisme: *«Con un nombre al que*

¹⁶² *Ibidem.*

¹⁶³ *Ibidem.*

¹⁶⁴ «El Provincialismo», *Las Provincias* (15-IX-1868). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 100-102.

el elegante y mofador Madrid ha dado un significado irónico, somos tachados desdeñosamente de provincianos»¹⁶⁵.

Les veus provinents de Madrid continuaren insistint en el tema, modelant la seua postura i mostrant els temors que, en el terreny polític, els reportava la recuperació de l'idioma propi de Catalunya, València i les Balears: «*Al paso que estamos muy conformes con las ideas de Las Provincias sobre autonomía local y provincial o self government, no podemos estarlo tanto con el entusiasmo que inspira la resurrección de un idioma muerto, como el lemosín, considerando la cuestión, no como meramente literaria, sino bajo su aspecto político*»¹⁶⁶. Les opinions s'anaven aclarint i des de Madrid es pensava, obertament, que la Renaixença amagava intencions polítiques separatistes. Per això *La Época* recordava que, «*aplaudiendo las tendencias a la descentralización, nos oponemos a las que pueden llegar a ser perjudiciales, ya que no contrarias a la unidad nacional*»¹⁶⁷.

Fou enmig d'aquest mar de suspicàcies, temors i acusacions polítiques que Llorente hagué de matisar, aclarir i recordar que el provincialisme no perseguia cap finalitat política que perjudicara la unitat espanyola. Trobà en un article de *La Reforma* —amb el qual assegurava estar «*perfectamente de acuerdo*»— resposta a les denúncies de *La Época*. I el reproduí perquè, entre altres coses, contenia l'exacta definició del provincialisme que ell practicava:

«¿Qué es el provincialismo? ¿Es la idea, es la tendencia a romper todo lazo con el centro oficial y a gobernarse por sí?

Esto no es provincialismo: esto sería aspiración a la independencia. ¿Es, por ventura, la tendencia de las provincias a tener administración propia, a estudiar las fuentes de su historia, a cultivar su idioma propio si le tienen y a desenterrar las bellas páginas de su literatura? Este es, en nuestro concepto, el provincialismo tan decantado, y su tendencia es hacer de la nacionalidad común, no una sola flor de iguales matices y de simétricas hojas, sino un bellissimo ramo formado de tantas flores cuantas provincias

¹⁶⁵ *Ibidem.*

¹⁶⁶ «El Provincialismo», *Las Provincias*, (20-IX-1868). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 107-110.

¹⁶⁷ *Ibidem.*

sean, recogidas en el vergel de la misma nacionalidad. (...) No comprenden, pues, como nosotros el provincialismo los que sin razón le atacan siendo partidarios de lo que se llama unidad nacional, que tal como está entendida y practicada viene a ser el triunfo completo de la idea centralizadora. (...) Es completamente ridículo hablar de provincialismo y agitarse con reticencias embozadas porque entonan himnos a la patria algunos cantores estusiastas, o porque dirigen a la libertad ardientes apóstrofes.

Lejos de esto, como es un hecho cierto e indudable que no ama a su nación quien no estima su provincia, convendría fomentar ese sentimiento provincial, que así se llama, que no es más que el cimiento del amor nacional verdadero. (...) Proscribir el amor a la provincia es para nosotros imposible porque es la base del amor nacional, como el amor a la ciudad es la base del amor a la provincia. Querer que desaparezcan, que los provinciales dejen de cantar sus glorias y estimarlas, que no cuiden de su propio prestigio, sería exigir del hijo, del deudo, que olvide los deberes de la familia, para no pensar más que en los de la humanidad»¹⁶⁸.

Ací és on rau la clau del «provincialisme llorentí»: en el fet que l'amor a la província valenciana és la base de l'amor nacional espanyol, perquè «*no ama a su nación quien no estima su provincia*». Llorente demostrà ser un gran estratega: el seu pronunciament sobre el provincialisme quedà liquidat a través de l'assumpció d'una opinió que provenia de Madrid. Formulats d'aquesta manera, el provincialisme no podia alçar massa suspicàcies, ni entre els polítics madrilenys ni entre els antirenaixencistes valencians; tan sols podia congrega simpaties, en el conjunt d'una societat que se sentia, primer de res, profundament espanyola.

Després d'aquests comentaris, a *Las Provincias* encara aparegué un nou article signat amb pseudònim que parlava sobre «literatura lemosina», i en què l'autor assegurava referir-se

«a la cruzada promovida por los poetas de nuestro país en favor del renacimiento de la literatura lemosina, que ha levantado en la corte una contracruzada sostenida por cierta parte de la prensa madrileña, a cuyos injustificados siempre y sarcásticos ataques muchas veces ha contestado V. cumplidamente algunas, amigo

¹⁶⁸ «El Provincialismo», *Las Provincias* (23-IX-1868). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 113-116.

Llorente, y se han opuesto otros periódicos tan ilustrados, como La Época, y recientemente, en un discreto y bien sazonado artículo, La Reforma»¹⁶⁹.

Encara que el seu contingut no aportava cap novetat a la qüestió del provincialisme, donava la mesura de fins a quin punt la polèmica havia arribat a apassionar alguns dels lectors de *Las Provincias*. Aquest article tancà aquell cicle de comentaris.

Els anys passaren i la premsa madrilenya continuà veient el moviment renaixencista català, valencià i balear amb recel polític: parlava obertament de separatisme i d'atac a la unitat nacional. Per això, en octubre de 1878 el diari llorentí inserí un molt eloqüent article editorial, significativament titulat «El catalanismo, ¿envuelve una idea separatista?», on s'afirmava que

«en vista de los temores que ha manifestado la prensa de Madrid sobre las tendencias separatistas que podía envolver el espíritu exagerado de provincialismo, especialmente en Cataluña, el Sr. Mañé y Flaquer ha publicado en el Diario de Barcelona un artículo, protestando de tales temores y recordando hechos que prueban cuán infundados son»¹⁷⁰.

Vegem perquè.

És prou coneguda l'admiració que Llorente sentia per Mañé i Flaquer, i com d'alguna manera intentà, amb *Las Provincias*, imitar la tasca periodística, cultural i política que Mañé i Flaquer realitzava a Catalunya amb el *Diario de Barcelona*. Per això donà com a bones i oferí als lectors valencians les tranquil·litzadores declaracions en què Mañé i Flaquer assegurava que mai cap agrupació ni partit polític català havia aspirat «a la separación de Cataluña, al rompimiento de la unidad nacional»; i que «ningún verdadero catalanista, ninguno que ame a Cataluña, pensará en una locura condenada anticipadamente por la geografía y la historia de los pueblos que ocupan la

¹⁶⁹ EL SACRISTÁN DE TURIG, «Literatura lemosina», *Las Provincias* (27-IX-1868). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 116-120.

¹⁷⁰ «El catalanismo, ¿envuelve una idea separatista?», *Las Provincias* (25-X-1878).

Península ibérica»¹⁷¹. I per això, taxatiu, també demanava que «cesen, pues, las declamaciones de los periódicos madrileños que quieren hacer el bu al gobierno con las soñadas tendencias separatistas de Cataluña. (...) Las aspiraciones de Cataluña son legítimas y las verá realizadas, cueste lo que cueste y pese a quien pese»¹⁷². Així de clar.

Al respecte d'aquestes declaracions de regionalisme «pairal», Llorente apuntava: «Plácenos consignarlas, para responder a alarmas injustificadas de los que miran con recelo desde Madrid todo síntoma de vida en las provincias»¹⁷³. Sense propòsits separatistes i amb legitimitat, així és com es definia el regionalisme de Mañé i Flaquer per a Catalunya i el de Llorente per a València; i en reproduir les paraules del director del *Diario de Barcelona* el de *Las Provincias* no pretenia sinó asserenar tots aquells valencians que llegien la premsa madrilenya i que dubtaven de les vertaderes intencions de la Renaixença valenciana —i molt més de la catalana. Una Renaixença que, per poc que hagueren sospitat que amagava unes mínimes intencions polítiques, haurien rebutjat de ple.

Però no sols en la dècada dels anys 70 i 80 del segle XIX foren necessàries les explicacions i els aclariments exculpatoris. En els Jocs Florals de Lo Rat Penat de 1891 el jove Blasco Ibáñez —que, tot i el seu posterior antirenaixencisme, tingué uns orígens ratpenatistes—, en substituir el mantenidor Pi i Margall pronuncià una defensa del regionalisme —la mateixa doctrina que després tant atacaria— en què trobà necessari negar «*que haya en él nada de separatismo*»¹⁷⁴. I, de la mateixa manera, en una data tan avançada com ara els Jocs Florals de Lo Rat Penat de 1899, l'alcalde de València, Sr. Dorda, pronuncià unes breus paraules de cloenda en les quals afirmava:

«Satisfecho debe estar el Rat Penat del éxito obtenido, y debe servirle de estímulo para conservar el amor al regionalismo, aún cuando hoy sea combatido por

¹⁷¹ *Ibidem.*

¹⁷² *Ibidem.*

¹⁷³ *Ibidem.*

¹⁷⁴ «Juegos Florales del Rat Penat», *Las Provincias* (29-VII-1891).

entenderlo contrario a la unidad nacional, y que yo creo no debe serlo, porque, así como el amor de la familia no impide otros amores, tampoco el de la región impide el de la patria, que puede anteponerse a todos»¹⁷⁵.

L'estima a València, venien a dir tots, no es contradiu políticament amb l'estima a Espanya. I si els Jocs Florals de Lo Rat Penat no s'hagueren manifestat apolítics, ni l'alcalde de la ciutat ni moltes altres autoritats polítiques i socials mai no haurien participat en ells, ni molt menys haurien defensat el regionalisme ratpenatista, *«aún cuando hoy sea combatido por entenderlo contrario a la unidad nacional»*. Ben distintament, s'haurien situat de la banda dels qui l'atacaven.

En resum, podríem dir que, a causa de les múltiples i contínues crítiques al moviment cultural, des de deu anys abans de la creació de Lo Rat Penat i conforme avançava la Renaixença valenciana, Llorente sentí a cada pas amb major força la necessitat de subratllar el caràcter apolític que en el seu concepte aquell moviment tenia. I per què? Doncs perquè atesa l'especial situació sociopolítica de la societat valenciana, i les contínues sospites, crítiques i censures que des de Madrid —i des de dins de València— rebia el tebi moviment renaixencista, acusat d'amagar intencions separatistes, pensà que, en aquelles condicions, l'única manera de crear i mantenir una mínima estructura valencianista, cultural i social, era embolcallar-la d'apoliticisme. D'un apoliticisme que tranquil·litzara els amplis i poderosos sectors socials que es manifestaven contraris al conreu literari del valencià, i que el consideraven anacrònic i estèril.

1.5 Del provincialisme al regionalisme

Ara bé: de veritat pensava Llorente que el ressorgiment històric, cultural, lingüístic i literari de la cultura catalana podria ser a València sempre apolític? De veritat creia que, amb el temps, no serviria de base per a una posterior reivindicació política? Al meu entendre, Llorente tenia elements més

¹⁷⁵ «Los Juegos Florales», *Las Provincias* (29-VII-1899).

que suficients per a preveure que la reivindicació cultural desembocaria, amb els anys, en una reivindicació política. El que passa és que considerava que aquesta reivindicació política no era faena seua, sinó d'una posterior generació.

L'agost de 1889 *Las Provincias* publicà un article titulat «Catalanismo y valencianismo» que explica i acredita que el seu director podia sospitar que el provincialisme i el regionalisme que ell practicava i impulsava serien aprofitats, a la fi, per a una reivindicació política. En llegir-lo, el primer que cal observar és l'evolució terminològica acusada per Llorente vint anys després dels articles de 1868: ha abandonat el terme «provincialisme», i ara parla de «regionalisme», fins i tot de «valencianisme». Entre els fets que expliquen el canvi nominal cal apuntar que també havien experimentat aquesta evolució els autors catalans, i entre ells Mañé i Flaquer, que tres anys abans havia publicat el seu llibre programàtic *Lo Regionalisme* (1886).

De fet, en maig de 1888 Llorente ja havia destacat i defensat les bondats del «*renacimiento del espíritu regional*» que observava a Catalunya. En el transcurs de la ressenya d'un llibre de mossén Jacint Verdager, feia notar que «*la prensa de Madrid, poco atenta por lo común a todo lo que pasa fuera de la Coronada villa*»¹⁷⁶ —és a dir, endogàmica—, finalment havia començat a descobrir les manifestacions econòmiques, urbanes i intel·lectuals de Barcelona. I afirmava:

*«Entre todas esas manifestaciones, hay una que no todos miran con igual simpatía; que inspira recelos infundados a algunos: el brillante y admirable renacimiento de la literatura catalana. Para nosotros, es manifestación lógica de otro renacimiento más hondo, el del espíritu regional; y como atribuimos a este espíritu gran parte de la fuerza productora que está demostrando Cataluña, lo hemos de aplaudir como elemento de prosperidad y progreso»*¹⁷⁷.

Des d'un punt de vista cultural i literari, el renaixement de l'esperit regional català era, en la concepció de Llorente, un element de prosperitat i de

¹⁷⁶ VALENTINO: «Literatura catalana. *Lo Somni de Sant Joan, llegenda del Sagrat Cor de Jesús*, por Mosén Jacinto Verdager», *Las Provincias* (4-V-1888).

¹⁷⁷ *Ibidem*.

progrés digne de ser elogiat. Per això s'eregia, una vegada més, en defensor de les literatures regionals i qualificava d'intransigents els que les atacaven.

Però vegem l'article «Catalanismo y valencianismo», més sucós encara en relació al regionalisme llorentí. Començava elogiant la tasca de la revista *La Renaixensa*, «*el órgano más importante de los catalanistas*», en què «*se han agrupado los inteligentes y animosos escritores que han dado carácter político a lo que no fue, durante bastantes años, más que un renacimiento lingüístico y literario*»¹⁷⁸. I ho feia perquè pretenia fer-se ressò de l'article «*que publicó a propósito de nuestra Sociedad valencianista del Rat Penat, con motivo de los últimos Juegos Florales*»¹⁷⁹. L'article de *La Renaixensa* (reproduït a *Las Provincias*) era pròdig en lloances per als protagonistes del moviment renaixencista valencià, ja que amb la sola celebració dels Jocs Florals, deia, «*los valencianos dan prueba ostentosa de que no quieren perder en absoluto su dulce lengua*»¹⁸⁰. A més de recordar els llaços de germanor que unien el País Valencià i Catalunya, *La Renaixensa* constatava que, en matèria cultural,

«*Valencia nos ha seguido: mejor para nosotros y mejor para ella: para nosotros, porque en nuestra empresa es siempre mejor tener compañía (...); para los valencianos, porque en el renacimiento literario encontrará el pueblo valenciano patrióticos recuerdos, y siempre dulces esperanzas que pueden tener provechosos resultados en la vida e historia futura de este pueblo*»¹⁸¹.

I de quin tipus eren aquests resultats tan profitosos que els esforços literaris podrien comportar per als valencians en el futur? Ara ens ho diran:

«*Bien quisiéramos los catalanistas ver en Valencia un movimiento regionalista franco y enérgico como el nuestro (...). Hubiéramos visto con mucho placer en sus discursos y poesías declaraciones y frases resueltamente regionalistas*

¹⁷⁸ «Catalanismo y valencianismo», *Las Provincias* (15-VIII-1889).

¹⁷⁹ *Ibidem*.

¹⁸⁰ *Ibidem*.

¹⁸¹ *Ibidem*.

y que nos diesen a conocer que el renacimiento puramente literario lleva camino de convertirse pronto en político»¹⁸².

Amb tot, encara que els redactors de *La Renaixensa* trobaven que els renaixencistes valencians no eren tan clars i abrandats com ells desitjarien, tampoc no desesperaven: encara que València no era Barcelona pensaven que, amb el temps, l'evolució de la reivindicació cultural i literària valenciana seguiria els mateixos passos que la catalana. I per això constataren que els valencians

«declaran ya que son regionalistas: no se atreven a decir aún hasta donde llegará su regionalismo (...). Si no son más claros, no debe causarnos extrañeza. Tampoco lo éramos nosotros años atrás. La propaganda entre sus compatriotas, el estudio detenido de la historia con sus glorias y enseñanzas, y sobre todo la experiencia que adquirirán al ver el modo como gobiernan los políticos madrileños, producirán iguales resultados que entre nosotros»¹⁸³,

sentenciaven confiats. En qualsevol cas, Llorente pensava que el regionalisme catalanista que representava la revista *La Renaixensa* era massa agosarat. I per això finalitzava declarant que

«en el regionalismo, como en casi todas las cosas, hay sus más y sus menos. Nosotros somos también regionalistas; no tanto, ni de mucho, como La Renaixensa. Somos regionalistas como lo es en Cataluña el Diario de Barcelona, como lo es su ilustre director, el Sr. Mañé y Flaquer, cuyo libro El Regionalismo, refutando el discurso anticatalanista del Sr. Núñez de Arce, es la defensa más vigorosa y razonada que hemos leído de las tendencias regionalistas, en su justa medida»¹⁸⁴.

Finalment, reafirmava el que ja sabem:

¹⁸² *Ibidem.*

¹⁸³ *Ibidem.*

¹⁸⁴ *Ibidem.*

«La unidad nacional es un hecho indestructible, y para nosotros, un proceso realizado. Pero esa unidad no queremos que sea una uniformidad avasalladora, que mate el espíritu regional, y entendemos que ha sido un mal la centralización a la francesa que ha destruido los antiguos organismos compatibles con la unidad superior del Estado nacional»¹⁸⁵.

Llorente tenia ben clara quina era la seua postura: sí a la unitat, no a la uniformitat; calia una descentralització administrativa i moral que atorgara vida cultural i protagonisme, dins de la unitat política, a les diferents cultures i regions espanyoles.

1.6 Un regionalista «d'aigua tèbia»

Ho prenteguera Llorente o no, el «regionalisme apolític» que practicava —i que feia compatible l'estima a la regió (valenciana) amb l'estima a la nació (espanyola)— fou aprofitat, a la fi, políticament. O per millor dir, serví de base al posterior «regionalisme polític», que no naixeria directament ni de les obres ni de les tesis llorentines, però que sí que les assumiria i se n'aprofitaria. L'«apoliticisme» preparà el «politicisme».

En 1893 Llorente assistí, en qualitat de representant valencià i membre del consistori de mantenidors, als Jocs Florals de Barcelona, *«la hermana mayor de Valencia, la población unida a nosotros con tantos vínculos históricos, y sobre todo eso, la sede de la nueva poesía, de la poesía de la Renacimiento, impregnada de aspiraciones nobles y generosas, que si tienen algo de imposible, por eso mismo son más simpáticas»¹⁸⁶*, segons ell mateix escriví. El certamen, d'abrandats tons catalanistes, alçà més suspicàcies de les que en un principi es preveien. De fet, en la jornada inaugural, el general Martínez Campos protagonitzà un enfrontament verbal amb el president del Consistori —el bisbe Morgades— perquè, en la seua opinió, el discurs de cloenda que havia redactat el gallec Alfredo Brañas —i llegit el secretari Sr.

¹⁸⁵ *Ibidem.*

¹⁸⁶ VALENTINO, «Los Juegos Florales de Barcelona», *Las Provincias* (11-V-1893).

Puig i Cadafal— era de «*formas algo ofensivas para los poderes constituidos*»¹⁸⁷.

El que més m'interessa destacar-hi, tanmateix, és la impressió que provocà en Llorente la lectura d'uns versos apassionadament patriòtics (d'un «*himno belicoso*», en paraules seues) que llegí, sota una «*tempestad de aplausos*», el canonge vigatà Jaume Collell, a qui, siga dit de passada, el poeta valencià professava una profunda estima i admiració que algun dia mereixerà ser estudiada. Sense manifestar-li la seua adhesió ni negar-li tampoc una certa simpatia, Llorente tornà a situar-se, respecte al regionalisme catalanista, en el mateix punt en què ho havia fet quatre anys abans:

*«¿Hay algo de excesivo en ese llamamiento al patriotismo regionalista, que para algunos sonará como grito de guerra? (...) En esto del regionalismo, como en todas las cosas, hay muchos grados y matices. Unos van más adelante que otros. Quédese cada cual en el punto que considere justo. A mi me tacharán, sin duda, los extremados, de regionalista de agua tibia; pero no por eso me rechazan, así como yo no me asusto tampoco de los que tocan el clarín guerrero, sobre todo cuando lo hacen con la convicción profundísima del padre Collell»*¹⁸⁸.

Les proclames del catalanisme, si bé no movien aquell «*regionalista de agua tibia*», tampoc no l'espantaven.

Encara que l'any 1907 Llorente fou un dels 10 presidents d'honor de l'Asamblea regionalista de València, «*convocada por la Sociedad Valencia Nova para conmemorar, lamentándola, la supresión de nuestros antiguos fueros y para fomentar el espíritu regional*»¹⁸⁹, l'evolució del provincialisme llorentí cap al regionalisme tingué el seu punt culminant l'any 1908 en el famós

¹⁸⁷ *Ibidem*.

¹⁸⁸ VALENTINO, «Los Juegos Florales de Barcelona», *Las Provincias* (14-V-1893).

¹⁸⁹ «Asamblea regionalista de Valencia», *Almanaque «Las Provincias» para 1908*, València, 1907, p. 147-148. També en foren presidents d'honor Francesc Cambó i Antoni M. Alcover.

Segons el professor Antoni Ferrando, en aquesta assemblea «es propugnà, per primera vegada en la història contemporània del País Valencià, la necessitat d'admetre l'ús i caràcter oficial de les llengües valenciana i castellana». FERRANDO, Antoni: «Presència valenciana al I Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1906)», *Caplletra*, 4, Barcelona, 1989, p. 176-177.

«Discurs d'Elx». Llorente, vell i malalt, somià i imaginà la «Regió valenciana» en termes de país. El seu «regionalisme d'aigua tèbia», però, no albergava intencions separatistes ni independentistes, ni tan sols sobiranistes. Únicament li permetia somiar una regió industriosa, fecunda i rica, que estimava, recuperava i es mostrava conseqüent amb la seua cultura i història. Dues coses, sobretot, remarcava Llorente en el seu somni: que la descentralització —tal com ell la concebia— havia donat el seu fruit, i «*en Madrid eran atendidas, mejor que nunca lo fueron, las aspiraciones de los valencianos*»¹⁹⁰; i que, finalment, els valencians havien aparcat les seues diferències i caminaven units: perquè «*si estuviésemos tan unidos como lo han estado siempre los catalanes, otro gallo nos cantara!*»¹⁹¹.

En aquest sentit, Manuel Martí i Ferran Archilés han recordat que la postura que Llorente adoptà en el Discurs d'Elx «no és poca cosa»: «Estem en 1908, quan ha nascut ja la Solidaritat, el nacionalisme català és fort, i quan al País Valencià l'intent d'extensió d'aquella ha fet nàixer l'anticatalanisme més furibund»¹⁹². I és que els del vell patriarca també eren anhels «polítics»; tan «polítics» —això sí— com la seua trajectòria i ideologia personals, i les seues circumstàncies socials, li ho permetien. De qualsevol manera, del que no hi ha dubte és que es tracta d'un discurs que resumeix i condensa, de manera poètica, molts dels ideals i els valors polítics, econòmics i culturals que Llorente va defensar i pels quals va treballar al llarg de tota la seua vida.

De fet, amb el canvi de segle, i a mesura que avançaven els anys, el vetust Llorente no farà sinó congratular-se amb l'evolució dels esdeveniments que protagonitzaven els sectors més juvenils, i reafirmar-se en la reivindicació cultural que havia mantingut durant tota la seua vida. En maig de 1909 declarava a la publicació *Terra Valenciana*, dirigida per Faustí Barberà, que «tot lo que siga apretar els llaços de germania entre Catalunya i València,

¹⁹⁰ «La Región valenciana. Discurso del Sr. Llorente en el banquete de Elche», *Las Provincias* (18-XI-1908). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 287.

¹⁹¹ *Ibidem*.

¹⁹² MARTÍ, Manuel, i ARCHILÉS, Ferran, «Renaixença i identitats nacionals al País Valencià», *Afers. Fulls de Recerca i Pensament*, 38, Catarroja, 2001, p. 157-178.

proclamar la unitat de nostra llengua, de nostra raça, de nostre esperit, és una de les coses que més me plauen»¹⁹³.

A més, amb motiu de l'homenatge que València li dedicà en novembre de 1909 encara tingué ocasió de comprovar que els vaticinis dels redactors de *La Renaixensa* respecte a l'avanç del regionalisme valencià s'acomplien. I que, volent-ho o no, ell també hi havia contribuït. Comprovà que els novells membres del valencianisme cultural foren els que, al marge dels actes oficials, el vitorejaren d'una manera més fervorosa: política. Perquè, segons relatà Sanchis Guarner, els incidents que hi protagonitzaren foren molt significatius: «Una trentena de joves solidaristes de València Nova que enarboraven la senyera barrada, s'acostaren a la comitiva i aclamaren el poeta als crits de "Visca Llorente!", "Visca la llengua valenciana!", "Visca València lliure!"»¹⁹⁴. Per a Joan Fuster l'aldarull formà part del procés de politització de la Renaixença¹⁹⁵. I per a Ricard Blasco suposà un «rellevament generacional»¹⁹⁶. Allò important, però, és que Llorente n'opinà que «el veritable homenatge, el més sincer i entusiasta, el més conscient, el que més m'estimo, me l'ha fet la joventut valencianista»¹⁹⁷. I que un dels membres d'aquella Joventut Valencianista, Daniel Martínez Ferrando, havia afirmat, pocs mesos abans, que «nosaltres, al voler el renaixement de la nostra poesia, el volem perquè sabem que junt a ell va arrastrat un sa moviment polític»¹⁹⁸. «Érem l'albada d'una nova política»¹⁹⁹, escriuria vint-i-set anys després tot recordant els actes de la coronació del «Poeta de València».

El «regionalisme tebi» de Llorente i el ratpenatisme apolític foren fecunds fins al punt de donar-se la circumstància que el discurs de 1902 —amb què els diferents historiadors donen per iniciat el valencianisme polític— es

¹⁹³ Citat per FERRANDO, Antoni, *op. cit.*, p. 177.

¹⁹⁴ SANCHIS GUARNER, Manuel, *Renaixença al País Valencià*, 2^a ed., València, 1982, p. 74.

¹⁹⁵ FUSTER, Joan, *Nosaltres els valencians*, 2^a ed., Barcelona, 1964, p. 232.

¹⁹⁶ BLASCO, Ricard, *Estudis sobre la literatura del País Valencià (1859-1936)*, València, 1984, p. 55.

¹⁹⁷ DURAN DE VALÈNCIA, Miquel, *Teodor Llorente*, Barcelona, 1936, p. 61.

¹⁹⁸ MARTÍNEZ FERRANDO, Daniel, *Renaixement*, València, 1909, p. 17.

¹⁹⁹ MARTÍNEZ FERRANDO, Daniel, «En els últims dies del poeta», *La República de les Lletres*, 7, gener-març de 1936, p. 24.

pronuncià en l'obertura de curs de Lo Rat Penat, a la seu de la mateixa societat i per qui en aquell moment ocupava el càrrec de president en funcions de l'entitat, l'alaquaser Faustí Barberà Martí²⁰⁰. I no deixa de ser significatiu i coherent amb tot allò anteriorment exposat que en aquest celebrat discurs el doctor Barberà sentira, també, la necessitat de defensar i d'excusar, una vegada més, el regionalisme de Lo Rat Penat i de proclamar que no perseguia cap finalitat política antiespanyola ni separatista:

«El Sr. Barberà se ocupó del importante tema del regionalismo y sus tendencias, y principalmente de lo que frente a dicho problema debe hacer la sociedad valencianista de Lo Rat Penat. (...) Comenzó defendiendo el regionalismo de los ataques que se le dirigen a continuo, diciendo que no es novedad literaria del momento creada para escribir libros y folletos, ni el federalismo, ni bandera antihispana y separatista, ni neurosis propagada por imitación, ni manifestación de romanticismo arcaico profesado por cuatro locos, sino verdadera esperanza de la reconstrucción nacional»²⁰¹.

Que eren, *mutatis mutandis*, els mateixos arguments que portava més de trenta anys repetint Llorente.

No és cap coincidència ni casualitat que l'embrió del valencianisme polític sorgira al si de Lo Rat Penat, perquè, de fet, era l'únic lloc a València on hi havia el caliu i la tradició cultural i històrica que —com ja havien advertit els responsables de *La Renaixensa* tretze anys abans— el podia fer possible. Ni és cap paradoxa que nasquera justificant la seua intenció no separatista: tot això era, simplement, una necessitat social. Tan necessari com abans ho havia sigut l'apoliticisme llorentí.

Tanmateix, aquesta interpretació que faig de l'apoliticisme llorentí no sempre s'ha entés així, com resulta evident. D'ençà les lectures que en feren Joan Fuster i Manuel Sanchis Guarnier, la majoria dels investigadors valencians

²⁰⁰ Sobre Faustí Barberà, vegeu els meus articles: «El doctor Faustí Barberà Martí (1850-1924), un soldat de la fe i de la ciència», *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs*, Alaquàs, 2002, p. 43-61; i «L'homenatge d'Alaquàs al doctor Faustí Barberà (1926)», *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs*, Alaquàs, 2003, p. 43-49.

²⁰¹ «Apertura de curso. Lo Rat Penat», *Las Provincias* (8-XII-1902).

han deduït, amb grans connotacions negatives, que «l'obcecació del grup d'escriptors moderats per tal d'apartar-se de tota intenció política fou un altre factor que els va allunyar del poble i els convertí en un grup minoritari, que conreava la literatura com a simple entreteniment i sense cap altre objectiu»²⁰². En primer lloc cal dir que aquesta presumpta «obcecació» obeïa a conviccions ideològiques ben legítimes. D'altra banda, no crec que el desig «d'apartar-se de tota intenció política» fóra, ni molt menys, el motiu que allunyà els renaixencistes moderats —o conservadors, o com se'ls vulga anomenar— del poble. Segons aquestes afirmacions fa la impressió que el poble valencià de finals del segle XIX esperava amb els braços oberts una Renaixença política que el culturalitzara i catalanitzara de cap a peus, que el lliurara del jou espanyol sota el qual vivia. I això no és ben bé així. D'altra banda, que el conreu literari fóra per a ells un entreteniment, prou que m'ho crec. Ara bé, afirmar que no hi prentengueren «cap altre objectiu», quan fa anys que sabem que els Jocs Florals foren utilitzats com a plataforma de projecció social²⁰³, em sembla, si més no, simplista²⁰⁴.

Crec, finalment, que Llorente fou conseqüent amb el seu pensament, i que arribà fins allà on podia arribar, molt més lluny fins i tot del que les classes benestants de l'època, cofoies amb el posicionament espanyol polític i econòmic de què gaudien, li demanaven. I que és absurd i desmesurat afirmar que «la ideologia de Llorente no va influir en el desenvolupament ulterior del valencianisme polític, sinó que significava, en realitat, una postura completament oposada»²⁰⁵. Quan resulta que la seua aportació ideològica i literària —o el seu «regionalisme d'aigua tèbia», si ho preferiu— fou la responsable de crear unes plataformes, uns materials, uns tòpics identificadors i representatius que amb el

²⁰² MONLLEÓ, Rosa, *op. cit.*, p. 161.

²⁰³ Vegeu: MIRACLE, Josep, *La restauració dels Jocs Florals*, Barcelona, 1960.

²⁰⁴ També són d'aquest parer Manuel Martí i Ferran Archilés quan afirmen: «*Los reproches que usualmente se lanzan contra el grupo conservador que, encabezado por Teodor Llorente, acabó personificando, durante los primeros años de la Restauración, la Renaixença valenciana, parecen, como poco, exagerados y, en ocasiones, injustificados*». MARTÍ, Manuel, i ARCHILÉS, Ferran, «La construcción de la Nación española durante el siglo XIX: logros y límites de la asimilación en el caso valenciano», *Ayer*, 35, abril de 1999, p. 187.

²⁰⁵ CUCÓ, Alfons, *El valencianisme polític 1874-1936*, València, 1971; 2ª ed. ampliada i revisada, Afers, Catarroja-Barcelona, 1999, p. 52.

temps esdevingueren símbols, del regionalisme primer i del valencianisme després. Llorente treballà, a la seua manera i durant la major part de la seua vida, a favor de la descentralització administrativa i moral, d'una banda, i de la unitat i la catalanitat cultural, de l'altra. És a dir, assentà les bases del valencianisme contemporani.

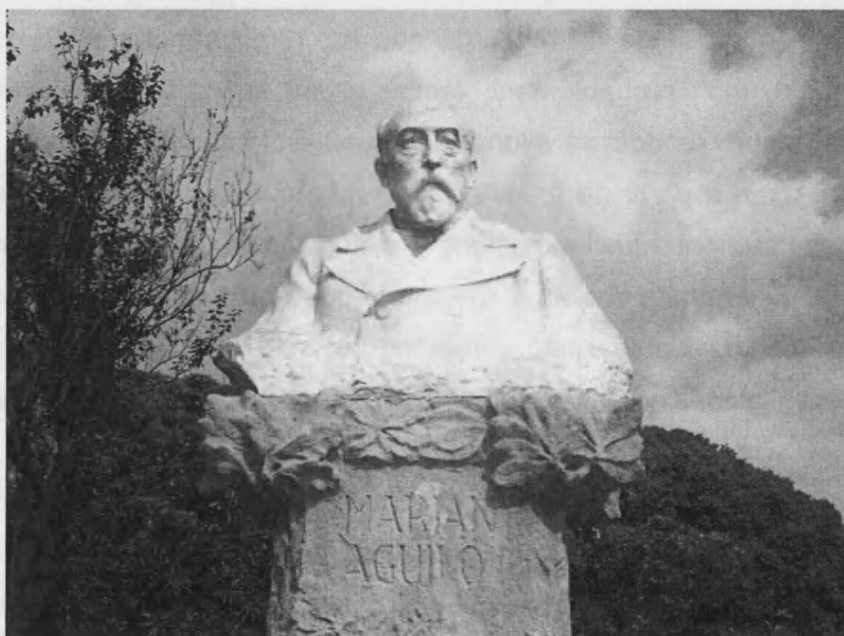
2. Teodor Llorente i Marià Aguiló

Marià Aguiló fou la persona a qui Llorente considerà, al llarg de tota la seua vida, com el seu mestre de la Renaixença, ço és, el seu primer guia literari i intel·lectual. Si podem afirmar que fou l'escriptor de l'àmbit lingüístic català que més l'influí és, bàsicament, perquè foren els seus encoratjaments i consells els que estimularen Llorente a continuar versificant en la llengua materna i l'ajudaren a conformar el seu ideari renaixencista. De fet, d'ell begué quatre conceptes doctrinals fonamentals: el «regionalisme»; la unitat de la llengua; l'estima a la literatura clàssica; i la fraternitat cultural amb Catalunya i les Illes Balears. És a dir, Aguiló li transmeté el «foc patriòtic», com bé recordà Llorente a propòsit de l'homenatge que en 1909 trameteren els catalans al mallorquí. I, molt probablement, també el tan famós «apoliticisme»; ja que «Aguiló sempre es declarà allunyat de qualsevol intenció política» i «s'esverà realment quan a partir de finals dels setanta veié el caire precisament polític que anava prenent aquell moviment que ell havia ajudat a posar en marxa»²⁰⁶. Fins a tal punt resulta decisiu el mestratge que Aguiló exercí en el jove Llorente que és molt probable que, sense aquest, el valencià mai no s'haguera interessat —si més no en la mesura en què ho féu— per la llengua i la literatura catalanes.

Tot i que breu, la relació cultural i personal que entre abril de 1858 i juny de 1861 s'establí entre tots dos escriptors resultà ben intensa i eficaç. I potser siga perquè, encara que només es llevaven nou anys de diferència, la influència que Aguiló exercí sobre Llorente fou piramidal: de mestre a alumne, ja que es produí durant els anys de formació del valencià. El diferent estatus laboral i intel·lectual que tots dos gaudien —el mallorquí era el bibliotecari de la Universitat i un activista cultural de prestigi, mentre que Llorente era únicament un estudiant que començava a produir els seus primer assajos lírics i dramàtics— acabà de determinar i configurar la relació.

²⁰⁶ TOMÀS, Margalida, «Un mestratge que no va arribar a ésser: la relació entre Marià Aguiló i Teodor Llorente», *Saó*, 185, València, maig de 1995, p. 36.

Finalitzada l'etapa valenciana d'Aguiló, l'amistat entre tots dos personatges, a la qual estigué molt vinculat el també estudiant Vicent Wenceslau Querol, es conservà i refermà al llarg dels contactes epistolars i de les trobades, de les diferents ocasions i actes literaris i patriòtics en què coincidiren i col·laboraren. Resulta important destacar que Llorente mai no perdé el contacte amb Aguiló, i que sempre recordaria aquells anys d'estudi i de descoberta que l'uniren al mallorquí amb vertader agraïment i complaença: se'n sentí regraciat no sols per l'aportació cultural que havia rebut d'Aguiló, sinó també per la personal.

L'estima que per sempre més li professà es mesura per fets com ara que, vint-i-quatre anys després de la partida del mallorquí, li dedicara la primera edició del *Llibret de versos* (1885), el seu més emblemàtic llibre de lírica valenciana. Una decisió que Llorente ja tenia presa el 24 d'abril de 1884, quan mitjançant carta personal comentava a Querol: «*Voy a hacer el tomito de versos valencianos, que me piden muchos. Se lo dedicaré a nuestro buen*

*Aguiló*²⁰⁷. On el «*buen*» no necessita comentari i el «*nuestro*» denota que els valencians el sentien com a propi.

Per acabar de copsar el significat d'aquesta dedicatòria, cal tenir en compte també que Llorente únicament dedicà les tres edicions del *Llibret de versos* que publicà en vida a dues persones: Marià Aguiló, les de 1885 i 1902, i Frederic Mistral, la de 1909. L'altre escriptor a qui Llorente dedicaria un llibre fou Víctor Balaguer, a qui adreçà l'obra històrica *Valencia* (1887).

2.1 L'etapa valenciana d'Aguiló (1858-1861)

El 20 d'abril de 1858 arribava a València el mallorquí Marià Aguiló i Fuster per a fer-se càrrec de la Biblioteca Universitària, i hi romandria fins a juny de 1861²⁰⁸. I encara que no coneixem amb exactitud quin dia deixà la nostra ciutat, trobe que hi ha motius per a pensar que fou a principis d'aquell mes. De fet, a la segona de les cartes del valencià a Aguiló publicades a l'*Epistolari Llorente*, datada en gener de 1862, a banda de recriminar-li que «*a todos los amigos nos consta su pereza en contestar cartas, y que no olvida aunque calle*», li deia: «*Le di noticia de mi casamiento; ignoro si llegó a sus manos mi aviso*»²⁰⁹. I si tenim en compte que Llorente es casà amb Dolors Falcó Serrano en juny de 1861 (l'atorgament de les capitulacions matrimonials porta data de 27 de juny²¹⁰), això deu significar que Aguiló deixà de residir a València a principis de mes.

Poeta i erudit, quan Aguiló arribà a València tenia 33 anys, i encara que no havia publicat cap obra venia envoltat d'una aurèola intel·lectual gràcies a la qual passava per ser un dels promotors del moviment renaixencista a Mallorca²¹¹. A la ciutat del Túria corrien els temps en què els jóvens Llorente i Querol, ferits ja de la vena literària, cursaven les darreres assignatures dels

²⁰⁷ A l'Arxiu biblioteca Llorente es conserva còpia manuscrita d'aquesta carta.

²⁰⁸ He extret totes dues dates de: TOMÀS, Margalida, *op. cit.*, p. 33.

²⁰⁹ Carta 862: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 76.

²¹⁰ Dec aquesta informació a l'amabilitat de Joan Teodor Corbín Llorente.

²¹¹ GUARNER, Lluís, «Pròleg» a LLORENTE, Teodor, *Poesia valenciana completa*, València, 1983, p. 39.

seus estudis de dret. Assidus consultors de llibres, prompte establiren contacte amb el bibliotecari, que degué veure en ells passió, capacitat i interès.

A partir d'aquell moment els contactes amb Aguiló esdevingueren constants i claus per al futur de tots dos estudiants, ja que aquell saberut començà a descobrir-los un munt d'expectatives literàries autòctones intuïdes però no del tot desvetllades, i els connectà amb la literatura produïda a Catalunya i les Illes Balears; esdevingué un estímul i un model a imitar. En paraules de Lluís Guarnier, Aguiló «descobreix als dos joves poetes els tresors de la literatura valenciana clàssica del XV i els impel·leix a estudiar la nostra cultura pròpia, posant-los alhora en contacte amb el moviment renaixentista de Catalunya»²¹². Amb aquesta actitud, el mallorquí no feia sinó captar nous apòstols per a la causa que el guiava: la restauració de la llengua i la literatura autòctones. I fou així com ajudà a estendre l'alé renaixencista per València.

En pocs mesos, Aguiló esdevingué l'ideòleg de la primera Renaixença valenciana, i l'inductor de l'interès pel ressorgiment literari valencià de Llorente i de Querol. D'aquesta manera, degué ser el mallorquí qui li suggerí la pràctica d'una literatura catalana culta, curosa i selecta, com es desprèn del lema que enarborava Aguiló: allò important era «no a quants sinó a quals» arribava la flama renaixencista²¹³.

Durant el segle XX, mentre Miquel Duran de València parlà d'ell com «un gran amic i un bon company i mestre»²¹⁴ de Llorente, Ricard Blasco posà de manifest d'una manera categòrica que, tant Querol com Llorente, «d'ell van aprendre molt del nostre passat històric i literari. Aguiló els parlà de la "Renaixença" que s'expandia a Catalunya i Mallorca, relacionant-la amb el paral·lel renaixement de la literatura occitana»; per concloure que

²¹² GUARNER, Lluís, «Pròleg» a Vicent W. QUEROL, *Rimes catalanes*, 3 i 4, València, 1980, p. 43.

²¹³ Vegeu LLORENTE, Teodor, «Prólogo» a QUEROL, Vicente W., *Rimas*, Madrid, 1891; p. XXXI. Lluís Guarnier, en parlar de la producció literària de Querol, afirma: «*Si su obra no llegó, en su tiempo, a ser popular, como tan reiteradamente se ha señalado, llegó a interesar a los más selectos, ya que —como era el lema de Aguiló— no a quants sino a quals había de importar, y esa minoría pronto acertó a descubrir la calidad de aquella poesía, que conjuntaba la tradición clásica con la más honda emoción humana en expresión perfecta de formas y armonías*». GUARNER, Lluís, *Poesía y verdad de Vicente W. Querol*, València, 1976, p. 122.

²¹⁴ DURAN DE VALÈNCIA, Miquel, *Teodor Llorente*, Barcelona, 1936, p. 25.

«l'estímul d'Aguiló fou prou perquè, a partir d'aquell moment, Llorente i Querol es relacionassen intensament amb els seus col·legues de Barcelona i de Mallorca, i perquè concebessen el comú renaixement com una fecunda "germanor" literàrio-patriòtica, compartida alhora amb els poetes provençals. Revistes com el *Calendari Català*, *La Renaixensa* i *La Il·lustració Catalana* els obriren les planes»²¹⁵.

Amb aquesta actitud, i amb la convocatòria dels primers Jocs Florals de València el 1859, pot parlar-se de Marià Aguiló com d'una peça clau per a l'inici de la Renaixença literària a València.

Home de cultura consolidada, no és d'estranyar que tant Querol com Llorente quedaren bocabadats amb les seues paraules i accions, i que ben prompte exercira, envers els jòvens estudiants, el paper de model literari, de *maître a penser*. Amb lliçons essencials els obrí els ulls a un passat amagat, i els instruí en el conreu i l'estima de les lletres autòctones. «*De Aguiló aprendieron Llorente y Querol, siendo estudiantes, a considerar el legado cultural de nuestros antepasados como una herencia irrenunciable, a mantener fidelidad a la lengua propia, cuya gloriosa historia descubrían*»²¹⁶, afirmava Manuel Sanchis Guarner en 1959; per a afegir, anys després, que «per consell seu, provaren d'escriure versos en vernacle culte» Llorente i Querol, i que «aquesta anècdota d'Aguiló no tenia precedents a València»²¹⁷. Amb el solatge dels consells i l'exemple de valencians com Pasqual Pérez, Joan Arolas i Vicent Boix, l'influx del mallorquí fou capaç d'unir afanys locals per a una causa que era comuna a tot el territori lingüístic català.

Amb tot, Margalida Tomàs ha opinat que el mestratge i la influència que Aguiló exercí sobre el jove Llorente no és tan evident ni tan reeixit com fins ara havien afirmat la pràctica totalitat dels estudiosos²¹⁸. Ha fonamentat

²¹⁵ BLASCO LAGUNA, Ricard, *Estudis sobre la literatura del País Valencià (1859-1936)*, València, 1984, p. 21-22.

²¹⁶ SANCHIS GUARNER, Manuel, «Llorente, traductor», *Levante* (13-XI-1959), suplement «Valencia», núm. 233, p. 3.

²¹⁷ SANCHIS GUARNER, Manuel, *Renaixença al País Valencià*, 2^a ed., València, 1982, p. 31.

²¹⁸ Vegeu: TOMÀS, Margalida, *loc. cit.*, p. 33-37.

aquesta asseveració en la per a ella escassa duració temporal de l'estada d'Aguiló a València —poc més de tres anys: 1858-1861— com a bibliotecari de la Universitat, i també en els pocs contactes que, una vegada de retorn a Barcelona, mantingueren ambdós literats. Ja que, llevat d'algunes visites esporàdiques, aquests contactes es reduïren a una efímera relació epistolar coneguda, efusiva en el cas de Llorente i poruga en el d'Aguiló.

Després de reconèixer una primera i intensa aproximació dels estudiants Llorente i Querol al bibliotecari Aguiló, on aquest «començarà unes relacions d'amistat que haurien de durar molts anys amb dos joves estudiants», afirma que la marxa d'Aguiló de València «contribuirà a diluir ràpidament aquesta inicial empremta»; i que, «una vegada a Barcelona, el mateix Aguiló no es preocupa massa de mantenir viu el possible caliu deixat a València»²¹⁹. Al meu parer, però, aquestes afirmacions no acaben de ser exactes.

D'entrada cal dir que en 1976 Lluís Guamer ja explicà que «*la protección de Aguiló, desde Barcelona, a los poetas de Valencia llevó, en 1872, a Querol a formar parte del consistorio de mantenedores de los juegos florales de Barcelona*»²²⁰. A més, i que jo sàpia, després de deixar la Universitat de València Aguiló i Llorente coincidiren personalment, si més no, en huit ocasions, cosa que, per a tractar-se del segle XIX, no està gens malament: als Jocs Florals de Barcelona de 1866, de 1868 i de 1880; al certamen literari que commemorava el sisé centenari de la mort del rei Jaume I, i que fou celebrat a València en 1876; a les festes llatines celebrades a Montpeller en 1878; a la visita als monestirs de Poblet i Santes Creus que en 1882 realitzaren, conjuntament, diversos ratpenatistes i catalanistes; i, finalment, en els viatges que Llorente realitzà a Barcelona en 1888 i 1893. És a dir, que el contacte no només fou epistolar.

D'altra banda, sembla una mica arriscat afirmar «que, malgrat la seva [d'Aguiló] en principi molt bona posició per connectar amb el grup valencià, adoptà una posició tan passiva és una mostra de la seva desconfiança envers

²¹⁹ TOMÀS, Margalida, *loc. cit.*, p. 33-34.

²²⁰ GUARNER, Lluís, *Poesía y verdad de Vicente W. Querol*, València, 1976, p. 70.

el resultat de l'empresa. De la seva desconfiança envers la participació valenciana en el moviment literari català», ja que «Llorente, davant el caràcter i l'embranchida que estava agafant el moviment literari a Barcelona, se'n desmarcarà clarament i aprofundirà en la polèmica pel nom de la llengua, llemosí *versus* català, polèmica que amaga moltíssimes més consideracions que les estrictament lingüístiques»²²¹. Ni Llorente se'n desmarcà tan clarament del moviment literari a Barcelona ni la «polèmica llemosí *versus* català» fou tal, perquè el poeta valencià el que féu fou utilitzar el nom llemosí *sive* català, com durant molt de temps havien fet també els escriptors catalans. Com es pot afirmar el contrari quan es dóna la circumstància que en 1906 Llorente acceptà una de les presidències d'honor del I Congrés Internacional de la Llengua Catalana celebrat a Barcelona, i que fins poc temps abans de morir mantingué múltiples contactes amb els escriptors catalans?

La veritat és que, vistes així les coses, la professora Tomàs ens mostra la imatge d'un Aguiló bastant desil·lusionat de la seua empresa valenciana; d'un Aguiló fins i tot ressentit amb els literats valencians, que es considerava poc menys que traït en els objectius de la seua aventura inicial. I tot això, tanmateix, entra en contradicció amb algunes de les altres afirmacions que fa aquesta estudiosa, com ara que la de Llorente i Aguiló fou

«una amistat que s'anà consolidant amb el temps, i que comportà anys a venir diverses col·laboracions, ara ja no com a mestre i deixeble, sinó entre dos intel·lectuals en pla d'igualtat: pensem en la participació de Marià Aguiló com a jurat en el certamen literari convocat en commemoració del centenari de la mort de Jaume I el 1876, la col·laboració de Llorente en la tasca d'enviar-li informació sobre obres publicades, etc. De fet Llorente va ser durant els últims anys de la vida d'Aguiló el seu enllaç amb València ("ara, fora de vostè ja ningú'm coneix en ma"²²² estimada València", li escriu el 1888) i sempre va ser l'encarregat d'enviar-li informació sobre

²²¹ TOMÀS, Margalida, *loc. cit.*, p. 35.

²²² Quan la professora Tomàs cita aquest fragment d'una epístola d'Aguiló, per error escriu «sa» per comptes de «ma», cosa que modifica substancialment el sentit de la frase. Vegeu *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 211.

les obres publicades en “valencià”, aquestes obres que ell tant menyspreava però que Aguiló buscava adeleradament»²²³.

Potser si realment les haguera menyspreat «tant» mai no li les hauria enviat. De tota manera, el que m'interessa destacar és que, com es dedueix d'aquestes afirmacions, la relació entre Llorente i Aguiló fou més que efectiva: fou determinant en la vida d'ambdós escriptors. Un mestratge que, a més de cordial, fou fecund, tant en els seus inicis com en els anys posteriors.

Al meu parer, sí que hi hagué un mestratge explícit, directe i decisiu, entre Marià Aguiló i Teodor Llorente, que es desenvolupà, sobretot, en uns anys ben determinats (1858-1861) i determinants per al desenvolupament de les inquietuds literàries i del tarannà vital de l'escriptor valencià, per aquella època enormement receptiu. Només el primer impuls que Llorente rebé d'Aguiló i que l'abocà, quan encara estava indecís, a escriure en català, és motiu suficient per a recordar-lo tota la vida com a mestre. I així ho manifestà sempre Llorente, agraït com estava, amb l'erudit mallorquí²²⁴.

A més, hi ha un document pràcticament desconegut que evidencia que l'afectivitat era recíproca, i només supeditada a les possibilitats materials de contacte entre ambdues parts. El 1959 Josep Maria de Casacuberta tragué a la llum una epístola especialment significativa de Llorente a Aguiló fins aleshores inèdita. Datada a València el dia de Difunts de 1889, el poeta valencià hi comunicava a l'escriptor mallorquí la defunció de Querol, l'amic comú. Com que l'accés a la carta, no recollida als volums de *l'Epistolari Llorente*, és bastant complicat vaig a transcriure-la íntegrament:

«Amigo don Mariano.

²²³ TOMÀS, Margalida, *loc. cit.*, p. 36.

²²⁴ El 1889 Llorente interpellava, públicament, el «poeta eminente y erudito lingüista, mi amigo y maestro D. Mariano Aguiló» perquè es decidira a publicar el diccionari català que feia anys tenia en projecte. Vegeu: LLORENTE, Teodor, «El movimiento literario en Valencia en 1888», publicat primerament al núm. 1 de la revista *La España Moderna* i posteriorment a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1890*, València, 1889, p. 65-72.

Después de su familia, usted y yo seremos los que más hayamos sentido la muerte [de Querol]. Sé, por Matheu, el efecto que le produjo la noticia. Yo estoy cada día más afligido. Los primeros días, no podía darme cuenta de lo ocurrido.

Ha de saber usted que en el delirio que precedió a su muerte, en el cual recitaba versos, mezclaba constantemente el nombre de Aguiló. Es usted la última persona que ha ocupado sus pensamientos. Decía a sus hermanas que usted había llegado: que él, por estar enfermo, no podía acompañarle y obsequiarle; que cumplieran ellas con usted; que le cuidasen bien...

No puedo proseguir. ¡Ay, amigo Aguiló! Roguemos a Dios por el alma, tan buena y tan noble, de nuestro inolvidable amigo.

Suyo siempre: Teodoro»²²⁵.

Aquesta epítola, «adreçada pel patriarca de la Renaixença valenciana a Marià Aguiló, patriarca de tota la nostra Renaixença»²²⁶, degué creuar-se amb una altra també molt sentida que, sobre el mateix tema, Aguiló envià a l'autor del *Llibret de versos*, que porta data del 31 d'octubre de 1889 i que fou recollida al primer volum de l'*Epistolari Llorente*. En ella Aguiló parlava de «la desgracia que nostres cors may oblidarán»²²⁷, i li explicava que havia tingut notícia de la mort de Querol perquè alguns amics li havien donat «sobtadament» el condol: «No'n sabia res; ma familia me havia amagat los periòdichs que publicavan el telégrama. Vell y malalt aquest colp m'ha tingut y me te fora de mi. He plorat com un noy y sent tot l'abatiment de l'anyorança y de les llàgrimes impotents. Sabia que l'estimava molt, no'm creya estimarlo tant. Per mon dol endevine el de V. singularment»²²⁸. En postdata, també li deia que no es veia ni amb força ni amb valor d'escriure a la mare i les germanes de Querol, i que, quan puguera, escriuria a Aureli, el seu germà. Finalment, li demanava que li enviara «un exemplar de tot lo que *Las Provincias* digan d'Ell...»²²⁹.

²²⁵ CASACUBERTA, Josep Maria de, «Dol de Llorente per la mort de Venceslau Querol», *Levante* (13-XI-1959), suplement «Valencia», núm. 233, p. 6.

²²⁶ *Ibidem*.

²²⁷ Carta 254: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 230-231.

²²⁸ *Ibidem*, p. 231.

²²⁹ *Ibidem*.

Totes dues cartes —i d'altres documents— confirmen la profunda estima que havia existit i que trenta anys després del seu pas per València encara existia entre Llorente i Querol, d'una banda, i Aguiló, de l'altra; i varen permetre al senyor Casacuberta realitzar aquestes contundents afirmacions:

«Des de trenta anys enrere existia entre Marià Aguiló, Teodor Llorente i Venceslau Querol tant com una estreta relació personal, una ferma compenetració literària i patriòtica. És prou sabut que els dos poetes valencians veien en el mallorquí llur iniciador i millor mentor en les pròpies activitats renaixentistes. L'estada d'Aguiló a València durant els anys 1858 a 1861 tingué una gran transcendència per al pervindre de la Renaixença valenciana. Són nombroses les anotacions inèdites d'Aguiló sobre aquesta etapa de la seva vida. (...) L'amistat i la compenetració entre els tres escriptors, només per la mort pogueren quedar extingides. El nom d'Aguiló fou, com acabem de veure, el que Querol esmentava en els seus darrers moments. Llorente, durant la seua gloriosa ancianitat, seguí expressant en tot moment la seva fervent admiració per l'obra i la vida del seu company en valencianisme Venceslau Querol, així com per les del seu mestre en renaixentisme Marià Aguiló, que ell havia de començar a enyorar vuit anys després de la pèrdua d'aquell»²³⁰.

Els fets coneguts són prou diàfans i eloqüents, i apunten en aquesta direcció: en la de la llarga i fecunda amistat que a través dels anys mantingueren Llorente i Aguiló. Un fets, endemés, corroborats per les paraules d'un ancià Aguiló, que en febrer de 1888 es queixava davant Llorente dels pocs contactes valencians que li quedaven: «Volia escriure a alguns del Rat Penat, pero ara, fora de V. ja negu'm coneix en ma estimada Valencia»²³¹. Només n'hi havia temps i espai per al record i l'agraïment.

2.1.1 Aguiló i els primers Jocs Florals de València (1859)

El fruit social més important de l'estada d'Aguiló a València fou la convocatòria dels primers Jocs Florals de l'època contemporània, un memorable certamen que obria la primera porta pública a la Renaixença

²³⁰ CASACUBERTA, Josep Maria de, «Dol de Llorente per la mort de Venceslau Querol», *Levante* (13-XI-1959), suplement «València», núm. 233, p. 6.

²³¹ Carta 230: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 211.

literària a València. Tingueren lloc al Paraninf de la Universitat el diumenge 23 d'octubre de 1859, foren organitzats per la societat El Liceo Valencià i comptaren amb el suport de l'Ajuntament de València. L'acte fou promogut per Aguiló, que actuà de president del consistori i de mantenidor. Llorente, per la seua banda, participà amb un poema de títol ben simbòlic, «La nova era», i fou premiat amb l'«Alhelí d'Or».

Vint-i-sis anys després, en 1885, el mateix Llorente rememoraria aquell certamen amb les següents paraules:

«La idea de restablir els Jochs Florals naixqué ensemps en Valencia y en Barcelona; mes se deu dir que fon un catalá, l'entusiasta D. Marian Aguiló, qui primer la soltá en la pátria d'Ausias-March. Ab aquest nom, de Jochs Florals, y promoguda per la societat Liceo Valenciá, se celebrá en lo Paraninfo de la Universitat, l'any 1859, un certámen lliterari en el qual, per primera vegada en nostra ciutat, s'oferiren premis á la poesía llemosina, juntament ab la castellana. Aquells premis eren dos, guanyá l'un D. Víctor Balaguer, per una composició dedicada á Ausias-March, y l'altre fon adjudicat á esta poesía de LA NOVA ERA.

Aquell mateix any comensaren los Jochs Florals en Barcelona, seguint totes les primaveres sens interrupció; en Valencia no's repetiren fins que'ls restablí la Societat del Rat-Penat, pasats vint anys, en 1879»²³².

Com que és ben interessant, pense que paga la pena comentar alguns aspectes de la nota llorentina. En primer lloc, que el restabliment dels Jocs Florals es produí el mateix any a València i a Barcelona, fet que demostra que a la capital del Túria hi havia un grup d'escriptors i d'intel·lectuals, de diferents generacions i arrecerats a l'entorn d'El Liceo Valencià, disposats a secundar la iniciativa, si bé no a repetir-la un any després. En va parlar Lluís Guarner de la següent manera:

«Fue este año de 1859 de extraordinaria actividad literaria, orientada por el Liceo Valenciano que, después de un letargo de varios años, renació al impulso de una nueva generación literaria que, bajo la dirección de algunos escritores

²³² LLORENTE, Teodor, «Notes del autor», *Llibret de versos*, València, 1885, p. 194.

supervivientes de la primera época, comenzaron a influir en el mundo literario valenciano, al que se incorporaban las nuevas generaciones»²³³.

No era, però, el primer acte literari de renom que després de l'esmentada letargia recolzava El Liceo. Comptava, si més no, amb un precedent: el 2 de febrer d'aquell mateix 1859 ja havia organitzat un homenatge a l'escriptora cubana Gertrudis Gómez de Avellaneda, on s'havien recitat diverses composicions poètiques; entre elles, una de Llorente titulada «La musa al poeta»²³⁴.

En segon lloc, cal remarcar el paper fonamental de Marià Aguiló en el procés d'engegament i de consecució de l'acte literari a imatge i semblança del que, mesos abans, s'havia celebrat a Barcelona. Perquè reforça la rellevància i la intensitat de la curta estada d'Aguiló a València:

«Su actividad [la d'Aguiló] fue tal que, prevaliéndose de su autoridad científica, llegó a interesar a las entidades culturales valencianas hasta lograr que, en el año 1859, el Liceo Valenciano, que era la más representativa corporación intelectual de la ciudad, celebrase bajo su patrocinio los primeros juegos florales, secundando así la restauración de la tradicional fiesta en Barcelona»²³⁵.

Com que, per aquell temps, Aguiló ja tenia guanyada la confiança de Llorente i Querol —que, d'altra banda, feia uns pocs anys que, especialment el primer, havia donat les primeres passes en el conreu de la poesia valenciana—, tots dos jóvens hi jugaren, juntament amb ell, un destacat paper²³⁶. De manera que, gràcies a aquesta fèrtil conjunció de factors, «qualla

²³³ GUARNER, Lluís, *Poesía y verdad de Vicente W. Querol*, València, 1976, p. 155.

²³⁴ SIMBOR ROIG, Vicent, *Els orígens de la Renaixença valenciana*, València, 1980, p. 147.

²³⁵ GUARNER, Lluís, *op. cit.*, p. 45.

²³⁶ Vicent W. Querol també fou premiat, però en la modalitat de castellà, per l'oda «A la Paz». Lluís Guarnier ha dit que, per aquella data, Querol ja havia versificat en valencià, i que potser fins i tot estigué temptat d'enviar una composició en aquesta llengua al certamen: «*Si en los primeros juegos florales de Valencia, que celebró el Liceo, en 1859, fue premiado Querol por su oda A la Paz, en castellano, es muy posible que su presentación fue una rectificación a su primer propósito de concurrir con obra valenciana. Conocemos —y poseemos— un original autógrafa del poeta de esta misma fecha, que es una trilogía poética, escrita en valenciano,*

el projecte d'Aguiló, Llorente i Querol de celebrar uns Jocs Florals que restauraren els certàmens poètics medievals»²³⁷.

Els Jocs Florals de València naixien bilingües, i en la modalitat de català foren premiats Balaguer i Llorente. Aquest simptomàtic fet —que, en les figures d'Aguiló, Balaguer i Llorente, foren presents les tres comunitats de parla catalana: Mallorca, Catalunya i València— motivà que, anys després, Miquel Duran comentara: «Heus ací ja representada, en el primer certamen literari de la Renaixença a València, la santa trinitat de la pàtria i de l'idioma»²³⁸; i que Ricard Blasco afirmara: «Pot dir-se, amb plena justícia, que aquells Jocs Florals de València, a desgrat de no tenir continuació com els de Barcelona, inauguraven *una nova era*. La presència en l'acte d'un català del Principat i un altre de les Illes, junt amb els poetes valencians, els donava una pregona dimensió unitària»²³⁹.

Sobre el per què de la gènesi bilingüe dels Jocs Florals valencians, cal pensar que foren les circumstàncies socials les que ho demanaven i fins i tot ho feien convenient. No s'entén si no que, impulsat per un representant de la Renaixença catalana, on el certamen es convocava únicament en català, el Jocs Florals valencians donaren terreny al castellà. Serioses motivacions (de caràcter social i polític, segurament) haurien d'aconsellar i/o exigir que fóra convocat també premi en castellà. Un fet que deu tenir molt a veure amb la darrera de les apreciacions que, sobre la nota llorentina, voldria expressar: els Jocs Florals de 1859 no tingueren continuïtat a València. Fou necessari que transcorregueren vint anys perquè es pogueren tornar a celebrar. Això evidencia que, en bona mesura, i a diferència de Barcelona, el seu ressò i acolliment popular no fou tan entusiasta com hom podria arribar a pensar, i

sobre las tres virtudes teologales que, por la estructura que adoptan, nos hacen pensar que debió ser una poesía "preparada" para concurrir a dicho certamen literario, aunque tal vez no la presentara por creerla demasiado primeriza, decidiéndose por la oda antes mencionada. Estas poesías tituladas A l'Esperança, ¿Qué será? y A la Fe, cuyo manuscrito conocemos, están fechadas en 1859». GUARNER, Lluís, *Poesía y verdad de Vicente W. Querol*, València, 1976, p. 191.

²³⁷ SIMBOR ROIG, Vicent, *op. cit.*, p. 148.

²³⁸ DURAN DE VALÈNCIA, Miquel, *Teodor Llorente*, Barcelona, 1936, p. 28.

²³⁹ BLASCO LAGUNA, Ricard, *Estudis sobre la literatura del País Valencià (1859-1936)*, València, 1984, p. 21. El subratllat és meu.

que, segurament també, foren mirats amb recel des d'alguns sectors de la societat benpensant.

Fóra com fóra, després d'aquesta data «el *Liceo* va seguir vivint i celebrant balls i *saraos* en els quals cavallers i damiselles s'ensinistraven en valsos i polques. De tant en tant s'hi recitava alguna poesia en castellà i així anava divertint-se la joventut valenciana més o menys elegant»²⁴⁰. Era, al cap i a la fi, el que demanava la societat valenciana de l'època. Sens dubte hi hagué d'altres factors que, si bé no el propiciaren, coadjuvaren al tall: «L'anada d'Aguiló a Barcelona com a director de la Biblioteca Universitària i les vicissituds d'*El Liceo* feren impossible la continuació de la festa poètica a València»²⁴¹. Però la crua realitat és aquesta, que no tingué continuïtat, que no comptà amb un públic que l'exigira any rere any.

2.2 Huit ocasions en què els amics es retroben

El 1861 Aguiló fou nomenat oficial primer de la Biblioteca Universitària de Barcelona, i se'n tornà a aquella ciutat. Llorente, que li professava una gran reverència intel·lectual, no volgué tallar la relació d'amistat que entre tots dos s'havia iniciat, i s'esforçà a mantenir-la sobretot a través de dues vies: les epístoles i les trobades personals.

Pel que fa a la relació epistolar, integrada a hores d'ara per 18 cartes, cal dir que fou molt més intensa en el cas de Llorente (14) que no en el d'Aguiló (4); encara que és segur que n'intercanviaren d'altres que no ens han pervingut²⁴². De fet, a banda de la descoberta per Josep Maria de Casacuberta,

²⁴⁰ GUARNER, Lluís, «Pròleg» a LLORENTE, Teodor, *Poesia valenciana completa*, València, 1983, p. 43.

²⁴¹ GUARNER, Lluís, «Pròleg» a QUEROL, Vicent W., *Rimes catalanes*, València, 1980, p. 25.

²⁴² A la «Nota preliminar» del primer volum de l'*Epistolari Llorente*, Teodor Llorente Falcó afirmà: «Ans de tot hem de dir que no es tracta d'un epistolari complet, ni molt manco. En Teodor Llorente Olivares, a qui anava dirigida la esmentada correspondència, mai se distingí per son esperit col·leccionista, ni les seues i múltiples ocupacions li permetien una feina que demanava temps. ¿Com, llavors, han arribat fins hui eixes cartes?, se preguntarà el llegidor. Testimoni molt febaent pot dir que les cartes anaven reunint-se damunt la taula de treball del gran escriptor valencià, fins que una mà, unes vegades la seua, altres la de sa carinyosa esposa, les arreconava en algun dels diversos calaixos de les llibreries, on se varen trobar totes barallades a la seua mort. Així se explica que hagen aplegat als nostres dies dites cartes,

cal assenyalar, per exemple, que el 17 de gener de 1862 Llorente s'adreçava a Aguiló i li deia: «*Hoy he recibido su muy grata epístola*»²⁴³. Epístola que, dissortadament, a dia de hui està perduda.

Aproximadament un any després de marxar el mallorquí Llorente ja es queixava de veure's privat de la possibilitat de xarrar personalment amb ell i d'haver de recórrer a l'epístola com a únic canal de comunicació: «*Mi querido y nunca olvidado amigo: ¿por qué marchó V. de Valencia, obligándonos a este medio calamitoso de comunicación, en el cual la amistad toma cierto tinte platónico, del que la pereza se prevale para convertirla en un sentimiento escondido en lo más profundo del pecho?*»²⁴⁴.

Però, amb tot, cal dir que el valencià s'esforçà tant com pogué, sobretot en els primers anys de la partida, a mantenir viva l'amistat a través de la correspondència epistolar. Fins i tot quan sabem que a Aguiló li costava molt contestar cartes. En abril de 1864 Llorente li reprotxava: «*Aunque la correspondencia epistolar es cosa perdida para con V., que tiene por costumbre no escribir a los amigos*»²⁴⁵; i el 10 de maig del mateix any li reiterava: «*V. es tan poco aficionado a la literatura epistolaria...*»²⁴⁶. D'altra banda, ja és significatiu que la primera vegada que tenim constància que Aguiló s'adreçà a Llorente per carta s'identificara com a «son antich y silencios amich»²⁴⁷.

Siga com siga, les cartes també ens permeten entreveure que a Barcelona Aguiló realitzà alguna que altra gestió en favor de Llorente i de la resta de renaixencistes valencians. D'entrada, i gràcies a una epístola datada el 13 d'abril, sabem que Aguiló havia proposat al seu amic valencià que participara en els Jocs Florals de Barcelona de 1862:

i així se explica també la pèrdua d'altres moltes, no sols dels mateixos escriptors que figuren en l'epistolari, sinó de molts altres que ens consta sostingueren estretes relacions epistolars amb el poeta valencià». LLORENTE FALCÓ, Teodor, «Nota preliminar», *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 5.

²⁴³ Carta 863: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 77.

²⁴⁴ Carta 865: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 78.

²⁴⁵ Carta 867: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 80.

²⁴⁶ Carta 868: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 80.

²⁴⁷ Carta 47: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 49.

«Hábíame propuesto corresponder a su invitación, escribiendo algo para sus juegos florales; mas venció la pereza. Sobre mi mesa tenía el cartel de los mantenedores (en el cual pareceme que V. ha metido su pulcra lima) para recordar el término, cuando hoy he visto que pasado mañana finaliza, y por no desairar a V. copio y remito, sin saber si llegará a tiempo, lo primero que en mi cajón de sastre encuentro, con la única idea de rendir tributo a los constantes y celosos literatos catalanes»²⁴⁸.

La poesia que Llorente li envià, i que finalment aconseguí un accèssit a la Flor Natural, portava per títol «Vint-i-cinc anys».

Gràcies, també, a les epístoles sabem que Aguiló publicà al vol. II de la *Revista de Catalunya*, corresponent a 1862, la poesia «La nova era»²⁴⁹, amb què Llorente havia guanyat els Jocs Florals de València de 1859. Que el 10 de maig de 1864 l'aleshores director de *La Opinión* li envià, perquè «V. la corrija, si la encuentra digna de ello»²⁵⁰, una «oda valenciana» titulada «València i Barcelona»; poesia que Llorente escrigué en sa primera anada a Barcelona i que fou publicada al *Diari de Barcelona*, que dirigia Joan Manyé i Flaquer, i al *Calendari Català* de 1865. I que Rafael Ferrer i Bigné fou mantenidor dels Jocs Florals de Barcelona de 1871 a instàncies d'Aguiló: «He entregado a Ferrer el nombramiento de mantenedor, que agradecemos todos los que más o menos hemos cultivado aquí la "ciencia gaya". El agraciado está deseoso de corresponder a esta honra, asistiendo personalmente al juicio y distribución de los premios, si no lo impiden circunstancias imprevistas»²⁵¹, assegurava Llorente.

Des de 1861 fins a 1897, data de la defunció d'Aguiló, els amics es retrobaren en, si més no, huit ocasions; trobades que, juntament amb les cartes, feren possible que per espai de trenta-sis anys entre tots dos es mantinguera encesa la flama de l'amistat. Repassem-les.

²⁴⁸ Carta 865: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 78-79.

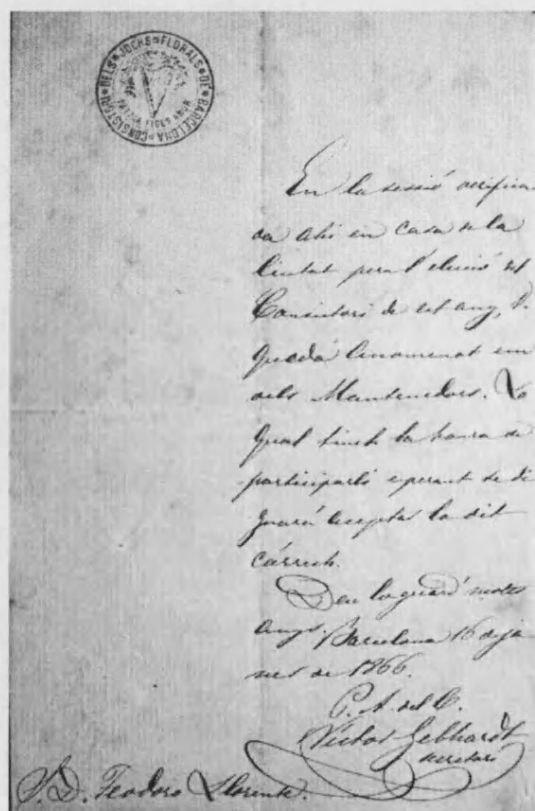
²⁴⁹ Carta 866: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 79.

²⁵⁰ Carta 868: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 81.

²⁵¹ Carta 870: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 82.

2.2.1 Als Jocs Florals de Barcelona (1866 i 1868)

La primera vegada que, després de 1861, hi ha constància que Llorente i Aguiló es retrobaren fou en maig de 1866, durant l'edició dels Jocs Florals de Barcelona, en què el valencià va participar en qualitat de mantenidor²⁵².

Gràcies a les cartes, però, sabem que el ja director de *Las Provincias* esperava haver trobat Aguiló dos anys abans, en els Jocs Florals catalans de 1864, als quals Llorente acudí per primera vegada, i en els quals el mallorquí guanyà la Flor Natural amb la composició «Esperansa». D'aquesta manera, el 10 de maig d'aquell any Llorente li deia: «*Fue para mí una gran contrariedad no*

²⁵² A l'Arxiu biblioteca Llorente es conserva la carta original del seu nomenament com a membre del consistori de mantenidors dels Jocs Florals de Barcelona, datada el 16 de gener de 1866.

*encontrarle en Barcelona los días que estuve en esa ciudad, pues perdió gran parte de su atractivo mi viaje»*²⁵³.

La trobada es produí al cap de dos anys, el 6 maig de 1866, moment en què el valencià formà part del consistori de mantenidors dels Jocs Florals de Barcelona juntament amb Francesc Morera, Víctor Gebhardt, Silví Thos i Codina, Eduard Vidal i Valenciano, Pau Valls, que actuà com a president, i Robert Robert, que ho féu com a secretari²⁵⁴. Aquella edició degué resultar molt satisfactòria per a Llorente, ja que el seu estimat mestre i amic Aguiló hi obtingué dos guardons: la Flor Natural per la poesia «Això ray» i la Viola d'Or i Argent per «L'enteniment i l'amor». Com que, amb això, havia assolit el tres premis preceptius, consegüentment, el mallorquí hi fou proclamat «Mestre en Gai Saber». Aquella edició, a més, encara suposà un gran èxit per al jove Jacint Verdaguer, que obtingué quatre premis, tot i que no es presentà a recollir-los. Els lectors valencians tingueren informació puntual de tot el que s'esdevingué en aquell certamen gràcies al diari *Las Provincias*, que es féu ressò de la cerimònia tres dies després a través d'una ressenya copiada del *Diario de Barcelona*²⁵⁵.

En 1868 els dos amics tornaren a trobar-se en el mateix lloc i a propòsit del mateix acte. Aquella vegada, però, com sabem els Jocs Florals de Barcelona celebraven el seu desé aniversari i tingueren un caire especial. Encara que quan parlem de les relacions entre Llorente i Víctor Balaguer, que en fou l'organitzador, els repassarem amb més detall, val a dir que duraren 8 dies i foren convidats a participar-hi escriptors de tots els territoris de parla catalana, de Castella i de Provença. Durant les set extenses cròniques que Llorente redactà i que, en els dies posteriors, publicà a *Las Provincias* deixà constància diverses vegades de la seua trobada amb Aguiló.

D'aquesta manera, a la descripció que el valencià realitzà d'alguns dels assistents al sopar de germanor que tingué lloc la nit del 3 de maig,

²⁵³ Carta 868: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 80.

²⁵⁴ Vegeu: VERDAGUER PAJEROLS, M. Àngels, *Verdaguer i els Jocs Florals de Barcelona*, Barcelona, 2004, p. 31.

²⁵⁵ «Juegos Florales en Barcelona», *Las Provincias* (9-V-1866).

després del lliurament dels premis, Llorente es referí, entre altres, a Balaguer, a Mistral, a Bofarull, a Bonaparte Wyse, a Roumieux, a Paul Meyer, a Núñez de Arce, a Rubió, a Verdaguer, a Milà i Fontanals, «a mis compañeros Labaila, Querol y Ferrer y Bigné» i al «erudito D. Mariano Aguiló, maestro en Gay Saber y sabio investigador de las antigüedades literarias de nuestra patria lemosina»²⁵⁶.

L'última de les cròniques d'aquells Jocs Florals de Barcelona que Llorente redactà veié la llum el 15 de maig; i l'endemà, dia 16, el valencià ja escrivia al seu amic mallorquí per a comunicar-li que recordava «con placer los días encantados de Barcelona», i per a enviar-li salutacions de part de Ferrer i Bigné i «el folletito adjunto» que, «aunque vale poco, casi nada, creo que V. debe tener noticia de él»²⁵⁷. El «folletito» que li adjuntava devia ser el recull dels set articles que sobre l'acte Llorente havia publicat a *Las Provincias*.

2.2.2 A València (1876)

La tercera trobada entre Llorente i Aguiló es produí, a València, huit anys més tard: en juliol de 1876 i a propòsit també d'una justa literària. Es tractava del certamen en honor de Jaume I amb motiu d'acomplir-se el sisè centenari de la seua mort, que fou organitzat, en la seua major part, pel director de *Las Provincias*, i en el qual Aguiló prengué part com a membre del jurat qualificador.

Llorente li ho demanava, per carta, dos mesos abans, el 31 de maig: «¡Cuánto deseo tengo de verte a V. por aquí! Y para ver si le tienta a venir, le escribo ésta»²⁵⁸. D'aquesta manera, li parlava de les festes de commemoració del centenari de la mort de Jaume I que tindrien lloc «con las ferias de julio, que todos los años se celebran aquí, y esta coincidencia hará más agradable la fiesta»²⁵⁹. Entre els actes que es preparaven el valencià hi destacava el certamen historicoliterari que havia de tenir lloc: «Quisiéramos que figurasen en el jurado algunos de los maestros del “gay saber”, y en primer lugar me dirijo a

²⁵⁶ LL[ORENTE], T., «Juegos Florales», *Las Provincias* (7-V-1868).

²⁵⁷ Carta 869: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 81.

²⁵⁸ Carta 871: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 82.

²⁵⁹ *Ibidem*.

V. *¿Está dispuesto a venir? En ese caso... no hablemos más. Aquí encontrará los buenos amigos de siempre, y a otros muchos, que le quieren, sin haberle conocido personalmente*»²⁶⁰.

Encara que, en els dies següents i des de Barcelona estant, Aguiló envià uns plecs de la Crònica de Jaume I que s'estaven estampant i que Llorente li havia demanat, el ben cert és que no contestà a la pregunta que el valencià li havia formulat. Segurament, el silenci s'havia d'interpretar com un sí. Però, no obstant, Llorente tornà a insistir, i el 27 de juny li envià una nova carta en què es llegia: «*No ha querido V. decirme si vendrá a las honras seculares del gran monarca; y como yo deseo mucho que así sea, ha de permitirme que le apremie para la contestación, y le ruegue sea ésta afirmativa*»²⁶¹. En prova de la gran estima que li professava, i potser per facilitar-li les coses, Llorente també afegia: «*En mi casa hay un cuarto reservado para V., y estoy esperando que me avise V. la aceptación de este humilde pero fraternal ofrecimiento*»²⁶².

Per un conducte o un altre —perquè, si n'hi hagué epístola, no ens ha arribat—, Aguiló degué respondre afirmativament a la petició. Durant el mes de juliol de 1876 Llorente envià a Querol, que residia a Madrid i que finalment no assistí al certamen, diverses cartes que es conserven inèdites i que indiquen una miqueta com anaren els preparatius d'aquelles festes. En una d'elles, que cal datar al voltant del dia 20 de juliol, li comunicava: «*Ya han comenzado a venir los felibres. Aguiló llegó anteayer. Siente mucho tu ausencia. Se ha alojado en la fonda de Cuatro Naciones; pero veré si puedo llevármelo a casa*»²⁶³. En principi, Querol també havia d'haver format part del jurat, però davant la presumpta impossibilitat de fer-s'hi present per motius laborals, renuncià al càrrec. Ho sabem perquè en una carta que amb anterioritat, el 12 de juliol, Llorente li havia adreçat es pot llegir: «*Me dice Aurelio que has enviado la dimisión del Jurado, y que no sabes si podrás venir oportunamente a*

²⁶⁰ *Ibidem*.

²⁶¹ Carta 872: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 83.

²⁶² *Ibidem*.

²⁶³ Arxiu biblioteca Llorente. He tingut accés a aquestes i d'altres epístoles gràcies a l'amabilitat de Joan Teodor Corbín Llorente.

las fiestas. ¡Eso faltaba! No seas borrico: déjalo todo y ven a ayudarnos a pasar este chubasco»²⁶⁴. Tres dies després l'absència de Querol devia ser segura: «¿No vendrás, aunque sólo sea un par de días?»²⁶⁵, li reiterava Llorente.

Finalment, aquell certamen tingué lloc el divendres 28 de juliol al claustre del Col·legi del Corpus-Christi de València, i formaren part del jurat Vicent Boix, que actuà com a president, Antoni Ballester, que ho féu com a secretari, Cristòfol Pasqual i Genís, Rafael Ferrer i Bigné, Jacint Labaila, Eduard Pérez Pujol, Joaquim Serrano Cañete i Marià Aguiló. A Llorente li fou premiada, amb la «Copa d'Argent» dels periodistes de Barcelona, la poesia «Romanç dels quatre trobadors». Amb tot, l'acte degué resultar especialment entranyable i agradable per al mallorquí: un moment per a retrobar i saludar vells amics, ja que aquella era ben probablement la primera vegada que, quinze anys després de la seua partida, tornava a València.

²⁶⁴ Arxiu biblioteca Llorente.

²⁶⁵ Arxiu biblioteca Llorente.

Un any després del certamen, el 28 d'agost de 1877, Aguiló escrigué a Llorente interessant-se, entre altres coses, per la impressió del llibre «*que ha de recordar a los venideros la celebración del suntuoso aniversario de la muerte de nuestro D. Jaime, a quien V. ha contribuído tanto*»²⁶⁶. El valencià li respongué indicant que el procés de publicació anava molt a poc a poc²⁶⁷, i que l'encarregat de l'edició era Vicent Boix, president del jurat. Tanmateix, sembla ser que el llibre mai no arribà a veure la llum.

2.2.3 A Montpeller (1878)

La següent trobada entre Llorente i Aguiló es produí a Montpeller dos anys després, en maig de 1878, a propòsit de les primeres festes llatines que organitzava l'Acadèmia d'Oc, a la qual tots dos pertanyien.

Com veurem en parlar de les relacions entre Llorente i l'Occitània, en 1876 els escriptors provençals, amb Mistral al front, havien fundat l'Acadèmia d'Oc o consistori del Felibritge, del qual formarien part cinquanta majorals: 29 francesos i 21 espanyols. Entre els espanyols hi havia diversos catalans, com ara Verdaguer, Balaguer, Collell, Milà i Fontanals, Quintana i Aguiló; alguns mallorquins, com ara Forteza i Aguiló; i tres valencians: Vicent W. Querol, Josep Maria Torres i Llorente²⁶⁸. Fou en aquell moment també que hom decidí que els Jocs Florals del Felibritge tindrien lloc cada set anys, i que els primers se celebrarien a Montpeller en 1878 i estarien dedicats a Jaume I.

Arribat el moment, el director de *Las Provincias* visqué aquelles festes amb vertader entusiasme i satisfacció, i redactà deu llargues cròniques en què explicà fil per randa als seus lectors tot el que allí s'esdevenia. D'aquesta banda dels Pirineus només hi assistiren tres escriptors: un català, un mallorquí i un valencià: Albert Quintana, síndic de l'Acadèmia «*para Cataluña, Valencia,*

²⁶⁶ Carta 48: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 49.

²⁶⁷ Carta 873: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 84. Encara que, per error, fou datada pels editors el 3 d'octubre de 1876, la carta ha de ser de 1877.

²⁶⁸ Vegeu: «Literatura de la lengua de oc. La Academia del Mediodía», *Las Provincias* (27-IX-1876).

A l'Arxiu biblioteca Llorente es conserva l'original del seu nomenament com a «Felibre Majourau», datat a Avignon l'1 d'octubre de 1876.

Mallorca y Rosellón»²⁶⁹, Aguiló i Llorente. Encara que el valencià degué realitzar sol el viatge en tren que el portà des de València a Montpeller i que durà vint-i-quatre hores (en cap moment no esmenta que ho fera en companyia), sí que hi acredita la presència de Quintana i d'Aguiló amb les següents paraules: «*De los mayores españoles había representación de Cataluña, Mallorca y Valencia: Quintana, Aguiló y el que esto escribe atestiguaban con su presencia que toda la España lemosina se asociaba a la fiesta de Montpeller*»²⁷⁰.

2.2.4 Als Jocs Florals de Barcelona (1880)

Exactament dos anys després d'aquella festa provençal Llorente i Aguiló tornaren a juntar-se. Aquesta nova trobada tingué lloc en maig de 1880 a propòsit dels Jocs Florals de Barcelona, dels quals el valencià havia sigut nomenat president del consistori de mantenidors que també integraven Francesc Matheu, que actuà com a secretari, Ramon de Siscar, vicepresident, Conrad Roure, Joan Sardà, Àlvar Verdaguer i Emili Vilanova. Aquella fou una edició ben memorable perquè, com veurem més avant, mossén Jacint Verdaguer hi assolí la condició de Mestre en Gai Saber; i fou a Llorente, en la seua qualitat de president, a qui correspongué l'honor de proclamar-lo. Segons la ressenya que en publicà *Las Provincias*, «*el Sr. Llorente tomó por la mano al joven sacerdote, al ilustre autor de L'Atlàntida; se adelantó hacia el centro del estrado, y dijo: "En nom del Consistori y pera gloria de les lletres catalanes, proclame mestre en Gay Saber á Mosen Jacinto Verdaguer"*»²⁷¹.

Per la seua banda, Aguiló també hi fou premiat: «Presentà al certamen el poema, *Penediment*, que meresqué la Viola d'or i argent»²⁷². D'aquesta manera, resulta curiós constatar que en les dues ocasions (1866 i 1880) que Llorente actuà com a membre del consistori de mantenidors dels Jocs Florals de Barcelona foren premiats Jacint Verdaguer i Marià Aguiló, dos dels

²⁶⁹ *Ibidem*.

²⁷⁰ LL[ORENTE], T., «Una visita a los felibres. III», *Las Provincias* (30-V-1878).

²⁷¹ E., «Revista de Barcelona», *Las Provincias* (5-V-1880).

²⁷² VERDAGUER PAJEROLS, M. Àngels, *op. cit.*, p. 56.

escriptors catalans que més admirava i amb els quals més relació mantingué a llarg de la seua vida; i que, per a més casualitat i major glòria de l'anecdolari, en l'edició de 1866 fou proclamat Mestre en Gai Saber Aguiló, mentre que en la de 1880 ho fou Verdaguer. Llorente degué convertir-se així en una mena de talismà per a ells.

De fet, en l'univers llorentí, els noms d'Aguiló i Verdaguer anaven molt units. Un any abans, en 1879 a propòsit de l'aparició del poemari *Idil·lis i cants místics*²⁷³, i un any després, en 1881 a propòsit de l'assistència de Verdaguer als Jocs Florals de Lo Rat Penat, el director de *Las Provincias* havia posat per escrit que la irrupció del jove i desconegut «pagès vigatà» en els Jocs Florals de Barcelona de 1865 li havia sigut relatada per Aguiló:

«No asistí yo a aquella escena conmovedora [de 1865]; pero al poco tiempo me la contaba, embelesado y contentísimo, mi querido amigo y maestro Mariano Aguiló.

El buenísimo Aguiló veía realizado su ideal en el encuentro de aquel trovador campesino. Había estudiado mucho la poesía catalana en viejos librotos; pero esto no le satisfacía; la estudiaba también en los pueblos y aldeas, en los pliegues más escondidos de la montaña, en las masías del Pirineo, en todos los recónditos lugares donde se conservaban más vivas la lengua y la tradición.

¡Qué fortuna, me decía, encontrar un poeta y un gran poeta, catalán por todos los cuatro costados, [t]an catalán, que es completamente ageno a toda in[fl]uencia castellana! De todos nosotros, los que hemos [e]mprendido el cultivo de las letras catalanas después de recibir la instrucción castellana, desconfío yo, porque temo que sea ficticia nuestra inspiración; pero, ¿cómo desconfiar de un poeta que ha comenzado a componer versos en catalán cuando no conocía ni hablaba otra lengua?»²⁷⁴.

2.2.5 A Poblet i Santes Creus (1882)

El següent encontre es produí una altra vegada en maig i dos anys després, ja que tots dos escriptors formaren part de l'expedició que en 1882

²⁷³ «Poesía catalana. *Idil·lis y Cants místichs*, per Mossén Jacinto Verdaguer, ab un pròlech de D. M. Milà y Fontanals. Barcelona», *Las Provincias* (5-X-1879).

²⁷⁴ VALENTINO, «Mosén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias* (28-VII-1881).

transportà una quinzena de ratpenatistes i de catalanistes a visitar els monestirs cistercencs de Poblet i Santes Creus i les ciutats de Valls i Tarragona.

El protagonisme de Llorente en aquesta excursió patriòtico-literària fou molt destacat, ja que anava al front de la delegació valenciana, i n'havia sigut un dels organitzadors i dels majors animadors d'aquella històrica visita. La presència d'Aguiló —l'únic mallorquí— entre els catalans, encara que un poc més discreta, també gaudí d'un cert protagonisme. A la carta que Llorente envià a Querol dies abans de mamprendre el viatge, el 9 de maig, animant-lo a participar-hi ja li comunicava que *«Aguiló está contentísimo de que nos reunamos bajo aquellas bóvedas, en las que no ha tenido valor de entrar todavía»*²⁷⁵. I a les cròniques que, en els dies posteriors, publicà a *Las Provincias* el presentava com *«el respetable maestro Mariano Aguiló, tan querido de los valencianos»*²⁷⁶.

Efectivament, aquell sentiment devia ser general a la resta dels valencians. Perquè a les cròniques de la visita que Fèlix Pizcueta publicà a *El Mercantil Valenciano* també es parlava d'ell com d'*«el insigne literato D. Mariano Aguiló y el que fue de la biblioteca de esa Universidad literaria, desde cuya época es conocido y respetado entre los valencianos, considerándose él como hijo adoptivo de nuestro país»*²⁷⁷. I en connexió amb el comentari que Llorente li havia fet per carta a Querol, Pizcueta també explicava que l'aspecte del monestir de Poblet

*«produjo en el ánimo de todos invencible tristeza, especialmente del Sr. Aguiló, que conoce palmo por palmo Cataluña, Mallorca y Valencia, que a todas partes en donde hay algo de notable en los tres reinos ha ido, todo lo ha visto y estudiado y que constantemente se ha negado a ir a Poblet para no sufrir honda pena con el aspecto de aquella maravilla destruida por la mano de la barbarie inconsciente o del salvagismo erudito, que es el peor»*²⁷⁸.

²⁷⁵ Arxiu biblioteca Llorente.

²⁷⁶ X.: «Lo Rat-Penat en Poblet», *Las Provincias* (21-V-1882).

²⁷⁷ F.: «La excursión al Monasterio de Poblet», *El Mercantil Valenciano* (20-V-1882).

²⁷⁸ F.: «Excursión al Monasterio de Poblet», *El Mercantil Valenciano* (21-V-1882).

Pel que fa als moments en què, durant aquella memorable excursió, més protagonisme gaudí Aguiló, cal assenyalar que realitzà un parlament en la sobretaula de Santes Creus; i que després del dinar «d'arreveure» que tingué lloc a Tarragona el dia 21, foren llegides múltiples poesies, entre elles una de Llorente i una altra d'ell.

2.2.6 A Barcelona (1888 i 1893)

Llorente viatjà acompanyat de la seua família a Barcelona durant l'octubre de 1888. Així li ho confessava dies després, per carta, al seu amic Eduard Escalante: «*He pasado muy bien tres semanas en Barcelona, con toda la familia*»²⁷⁹. De fet, Valentino (el pseudònim literari de Llorente) donà compte *in extenso* d'aquella estada a través de set llargs i laudatoris articles que foren publicats a *Las Provincias*²⁸⁰. A un d'aquests articles, datat a Barcelona el 5 d'octubre de 1888, explicava que havia assistit a una reunió de la Lliga de Catalunya convocada per a honorar al provençal Carles de Tourtoulon, i que s'hi havia trobat, entre d'altres, a «*el patriarca venerable del renacimiento literario de Cataluña, el docto bibliotecario de Barcelona, D. Mariano Aguiló*»²⁸¹. Cal apuntar que també hi era present Jacint Verdaguer, com després podem comprovar.

Finalment, l'última vegada que, segons l'estat actual de la meua investigació, n'hi ha constància que els vells amics es trobaren fou en juliol de 1893, novament a Barcelona. Llorente s'havia desplaçat fins a Ripoll per a assistir a les festes de consagració del monestir de Santa Maria. Encara que dos mesos abans ja havia sigut present a Barcelona convidat a participar, en representació de València, com a mantenidor de l'edició dels Jocs Florals catalans, especials per tractar-se del cinqué centenari de la seua institució pel

²⁷⁹ Carta 1.052: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 188.

Sembla ser que, amb anterioritat, aquell mateix any ja havia fet algun altre viatge a Barceona. Vegeu: Carta 233: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 213-214.

²⁸⁰ Amb el títol «Desde Barcelona», foren publicats a *Las Provincias* els dies 9, 12, 14, 15, 18, 20 i 21 d'octubre de 1888.

²⁸¹ VALENTINO, «Desde Barcelona», *Las Provincias* (9-X-1888).

rei Joan I d'Aragó, és pràcticament segur que no hi havia coincidit amb Aguiló. Perquè a cap de les dues ressenyes que Llorente escrigué d'aquella festa al·ludia a la seua presència²⁸².

Dos mesos després, però, de retorn de Ripoll, Llorente aprofità el seu pas per Vic i per Barcelona per a realitzar diferents visites: a Verdaguer, al santuari de la Gleva; i «*al eminente jurisconsulto y publicista*» Manuel Duran i Bas i al seu «*queridísimo amigo y maestro Mariano Aguiló*»²⁸³ a la capital catalana. En referència al mallorquí, Llorente explicava que «*su delicada salud no le permitió asistir a la fiesta [de Ripoll], y esto aumentaba mis deseos de verle*»²⁸⁴. També que, als problemes de salut, calia sumar que «*ha sufrido de reciente grandes e injustas contrariedades*», ja que, «*sin solicitarlo, ha sido jubilado de la dirección de la Biblioteca universitaria de Barcelona, cargo en el cual ponía toda su alma, y que, algo achacoso y entrado ya en años, desempeñaba muy bien*»²⁸⁵. Amb la qual cosa el valencià demostrava la seua preocupació per la situació personal i laboral d'Aguiló.

De fet, no acabaven allí els mals que afligien l'antic bibliotecari de la Universitat de València. Llorente també informava que «*un periodista ilustre le ha echado en cara su tardanza en publicar el esperado Romancero Catalán, obra importantísima, por cuya publicación se había interesado el difunto rey D. Alfonso XII, subvencionándola*»²⁸⁶; i que «*este reproche había herido en lo más vivo al erudito compilador*»²⁸⁷. El periodista il·lustre era Mañé y Flaquer, director del *Diario de Barcelona*. El director de *Las Provincias* justificava el retard en el fet que Aguiló s'havia passat quaranta anys acumulant «*los tesoros de la lengua y la literatura catalana*», i que «*deseoso de una perfección imposible, desconfiado de sí propio, ha hecho esperar años y años a los que aguardábamos la publicación de todo eso, que había de arrojar vivísima*

²⁸² Vegeu: VALENTINO, «Los Juegos Florales de Barcelona», *Las Provincias* (11i 14-V-1893).

²⁸³ VALENTINO, «Santa María de Ripoll», *Las Provincias* (9-VII-1893).

²⁸⁴ *Ibidem*.

²⁸⁵ *Ibidem*.

²⁸⁶ *Ibidem*.

²⁸⁷ *Ibidem*.

claridad en los estudios lingüísticos, históricos y literarios de la “renaixensa”»²⁸⁸.

Segons Llorente, en veure'l entrar en sa casa de Barcelona, Aguiló havia exclamat: «*Providencial parece su visita. ¡Cuánto se la agradezco! En este momento me traen de la imprenta el último pliego del primer tomo del Romancero. Para V. será el primer ejemplar; para V., que representa para mí la memoria de mis queridos valencianos, siempre tan buenos para este viejo, ya inválido*»²⁸⁹. Així mateix, el vell bibliotecari també li llisqué la dedicatòria del *Romancer* que, a manera de carta, havia adreçat a la reina regent, i que entusiasma el poeta valencià: «*El espíritu sano, valiente y sencillamente elevado de Aguiló está ahí, luminoso y resplandeciente como en sus mejores días*»²⁹⁰. I perquè tothom ho poguera comprovar, la reproduïa a continuació²⁹¹.

El valencià finalitzava la ressenya d'aquella visita saludant i felicitant «*al pacientísimo colector de los romances catalanes, que al hacer obra de erudito, de investigador y de Folklorista, como ahora se dice, ha hecho también obra de poeta y de patriota*»²⁹². Aquella degué ser, amb tota probabilitat, la darrera vegada que tots dos amics es veieren.

2.3 L'«endreça» del *Llibret de versos* (1885)

La carta que amb el títol «Endressa. Al senyor don Marian Aguiló, en la Biblioteca de la Universitat de Barcelona» Llorente escrivia al seu «volgut amic i savi mestre»²⁹³, i situava al front de la primera edició del *Llibret de versos*, representa una de les més acurades mostres de prosa valenciana llorentina amb què actualment comptem. Encara que estava datada a València el 13

²⁸⁸ *Ibidem.*

²⁸⁹ *Ibidem.*

²⁹⁰ *Ibidem.*

²⁹¹ Començava de la següent manera: «Les cançons populars catalanes vénen consagrades per l'amor maternal. Generacions d'honrades mares de família han conservat les més antigues al breçolar y adormit a llurs infants al so de ses religioses tonades». Vegeu: AGUILÓ, Marian, «Romancer popular de la terra catalana. Dedicatòria. A S. M. la Reina d'Espanya doña María Cristina d'Halsburg Lorena de Borbón, Comtessa de Barcelona», *Las Provincias* (9-VII-1893).

²⁹² VALENTINO, «Santa María de Ripoll», *Las Provincias* (9-VII-1893).

²⁹³ LLORENTE, Teodor, «Endressa. Al senyor don Marian Aguiló, en la Biblioteca de la Universitat de Barcelona», *Llibret de versos*, València, 1885, p. 5-12.

d'abril de 1885, el mateix dia que Lo Rat Penat l'homenatjava, havia sigut escrita l'any anterior, com temps després ell mateix declararia²⁹⁴. Es tractava d'una mena de dedicatòria que l'escriptor valencià feia del seu primer llibre poètic a l'erudit mallorquí, un document que resulta molt ric i interessant des del punt de vista lingüístic i ideològic. De fet, s'ha dit que «aquesta introducció en prosa —bella prosa valenciana acurada de lèxic i amb artístic estil— en recorda el seu pas [d'Aguiló] per la Universitat de València, i els anys en què el poeta i el seu amic Querol varen ser allixonats per Aguiló en la cultura i la història del país»²⁹⁵.

Efectivament, Llorente s'adreçava a Aguiló i li deixava, de bon començament, una idea ben clara: el *Llibret de versos* era un agraïment per tot el que el mallorquí havia fet per València i la seua cultura, per la llengua i la literatura autòctones. L'autor s'ho plantejava com un deute personal, «perque, bona ó dolenta, la inspiració que ha infantat mos versos valencians la encenguè, més que ningun altre, aquell bibliotecari, ensemps lletrat eruditíssim y genial poeta, que aná á Valencia, ya fa prop de trenta anys, y romangué uns quans en la ciutat del Micalet»²⁹⁶. A més, també desitjava que el recull poètic tinguera una bona acollida a Catalunya.

A continuació Llorente recordava els inicis de la seua trajectòria literària en la llengua del país, i feia notar que quan ell i Querol conegueren Aguiló «havía arribat á ells ya'l ressó de la renaixensa llemosina; havien llegit ja los primers llibres de versos catalans»²⁹⁷. No dubtava a citar «aquell precursor que's nomenava Tomás Villarroja», i ho feia en relació al «gran Aribau»²⁹⁸. Ara bé, també afegia que, als jóvens poetes, «els faltava ouir á un apóstol de aquell evangeli lliterari»; i que, «eixa missió d'apóstol, ¡quán bé la complireu!»²⁹⁹. Per

²⁹⁴ «Escribía esto en el año 1884», afirmarà en referència a l'«endreça» tretze anys després. Vegeu: LLORENTE, Teodoro, «Mariano Aguiló», *Las Provincias* (10-VI-1897).

²⁹⁵ GUARNER, Lluís, «Pròleg» a Teodor LLORENTE, *Poesia valenciana completa*, València, 1983, p. 58.

²⁹⁶ LLORENTE, Teodor, «Endressa. Al senyor don Marian Aguiló, en la Biblioteca de la Universitat de Barcelona», *Llibret de versos*, València, 1885, p. 6.

²⁹⁷ *Ibidem*, p. 7.

²⁹⁸ *Ibidem*.

²⁹⁹ *Ibidem*.

a Llorente, Aguiló havia esdevingut, així, el desvetllador de la literatura catalana a València.

El treball conjunt i els projectes compartits durant aquells tres anys havien fet consolidar les idees inicials. Posteriorment, ja sense la presència del mestre, els estudiants havien continuat la tasca iniciada, i el que feia ara Llorente era retre-li comptes de la faena enlestida: li presentava com el més excel·lent dels fruits el seu *Llibret de versos*, que recollia un ampli ventall cronològic de creació literària: «Dictá sos primers versos —dirá Llorente en referir-se al llibre— l'entusiasme de la joventut; uns altres la reflexió de la etat (sic) madura; li ha posat fi la má tremolosa del desengany adolorit; pero tots ells están inspirats per la mateix idea d'enaltir la Patria valenciana, recordant ses glòries y restablint el conréu lliterari de sa propia llengua»³⁰⁰. Una intenció ben encomiàstica, doncs, que fixava la mirada en les glòries del passat i en l'ús actual de la pròpia llengua.

Llorente també recordava com havia sigut Aguiló qui els havia descobert la bellesa i la riquesa d'una llengua compartida per tot el territori que s'estén «dende'l Pirineu fins los palmerals d'Elx», i la gran obligació moral que els valencians tenien en aquell procés de recuperació i restauració cultural:

«¿S'ha de perdre tota esta riquesa?, esclamaveu, mitj orgullós y mitj adolorit: ¿s'ha de menysprear aquest idioma, gloriós en la historia, y que parlen encara algunes millonades d'homens dende'l Pirineu fins los palmerals d'Elx? ¡Oh, no, no será! Vosaltres, los fills de Valencia, la ciutat del art, la ciutat de la poesía en los antichs Estats de la Corona d'Aragó, vosaltres teniu que marxar al front en la creuhada de la renaixensa»³⁰¹.

Amb tot, però, també li formulava una queixa, i era que a València les coses no resultaven fàcils perquè no mancaven els enemics d'aquella noble causa literària: «Dihuen eixos adversaris de la renaixensa qu'es treball perdut

³⁰⁰ *Ibidem*, p. 9.

³⁰¹ *Ibidem*, p. 8.

esforsarse en fer reviure una llengua morta»³⁰². I per combatre aquest argument Llorente citava alguns paràgrafs del seu discurs d'obertura de curs de la societat Lo Rat Penat de l'any 1879, en què havia justificat l'ús literari de la llengua pròpia assegurant que no era morta, que estava viva, i que el seu conreu literari no podia comportar cap mal a la societat valenciana de l'època.

Pel que feia al tipus de llengua que s'havia d'emprar, l'autor de l'endreaça, que no acceptava de cap de les maneres la vulgarització i castellanització de l'idioma, pensava que calia optar per una solució eclèctica:

«Hiá un muntó de diccions que s'han perdut en uns punts, y en altres se conserven; que'ls ciutadans de Valencia ya no empleen, y alguns no les coneixen, y que aixís qui (sic) eixim al horta les trovem vives y significatives. Formar, ab eixos elements una poesía lliiteraria y popular ensemps, que agrade en les Academies y Atheneus y siga compresa y sentida per la gent que té per llengua seva la valenciana, y que en ella s'ha criat y vol criar á sos fills, no es obra d'un día, pero tampoch tan dificultosa y llarga com "l'obra de la Seu"»³⁰³.

Tot era, per tant, una qüestió de temps, voluntat i treball.

Llorente també assenyalava els avanços que, des dels anys en què uns quants autors s'havien decidit a conrear el valencià i fins aquell moment, s'havien assolit, i que es reflectien, principalment, en el «valent estol de poetes cultivadors de son restaurat idioma»³⁰⁴ amb què aleshores comptava València.

La part final de l'endreaça resumia el propòsit de l'autor, l'origen i la gènesi del *Llibret de versos* i l'opció lingüística triada, tot deixant clar que el vigor de la Renaixença valenciana i la catalana no eren, ni molt menys, els mateixos:

«Pera ajudar á eixa obra de valencianisme he escrit casi tots los versos de aquest llibret, y per aixó mateix els estampe. He procurat acostarme al modo usual de parlar tot lo que permetixen, per una banda, la propietat y puressa de la llengua, y

³⁰² *Ibidem*, p. 9.

³⁰³ *Ibidem*, p. 11.

³⁰⁴ *Ibidem*.

per altra, la elevació del estil poétich. Al repassar algunes de'estes (sic) obretes, pera publicarles de nou, les he despullat de diccions arcaiques, que no tots comprenen. Potser ho critiqueu, oh amic y mestre; mes prengau en conte que en Valencia nostra comuna llengua no está tan viva com en Catalunya, y que, encara que no ho logre, desitje qu'entenguen tots aquestes pobres poesíes, ab la esperansa de que avivant la inspiració en lo cor y'l seny de més dignes deixebles de la Musa llemosina, fassen que renoven ses glórias, vora'l nostre Túria, trovadors més benhaurats»³⁰⁵.

Àngel Lacalle, que en 1959 analitzà l'endrea, ja hi va veure que aquesta «*espléndida muestra de prosa valenciana contiene tres puntos que quería destacar: gratitud y tributo de amistad a un maestro inolvidable, suaves añoranzas y una justificación de su postura literaria*»³⁰⁶.

Efectivament, són aquests tres eixos esmentats els que fonamenten i estructuren l'endrea llorentina. Dos d'ells em semblen ben significatius i transcendents, de cara a aclarir quina fou la relació que al llarg dels anys mantingueren l'escriptor valencià i el mallorquí: la gratitud i el tribut que, amb el *Llibret de versos*, un ofrenava a l'altre; i la justificació lingüística i literària que en 1885 Llorente feia de la seua producció valenciana, tot qualificant-la com a obra de valencianisme. Pel que fa al tercer eix, sabem perfectament que és el que l'autor enyorava: les glòries passades, l'època de major esplendor del poble valencià, el regne perdut. En un moment en què, des d'un sector de la seua pròpia classe social, hom acusava públicament Llorente d'escriure poemes en una llengua considerada morta i sense cap futur polític ni cultural, i, des de l'altre, de fer-ho en un estil lingüístic arcaïtzant i allunyat de l'idioma popular, ell se situava enmig, treia a la llum pública la seua labor literària valenciana, entusiasta i tenaç, i la dedicava a qui considerava que havia sigut el seu mestre literari. A més, justificava i fonamentava, amb gran diplomàcia, la seua opció valencianista i conciliadora, tant des d'un punt de vista lingüístic com literari.

³⁰⁵ *Ibidem*, p. 11-12.

³⁰⁶ LACALLE, Àngel, «La "endrea" a Aguiló», *Levante* (13-XI-1959), suplement «Valencia», núm. 233, p. 8.

2.4 *Las Provincias* i Aguiló

És molt lògic que Llorente, un dels valencians més sensibles al procés de recuperació de la llengua i la cultura catalana de finals del segle XIX, donara cabuda als seus diaris —tot i ser polítics— a ressenyes, notícies, comentaris i poemes dels principals escriptors de la Renaixença catalana, valenciana i balear. Més encara si els llibres o notícies que es referenciaven estaven protagonitzades per persones a les quals estimava i de les quals es considerava amic. Ho veurem en parlar de líders i autors literaris com ara Llombart, Blasco Ibáñez, Balaguer, Verdaguer, Costa i Llobera i Mistral. I també, òbviament, del seu mestre Aguiló. Fou així com Llorente convertí les seues publicacions —*Las Provincias*, sobretot— en altaveus propagandístics dels texts que produïen els diferents autors i renaixences. De fet, el diari és hui una de les principals canteres a què ens cal acudir per saber de quina manera es desenvolupà el moviment de la Renaixença al País Valencià.

D'aquesta manera, la primera notícia que sobre la tasca literària i erudita d'Aguiló he trobat a la premsa llorentina fou publicada a *La Opinión*. Pocs mesos després d'abandonar València, i sota l'epígraf «Literatura lemosina», Llorente hi anunciava que «*el trabajo de restauración literaria, que con tan buen éxito están llevando a cabo en la vecina Cataluña la erudición y la poesía, va a adelantar mucho con la publicación de una obra importantísima para el estudio de la lengua y de la literatura lemosina*»³⁰⁷. Es tractava d'una «*voluminosa y completísima*» col·lecció de poesies populars que, «*recogidas por el sabio e incansable bibliófilo, D. Mariano Aguiló, que tantas simpatías conserva en Valencia*»³⁰⁸, estava en projecte d'edició, i que com sabem comptava amb el suport i la subvenció de Sa Majestat Alfons XII.

L'article destacava l'immens treball etnogràfic del mallorquí, explicava com havia recorregut de la major part de les biblioteques i arxius de l'Estat espanyol a la recerca de materials per al seu treball, i també «*todos los pueblos de Mallorca y Cataluña, y parte de los de Valencia, buscando en las más*

³⁰⁷ «Literatura lemosina», *La Opinión* (18-I-1862).

³⁰⁸ *Ibidem*.

*pobres aldeas, y en los solitarios caseríos, los restos de esa poesía popular que vuela de boca en boca, trasmitida como herencia sagrada de una a otra generación»*³⁰⁹. Finalment, informava que el resultat del treball era pròxim a publicar-se; encara que, com sabem, fou al cap de trenta anys (1893) que arribà a les premses.

La següent notícia que, ja a *Las Provincias*, he trobat en referència a Aguiló remet a maig de 1866, al moment en què Llorente participà als Jocs Florals de Barcelona com a mantenidor i al mallorquí li foren premiades dues poesies.

Anys després, el 7 d'abril de 1872, aparegué a *Las Provincias* una llarga ressenya signada per M. V. sobre l'obra *Biblioteca catalana de les més principals y eletes obres en nostra llengua materna, escrites axí en est Principat com en los antichs realms de Mallorca y València*, i que havia sigut recentment publicada a Barcelona sota la direcció de Marià Aguiló³¹⁰. L'autor del comentari destacava que

*«allí, en aquella ciudad condal, tan fieramente combatida y trabajada por esos nuevos bárbaros de la civilización que locamente aspiran a suprimir lo pasado y más locamente reniegan y maldicen de si mismos al maldecir lo presente, unos cuantos apasionados amantes de la literatura lemosina, bajo la dirección de un amigo nuestro, muy querido, el antiguo bibliotecario de la Universidad valenciana, se han propuesto arrancar del sepulcro del olvido y lanzar al mundo de la fama, como escogido pasto de almas delicadas, "las principales obras que el antiguo Principado y los reinos de Valencia y Mallorca en su materna lengua produjeron". ¡Bien por nuestros hermanos catalanes!»*³¹¹.

La qual cosa demostra l'escàs nivell d'acceptació que per aquell temps tenia l'anticatalanisme a València.

Posteriorment, el nom d'Aguiló tornaria a fer-se present a les planes de *Las Provincias* a propòsit dels actes que ja hem repassat: la celebració del

³⁰⁹ *Ibidem*.

³¹⁰ V., M., «Bibliografía», *Las Provincias* (7-IV-1872).

³¹¹ *Ibidem*.

centenari de la mort de Jaume I, la fundació de l'Acadèmia d'Oc, els Jocs Florals de Montpeller, els de Barcelona, la visita de diversos membres de Lo Rat Penat i de *La Renaixensa* a terres de Tarragona, la visita que Llorente féu a sa casa de Barcelona i la publicació de la dedicatòria del *Romancer català*.

A final de la dècada dels anys 80, en un llarg article titulat «El movimiento literario en Valencia en 1888», que inicialment fou publicat a la revista *La España Moderna* i després reproduït a l'*Almanaque «Las Provincias»*, Llorente es referia al diccionari que d'anys enrere preparava un «poeta eminente y erudito lengüista (sic), mi amigo y maestro D. Mariano Aguiló»³¹². I acompanyava aquest comentari amb una manifestació d'unitat lingüística que, sens dubte, trenta anys enrere d'ell havia après: «Cree el docto Aguiló (y soy de su opinión) que en Cataluña, Valencia y Mallorca no ha de haber más que una lengua literaria, a cuya unidad no afecten las variantes de sus vulgares dialectos»³¹³.

Al marge de les referències a la seua defunció, que veurem posteriorment, convé destacar que entre agost de 1895 i maig de 1904 Llorente publicà, a la secció «Algo de poesía» de *Las Provincias*, cinc poesies catalanes d'Aguiló, si més no: una que comença «Qui fos ab tu a la masia»³¹⁴ i que narra una història d'amor que es desenvolupa enmig d'un paisatge pairal i bucòlic; «Somni de juvenesa»³¹⁵, dedicada a la renaixent història de Catalunya, simbolitzada en el restaurat temple Santa Maria de Ripoll; «Esglay»³¹⁶, que explica la història d'una papallona a qui li socarrimen les ales i acaba morint rodejada de cucs; «L'amor meua»³¹⁷, un cant amorós i esperançat; i «Mes cansons»³¹⁸, una poesia marcadament pessimista.

Amb posterioritat a la mort del mallorquí, *Las Provincias* donà notícia de l'aparició de la novel·la cavalleresca *Paris e Viana* que «D. Àngel Aguiló, hijo

³¹² LLORENTE, Teodoro, «El movimiento literario en Valencia en 1888», *Almanaque «Las Provincias» para 1890*, València, 1889, p. 71.

³¹³ *Ibidem*.

³¹⁴ AGUILÓ, Mariano, «Algo de poesía», *Las Provincias* (27-VIII-1895).

³¹⁵ AGUILÓ Y FUSTER, Marian, «Somni de juvenesa», *Las Provincias* (18-IX-1895).

³¹⁶ AGUILÓ Y FUSTER, Marian, «Esglay», *Las Provincias* (10-X-1895).

³¹⁷ AGUILÓ Y FUSTER, Marian, «L'amor meua», *Las Provincias* (14-I-1896).

³¹⁸ AGUILÓ, Marian, «Mes cansons», *Las Provincias* (12-V-1904).

*del inolvidable D. Mariano, insigne precursor y formulador del renacimiento literario catalán*³¹⁹, havia publicat a la «Biblioteca d'obretes singulars del bon temps d'nostra llengua materna estampades en letra lemosina», iniciada per son pare. Finalment, i abans de relatar l'homenatge que hom li reté en 1909, Llorente encara aprofità una de les cròniques que redactà a propòsit del I Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1906), al qual assistí en qualitat de president honorari, per a destacar el treball del «*insigne, nunca bastante alabado y para mí queridísimo, el glorioso maestro Mariano Aguiló*»³²⁰, com a precedent de la tasca de recopilació lèxica que per aquell temps portava endavant mossén Antoni Maria Alcover. La qual cosa, juntament amb tot el que hem vist, indica que, vora cinquanta anys després d'haver-lo conegut, Llorente no perdia cap oportunitat d'enaltir públicament la labor i la memòria d'Aguiló.

2.4.1 La defunció d'Aguiló (1897)

La defunció de Marià Aguiló, que com sabem es trobava malalt d'anys enrere, es produí a Barcelona el 6 de juny de 1897, als 72 anys d'edat. La notícia agafà Llorente a Madrid, on se n'assabentà a través d'«*un breve telegrama expedido en Barcelona y publicado en El Imparcial*»³²¹. En retornar a València reaccionà amb celeritat, i el dia 10 de juny *Las Provincias* ja donava compte, a través d'un extens article necrològic publicat en portada, de la mort del mallorquí.

Llorente hi recordava que «*Aguiló era una de las personas a quienes más admiraba en España, y a quienes más quería. Por lo sabio y por lo bueno*»³²². La qual cosa confirma que l'estima i l'admiració que li professava no eren sols intel·lectuals, ans també personals. Acte seguit es queixava del poc que, acabava de comprovar-ho, coneixien en Madrid a Aguiló, especialment els periodistes: «*Apenas tenían idea de aquel oscurecido autor catalán que nunca*

³¹⁹ «Libros nuevos», *Las Provincias* (19-XI-1904).

³²⁰ VALENTINO, «De Barcelona», *Las Provincias* (12-XI-1906).

³²¹ LLORENTE, Teodoro, «Mariano Aguiló», *Las Provincias* (10-VI-1897).

³²² *Ibidem*.

*se cuidó de lucir y aparentar, sinó de valer y servir*³²³. També manifestava que es veia en l'obligació d'acomplir un deure moral amb aquell «*gran maestro, y me parece que nada puedo hacer mejor que reproducir aquí las primeras páginas del prólogo dedicatoria que puse al frente del Llibret de versos*»³²⁴.

D'aquesta manera, reproduïa, literalment i com a homenatge, més de la meitat de l'«endreaça» de 1885 que encapçalava els seus versos valencians i que abans hem comentat. No oblidava tampoc citar Querol, mort el 1889, que tan unit se sentia a Aguiló, i recordava que havia mort pronunciant el nom del mallorquí. Finalment, renunciava, momentàniament, a fer la glossa de la vida i obres d'Aguiló, perquè en aquell moment s'estimava més denunciar «*el agravio hecho al doctísimo restaurador de la lengua y la literatura catalana, y que amargó sus últimos años*»³²⁵. Llorente es referia a la jubilació anticipada —i no sol·licitada— de què havia sigut objecte el director de la Biblioteca Universitària de Barcelona. Sense pèls a la llengua afirmava que «*entre los intrigantes de Madrid hubo alguien a quien le convino que corriesen las escalas en el cuerpo de bibliotecarios, y un ministro de Fomento, tan ignorante como lo son muchos, decretó la jubilación de Aguiló*». El ministre en qüestió era Segismundo Moret, que poc temps després també havia «jubilat» l'arxiver Josep Maria Quadrado, de Mallorca.

El paràgraf final d'aquella necrològica era ben contundent, i indica que Llorente devia sentir-se'n ferit, perquè, atés el seu tarannà moderat, en ben poques ocasions és possible trobar als seus escrits un to com el que segueix:

*«De estas injusticias irritantes hará razón la historia, colocando a esos dos escritores insignes, hijos entrambos de las hermosas y poéticas Islas Baleares, a la altura en que deben figurar los que más han enaltecido las letras españolas en el presente siglo, aunque desconozcan quizás sus nombres los gacetilleros de tres al cuarto que dirigen hoy la opinión pública con mengua de la cultura nacional»*³²⁶.

³²³ *Ibidem.*

³²⁴ *Ibidem.*

³²⁵ *Ibidem.*

³²⁶ *Ibidem.*

A finals de setembre de 1897 *Las Provincias* publicà una nota, titulada «En honor de Aguiló», que informava de la decisió de l'Ajuntament de Palma de proclamar Marià Aguiló fill il·lustre de la ciutat i de col·locar, l'últim dia de l'any, un retrat seu en la casa capitular. També que «*la redacción y lectura de la biografía del gran maestro se ha encargado al reputado literato mallorquín y mantenedor de los Juegos Florales de Barcelona, D. Miguel S. Oliver*»³²⁷.

L'última mostra de record i d'homenatge al difunt que he trobat a les columnes del diari de Llorente és una bella i emotiva poesia de Francesc Matheu, titulada «L'Aguiló», que fou reproduïda el 4 d'octubre d'aquell mateix any, i que diu així:

Ell era una espiga plena
que no s'ha mólt ni pastat;
mes, dels grans d'aquexa espiga,
¡qué terres se n'han sembrat!
Y dels grans d'aquexa espiga,
¡si n'hem cullit de bon blat!

Del arbre del nostre idioma
devallá fins a l'arrel,
n'esbrotá totes les branques
y'n cullí fruyts com la mel,
qu'aquí'n diem poesia
y'n diuen virtut al cel.

Amichs meus, ha mort lo Mestre,
que may l'haurém prou plorat;
mes, no ha mort, no: sa paraula,
la darrera qu'ha parlat,
la que deya tot morintse:
—¡Estimeu lo qu'he estimat!³²⁸.

³²⁷ «En honor de Aguiló», *Las Provincias* (30-IX-1897).

³²⁸ MATHEU, Francesch, «L'Aguiló», *Las Provincias* (4-X-1897).

2.4.2 Llorente i l'homenatge a Aguiló (1909)

Dotze anys després de la seua defunció, durant el mes de maig de 1909 els literats catalans honraren i homenatjaren, mitjançant el descobriment d'un bust al Parc de la Ciutadella, la memòria de Marià Aguiló. La inauguració tingué lloc el mateix dia que la cerimònia dels Jocs Florals i comptà amb la presència d'un ja molt ancià Llorente, en el que degué ser el seu darrer viatge a Barcelona.

Inauguración del busto de Aguiló.—La mesa presidencial. En el centro la reina de la fl. sta. A su derecha el Sr. Bastardas, y D. Angel Aguiló, hijo del homenajeado. A su izquierda en pie, D. Teodoro Llorente, el canónigo Collell, Mateu y Fornells y Picó y Campamar. Al extremo Guimerá
FOTOS. MORAGAS

La comitiva estava presidida pels familiars d'Aguiló, entre els quals destacaven el fill i un germà; també hi eren presents les autoritats municipals i la major part dels poetes que havien assistit al certamen literari (Francesc Matheu i Àngel Guimerà, entre d'altres). Durant l'acte prengueren la paraula tres escriptors: mossén Jaume Collell, en representació de Catalunya, Teodor Llorente, en representació del País Valencià, i Ramon Picó, en representació de les Illes Balears. El primer a intervenir fou el canonge Collell, que, en nom de la comissió executiva, féu lliurament del bust a l'ajuntament i pronuncià un discurs «en elogio de la obra que realizó el enaltecido escritor y cuyos frutos

tan lozanamente prendieron en la región catalana, como lo demostraba el raudo vuelo que había alcanzado la literatura en los últimos 25 años»³²⁹.

A continuació, l'alcalde accidental de Barcelona destapà la cortina que cobria el pedestal, «*mientras que una sección de señoritas del Orfeo Catalá entonaba el canto Las damas d'Aragó y Nit de vetlla*»³³⁰. Seguidament, arribà el torn de Llorente que, en nom de Lo Rat Penat, «*dijo que todo lo que Cataluña hiciese para honrar a sus poetas, contaba con la adhesión fraternal de Valencia*»³³¹. Així mateix, també feu una exposició dels treballs bibliogràfics que Aguiló havia portat a terme durant la seua estada a València, i posà l'èmfasi en què la millor tasca que hi havia desenvolupat havia sigut «*comunicar el fuego patriótico a la juventud de aquel tiempo*»³³², entre la qual, no cap dubte, s'hi trobaven ell i Querol.

Finalment, manifestà, una vegada més, els llaços d'amistat i d'afecte que l'unien al difunt, «*y terminó loando a Dios por haberle alargado la vida hasta el momento de poder asistir al homenaje que se tributaba al que en vida fue uno de los que más quiso y respetó*»³³³. L'acte finalitzà amb la intervenció del mallorquí Ramon Picó.

Dos dies després, el 12 de maig *Las Provincias* reproduïa un nou article de Llorente sobre «D. Mariano Aguiló» extret del periòdic *El Noticiero Universal de Barcelona*, que dirigia el valencià Francesc Peris Mencheta, i que segurament havia sigut redactat durant la seua estada a la ciutat comtal. El vell patriarca posava per escrit i ampliava el parlament que havia fet als peus del bust d'Aguiló, i commemorava tots els records que l'unien a l'homenatjat: la Universitat, Querol, els Jocs Florals de 1859... Entre totes les coses que el septuagenari Llorente recordava destacava que, durant la seua estada a València, el bibliotecari havia pogut «*confirmar lo que fue su constante pensamiento: la unidad de nuestra lengua nativa y de su florecimiento literario,*

³²⁹ B., «Los Juegos Florales de Barcelona. El busto de Mariano Aguiló», *Las Provincias* (10-V-1909).

³³⁰ *Ibidem.*

³³¹ *Ibidem.*

³³² *Ibidem.*

³³³ *Ibidem.*

desde las cimas de los Pirineos hasta los palmerales de Elche»³³⁴; unitat lingüística confirmada amb una expressió ben gràfica que, com hem vist en parlar de l'«endreça» al *Llibret de versos*, havia de ser originària d'Aguiló, i que esdevingué recurrent en el vocabulari llorentí³³⁵. I també que el mallorquí havia sigut el «*promovedor*» dels Jocs Florals valencians de 1859: «*Por primera vez a orillas del Turia, después de algunos siglos, la poesía valenciana era reconocida y proclamada solemnemente*»³³⁶.

Finalment, no em sé estar de reproduir les últimes paraules d'aquell article, que vora cent anys després resulten de tanta actualitat i eloqüència per als valencians. Deia Llorente: Aguiló,

*«el patriarca del renacimiento catalán, es, a la vez, el patriarca del renacimiento valenciano; a una y a otra parte del Ebro le debemos igual gratitud, y hemos de conservar su memoria y su ejemplo para la unidad superior de nuestras diferencias locales, como las ramas de un árbol, si tuviesen conciencia, sentirían la comunidad del tronco de donde nacen»*³³⁷.

Vull remarcar-ho: «*si tuviesen conciencia*». Que en el moment de redactar aquestes frases l'ancià Llorente pensava en textos com ara el poema «El pi de les tres branques», de Jacint Verdaguer, o l'«exemple de la mata del jonc», de Ramon Muntaner, és cosa que sembla prou evident.

³³⁴ LLORENTE, Teodoro, «D. Mariano Aguiló», *Las Provincias* (12-V-1909).

³³⁵ També utilitzà aquesta expressió a l'article «La lengua lemosina», *Las Provincias* (25-VIII-1868), on parlà de «*los tres dialectos de la lengua común que se habla desde los Pirineos hasta Elche*».

³³⁶ LLORENTE, Teodoro, «D. Mariano Aguiló», *Las Provincias* (12-V-1909).

³³⁷ *Ibidem*.

3. Teodor Llorente i Constantí Llombart³³⁸

La pública i notòria relació literària i cultural que en el transcurs de la Renaixença valenciana aparellà Teodor Llorente i Carmel Navarro Llombart, més conegut pel sobrenom de Constantí Llombart, degué iniciar-se a principis de la dècada dels anys 70 del segle XIX, i esdevenir més intensa a partir de 1874, any de l'aparició del primer volum de l'anuari *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí* que, quan tenia 26 anys, Llombart posà en marxa i en el qual el director de *Las Provincias* publicà un bon grapat de poesies. Perquè tot sembla indicar que fou l'estima que tots dos sentiren per la llengua i la literatura valencianes el que permeté que les biografies d'aquests personatges, aparentment tan diferents, s'encreuaren.

Per tal de fer-nos una idea de com era Llombart en el moment en què començà a tractar amb Llorente disposem de tres retrats o semblances de molt distinta procedència. El primer, líric i en castellà, fou qualificat per Manuel Lluch Soler com a «*retrato físico-moral, hecho a pluma por él mismo*», i degué ser redactat a la segona meitat de la dècada dels anys 70. Porta per títol «*Ecce-homo. Fotografía*», i diu així:

*Este de negro pelo, espeso y raso,
de despejada frente, negras cejas,
de salientes y no grandes orejas,
bigotuda, de barbas nada escaso,
nariz aguda, párpados de raso,
y ojos como encendidas candilejas;
es uno que verán por las callejas
de la ciudad del Turia a cada paso.
Libre al juzgarle de sociales redes,
muchos de rico y pobre, y sabio y necio,
le hacen con los epítetos mercedes.
Y, pues, ni aspira a estar flaco ni recio,
conste de hoy más en adelante a ustedes,*

³³⁸ Amb el títol «Les relacions entre Teodor Llorente i Constantí Llombart», gran part d'aquest capítol ha sigut publicat al catàleg *Constantí Llombart i el seu temps*, a cura de Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2005, p. 79-109.

que Ecce-Homo es el más digno de mi aprecio³³⁹.

La segona semblança, escrita en vers valencià, fou deguda a la ploma del seu amic i col·laborador Josep Francesc Sanmartín i Aguirre, i figura a l'inici del volum *Cabotes y calaveres. Melonar de Valensia*, que conjuntament tots dos publicaren en 1877:

En lo camp y en la siutat
gocha fama de poeta:
ell no tindrà una peseta
mes té popularitat.
Publica *Lo Rat-Penat*
en llemosí pur y net:
qu'es, en sos chuins, discret
ha probat com á escritor;
y además es director

³³⁹ LLUCH SOLER, M., *Constantino Llombart. Apuntes biográficos*, València, 1879, p. 23.

del festiu *Pare Mulet*³⁴⁰.

Finalment, la tercera està escrita en prosa i es tracta de la més llarga i completa de les tres. És deguda a la ploma del blasquista Juli Just, que molts anys després de mort Llombart, en 1929, en féu la següent descripció física:

«Era un home que inspirava una tendra simpatia des dels primers moments de tractar-lo. Tenia un gran coneixement del món i es veia prompte que havia patit grans infortunis. Anava generalment vestit d'una manera pobra, amb els pantalons apedaçats i les botes trencades. En hivern s'embolicava en una capeta descolorida i donava llargs passeigs pel camp aprofitant les hores de sol. Era més bé baix que alt, ample d'esquena, amb la barba i el bigot frondosos, no molt curats. Portava sempre, muntades sobre el nas —un nas gros i curt— i ben subjectes a les orelles, unes gafes negres amb les quals tractava d'amagar uns ulls rabiosament enrogits, per la qual cosa Blasco solia dir a Llombart "platerets de foc". Era conegudíssim en la ciutat. El seu pas pels carrers suscitava una contínua salutació. Uns s'acostaven per a donar-li les mans i parlar-li d'uns llibres que acabaven de rebre, o d'unes pedres amb llegendes romanes que havien trobat en unes excavacions; altres, gent jove, amb el cabell llarg i els ulls brillants, vestits deixadament, li parlaven d'uns versos que havien escrit o d'un llibre que tenien entre mans i li demanaven amb veu emocionada un consell, un espai en el seu periòdic, una cita en la seua casa o en un cafè per a llegir-li l'obra. Llombart acollia a tots amb bondadós somriure. Faria lo que poguera —solia dir—. I continuava el seu camí, per a tornar de nou a saludar, aixecant la mà fins els polsos, llevant-se el capell. Era com un capellà de les Roques (famós en tota la ciutat perquè el seu lloc en la processó del Corpus l'obligava a saludar constantment). Algunes voltes, al passar per davant d'una taverna, sentia que algú el cridava amb grans veus:

—Llombart! Llombart!... ¿Ens bevem un tragué?

Llombart refusava amb paraules corteses, però accelerava el pas temorenc de l'apegalosa obsequiositat dels borraxos —mosquits de tenda— antics coneguts seus de l'època de bohèmia i joventut, els quals, sabedors de la seua fama, no volien renunciar als vincles d'una amistat que tant els honorava»³⁴¹.

³⁴⁰ *Cabotes y calaveres. Melonar de València*, València, 1877, p. 16.

³⁴¹ JUST, Juli, *Blasco Ibáñez i València*, L'Estel, València, 1929; 2ª ed., IVEI, València, 1990, p. 76-77.

Llorente degué tenir notícia de la seua activitat periodística i literària sis o set anys abans de començar a col·laborar amb ell, pels voltants d'abril de 1867, quan amb només 18 anys un jove poeta que encara signava com a Carmel Navarro Llombart traïé a la llum pública el periòdic satíric *El Farrago*. El diari *Las Provincias*, fundat per Llorente un any abans, es féu ressò de la curta vida d'aquesta publicació —en què figurava com a director i propietari «Carmelo Navarro»— en diverses ocasions, com posteriorment veurem.

De qualsevol manera, no fou fins cinc anys després, 1872 i amb el volum *Niu d'abelles. Epigrames llemosins*, que Llombart es donà a conèixer com a poeta valencià, i començà a convertir-se en un propagandista de la llengua i en un referent de la causa valencianista. *Niu d'abelles* era una obra col·lectiva, confegida amb la col·laboració dels «mes distinguits poetes llemosins» —és a dir, valencians, catalans i mallorquins—, que el compiadador dedicava «á lo estimat poeta En Jacinto Labaila» i publicava amb la voluntat de «contribuir, com vosté ho á desitjat sempre, á despertar lo adormit amor á la llengua d'els nostres avis»³⁴². Al pròleg confessava plànyer-se, «en lo mg de l'ánima, cuant algun rato considere lo llastimós abandono en que los vats d'el Túria han vingut á deixar la dolsísima llengua llemosina»³⁴³.

Com passà amb la major part dels escriptors de la Renaixença valenciana, l'exemple i l'impuls que movien Llombart li arribaven des de Catalunya:

«Los catalans, que son mes amants de les còses de sa tèrra que nosaltres els valencians, encara c'al cap de tant de tems, fá pochs anys, s'enrecordaren de la llengua materna, com se dia en lo setgle XV, y proposaren als seus germans los mallorquins y valencians una crehuada literaria ab lo lloable fi de conquistar lo perdut tresor de la llengua llemosina (...). Y mentres ells han treballat, y han fet tot lo qu'han pogut, per portar á cap tan noble idea, ¿qu'han fet los escriptors valencians y

³⁴² LLOMBART, Constantí, *Niu d'abelles. Epigrames llemosins*, València, 1872, p.5.

³⁴³ LL[OMBART], C., «Prolech», *Niu d'abelles. Epigrames llemosins*, València, 1872, p.

mallorquins? ¿En qué han atjudat als seus germans de Catalunya, pera realisar lo seu patriòtich pensament? En molt pòca còsa, en casi res»³⁴⁴.

Entre aquelles «poques coses» Llombart incloïa algunes composicions poètiques i dramàtiques, i apuntava que encara hi havia un camí cap a l'esperança per a la llengua materna: el que assenyalaven «una porció de distinguits jóvens, que ab ella escriuen les seues tèndres inspiracions». Entre aquesta plèiade d'escriptors valencians Llombart citava el venerable Vicent Boix, el seu admirat Labaila, Querol, Altet i Ruate, Bonilla, Ferrer i Bigné, Pizcueta, Balader, Liern, Escalante, Palanca i Llorente: «Molt han fet y fan, sens dubte, estos sinyors; mes á mí em pareix (tal vòlta m'equivoque) que si ells volgueren encara podien fer algo més per la pátria literatura. Atjuden, puix, en bòn hòra los poetas valencians y mallorquins á los de Catalunya, qu'algun dia pòt ser que tròben la deguda recompensa del seu treball»³⁴⁵.

I encara afegia:

«Este ha sigut, es y será sempre mon desitj, y em pense que no es farán els sorts á mons pregs, ja que son naixcuts de l'amor que constantment li he profesat á la nòstra llengua. Si jo m'encontrara en lo seu llòch, faria per ella tot lo que podria; mes, sent molt curtes mes fòrses ara per ara, no puch fer altra còsa que treballs tan sencillos com els qu'he posat en esta obreta»³⁴⁶.

Així de contundent i de reivindicatiu es produïa el desembarcament del jove Llombart en el món editorial valencià.

L'any 1872 Llombart tenia 24 anys, i iniciava una curta però intensa trajectòria literària i valencianista que duraria fins a 1893, any de la seua prematura defunció. Llorente, tanmateix, en tenia 36 (12 anys de diferència) i ja acreditava un fructífer itinerari que li havia reportat diversos premis literaris i que li havia permés, entre altres coses, formar part del consistori de

³⁴⁴ *Ibidem*, p. 8.

³⁴⁵ *Ibidem*, p. 9.

³⁴⁶ *Ibidem*, p. 9-10.

mantenidors dels Jocs Florals de Barcelona de 1866. De fet, Llorente en 1872 ja era, per als escriptors catalans, un referent de la literatura valenciana.

La progressiva acceleració que durant la dècada dels anys 70 experimentà el conreu literari del valencià i les circumstàncies i les característiques personals de tots dos personatges provocaren que, amb el transcurs dels anys i dels esdeveniments, Llorente i Llombart es convertiren en dos punts de referència del valencianisme cultural: en els respectius capdavanters de les dues sensibilitats lingüístiques i literàries majoritàries que poblaren la nostra Renaixença. En aquest sentit, i sense perdre de vista les diferències ideològiques, de caràcter i d'extracció social que els separaven, trobe que, contra el que tradicionalment ha dit la crítica, més que personatges contradictoris varen ser líders complementaris. Així mateix, també sembla prou evident que, tot i la correcció en què durant la major part del temps es tractaren, entre ells no arribà a establir-se mai, en cap moment, una relació ni íntima ni emotiva, com ara la que, salvant les distàncies, Llorente mantingué amb el valencià Blasco Ibáñez o amb els catalans Víctor Balaguer i Jacint Verdaguer. Ho acredita el fet que, a diferència del que s'esdevingué amb la major part d'escriptors amb què el director de *Las Provincias* tractà, els volums de *l'Epistolari Llorente* no recullen cap carta de Llombart.

De tota manera, i si bé és cert que s'hi pot documentar alguna que altra fricció, trobe que la radical oposició amb què actualment i des de fa anys se'ls contempla no obeeix a la realitat del moment: és exagerada, i obra de la historiografia de les cinc darreres dècades. Així, als anys seixanta del segle XX, el professor Manuel Sanchis Guarnier, en repassar els autors que havien protagonitzat la Renaixença valenciana, aprofundí en la divisió que en 1959 ja havia observat Antoni Igual Úbeda, en referir-se a «la separació entre l'estil poètic» dels «poetes que poguérem denominar "de guant" i els "d'espardenya", dit siga sense ànim d'ofensa per a ningú, més aviat com una imatge explicativa del pensament»³⁴⁷. Pocs anys després, però, el professor Sanchis ja parlava de dos sectors clarament diferenciats i fins i tot antagònics, enfrontats en diversos

³⁴⁷ IGUAL ÚBEDA, Antoni, *Història de «Lo Rat-Penat»*, València, 1959, p. 36.

àmbits: «Mai no fou fàcil la col·laboració entre els dos grups de renaixentistes valencians. El de Llorente-Querol l'integraven universitaris, patricis i conservadors. El d'Escalante-Llombart era d'autodidactes, botiguers i menestrals republicans. Si ho polaritzàvem, diríem que era l'eterna rivalitat entre la levita i la brusa, entre el quant i l'espardenya»³⁴⁸.

Sense negar l'existència de dues sensibilitats diferents, de dues maneres diverses d'entendre el moviment cultural, el procés de recuperació lingüística i la creació d'un públic lector, em fa l'efecte que no és correcte elevar aquestes dissensions al nivell de categoria. Perquè allò ben cert és que tots els autors que, durant les darreres dècades del segle XIX, escrigueren en valencià i s'agruparen al voltant de Lo Rat Penat treballaren en pro d'un mateix projecte cultural i lingüístic. Tampoc no compartisc la idea que no fóra fàcil la col·laboració entre tots dos grups; crec que s'hi donà en repetides i notables ocasions, i amb acceptable èxit, com espere poder demostrar al llarg d'aquest capítol. La relació de col·laboració que en una data com 1878 uneixen Llorente i Llombart a l'hora de fundar Lo Rat Penat és més que evident.

Al respecte, fou en aquell any, precisament, que Lluís Cebrian Mezquita escrigué un poema —que seria integrat al volum *Tipos d'auca*— en què, suposadament, l'editor del volum, Manuel Vilar, va buscant Llombart, el «col·leccionador». Amb la intenció de trobar-lo, ell i Cebrian comencen a recórrer la major part de llocs de la ciutat de València on pensen que podria ser-hi: l'Ateneu, el Casino Obrer, la pastisseria, el Casino nacional, la nova llibreria d'Aguilar, casa «Chulià», les impremtes, les redaccions... i res. Fins que, «al entrar en ca Domenech», on s'imprimia *Las Provincias*,

Li diguí al Editor: —«¡Ah!
¡Ya el tenim, cantem victòria!
Puche, puche en mí así dalt
que segur qu'está en Llorente

³⁴⁸ SANCHIS GUARNER, Manuel, *Renaixença al País Valencià*, València, 1968; 2^a ed., València, 1982, p. 48.

parlant de Lo Rat Penat»³⁴⁹.

Val a dir, però, que allí «ni estava ni havia estat», i que tots dos personatges finalitzaren la seua recerca esgotats i sense cap resultat.

Al marge de la comicitat del relat, trobe que l'anècdota il·lustra amb bastant claredat de quina manera, en els inicis de Lo Rat Penat, Llombart i Llorente degueren cooperar en la no fàcil tasca de tirar endavant aquella societat cultural. Altrament, tampoc no s'ha d'oblidar que en 1887 Llombart traduí al castellà la poesia «Les glòries de València», de Llorente; que en 1888 volgué que Llorente prologara la seua traducció de *Canigó*; que també volgué que li prologara un volum que s'havia de titular *Exóticas* i que havia de contindre composicions de diversos poetes estrangers traduïdes al castellà per Llombart; i que, fins dos anys abans de morir, publicà poesies a l'*Almanaque «Las Provincias»*, anuari que, com sabem, era dirigit pel seu suposat «enemic». Sincerament, no crec que tot això haguera sigut possible d'haver-se produït entre ells un trencament tan radical i definitiu com determinats historiadors valencians han donat a entendre.

A més, també crec que els esforços del professor Sanchis per mostrar dos sectors divergents foren excessivament emfàtics, ja que fins i tot arribà a parlar-hi de públics diferents:

«Els escriptors del grup Llorente-Querol, encara que a penes no tenien públic a València, mantenien molts vincles amb Barcelona, on eren molt considerats pels intel·lectuals burgesos de la Renaixença, i així mateix s'esforçaven a relacionar-se amb els felibres de Provença; en canvi, els escriptors del grup Escalante-Llombart,

³⁴⁹ *Tipos d'auca. Retratos, carases y carasetes, pintats á la valensiana per vârios populares artistas de la terra del ché, trets á llum pera divertisió y recreo del públic per Constantino Llombart*, València, 1878, p. 224.

El volum conservat a l'Arxiu biblioteca Llorente està dedicat «*Al ilustrado Director de "Las Provincias" D. Teodoro Llorente, en testimonio de respeto y admiración*». M'ha sigut possible consultar aquests i d'altres llibres de Llombart conservats a l'Arxiu biblioteca Llorente gràcies a l'amabilitat de Joan Teodor Corbín Llorente.

que comptaven amb molts espectadors i lectors fidels entre els valencians, eren pràcticament desconeguts fora de València»³⁵⁰.

En la meua opinió, ni la fama de què gaudien Llorente, Querol i Labaila a Barcelona es devia, únicament o principal, a la seua condició de d'«intel·lectuals burgesos», ni tampoc no és cert que el grup de Llombart comptara amb un públic valencià molt més nombrós que el de l'autor del *Llibret de versos*. L'admiració i l'afinitat que els escriptors catalans sentien per Llorente, Querol, Ferrer i Bigné o Labaila es devia, en primer lloc, a la qualitat de l'activitat literària que desenvolupaven, a les seues col·laboracions a publicacions com ara *Calendari Català* i *Anuari Català* i, també, a les visites que havien realitzat als Jocs Florals de Barcelona. En el cas de Llorente, a més, al ressò que, al seu diari, contínuament es feia dels autors i els llibres que es publicaven a Catalunya. D'altra banda, el públic autòcton amb què comptaven els renaixencistes valencians era més aviat escàs, i pràcticament el mateix per als membres del grup Llorente-Querol que per als de l'Escalante-Llombart, per seguir amb el vocabulari guarnerià.

Tanmateix, l'any 1971 Alfons Cucó continuà aprofundint en aquella línia elaborada pel professor Sanchis Guarner, introduint-hi noves diferències i dissensions. D'aquesta manera, assenyala Llombart com el representant d'una més genuïna i ambiciosa Renaixença per oposició a Llorente: «Llombart, home que provenia del republicanisme federal, desitjava per a la Renaixença una expansió i una transcendència que distaven molt dels projectes i de les ambicions de Llorente»³⁵¹. Posteriorment, Ricard Blasco, més agosarat encara, afirmà que hi havia «un flagrant contrast» entre el nucli d'escriptors dirigit per Llombart i el dirigit per Llorente, i que els llombartians «van ser més fidels a la llengua que els llorentins»³⁵², la qual cosa engrandia l'esclatxa i situava el

³⁵⁰ SANCHIS GUARNER, Manuel, *Renaixença al País Valencià*, València, 1968; 2ª ed., València, 1982, p. 48-49.

³⁵¹ Cucó, Alfons, *El valencianisme polític (1874-1939)*, València, 1971; 2ª ed., Afers, Catarroja-Barcelona, 1999, p. 43.

³⁵² BLASCO, Ricard, *Estudis sobre la literatura del País Valencià (1859-1936)*, València, 1984, p. 24.

«combat» en termes de bons i dolents. Finalment, també afirmà que els partidaris de Llombart volgueren «alliberar aquest moviment cultural de la tirania floualesca, oposant-se a reduir-lo a una simple actitud enyoradissa i merament folklòrica —com propugnaven els llorentinistes—, i maldaren per donar-li dimensions socials i cíviques pròximes a l'activisme polític»³⁵³. Parlar de «tirania floualesca» em sembla, senzillament, eixelebrat.

D'altra banda, Cucó sí que argumentava que «Llombart es lamenta contínuament de les dificultats internes i de la intermitència de les realitzacions de la Renaixença»³⁵⁴. Però no queia en el compte que aquelles queixes i dificultats eren les mateixes que hi trobaven Llorente, Labaila, Pizcueta i tota la la processó de ratpenatistes, com ja hem començat a veure i com continuarem veient al llarg de tota la tesi.

En resum: als anys 70 i 80 diversos estudiosos valencians veneren la imatge que pràcticament tot el que havien fet Llorente i el seu cercle d'influències (els poetes «de quant») havia resultat negatiu per al renaixement literari valencià, mentre que el que havien fet Llombart i els altres (els «d'espardenya») era positiu. És molt probable que, amb això, hi expressaren desigs més que no realitats³⁵⁵. Perquè els fets són més complexos, i parlen ben altrament.

³⁵³ *Ibidem*, p. 25.

³⁵⁴ Cucó, Alfons, *El valencianisme polític (1874-1939)*, València, 1971; 2ª ed., Afers, Catarroja-Barcelona, 1999, p. 43.

³⁵⁵ «Els poetes "de quant" unien a la seua actitud política unes formes culturals desfasades i un migrat afany de transcendència pública. Per contra, ningú no podrà negar a Constantí Llombart la preocupació, i fins i tot l'entusiasme, per traure el moviment renaixentista valencià del carreró sense eixida en què l'havien posat els poetes "de quant". (...) Mentre que el grup felibrenc de Llorente considerarà la poesia gairebé com l'única forma culta d'escriure en català, Llombart es preocupà pel teatre. (...) Els criteris de Llombart respecte al debatut problema de la identificació de la Renaixença foren sempre més flexibles que no els del grup de Llorente. (...) El mateix Llombart s'adonà de la deriva que prenia Lo Rat Penat, a causa del control que hi exercia el grup de Llorente. (...) Els poetes "d'espardenya" mai no tingueren ni la informació, ni la cultura, ni la projecció exterior que posseïa el grup de Llorente. (...) Llombart és una de les escasses figures positives de la Renaixença valenciana, ja que ell engendra directament el moviment del valencianisme polític. (...) Ben al contrari, en aquest sentit, la influència de Llorente fou nul·la. (...) En conjunt, doncs, es pot afirmar que la ideologia de Llorente no va influir en el desenvolupament ulterior del valencianisme polític, sinó que va significar, en realitat, una posició completament oposada». Cucó, Alfons, *El valencianisme polític (1874-1939)*, València, 1971; 2ª ed., Afers, Catarroja-Barcelona, 1999, p. 47-52.

3.1 Llorente i *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí* (1874-1883)

Els 10 volums de què consta la col·lecció de l'anuari *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí* (1874-1883) configuren una de les contribucions culturals més sòlides i lloables de la Renaixença valenciana³⁵⁶. Llorente hi col·laborà a la major part d'ells, per invitació, sens dubte, del seu fundador i durant la major part de temps director, Constantí Llombart. Ja que durant els anys 1880 i 1881 la publicació fou dirigida per Josep Maria Puig i Torralva; i, en 1882, codirigida. Cosa que indica que tots dos directors consideraren important comptar, entre la «distinguida col·laboració d'els mes reputats escriptors de València, de Catalunya y de les Illes Balears», amb la contribució de Llorente; i que el director de *Las Provincias* veié amb bons ulls el projecte editorial de Llombart, i per això no només li prestà el seu concurs sinó que se'n féu ressò a algunes de les publicacions que estaven al seu abast, com ara el diari i la *Revista de València*.

Les col·laboracions de Llorente que he localitzat als números de *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí* ascendeixen a 8 poesies valencianes: «Á Ausias March»³⁵⁷, «Aubada»³⁵⁸, «Romans dels quatre trovadors»³⁵⁹, «En la

³⁵⁶ A l'Arxiu biblioteca Llorente es conserven tres volums del *Calendari Llemosí* signats per Llombart: el corresponent a 1877, i dedicat a Felicíssim, germà de Llorente; el corresponent a 1878, dedicat «Al distinguit poeta En Teodor Llorente, son admirador y amich»; i el de 1880, «Al ilustre Sr. Director de *Las Provincias*».

D'altra banda, també es conserva un exemplar de les *Obres festives ab lo Tractat del pet compostes segons antiga, general y molt rahonable tradició pel pare Francesch Mulet*, que en 1876 edità Llombart, amb la següent dedicatòria autògrafa: «Al ilustrado director de "*Las Provincias*" D. Teodoro Llorente, en muestra de consideración y aprecio, C. Llombart».

Sobre el *Calendari Llemosí* veieu: ESCARTÍ, Vicent Josep, «Les idees de Constantí Llombart a través de *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí*», *Constantí Llombart i el seu temps*, València, 2005, p. 137-165; i ESTRELA, Josep Enric, «L'interés pel passat històric a *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí*», *Constantí Llombart i el seu temps*, València, 2005, p. 167-183.

³⁵⁷ *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any de 1875*, València, 1874, p. 21-22.

³⁵⁸ *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any de 1876*, València, 1875, p. 58-60.

³⁵⁹ *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any de 1877*, València, 1876, p. 17-23.

Fou «premiat ab la copa d'or y argent oferida p'els periodistes catalans pera lo concurs de lo Centenari de la mort d'En Jaume lo Conqueridor», que tingué lloc a València en 1876.

montanya»³⁶⁰, «La cansó del teuladí»³⁶¹, «Lliris campestres. En el álbum de la senyoreta Dª M. S.»³⁶², «Cansó dels excursionistes de Lo Rat-Penat»³⁶³ i «Cant á la patria»³⁶⁴. La qual cosa situa el seu nom entre el dels autors que més freqüentaren les pàgines de la publicació. En alguns casos, com ara el d'«Á Ausias March», i segurament també els d'«En la montanya», «La cansó del teuladí» i la «Cansó dels excursionistes», hi ha motius per a pensar que el *Calendari Llemosí* fou el lloc on varen ser publicades per primera vegada, cosa que no deixa de tenir la seua significació i importància.

En canvi, els 8 números de la publicació *Lo Rat-Penat. Periódich Llitterari Quincenal*, hereva del *Calendari Llemosí*, que Llombart traí a la llum entre desembre de 1884 i abril de 1885 no registren cap col·laboració de Llorente. I això pot ser degut a diverses causes: a què Llombart, el director, no la sol·licità; a què Llorente no hi mostrà interès; o a què, atesa la curta vida de la publicació —quatre mesos escassos—, no hi hagué temps suficient per a materialitzar-ne cap. Però el més probable és que Llorente no hi col·laborara perquè fou amb l'aparició del *Periódich Llitterari Quincenal* que s'agregaren unes relacions que ja devien ser conflictives, com després podrem comprovar.

Tornant a l'anuari *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí* cal dir que, a banda de totes aquelles poesies, Llorente demostrà el seu suport a la publicació amb, si més no, la incursió de quatre ressenyes: dues a *Las Provincias* i dues més a la *Revista de Valencia*. D'aquesta manera, en gener de 1879 el diari de Llorente es feia ressò, a través d'un article signat amb les sigles F. V. L. (que han de correspondre, amb tota probabilitat, a Francesc Vives Liem), de l'aparició del volum de *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí* per a l'any 1879.

³⁶⁰ *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1878*, València, 1877, p. 74-80.

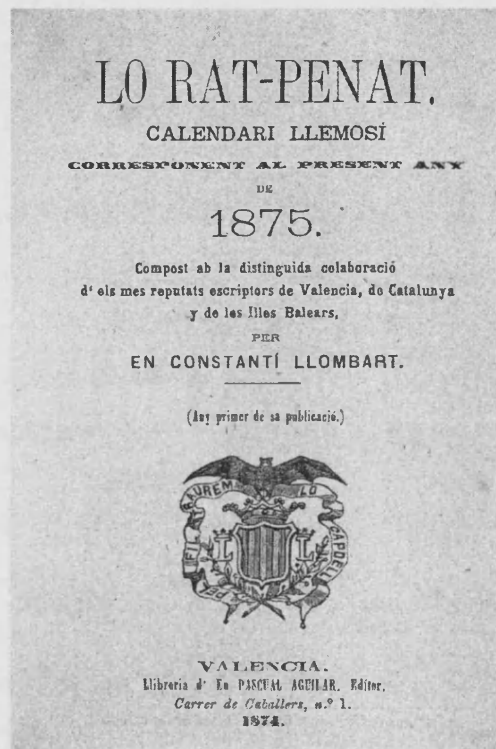
³⁶¹ *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any de 1879*, València, 1878, p. 143-144.

³⁶² *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1881*, València, 1880, p. 157-159.

³⁶³ *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1882*, València, 1881, p. 17-19.

³⁶⁴ «Premiat ab la ESCRIBANIA D'ARGENT, regal la Excma. Diputació d'Alacant en los JOCHS FLORALS de Valencia, any 1883». *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1884*, València, 1883, p. 38-43.

L'article començava de la següent manera: «Este calendario, que desde 1874 viene publicando en Valencia el conocido poeta D. Constantino Llombart, acaba de aparecer este año, con mejores condiciones si cabe que en los anteriores, merced a la actividad de este esforzado sostenedor de las letras lemosinas»³⁶⁵.

A banda de parlar del contingut del volum i de reproduir dues poesies, una de Rafael Ferrer i Bigné titulada «A mon fill» i una altra d'Àngel Guimerà titulada «La trepitjadora», Vives Liern, aleshores entusiasta ratpenatista, constatava «las resistencias que han de arrostrarse para llevar a cabo una publicación de esta índole»; i que, per això mateix, «nos felicitamos y felicitamos a la vez muy cumplidamente al Sr. Llombart, que ha sabido

³⁶⁵ V[I]VES] L[I]ERN], Francisc, «Literatura lemosina. Lo Rat-Penat: Calendari Llemosí, pera l'any 1879», *Las Provincias* (7-I-1879).

vencerlas»³⁶⁶; cosa que abona una de les teories que al llarg de tot el present treball pretenc explicar: que la Renaixença valenciana fou un moviment que hagué de lluitar contra una escassa simpatia popular, i contra tot tipus d'entrebancs, dificultats, acusacions i menyspreus. No d'una altra manera es poden interpretar les paraules de l'autor d'aquella ressenya, quan indica: «Lo Rat-Penat *consigna anualmente los progresos del movimiento restaurador de esta antigua literatura en España, movimiento que aún combatido por algunos [como] peligroso y como tachado por otros de pueril, ha adquirido extraordinaria importancia entre nosotros*»³⁶⁷. Recordem que, només sis mesos abans, havia estat inaugurat Lo Rat Penat. Per això continuava: «*La creación en Valencia de la "Societat d'Amadors" ha sido en nuestro concepto dar un paso de verdadera necesidad, que acaso nos conduzca al límite deseado, si el entusiasmo de sus socios no se desvanece ni aún a impulsos de esa injustificada indiferencia que domina en gran número de nuestros paisanos no inflamados en el amor de las glorias patrias*»³⁶⁸. Perquè el de la indiferència general fou un dels altres grans problemes socials que hagueren de vèncer els renaixencistes.

Tan sols set dies després d'haver aparegut publicades aquestes paraules, *Las Provincias* tornava a referir-se al *Calendari Llemosí* de 1879. Sembla ser que la ressenya de Vives Liern i les dues poesies reproduïdes la setmana anterior havien «*despertado el interés de personas amantes de las letras lemosinas, haciendo que algunas de ellas nos pidan que demos a conocer las más notables*»³⁶⁹. L'anònim redactor d'aquelles frases (possiblement Llorente, el director) refusava la responsabilitat de declarar quines eren les poesies més destacables; però accedia, no obstant, a reproduir-ne dues més: una de Cristòfor Pascual i Genís, titulada «Tot ó res», i una altra de Víctor Iranzo i Simon, titulada «Lo fruyt d'or»; i «*dejando aparte el Calendari del Rat-Penat, y fijándonos en el incremento que está tomando el*

³⁶⁶ *Ibidem.*

³⁶⁷ *Ibidem.*

³⁶⁸ *Ibidem.*

³⁶⁹ «Poesia valenciana», *Las Provincias* (14-I-1879).

teatro valenciano», reproduïa també un fragment de la narració dramàtica «Primera nit de maig»³⁷⁰, original de Leandre Torromé, un altre col·laborador de Llobart.

Pel que respecta a les referències que aparegueren a la *Revista de Valencia*, cal dir que es tracta de dues ressenyes de mitjana extensió publicades a la secció «Bibliografía valenciana» en què hom donà compte de l'aparició dels volums de *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí* corresponents a 1881 i a 1882³⁷¹. A més de referir part del contingut i dels col·laboradors, la revista consignava que «*hace siete años que se publica en Valencia el Calendari del Rat-Penat, que es imitación del Calendari Catalá, el cual fué, a su vez, copia del Armaná Prouvençau; y vienen a ser estos tres almanaques eco y reseña anual del renacimiento literario en Provenza, Cataluña y Valencia*»³⁷². També constatava que «*no es órgano, como pudiera creerse por su nombre, de la Sociedad literaria del mismo título; ésta se instituyó mucho después. El Calendario de que tratamos lo ha venido publicando, con gran constancia y venciendo muchas dificultades, el acérrimo valencianista D. Constantino Llobart*»³⁷³.

Així mateix, l'anònim redactor no s'estava de fer la crítica pertinent: «*En su parte literaria, dejaba bastante que desear; para llenar sus páginas se aceptaba todo, bueno, mediano y menos que mediano, con tal que estuviese escrito en valenciano, y como no se tenía el esmero de corregir el lenguaje y unificar la ortografía, esta publicación no daba muy buena idea del Renacimiento lemosín en Valencia, aunque demostraba su vitalidad*»³⁷⁴. Una de calç i una altra d'arena, doncs. Per a consignar que, amb la nova direcció de Josep Maria Puig i Torralva, «*modesto y laborioso cultivador de las letras*

³⁷⁰ *Ibidem*.

³⁷¹ «Bibliografía valenciana», *Revista de Valencia*, 1 de febrer de 1881, p. 197-198; i «Bibliografía valenciana», *Revista de Valencia*, 1 de gener de 1882, p. 92-03.

³⁷² «Bibliografía valenciana», *Revista de Valencia*, 1 de febrer de 1881, p. 198.

³⁷³ *Ibidem*.

³⁷⁴ *Ibidem*.

valencianas, (...) el Calendari es más rico y está mejor confeccionado que en los años últimos»³⁷⁵.

La crítica de la *Revista de Valencia* respecte a la qualitat literària de *Lo Rat-Penat* no devia ser capciosa ni gratuïta. A Barcelona, i a propòsit de l'aparició del *Calendari Llemosí corresponent al present any de 1880*, any sisé de sa publicació, *Lo Gay Saber* havia dit: «A nostre modo de veure, los poetas de válua de la ciutat del Túria deurian procurar ser un xich mes actíus, á fi de donar mes llustre á las publicaciones colectivas de la terra. No faltan allí noms reputadísimos que, ab poch que s'hi esforsessen, farian de *Lo Rat-Penat* una publicació de verdader mérit literari»³⁷⁶.

D'altra banda, al volum del *Calendari Llemosí corresponent al present any 1881*, elaborat en 1880, Llobart publicà els «apunts biográfichs» de Llorente³⁷⁷. En realitat, eren els mateixos que figuraven a l'obra *Los fills de la morta-viva*³⁷⁸, amb què havia guanyat un dels premis ordinaris dels primers Jocs Florals de *Lo Rat Penat*, i que fou publicada per lliuraments entre els anys 1879 i 1883³⁷⁹. A la semblança de Llorente, en extrem laudatòria, Llobart es

³⁷⁵ *Ibidem*.

³⁷⁶ «Novas», *Lo Gay Saber*, 2, Barcelona, 15 de gener de 1880, any III, època II, p. 23-24.

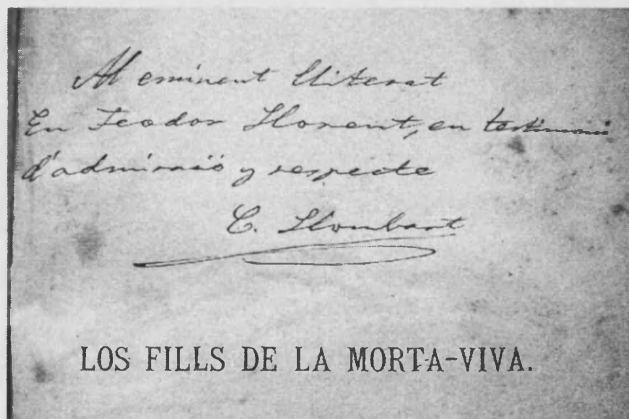
³⁷⁷ LLOMBART, Constantí, «En Teodor Llorente (apunts biografichs)», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1881*, València, 1880, p. 68-73.

³⁷⁸ LLOMBART, Constantí, «En Teodor Llorente», *Los fills de la morta-viva. Apunts bibliográfichs pera la historia del renaiximent lliterari llemosí en Valencia*, València, 1879, p. 380-388.

El volum conservat a l'Arxiu biblioteca Llorente està signat per Llobart i dedicat «Al eminent lliterat En Teodor Llorent (sic), en testimoni d'admiració y respecte».

³⁷⁹ Encara que la «Relació de les obres premiades en los Jochs Florals de *Lo Rat-Penat* que se han publicat fora de esta biblioteca», *Cants de la terra*, València, 1899, p. 213-214, dóna com a data de publicació de *Los fills de la morta-viva* l'any 1879, el ben cert és que, com es desprèn de les referències que número rere número anava donant el *Calendari Llemosí*, l'obra s'edità per lliuraments entre els anys 1879 i 1883: «*Los fills de la Morta-viva*, que també per entregues está publicant lo qui sotascriu», LLOMBART, C., «*Revista de l'any passat*», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any de 1880*, València, 1879, p. 16; «*Seguix publicanse Los Fills de la morta-viva; de En Constantí Llobart*», PUIG TORRALVA, J. M., «*Revista del any passat*», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1881*, València, 1880, p. 14; «*Continúa publicantse "La Revista de Valencia"*, preciosa publicació, y "*Los Fills de la Morta-Viva*"», PUIG TORRALVA, Joseph M^a, «*Revista del any passat*», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any de 1882*, València, 1881, p. 15; «*Continua la impresió de "La Morta-Viva" y la publicació de la "Revista de Valencia"*», PUIG TORRALVA, Joseph M., «*Revista del any passat*», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1883*, València, 1882, p. 15; i «*Lo senyor Llobart, per fi,*

dedicava a repassar la trajectòria i producció de «lo distinguit lliterat, notable periodiste é inspirat poeta, honor de la ciutat en que vá naixer»³⁸⁰, que des de l'etapa d'estudiant universitari havia protagonitzat Llorente. D'aquesta manera, destacava el seu paper, juntament amb Querol i Aguiló, en la preparació dels Jocs Florals de València de 1859; l'activitat periodística, primer al capdavant de *La Opinión* i després de *Las Provincias*; el seu treball en l'organització «del sext Centenar de la mórt del rey En Jaume»³⁸¹; i la seua lloable dedicació com a traductor castellà dels principals autors romàntics europeus.

Al voltant, precisament, de l'activitat traductora de tots dos escriptors cal destacar un fet curiós i ben simptomàtic: i és que a principis dels anys 80 Llobart tingué en projecte l'edició d'un volum titulat *Exóticas* per a la confecció del qual comptava amb la col·laboració de Llorente. Així, segons Puig i Torralva,

«entre les obres que [Llobart] te en preparació, recordem (...) tres coleccions de poesies castellanes; la primera, traduccions de les precioses poesies de Victor Hugo, Lamartine, Heine, Byron, Moreau, y altres de eminents escriptors

ha donat terme á son interesant llibre "Los Fills de la Morta-Viva"», PUIG TORRALVA, Joseph M., «Revista del any passat», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1884*, València, 1883, p. 15.

³⁸⁰ LLOBART, Constantí, «En Teodor Llorente (apunts biografichs)», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1881*, València, 1880, p. 68.

³⁸¹ *Ibidem*, p. 70.

extranjers, que portaran per títol "Exóticas", ab un prólech degut á la llorejada pluma de En Teodor Llorente»³⁸².

Tot sembla indicar, però, que aquell volum, si arribà a enllestir-se, no passà per les premses.

Amb tot, Llobart finalitzà aquells «apunts biogràfics» dedicats a Llorente expressant que «mes pronte volguerem nosaltres vorer escullides y col·leccionades en un llibre ses bellíssimes poesíes originals, en nostra llengua, que ningun altra mena de treballs lliteraris, per molt y molt que estos puguen valdrer, ja que sens dubte ab sa publicació habia de ferlos un inapreciable servici á nostres llemosines lletres»³⁸³.

El desig de Llobart es veié acomplít cinc anys després, en 1885, amb la publicació del *Llibret de versos* de Llorente. L'aleshores director de *Lo Rat-Penat. Periódich Lliterari Quincenal* se'n féu ressò a través de dues «nóves». La primera, publicada l'1 de gener de 1885, anunciava que

³⁸² PUIG TORRALVA, Joseph M., «En Constantí Llobart. Apunts biogràfics», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1882*, València, 1881, p. 151-152.

³⁸³ LLOBART, Constantí, «En Teodor Llorente (apunts biogràfics)», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1881*, València, 1880, p. 72.

«ab lo modest títol de *Libret de versos*, l'inspirat poeta En Teodor Llorente, á qui tant deuen les muses valencianes, anuncia la próxima aparició d'un volúm que contindrà les mes selectes composicions poétiques, eixides de sa ben tallada ploma. L'obra estarà estampada ab esmero tipogràfich, en paper superior, y formarà un elegant tomo, que ja en ánsia esperen los amants de nostra bona lliteratura»³⁸⁴.

I l'altra, de febrer de 1885, assegurava: «Ab verdadera ansietat es esperada la publicació de les inspirades poesies que, ab lo títol de *Libret de versos*, ha coleccionat En Teodor Llorente; y, apropósit d'aquest aconxeiximent, tenim entés qu'alguns de sos admiradors y amichs li preparen un obsequi»³⁸⁵.

Per cert que, arran de l'aparició de *Lo Rat-Penat. Periódich Lliterari Quincenal* —en els 8 números del qual, recordem-ho, Llorente no col·laborà— es produí una situació que, tal com he esmentat abans, eixamplà i féu pública la fractura que segurament ja existia entre tots dos escriptors. La nova publicació naixia amb data del 15 de desembre de 1884, i a l'escrit que servia d'editorial —signat per «La Redacció» però redactat, amb tota probabilitat, per Llombart— el director s'arrogava un gran protagonisme en la instauració i el desenvolupament de la Renaixença valenciana (gràcies, bàsicament, a projectes com el *Calendari Llemosí*, la publicació de llibres com *Abelles y abellerols*, els col·lectius com *Tabal y donsayna* i *Tipos d'auca* i la fundació de la societat Lo Rat Penat):

«A força de treballs y benedictina paciència, ham aconseguit formar un numerós eixerit de decidits campeons defensors de nostra bona causa; hora es ja que per mig de la premsa periódica demostrém al mon sancer lo molt que sempre ha valgut y encara, á despit de la enveja, pot y ha de valdrer, perque tal sense dubte es son destí, la rica y bella sultana del Guadalaviar, dues vegades ab lo valent Campejador y l'invicte rey En Jaume desposada»³⁸⁶.

³⁸⁴ «Nóves», *Lo Rat-Penat. Periódich Lliterari Quincenal*, 2, València, 1 de gener de 1885, p. 15.

³⁸⁵ «Nóves», *Lo Rat-Penat. Periódich Lliterari Quincenal*, 5, València, 15 de febrer de 1885, p. 40.

³⁸⁶ LA REDACCIÓN, «Propósits y aspiracions», *Lo Rat-Penat. Periódich Lliterari Quincenal*, 1, València, 15 de desembre de 1884, p. 2.

Al fil d'aquestes declaracions, el 14 de desembre (cosa que demostra que la del 15 només fou la data d'aparició oficial) *Las Provincias* se'n feia ressò del naixement del *Periódich Lliterari Quincenal* amb una extensa notícia en el transcurs de la qual hom matisava, sobretot en un punt, el comentari de l'editorial llobbartiana:

«Ayer apareció un nuevo periódico literario, quincenal y escrito en lengua valenciana, titulado Lo Rat Penat. Está dirigido por D. Constantino Llobbart, y según consta por el oficio que publica, la junta de gobierno de la Sociedad de aquel nombre le ha concedido el carácter de órgano oficial de la misma.

Al consignar sus propósitos y aspiraciones el nuevo periódico expresa el deseo de impulsar el movimiento de amor y estudio hacia las cosas de Valencia, comenzando por su lengua nativa, su literatura, su historia, sus leyes, sus costumbres y tradiciones, todo lo cual nos parece muy bien y merece nuestras simpatías. Lo que no podemos dejar pasar sin rectificación es la vanagloria de haber sido el director de esta nueva publicación quien inició en Valencia el renacimiento literario lemosín: permítanos el señor Llobbart que le recordemos que, antes de que pensara él en tal cosa, otros habían promovido e impulsado ese renacimiento: suum quique, pues.

En el primer número de Lo Rat Penat hay poesías valencianas de D. Félix Pizcueta, D. José María de la Torre y D. Constantino Llobbart, otra catalana de D. Apeles Mestres, artículos en prosa y copias de antiguos documentos, etc.

Saludamos al nuevo colega literario, deseándole larga y próspera vida»³⁸⁷.

Com Llorente, Llobbart era un escriptor no exempt d'orgull i de vanaglòria, com bé es demostra als «apunts biogràfics» que d'ell elaborà el seu amic i col·laborador Josep M. Puig i Torralva³⁸⁸ —els més extensos, per cert,

³⁸⁷ *Las Provincias* (14-XII-1884).

³⁸⁸ On llegim tot tipus de lloances i d'afirmacions, com ara que «á no haver existit En Constantí Llobbart, es casi segur que no haverem tingut la satisfacció y'l goig de vore restaurats (¡Deu vullga pera sempre!) en nostra dues voltes lleal ciutat los Jochs-Florals, ó per lo manco s'havera retardat sa restauració»; i que «qui ha colocat ab valentia y fé lo mig perdut llenguage pátri sots les ales del Rat-Penat no es En Vicén Boix, sino En Constantí Llobbart». Vegeu: PUIG TORRALVA, Joseph M., «En Constantí Llobbart. Apunts biografichs», *Lo Rat-Penat. Calendari Lemosí corresponent al present any 1882*, València, 1881, p. 145-157.

Segons reconeix el mateix autor, abans de publicar-los en valencià, aquells «apunts biogràfics» havien sigut publicats en castellà: «Quant ab motiu dels últims Jochs-Florals celebrats lo 29 de Joliol de 1881, publicarem, escrits en castellá, estos apunts...». *Ibidem*, p. 154.

de tots els que publicà el *Calendari Llemosí*—; i segur que el comentari de *Las Provincias* no li féu cap gràcia. Llombart degué pensar que tenia en el seu haver molts mèrits culturals i literaris, i que per això «podia vantar-se justament de la seua contribució a la Renaixença»³⁸⁹. I al següent número del *Periódich Lliterari Quincenal*, corresponent a l'1 de gener de 1885, publicà una nota no exempta de cert malestar: «Agrahim á nostres estimats colegues, de dins y fora de Valencia, la carinyosa acullida qu'á nostra modesta publicació li han otorgat, ja que fins *Las Provincias* s'ha dignat dir "que li pareix molt bé y mereixem les seues simpaties." Com lo gamell de la faula á donya pusa, nos contentarém per ara en dirli al decá de la premsa valenciana: "Gracies, senyor elefant"»³⁹⁰.

Xoc de titans. Perquè sembla ser que, en el fons, tot es reduïa a una qüestió de vanitat i protagonisme. De fet, la nota del *Periódich Lliterari Quincenal* continuava amb les següents paraules, directament relacionades amb el comentari de *Las Provincias*:

«En quant á si cap ó no á nostre director la vanagloria d'haber segut en Valencia l'iniciador del renaixement llemosí, en la conciencia está del públich valenciá, y per tota contestació al senyor Llorente, que no debia consentir als seus gacetillers semblants afirmacions, li asegüerém que pronte apareixerá en nostres colunes (sic) referida, punt per agulla, la historia de nostra renaixensa; y llavors se sabrá qu'es lo que cada qual en este asunto ha fet, y quáls puguen ser los servicis que dit senyor, indubtablement, li ha prestat á nostra causa»³⁹¹.

Cal tenir en compte que, per aquell temps, Llorente ja s'havia consolidat a Catalunya com al representant més destacat i genuí de la Renaixença valenciana. I que entre ells degué establir-se una certa rivalitat per veure qui dels dos acumulava més mèrits en el procés restaurador valencià. De fet, a finals de 1882, Josep M. Puig i Torralva, íntim amic de Llombart i durant alguns anys el seu substitut al capdavant del *Calendari Llemosí*, l'havia

³⁸⁹ BLASCO, Ricard, *Constantí Llombart i «Lo Rat-Penat. Periódich Lliterari Quincenal» (1884-1885)*, València, 1985, p. 29.

³⁹⁰ «Nóves», *Lo Rat-Penat. Periódich Lliterari Quincenal*, 2, València, 1 de gener de 1885, p. 15.

³⁹¹ *Ibidem*.

qualificat com «l'iniciador de nostre renaixement en València»³⁹², títol honorífic que l'autor de *Los fills de la morta-viva* degué rebre amb gran plaer i complaença.

Així les coses, s'entén millor que Llombart no només estiguera molest amb Llorente per la ressenya de *Las Provincias* sinó també pel que, segons deixava intuir la nota del *Periódich Literari*, Francisco M. Tubino havia escrit seguint les indicacions de l'autor del *Libret de versos*: «Aprofitaré al ensemps nostre treball pera rectificar á les moltes inexactituts que l'académich En Francesch María Tubino, atés á les particulars indicacions de qui no creem precís nomenar en este moment, cometé en sa *Historia del renacimiento literario lemosín en Cataluña, Valencia y las Baleares*. ¡Pera tot arriba l'hora!»³⁹³.

No m'estranyaria gens que aquest comentari, que degué irritar notablement Llorente, fóra la causa per la qual un parell d'anys després el director de *Las Provincias* es negá, en un primer moment, a prologar la traducció castellana que del *Canigó* de Jacint Verdaguer havia realitzat Llombart, com després veurem amb més deteniment. Pel que fa a l'esmena anunciada pel director del *Periódich Literari Quincenal*, és el cas que devia fer anys que amenaçava amb ella, perquè ja en maig de 1881, quatre anys abans, la *Revista de Valencia* havia informat que «*otro incansable secuaz del renacimiento lemosín, D. Constantino Llombart, está escribiendo una rectificación —que no será corta— de los errores cometidos por el Sr. Tubino, en la parte que se refiere a nosotros de su obra Historia del renacimiento literario en Cataluña, Mallorca y Valencia. La conocerán nuestros lectores*»³⁹⁴. I el més probable és que la projectada rectificació llombartiana no arribara a materialitzar-se mai.

³⁹² PUIG TORRALVA, Joseph M., «Revista del any passat», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1883*, València, 1882, p. 15.

³⁹³ «Nóves», *Lo Rat-Penat. Periódich Literari Quincenal*, 2, València, 1 de gener de 1885, p. 15.

³⁹⁴ «Crónica mensual», *Revista de Valencia*, 1 de maig de 1881, p. 335.

3.2 La fundació de Lo Rat Penat (1878)

Malgrat les desavinences que es produïren entre Llorente i Llombart pel que fa al protagonisme que, a cadascun d'ells, corresponia en l'inici i el desplegament de la Renaixença valenciana, el que sí es pot afirmar és que Llorente sempre atribuï a Llombart el mèrit d'haver sigut el promotor de Lo Rat Penat, el fundador i primer impulsor de l'entitat cultural al voltant de la qual s'articulà i organitzà el moviment renaixencista valencià.

La idea de crear Lo Rat Penat fou llançada per Llombart tres anys abans de la seua fundació, en 1875, i des de les pàgines de l'anuari *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí*. D'aquesta manera, a l'article que obria el volum afirmava: «Nos habem proposat portame á cap lo renaiximent de les lletres llemosines, y, per mes que siguen curtes les nostres forces, no tenim que deixar pera conseguirho pedra per tocar, com á vegaes solem dime»³⁹⁵.

Em fa l'efecte que és en la intenció que des de ben jove tenia Llombart de liderar la Renaixença valenciana, unida a les diferències polítiques i a una diversa concepció de com havia de desenvolupar-se socialment el moviment lingüístic i literari, on cal buscar els enfrontaments i les dissensions que sovint el distanciaren de Llorente. El factor personal hi actuà i molt. I l'afany de protagonisme també. De fet, tots dos escriptors tenien vocació de líders i voluntat d'esdevindre-ho. Però Llombart no posseïa ni la capacitat intel·lectual, ni els recursos econòmics, ni el que potser encara era més important al segle XIX: la influència social i política amb què comptava Llorente. Penseu, si no, en el tracte que Blasco Ibáñez atorgà al director de *Las Provincias*, i que en el capítol següent analitzarem. I això, juntament amb la deficitària salut de Llombart (que, sent 12 anys menor, li comportà la mort 18 abans), declinà definitivament la balança de la banda de l'autor del *Llibret de versos*.

En 1875 Llombart creia que, per a portar endavant «lo renaiximent de les lletres», una de les primeres coses que calia era agrupar i organitzar els diferents escriptors que, per iniciativa i voluntat pròpia, escrivien en valencià. I

³⁹⁵ LLOMBART, C., «Revista de l'any pasat», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any de 1876*, València, 1875, p. 13.

per això manifestava que, «a aquest objecte, teniem pensat, si be pera nes abant, lo establir en Valencia un centre ahon se concentraren tots los disgregats elements literaris llemosins, y vorer si, per este medi, se logra donarli tot l'impuls qu'es necessita pera ixirne en sol en esta dificultosa pero lloable empresa»³⁹⁶. Encara que, segons assegurava, no era un projecte immediat, el ben cert és que ja tenia pensat, fins i tot, el títol que aquell «centre» havia de portar: «*Los fillis de la Mórta viva*, qu'este será lo nom que l'Acadèmia de lletres llemosines ha de dur, podrá ab l'esforç de tots los aymadors de nóstres glories, eixecarne lo pendó de la nóva crehuada firs lo punt qu'en lo dia li correspón per dret ocuparne»³⁹⁷.

D'aquestes paraules es desprén que Llombart concebia aquella acadèmia com una iniciativa personal: no d'una altra manera es pot entendre quan sabem que no només es veia amb autoritat per a decidir-ne el nom, sinó que fins i tot estava redactant ja el seu discurs inaugural: «Pera la cobejada apertura de *Los fillis de la mórta viva* s'estan escrivint un discurs inaugural titulat: *Excel·lencies de la llengua llemosina*, y un projecte d'Estatuts»³⁹⁸; estatuts que, això sí, «tindrem l'honor de sometre a la discusió y aprobació de los senyors de la comisió que pera l'objecte nomene l'Academia»³⁹⁹. Encara com.

De fet, el jove Llombart havia de saber que, enmig de la societat valenciana del darrer terç de segle XIX, escassament entusiasta a les manifestacions públiques de valencianisme, si volia portar endavant un projecte d'aquelles dimensions i característiques necessitava el concurs del patriciat, de tots aquells valencians ben posicionats i considerats socialment que, anys abans que ell realitzara la seua aparició en escena, ja havien donat mostres de suport al moviment de restauració literària i lingüística; per exemple, participant i actuant com a mantenidors en els Jocs Florals de Barcelona⁴⁰⁰. Per això no

³⁹⁶ *Ibidem.*

³⁹⁷ *Ibidem.*

³⁹⁸ *Ibidem*, p. 14.

³⁹⁹ *Ibidem.*

⁴⁰⁰ Segons Igual Úbeda, aquella acadèmia, «solament els 'senyorets' podrien fer-la efectiva». Vegeu IGUAL ÚBEDA, Antoni, *Història de "Lo Rat-Penat"*, València, 1959, p. 68;

excloïa ningú i afirmava que, si es portava a terme l'acadèmia, havia de ser «contant ab l'important cooperació d'els mes distinguits literats qu'escriuen en lo llenguatge de nostres antepasats»⁴⁰¹. I, en aquest sentit, assegurava comptar ja amb el suport de Víctor Balaguer i de Vicent Boix.

Malgrat això, encara calgué superar tot tipus d'entrebancs i de dificultats, i la fundació d'aquella «Acadèmia Llemosina» amb què somiava Llombart no arribà sinó tres anys més tard, durant l'estiu de 1878. Segons el primer secretari de Lo Rat Penat, Manuel Lluch Soler,

«uns pochos aficionats al conreu de nostra dolça parla reunírense lo dia 29 del pasat mes de Juny en lo lloch del Ateneu Casino Obrer, ab lo fi d'ohir la lectura de un poemeta original d'un paisá nostre [Ramón Lladró]. Entre els allí congregats se contaba á Llombart; este cregué propicia la ocasió pera explanar son patriotich pensament, y com si llurs paraules, al exposarlo á la consideració de aquells inspirats poetes, hagueren segut eixides de la boca de un profeta, fonch tant lo fervor y entusiasme qu'es despertá en los cors d'els que l'ohiren, que no hi pogueren menys que rompre en frenétichs y prolongats aplausos com á mostra de aprobació»⁴⁰².

En 1893, l'endemà de la defunció de Llombart, el diari *Las Provincias* no sols confirmaria aquella data com la del naixement «oficial» de la societat cultural, sinó que hi afegiria que el fet d'haver sigut Llombart l'autor de la proposta «*bastaría para que Valencia guardase con gratitud la memoria de un hijo tan amante de sus glorias*».⁴⁰³

Entre el dissabte 29 de juny i el dimecres 31 de juliol, data de la vetlada en què fou oficialitzada la fundació de Lo Rat Penat, es realitzaren, si

pàgines més avant asseverà que «gràcies a la influència i al prestigi d'aquestes quatre personalitats —Pizcueta, Llorente, Labaila i Ferrer i Bigné— “Lo Rat-Penat” va anar “avant”», *ibidem*, p. 71. I en 1887 el mateix Llombart reconeixerà que la societat fou possible «*gracias a algunos buenos patricios amantes de las glorias de su país, con cuya cooperación fundamos la sociedad denominada Lo Rat-penat*». LLOMBART, Constantino, *Valencia antigua y moderna*, València, 1887, p. 66.

⁴⁰¹ LLOMBART, C., «Revista de l'any pasat», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any de 1876*, València, 1875, p. 14.

⁴⁰² LLUCH SOLER, M., «Memoria pel Sr. Secretari En M. Lluch Soler», *Excel·lencies de la llengua Llemosina*, València, 1878, p. 27-28.

⁴⁰³ «Constantino Llombart. Necrologia», *Las Provincias* (1-IV-1893).

més no, dues reunions més a la seu de l'Ateneu-Casino Obrer de València: una el diumenge dia 7 de juliol i l'altra una setmana després, el diumenge dia 14. Ho sabem perquè a totes dues fou convidat a participar Llorente. I perquè, abans que tinguera lloc la segona, volgué fer pública la seua opinió al respecte a través d'un article titulat «La societat del Rat-Penat», que es publicà a *Las Provincias* el dissabte dia 13 de juliol. Sense esmentar-lo, en aquell escrit Llorente atribuïa la proposta de fundació a Lombart i els seus col·laboradors: exactament, a «*algunos celosos cultivadores de las letras lemosinas, que anualmente publican el calendario valenciano titulado Lo Rat-Penat*»⁴⁰⁴.

A través de la lectura de l'article es pot veure la bona disposició de Llorente a col·laborar en un projecte merament cultural, exempt de finalitats polítiques. El director de *Las Provincias* pensava en una entitat d'estudis íntegra, no només literària, en «*algo más importante que estimular la versificación valenciana*»⁴⁰⁵; en una societat que agrupara el que ell anomenava «*buenos valencianos*», és a dir, tots aquells elements que treballaven per la recuperació de la història i la cultura autòctones:

«*Una sociedad, academia, reunión o como quiera llamársele, de buenos valencianos, que se dedicase a estudiar y enaltecer todo lo de Valencia, comprendiendo la poesía y el arte, la historia y la ciencia, los monumentos y las instituciones, cuanto constituye la obra de un pueblo, llenaría una necesidad que se deja sentir vivamente, realzaría la cultura de esta ciudad, que siempre se ha distinguido por aptitud intelectual, y quizás contribuyera, en la vida pública, a arecer el amor a la patria valenciana y la unión de sus hijos, que no es siempre tan cañosa e íntima como convendría para nuestro bien*»⁴⁰⁶.

Així doncs, la primera finalitat de la nounada entitat seria l'organització de Jocs Florals, «*como se hace en Barcelona*»⁴⁰⁷; per això en les primeres reunions fou batejada com a «Societat de Jochs Florals». De tota manera,

⁴⁰⁴ «La Societat del Rat-Penat», *Las Provincias* (13-VII-1878). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 287-290.

⁴⁰⁵ *Ibidem*.

⁴⁰⁶ *Ibidem*.

⁴⁰⁷ *Ibidem*.

segons Llorente, «*buscando un título más comprensivo, indicose el de los Fills de la Morta-Viva; pero, pareciendo a algunos poco adecuado, la comisión que se nombró para formar el reglamento parece que propondrá el que hemos consignado al frente de estas líneas*»⁴⁰⁸. Que l'opinió de Llorente, pel que fa a l'adopció del nom definitiu de la societat —ben manifesta al títol de l'article—, pesà i molt a l'hora d'adoptar el de «Lo Rat Penat», és cosa de la qual no tinc cap dubte.

Amb tot, el document «canònic» que millor ens indica quin fou el vertader protagonisme que Llorente atorgà a Llombart en el procés de fundació de l'entitat ratpenatista és el «Prefaci» al *Llibre d'or dels Jochs Florals*, publicat en 1895, dos anys després de mort Llombart, que, tot i no estar signat, sabem que fou redactat pel director de *Las Provincias*⁴⁰⁹. Allà s'afirmava que «lo renaiximent lliterari de la llengua valenciana fon prou anterior á la fundació de *Lo Rat-Penat*. Comensá per los anys del cinquanta-sis al sesanta»⁴¹⁰, cosa que no deixa de tenir la seua importància, quan sabem que Llombart es vanagloriava d'haver sigut l'iniciador del moviment literari valencià. Siga com siga, l'al·lusió directa a Llombart no desmereixia, en absolut, al seu paper protagonista. Així, segons Llorente, eren ja diversos els autors que,

«seguint l'eixemple de Provensa y Catalunya, escrigueren en valenciá, ab la idea de restablir la puritat y noblesa de la matema parla (...), quant un valent valencianista se proposá establir una corporació que per manera pública y solemne la representara y á son avens contribuira. Aquell valencianista, tan decidit y apasionat com

⁴⁰⁸ *Ibidem*.

⁴⁰⁹ Sobre l'autoria del «Prefaci» cal veure les referències aparegudes a: l'*Almanaque «Las Provincias» para 1895*, València, 1894, p. 215: «*Lo Rat-Penat (...) en la actualidad está terminando la publicación de un libro, que contendrá los retratos de todas las reinas que han sido de los Juegos Florales, las poesías premiadas en dichos certámenes con la flor natural y los premios ordinarios, todo ello precedido de un prólogo de D. Teodoro Llorente*»; i a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1896*, València, 1895, p. 121: *Lo Rat Penat «ha trabajado bastante este año (...) comenzó repartiendo a sus socios el Llibre d'or dels Jochs Florals (...) Este hermoso libro, esmeradamente impreso por D. Federico Domenech, con un prólogo de D. Teodoro Llorente*».

Encara que cap de les dues referències anteriors deixa lloc a dubtes, cal també tindre en compte que, pràcticament com a primícia, el «Prefaci» fou reproduït al diari *Las Provincias* el 13 de febrer de 1895. Llorente, però, no podia signar aquell escrit quan resulta que en tenia una part protagonista considerable.

⁴¹⁰ «Prefaci», *Llibre d'or dels Jochs Florals*, València, 1895, p. 8.

insistent y tossut, era lo ja difunt Constantí Llombart. Consagrat ab tota l'ánima á l'obra del renaiximent, habíali prestat ja bons serveys ab la publicació del calendari que anomená del *Rat-Penat*, quant li vingué al cap aquest nou pensament»⁴¹¹.

Potser era perquè ja havia mort, però en aquell moment, 1895, Llorente havia optat per aparcar les seues diferències respecte a Llombart i reservar-li un lloc de privilegi en la història oficial de l'entitat (lloc, d'altra banda, que també hi gaudí en vida). A més de lloar-li diverses obres literàries, com ara *Los fills de la morta-viva* i la llegenda *La copa d'argent*, afirmava que havia sigut la seua insistència la que acabà de convèncer de la necessitat de la societat cultural els «capitosts» valencians; entre els quals, sens dubte, Llorente s'hi incloïa:

«Al comensar l'any 1878 ajuntárense un jom alguns amichs pera escotar la lectura de un poemeta valenciá de Lladró, titulat *Lucrecia profanada*. Llombart parlá, com solía, de sa Societat projectada, y animá tant á sos companys que ixqueren d'allí resoltos á establirla. Ab tant calor treballaren, que, ben rebuda sa idea per los capitosts de la renaixensa, y posat al front de la nova corporació Pizcueta, sempre dispost á tota empresa generosa, als pochos mesos se inaugurava oficialment»⁴¹².

És ben probable que la disputa pel control de Lo Rat Penat no fóra tan plàcida ni senzilla com donen a entendre aquestes paraules. I que, fins i tot, des de ben aviat, el corrent d'escriptors cultistes liderat per Llorente aconseguira imposar la seua visió i estratègia, com en les darreres dècades han afirmat alguns estudiosos. Ara bé, el que ja em costa més de creure és que, a conseqüència d'això, «la projecció civil de la "societat d'amadors" restà, doncs, seriosament limitada i, consegüentment, s'estroncà l'evolució política de la "Renaixença", mancada d'una institució que l'expressàs en tant que moviment cívico-patriòtic»⁴¹³, i que Llombart i el seu grup hi restaren a contracor, marginats dins de l'entitat, tal com va denunciar Ricard Blasco⁴¹⁴. El

⁴¹¹ *Ibidem*, p. 8-9.

⁴¹² *Ibidem*, p. 9.

⁴¹³ BLASCO, Ricard, *Estudis sobre la literatura del País Valencià (1859-1936)*, València, 1984, p. 31-32.

⁴¹⁴ *Ibidem*, p. 31.

director del *Calendari Llemosí* no era cap babau, i si hi romangué fou perquè li interessava. Des de l'inici, des del primer dia, Llombart apareix com a membre de la junta directiva de Lo Rat Penat amb el càrrec vitalici de «Socio iniciador y fundador en veu y vot en esta Junta y en quantes se constituixquen»⁴¹⁵. O el que és el mateix: «*presidente fundador con voto perpétuo*»⁴¹⁶. És a dir, i per a entendre'ns, que si en compte de parlar d'un escriptor del segle XIX parlàrem d'un futbolista del segle XXI diríem que Llombart havia blindat el seu contracte amb el club. Per assegurar-se la cadira? Per vanitat? Perquè no el feren fora? Malgrat tots els disgusts que poguera provocar-li l'orientació «apolítica» que els conservadors donaren a Lo Rat Penat, el ben cert és que mai no renuncià a pertànyer-hi.

Ni tan sols en 1888 quan, amb més voluntat que no eficàcia, aconseguí fundar una nova societat excursionista anomenada «L'Oronella». En relació a aquesta nova entitat, Ricard Blasco escrigué que «Llombart, que n'havia estat un dels fundadors [de Lo Rat Penat], intentà, devers 1888, una acció secessionista, amb la creació, en el marc de la "societat d'amadors", d'un nou grup excursionista, batejat L'Oronella. La intenció era fer d'aquesta colla la cèl·lula renovadora, el baluard integrista del valencianisme acèrrim»⁴¹⁷; i Alfons Cucó que, «si més no fins al 1885, any en el qual projectà una nova societat, La Oronella, volgué preservar Lo Rat Penat de divisions internes. Per això hagué de transigir davant les actituds politicoculturals del grup burgès que capitanejava Llorente, del qual arribà a acollir escrits en publicacions promogudes per ell mateix»⁴¹⁸. És una manera molt personal d'interpretar-ho.

⁴¹⁵ Vegeu: «Senyors que componen la Junta Directiva», *Excel·lències de la llengua Llemosina*, València, 1878, p. 91. «Sóci iniciador y fundador ab veu y vot en quantes juntas se constituixquen en lo Rat Penat», segons PUIG TORRALVA, Joseph M., «En Constantí Llombart. Apunts biografichs», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1882*, València, 1881, p. 152. En castellà: «socio iniciador y fundador con voz y voto en esta junta y en cuantas se constituyan», «Lo Rat-Penat», *Almanaque «Las Provincias» para 1880*, València, 1879, p. 161.

⁴¹⁶ «D. Constantino Llombart», *Almanaque «Las Provincias» para 1894*, València, 1893, p. 334.

⁴¹⁷ BLASCO, Ricard, *Estudis sobre la literatura del País Valencià (1859-1936)*, València, 1984, p. 32.

⁴¹⁸ CUCÓ, Alfons, *El valencianisme polític (1874-1939)*, València, 1971; 2ª ed., Afers, Catarroja-Barcelona, 1999, p. 48-49.

En qualsevol cas cal recordar que Llombart no creava «L'Oronella» ni al marge ni en contra de Lo Rat Penat, sinó dins. Ell era membre de la directiva ratpenatista i «soci fundador», i sabia que això li atorgava prestigi. I també sabia que, ateses les característiques socials i polítiques de la València del darrer terç del segle XIX, cap tipus de moviment valencianista al marge de Lo Rat Penat era possible. La documentació no permet entreveure enlloc les masses partidàries del «valencianisme acèrrim» amb què somià Ricard Blasco. I la breu experiència de «L'Oronella» en resulta ben explícita.

Encara que la societat excursionista «L'Oronella» fou fundada el 5 de gener de 1888, hi ha indicis que Llombart la tenia en ment des de, si més no, tres anys abans. D'aquesta manera, al núm. 7 de *Lo Rat-Penat. Periódich Lliterari Quincenal*, corresponent a l'1 d'abril de 1885, es pot llegir:

«Al donar la noticia *El Mercantil Valenciano* de que nostre director ha sollicitat autorizació pera fundar una nova societat d'excursions valencianistes, nomenada *L'Oronella*, malicciosament preguntá: *¿Hay cisma?*

No, estimat colega, no hiá entre els valencianistes nengun cisma; may com ara ha hagut en nostra Societat unitat de mires y bona armonia. ¡Alguns, acás, volgueren lo contrari!»⁴¹⁹.

Difícilment podia haver-hi cisma quan, tal com afirma Antoni Igual Úbeda, Llombart creà L'Oronella «dins “Lo Rat-Penat”, descontent, potser, dels qui organitzaven les excursions»⁴²⁰. Tome a repetir-ho: no fou creada al marge sinó dins. De fet, la seua primera activitat consistí en una visita a la ciutat de

⁴¹⁹ «Nóves», *Lo Rat-Penat. Periódich Lliterari Quincenal*, 7, València, 1 d'abril de 1885, p. 55.

D'altra banda, al núm. 1 de la revista satírica *La Moma. Periódic Ballador y Batallador*, 4 d'abril de 1885, p. 8, secció de comentaris «Ballets de “La Moma”», hom pot llegir els següents versos:

«Llombart, el fundador del *Rat-Penat*,
vól fundar ara un atra sosietat,
per l'estil d'aquella,
en el dolsisim nom de *L'oronella*.
En ésta, serán dos
les sosietats del *ab* y del *flairós*».

⁴²⁰ IGUAL ÚBEDA, Antoni, *Història de «Lo Rat-Penat»*, València, 1959, p. 78-79.

Xàtiva⁴²¹, realitzada el dia 12 de gener de 1888 en companyia del Centre d'excursions científico-literàries i artístiques de Lo Rat Penat, que en 1880 havia fundat Llorente. I, si accediren a realitzar-la junts, tampoc no es devien portar tan malament. No s'hi veu la secessió per cap banda; el que s'hi veu és convivència, desig d'eixamplar el moviment, probable descontent i, segurament també, voluntat de protagonisme.

No consta que, a més de l'excursió a Xàtiva i «otra a la antigua cartuja de Porta-Coeli los días 8 y 9 de Septiembre»⁴²², «L'Oronella» realitzara cap activitat més. I no tinc cap dubte que si la nova societat excursionista resultà un fracàs fou perquè, a diferència de Lo Rat Penat, no comptà amb el suport dels pocs patricis sensibles al valencianisme que tenia la societat valenciana de finals del segle XIX. I probablement també perquè no hi havia ni espai ni públic per a una altra societat excursionista. Aleshores, per què volgué Llombart fundar-la, sent que ja n'hi havia una que funcionava molt i molt bé? Podria ser perquè la de Lo Rat Penat estava capitanejada per Llorente, amb qui, com hem vist, a partir de desembre de 1884 Llombart acresqué les seues diferències? Fa l'efecte que sí. I no sols ho dic jo: ho arribà a dir, fins i tot, un gran defensor del director del *Periódich Literari Quincenal*, com ara Ricard Blasco: «Em sembla creïble que Llombart, veient l'èxit de les excursions dirigides per Llorente i calculant el profit proselitista que hom podia treure'n pensà a imitar-les»⁴²³. De fet, la junta directiva de «L'Oronella» estava integrada, lògicament, pels amics de Llombart, que novament s'havia reservat el càrrec de president honorari. Hi destacava la presència, entre d'altres, del pintor Ignasi Pinazo, director; i també de Vicent Pellicer i Marià Garcia Mas, vicedirectors; Francesc Barber i Bas, secretari; Ramon Andrés Cabrelles i Josep Maria Polo, vicesecretaris; Vicent Blasco Ibáñez i Francesc Badenes Dalmau, vocals; i de Josep Maria Puig i

⁴²¹ Sobre aquesta excursió vegeu: «Lo Rat-Penat y L'Oronella en Játiva», *Las Provincias* (17-I-1888).

⁴²² «Lo Rat-Penat», *Almanaque «Las Provincias» para 1889*, València, 1888, p. 180.

⁴²³ BLASCO, Ricard, *Constantí Llombart i «Lo Rat-Penat. Periódich Literari Quincenal (1884-1885)»*, València, 1985, p. 40.

Torralva com a director d'un «Butlletí» que, segons sembla, mai no arribà a publicar-se⁴²⁴.

Finalment, i pel que fa a la suposada «transigència» que, segons Cucó, Llobart demostrà tot admetent poemes i texts dels escriptors «burgesos», només puc dir que si suprimírem totes les col·laboracions procedents d'escriptors alineats amb el conservadorisme polític de finals del segle XIX de les publicacions llobartianes, aquestes es quedarien en ben poca cosa. Alhora, també recordaré que Llobart dedicà les dues edicions de *Niu d'abelles* (1872 i 1876) a Jacint Labaila, gran amic i col·laborador de Llorente; i el poema «Murs de la Pàtria» «al distinguit jurisconsult y verdader patrici valencià En Cirilo Amorós»⁴²⁵. Pel que respecta a si les col·laboracions de Llorente en les publicacions de Llobart eren fruit d'un consentiment o d'un

⁴²⁴ Vegeu la llista sencera a «Lo Rat-Penat», *Almanaque «Las Provincias» para 1889*, València, 1888, p. 180.

Pel que fa al «Butlletí», Ricard Blasco escrigué: «No s'ha pogut aclarir per què la revista, tot i haver-se anunciat sota la direcció de Puig i Torralva, no isqué». BLASCO, Ricard, *Estudis sobre la literatura del País Valencià (1859-1936)*, València, 1984, p. 32. Probablement, l'explicació més senzilla siga perquè L'Oronella es desféu molt aviat.

⁴²⁵ LLOMBART, Constantí, «Murs de la Pàtria. Recorts històrics», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1882*, València, 1881, p. 20-26.

desig exprés del director, convida el lector d'aquest treball a traure'n les pròpies conclusions.

3.2.1 Llombart i els Jocs Florals (1879-1892)

Llorente i Llombart participaren tan activament com els fou possible en les dotze convocatòries dels Jocs Florals valencians que s'esdevingueren entre 1879 i 1892, darrera edició del certamen abans de la defunció de Llombart, de vegades en qualitat de membres del consistori de mantenidors i sovint com a escriptors que optaven a premi. Amb la qual cosa aconseguiren ser dos dels autors ratpenatistes més llorejats d'aquest període.

En aquest sentit, resulta ben significatiu comprovar com els dos premis ordinaris dels primers Jocs Florals de Lo Rat Penat, celebrats la nit del 24 de juliol de 1879, foren adjudicats, respectivament, a Llorente, que obtingué la Flor Natural per la poesia «A la reina de la festa», i a Llombart, que obtingué el «Brot de Llorer d'Argent» —que, segons les bases de la convocatòria, havia de ser atorgat «al autor del millor estudi sobre lo moviment lliterari llemosí en aquesta ciutat, durant lo present sigle»⁴²⁶— amb l'obra *Los fills de la mortaviva*, una de les publicacions més emblemàtiques de la Renaixença valenciana.

Aquells guardons suposaren la constatació pública del lideratge que, a partir d'aquell moment, tots dos escriptors hi exercirien. El consistori de mantenidors que els premià estava integrat per Vicent Boix, Fèlix Pizcueta, Joaquim Serrano Cañete, Eduard Pérez Pujol, Josep Maria Bonilla, Josep d'Orga, Vicent Wenceslau Querol, Francesc Pelagi Briz, en representació de Catalunya, i Jeroni Rosselló, en representació de Mallorca⁴²⁷. I segons la crònica que posteriorment publicà el diari *Las Provincias*, Llombart, l'«entusiasta promovedor de la Sociedad del Rat-Penat», «no se presentó a recoger el premio»⁴²⁸. És possible que s'hi absentara per malaltia, perquè, a

⁴²⁶ «Lo Rat-Penat. Societat de amadors de les gloreis de Valencia y son antich Realme. Jochs Florals de Valencia. Convocatoria pera'ls del present any M.D.CCC.LXXIX. Cartell», *Las Provincias* (31-I-1879).

⁴²⁷ «Jochs Florals de Valencia. Cartell», *Las Provincias* (15-V-1879).

⁴²⁸ «Juegos Florales del Rat-Penat», *Las Provincias* (25-VII-1879).

banda d'haver sigut promotor de la societat convocant i autor guardona, ell mateix havia patrocinat un dels premis extraordinaris, concretament un «Lliri d'argent» «al autor de la millor colecció de fauletes morals, compostes ab sencilla forma y fácil lenguaje, propies pera les escoles»⁴²⁹, que finalment no s'adjudicà; però al qual obtingueren accèssits els escriptors Rafael Torromé, Josep Verdú i Joan Manuel Casademunt. Llorente, a través de *Las Provincias*, també hi patrocinà un premi extraordinari, una «Mandolina d'argent» per a l'«autor de la millor poesia narrativa, que se referixca á fets històrics y gloriosos del reyne de Valencia»⁴³⁰. En aquest cas, la joia fou guanyada per Rafael Ferrer i Bigné, i també en fou concedit accèssit a Víctor Iranzo i Simon. Tant Llorente com Llombart havien sigut socis fundadors i promotors de la nounada societat, i havien de deixar ben patent el seu decidit suport i la seua generosa contribució als primers Jocs Florals.

A l'any següent, 1880, la participació de tots dos escriptors, pel que a premis es refereix, fou més discreta. La de Llorente per exigències del guió: en 1879 havia pres, de mans de Pizcueta, la presidència de l'entitat, i aquell any formava part del consistori de mantenidors que havia d'adjudicar els diferents guardons. I això, com resulta evident, li impedia optar a cap joia. Llombart, per la seua banda, sí que optà a premi, i n'aconseguí un d'extraordinari: l'«Abella d'Argent» que l'Ateneu Científic Literari i Artístic ofería al millor assaig d'ortografia valenciana, i que segons el diari *Las Provincias* «fue adjudicado al celoso propagador de la literatura lemosina en nuestra ciudad don Constantino Llombart»⁴³¹, que en aquella ocasió sí que s'hi trobava present i que recollí la joia «de manos de la reina de la fiesta»⁴³². El jurat que l'havia premiat estava integrat, a més de Llorente, per Víctor Balaguer, Jacint Labaila, Rafael Ferrer i

⁴²⁹ «Lo Rat-Penat. Societat de amadors de les glories de Valencia y son antich Realme. Jochs Florals de Valencia. Convocatoria pera'ls del present any M.D.CCC.LXXIX. Cartell», *Las Provincias* (31-I-1879).

⁴³⁰ *Ibidem*.

⁴³¹ «Juegos Florales del Rat-Penat», *Las Provincias* (30-VII-1880).

Segons August Rafanell, «aquest opuscle va ser reproduït a l'encapçalament de l'edició de 1887 del *Diccionario valenciano-castellano*, obra de Josep Escrig corregida i augmentada pel mateix Llombart». RAFANELL, August, «El llemosinisme valencià a la darrereria del segle XIX», *Caplletra*, 11, Barcelona, 1990, p. 43.

⁴³² «Juegos Florales del Rat-Penat», *Las Provincias* (30-VII-1880).

Bigné, Cristòfol Pascual i Genís, Gonçal Salvà i Josep Úbeda⁴³³. Però en aquesta segona edició ni el director del *Calendari Llemosí* ni el de *Las Provincias* no patrocinaran cap guardó extraordinari.

Pel que fa als Jocs Florals de 1881, dels quals Llorente també fou membre del consistori de mantenidors —juntament amb mossén Jacint Verdaguer, Jacint Labaila, Josep Maria Torres, Ciril Amorós, Joaquim Agrasot i Salvador Giner—, no consta que Llombart aconseguira ni patrocinara cap premi. Ni tampoc en els de 1882, en què Llorente, exempt aquesta vegada de les tasques i les responsabilitats pròpies del jurat, fou premiat amb l'«objecte d'art» que oferia la Diputació d'Alacant pel poema «Tempesta», referent a la destrucció dels monestirs de Poblet i Santes Creus que en maig d'aquell mateix any havia visitat el Centre Excursionista de Lo Rat Penat.

En els Jocs Florals de 1883 Llombart actuà com a secretari del jurat, i Llorente fou novament guardonat amb el premi de la Diputació d'Alacant per la poesia «Cant a la pàtria», que com sabem seria publicada al *Calendari Llemosí* corresponent a 1884. Cal remarcar que, en aquell certamen, també fou premiat el jove Vicent Blasco Ibáñez, que a finals d'any es manifestaria públicament com a deixeble i admirador de Llombart.

Durant l'any següent, 1884, la Fira de juliol fou suspesa a causa de l'epidèmia de còlera que assolà la ciutat de València i, amb ella, la festa de la poesia valenciana quedà aplaçada. D'aquesta manera, la convocatòria dels Jocs Florals de 1884 tingué lloc el 16 de març de 1885 i prengué caràcter «caritatiu»: els premis foren donats als pobles perjudicats per les inundacions de València i els terratrèmols d'Andalusia. Aquell any Llorente, juntament amb Fèlix Pizcueta, Antoni Rodríguez de la Cepeda i Amanci Amorós, formà part del consistori de mantenidors, cosa que l'impossibilitava per a aspirar a cap dels guardons. Llombart, per la seua banda, si optà a premi, no n'obtingué cap.

Respecte a aquesta convocatòria extraordinària dels Jocs Florals cal fer una observació. I és que al núm. 7 (corresponent a l'1 d'abril de 1885) de la

⁴³³ «Lo Rat-Penat. Societat de amadors de les glories de Valencia y son antich Realme. Aditament al cartell dels Jochs Florals. Convocatoria pera'ls del present any M.DCCCLXXX», *Las Provincias* (18-IV-1880).

publicació *Lo Rat-Penat. Periódich Literari Quincenal*, Llombart s'hi féu ressò del certamen a través de la mateixa extensa ressenya —copiada literalment però traduïda al valencià— que el dia 17 de març havia publicat *Las Provincias* i que, molt probablement, havia sigut redactada per Llorente. Mitjançant nota introductòria en citava la procedència:

«La festa dels Jochs Florals corresponents al pasat any 1884 (...) estigué brillantíssima, segons podrá juçgarse per la resenya que d'ella feu lo diari *Las Provincias*. Com se vullga que fins los mes petits detalls en la mateixa es consignen, nos creem dispensats d'escriuren altra, ja que á sa exactitut y fidelitat en la descripció mal podriem nosaltres afegir nous datos, ni molt menys millorarla en quant á la forma. Dia, puix, lo citat periódich lo que á continuació s'expresa»⁴³⁴.

El certamen poètic valencià ja no tornà a repetir-se fins al 1886, any en què, de manera extraordinària també, tingué lloc el dia 7 de maig, i no en juliol, com marcava la tradició de les primeres edicions. En aquella ocasió el poeta guardonat amb la Flor Natural fou Constantí Llombart per l'obra *La copa d'argent. Llegenda del segle XVI*. Formaven part del jurat Fèlix Pizcueta, Eduard Pérez Pujol, Joaquim Balader, Joan de la Creu Martí, Carmel Calvo Rodríguez, Josep Espí i Juli Cebrian.

Respecte a aquest premi i a la crònica que, com era costum, *Las Provincias* realitzà dels actes, m'agradaria fer dues observacions. La primera és que, en al·ludir a la lectura que es féu d'un fragment de la llarga obra llombartiana, Llorente, probable redactor de la ressenya, volgué deixar clar que no en tenia cap coneixement previ, en apuntar: «D. Eugenio Miguel dió lectura a la siguiente invocación, que precede a la poesía premiada del Sr. Llombart, la cual, según nos dijeron, es una leyenda bastante larga, y que por su mucha extensión no podía leerse»⁴³⁵.

En la meua opinió, aquest «según nos dijeron», que significa que Llorente no la coneixia, comporta dues consideracions: la primera, que no havia

⁴³⁴ «Jochs Florals de Valencia», *Lo Rat-Penat. Periódich Literari Quincenal*, 7, València, 1 d'abril de 1885, p. 49-54.

⁴³⁵ «Juegos Florales del Rat-Penat», *Las Provincias* (8-V-1886).

tingut res a veure en la concessió del premi, que se'n distanciava i que això li evitava els comentaris laudatoris i d'altres valoracions habituals a l'hora de reproduir les poesies premiades. La segona consideració és que, en constatar quina era la dama que el poeta llorejat havia escollit com a reina de la festa, la poetessa Manuela Agnés Raussell, vídua de Latorre, el redactor de la ressenya sentí la necessitat de justificar la tria tot pressuposant-ne el motiu: «*La señora Raussell cultiva la poesía valenciana y ha obtenido premios en anteriores certámenes, a cuya circunstancia obedeció sin duda la elección del poeta*»⁴³⁶. Per què, a diferència d'altres ocasions, calia justificar l'elecció de la reina de la festa? Pot ser per què Llombart, fadrí amb fama de bohemí, havia escollit una vídua (amb totes les connotacions morals que això suposa), cosa que no tenia precedent en la història dels Jocs Florals i que, si no vaig errat, no tornà a succeir? Jo diria que sí.

La ressenya de *Las Provincias* reproduí la invocació que encapçala *La copa d'argent*, i referí que durant la vetlada fou llegida «*la primera parte de la leyenda, que se refiere a la creación del famoso Centenar de la pluma*»⁴³⁷. També afegí el següent comentari: «*Esta lectura fue recibida con aplausos, aunque por ser un fragmento suelto lo que se leyó no produjo tanto efecto como hubiera hecho una poesía completa, propia para el caso*»⁴³⁸; comentari que es presta a diverses interpretacions, però que en qualsevol cas reforça el distanciament que adés he apuntat de Llorente respecte a l'obra guardonada.

A banda del més preuat dels premis ordinaris, aquella nit Llombart també n'aconseguí un d'extraordinari: un «Escut d'Argent i Or», donació d'Emili Pascual, per a la millor obra destinada a popularitzar la història de València, que guanyà pel treball «Sucesos memorables de la historia de Valencia», i que, si no ha desaparegut dels arxius de Lo Rat Penat, encara hui hi ha de romandre inèdit.

D'aquesta manera, no fou fins a la convocatòria de 1887 que els Jocs Florals prengueren la seua data de celebració habitual: finals del mes de

⁴³⁶ *Ibidem.*

⁴³⁷ *Ibidem.*

⁴³⁸ *Ibidem.*

juliol. Aquell any introduïren la novetat del canvi de local, que passà del Teatre Principal al Teatre d'Estiu, «*situado en el centro de un hermoso jardín y abierto por todos lados*»⁴³⁹. Llombart formava part del jurat de mantenidors, lloc que segurament li corresponia com a autor premiat l'any anterior. Un consistori que, integrat també pel prevere Jaume Martí, Eduard Escalante, Joan A. Balbás, Josep Martínez Aloy i Germà Gómez, que actuà com a secretari del tribunal, concedí la Flor Natural a Teodor Llorente per la composició «Les glòries de València»; una poesia que degué agradar especialment a Llombart, ja que a penes una setmana després de ser premiada la traduí al castellà i la publicà a *Las Provincias*⁴⁴⁰. A més de la Flor Natural, Llorente aconseguí el premi de S. M. la Reina Regent, també per la poesia «Les glòries de València»; amb la qual cosa es produïa el que em sembla que era un fet sense precedents als Jocs Florals de Lo Rat Penat: que una mateixa composició fóra premiada dues vegades.

Siga com siga, aquella Flor Natural suposà el tercer premi ordinari de Llorente en la festa de la poesia valenciana, i amb tal motiu, abans d'acabar la vetlada, fou proclamat Mestre en Gai Saber per l'alcalde de la ciutat.

Dotze mesos després, els Jocs Florals de 1888 suposaren, juntament amb els de 1886, els de l'entronització literària de Llombart, ja que aconseguí fins a quatre premis, tres d'ells ordinaris: el segon accèssit a la Flor Natural per la poesia «A [l]'Albat»; una «joia al·legòrica d'argent» per l'obra poètica *La mort del Conqueridor* —que també deu restar inèdita—; un «objecte d'art» per un «esbós biogràfic del poeta Ausiàs March» —un altre inèdit—; i el quart, l'extraordinari, consistent en «dos jarróns acerats», ofrena de la Real Societat Econòmica d'Amics del País, per una història sobre la Cartoixa de Porta Coeli, inèdit també i qui sap si conservat a l'arxiu de Lo Rat Penat. A més, fou nomenat Mestre en Gai Saber juntament amb qui havia sigut el seu més estret col·laborador en la confecció de *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí*: Josep Maria Puig i Torralva. El consistori de mantenidors que el premià estava integrat pel

⁴³⁹ «Juegos Florales del Rat-Penat», *Las Provincias* (28-VII-1887).

⁴⁴⁰ Vegeu: «Las glorias de Valencia», traducció de Constantí Llombart, *Las Provincias* (6-VIII-1887).

Baró de Cortes, Enric de Villarroya, Josep Enric Serrano Morales, Ramir Ripollés, Joaquim Balader, Benet Altet i Ruate, Ignasi Pinazo Camarlench i Antoni Roig i Civera, que actuà com a secretari. I una de les composicions que li valgué tan anhelat títol, «A [l]’Albat», és una de les dues poesies llombartines que posteriorment es farien més populars. L’altra és «La cullita de la seda».

D’aquella vetlada de 1888 convé destacar també que el jove Vicent Blasco Ibáñez obtingué el premi ofert pel capità general del districte, Sr. Marcel Azcárraga, per una biografia d’Hug de Montcada. L’anècdota de la nit, però, arribà al moment de les lectures poètiques. A més de la composició premiada amb la Flor Natural, «Cant á la Reyna», de Pere Bonet Alcantarilla, la comissió organitzadora decidí que es llegiren la poesia «Los obrers valencians», de Francesc Barber i Bas —premi de la Junta de les Escoles d’Artesans— i els dos primers accèssits a la Flor Natural, entre ells el de Llombart. El cas és que Josep Maria de la Latorre, primer accèssit, rebutjà que fóra llegida la seua poesia. I la de Llombart, que sí que hi acceptà, «*no pudo leerse por indisposición repentina del encargado de la lectura*»⁴⁴¹, la identitat del qual no consta. Tanmateix, *Las Provincias* reproduí «A [l]’Albat» juntament amb les de Bonet Alcantarilla i Barber i Bas, seguida d’aquest comentari: «*Lástima fue que esta poesía no se leyese, pues nos parece que hubiera gustado*»⁴⁴². Sens dubte, 1888 fou l’«any Llombart», l’edició dels Jocs Florals en què possiblement més protagonisme acaparà. I, curiosament, a la ressenya de *Las Provincias* que ens ho explica el nom de Llorente no apareix enlloc.

A l’edició dels Jocs Florals de 1889 Llorente i Llombart actuaren com a membres del mateix consistori de mantenidors; cosa que, d’altra banda, els impedia optar a cap premi. Ho feren juntament amb Víctor Iranzo Simon i el canonge Roc Chabàs, que actuava com a secretari. Josep Vives Ciscar, que també formava part d’aquell consistori —i a qui corresponia dir unes paraules—, no pogué assistir per problemes familiars, i el seu discurs fou pronunciat per Honorat Berga, secretari de Lo Rat Penat.

⁴⁴¹ *Ibidem.*

⁴⁴² *Ibidem.*

Com en 1884, també en 1890 calgué suspendre la celebració de Jocs Florals de València, i pel mateix motiu: l'epidèmia de còlera. De manera que passaren dos anys abans no es tornara a celebrar la festa de la poesia valenciana. La de 1891 tornà a ser una edició farcida de guardons per a Llombart: fins a tres, n'aconseguí, un d'ordinari i dos d'extraordinaris. El primer consistí en «un objecte d'art» per un estudi biogràfic de D. Fermí Gonzalo Morón que, com la major part dels que realitzà Llombart per als Jocs Florals, continua inèdit. I els altres dos: «una magnífica estàtua fosa en metall» donada per S. M. la Reina Regent per la poesia *Lo Compromís de Casp* —no em negaran que no resulta curiós que un republicà federal com Llombart optara a un premi gentilisa de S. M. la Reina—; i «una Medalla d'Argent» donada per l'Ateneu Mercantil per la composició «La cullita de la seda», que fou una de les tres que es llegiren durant la vetllada. D'altra banda, cal assenyalar que totes dues composicions foren reproduïdes per Llorente a *Las Provincias*: «La cullita de la seda» el dia 29 de juliol; i el primer capítol —d'un total de sis— de *Lo Compromís de Casp* el dia 8 d'agost⁴⁴³. És del tot probable que els altres cinc capítols d'aquest poema històric encara continuen inèdits.

El consistori de mantenidors que li concedí tots tres premis estava integrat per Lluís Cebrian, Eduard Amorós, Joaquim Serrano Cañete, Eduard Escalante, Francesc Peris Mencheta, Vicent del Cacho, Ignasi Vidal i Teruel i Francesc Pi i Margall, a qui se li havia encarregat que parlara en nom dels membres del jurat. Com a curiositat direm que el polític català no pogué assistir a la cerimònia dels Jocs Florals i que en substitució seua actuà el jove Vicent Blasco Ibáñez. En el capítol corresponent veurem amb quins resultats.

En els Jocs Florals de 1892 Llombart tornà a repetir com a membre del consistori de mantenidors encarregat de jutjar els diferents treballs. Llorente, per la seua part, no consta que optara a premi; i si hi optà, no n'aconseguí cap.

⁴⁴³ Aquest primer capítol de *Lo compromís de Casp* se subtitula «En lo castell de Xàtiva» i, en publicar-lo, el director de *Las Provincias* l'acompanyà de la següent nota a peu de pàgina: «*El presente capítulo es uno de los seis que forman el poema histórico que con el título Lo Compromís de Casp acaba de serle premiado a D. Constantino Llombart en los Juegos Florales de Lo Rat-Penat. Igualmente que los restantes capítulos, lo ilustra su autor con profusión de justificativas notas históricas.*» *Las Provincias* (8-VIII-1891).

Com a curiositat podem referir que Llombart, que actuava com a secretari⁴⁴⁴, fou l'únic membre del jurat que assistí a la cerimònia; «*por lo cual, y a ruegos del presidente [Luís Cebrian], se sentaron también a la mesa de este tribunal los señores Llorente y Cacho, que han sido otras veces mantenedores*»⁴⁴⁵.

La participació en el certamen de 1892 fou la darrera de Llombart en els Jocs Florals, ja que morí el 31 de març de 1893. Amb tot, el seu nom es féu present al certamen de 1893 a través de les paraules de record que, en tant que fundador de la societat i poeta llorejat, durant el discurs d'obertura de la sessió li dedicà el nou president de Lo Rat Penat, Honorat Berga.

Ben mirat, en les dotze edicions dels Jocs Florals de Lo Rat Penat que se celebraren entre 1879 i 1892 Llombart aconseguí més del doble de guardons que Llorente: 11 per 5. El que passa és que els que aconseguí el director de *Las Provincias* foren, potser, més significatius i sonors, ja que entre ells figurava la Flor Natural de la primera edició; a més, fou l'únic poeta que, durant aquell període, aconseguí guanyar el màxim guardó dues vegades. Siga com siga, el que resulta evident és que Llombart s'estimà, i molt, «tirar a la joia»; és a dir, optar a tants premis dels Jocs Florals com li resultava possible. I que fou un dels dos autors més llorejats durant aquell període, superat, únicament, pel seu amic i company Josep Maria Puig Torralva, que en el mateix període de temps aconseguí una vintena de premis (encara que s'ha de tenir en compte que cap d'ells no fou la Flor Natural i que cap any no actuà com a mantenidor, la qual cosa li permetia més ocasions i major llibertat per a participar-hi).

Com a curiositat podem dir que excepte el primer certamen, el de 1879, en què com hem vist cadascú d'ells obtingué un dels premis ordinaris, Llorente i Llombart mai no tornaren a ser premiats, a la vegada, en una mateixa edició dels Jocs Florals valencians.

⁴⁴⁴ Una setmana abans de la cerimònia, *Las Provincias* publicà la següent nota: «*Bajo la presidencia del Sr. Martínez Aloy, quien accidentalmente ocupa la de "Lo Rat-Penat", se ha reunido el jurado de los próximos Juegos Florales, quedando constituido el consistorio de mantenedores, y designándose para el cargo de secretario a D. Constantino Llombart*». *Las Provincias* (15-VII-1892).

⁴⁴⁵ «*Juegos Florales de Lo Rat-Penat*», *Las Provincias* (29-VII-1892).

3.2.2 La traducció castellana de *Canigó* (1886-1888)

L'entusiasme i l'admiració que tant Llorente com Llombart demostraren pel poema *Canigó*, de mossén Jacint Verdaguer, foren els culpables d'una de les «friccions», per així dir, que protagonitzaren aquests dos literats valencians, ja que tots dos manifestaren, des d'un primer moment, la voluntat de traduir-lo al castellà. Segons que afirmà Josep Maria de Casacuberta, «la lectura de l'exemplar rebut avivà en el polígraf valentí [Llombart] l'entusiasme per l'obra verdagueriana i li desvetllà un vehement desig d'encarregar-se de la versió castellana del *Canigó*»⁴⁴⁶; desig que fou comunicat per Llombart a l'autor català en carta datada a València el 27 de gener de 1886:

«No estranyeu, puix, qu'animat per vostra noble conducta, al llegir lo *Canigó* haje prés ales pera intentar una empresa superior á mes reduhides forces. ¡Perdoneume l'atreviment! Cási sense adonámen de lo que fea, he comerçat á traduir en versos castellans vostre magnífich poema, y seria pera mi un immens honor poder dur aqueix treball a terme. ¿No será masa ambicionar que m'autoriseu pera realisar tan dificultós proyecte? Tinch ja traduïts varios fragments, y pera que vos pugau jutjar dintre pochos dies vos remetré los cants denominats *Flordeneu* y *Nuviatge*. Lo final també está ja traduït. Si em concedireu lo permís, que desije de tot cor, consultaré á vos quants duptes m'occurixquen, ab lo fi de que l'obra no desmereixca masa al traduir-la»⁴⁴⁷.

Verdaguer degué veure l'empresa de Llombart amb bons ulls, ja que segons els responsables de l'*Epistolari Jacint Verdaguer* al mes següent *Las Provincias* publicà una nota que «deia que Llombart havia estat autoritzat a traduir *Canigó* pel seu autor»⁴⁴⁸, i que el capítol III de la traducció, realitzada ben aviat per l'escriptor valencià, fou publicat a aquell diari en març de 1886⁴⁴⁹.

⁴⁴⁶ CASACUBERTA, Josep Maria: «Constantí Llombart, admirador i traductor de Jacint Verdaguer», *Revista Valenciana de Filología*, tom I, 2, abril-juny de 1951, p. 141.

⁴⁴⁷ Carta 526: *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. V, Barcelona, 1977, p. 113-114.

⁴⁴⁸ Carta 526: *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. V, Barcelona, 1977, p. 115.

⁴⁴⁹ «El mes de març, "Las Provincias" en publicà la traducció del cant III, *El hechizo*; en el retall del diari conservat a la Biblioteca de Catalunya, només amb la indicació del mes, hi són esmenades les errades d'impremta», *ibidem*. Tanmateix, no he sigut capaç de trobar-lo.

Amb tot, sembla ser que, abans d'aquella data, Llorente també havia manifestat les seues intencions de traduir *Canigó*. De fet, entre el 31 de desembre de 1885 i el 17 de gener de 1886 publicà una sèrie de sis articles en què, sota el pseudònim de Valentino, analitzava el llibre d'una manera conscienciosa i profunda⁴⁵⁰. Degué passar, però, que a l'inici de 1886 Verdaguer preparava un viatge a Terra Santa, que finalment realitzà durant els mesos d'abril i maig, i fou per això que oblidà comentar amb Llorente el compromís adquirit amb Llombart. Ja que un any després, el 7 de febrer de 1887, Verdaguer s'adreçava al director de *Las Provincias* en els següents termes: «V. sabrá que en Llombart està acabant la traducció en vers de mon *Canigó*. Fou lo primer que m'ho demaná; jo'n volia parlar ab V., mes mon viatge a Terra Santa me'n distraigué y li doní autorisació. Sa traducció no es pas com les de V.; mes, alabat sia Deu, tampoch mes obres ne son mereixedores»⁴⁵¹.

D'altra banda, Llombart suggerí a Verdaguer que, com a pròleg de la traducció castellana de *Canigó*, hi figuraren els sis articles que Llorente havia publicat a *Las Provincias*; però Llorente, per diferències amb Llombart, o potser dolgut per no haver sigut ell el traductor de *Canigó*, no volgué acceptar-hi⁴⁵². Verdaguer assegurava ignorar els motius que allunyaven Llorente del traductor, i per això li demanava «que obre ab tota llibertat, puig mes que'l *Canigó* y totes mes obres f[è]tes ó per fer, estimo la seva amistat»⁴⁵³.

Finalment, i encara que diversos entrebancs impossibilitaren la publicació de la traducció de Llombart, i «la glòria de publicar per primer cop una versió castellana del *Canigó* correspongué al comte de Cedillo»⁴⁵⁴, sembla ser que Llorente sí que accedí a incloure-hi els seus articles com a pròleg de la

⁴⁵⁰ VALENTINO, «Literatura catalana. *Canigó. Llegenda pirenaica del temps de la Reconquista*, per mossén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias* (31-XII-1885, i 1, 5, 9, 15 i 17-I-1886).

⁴⁵¹ Carta 205: *Epistolari Llorente. Cartes de llevantins (1861-1900)*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 188.

⁴⁵² Aquella mateixa carta continuava així: «Lo que'm dol es que Llombart no estiga be ab V., lo que'ns priva del plaer de veure reproduhits davant de la obra castellana, com á prólech, los sis magnífichs articles publicats en *Las Provincias*. Llombart m'ha escrit per segona vegada que li demane a V., com per iniciativa meva, dientme y tot que li'n parlará també l'editor D. Pascual Aguilar». *Ibidem*, p. 188-189.

⁴⁵³ *Ibidem*, 189.

⁴⁵⁴ CASACUBERTA, Josep Maria, *loc. cit.*, p. 145.

versió llombartiana, ja que, entre els originals de la traducció conservats per Ramon Andrés Cabrelles, Josep Maria de Casacuberta pogué llegir a la portada: «Canigó. *Leyenda pirenaica del tiempo de la reconquista. Original de Mosén Jacinto Verdaguer. Traducida en verso castellano por Constantino Llombart, precedida del retrato y biografía del autor, y de un Prólogo además de D. Teodoro Llorente. Valencia 1888. Librería de Pascual Aguilar, editor. Caballeros, 1*»⁴⁵⁵.

3.2.3 L'homenatge de Lo Rat Penat a Verdaguer (1886)

Entre els valencians que adreçaren cartes de felicitació a mossén Cinto amb motiu de l'aparició de *Canigó* figuraven els dos protagonistes d'aquest capítol⁴⁵⁶. Llombart li escrigué no sols per a felicitar-lo i expressar-li la seua voluntat de traduir al castellà l'obra recentment publicada, sinó també per a comunicar-li que havia proposat a la resta de socis de Lo Rat Penat l'oportunitat de retre-li un homenatge⁴⁵⁷. D'aquesta manera, el 27 de gener li assegurava que «Lo Rat Penat ha acordat celebrar una velada en honor vostre. Desije que á la major brevetat posible m'envieu vostra fotografia, pera traüer d'ella lo retrato al oli que, dempres de presidir la sessió apologética, ha de quedar en lo saló d'actes»⁴⁵⁸.

Per la seua banda, el 30 de gener Llorente informava, també per carta, a Verdaguer:

«Veja vosté ara lo que diu "Las Provincias" de avuy: "Tenemos roticia de que la sociedad Lo Rat-Penat prepara para uno de los días de la próxima semana una solemne sesión, dedicada al eminente poeta catalán mosén Jacinto Verdaguer, con motivo de la reciente publicación de su magnífico poema Canigó. Las secciones de literatura, música y pintura de dicha sociedad están trabajando con verdadero

⁴⁵⁵ *Ibidem*, p. 146.

⁴⁵⁶ A més de les Llorente i Llombart, entre el 13 i el 28 de gener de 1886 l'*Epistolari de Jacint Verdaguer* també recull cartes de felicitació de Jacint Labaila, Josep Arroyo i Almela i Josep Escrig d'Oloriz.

⁴⁵⁷ Va parlar, *in extenso*, de totes dues coses Josep Maria de CASACUEERTA: «Constantí Llombart, admirador i traductor de Jacint Verdaguer», *Revista Valenciana de Filologia*, tom I, 2, abril-juny de 1951, p. 139-150.

⁴⁵⁸ Carta 526: *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. V, Barcelona, 1977, p. 114.

*entusiasmo, con objeto de dar a dicho acto toda la importancia que el acontecimiento literario que se celebra requiere»*⁴⁵⁹.

Finalment, la vetlada d'homenatge a Verdaguer tingué lloc el dia 12 de febrer. L'endemà *Las Provincias* anuncià que «*Valencia, representada por la entusiasta corporación de amadors de les glories patries, rindió anoche justísimo tributo al eminente poeta catalán, autor de La Atlántida y del Canigó, estrechando de esta manera los lazos fraternales que unen a los partidarios de la renaixensa, en la orilla del Turia y la del Llobregat*»⁴⁶⁰. L'acte de germanor comptà amb la participació de gran quantitat de membres de Lo Rat Penat i fou presidit «*por el gobernador de la provincia, D. Pedro A[ntoni] Torres, que une a este título el de aplaudido poeta y valiente paladín de este renacimiento literario*»⁴⁶¹.

El president de l'entitat, Fèlix Pizcueta, féu l'elogi de Verdaguer, i a continuació foren llegits fragments del *Canigó* «*y poesías en honor del vate catalán*»⁴⁶², deu en total: «*De la señorita Magdalena García Bravo, la señora doña Manuela Inés Rausell, y los señores Llorente, Labaila, Arroyo y Almela, Llombart, Palanca, Martí (D. Juan de la Cruz), Algarra y Barber*»⁴⁶³, escrites exclusivament per a l'ocasió. La de Llorente, titulada «*A mossén Jacinto Verdaguer*», fou reproduïda per l'autor primerament a *Las Provincias* i amb posterioritat a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1887*⁴⁶⁴; i la de Llombart, titulada igualment «*A Mossen Jacinto Verdaguer*», fou reproduïda a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1888*⁴⁶⁵. La poesia de Llorente era, cal

⁴⁵⁹ Carta 530: *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. V, Barcelona, 1977, p. 120.

⁴⁶⁰ «Lo Rat Penat. Velada en honor de mossén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias* (13-II-1886).

⁴⁶¹ *Ibidem*.

⁴⁶² *Ibidem*.

⁴⁶³ *Ibidem*.

⁴⁶⁴ «Lo Rat Penat. Velada en honor de mossén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias* (13-II-1886); i *Almanaque «Las Provincias» para 1887*, València, 1886, p. 51.

⁴⁶⁵ «A Mossen Jacinto Verdaguer. Poesia llegida en la sessió que Lo Rat Penat de València dedicà al eminent fill de Catalunya», *Almanaque «Las Provincias» para 1888*, València, 1887, p. 135-137.

destacar-ho, la primera de les tres que dedicà a Verdaguer, i en ella s'establia un diàleg en què hom atribuïa al poeta català diverses facultats, com ara la de traure del fons del mar «lo món dels Atlantes», o la de plantar «la Creu redemptora/ en lo cim del Canigó». Finalment li preguntava: «¿Quín geni t'inspira?! ¿Quina es l'ardenta guspira/ que encengué ton esperit?». La resposta de mossén Cinto no podia ser més simbòlica: «Patria's diu la mehua musa / y el foch que la inflama, Fé». La de Llombart, per la seua banda, manifestava la fervent admiració que sentia per Verdaguer, a qui qualificava com a «Rey de la gaya ciencia». Respecte al seu darrer poema, *Canigó*, el comparava a una «Estrella de claríssima aureola/ qu'es posará en lo front de son autor».

La sessió d'homenatge finalitzà amb un parlament en què el governador de València «*expresó la gran satisfacció que le habían causado los elogios tributados al insigne Verdaguer y a Cataluña, y la estrecha hermandad entre ésta y Valencia*»⁴⁶⁶.

Setze dies després d'aquella vetlada, el 28 de febrer de 1886 Lo Rat Penat adreçava una carta a Verdaguer (signada per «un grup de socis» de l'entitat: cinquanta-set) en la qual es donava compte dels actes que havien tingut lloc en la «sesió apologètica dedicada á V.»⁴⁶⁷. La missiva destacava que «may, dende que la Societat existeix, lo tribut ha segut mes digne ni mes mereixent»⁴⁶⁸; i que per això mateix «Lo Rat-Penat vol fer públich lo testimoni de respecte y admiració que V. li mereix, y al efecte, tots los sócis, dende'l mes gran al mes giquet, firmen esta carta, breu expresió de sos sentiments de carinyo á V. qui en la llengua dels nostres avis ha sabut fer verdadera poesia

A banda de les de Llorente i Llombart, també fou llegida la de Jacint Labaïa, «Á mossen Jacinto Verdaguer, al donar á la estampa el poema *Canigó*», *Almanaque «Las Provincias» para 1891*, València, 1890, p. 93.

⁴⁶⁶ «Lo Rat Penat. Velada en honor de mossén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias* (13-II-1886).

⁴⁶⁷ Amb el títol «Missatge del "Rat-Penat" de València a Mossén Jacinto Verdaguer», fou publicada el 24 de juliol de 1886 a *La Veu del Montserrat*, 30. Posteriorment, ha sigut reproduïda a l'*Epistolari de Jacint Verdaguer*, carta 538, vol. V, Barcelona, 1977, p. 131; i més recentment al setmanari *El Temps*, 923, València, del 19 al 25 de febrer de 2002, p. 28.

⁴⁶⁸ Carta 538: *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. V, Barcelona, 1977, p. 131.

espanyola»⁴⁶⁹. La carta posava el colofó d'or a l'acte d'homenatge de Lo Rat Penat a Verdaguer, el més «digne» i «mereixent» que l'entitat mai no havia organitzat.

3.3 *Las Provincias* i Llombart

En consonància amb la gran atenció que Llorente, a través del seu diari, prestà a moltes de les manifestacions de la Renaixença valenciana i catalana, val a dir que *Las Provincias*, tant a través de les pàgines del diari com les de l'*Almanaque*, també es feu ressò de gran part de la producció i l'activitat social i literària de Llombart.

Com hem vist, s'inicià en el món del periodisme sent encara adolescent⁴⁷⁰. La primera notícia que he trobat a la col·lecció de *Las Provincias* referent a la seua activitat literària i periodística és d'abril de 1867, i versa sobre l'aparició d'*El Fàrrago. Periódico sin ton ni son, sin saber por qué*, publicació en la qual figurava com a «propietario y director: Carmelo Navarro», i com a «editor responsable: Fulgencio Riera y Bayarri»⁴⁷¹. Encara que el primer número d'*El Fàrrago* isqué el dissabte 6 d'abril de 1867, sis dies abans, el diumenge 31 de març, el diari de Llorente anunciava: «Dícese que hoy verá la primera luz pública un periódico satírico bajo el título de El Fàrrago, que según uno de nuestros colegas estará redactado por jóvenes de buen humor, y algunos de ellos ventajosamente conocidos en el mundo literario»⁴⁷². I, de la mateixa manera, tres dies després d'aparèixer apuntà: «Se ha publicado el primer número del periódico festivo que anunciamos iba a salir a luz con el título de El Fàrrago. Le deseamos largo tiempo de buen humor»⁴⁷³.

⁴⁶⁹ *Ibidem*.

⁴⁷⁰ Sobre la faceta periodística de Llombart, vegeu: MARTÍNEZ GALLEGU, Francesc-Andreu, i BORDERIA ORTIZ, Enrique, «Llombart als papers periòdics: històries d'un liberal a la xàquera vella», *Constantí Llombart i el seu temps*, a cura de Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2005, p. 111-135.

⁴⁷¹ *El Fàrrago. Periódico sin ton ni son, sin saber por qué*, 1, València, 6 de abril de 1867, p. 4.

⁴⁷² *Las Provincias* (31-III-1867).

⁴⁷³ *Las Provincias* (9-IV-1867).

Però, malgrat l'amabilitat d'aquests primers comentaris, el ben cert és que el contingut del periòdic no degué estar a l'altura de les expectatives que els responsables de *Las Provincias* havien dipositat en ell, perquè quinze dies després el diari liquidà l'aparició del segon número, que havia vist la llum el dia 20 d'abril, amb un comentari tan curt com displicent: «*El sábado volvió a salir al público El Fárrago, periódico que él mismo se titula sin ton ni son*»⁴⁷⁴.

La primera notícia de *Las Provincias* que ens presenta Llobart com a poeta valencià és de març de 1872, i correspon al moment en què edità el recull d'epigrames *Niu d'abelles*⁴⁷⁵. De fet, durant aquell mes Llobart protagonitzaria dues notícies: la primera explicava que, «*con el título de Niu d'abelles, en la próxima semana el joven poeta Constantino Llobart comenzará a publicar por entregas una chispeante colección de epigramas escritos en valenciano, en colaboración de otros distinguidos escritores*»⁴⁷⁶; i la segona feia referència a la seua pertinença al comité local del partit republicà en el districte de Serrans, barri segon⁴⁷⁷.⁴

Al mes següent, el nom de Llobart encapçalà dues noves notícies: la primera al·ludia a les dificultats que, segons sembla, havia tingut per a trobar un local on representar la seua obra teatral *Justicia contra justicia*. En aquest sentit, *Las Provincias* informava que «*ha sido admitida por la empresa del teatro de la Libertad la comedia titulada Justicia contra justicia, escrita por D. Carmelo Llobart, y es de esperar que pronto sea puesta en escena*»⁴⁷⁸; l'altra anunciava, amb evident satisfacció, l'inici de la publicació de *Niu d'abelles*:

⁴⁷⁴ *Las Provincias* (23-IV-1867).

⁴⁷⁵ Sobre la poesia valenciana de Llobart, vegeu: ROCA RICART, Rafael, «Introducció» a LLOBART, Constantí, *Poesies valencianes*, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2006, p. 9-90.

⁴⁷⁶ «Noticias locales», *Las Provincias* (17-III-1872).

⁴⁷⁷ «*En cumplimiento de las órdenes de la Asamblea federal, el partido republicano ha constituido sus comités locales o de barrio. En el distrito de Serranos de nuestra ciudad se han formados (sic) los siguientes: (...) Barrio 2º Mariano Puchades, Tomás Honorat, Constantino Llobart, Joaquín Baldo, Francisco Borja*», «Noticias locales», *Las Provincias* (27-III-1872).

⁴⁷⁸ «Noticias locales», *Las Provincias* (14-IV-1872).

«Digimos últimamente que el joven poeta valenciano D. Constantino Llombart iba a publicar, con el título de Niu d'abelles, una picante colección de epigramas, en la que figurarían los más conocidos de los ingenios lemosines. Dicha obra ha comenzado ya a ver la luz por entregas de diez y seis páginas en cuarto elegantemente impresas. En la primera, que tenemos a la vista, además de un prólogo del coleccionador relatando lo mucho que se ha trabajado en favor de nuestra antigua lengua local por los literatos de Barcelona y Mallorca en primer término, y por los de Valencia en segundo, se comienza la serie de epigramas, entre los que se ven, no sólo de los literatos que actualmente se dedican a este género de literatura en nuestra población, sino también de los malogrados poetas Bernat y Baldoví, Salvador Estellés y otros.

Recomendamos esta nueva publicación a las personas amantes de la dulce lengua lemosina, y a todas aquellas que gustan conocer los intencionados epigramas de nuestros poetas»⁴⁷⁹.

I a això cal afegir l'anunci de les col·laboracions literàries que, juntament amb altres autors, Llombart publicava al periòdic infantil *El Juguete*⁴⁸⁰.

La següent notícia data del 27 de juliol de 1874, i esmenta el pensament que havien tingut «algunos amigos y compañeros literatos del conocido poeta D. Constantino Llombart para redimir del servicio militar, en caso de tener esta desgracia, a dicho señor», i que consistia «en dar a luz una de las obras que éste tenía mas adelantadas»⁴⁸¹. Llombart comptava aleshores amb 26 anys, i sembla ser que l'obra en qüestió era una col·lecció de «doloras» titulada *Flores de Adelfa*, que havia d'anar precedida d'un pròleg de Jacint Labaila, i que finalment no degué arribar a veure la llum.

Les següents referències llombartianes que he trobat a *Las Provincias* són de novembre de 1878 i parlen de l'aparició d'un nou recull d'epigrames: «El conocido escritor D. Constantino Llombart ha publicado un tomito de epigramas valencianos, que contiene ciento y una de estas festivas composiciones, y se

⁴⁷⁹ «Noticias locales», *Las Provincias* (17-IV-1872).

⁴⁸⁰ A *Las Provincias* de 1872 he localitzat un total de cinc referències, amb data de 14 i 27 d'abril, 14 de juny, 28 de setembre i 14 de desembre.

⁴⁸¹ *Las Provincias* (28-VII-1874).

titula Abelles y abellerols»⁴⁸². A banda de donar notícia de la publicació de l'obra, el diari també es permetia una xicoteta observació que té molt a veure amb el model lingüístic que Llorente pensava que havia d'impulsar la Renaixença:

«Ha de permitirnos el Sr. Llobart una observación. ¿Por qué una persona tan celosa del renacimiento lemosín, y que ha sido el iniciador de la Sociedad del Rat Penat, publica versos valencianos sin la ortografía propia de esta lengua? De este modo poco se adelantará en el cultivo de ese antiguo idioma, del que se muestra tan apasionado el Sr. Llobart»⁴⁸³.

Així mateix, en gener de 1879 *Las Provincias* acollí dos articles enquè, com ja hem vist, s'informava de l'aparició i part del contingut de l'almanac *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí* per a aquell any. A més, el 2 d'agost anuncià la publicació, «*elegantemente impresa*», de «*la biografía del escritor valenciano D. Constantino Llobart, escrita por D. Manuel Lluch Soler. Es un folleto de treinta páginas en el que se da una detallada noticia de los trabajos de este activo propagador de las letras lemosinas*»⁴⁸⁴. I al cap de dos mesos, el 15 d'octubre, la primera composició poètica de Llobart publicada al diari de Llorente: el poema castellà «A Francisco Ribalta»⁴⁸⁵.

Més d'any i mig després, en juny de 1881, Llorente tornà a reproduir una nova poesia de Llobart, aquesta vegada en valencià. Es tracta de «La Senyera de Valencia. Recorts historichs», dedicada per l'autor «a mon respectable amich lo distinguit patrici Don Ferrán Reig y García»⁴⁸⁶, que en 1883 esdevindria president de Lo Rat Penat. De manera que si tenim en compte que el primer president de l'entitat havia sigut Fèlix Pizcueta (que

⁴⁸² *Las Provincias* (21-XI-1878).

⁴⁸³ *Ibidem*.

⁴⁸⁴ «Noticias locales», *Las Provincias* (2-VIII-1879).

⁴⁸⁵ LLOBART, Constantino, «A Francisco Ribalta», *Las Provincias* (15-X-1879). S'acompanya de la següent nota: «Composición poética leída en la ACADEMIA DE BELLAS ARTES DE SAN CARLOS el domingo 5 de octubre, con motivo de la solemne apertura del curso de 1879 a 80».

⁴⁸⁶ LLOBART, Constantí, «La Senyera de Valencia. Recorts historichs», *Las Provincias* (2-VI-1881).

també ho seria per segona vegada durant el període 1884-1886), i que durant el curs 1880-1881 n'havia exercit el càrrec Jacint Labaila, deduïm que tres dels sis primers presidents de la Societat d'amadors de les glòries valencianes —ells tres més Llorente (1879-1880), Ferrer i Bigné (1881-1882) i Vicent Pueyo (1882-1883)—, eren persones pròximes a Llombart; que comptaven, si més no, amb el seu afecte i estima.

Com hem vist en parlar dels Jocs Florals, el 6 d'agost de 1887 Llorente publicà la traducció castellana que de la seua poesia «Les glòries de València» havia realitzat Llombart⁴⁸⁷. El 29 de juliol de 1888 la poesia «A [l] Albat». I el 8 de desembre de 1890 la semblança literària del fundador de Lo Rat Penat que havia aparegut a *El Resumen*. En ella es feia un repàs a la trajectòria de Llombart, «*entusiasta regionalista, tan amante de su tierra*», en què s'apuntava que «*toda su actividad, toda su inteligencia y todos sus esfuerzos los ha dedicado a ennoblecerla y dignificarla*»⁴⁸⁸.

Durant l'estiu de 1891 Llorente donà cabuda a dues noves poesies valencianes de Llombart, totes dues premiades a l'edició dels Jocs Florals d'aquell any: «La cullita de la seda»⁴⁸⁹ i «En lo castell de Xàtiva», primera part del poema històric *Lo Compromís de Casp*⁴⁹⁰, que finalment romangué inèdit. I un any més tard a la composició «Homenaje á Colón (12 d'octubre de 1492)»⁴⁹¹, que prèviament havia sigut publicada a *La Correspondencia de España*.

El 9 de juliol de 1892 *Las Provincias* es féu ressò del resultat del certamen literari que dos dies abans havia tingut lloc a Castelló de la Plana, i en què havien sigut llorejats alguns poetes valencians, com ara Josep Maria de la Torre, Pere Bonet Alcantarilla i Llombart. I durant els dies 20 i 28 de juliol de

⁴⁸⁷ LLOMBART, Constantino, «Las glorias de Valencia», *Las Provincias* (6-VIII-1887).

⁴⁸⁸ «Constantino Llombart», *Las Provincias* (8-12-1890).

⁴⁸⁹ «Juegos Florales del Rat-Penat. Poesías premiadas y leídas en los de ayer», *Las Provincias* (29-VII-1891).

⁴⁹⁰ LLOMBART, Constantí, «Lo Compromís de Casp. En lo castell de Xativa», *Las Provincias* (8-VIII-1891).

⁴⁹¹ LLOMBART, Constantí, «Homenaje á Colón (12 d'octubre de 1492)», *Las Provincias* (15-X-1892).

Hom trobarà totes aquestes composicions al volum: LLOMBART, Constantí, *Poesies valencianes*, a cura de Rafael ROCA, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2006.

1892 de les dues sessions que, amb una setmana de diferència, «*algunos socios del Ateneo y del Rat-Penat*» dedicaren a l'escriptor andalús Salvador Rueda, i en què havia participat el nostre autor. En la primera, «*el Sr. Llombart leyó una traducción suya de la poesía del Sr. Curros Enríquez, titulada La lira rota, mereciendo por ella y por su visita al Ateneo, donde cuenta este distinguido escritor con muy buenos amigos, nutridos aplausos*»⁴⁹²; i en la segona, una «*hermosa oda*» titulada «*Al sol*»⁴⁹³.

Les dues següents notícies de *Las Provincias* que tingueren a Llombart com a protagonista estan directament relacionades amb el seu òbit. La primera és l'extensa necrològica que, l'endemà mateix de morir, el diari publicà. Escrita, ben probablement, per Llorente, només tenia paraules d'elogi per a l'«*apóstol ferviente del renacimiento y el regionalismo literario valenciano*»⁴⁹⁴, i feia un repàs a la seua biografia personal i literària, des del seu naixement, el 8 de setembre de 1848, fins a la seua defunció, esdevinguda el 31 de març de 1893. Enumerava les obres que havia produït, les publicacions que havia dirigit, i repassava tota la seua activitat cultural, amb una especial atenció per als volums de *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí* (amb què, segons el redactor de la necrològica, «*contribuyó mucho al renacimiento valenciano*») i per a «*la publicación de Los Fills de la Morta-Viva y la fundación de la Sociedad del Rat-Penat*», que «*le dieron mayores títulos al aprecio de los valencianos*»⁴⁹⁵. El redactor tampoc no oblidava consignar la humilitat i precarietat en què continuament havia viscut Llombart: «*Dedicado exclusivamente a tareas literarias, poco productivas entre nosotros, vivió siempre de una manera muy precaria, a pesar de que trabajaba mucho, lo cual agriaba su carácter, algo misantrópico*»⁴⁹⁶.

Així mateix, també voldria destacar les paraules de la necrològica que ens el presenten com un propagandista «*de la lengua valenciana*» i de la causa

⁴⁹² «Salvador Rueda en el Ateneo Científico», *Las Provincias* (20-VII-1892).

⁴⁹³ «El poeta Rueda en el Ateneo», *Las Provincias* (28-VII-1892).

⁴⁹⁴ «Constantino Llombart. Necrología», *Las Provincias* (1-IV-1893).

⁴⁹⁵ *Ibidem*.

⁴⁹⁶ *Ibidem*.

valencianista, «*que ha sido la obra principal de su vida y la que conservará su nombre en los fastos literarios*»⁴⁹⁷; perquè, en la meua opinió, fou aquella la major contribució que Llobart realitzà al conjunt de la Renaixença i de la cultura valenciana del darrer terç del segle XIX.

Al dia següent, *Las Provincias* publicà una notícia referent al soterrar laic que «*los que dirigen hoy en esta ciudad el partido liberal*»⁴⁹⁸ li havien preparat; notícia que incloïa la queixa de Lo Rat Penat, que, en veure l'orientació política i antireligiosa que agafaren els actes, desistí de la seua intenció d'«*honrar la memoria de su consocio, asistiendo a su entierro, y depositando una corona de flores sobre su féretro*»⁴⁹⁹. Com a homenatge, i per tal de demostrar que «*el difunto Llobart era católico en el fondo de su alma, y que no han interpretado bien sus sentimientos los que ayer le llevaron al Cementerio civil*»⁵⁰⁰, el diari de Llorente publicà la poesia valenciana «A la santísima Verge»⁵⁰¹, original del fundador de Lo Rat Penat.

Durant el mes de maig de 1893, i dins de la secció «Trescientos sesenta y cinco sonetos» —un per dia—, aparegué el poema castellà de Llobart «Lágrimas»⁵⁰². A l'any següent, i dins d'una nova secció literària de *Las Provincias*, titulada «Cincuenta y dos poetas valencianos del presente siglo» —un per setmana—, Llorente li publicà el poema valencià «¡Asoles!». I el 31 de març de 1896, en acomplir-se el tercer aniversari de la seua defunció, una nota biogràfica en què hom destacava «*la publicación del calendario lemosín Lo Rat-Penat, que contribuyó poderosamente al renacimiento de la*

⁴⁹⁷ *Ibidem*.

⁴⁹⁸ «Valencia», *Las Provincias* (2-IV-1893).

⁴⁹⁹ *Ibidem*.

⁵⁰⁰ *Ibidem*.

⁵⁰¹ LLOBART, Constantí, «A la santísima Verge», *Las Provincias* (2-IV-1893).

Aquesta poesia figura a la *Corona oferta per la societat Lo Rat-Penat a la Santísima Verge dels Desamparats ab motiu de haber segut nomenada canònicament Patrona de Valencia. 10 Maig de 1885*, València, 1885, p. 123-125; segons *Las Provincias*, «*hay que advertir que el Sr. Llobart fue quien propuso rendir este homenaje á la Virgen, y que él mismo, en unión con nuestro malogrado y queridísimo amigo el Sr. Vives Ciscar, se encargó de realizarlo*». «Valencia», *Las Provincias* (2-IV-1893).

⁵⁰² LLOBART, Constantino, «Trescientos sesenta y cinco sonetos. Lágrimas», *Las Provincias* (24-V-1893).

*literatura valenciana, de la que era ferviente admirador*⁵⁰³, la fundació de la societat cultural homònima i la confecció del volum *Los fills de la morta-viva*, les tres fites més destacables de l'aportació cultural llombartiana.

Les dues últimes referències de Llombart que he trobat a *Las Provincias* pertanyen a l'homenatge que Lo Rat Penat li dedicà en desembre de 1896⁵⁰⁴ —del qual parlarem després— i a la poesia castellana «Al inmortal autor de “D. Quijote”»⁵⁰⁵, que Llorente reproduí a la secció «Algo de poesía» en setembre de 1905 i amb motiu de la celebració del tercer centenari de la publicació de la novel·la de Cervantes.

3.3.1 L'*Almanaque «Las Provincias»* i Llombart

De la mateixa manera que s'esdevingué amb el diari *Las Provincias*, des de 1880 fins a 1892 Llorente publicà un bon grapat de poesies de Llombart al volum anual i miscel·lani que a partir de 1879 el seu diari generà, i que era conegut amb el nom d'*Almanaque «Las Provincias»*. En total en foren 16, les composicions publicades: 12 en castellà i 4 en valencià. A elles cal sumar: l'escrit «Mis primeros versos» que, a petició de Llorente, Llombart redactà en 1888; l'article «Una poesía de Bécquer»; i la necrològica que aparegué al volum corresponent a 1894.

Pel que fa a les poesies castellanes, es tracta dels sonets «Beso de ángel»⁵⁰⁶, «Lágrimas»⁵⁰⁷ (que devia agradar molt a Llorente perquè, recordem-ho, dos mesos després de la defunció de l'autor fou també publicada a *Las Provincias*), «Al borde de un precipicio»⁵⁰⁸, «Espíritu y materia»⁵⁰⁹, «¡Bonito desenlace!»⁵¹⁰, «A mi musa»⁵¹¹ i «Grato perfume»⁵¹²; de les composicions

⁵⁰³ «Efemérides valencianas. Varones ilustres», *Las Provincias* (31-III-1896).

⁵⁰⁴ «Lo Rat-Penat. La velada de anoche», *Las Provincias* (20-XII-1896).

⁵⁰⁵ LLOMBART, Constantino, «Algo de poesía. Al inmortal autor de “D. Quijote”», *Las Provincias* (30-IX-1905).

⁵⁰⁶ *Almanaque «Las Provincias» para 1881*, València, 1880, p. 111.

⁵⁰⁷ *Almanaque «Las Provincias» para 1881*, València, 1880, p. 111.

⁵⁰⁸ *Almanaque «Las Provincias» para 1882*, València, 1881, p. 227.

⁵⁰⁹ *Almanaque «Las Provincias» para 1882*, València, 1881, p. 227.

⁵¹⁰ *Almanaque «Las Provincias» para 1883*, València, 1882, p. 259.

⁵¹¹ *Almanaque «Las Provincias» para 1884*, València, 1883, p. 149.

⁵¹² *Almanaque «Las Provincias» para 1884*, València, 1883, p. 149.

«Muerte de la poesía (pensamiento anónimo)»⁵¹³ i «El entierro del amor (fragmento de un poema inédito)»⁵¹⁴; i, finalment, de la traducció castellana del poema «¡Te amo!»⁵¹⁵, de Víctor Balaguer.

Pel que fa a les poesies valencianes, val a dir que, encara que resultaren escasses en número, es tracta de quatre de les més conegudes i significatives de la producció lírica llobartiana, totes elles publicades en anys successius: «A Mossen Jacinto Verdaguer»⁵¹⁶, escrita amb motiu de la vetlada literària que, com hem vist, Lo Rat Penat dedicà en febrer de 1886 al poeta de Folgueroles; «A [I]’Albat»⁵¹⁷, que li valgué l’accessit segon a la Flor Natural dels Jocs Florals de Lo Rat Penat de 1888 —i també el títol de Mestre en Gai Saber—; «Á les Torres de Quart (1808)»⁵¹⁸, que és una composició històrica que recrea els fets bèl·lics que es visqueren a València a principis del segle XIX amb motiu de la Guerra del Francès; i, finalment, «La cullita de la seda»⁵¹⁹, amb què obtingué la «medalla d’argent» que atorgava l’Ateneu Mercantil en els Jocs Florals de 1891.

D’altra banda, «Mis primeros versos»⁵²⁰ s’emmarca en el conjunt d’«autobiografies literàries» que Llorente demanà a un grapat dels més representatius poetes valencians i posteriorment publicà a l’*Almanaque «Las Provincias»*. D’aquesta manera, entre els anys 1886 i 1895 es possible trobar-hi les reflexions que, sobre els seus primers versos, elaboraren: Vicent Wenceslau Querol, Enric Gaspar, Rafael Maria Liern, Fèlix Pizcueta, Jacint Labaila, Joan Rodríguez Guzman, Josep Herrero, Francesc Danvila, Rafael Ferrer i Bigné, Constantí Llobart, Víctor Iranzo Simon, Paulino Ortiz i Josep Sanmartín i Aguirre. L’únic d’aquests escrits que aparegué en valencià fou l’últim, el de Sanmartín i Aguirre.

⁵¹³ *Almanaque «Las Provincias» para 1890*, València, 1889, p. 161-163.

⁵¹⁴ *Almanaque «Las Provincias» para 1893*, València, 1892, p. 95-97.

⁵¹⁵ *Almanaque «Las Provincias» para 1882*, València, 1881, p. 247.

⁵¹⁶ *Almanaque «Las Provincias» para 1888*, València, 1887, p. 135-137.

⁵¹⁷ *Almanaque «Las Provincias» para 1889*, València, 1888, p. 89-91.

⁵¹⁸ *Almanaque «Las Provincias» para 1891*, València, 1890, p. 301-304.

⁵¹⁹ *Almanaque «Las Provincias» para 1892*, València, 1891, p. 102-104.

⁵²⁰ LLOMBART, Constantino, «Mis primeros versos, *Almanaque «Las Provincias» para 1889*, València, 1888, p. 298-304.

A «Mis primeros versos» Llombart, que començava agraint la invitació a participar «*en esa especie de génesis poético*»⁵²¹, explicava amb pèls i senyals la poca atracció que, en la seua infantesa, havien exercit sobre ell els llibres i els estudis. Motiu pel qual entrà a treballar ben d'hora «*de aprendiz en un taller de encuadernación, industria para la que demostré felices aptitudes, si bien en ella no adelantaba tanto como, según mi maestro aseguraba, podía esperarse de mi inteligencia*»⁵²². I fou allí on s'afecionà a llegir texts de literatura popular valenciana, com ara col·loquis i romanços. Tanmateix, els seus inicis literaris es desenvoluparen, com els de la majoria dels escriptors contemporanis, en el conreu de la poesia castellana.

De la lírica passà al drama, amb l'elaboració d'un sainet, *En lo Mercat de Valensia* —que, si hem de fer cas a l'autor, «*obtuvo extraordinario éxito*»⁵²³—, un «miracle» de Sant Vicent i d'altres obretes la producció de les quals sempre estava marcada per la immediatesa de la necessitat material, ja que «*la situación de mi familia, y de consiguiente la mía, hacía cada vez más insostenible*»⁵²⁴. I potser per això, i encara que reconeixia alguns favors i influències, es declarava lliure i autodidacta: «*Si (...) algo consiguiera algún día en el trillado campo de las letras, a mí, exclusivamente a mí, me lo debería todo*»⁵²⁵.

Abans de finalitzar l'escrit Llombart s'adreçava a Llorente per a lloar les bondats de la iniciativa i demanar-li que també ell redactara el seu «Mis primeros versos», és a dir, que no imitara «*a aquel famoso capitán, que luego de embarcar a la gente se quedó en tierra*»⁵²⁶. Aquesta vegada, però, el director de *Las Provincias* no li féu cas, i mai no arribà a publicar la crònica dels seus «primers versos».

El següent dels documents llombartians que aparegué a l'*Almanaque* és un article redactat a propòsit de la troballa, «*entre las páginas de un*

⁵²¹ *Ibidem*, p. 298.

⁵²² *Ibidem*, p. 299.

⁵²³ *Ibidem*, p. 301.

⁵²⁴ *Ibidem*, p. 302.

⁵²⁵ *Ibidem*, p. 303.

⁵²⁶ *Ibidem*, p. 304.

devocionario poético»⁵²⁷, de una poesia de Bécquer. La reflexió que Llombart féu al voltant de la poesia «A todos los santos», que reproduïa, li serví per a manifestar la profunda emoció que sentia per la biografia i obra d'aquell poeta romàntic castellà: «*Al encontrar la referida composición, nueva para nosotros, y acaso para la mayor parte de los que nos lean, no hemos podido contener una lágrima*»⁵²⁸.

Finalment, la necrològica que a la mort de Llombart publicà l'*Almanaque «Las Provincias»* segueix una mateixa estructura i manté moltes connexions, fins i tot frases idèntiques, amb la que l'endemà mateix de la defunció havia publicat ja el diari⁵²⁹. Cosa que indica que, molt probablement, fou redactada per la mateixa mà. L'única diferència entre elles rau en el fet que, quan fou redactada la de *Las Provincias*, encara no havien tingut lloc els aldarulls del funeral.

A més, encara és possible trobar la col·laboració de Llombart a una altra de les publicacions que dirigí Llorente: la *Revista de Valencia* (1880-1883). D'aquesta manera, hi he trobat un poema valencià de Llombart: «Set tinch. Quinta paraula de Jesucrist en la creu»⁵³⁰, que veié la llum en el número corresponent a l'1 de maig de 1882. Aquesta poesia ha de ser una de les que, «ab l'objecte de commemorar les Set paraules de Jesucrist en la Creu»⁵³¹, foren llegides en el «concert sacre» que durant la Setmana Santa de 1882 celebrà la societat Lo Rat Penat, i que l'*Almanaque «Las Provincias» para 1883* explicà de la següent manera: «*En uno de los días de la Semana Santa se celebró un concierto sacro con el objeto de conmemorar las Siete Palabras de Jesucristo en la cruz, leyéndose inspiradas poesías escritas al efecto por los*

⁵²⁷ LLOMBART, Constantino, «Una poesia de Becquer», *Almanaque «Las Provincias» para 1892*, València, 1891, p. 157-159.

⁵²⁸ *Ibidem*, p. 159.

⁵²⁹ «D. Constantino Llombart», *Almanaque «Las Provincias» para 1894*, València, 1893, p. 333-334.

⁵³⁰ LLOMBART, Constantí, «Set tinch. Quinta paraula de Jesucrist en la creu», *Revista de Valencia*, 1 de maig de 1882, p. 251-254.

⁵³¹ PUIG TORRALVA, Joseph M., «Revista del any passat», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1883*, València, 1882, p. 12-13.

Sres. Llorente, Pizcueta, Iranzo, Llombart, Arroyo, Ferrer y Bigné y Rodríguez Guzmán»⁵³².

3.3.2 Un nou plagi de Llombart (1873)

El diari de Llorente i el seu respectiu *Almanaque* no només foren dos dels llocs en què Llombart estampà moltes de les seues poesies: *Las Provincias* també fou la publicació de què l'autor de *Los fills de la morta-viva* se serví per a confeccionar una de les seues obres històriques més emblemàtiques. Però no únicament per a documentar-se'n o recaptar-hi dades, sinó per a copiar-la literalment.

Estic en condicions d'afirmar que Constantí Llombart fou un autor que sovint féu servir el plagi com a sistema. Sense que això reste mèrit a una producció literària i intel·lectual reeixida, i a una aportació a la cultura valenciana digna d'elogi, cal reconèixer també que el conjunt de la seua obra posseeix, enmig de molta llum, diversos punts d'ombra.

Per a fer aquesta afirmació em fonamente en tres exemples, el tercer del qual és el que ara més directament ens afecta: en primer lloc, vull recordar com ja fa anys que el professor August Rafanell explicà que, en la major part del discurs d'inauguració de Lo Rat Penat, titulat *Excel·lències de la llengua llemosina* (1878), Llombart es dedicà «a plagiar el pròleg d'Agustí Sales al *Diccionario* de Carles Ros. En copia els fragments més representatius: al peu de la lletra»⁵³³.

Anys després, durant el congrés «Bernat i Baldoví i el seu temps», realitzat a Sueca en 1999, vaig ser jo qui explicà que la semblança de Bernat i Baldoví que figura al volum *Los fills de la morta-viva* és, en realitat, obra de Pasqual Pérez i Rodríguez; i que en aquell treball Llombart es limità a copiar,

⁵³² «Lo Rat-Penat», *Almanaque «Las Provincias» para 1883*, València, 1882, p. 139.

⁵³³ RAFANELL, August, «El llemosinisme valencià a la darrereria del segle XIX», *Caplletra*, 11, Barcelona, 1990, p. 42.

traduir i —en algun cas— alterar l'ordre de les paraules d'aquell romàntic valencià⁵³⁴.

Finalment, puc assegurar que el volum *Trece días de sitio o los sucesos de Valencia. Narración histórica* que en 1873 publicà Llobart és —en gran part— un plagi de la llarga i extensa crònica que, sota el títol «Los sucesos de Valencia», aparegué el 10 d'agost de 1873 al diari *Las Provincias*. He fet les comprovacions oportunes i excepte la introducció i la darrera part de l'epíleg, el cos central del llibre és en gran part idèntic al relat del diari. Aquest procediment només té un nom: plagi.

A diferència, però, de com havia actuat en el discurs *Excel·lències de la llengua llemosina* i a *Los fills de la morta-viva*, també és cert que Llobart publicà a l'última pàgina de *Trece días de sitio*, juntament amb la fe d'errades, una breu nota titulada «Al César lo del César» que diu literalment:

«Comprobada la exactitud y veracidad de las noticias publicadas en los escelentes periódicos *Las Provincias* y *El Mercantil*, que ven la luz en esta población, contando para ello con la amabilidad de sus directores, no hemos titubeado en aprovecharnos de ellas, copiando al efecto párrafos, periódicos y aún artículos enteros de los que van por vía de apéndices, lo cual consignamos aquí con el mayor placer, para que no se diga que nos engalanamos con ajenas plumas»⁵³⁵.

Potser perquè preveia la que li podia caure, sembla ser que Llobart intentà curar-se en salut. I encara que afirmava comptar amb el permís dels directors dels diaris esmentats, puc certificar que aquest descàrrec no justifica ni la quantitat ni la manera com foren copiats els textos procedents de *Las Provincias*. Una pregunta s'imposa: si el contingut manllevat al diari llorentí ascendeix al 40 % del total del llibre, aproximadament; i si, segons confessió de l'autor, també hi ha textos procedents d'*El Mercantil Valenciano* —que no m'he

⁵³⁴ ROCA RICART, Rafael, «Bernat i Baldoví vist pels renaixencistes valencians», *Bernat i Baldoví i el seu temps*, Miquel Nicolàs, ed., València, 2002, p. 395-410.

⁵³⁵ LLOBART, Constantí, *Trece días de sitio o los sucesos de Valencia*, València, 1873, p. 204.

entretintut a buscar, perquè és matèria d'un altre estudi—; quin tant per cent de *Trece días de sitio* és original de Llobart?

Tret d'aquesta nota i de dues ocasions en què, per diferents raons, l'autor cita *Las Provincias*, en cap moment no se'ns informa de la procedència del text. Les cites en qüestió s'ubiquen: al capítol primer, al moment en què s'està parlant de la fugida de la gent pels carrers de València, i l'autor deixa anar un «*aquello, decía el periódico Las Provincias describiendo de este modo aquella precipitada salida...*»⁵³⁶; i a la part final de l'epíleg, en què s'explica que

*«la prensa local, haciéndose eco de la opinión pública, se indignó contra la censurable conducta del Sr. Castejón, y muy especialmente el diario titulado “Las Provincias”, que se desató en merecidas censuras contra sus impolíticas medidas gubernamentales, por lo cual llevó a su ilustrado director D. Teodoro Llorente a los tribunales, que, algunos meses más tarde, sobreseieron (sic) la causa»*⁵³⁷.

Tanmateix, durant les darreres dècades el llibre de Llobart ha sigut destacat i lloat repetidament per diversos estudiosos —recordem que amb el títol *Crònica de la revolució cantonal* fou reeditat en 1973—, fins al punt d'haver-lo situat al capdavant de les seues obres més emblemàtiques. D'aquesta manera, poc es devia pensar el professor Sanchis Guarner, que en 1868 qualificava Llobart com a «jove dinàmic» i «un dels participants en l'aldarull cantonal i que després en fou cronista»⁵³⁸, que per a confeccionar aquella obra el líder del corrent progressista havia copiat paràgrafs i paràgrafs procedents del diari de qui ell considerava el seu enemic: Llorente, cap dels conservadors valencians. Com tampoc no s'ho devia pensar Rafael Aracil, que en 1973 justificava la reedició del text —una reedició, cal subratllar-ho, ben *sui generis*, ja que no reproduïa ni l'escrit preliminar «Advertencia a quien leyere» ni la nota final «Al César lo del César»— amb les següents paraules:

⁵³⁶ LLOBART, Constantí, *Crònica de la revolució cantonal*, 2^a ed., València, 1973, p. 85.

⁵³⁷ *Ibidem*, p. 204-205.

⁵³⁸ SANCHIS GUARNER, Manuel, *Renaixença al País Valencià*, València, 1982, 2^a ed., p. 45.

«L'absència de relats sobre els fets de València ens ha impulsat a reeditar, just després de cent anys, la detallada obra de Constantí Llombart, republicà federal de tendència moderada, testimoni d'excepció i honest narrador»⁵³⁹. Perquè hom pot assegurar que si alguna cosa no fou Llombart en aquella ocasió és un narrador «honest», en signar uns texts dels quals no era responsable.

3.4 La defunció de Llombart (1893)

Constantí Llombart morí, amb 44 anys, el 31 de març de 1893 a les 8 del matí, i a causa —segons el diari *Las Provincias*, l'únic que en parlà dels motius— d'«una afecció gástrica que padecía hace tiempo, y que se había agrabado últimamente»⁵⁴⁰. Era Divendres Sant. La necrològica publicada l'endemà pel diari de Llorente indicava que «sus amigos políticos y algunos discípulos literarios», en clara al·lusió a Vicent Blasco Ibáñez i a Ramon Andrés Cabrelles, «le han rodeado en sus últimos momentos»⁵⁴¹. I que «el cadáver, vestido de frac y con la insignia del Rat-Penat, fue colocado ayer en uno de los departamentos de su modesta morada, calle de Pelayo, 34, siendo velado por aquellos compañeros, y esta tarde, a la dos, será conducido al Cementerio»⁵⁴². Tanmateix, els membres de Lo Rat Penat no pogueren dedicar-li l'enterrament ni el comiat que haurien desitjat, ara veurem perquè.

El sepeli, que havia de tenir lloc el Dissabte Sant per la vesprada, estigué envoltat de polèmica. Segons la crònica que *Las Provincias* publicà l'endemà, diumenge 2 d'abril, el mateix dia de l'enterrament els amics de Llombart publicaren, en *El Mercantil Valenciano*, «el acostumbrado aviso mortuorio de la conducción del cadáver, prescindiendo del signo de la cruz y de las fórmulas religiosas, y consignando que sería llevado el cadáver al

⁵³⁹ ARACIL, Rafael, «Pròleg» a LLOMBART, Constantí, *Crònica de la revolució cantonal*, 2ª ed., València, 1973, p. 19.

Tampoc no s'adonà del plagi GASCÓN PELEGRI, Vicente, *El cantonalismo en la ciudad y Reino de Valencia*, València, 1974.

⁵⁴⁰ «Constantino Llombart. Necrología», *Las Provincias* (1-IV-1893).

⁵⁴¹ *Ibidem*.

⁵⁴² *Ibidem*.

Cementerio civil»⁵⁴³. Com que també «*invitaban al acompañamiento el presidente del Consejo federal de la región valenciana*» i al «*comité municipal federalista*»⁵⁴⁴, els ratpenatistes entengueren que es donava al soterrar de Llombart un caràcter irreligiós i polític que els excloïa; i «*desistieron de asistir a él y de hacer al difunto el homenaje póstumo de aquella corona*»⁵⁴⁵. De fet, i segons afirmà *Las Provincias*, finalment «*el séquito fúnebre, bastante numeroso, se compuso, en su casi totalidad, de federales y de republicanos de otros partidos*»⁵⁴⁶.

Tot sembla indicar que, darrere d'aquests esdeveniments, s'amagava la intenció de Blasco Ibáñez i dels republicans valencians de menysprear, públicament, els membres d'una entitat —Lo Rat Penat— de la qual, poc temps abans, el mateix Blasco havia sigut un ferm defensor, i que, per aquell temps, ja considerava com a enemiga política i «cau de silvelistes». I de retruc protagonitzar, en el cor de la Setmana Santa, un acte d'anticlericalisme i d'irreverència religiosa, als quals tan avesats foren el blasquisme i la publicació *La Bandera Federal*. Perquè si el que pretenien era irritar els membres més catòlics i conservadors de Lo Rat Penat, com ara Llorente, no hi ha dubte que ho aconseguiren:

*«Hubo un detalle que contribuyó mucho al mal efecto que a la gran mayoría de los valencianos causó el entierro del pobre Llombart. Al ir a colocar el ataúd en el coche fúnebre notaron sus amigos que ostentaba la cruz en su coronamiento. Quisieron arrancarla, golpeando con un martillo, pero la cruz no cedía, como para demostrar la impotencia de aquel propósito impío. A fuerza de golpes lograron doblarla, pero no desprenderla, y en vista de ello prescindieron de aquella carroza y condujeron el ataúd en hombros, cubriéndolo con una bandera tricolor»*⁵⁴⁷.

⁵⁴³ «Valencia», *Las Provincias* (2-IV-1893).

⁵⁴⁴ *Ibidem*.

⁵⁴⁵ *Ibidem*.

⁵⁴⁶ *Ibidem*.

⁵⁴⁷ *Ibidem*.

Aquest sacríleg episodi fou relatat en 1952 per Ramon Andrés Cabrelles, amic i deixeble, amb la família del qual Llobart compartí sostre durant els darrers anys de vida, de la següent manera:

«Por la tarde, a la hora señalada para el entierro, la calle de Pelayo estaba llena de gente. La Junta de Lo Rat Penat, con su Presidente el poeta Leopoldo Trénor, vino trayendo una monumental corona de flores naturales. Llegó el coche fúnebre, y una voz clamó: "¡Esa cruz!", por la que había en lo alto de la carroza. Un robusto jayán que tenía un ojo de menos se encaramó ligero a lo alto del carruaje y quiso arrancar de su cubierta la enseña de Cristo; pero aquel energúmeno que era capaz de descuajar un roble no podía moverla. Todos sus esfuerzos resultaban vanos y comenzaba a estar en ridículo; se iniciaba el abucheo. "¡Es de ferro!", gritaba. La gente se reía y él, no pudiendo romperla ni arrancarla, quiso abatirla; y empleando toda su fuerza, que debía ser mucha, consiguió dejarla medio doblada, con lo que se consideró vencedor y dio por terminada su repugnante hazaña»⁵⁴⁸.

L'endemà del soterrar de Llobart *Las Provincias* mantenia que tot allò estava injustificat, perquè el difunt «no había dado en sus obras ni en su conducta pruebas de irreligiosidad»⁵⁴⁹; i que, ben al contrari, era autor d'una gran quantitat de poesies de temàtica religiosa i espiritual, fins i tot fervoroses. I com a mostra, una de dedicada a la Mare de Déu dels Desemparats que aquell mateix dia reproduïa⁵⁵⁰. Per aquesta raó, el diari de Llorente indicava que s'havien equivocat i que havien obrat contra la voluntat del difunt els qui l'havien portat al cementiri civil; perquè, si així ho desitjava ell, «o era muy inconsistente y variable su criterio, o eran pura farsa sus poesías religiosas»⁵⁵¹.

Una vegada en el cementiri, el dol fou presidit pels germans de Llobart i per Ramon Andrés Cabrelles i Vicent Blasco Ibáñez, que, com no

⁵⁴⁸ AHUIR, Artur, «Les memòries d'un literat. Una desconeguda font biogràfica de Constantí Llobart. Les notes de Ramón Andrés Cabrelles», *Constantí Llobart i el seu temps*, a cura de Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2005, p. 299.

⁵⁴⁹ «Valencia», *Las Provincias* (2-IV-1893).

⁵⁵⁰ LLOBART, Constantí, «A la santísima Verge», *Las Provincias* (2-IV-1893).

⁵⁵¹ «Valencia», *Las Provincias* (2-IV-1893).

podia ser d'una altra manera, «pronunció un discurso elogiando al finado»⁵⁵². Els ratpenatistes, per la seua banda, s'acostaren fins a «la Capilla de Nuestra Señora de los Desamparados»⁵⁵³ i dipositaren la corona que tenien preparada per al fèretre als peus de l'altar de la Patrona de València.

La versió d'aquells fets que, amb posterioritat, donaren els republicans federals fou, com resulta fàcil d'imaginar, diametralment contrària a la de *Las Provincias*. En el transcurs d'un article (anònim, però ben probablement redactat per Blasco Ibáñez) publicat deu dies després a *La Bandera Federal*, i que semblava escrit per a donar resposta i contrarestar les afirmacions de *Las Provincias*, es justificava, entre altres coses, el caire «civil» de l'enterrament:

«[Llombart] era un deísta convencido; el menor ataque a lo que él llamaba el Supremo Hacedor producíale indignación, creía en la transmigración del espíritu, pero a esto unía un odio irreconciliable a todas las religiones positivas y especialmente contra el dogma católico y la institución del papado. Enemigo mientras vivió de las supersticiones religiosas, quiso morir libre de ellas; y a pesar de que nosotros, sus amigos íntimos, los que rodeábamos su lecho de muerte, lo dejamos en entera libertad en punto a creencias religiosas, mostrándonos dispuestos a obedecer sus mandatos por si la proximidad de la muerte había modificado sus creencias, Llombart mostró en tan supremo instante la entereza de siempre y rechazó con valentía cuantas proposiciones le hicieron algunos de reconciliarse con la Iglesia»⁵⁵⁴.

Versió que es contradiu amb la que, en 1952, en donà Ramon Andrés Cabrelles:

«Era sábado de Gloria. Cuando entré en mi casa la hallé llena de gente conocida. Se estaba tratando de enterrar a Llombart en el cementerio civil. El que llevaba la voz cantante era Blasco Ibáñez. (...)

—Pues yo, protesto.

⁵⁵² *Ibidem*.

⁵⁵³ *Ibidem*.

⁵⁵⁴ «Constantino Llombart», *La Bandera Federal*, 75, València, 12 d'abril de 1893.

—No seas cabezota que no te ha de valer. Si le enterráramos como tú quieres, su sepultura quedaría confundida entre los miles de nichos que se ven en las paredes del cementerio católico dispuestas en tramadas, arregladitos como los botes de conserva en las tiendas de ultramarinos. En cambio, en el otro cementerio tendrá un magnífico sepulcro, porque le haremos un gran monumento que perpetuará su memoria»⁵⁵⁵.

Aquestes eren les paraules que, segons Andrés Cabrelles, pronuncià Blasco als peus del difunt per tal de justificar un enterrament civil.

Així mateix, l'autor de la necrològica de *La Bandera Federal* tenia frases molt dures per als integrants de Lo Rat Penat, als quals acusava d'ingritud i de falsa amistat envers Llombart: de no haver-se preocupat d'ell durant el temps de la seua malaltia i, tanmateix, a última hora voler imposar-li una cerimònia religiosa:

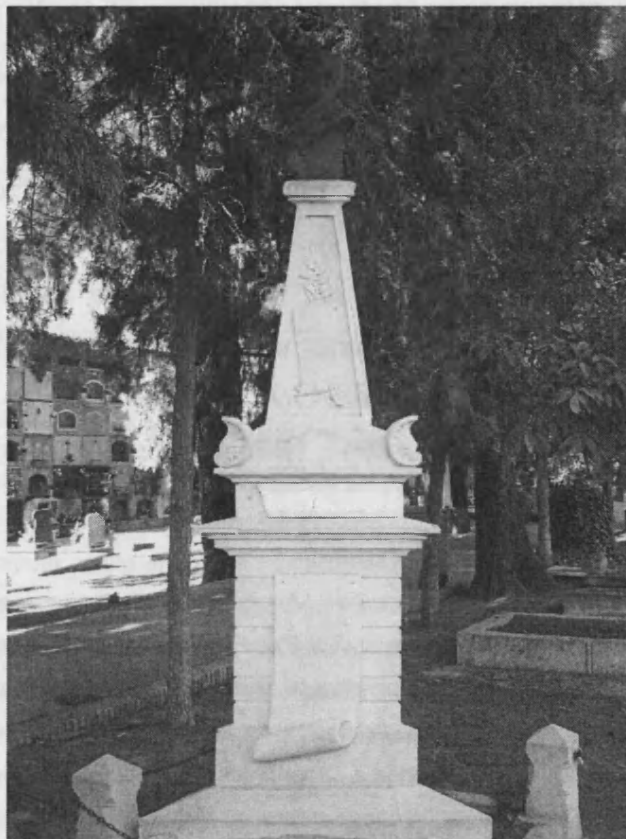
«Duró la enfermedad de Llombart más de dos semanas, y ni uno sólo de los individuos que mangonean "Lo Rat Penat" se acercó a la casa del enfermo a enterarse de su estado y a prodigarle consuelos; sabía ya Valencia entera la muerte del poeta y tampoco persona alguna de la citada sociedad había aparecido en la casa mortuoria cuando menos a hacerse visible o a formular ofrecimientos propios de la situación y justos, sabiéndose como se sabía que Llombart había muerto en la pobreza. Sólo tres horas antes del entierro la sociedad que no había dado señales de vida demostró su existencia enviando una comisión a la familia del finado para decidiría a que el entierro fuese religioso, y en el acto de este presentáronse dos individuos de "Lo Rat Penat" con una coronilla de flores naturales que a lo sumo valdría dos pesetas»⁵⁵⁶.

Els representants de Lo Rat Penat que comparegueren en casa de Llombart eren Leopold Trénor i Josep Bodria, que, segons *La Bandera Federal*, «al enterarse de que el entierro era puramente civil y al ver que al coche fúnebre se le quitaba la cruz del remate», se n'anaren a les «redacciones de todos los papeles carlistas e independientes para que cantasen conmovidos su

⁵⁵⁵ AHUIR, Artur, *loc. cit.*, p. 298-299.

⁵⁵⁶ «Constantino Llombart», *La Bandera Federal*, 75, València, 12 d'abril de 1893.

rasgo sublime de retirarse del entierro, y en señal de desagravio llevar la corona de baratillo a la capilla de la Virgen de los Desamparados»⁵⁵⁷.

La necrològica finalitzava comunicant que el patrici castellonenc Gaetà Huguet, amic i admirador de Llombart, s'havia interessat en la construcció «*de un artístico monumento que señale el punto donde reposan los restos de Llombart*», i que a tal efecte havia «*ofrecido una respetable cantidad para las obras*»⁵⁵⁸. Per tal de cobrir la totalitat de les despeses del mausoleu que es projectava erigir al cementiri civil, la revista anunciava una subscripció popular que, malgrat obrir-se aquell mateix dia, ja contenia set noms amb la corresponent consignació econòmica. El primer d'ells era el de Blasco Ibáñez, i la quantitat que aportava la més elevada de totes: 25 pessetes.

⁵⁵⁷ *Ibidem.*

⁵⁵⁸ *Ibidem.*

És possible que m'equivoque, però la ironia i la mordacitat tan demolidores amb què l'autor de la necrològica tractava Leopold Trénor, a qui descrivia com un «*poeta de la Juventud católica, gran amigo de los jesuitas, y que además no tenía con nuestro Llombart otras relaciones que puramente las de cortesía*»⁵⁵⁹, Josep Bodria, pintor d'imatges religioses de qui afirmava que, «*indudablemente, su arranque ante la tumba de un amigo le proporcionará el afecto de los curas, y tal vez a estas horas hayan aumentado en su taller los pedidos de santitos que le producirán el embolso de algunas pesetas*»⁵⁶⁰, i la resta de responsables de Lo Rat Penat, als quals qualificava com a representants d'«*el espíritu de irracional fanatismo que predomina en Valencia desde que la restauración borbónica nos hizo retroceder en la ruta del progreso*»⁵⁶¹, porten el segell del futur director d'*El Pueblo*: Vicent Blasco Ibáñez. Convé destacar que si fora així, si es tractara d'un escrit de Blasco —i jo crec que sí—, estariem davant de la primera manifestació pública d'antiratpenatisme de qui només any i mig abans havia sigut membre actiu i destacat de la directiva de Lo Rat Penat.

Llorente, que defugia l'enfrontament, no respongué a les acusacions de *La Bandera Federal*. L'episodi segurament fou oblidat, i a la necrològica de Llombart que publicà l'*Almanaque «Las Provincias»* de l'any següent els incidents del soterrar foren resumits així:

«*Sus amigos políticos quisieron aprovechar su muerte, ocurrida en 31 de Marzo, para hacer un alarde de irreligiosidad en Valencia, por haber muerto el desgraciado Llombart fuera de la religión católica y en Semana Santa. Pero el acto resultó sin importancia, reduciéndose a la traslación de los restos del difunto, cubiertos por la bandera federal y acompañados por algunos amigos exaltados, al cementerio civil*»⁵⁶².

⁵⁵⁹ *Ibidem.*

⁵⁶⁰ *Ibidem.*

⁵⁶¹ *Ibidem.*

⁵⁶² «D. Constantino Llombart», *Almanaque «Las Provincias» para 1894*, València, 1893, p. 334.

No hi ha dubte que, amb el pas dels mesos i el refredament dels ànims, la publicació de Llorente minimitzava aquells esdeveniments i se'ls mirava d'una manera més relaxada.

Així mateix, en el repàs anual a les activitats de Lo Rat Penat durant 1893, que fou publicat a aquell mateix volum de l'*Almanaque «Las Provincias»*, l'anònim redactor de l'escrit constatà, una vegada més, que la idea d'establir Lo Rat Penat havia sigut obra exclusiva de Llombart. D'aquesta manera, i després de lamentar el traspàs de l'aleshores president, el Baró de Cortes, apuntava: *«Poco después falleció también el socio fundador D. Constantino Llombart, que no sólo tuvo la iniciativa para el establecimiento de esta Sociedad, sino que, considerándola como obra suya, atendía a ella con especilísimo interés»*⁵⁶³. I, en referència als incidents que havien tingut lloc durant l'enterrament, afegia:

*«La junta directiva quiso honrar su memoria, tomando participación principal en su entierro y exequias; pero el Sr. Llombart, en sus últimos tiempos, había militado de una manera muy activa en el partido republicano más avanzado, y sus correligionarios políticos quisieron hacer un alarde, disponiendo un entierro laico, que parecía oponerse a las creencias católicas que había ostentado más de una vez el poeta difunto. Ese alarde, que fué muy mal visto en Valencia, impidió al Rat-Penat tributar a su socio fundador los últimos obsequios»*⁵⁶⁴.

Uns incidents que, en 1929, un any després de morir Blasco, foren resumits pel blasquista Juli Just de la següent manera:

«En 1892 (sic), en ocórrer la mort del poeta, Blasco rescatà el seu cadàver que Llorente i els seus amics volien soterrar en el cementeri general, i li donà sepultura en el cementeri civil. Després es construí un senzill monument per la iniciativa de Blasco i la d'un grup d'amics i deixebles, entre ells Ramon Cabrelles, poeta i escriptor valencianista i pintor i escultor de mèrit, com un home del Renaixement. Per al monument obriren una subscripció. Aquest episodi donà lloc a una irritada disputa entre Blasco, que aleshores ja era famós com a agitador i com a periodista de ploma forta i valenta, i Llorente i altres elements de "Lo Rat Penat", els

⁵⁶³ «Lo Rat Penat», *Almanaque «Las Provincias» para 1894*, València, 1893, p. 129.

⁵⁶⁴ *Ibidem*.

quals consideraven que l'iniciador del renaiximent valencianista i fundador de la famosa societat d'aimadors de les glòries valencianes devia tindre sepultura en el cementeri dels catòlics»⁵⁶⁵.

I que, en 1952, meresqueren a Cabrelles, un dels qui havia presidit el sepeli, el següent comentari:

«Mucha gente se retiró ante el brutal espectáculo. Lo Rat Penat se fue con su corona a ofrecérsela a la Virgen de los Desamparados. Bajaron el féretro envuelto en la bandera tricolor y lo pasearon a hombros por la ciudad, llegando hasta la Plaza de Cajeros. Aquello, más que un entierro, fue una manifestación republicana. Cuando la carroza que llevaba el cadáver de Llobart pasó ante la puerta de la gran necrópolis católica para ir a la civil, creí oír la voz del maestro que decía: ¡Dejadme aquí!, ¡quiero estar con mi madre!»⁵⁶⁶.

Siga com siga, el ben cert és que Llobart morí de manera excessivament prematura, i que la Renaixença valenciana es veié privada d'un dels seus majors actius, del líder del corrent popular, d'un gran activista cultural i d'un escriptor valencià en progressió que, des dels temps en què havia començat escrivint epigrames i dirigint publicacions satíriques fins a esdevenir Mestre en Gai Saber, havia realitzat un gran procés d'aprenentatge lingüístic i literari.

3.5 L'homenatge de Lo Rat Penat a Llobart (1896)

La Societat d'amadors de les glòries valencianes inaugurà «*sus tareas del curso 1896-97 el 17 de Diciembre con una velada en honor del fundador de Lo Rat-Penat y popular poeta valenciano Constantino Llobart*»⁵⁶⁷. Ben mirat, homenatjar-lo era un deute moral que els ratpenatistes tenien pendent des de l'1 d'abril de 1893, data del seu soterrar, en què, per les causes ja conegudes,

⁵⁶⁵ JUST, Juli, *Blasco Ibáñez i València*, L'Estel, València, 1929; 2^a ed. IVEI, València, 1990, p. 78.

⁵⁶⁶ AHUIR, Artur, *loc. cit.*, p. 299.

⁵⁶⁷ «Lo Rat-Penat», *Almanaque «Las Provincias» para 1898*, València, 1897, p. 81.

no els havia sigut possible realitzar-lo. L'acte comptà amb la lectura de diverses poesies i d'un discurs a càrrec de Cabrelles.

Segons la ressenya que, any i mig després, en feren els propis protagonistes, Lo Rat Penat

«comensá lo curs académich ab una velada en honor del celebrat poeta Constantí Llombart, á qual iniciativa se deu l'establiment de nostra Societat. La apología fon feta per son llorejat deixeble D. Ramón Andrés Cabrelles, que posá de relleu los molts mereximents que adornaven al distinguit autor de *Los fills de la morta-viva*. En dit acte se llegiren també algunes poesies laudatories per los Srs. Palanca y Roca, Palanca y Hueso, Trénor y Espiau»⁵⁶⁸.

A la crònica —més extensa i detallada— que als tres dies de l'homenatge publicà *Las Provincias* s'explica que en aquell moment era el president de l'entitat el Sr. Honorat Berga, i que el parlament d'Andrés Cabrelles, moment central de la vetlada, consistí en «*un estudio muy concienzudo del inspirado poeta y fundador del Rat-Penat*»⁵⁶⁹. A banda de consignar que l'acte comptà amb «*numeroso concurso*», resumí el discurs de la següent manera: «*Comenzó diciendo que hablar de Llombart era lo mismo que hablar de la patria, de la poesía, del renacimiento literario valenciano, del Rat-Penat, de las glorias de Valencia, ideas y cosas tan identificadas con aquel poeta que constituían las notas características de su personalidad*»⁵⁷⁰.

Cabrelles, que en opinió de *Las Provincias* era «*uno de los discípulos de Llombart que más motivos tiene para conocer a su maestro, pues con él vivió muchos años y colaboró en algunas de sus obras*»⁵⁷¹, també elogià «*su constante trabajo por impedir que se adulterase todo aquello que es propio de nuestro modo de ser*»⁵⁷²; i glossà els seus inicis literaris, les lluites que mantingué pel renaiximent valencià i els seus treballs poètics. Tot adobat

⁵⁶⁸ «Prefaci», *Capolls de rosa*, València, 1898, p. 5-6.

⁵⁶⁹ «Lo Rat-Penat. La velada de anoche», *Las Provincias* (20-XII-1896).

⁵⁷⁰ *Ibidem*.

⁵⁷¹ *Ibidem*.

⁵⁷² *Ibidem*.

«con algunos detalles íntimos y varias anécdotas muy oportunas. Contó entre estas, y lo consignamos por lo muy discutido que ha sido este escritor, bajo el aspecto religioso, la siguiente: "Discutiase un día en una sesión sobre la causa creadora, y uno de los amigos del poeta profirió una blasfemia. Llobart dirigióse a él, y lo abofeteó"⁵⁷³.

Llorente, no en tinc cap dubte, tres anys després continuava pensant que s'havien equivocat els qui l'havien enterrat en el cementiri civil.

A continuació, i tal com era costum en totes les vetlades ratpenatistes, foren llegides diverses poesies dels senyors Trénor, Cebrian, Palanca, Bodria, Puig, Carbonell, Gómez, Salvador, Roig, Espiau, Pérez i el mateix Cabrelles; i executaren «*selectas composiciones*» —musicals, cal entendre— «*los Sres. Penella, padre e hijo, Mondragón y D. José Pérez*»⁵⁷⁴.

⁵⁷³ *Ibidem.*

⁵⁷⁴ *Ibidem.*

Em sembla significatiu assenyalar que, en l'homenatge de Lo Rat Penat a Llobart, Llorente no prengué cap protagonisme, no llisqué cap poesia. I que l'article de *Las Provincias* que ressenyava aquell acte es tancava assegurant que «*fue una velada muy agradable, y que debe repetirse*»⁵⁷⁵. Per més que respectuós i correcte, és evident que no es tractava de cap comentari ni càlid ni entusiàstic.

⁵⁷⁵ *Ibidem.*

4. Teodor Llorente i el Centre Excursionista de Lo Rat Penat (1880-1911)

Una de les aportacions més destacades, i alhora més poc estudiades, de l'escriptor Teodor Llorente i de la societat Lo Rat Penat al conjunt de la Renaixença valenciana està constituïda per l'excursionisme intel·lectual.

Durant les tres dècades que van des de febrer de 1880, moment de la fundació, fins a juliol de 1911, data de la defunció de Llorente, el seu primer director, animador i impulsor, el Centre d'excursions científicoliteràries i artístiques de Lo Rat Penat visità multitud de pobles i de comarques de tota la geografia valenciana que, per uns motius o altres, presentaven un interès històric, patriòtic i/o cultural als ulls d'aquells hòmens. Més de cent cinquanta visites que, segons el lloc, el moment i la finalitat, tingueren desenvolupaments diferents.

D'aquesta manera, i atenent a la seua morfologia, podem classificar les visites que entre febrer de 1880 i juliol de 1911 portà a terme el Centre Excursionista de Lo Rat Penat en quatre grans tipus:

a) Les excursions a pobles valencians. En són al voltant d'un centenar, i constitueixen el grup més nombrós i variat.

b) Les excursions-homenatge. Només en són quatre, concentrades —a raó d'una per any— en els darrers anys objecte d'estudi (1908-1911); però, pel seu caràcter patriòtic i per la quantitat de persones que mobilitzaren, resulten molt importants i significatives.

c) Les visites «casolanes» a diversos indrets, religiosos i civils, de València ciutat. En són quaranta-cinc, i es concentren en els tretze darrers anys (1898-1911).

d) Les dues incursions fora de la geografia valenciana, a territoris de l'antiga corona catalano-aragonesa: a Poblet, Santes Creus, Valls i Tarragona (1882); i a Sarrion, Terol, Calataiud i Daroca (1901).

Per tal de poder-les examinar amb deteniment, ens ocuparem de tots quatre tipus de visites en els capítols que vénen a continuació, amb anàlisis i exemples concrets. Abans, però, vull subratllar que em sembla especialment

significativa per al posterior desenvolupament de la Renaixença valenciana la trobada que en maig de 1882 portà a una quinzena de ratpenatistes fins als monestirs de Poblet i Santes Creus i les ciutats de Valls i Tarragona; on, juntament amb uns altres tants catalanistes que s'agrupaven al voltant de la revista *La Renaixensa*, proclamaren la germanor patriòtica i cultural de les terres de parla catalana.

Com que actualment no és possible consultar l'arxiu de la societat cultural Lo Rat Penat, tots els detalls de les visites han sigut extrets de les cròniques que, habitualment, en els dies posteriors publicava el diari *Las Provincias*. No obstant això, algunes d'aquestes ressenyes també foren publicades a l'*Almanaque «Las Provincias»* i a *Lo Rat-Penat. Revista Mensual* (1911). Encara que la majoria són anònimes, i d'altres estan signades amb pseudònim, m'incline a pensar que, si no totes, gran part d'elles foren redactades per Llorente. I això, per tres raons:

1. En primer lloc, perquè així ho afirmaren dos grans estudiosos del període: el canonge Josep Sanchis Sivera, primer biògraf de Llorente i el seu confessor durant els darrers anys de vida: «*En las diferentes excursiones que ha hecho esta Sociedad, el poeta Llorente ha sido el imprescindible, y en la mayor parte de ellas ha actuado de cronista, publicando sus notas en el periódico Las Provincias, llenas de erudición y poesía*»⁵⁷⁶; i Antoni Igual Úbeda, autor d'una magnífica història de Lo Rat Penat: «Per fortuna, es conserven bastants cròniques d'aquestes excursions publicades a *Las Provincias* pel mateix Llorente»⁵⁷⁷.

2. En segon lloc, perquè l'estil de la major part de les cròniques coincideix amb el de Llorente.

3. I en tercer perquè, excepte sis d'elles, publicades a la *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*, totes les altres aparegueren en dues publicacions —*Las Provincias* i l'*Almanaque*— dirigides i en bona part escrites pel propi Llorente.

⁵⁷⁶ SANCHIS SIVERA, Josep, «Biografía del laureado vate Teodoro Llorente y Olivares», *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*, 7, València, juliol de 1911, p. 343.

⁵⁷⁷ IGUAL ÚBEDA, Antoni, *Història de «Lo Rat-Penat»*, Ajuntament de València, València, 1959, p. 73.

A més, s'ha de tindre en compte que Llorente fou el fundador del Centre i el ratpenatista que durant més temps el presidí (tretze anys, 1880-1892). És lògic, doncs, que també fóra el primer interessat a publicitar-ne les activitats.

D'aquesta manera, i encara que no m'és possible assegurar-ho amb rotunditat, opine que, a excepció d'aquelles ressenyes en què consta explícitament el nom o les inicials de l'autor (Josep Martínez Aloy, Facund Burriel Guillem, Santiago Cebrian Ibor, Carles Sarthou Francesch, Carles Sarthou Carreres, Josep Maria Manuel Cortina Pérez i Josep Cirujeda Ros), la majoria de les altres pertanyen a la ploma de Llorente, tant les anònimes com les que van signades amb pseudònim: les que firma «Valentino», el seu pseudònim literari, evidentment; i les que estan signades per un «Socio de Lo Rat-Penat» i «Un excursionista» i publicades a *Las Provincias* amb quasi total probabilitat.

Finalment, i fent cas al suggeriment que en 1911 llançava Josep Sanchis Sivera, quan comentava que les ressenyes de les excursions «*reunidas formarían un interesante libro*»⁵⁷⁸, m'he dedicat a buscar, col·leccionar i transcriure totes les que foren publicades a la premsa. Afortunadament, i gràcies a l'amabilitat de Joan Teodor Corbín Llorente, besnét del fundador i primer president del Centre Excursionista de Lo Rat Penat, també m'ha sigut possible recuperar un bon grapat de les fotografies —conservades a l'Arxiu biblioteca Llorente— que habitualment realitzaven els expedicionaris durant les seues eixides, i que he intercalat entre els escrits que les descriuen.

La importància d'agrupar-les rau en el fet que, vistes en conjunt, totes aquestes cròniques i belles fotografies donen una imatge molt ajustada de les dimensions, la finalitat i les funcions que, a finals del segle XIX i principis del XX, fou capaç d'assolir l'excursionisme ratpenatista. I en què, a hores d'ara, podem afirmar que comptem amb un altre llibre de Teodor Llorente, amb un nou volum per a l'estudi del desenvolupament Renaixença valenciana.

4.1 La fundació del Centre d'excursions científicoliteràries i artístiques de Lo Rat Penat (1880)

La societat cultural Lo Rat Penat, nascuda el 31 juliol de 1878, és l'entitat que més ha treballat per la recuperació de la llengua, la literatura i la història del País Valencià des de la seua fundació i fins la dècada dels anys 70 del segle XX⁵⁷⁹. La «Societat d'amadors de les glòries valencianes», que així era com

⁵⁷⁸ *Ibidem.*

⁵⁷⁹ Lo Rat Penat no només és la més antiga i prestigiosa societat cultural valenciana, centre d'actuació i aixopluc durant el segle XIX i la major part del XX dels més conspicus valencianistes, sinó que, en alguns moments, com ara els anys de la postguerra, es convertí en l'únic bastió de defensa de l'ús social de la llengua. És una vertadera llàstima que, amb un *curriculum* tan excel·lent, actualment (des de fa trenta anys, aproximadament) porte una vida anodina i haja esdevingut cau del secessionisme més recalcitrant.

Per a una visió general del paper que Lo Rat Penat ha jugat al si de la societat valenciana contemporània, recomane la lectura de l'estudi, encara no superat, d'IGUAL ÚBEDA, Antoni, *Història de «Lo Rat-Penat»*, Ajuntament de València, València, 1959. També existeixen dos treballs més (un redactat en castellà i l'altre amb ortografia secessionista) que poden servir de mostra del trist paper que actualment juga la venerable entitat valencianista: GIL I BARBERÀ, Joan, FERRANDIS I OLMOS, Mariví, i MARTÍ I MORA, Enric, *Lo Rat Penat*, Generalitat Valenciana,

s'agradaven d'anomenar-la els seus socis fundadors, fou impulsada per Llobart, capdavanter de la Renaixença valenciana. Però si finalment aconseguí de prendre el vol fou gràcies al suport que li atorgaren els patricis valencians que participaven de l'ideal renaixencista, i ben significativament, al de Llorente, líder dels poetes cultistes. No podia ser altrament. El ressò que per aquell temps havia assolit la Renaixença a València era tan feble, la societat valenciana se'n sentia tan poc sensibilitzada, en matèria lingüística i literària, que per a poder tirar endavant qualsevol projecte cultural de caire valencianista calia comptar amb el suport del màxim nombre de veus que s'hi sentiren implicades i, de manera notòria, les de la classe benestant, aquella socialment més prestigiosa.

Encara que Lo Rat Penat era concebuda, inicialment, per a convocar i organitzar un concurs literari anual, els coneguts Jocs Florals —que, de fet, s'iniciaren a València l'any següent—, ben prompte sorgí la necessitat d'ampliar el seu camp d'acció. El primer que es féu, i per motius d'eficàcia, fou dividir Lo Rat Penat en quatre seccions: la de Literatura; la de Pintura, Escultura i arts annexes;

València, 1996; i MARTÍNEZ RODA, Federico (dir.), *Historia (sic) de Lo Rat Penat*, Ajuntament de València, València, 2000.

la d'Arqueologia; i la de Música. Així, durant el mes de febrer de 1880, i mentre era president de l'entitat Llorente, fou constituït el «Centre d'excursions científicoliteràries i artístiques de Lo Rat Penat», que naixia com a filial de la Secció d'Arqueologia⁵⁸⁰. Era una idea que s'hi coïa, si més no, des de desembre de 1879, i molt probablement l'exemple venia determinat, com tantes altres vegades, des de Catalunya. De fet, al número de la revista *Lo Gay Saber* corresponent a l'1 de gener de 1880, hom pot llegir:

«Lo dia 18 del passat mes, se reuní per primera volta la secció de Arqueología de la Societat "Lo Rat-Penat" en Valencia, en la que se tractá de crear un museo arqueológich, y de portar avant lo pensament de formar, en lo reglament de la mateixa, la ja instalada y profitosa societat que existeix en Barcelona, de excursions científicas per tot lo antich realme de Valencia»⁵⁸¹.

Efectivament; només tres anys abans a Catalunya havia sigut fundada una associació excursionista que, podríem dir, era l'equivalent català del centre que Llorente i Lo Rat Penat pretenien promoure. Així ho recollia Llombart en 1877: «De Barcelona debem ferne esment d'haverse creat una *Asociació catalanista d'excursions científiques*, de la qu'han nombrat sócio honorari á nòstre respectable paixá En Vicènt Boix, que tenint per objecte l'investigació de tot lo de Catalunya referent á ciències, literatura y arts, ne promet resultats molt

⁵⁸⁰ Al respecte, consulteu el meu treball: «El Centre Excursionista de Lo Rat Penat», *Saó*, 240, València, maig de 2000, p. 31-34. Sobre les visites concretes a diversos pobles valencians, vegeu: ROCA RICART, Rafael, «Tres visites del Centre excursionista de Lo Rat Penat a Alaquàs (1880, 1897 i 1898)», *Quaderns d'investigació d'Alaquàs 1996*, Alaquàs, 1996, p. 11-29; GARCIA, Conxa, i ROCA, Rafael, «Aldaia i Lo Rat Penat. Crònica d'una visita», *Festa, Aldaia*, 1996, p. 22-23; CAMPOS GONZÁLEZ, Àngels, «La visita de Lo Rat-Penat a Picassent (1898)», *Festes de Sta. Cecília 1996*, Picassent, 1996 [12 p.]; ROCA RICART, Rafael, «Les visites de Lo Rat Penat a Xàtiva (1882, 1888 i 1898)», *Xàtiva. Fira d'agost 1999*, Xàtiva, 1999, p. 158-169; ROCA RICART, Rafael, «L'homenatge de Lo Rat Penat a Rafael Martí de Viciàna (Borriana, 1911)», *Miscel·lània homenatge a Rafael Martí de Viciàna en el V centenari del seu naixement (1502-2002)*, Generalitat Valenciana-Ajuntament de Borriana, València, 2003, p. 499-512; CARDONA I PUIG, Vicent, «Crònica d'un viatge com a font històrica [Lo Rat Penat a Llombai, Alfarb i Catadau]», *Llombai Festes 2003*, Ajuntament de Llombai, 2003 [11 p.]; i BENAVENT, Rafael, «La Vall d'Albaida en les cròniques periodístiques de Teodor Llorente de 1897», *Almaig. Estudis i Documents*, XX, Ontinyent, Festes de la Puríssima, 2004, p. 133-152.

Pel que fa a les dues visites que Lo Rat Penat realitzà a Torrent (1897 i 1906), se n'ha fet ressó PITARCH ALFONSO, Carles, «Els Jocs Florals de Torrent de 1900 i 1901», *Torrent i la seua premsa entre dos segles (1890-1910)*, Torrent, 1997, p. 115-117, principalment.

⁵⁸¹ «Novas», *Lo Gay Saber*, 1, Barcelona, 1 de gener de 1880, any III, època II, p. 12.

profitosos»⁵⁸². No hi ha dubte, doncs, que aquella associació catalana, de la qual tant Boix com Llombart foren membres⁵⁸³, havia servit de model als valencians.

Una vegada instituït, el 24 de febrer de 1880, el «Centre d'excursions científicoliteràries i artístiques» de Lo Rat Penat no tardava a posar-se en acció, i aquell mateix mes inaugurava les seues activitats amb una visita al poble de Benissanó. En tenim constància gràcies a les dues ressenyes que posteriorment es publicaren a *Las Provincias*. La primera d'elles, anònima, però molt probablement deguda a la ploma del director, Llorente, s'iniciava de la següent manera: «*La sociedad literaria y artística del Rat-Penat se propone estudiar las cosas de Valencia: ha hecho, pues, perfectamente en establecer su Centro excursionista, que estimulará la visita a muchos puntos interesantes o curiosos de nuestro antiguo reino, que por el abandono con que miramos las glorias patrias están hoy casi olvidados*»⁵⁸⁴.

La segona, de major extensió i redactada per Josep Martínez Aloy, ens ofereix informació més detallada sobre la gènesi del Centre:

«La sección de arqueología de Lo Rat-Penat constituyó, por reglamento de 24 de los corrientes, un centro de escursiones que tiene por objecto recorrer nuestro antiguo reino y estudiar prácticamente las muchas bellezas que el mismo encierra, interesantes a los ojos del sabio, del poeta y del artista.

Este centro inició sus trabajos con la expedición al inmediato pueblo de Benisanó, realizada el día 29 de febrero de 1880 por los Sres. Cester, Cuevas, Costea, Carceller, Doménech, Ferrer y Bigné, Gargallo, Grau, Hernández, López, Llorente (D. Teodoro, D. Felicísimo y D. Pascual), Llombart, Pizcueta, Puig, Reig Flores (D. Fernando y D. Juan), Tramoyeres y el que suscribe.

Los estudios que con este motivo se hicieron debían quedar consignados en una Memoria, según disposición reglamentaria, y al efecto se nos encargó la redacción

⁵⁸² LLOMBART, C., «Revista de l'any passat», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any de 1878*, València, 1877, p. 16.

⁵⁸³ Puig Torralva escrigué que Llombart posseïa «los títols següents: Académich de la Cervántica Española; sóci corresponsal de la de Admiradores de Cervantes de Malaga; de la de Escursions Científiques de Barcelona». PUIG TORRALVA, Joseph M., «En Constantí Llombart. Apunts biografichs», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1882*, València, 1881, p. 152.

⁵⁸⁴ «Centro excursionista del Rat-Penat. Escursión a Benissanó», *Las Provincias* (3-III-1880).

de la presente, en la que nuestra única participación consiste en el extracto y ordenación de los materiales suministrados por los señores excursionistas.

Estos materiales, constituidos por estensas notas de los escritores y minuciosos apuntes de los artistas, quedan archivados en la secretaría de la sección de arqueología; a ellos puede acudir el que desee ampliar las noticias contenidas en el presente trabajo, y sobre los mismos declinamos el mérito, a la par que responsabilidad, de aquellas»⁵⁸⁵.

No hi ha dubte que els excursionistes viatjaven organitzats en centre d'estudis, i que Martínez Aloy havia sigut designat com a cronista oficial d'aquella primera visita.

Per la seua banda, a Barcelona, Josep Bodria donà compte de l'excursió en els següents termes:

«Lo dumenge 29 de febrer tingué lloch la primera excursió científico-literaria, portada avant per los entusiastes amadors de les coses de la terra. Benisanó, poble situat á unes tres llegües de la capital, fou lo punt designat pera inaugurar esta classe de treballs. Nostre digne president D. Teodor Llorente, al front de una escullida pléyade de dibuixants y cronistes, recorregué tots los llochs qu'eren dignes d'estudi y ordená que'ls espedicionaris se dividiren en secciones. Los socis senyors Gargallo (catalá), Carceller y Grau copiaren algunas vistas del famós castell de Benisanó, de construcció moresca y fins avuy prou conservat; ahont estigué presoner en 1525 Francesch I de Fransa. La esglesia es un monument antich, puix encara se admira en ella un tejo qu'es de ciprer ab adornos moruns: además té alguns retaules ab pintures sobre taula dels segles XIV y XV»⁵⁸⁶.

Mesos després, l'anuari *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí* també deixaria constància de la fundació del Centre amb aquest comentari:

«La societat *Lo Rat-Penat* no se contenta en donar vellades lliteraries musicals tots los dumenges y en celebrar seccions apologetiques (...), y en mantindre

⁵⁸⁵ MARTÍNEZ ALOY, Josep, «Centro excursionista del Rat-Penat. Recuerdos de Benisanó», *Las Provincias* (19-III-1880).

⁵⁸⁶ BODRÍA, Joseph, «Correspondencia», *Lo Gay Saber*, 7, any III, època II, Barcelona, 1 d'abril de 1880, p. 86.

numeroses discussions sobre importants temes, si no que organisant un *Centro de escursions científich lliteraries y artístiques* visita los pobles del nostre reyne ab l'objecte de estudiar les antigüetats y monuments ignorats ó poch coneguts de la generalitat»⁵⁸⁷.

I en el mateix sentit s'expressava Ferran Reig i Flores, aleshores secretari general de Lo Rat Penat, a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1881*, quan explicava que «*esta sección [Arqueologia] organizó un Centro de escursiones científico-literarias y artísticas por nuestro reino, con el objeto de estudiar las antigüedades y monumentos ingnorados o poco conocidos de la generalidad; consignando en las correspondientes Memorias, ilustradas por los artistas que forman la sección de Pintura, cuanto contribuyera al completo esclarecimiento de la historia patria*»⁵⁸⁸.

Així doncs, el Centre Excursionista de Lo Rat Penat mostrava, en el seu origen, la intenció d'esdevenir centre d'estudis. En 1959 l'historiador Antoni Igual Úbeda justificà la gènesi i propòsit del Centre en els següents termes:

⁵⁸⁷ PUIG TORRALVA, J. M., «Revista del any passat», *Lo Rat-Penat. Calendari llemosí corresponent al present any 1881*, València, 1880, p. 13.

⁵⁸⁸ R[EIG] F[LORES], F[erran], «Lo Rat-Penat», *Almanaque «Las Provincias» para 1881*, València, 1880, p. 92.

«Era un temps en què els estudis històrics, arqueològics i àdhuc geogràfics entraven, a tota Europa, en una fase d'intensa activitat, perquè s'estenia pertot arreu la investigació directa, "in situ", dels llocs històrics i arqueològics; aquest moviment s'incrementava, entre els ratpenatistes, per un exaltat amor a València en el qual no mancava el remordiment per desconèixer les moltes belleses, els incomparables tresors històrics i artístics que conservaven les ciutats i les viles de tot l'antic Regne. D'ací va sorgir la conveniència, la necessitat d'organitzar una secció excursionista, la qual fou ben aviat, a "Lo Rat-Penat", una de les més actives i permanents funcions i pots ser, també, de les més fructíferes»⁵⁸⁹.

Amb aquest objectiu, des de febrer de 1880 i fins a juliol 1911 el Centre Excursionista de Lo Rat Penat recorregué més d'un centenar de pobles de tot el País Valencià, amb múltiples visites a edificis religiosos i civils de la capital i un parell d'incursions a Catalunya (1882) i a Aragó (1901); i comptà amb 12 presidents diferents: Teodor Llorente (1880-1892), Jacint Lozano (1892-1893), Facund Burriel Guillem (1893-1899), Josep Puig Boronat (1899-1902), Josep Martínez Aloy (1902-1903), Francesc Garcia de Cáceres (1903-1904), Josep Sanchis Sivera (1904-1905), Honorat Berga Garcias (1905-1906), Francesc Garcia Collado (1906-1907), Facund Burriel Garcia de Polavieja (1907-1909), Roc Chabàs (1909-1910) i Lluís Cebrian Mezquita (1910-1911).

Donen fe de la major part de les excursions realitzades les ressenyes que, després de cada viatge, els ratpenatistes publicaven al diari *Las Provincias*. Això indica que, en l'actuació d'aquests intrèpids excursionistes, hi havia la voluntat de deixar constància escrita, documental, dels indrets que visitaven, dels monuments que inspeccionaven i de les obres d'art que, arreu de la geografia valenciana, descobrien, descrivien i fotografiaven⁵⁹⁰.

⁵⁸⁹ I continua així: «Clar és que aquelles excursions i aquells excursionistes, tant en el concepte, com en la pràctica, eren ben diferents al que avui s'entén per excursionisme. L'objectiu era, bàsicament, històric i artístic, amb una finalitat patriòtica». IGUAL ÚBEDA, Antoni, *op. cit.*, p. 72-73.

⁵⁹⁰ Igual Úbeda també apunta: «Les excursions que feren els ratpenatistes per tot el Regne de València foren molt nombroses, i totes d'un interès extraordinari perquè trobaren, admiraren i anotaren notabilíssimes obres d'art inconegudes fins llavors, i avui desaparegudes o destruïdes». *Ibidem*, p. 73.

Al capdavant d'aquest projecte excursionista sempre hi havia Llorente, promotor i president durant 12 anys del Centre, i redactor de la major part de les cròniques periodisítiques. I no només de les cròniques: el 1881 fou ell també qui compongué la «Cançó dels excursionistes de Lo Rat Penat», posteriorment publicada a *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1882*⁵⁹¹. Cançó que, musicada per Salvador Giner, ben prompte fou adoptada com a himne pels membres del Centre Excursionista; perquè, segons la crònica del director del *Calendari Llemosí*, la secció de Música de Lo Rat Penat ja la interpretà en 1881: «La secció de música, que ab la de lliteratura dona los dumenjes velades en lo llocal de la societat, ha eixecutat (...) la “Cansó dels Escursionistes del Rat-Penat”, del (sic) Srs. Teodor Llorente y Salvador Giner»⁵⁹²;

⁵⁹¹ LLORENTE, Teodor, «Cansó dels escursionistes de Lo Rat-Penat. Música del mestre D. Salvador Giner», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1882*, València, 1881, p. 17-19.

En integrar-la, però, al *Llibret de versos* (p. 155-157) Llorente féu constar com a data de redacció de la poesia l'any 1882, segurament per error. Error que ha sigut reproduït pels posteriors editors de la seua obra lírica: Teodor Llorente Falcó (1936) i Lluís Guarner (1983); i també per alguns estudiosos com ara Ricard Blasco: *Constantí Llombart i «Lo Rat-Penat. Periódich Llitterari Quincenal» (1884-1885)*, València, 1985, p. 20.

⁵⁹² PUIG TORRALVA, Joseph M., «Revista del any passat», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1882*, València, 1881, p. 13.

i en 1882: «La [secció] de Música nos doná á coneixer *La cansó dels excursionistes*, música del mestre Giner y lletra de En Teodor Llorente. Esta obra ha segut rebuda ab coral entusiasme per los socis»⁵⁹³.

A la seua inclusió, en 1885, al *Llibret de versos*, l'autor l'acompanyá del següent comentari: «Esta cansó, posada en música per lo mestre don Salvador Giner, fon escrita per a cantarla los socis del Rat-Penat en les escursions artístiques é históriques que fan á sovint»⁵⁹⁴. Val la pena que reproduïm les estrofes d'aquest himne joliu —del qual no és possible saber si s'ha conservat la partitura—, perquè és tota una declaració dels principis i els ideals ratpenatistes:

Som gent honrada, som gent tranquila,
escursionistes del *Rat-Penat*:
de poble en poble, de vila en vila,
busquem memories del temps passat.

Pels camps alegres hon sa ribera
lo Turia broda d'etemes flors;
per les montanyes hon la olivera
a pler nos dona sos fruits millors;
pels horts flairosos hon entre paumes
tot l'any verdegem los tarongers,
dels nostres avis, Ferrers ó Jaumes,
trovem gojosos vestigis vers.

Som gent honrada, som gent tranquila...

Lo solitari castell que un dia
vá ser espasme del sarrahí,
hon amoroses troves ouia
gentil doncella tancada allí,
l'humil santuari de l'alta serra,
hon l'eremita cumplí'ls seus vots,

⁵⁹³ PUIG TORRALVA, Joseph M., «Revista del any passat», *Lo Rat-Penat. Calendari Lemosí corresponent al present any 1883*, València, 1882, p. 13.

⁵⁹⁴ LLORENTE, Teodor, «Notes del autor», *Llibret de versos*, València, 1885, p. 198.

castell y esglesia, cel, mar y terra,
de amor, fé y patria nos parlen tots.

Som gent honrada, som gent tranquila...

Valencianetes, les dels ulls negres,
d'estampa ayrosa, de infantil peu;
quan per la porta pasem alegres,
no poregoses vos amagueu;
vingau rialleres; porteu la bota
que ab bálsem omplin Quart ó Turís,
y en tant que'n ella quede una gota,
cantem al nostre gloriós pais.

Som gent honrada, som gent tranquila...

Jardí d'Espanya, Valencia hermosa,
d'estrany y propis admiració;
tú la que guarden Penyacolosa,
y els peus en l'aygua, l'altiu Mongó.
Huri cristiana, real princesa,
pera nosaltres, amants fidels,
les gales mostra de ta bellesa,
dels teus engisos desgarra els vels.

Som gent honrada, som gent tranquila...

Del Cit tú fores la desposada;
demprés del noble Jaume'l valent;
tú pel gran Ausias fores cantada,
y benehida per Sant Vicent.
Per guardar eixes santes memories
y los teus timbres sempre enaltir,
no volem altres profits ni glories

que en los teus braços viure y morir⁵⁹⁵.

De fet, les activitats del Centre Excursionista foren sovint font d'inspiració lírica. Així, a banda de l'«himne» més amunt transcrit i de les poesies que diversos borrianencs compongueren amb motiu de l'homenatge que en 1911 Lo Rat Penat realitzà a Martí de Viciano, he aconseguit localitzar sis poemes directament relacionats amb l'activitat excursionista: una de Carles Testor, titulada «Als excursionistes del "Rat-Penat"»⁵⁹⁶ i escrita amb motiu de la visita que el Centre realitzà en octubre de 1898 a Énguera; tres de redactats, respectivament, per Llorente, Leopold Trénor i L. Cánovas, amb motiu de l'excursió de 1908 a la ciutat d'Alacant (i que examinarem en parlar d'ella); i dos de Genar Genovés: un sonet «Als excursionistes de Lo Rat-Penat. Visitant Xàtiva»⁵⁹⁷, i una «Felicitació»⁵⁹⁸ a Joan Rodríguez Condesa amb motiu d'haver sigut triat vicepresident del Centre Excursionista. Com a mostra del seu estil divertit i desenfadat, crec que paga la pena reproduir les dues darreres estrofes de la «Felicitació»:

¡Avant!, examina tot lo d'eixa tèrra,
encara que diga, qui graciós vol ser,
que l'hóme que busca la *plana* y la *sèrra*,
més qu'excursioniste, pareix un fuster.

Menja y beu sens tassa, mentres tant caviles;
y pa estimulamos á eixes distraccions,
escriu y publica de pòbles y viles
tot alló *que tragues* en les escursions.

⁵⁹⁵ LLORENTE, Teodor, «Cansó dels excursionistes de Lo Rat-Penat. Música del mestre D. Salvador Giner», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1882*, València, 1881, p. 17-19.

⁵⁹⁶ «"Lo Rat Penat" en Enguera», *Las Provincias* (15-X-1898).

⁵⁹⁷ GENOVÉS, Genaro, «Als excursionistes de Lo Rat-Penat. Visitant Xàtiva», *Almanaque «Las Provincias» para 1914*, València, 1913, p. 87. Encara que queda fóra dels límits cronològics que ens hem marcat, cal dir que fou redactat amb motiu d'una visita que en 1913 el Centre Excursionista realitzà a la ciutat de Xàtiva.

⁵⁹⁸ GENOVÉS, Jenaro, «Felicitació á En Juan, En Rodríguez, En Condesa ab motiu que se espresa», *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*, 1, València, gener de 1911, p. 7-9.

Com que la major part de les visites solien tenir lloc en diumenge, dia de descans setmanal, i pràcticament tots els ratpenatistes devien ser creients, el primer que acostumaven a fer en arribar al poble de destinació era escoltar missa. Posteriorment, i sovint en companyia del capellà, inspeccionaven en profunditat arxius, monuments i esglésies, s'interessaven per tot allò que tinguera un valor històric i artístic, antropològic i cultural: per tot allò que foren «empremtes del temps passat». Perquè també els encuriosien els costums i tradicions locals, les professions més típiques, les festes, les devocions i l'orografia. En tots els llocs prenen notes, dibuixos i fotografies. I quasi sempre eren rebuts per les autoritats municipals i eclesiàstiques, que els feien de guies i d'amfitrions, i que, normalment, els obsequiaven amb un àpat.

Les activitats del Centre Excursionista de Lo Rat Penat gaudiren de gran èxit i ressò, com ho demostra la gran quantitat de visites que realitzaren i el fet que des de 1885, si més no, Llobart tinguera en ment la creació d'una

segona societat excursionista anomenada «L'Oronella», societat que com hem vist arribà a fundar en gener de 1888, però que gaudí d'una escassa vida⁵⁹⁹.

Ben mirat, resulta lògic que Llombart, que a partir d'un moment determinat acresqué les seues diferències amb l'autor del *Llibret de versos*, buscara el protagonisme d'un nou centre excursionista —del qual s'erigí en president honorari—, ja que el de Lo Rat Penat responia, bàsicament, als interessos i les aspiracions de Llorente, que n'esdevingué l'*alma mater* i que utilitzà moltes de les notes i de les informacions adquirides durant les diferents visites per a la redacció de la seua obra històrica *Valencia. Sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia*. Cosa que també feren d'altres historiadors ratpenatistes, com ara Josep Martínez Aloy, Roc Chabàs i Josep Sanchis Sivera. De fet, en aquelles eixides n'hi havia quelcom més que la simple voluntat de visitar una determinada població. L'excursionisme es convertí per als hòmens de la Renaixença en un dels millors mitjans per a descobrir un passat gloriós, els orígens històrics i culturals que definien els valencians com a comunitat, les arrels que ens emparentaven amb d'altres territoris. Això els permeté desvetllar la particular identitat i personalitat valenciana, el «regne perdut», tal com l'ha descrit recentment l'historiador Pau Viciano⁶⁰⁰, que era una de les finalitats últimes que els movia. Perquè es tractava, no ho hem d'oblidar, d'un excursionisme intel·lectual. Si dibuixàrem el mapa de les visites que els ratpenatistes realitzaren al llarg i l'ample del territori, no hi seria difícil d'esbrinar la descoberta que feren del territori, la voluntat que tenien d'escampar-hi la Renaixença, de conèixer i vertebrar, a la seua manera, el País Valencià.

4.2 Les excursions a pobles valencians: les de l'Horta Sud (1880-1907)

Entre els anys 1880 i 1911 el Centre Excursionista practicà més d'un centenar de visites a determinats pobles valencians. De nord a sud, des de

⁵⁹⁹ M'ocupe de la fundació i les activitats de la societat excursionista «L'Oronella» al capítol «Teodor Llorente i Constantí Llombart».

⁶⁰⁰ VICIANO, Pau, *El regne perdut. Quatre historiadors a la recerca de la identitat valenciana*, Afers, Catarroja-Barcelona-Palma, 2005.

Benircarló fins a Elx, foren recorregudes localitats de la major part de les comarques valencianes: El Baix Maestrat (Vinaròs, Benicarló i Peníscola), La Plana Alta (Cabanes i Castelló de la Plana), La Plana Baixa (Borriana, Vila-real i Almenara), L'Alt Palància (Jèrica, Viver, Sogorb, Caudiel i Barraques), El Camp de Morvedre (Sagunt, Gilet i Petrès), El Camp de Túria (Llíria, Benissanó, Serra i Nàquera), L'Horta Nord (Paterna, El Puig i Puçol), L'Horta Sud (Alaquàs, Manises, Torrent, Aldaia, Silla, Alcàsser, Picassent, Mislata i Quart de Poblet), La Plana d'Utiel (Requena i Utiel), La Foia de Bunyol (Xiva i Godelleta), La Ribera Alta (Alzira, Alberic, Carlet, Alginet, Llombai, Alfarb, Catadau i Torís), La Ribera Baixa (Sueca, Cullera, Polinyà, Corbera, Riola i Albalat), La Canal de Navarrés (Anna, Xella, Bolbait i Énguera), La Costera (Xàtiva, Moixent, Canals, Montesa i La Font de la Figuera), La Vall d'Albaida (Agullent, Bocairent, Ontinyent, Albaida, Llutxent, Quatretonda i Benigànim), La Safor (Oliva, Gandia, Beniarjó, Ador, Alfahuir, Vilallonga i Simat de la Valldigna), El Comtat (Alcoleja i Benasau), L'Alcoià (Penàguila i Benifallim), La Marina Alta (Dénia, Xàbia, Gata i Pego), L'Alacantí (Alacant) i El Baix Vinalopó (Elx). Algunes d'elles, en diverses ocasions.

Com a mostra i exemple de totes aquestes interessants excursions, en aquest subcapítol analitzarem les que el Centre Excursionista realitzà als pobles de l'Horta Sud⁶⁰¹, una de les comarques més poblades i la que amb més freqüència visità. L'anàlisi ens ajudarà a exemplificar una gran part del tipus i la finalitat de l'excursionisme que practicaren aquests expedicionaris de la cultura.

El primer que cal destacar del conjunt de dotze visites a l'Horta Sud que tot seguit repassarem (tres a Alaquàs⁶⁰², una a Manises⁶⁰³, dos a Torrent⁶⁰⁴, una

⁶⁰¹ Per a una visió històrica i actual dels vint municipis que integren aquesta comarca, vegeu l'obra col·lectiva *Mirades sobre l'Horta Sud*, Fundació para el Desarrollo de l'Horta Sud, Torrent, 2005.

⁶⁰² Sobre aquestes visites: ROCA RICART, Rafael, «Tres visites del Centre excursionista de Lo Rat-Penat a Alaquàs (1880, 1897 i 1898)», *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs* 1996, Alaquàs, 1996, p. 11-29.

⁶⁰³ En 1896 «lo Centre Escursionista organirà tres visites, una á Sueca, altra á Manises y la tercera á Chiva». «Prefaci», *Flors d'enguany*, València, 1897, p. 6.

⁶⁰⁴ Sobre les visites realitzades a Torrent, ha recuperat nombrós material hemerogràfic PITARCH ALFONSO, Carles, «Els Jocs Florals de Torrent de 1900 i 1901», *Torrent i la seua premsa entre dos segles (1890-1910)*, Torrent, 1997, p. 115-117, principalment.

a Aldaia⁶⁰⁵, una a Mislata, una a Silla, una altra a Alcàsser i Picassent⁶⁰⁶ i una darrera a Quart de Poblet), i que s'estén des de 1880 fins a 1907, és, justament, una particularitat cronològica: llevat de la primera, la realitzada en desembre de 1880 a Alaquàs, i les dues darreres, esdevingudes a Torrent en maig de 1906 i a Quart de Poblet en maig de 1907, les nou restants transcorren en el període comprés entre setembre de 1896 i gener de 1899. És a dir, en menys de dos anys i mig; fet que convida a pensar que les visites obeïen a una certa lògica comarcal. D'altra banda, 1897 i 1898 foren, sens dubte, els dos anys de major activitat del Centre Excursionista de Lo Rat Penat.

Totes les excursions realitzades a pobles valencians presenten una quasi idèntica estructura: un grup de ratpenatistes, al voltant d'una vintena, es trasllada fins a un municipi per a donar satisfacció a les seues pretensions i ànsies culturals. Els desplaçaments es realitzaven, majoritàriament, en diumenge, dia de descans laboral, i es convertien en un vertader revulsiu per al poble visitat. També solien comportar la celebració d'un àpat o dinar (una paella, habitualment), que anava a càrrec de les autoritats locals, que, com podem comprovar, s'hi donaven cita per tal de rebre, acompanyar i atendre en totes les seues necessitats els il·lustres excursionistes. Anem per parts.

4.2.1 Alaquàs (desembre de 1880)

Una de les primeres activitats que realitzà el Centre d'excursions científicoliteràries i artístiques de Lo Rat Penat deu mesos després de la seua creació fou, precisament, visitar un poble de l'Horta: Alaquàs. Efectivament, s'hi desplaçaren a principis de desembre de 1880. D'Alaquàs els interessava, sobretot, l'observació i estudi del Castell-Palau renaixentista. Però també l'església parroquial, l'antic convent de dominics i la tradició laboral que lligava el nom del poble a la confecció de perols i cassoles, al treball del fang.

⁶⁰⁵ Sobre aquest viatge, vegeu: GARCIA, Conxa, i ROCA, Rafael, «Aldaia i Lo Rat Penat. Crònica d'una visita», *Festa, Aldaia*, 1996, p. 22-23.

⁶⁰⁶ Aquesta visita ha sigut publicada i analitzada per CAMPOS GONZÁLEZ, Àngels, «La visita de Lo Rat Penat a Picassent (1898)», *Festes de Sta. Cecília 1996, Picassent*, 1996.

Si hi ha alguna característica que identifica i uneix els pobles de l'Horta aquesta és, precisament, el conreu de la terra. Així, el primer que constatava l'anònim cronista d'aquella visita era la fama que per aquell temps gaudia Alaquàs, i que, segons ell, «*estriba en la prosáica fabricación de cazuelas y pucheros*»⁶⁰⁷. Allò realment interessant des d'un punt de vista artístic, però, i que portava els excursionistes a elegir aquest poble com a una de les primeres destinacions, era el Castell-Palau que hom qualificava com a «*un interesante specimen de lo que eran, hace tres o cuatro siglos, las residencias de los nobles valencianos en los lugares de su señorío*»⁶⁰⁸. Els setze expedicionaris que hi acudiren gaudiren amb la visió i l'estudi d'aquest monumental edifici. I hi desplegaren una activitat intel·lectual vasta i frenètica:

«*El cronista de la expedición, Sr. Ferrer i Bigné, tomaba apuntes; el artista, Sr. Bergon, reproducía con diestro lápiz los objetos más importantes; otros expedicionarios calcaban lápidas, examinaban después los libros del archivo parroquial, y sacaban el posible fruto de la breve visita a ese pueblo, que sin duda no ha sido objeto nunca de tan minuciosa inspección*»⁶⁰⁹.

Després, encara hi hagué temps per a visitar l'església parroquial de l'Assumpció, «*contigua al castillo, que abre sobre ella una tribuna*»; i fins i tot per a observar «*el antiguo convento de dominicos y después de mínimos, en cuya iglesia se venera la imagen de Ntra. Sra. del Olívan*», patrona d'Alaquàs. Finalment, «*para completar su visita, y en prueba de que no desdeñan ninguna manifestación del arte, por primitiva y vulgar que sea, visitaron los excursionistas algunos de los establecimientos de cerámica culinaria, que dan nombre a*

⁶⁰⁷ «Centro excursionista del Rat-Penat. Visita a Alacuás», *Las Provincias* (14-XII-1880).

⁶⁰⁸ *Ibidem*.

Sobre aquest edifici civil tan emblemàtic de l'Horta Sud, vegeu els meus treballs: «El poema de pedra. Notes històriques sobre el Castell-Palau d'Alaquàs», *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs 2000*, Alaquàs, 2000, p. 9-36; «El Castell de les tres torres», *Festes Majors*, Alaquàs, 2002, p. 20-35; i «La demolició de la torre del Castell», *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs 2004*, Alaquàs, 2004, p. 57-77.

⁶⁰⁹ «Centro excursionista del Rat-Penat. Visita a Alacuás», *Las Provincias* (14-XII-1880).

*Alacuás*⁶¹⁰. No podien deixar de fer-ho: «Los socios del Rat-Penat se enteraron con vivo interés de los detalles de esa popular fabricación, y el hábil artista Sr. Gargallo dejó, como recuerdo a los peroleros, un Cristo en pocos momentos modelado con el mismo barro de sus rústicos cazos. ¡Así sublima el arte lo más humilde y pobre!»⁶¹¹. Com a colofó, i a l'igual que passaria amb altres visites, aquesta «*instructiva jornada del Rat-Penat*» acabà amb la degustació d'una paella compartida amb les autoritats locals.

4.2.2 Manises (setembre de 1896)

L'objecte principal de la visita que el Centre Excursionista realitzà l'1 de setembre de 1896 a la localitat de Manises era examinar la fabricació de «*sus antiguos productos cerámicos, que tan alta estima alcanzaron, y que ahora ofrece el nuevo interés del renacimiento artístico de aquella industria*»⁶¹². Així, un reduït grup de ratpenatistes, al front dels quals estava Llorente, es desplaçaren fins a Manises, on foren rebuts per l'enginyer D. Rafael Valls i David, pel «*beneficiado de la iglesia parroquial*» D. Silverio Royo, i pel metge de la població D. José Gómez. El Sr. Valls i David, vertader especialista en l'art i la fabricació de ceràmica, exercí les funcions de *cicerone*. En la visita,

*«no se limitaron a las fábricas, objeto principal de su viaje. Examinaron los filtros o depósitos de sedimentación de las aguas potables de la ciudad; vieron el antiquísimo acueducto de la acequia de Manises, el cual ofrece la curiosa circunstancia de que el agua que va filtrando a través de aquella construcción, forma gruesas estalactitas, que dan a cada uno de los arcos el aspecto de una antigua gruta natural»*⁶¹³.

A més d'això, atragué l'atenció dels ratpenatistes «*la iglesia parroquial, dedicada a San Juan Bautista, obra del siglo pasado, de correcta y elegante traza. El altar mayor de esta iglesia, todo él de talla dorada, perteneció al*

⁶¹⁰ *Ibidem.*

⁶¹¹ *Ibidem.*

⁶¹² «Visita a Manises», *Las Provincias* (3-IX-1896).

⁶¹³ *Ibidem.*

convento de la Merced de esta capital. La iglesia tiene revestida la cúpula de las antiguas tejas de reflejos metálicos, que eran la especialidad de la industria en Manises»⁶¹⁴.

La jornada finalitzà amb la visita a dues fàbriques més de ceràmica: la de Francesc Valldecabres i Muñoz, que

«es uno de los que han dado el nuevo impulso a la industria de Manises, que había quedado reducida a la fabricación de azulejos y de vajilla barata, hecha a tomo. Ahora, empleando el molde, cambiando el esmalte de estaño por otros barnices más finos y transparentes, se produce en Manises la numerosa variedad de vasijas artísticas (...) con una baratura que asombra»⁶¹⁵,

i la dels germans Vilar, que *«es la más completa de aquel pueblo, y en ella pueden verse todos los ramos de esta manufactura. Comprende dos productos principales: los azulejos (rajoletes de Manises) y la vajilla para uso del pueblo (obra de Manises). La especialidad de ambas fabricaciones es la baratura»⁶¹⁶*. Tot això els portà a assenyalar que la fabricació de ceràmica de Manises era la més important del país, i el vertader motor econòmic del municipi:

«Para que se vea la importancia que hoy tiene la industria alfarera de Manises, basta decir que la venta de sus productos importa semanalmente unas 60.000 pesetas. Hay 36 fábricas de loza ordinaria, y nueve, si no recordamos mal, de azulejos. En este artículo, Manises ha desbancado a Valencia. (...) En cuanto a la loza, hay en España otros puntos en que se fabrica también vajilla ordinaria; pero ninguna tan buena y barata»⁶¹⁷.

Els ratpenatistes tomaren a les seues llars ben satisfets de tot el que havien vist i après a Manises, edificats espiritualment i emocional, i amb algunes mostres de ceràmica amb què els havien obsequiat els fabricants de la localitat.

⁶¹⁴ *Ibidem.*

⁶¹⁵ *Ibidem.*

⁶¹⁶ *Ibidem.*

⁶¹⁷ *Ibidem.*

4.2.3 Alaquàs i Torrent (desembre de 1897)

La visita de desembre de 1880 havia deixat el suficient bon gust de boca perquè dèsset anys després, a finals de 1897, els excursionistes de Lo Rat Penat tornaren a fer-se presents a Alaquàs, i d'allí es desplaçaren fins al poble veí de Torrent. D'aquesta nova excursió, el cronista en destacà l'excel·lent tracte humà rebut a totes dues poblacions: «*Lo más interesante y atractivo de esta excursión fue el agrado y cariño con que recibieron a los expedicionarios las autoridades y las personas más distinguidas de ambas localidades, acreditando con ello su cultura y su valencianismo*»⁶¹⁸. Cultura i valencianisme, convé que ho retinguem.

La ressenya que s'ocupa de la visita a Alaquàs fou publicada a *Las Provincias* el dilluns dia 13 de desembre. Els expedicionaris començaren per l'anàlisi del temple de l'antic convent de dominics i aleshores santuari de la Mare de Déu de l'Olivar, «*una de las más antiguas que se veneran en estos pueblos*»⁶¹⁹. La referència a la troballa de la Mare de Déu i la descripció de la nau central, juntament amb la resta d'altars laterals, conformaven bona part de la crònica. D'allí passaren al Castell-Palau senyorial, i en realitzaren, una altra vegada, detallat examen, històric i artístic. Finalment, inspeccionaren el temple parroquial de l'església de l'Assumpció, d'on destacaren les pintures del retaule de l'altar major, durant molt de temps atribuïdes a Joan de Joanes. Fins que se'ls acabà el temps programat, i hagueren d'agafar el tramvia que els portaria a Torrent.

L'escrit que es fa ressò de la visita realitzada a Torrent fou publicat l'endemà, dimarts dia 14 de desembre⁶²⁰. La lloança inicial que el poble dels granerers meresqué als ratpenatistes és més que eloqüent: «*Torrente es una de las mejores poblaciones de las cercanías de Valencia, y a todas aventaja como*

⁶¹⁸ «"Lo Rat-Penat" en Alacuás», *Las Provincias* (13-XII-1897).

⁶¹⁹ *Ibidem*.

⁶²⁰ «"Lo Rat-Penat" en Torrente», *Las Provincias* (14-XII-1897).

Setmanes després, la major part d'aquesta ressenya fou reproduïda pel diari local *La Crónica* (6-I-1898) amb el títol «El Centro Excursionista de "Lo Rat-Penat" en Torrente». A més, també donà informació de la sobretaula i se'n féu ressò d'alguns dels versos que s'hi recitaren. L'interés i l'atenció que *La Crónica* concedí a l'acte ratpenatista s'explica per la transcendència cultural i social de la visita, i pel fet que el seu director, Silverio Rivelles, fóra un dels organitzadors i de les personalitats locals que major protagonisme hi prengué.

alegre y despejada, por su buena situación, la amplitud de sus calles y la buena construcción de su caserío», a la qual cosa encara calia afegir «la creciente cultura del vecindario»⁶²¹. De fet, per aquella època bona part del terme municipal de Torrent constituïa una espècie de zona residencial per a les famílies benestants de València, «sitio predilecto para pasar el verano los que no puedan ausentarse mucho de la capital»⁶²², segons asseverava el cronista; i, en aquest sentit, Torrent també els interessava pel grau d'evolució i modernització que mostrava. Així, hom constatava, no desinteressadament, que

«aunque los excursionistas de Lo Rat-Penat van, según dice su canción, de poble en poble, de vila en vila, buscant memories del temps passat, les complace hallar, a la vez que los recuerdos antiguos, los modernos adelantos, y quedaron complacidos de la visita que hicieron el domingo a Torrente, y extraordinariamente agradecidos a las atenciones de las personas que figuran al frente de tan culta población»⁶²³.

Després d'esmentar totes i cadascuna de les personalitats locals que els havien rebut (alcalde, regidors, secretari de l'ajuntament, jutge, policies municipals, diputats provincials, advocats, vicaris, escrivans i farmacèutic), la crònica indica que la visita s'inicià per la torre mora, «*que ahora sirve de cárcel, y junto a la cual está el juzgado*»; i que, segons ens recorden els ratpenatistes, «*formaba parte del antiguo castillo de la población, y era el centro de la Encomienda de la orden de San Juan, a la que dio esta villa el rey Conquistador*»⁶²⁴. D'allí passaren a l'església parroquial, que «*recuerda la de San Andrés de Valencia, aunque el diseño peca de mezquino*»; comentari que indica que els expedicionaris no caïen en la lloança gratuïta i que, quan els calia ser crítics, ho eren. El «*gran retablo barroco, no desprovisto de gallardía*», «*algunas obras de arte dignas de atención*» i «*unos cuadritos, atribuidos a Ribalta, que están en el altar de la Virgen del Rosario*», foren els principals objectes d'atenció

⁶²¹ «"Lo Rat-Penat" en Torrente», *Las Provincias* (14-XII-1897).

⁶²² *Ibidem*.

⁶²³ *Ibidem*.

⁶²⁴ *Ibidem*.

dels excursionistes. Un tercer punt d'interés fou la «*visita artística al antiguo convento de Franciscanos, donde ahora tiene su casa central la nueva orden de Capuchinos terciarios de Nuestra Señora de los Dolores*»⁶²⁵.

Per últim, la jornada finalitzà «*de la manera más satisfactoria, con un buen banquete a la usanza del país (es decir, una sabrosísima paella)*»⁶²⁶. Igual que passava a d'altres pobles, l'àpat gaudit a Torrent pels membres de Lo Rat Penat té un significat especial. És important saber que «*sentáronse a la mesa, con los expedicionarios, las autoridades del pueblo y personas notables que las habían recibido, y sirvieron la comida seis hermosas y gallardas torrentinas, hijas de familias principales de la población*»; i que, fins i tot, «*para que tuviese más carácter valenciano la comida fue amenizada con música del país, con la cual adornaban afectuosas coplas dedicadas al Rat-Penat y a sus excursionistas*»⁶²⁷; és a dir, *albaes*.

Però allò que convé retindre, més que no els ornaments del dinar, és que «*con este motivo acudió mucha gente a la casa donde se celebraba el banquete en las afueras de la villa [molt probablement l'Hort de Trénor], tomando aquel acto el carácter de una verdadera manifestación popular*»; de manera que la visita dels excursionistes valencians al municipi de Torrent adquirí els tons d'una massiva festa popular. Finalment, i deprés dels parlaments de Facund Burriel Guillem —aleshores president del Centre— i de Teodor Llorente, per part dels excursionistes, i de l'alcalde i del jutge, per part de les personalitats de Torrent, «*se concluyó, como era de rigor, con una estrepitosa traca, cuando declinaba la tarde y llegaba la hora de regresar a Valencia*»⁶²⁸.

4.2.4 Aldaia i Alaquàs (gener de 1898)

Un mes després d'haver trepitjat l'Horta, el 30 de gener de 1898 els membres del Centre Excursionista hi tornaven per a visitar el poble d'Aldaia i novament el d'Alaquàs. Durant l'anterior excursió a Alaquàs havien adquirit el

⁶²⁵ *Ibidem.*

⁶²⁶ *Ibidem.*

⁶²⁷ *Ibidem.*

⁶²⁸ *Ibidem.*

compromís de compartir amb les autoritats un banquet fraternal, que en aquell moment no pogué realitzar-se per tindre'l aparaulat a Torrent. De manera que, segons deixà escrit el cronista, *«esta promesa motivó la excursión de ayer, aprovechándola los entusiastas Amadors de les glòries valencianes para visitar también la villa de Aldaya»*⁶²⁹.

En Aldaia foren rebuts pel ple del consistori municipal, amb l'alcalde i el secretari de l'Ajuntament al capdavant. La visita es restringí, quasi exclusivament, a l'església parroquial, *«objeto de detenido examen por los excursionistas más amantes del arte y de la historia»*⁶³⁰, sempre de la mà del rector i del vicari. La base del temple, el retaule de l'altar, les capelles de sant Esteve, del Crist dels Necessitats i de la Comunió, la imatge de pedra de la Mare de Déu de la Victòria i la façana de l'església, foren observats, datats i classificats pels excursionistes, els quals realitzaven el seu examen de la mà d'un erudit local, el metge D. Josep Oller. De tot, el que més els cridà l'atenció foren *«tres tablitas que hay sobre la mesa del altar»*⁶³¹, i que segons el seu criteri eren obra de Joanes.

Ara bé, com que tenien poc de temps, no tots els ratpenatistes es dedicaren a observar el temple religiós: *«El otro grupo de expedicionarios, más inclinado a lo presente que a lo pasado, se enteró del estado actual del pueblo, confirmándose en la idea de ser Aldaya uno de los mejores, más industriosos y más ricos de la huerta de Valencia»*⁶³². Aquest segon grup, molt més profà en les seues aspiracions culturals, realitzà un no menys interessant recorregut per les bodegues de vi, les fàbriques de rajoles i els tallers de palmitos locals, moviment industrial que a l'època atorgava renom i riquesa a Aldaia.

Al final de la ressenya, publicada l'endemà, ens avançaven ja part de la tercera visita realitzada a Alaquàs, l'objectiu de la qual era, principalment i a banda del dinar, analitzar amb deteniment l'antic convent de dominics i posteriorment de mínims. Aquesta excursió suposava, en certa manera, un complement d'aquella realitzada un mes abans, i en la qual havien centrat la seua

⁶²⁹ «Lo "Rat-Penat" en Aldaya», *Las Provincias* (31-I-1898).

⁶³⁰ *Ibidem.*

⁶³¹ *Ibidem.*

⁶³² *Ibidem.*

atenció en la inspecció del Castell-Palau i el temple de l'Assumpció. Ara, en canvi, es congratulaven de consignar que podien aprofitar el nou viatge a Alaquàs «*para examinar mejor el antiguo convento de Mínimos, albergue hoy de un instituto religioso, tan benemérito como lo es el de las Hermanas Oblatas de la Redención*»⁶³³. Realitzaren una descripció ben detallada de l'edifici, i també de l'activitat social i la història de l'orde religiós que l'ocupava.

Del convent passaren al dinar, preparat a casa del metge de la localitat, el Sr. Alfonso. A la taula seien totes les autoritats municipals, de manera que, en opinió dels ratpenatistes, «*resultó la comida muy gustosa y se prolongó mucho la conversación de sobremesa, quedando todos los excursionistas satisfechísimos de la amabilidad i cortesía de las personas que están al frente del honrado y culto pueblo de Alacuás*»⁶³⁴.

La ressenya finalitza amb una nota, a manera d'apèndix, molt interessant i significativa. Es tracta d'una reflexió del cronista —Llorente, quasi amb tota probabilitat— sobre el sentit que tenien les visites del Centre d'excursions científicoliteràries i artístiques de Lo Rat Penat, engegades dihuït anys enrere, i sobre els múltiples guanys socials i culturals que proporcionaven. Diu així:

*«No terminaremos este breve relato sin llamar la atención sobre lo que significan para el progreso literario, artístico y social las excursiones de Lo Rat Penat, y lo mucho que dice a favor de nuestras provincias valencianas el afecto con que son recibidos los excursionistas en todas partes y lo que este comercio de ideas va extendiendo la cultura. En esta misma excursión del domingo, los dignos representantes de Torrente consultaban con los presidentes, que han sido de Lo Rat Penat, sobre los Juegos Florales que piensan celebrar en aquella villa como parte de unos festejos muy solemnes que están preparando para el próximo verano. Ya es hora de que las fiestas de los pueblos no se reduzcan, en su parte profana, a la lidia de becerros y disparo de masclets»*⁶³⁵.

⁶³³ «Lo "Rat-Penat" en Alacuás», *Las Provincias* (2-II-1898).

⁶³⁴ *Ibidem*.

⁶³⁵ *Ibidem*.

De fet, en suport d'aquesta idea, el 6 de gener s'havia publicat al diari de Torrent *La Crónica* un article titulat «Jochs Florals» i signat per Zenón⁶³⁶.

Crec que la nota és una mostra diàfana de com Lo Rat Penat utilitzava aquestes excursions per a estendre el seu projecte cultural, fonamentat en l'expansió del sentiment valencianista i regionalista. Mitjançant el «comerç d'idees», Lo Rat Penat consagrava les visites al progrés literari, artístic i social, cultural, en suma. I sembla que la reacció de la gent dels pobles era positiva, trobava una bona acollida i, en alguns casos, donava el seu fruit.

4.2.5 Silla, Alcàsser i Picassent (novembre de 1898)

El diumenge dia 27 de novembre de 1898 els excursionistes de Lo Rat Penat aprofitaren la jornada de descans per a acostar-se fins a tres poblacions veïnes de l'Horta: Silla, Alcàsser i Picassent. En són testimoni les dues ressenyes que, en els dies immediatament posteriors, publicaren al diari *Las Provincias*. D'aquesta manera, una quinzena de personalitats, en la seua majoria intel·lectuals i lletraferits ratpenatistes de l'època, pujaren, a primera hora de matí, al tren de la línia de Xàtiva i baixaren a Silla. Allí foren rebuts per les autoritats locals, civils i eclesiàstiques. El primer comentari que els meresqué el poble fou per a assenyalar el progrés local: «*En pocos años ha ganado mucho en el aspecto urbano*»⁶³⁷. Així, l'expedició s'inicià amb la visita a «*la casa-castillo de la antigua encomienda de Montesa, donde reside ahora el municipio con todas sus dependencias, incluso las escuelas, y hay además un cómodo teatro*»⁶³⁸.

D'allí passaren —com era de rigor— a inspeccionar el temple parroquial de Silla, que «*ofrece bastante interés artístico, y los señores cura y vicario estuvieron amabilísimos, dando completa explicación de todo a los expedicionarios*»⁶³⁹. La consignació de les dades històriques més importants de l'església i de múltiples detalls artístics, tot ben barrejat d'anècdotes i de legendes, bastia i nodria la insaciable curiositat dels excursionistes. Pel que a

⁶³⁶ Zenón, «Jochs Florals», *La Crónica* (6-I-1898).

⁶³⁷ «"Lo Rat-Penat" en Silla», *Las Provincias* (28-XI-1898).

⁶³⁸ *Ibidem*.

⁶³⁹ *Ibidem*.

sants locals es refereix, el cronista apuntà que *«en el altar mayor se venera la imagen de la Virgen de los Ángeles, titular de la iglesia, y de San Sebastián, que es patrón de la villa. Pero la imagen más venerada en Silla, y cuya devoción se extiende también a los pueblos comarcanos, es la del Santísimo Cristo»*⁶⁴⁰.

És ben cert. Als expedicionaris no els passà per alt que la devoció popular al Crist —compartida per diversos pobles de l'Horta, com ara Silla, Massanassa, Alaquàs i Aldaia, i materialitzada en manifestacions artístiques tan belles i entranyables com el cant de la Carxofa⁶⁴¹—, és tot un element de cohesió comarcal. No debades comentaren que la Carxofa *«se celebra también en los pueblos de Aldaya y Alacuás. Fuera de esta provincia, nos dijo el señor cura que también la ha visto en Castalla, Ibi y Onil»*⁶⁴².

Després d'esmorzar mamprengueren la marxa cap a Alcàsser, que, segons els semblà, *«es un pueblo que justifica, aún visto de lejos, su arábigo nombre, porque domina su caserío la torre cuadrada y almenada de su viejo castillo»*⁶⁴³. Com a la resta de municipis de l'Horta el cronista també hi destacà l'«obsequiosidad» dels habitants de la localitat, *«que recibieron a los excursionistas con el mayor agasajo»*⁶⁴⁴. A Alcàsser visitaren l'antic castell, centre de la baronia, que per aquell temps havia sigut restaurat i transformat, i on segons fa constar la ressenya *«están instaladas hoy en él las oficinas municipales»*⁶⁴⁵. A banda, assenyalava que la torre i els calabossos, també visitats pels intrèpids intel·lectuals, es conservaven intactes.

A la mateixa plaça on estava situat el castell hi havia l'església, d'inevitable visita. Del temple parroquial allò que més els cridà l'atenció foren els quadres, *«una pintura de San Miguel que hay en dicho altar, otra de Santa Teresa, en uno de los del crucero, y unos frescos de la bóveda»*⁶⁴⁶, atribuïdes al famós pintor de cambra Vicent López, natural d'Alcàsser. Per això, després

⁶⁴⁰ *Ibidem.*

⁶⁴¹ Sobre el cant de la Carxofa, vegeu: DOLS I RUIZ, Joan F., «La Carxofa. Història d'una tradició», *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs 1988*, Alaquàs, 1988, p. 93-109.

⁶⁴² «"Lo Rat-Penat" en Silla», *Las Provincias* (28-XI-1898).

⁶⁴³ «"Lo Rat-Penat" en Alcácer y Picasent», *Las Provincias* (29-XI-1898).

⁶⁴⁴ *Ibidem.*

⁶⁴⁵ *Ibidem.*

⁶⁴⁶ *Ibidem.*

d'inspeccionar l'església visitaren la casa en què visqué aquell famós pintor, i fixaren l'atenció en la resta de cases típiques d'Alcàsser, sens dubte característiques i atractives:

«Es frecuente encontrar en las casas antiguas de nuestros pueblos, como lujosa ornamentación, relieves de yeso moldeados en las bovedillas de los techos. Estos dibujos son siempre del gusto del renacimiento, con cenefas, guimaldas, jarrones, pájaros y otros animales caprichosos. Nunca habíamos visto en ellos imágenes religiosas. En esta casa a que nos referimos, el motivo principal de dichos relieves son las imágenes de San Valero, obispo, y San Vicente, mártir»⁶⁴⁷.

I és que els excursionistes de Lo Rat Penat xifraven el delit dels seus descobriments culturals en l'observació de tot tipus de detalls, artístics i populars. De manera que, amb el bon regust que els havien proporcionat aquestes troballes —«*satisfechos de haber encontrado algo de nuevo en Alcácer*»—, continuaren el seu passeig cap al poble veí.

Després de travessar «*alegres campos y huertos de naranjos*», entraren a Picassent per l'antic pont de pedra, i quedaren parats amb la contemplació del venerable om que, fins fa quatre dies, ha sigut blasó sentimental i identificador per als habitants del poble: «*A la salida del puente y entrada del pueblo, hay un verdadero monumento del reino vegetal, un olmo tan grande como no hemos visto otro en este país, magnífico árbol de tronco recto y ramas muy bien distribuidas*»⁶⁴⁸. Els resultà tan bell i significatiu que arribaren a datar-lo: «*Tiene 83 años*», afirmaren. Juntament amb l'om, també notaren que la casa nobiliària dels marquesos de Dos Aigües, «*con su parque poblado de pinos y otros árboles forestales*», era una de les més valuoses del municipi.

A Picassent foren rebuts per les forces vives del poble —l'alcalde, el rector, el vicari, el jutge municipal, el tinent de la Guàrdia Civil i els metges— i també per una comissió de persones que havia acudit des de Torrent. Els grans avanços urbanístics i de serveis que havia experimentat Picassent en els darrers

⁶⁴⁷ *Ibidem.*

⁶⁴⁸ *Ibidem.*

anys foren l'objectiu de les primeres lloances ratpenatistes. Amb posterioritat, es produí la visita a l'església parroquial, de la qual n'és patró sant Cristòfor.

Una vegada finalitzada la inspecció ocular, les autoritats locals obsequiaren els excursionistes amb un dinar: «*una opípara comida*» en la que participaren una cinquantena de comensals, i en la qual no mancà «*la consiguiente animación, y a los postres se cruzaron manifestaciones afectuosísimas entre las autoridades y personas principales de Picasent y los socios de Lo Rat-Penat*»⁶⁴⁹.

La vesprada fou dedicada a visitar l'ermitori de la Mare de Déu de Vallivana, patrona de Picassent, «*uno de los más hermosos que hay en esta diócesis*»⁶⁵⁰. La ressenya refereix part de l'origen de l'advocació mariana i de l'erecció de l'ermita⁶⁵¹, que la tradició remunta al temps en què

«*mosén Miguel Carbó, presbítero, natural de Morella, establecido en Picasent, tenía una imagen de la Virgen, copia exacta de la de Vallivana, tan venerada en el Maestrazgo, y que, habiendo sobrevenido una horrorosa epidemia en el año 1738, la llevó a la iglesia parroquial para dedicarle un novenario. Desapareció de improviso la enfermedad, y entonces se acordó erigir para aquella imagen el actual ermitorio*»⁶⁵².

Com que, entre unes coses i altres, s'havia fet de nit, els excursionistes únicament tingueren temps de prendre el tramvia que els portaria de retorn a València.

4.2.6 Mislata (gener de 1899)

El matí de l'11 de gener de 1899 es reunien, «*bajo el maltrecho edículo que protege o debiera proteger los restos de la cruz divisoria de Mislata*»⁶⁵³, el grup d'expedicionaris que anaven a inspeccionar el terme municipal d'un poble que, de

⁶⁴⁹ *Ibidem.*

⁶⁵⁰ *Ibidem.*

⁶⁵¹ Sobre la devoció a la Mare de Déu de la Vallivana, vegeu: ARIÑO VILLARROYA, Antonio, *L'Horta en festes*, Torrent, 1992, p. 105-106.

⁶⁵² «Lo Rat-Penat» en Alcácer y Picasent», *Las Provincias* (29-XI-1898).

⁶⁵³ «Lo Rat-Penat» en Mislata, Cerdanet y Soternes», *Las Provincias* (12-I-1899).

tan proper a la capital com estava, havia merescut molt poca atenció par part dels ratpenatistes.

El primer que feren fou buscar l'antic lloc de Cerdanet, *«llamado así por su señor, micer Cerdán de Tallada, caballero del Consejo de S. M.»*⁶⁵⁴, i que, segons Escolano, estava situat al costat de la creu de Mislata. Hi constataren que *«el caserío subsiste; pero el nombre ha desaparecido de la memoria de sus habitantes»*⁶⁵⁵. L'exploració que hi realitzaren donà com a resultat el descobriment de l'edificació més antiga del lloc, d'on deduïren que, a jutjar pels detalls arquitectònics que conservava i per la seua preferent ubicació, *«parece indudable que aquella casa y las dos contiguas (que bien claro se ve constituyeron una sola), determinan la señorial morada, en donde hizo testamento y quizá falleció el esclarecido jurisconsulto valenciano D. Tomás Cerdán»*. A propòsit de l'antic propietari, Lo Rat Penat llançava la idea de col·locar una làpida commemorativa en aquella plaça, *«para rendir el merecido tributo a la memoria del ilustre escritor»*.

La descoberta de les restes de Cerdanet els animà a buscar les d'un altre antic poble veí: Soternes, *«del que apenas tendríamos noticia si no fuera por la ermita de San Miguel de Soternes»*. La inspecció els permeté descobrir una *«bonita iglesia perteneciente al arte ojival»*. D'allí passaren a la casa contigua, de la qual els cridà l'atenció l'arc apuntat que es conserva en la planta baixa, *«y tuvieron la suerte de tropezar con una joya del arte mudéjar»*: una bella portalada de fusta ornamentada de la qual, en opinió del cronista, deuria fer-se càrrec l'Acadèmia de Sant Caries.

A continuació visitaren l'antic canal romà que conduïa les aigües del riu Túria cap a la ciutat abans de la construcció de les sèquies. I, arribats a Mislata, foren rebuts pel rector, mossén Joaquim Martí i Gadea, conegut escriptor valencianista *«muy entusiasta de las cosas de nuestra tierra»*. De la mà de l'autor d'obres com el *Vocabulari monosil·làbic valencià-castellà* recorregueren tots els racons de la nau parroquial, dedicada a la Mare de Déu dels Àngels, i

⁶⁵⁴ *Ibidem.*

⁶⁵⁵ *Ibidem.*

contemplaren les obres d'art que aquell temple custodiava. Acte seguit, passaren al castell, «*situado en la Morería de Mislata, del que aún queda en pie una almenada torre*», i després de fer les oportunes fotografies abandonaren el poble, no sense abans agrair ben sincerament les atencions rebudes per part de mossén Martí i Gadea.

4.2.7 Torrent (maig de 1906)

Després de la visita a Mislata, haurien de passar set anys abans que els excursionistes no tornaren a trepitjar l'Horta. D'aquesta manera, el 4 de maig de 1906 una comissió de Lo Rat Penat, integrada per una quinzena d'expedicionaris, es desplaçà fins a Torrent. Era la segona vegada que visitaven aquell poble, i totes les personalitats locals, juntament amb entusiastes valencianistes, socis ratpenatistes i «*numerosos vecinos de la citada población*»⁶⁵⁶, acudiren a l'estació del tramvia per a rebre'ls. La visita a Torrent, molt ordenada, s'inicià per la Casa Consistorial, «*hermoso edificio del siglo XVII*». A continuació es desplaçaren fins al convent de la Mare de Déu de Mont Sió, on foren rebuts pels pares terciaris caputxins. A l'església del convent «*admiraron hermosas pinturas de la escuela de Ribalta (...); en la sacristía un lienzo de gran composición, copia del "Pasma de Sicilia", de Rafael, y en el huerto una piedra tumularia con un escudo de nobleza, blasones que también han examinado en diferentes casas de la población*»⁶⁵⁷.

El que més els cridà l'atenció de l'església parroquial foren, novament, les pintures, a més d'«*una porción de alhajas y riquísimos ornamentos sagrados del siglo XVII*» i «*una magnífica tabla gótica de las Almas*»⁶⁵⁸ ubicada a la capella de la Comunió. La visita a la torre mora, «*que sirve actualmente de cárcel de partido*», posaria el punt i final a aquesta segona inspecció que els ratpenatistes realitzaven a Torrent.

⁶⁵⁶ «Lo Rat-Penat en Torrente», *Las Provincias* (5-V-1906).

⁶⁵⁷ *Ibidem*.

⁶⁵⁸ *Ibidem*.

L'àpat «*para cincuenta cubiertos*» fou disposat en el «*espacioso chalet que en las afueras de la población posee el Sr. Fomes (...), en el amplio parque cubierto de flores y bajo espeso emparrado*»⁶⁵⁹, enmig d'una escenografia ben bucòlica, molt del gust de l'època. Com a la resta de poblacions, «*a los postres [se] pronunciaron sentidas frases de dedicación o de gratitud*»⁶⁶⁰. La vesprada donaria pas a la visita «profana», realitzada a les bodegues privades —«*sistema Jerez del vino de Realón*»— de D. Tomàs Miquel. I també a la creu de terme situada entre els camins de Picanya i València, la qual, «*conocida vulgarmente con el nombre de "Creu de Pere Mora", es de base triangular y su construcción parece remontarse a principios del siglo XVIII*»⁶⁶¹.

Finalment, abans d'abandonar Torrent, els expedicionaris encara visitaren «*la hermosa noria que posee D. Francisco Torán, en la que precisamente ayer se inauguró un motor de 40 caballos de fuerza, destinado a la extracción de agua para el regadío de los campos*»⁶⁶², testimoni, potser, de les primeres aplicacions agràries de la novella tecnologia coetània. Passat i present, punt final d'una jornada lúdica i festiva completa en la que els excursionistes foren acomiadats «*por los mismos señores que les recibieron a su llegada y por muchas otras personas que luego se unieron a la comitiva, o acudieron de exprofeso a saludar en su marcha a los Rat-Penatistas*»⁶⁶³; que, sens dubte, degueren sentir-se ben afalagats davant tanta hospitalitat i bellesa.

4.2.8 Quart de Poblet (maig de 1907)

La darrera de les visites del Centre Excursionista de Lo Rat Penat a la comarca de l'Horta Sud que he pogut documentar tingué lloc a principis de maig de 1907 i fou realitzada a Quart de Poblet. Una vintena de ratpenatistes es reunien de bon de matí a la desapareguda estació d'Aragó per a agafar el tren de la línia València-Llíria que els hauria de conduir fins a Quart. En arribar-hi foren

⁶⁵⁹ *Ibidem.*

⁶⁶⁰ *Ibidem.*

⁶⁶¹ *Ibidem.*

⁶⁶² *Ibidem.*

⁶⁶³ *Ibidem.*

rebuts, a peu de vagó, pel president de la Diputació de València, l'alcalde, el jutge municipal, el secretari de l'Ajuntament, el rector, el vicari, el comandant de la Guàrdia Civil, el tinent d'alcalde, diversos regidors i «*gran número de personas distinguidas de la población*»⁶⁶⁴.

El primer que feren fou adreçar-se a casa del president de la Diputació, Sr. Valldecabres, que els obsequià amb gran profusió de dolços i licors. Una vegada reparades les forces, es dirigiren cap a l'església parroquial, lloc d'obligada inspecció a la pràctica totalitat de pobles que visità el Centre Excursionista de Lo Rat Penat. Allí analitzaren les moltes meravelles que amagava el temple, entre altres l'altar major, que descrigueren de la següent manera: «*De clásico estilo churrigueresco, se venera a la Purísima Concepción, escultura de la escuela de Vergara; en las dos ménsulas laterales figuran dos hermosas imágenes de San José y San Onofre, y en las parades laterales aparecen cuatro cuadros de la escuela rafaelista*»⁶⁶⁵.

A les capelles laterals observaren una important taula del segle XV, procedent de l'escola valenciana però de marcada influència italiana, que representava a Sant Gregori el Magne i els pecats capitals, la imatge de Sant Nofre, patró de la localitat, i una nova taula de la Mare de Déu de Montserrat en la que llegiren la següent inscripció: «*A lahor de Nostre Señor Deu é de la sua beneyta Mare fonch fet lo present retaule per lourat En Nofre Choan Rios, natural del pnt. loch.— Any MDXXXVIII*»⁶⁶⁶. Inspeccionaren diverses pintures del segle XVII i un portapau, una butla del patriarca Ribera i, en la capella de la comunió, les escultures del Sant Crist i les Maries. També examinaren l'arxiu parroquial i, pels documents que allí trobaren, deduïren «*que este pueblo, al igual que la ciudad de Játiva, fue incendiado en la guerra de Sucesión por Felipe V*»⁶⁶⁷.

Del temple parroquial passaren al lloc on estigué enclavada la mesquita àrab, «*de la cual sólo quedan unos trozos de pared y el magnífico*

⁶⁶⁴ «"Lo Rat-Penat" en Cuart de Poblet», *Las Provincias* (10-V-1907).

⁶⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁶⁷ *Ibidem*.

algibe, capaz para más de 1.500 metros cúbicos y que surte de agua a toda la población durante el verano»⁶⁶⁸.

La visita a l'antic castell, residència del frares de Poblet, comportà una trista constatació per part dels excursionistes: «*¡Lástima que el escudo de sus dominadores haya sido picado por lamentable desconocimiento de los beneficios que reporta la heráldica!*»⁶⁶⁹. El recorregut que seguien els portà, a continuació, al pont romà que unia els pobles de Quart i de Paterna, a l'altra banda del riu Túria; i d'allí a la fàbrica de rajoles propietat del president de la Diputació. Aquella era la part lúdica de la visita, i en ella pogueren «*admirar los adelantos de la industria y de las artes*»⁶⁷⁰ que tant els entusiasmaren.

La darrera parada fou per a la Casa Capitular. I des d'allí es desplaçaren fins al domicili de l'alcalde, on havia de tenir lloc el dinar, «*la clásica paella*». A la sobretaula foren llegides poesies de Francesc Badenes Dalmau, Lluís Cebrian i Francesc Vilanova; així mateix, Llorente, en nom de Lo Rat Penat, pronuncià un discurs d'agraïment.

Abans d'agafar el tren de tornada a València encara tingueren temps de visitar l'ermita de Sant Nofre, que estava situada a uns cinc-cents metres de la població, i que era el lloc «*donde se dio la batalla contra los franceses en 1808*»⁶⁷¹. De camí a l'estació, «*no pudieron menos los expedicionarios de detenerse a visitar los domicilios de los inteligentes fabricantes de azulejos y teja catalana don Onofre Molins y D. Manuel Alcácer*»⁶⁷². I amb tan agradable visió posaren fi a l'excursió al municipi de Quart de Poblet, que tanca el cicle de visites de Lo Rat Penat a la comarca de l'Horta Sud.

4.3 Les quatre excursions-homenatge (1908-1911)

Com hem pogut comprovar, la freqüència amb què els membres del Centre d'excursions científicoliteràries i artístiques de Lo Rat Penat visitaren els

⁶⁶⁸ *Ibidem.*

⁶⁶⁹ *Ibidem.*

⁶⁷⁰ *Ibidem.*

⁶⁷¹ *Ibidem.*

⁶⁷² *Ibidem.*

diferents pobles del País Valencià durant el període 1880 i 1911 tingué el seu zenit a finals de la dècada dels anys 90, mentre que decaigué amb el canvi de segle. A més, i com hem comentat al principi, al llarg d'aquelles tres dècades les excursions no foren totes homogènies, sinó que n'hi hagué de diferents morfologies. Sense perdre el sentit primigeni amb què havien sigut concebudes —recordem-ho: la finalitat historicoartística i patriòtica—, algunes de les visites que es realitzaren durant la primera dècada del segle XX experimentaren una evolució, prengueren nous enfocaments i finalitats, en molts casos més ambiciosos, i segurament també conseqüència lògica del caire que amb l'entrada de la nova centúria experimentà el regionalisme.

A principis de segle XX els fundadors del Centre Excursionista de Lo Rat Penat o bé començaven a desaparèixer, o bé perdien el protagonisme que havien gaudit anteriorment i passaven a un segon terme. Únicament Llorente semblava mantindre incombustible la seua autoritat i protagonisme. A partir de 1908 els nous membres del Centre, els qui en prengueren les regnes i el relleu generacional, volgueren imprimir a les excursions un nou caràcter, tot accentuant-ne el sentit patriòtic i regional. I per això fou a partir d'aquest moment que tingueren lloc les quatre visites amb més repercussió social i mediàtica, les que, per entendre'ns, anomenarem «excursions-homenatge», ja que l'excusa o el motiu amb què s'organitzava la jornada era homenatjar a un personatge culturalment significatiu originari de la ciutat visitada que haguera destacat pel seu patriotisme i valenciania. Amb la qual cosa adquirien un valor simbòlic i emblemàtic ben patent: servien perquè la ciutat de València, bressol de la Renaixença i capital del regne, honorara, en la persona objecte de l'homenatge, al conjunt de la població visitada.

És en aquest grup de visites que cal incloure les que, significativament en anys consecutius, Lo Rat Penat realitzà a quatre de les principals ciutats del País Valencià: Alacant (1908), Castelló (1909), Vila-real (1910) i Borriana (1911). El fet que es tendira a viatjar més a la província de Castelló que no a la d'Alacant pot ser explicat per raons de proximitat amb la ciutat de València, i també de simpatia «ratpenatista»: n'hi havia més socis de l'entitat a les comarques del nord

que no a les del sud. D'altra banda, totes quatre magnes manifestacions cíviques i patriòtiques obeïen a un mateix esquema i intenció, i les cròniques més llargues i detallades que ens les relaten (i que ens permeten, juntament amb les de *Las Provincias* i l'*Almanaque*, analitzar-les) foren publicades, en valencià, a *Lo Rat-Penat. Revista Mensual* (1911). El canvi respecte a les visites primigènies es feia evident de múltiples i diferents maneres. Passem a veure-ho.

4.3.1 Alacant (novembre de 1908)

La primera i més sonada d'aquestes visites fou la que tingué lloc a la ciutat d'Alacant del 13 al 16 de novembre de 1908. Fins allí es desplaçà una colla de ratpenatistes per a inaugurar una làpida commemorativa del primer centenari de la mort de l'il·lustre historiògraf alacantí Príncep Pio de Savoia i comte de Lumières. Podem recrear aquella visita amb molt de detall perquè ens n'han pervingut cinc ressenyes: tres que aparegueren a *Las Provincias*⁶⁷³, una a l'*Almanaque «Las Provincias»*⁶⁷⁴, i una darrera —molt extensa— publicada en dos lliuraments a la *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*, escrita en valencià i signada per Santiago Cebrian Ibor⁶⁷⁵. Com que es tracta de la crònica més detallada, serà a través d'ella que analitzarem la gènesi i el desenvolupament de l'homenatge.

La col·locació de la làpida havia sigut acordada per Lo Rat Penat en sessió del 9 de juny d'aquell any, i a proposta de la secció d'Història i Arqueologia. I per a l'execució del projecte fou nomenada una comissió que estava integrada per Josep Martínez Aloy, Francesc Martínez Martínez i Francesc Almarche Vázquez⁶⁷⁶. Des de l'inici, però, la visita adquirí una simbologia molt més àmplia que el simple homenatge a l'historiador. I així, cinc dies abans de portar-se a terme el diari *Las Provincias* ja anunciava que

⁶⁷³ «Homenaje a Lumières», *Las Provincias* (9-XI-1908); «Fiestas centenarias. En honor del conde de Lumières», *Las Provincias* (12-XI-1908); i «Homenaje a Lumières», *Las Provincias* (14-XI-1908).

⁶⁷⁴ «Centenario del conde de Lumières», *Almanaque «Las Provincias» para 1909*, València, 1908, p. 195-199.

⁶⁷⁵ CEBRIAN IBOR, S., «Lo Rat-Penat en Alacant», *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*, 1, p. 26-44; i 2, p. 79-83. València, gener i febrer (respectivament) de 1911.

⁶⁷⁶ «Homenaje a Lumières», *Las Provincias* (9-XI-1908).

«la colocación de la lápida en honor de Lumières no constituirá sólo una glorificación de aquel benemérito sabio, sinó una manifestación de cariño, de simpatía fraternal, de consideración profunda entre dos capitales hermanas que hablan el mismo idioma, gozan del mismo cielo, les acaricia el mismo mar y van siempre unidas en las vicisitudes de su historia»⁶⁷⁷.

La idea de l'homenatge fou acollida amb gran entusiasme per les autoritats i institucions alacantines, de manera que decidiren organitzar «tres días de festes á la intelectualitat y memoria del celebrat conde de Lumières y convidant á la Diputación y Ayuntamiento de Valencia com afècte y germanía d'aquelles comarques y municipi»⁶⁷⁸.

D'aquesta manera, la comissió portadora de la làpida, integrada per vint-i-tres ratpenatistes (entre ells un ancià Teodor Llorente, president honorari de l'entitat) i una dotzena de representants de la Diputació i l'Ajuntament de València, partí el dia 13 de novembre de l'Estació del Nord de València. A més, «acompanyaben á estas comisions la Banda Municipal y els representants de la prensa de Valencia»⁶⁷⁹.

Després d'un llarg trajecte, «la entrada en les comarques del mig-día fon verdaderament triunfal»⁶⁸⁰. A cada estació, «el poble en masa» els aclamava i festejava amb lloes a València, Lo Rat Penat i Llorente. Així s'esdevingueren les rebudes a les estacions de Villena, Sax, Monòver, Elda, «y del tot indescriptible en la de Sen Vicent, ahon formen els chiquets de les escóles darrere de les sehues banderes y apinyada moltitut vitoreja, ouhint Lo Rat Penat complagut la realitat que pareixia ensomit dels primers vitols á la unió de la Regió Valenciana»⁶⁸¹. El viatge suposà, també, una gran descoberta de les comarques meridionals. Finalment, a Alacant els ratpenatistes foren rebuts per les autoritats i els representants de les corporacions provincials i als acords de la banda de la Societat Obrera de Mutxamel i els càntics de l'Orfeó d'Alacant.

⁶⁷⁷ *Ibidem.*

⁶⁷⁸ CEBRIAN IBOR, S., «Lo Rat-Penat en Alacant», *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*, 1, València, gener de 1911, p. 26

⁶⁷⁹ *Ibidem*, p. 27.

⁶⁸⁰ *Ibidem.*

⁶⁸¹ *Ibidem*, p. 27-28.

Per a anar fins a l'Ajuntament, on havia de tenir lloc l'acte de benvinguda, s'organitzà una comitiva «presidida per D. Teodor Llorente Olivares y D. Enrique Alberóla, y al seu costat el Gobernador y el Alcalde de Alacant»⁶⁸², que en passar per davant era aclamada per la turba que omplia els carrers i les avingudes d'Alacant. La jornada tingué fi amb els discursos de la rebuda oficial.

L'endemà, dia 14 de novembre, centenari de la defunció del comte de Lumières, era l'escollit per a la col·locació de la làpida. A les 10 del matí, i a la seu de l'Institut General i Tècnic, fou organitzada una multitudinària comitiva integrada per «totes les corporacions de la ciutat»⁶⁸³ —més d'una vintena— i els representants de Lo Rat Penat, «que dende son aloixament s'encaminá á la casa de la Ciutat, ahon havia segut colocada la lápida, mereixent en el trayecte entusiástiques demostracions d'afécte y simpatía»⁶⁸⁴. En arribar les comissions al lloc indicat, l'alcalde d'Alacant «oferí el cordó del domás que la cubría [la làpida] á D. Teodor Llorente, qu'als acórts de la marja Real el va descorrer»⁶⁸⁵.

Realitzat l'acte de descobriment, era arribat el moment dels discursos. El primer a prendre la paraula fou Enric Alberola, president accidental de Lo Rat Penat. En representació de l'entitat, «y en sa llengua oficial, qu'es vostra y nostra, perque tots som germans»⁶⁸⁶, felicità els alacantins i tingué unes paraules de record per a Lumières. Digué que els pobles en si no són més que zones geogràfiques, i que és per la grandesa dels seus fills que arriben a ser importants. Finalment, insistí en el signe de germanor entre valencians i alacantins que aquell acte representava, i que era sens dubte la finalitat última de l'homenatge. Desitjà

⁶⁸² *Ibidem*, p. 29.

⁶⁸³ I continuava: «Entre les que recordem, la banda Obrera Alicantina, chiquets de les escoles de primera ensenya, alumnes de la de Comèrs é Institut provincial, representants del Cós Consular, Càmbres Agrícola y de Comèrs, Escóla Normal, Associació de la Prensa Alicantina, Associació d'Escritors y Artistes, Ateneu, Club de Regates, Club Lucentí, Recreació-Club, Orfeó Alicantí, Montepío Económico, Societat Económica d'Amics del País, Escóla Modélo, Audiència, Jugsats Municipals y de Instrucció, música del regiment de la Princesa, Ajuntament d'Alacant y Diputació de la provincia», *Ibidem*, p. 30.

⁶⁸⁴ *Ibidem*, p. 30-31.

⁶⁸⁵ *Ibidem*, p. 31. La inscripció de la làpida resava així: «Al Excm. Sr. D. Antoni Valcarcel / Princip Pio de Saboya / Marques de Castel Rodrigo compte de Lumières / Fill il·lustre de Alacant / investigador expert de les antiguetats patries / en penyora de agraïment / Lo Rat Penat de Valencia / MDCCCVIII MCMVIII».

⁶⁸⁶ *Ibidem*, p. 32.

que «demá y sempre mos vejám com á comarques d'una mateixa regió Valencia y Alacant, germáns amorosíssims, fortament units en la santa y salvadora causa de la defensa comuna de nostres interesos y de nostres glóries»⁶⁸⁷.

El següent a prendre la paraula fou l'alcalde d'Alacant, Lluís Mauricio, que, com era d'esperar, insistí en l'esperit de germanor que havia d'unir per sempre més tots dos territoris, «pera que dure y perdure la unió entre Valencia y Alacánt»⁶⁸⁸.

A continuació, a la sala de sessions de l'Ajuntament tingué lloc un «suntuós banquet, obsequi d'esta Corporació als comisionats de Valencia»⁶⁸⁹. Les taules disposades a tal efecte acolliren dos-cents comensals, i en la presidència fou ubicat, juntament amb el Governador civil, un parent de Lumières i altres autoritats civils i militars, el president honorari de Lo Rat Penat, Llorente.

Una vegada finalitzat el dinar, «per la vesprada, de 4 á 6, en el kiosco de la hermosíssima Esplanada, va donar la nostra música municipal l'anunciat concért». Acte seguit, tothom es desplaçà fins al Teatre Principal, on havia de tenir lloc «la culta y patriótica festa lliteraria qu'en honor de Lumières se celebrava»⁶⁹⁰. La sessió començà amb la lectura d'un estudi crític de l'obra científica del Príncep Pio de Saboia, a càrrec de Frederic Clemente, i d'una «magistral bio-bibliografia», a càrrec de Miquel Elizaicin. La lectura d'un nou treball, «com á cult y adhesió al festejat Lumières»⁶⁹¹, del ratpenatista Francesc Martínez donà pas a la primera de les poesies a què havia donat lloc la visita. Es tractava de «Cap á Alacant. Als companys de "Lo Rat-Penat"»⁶⁹², de Leopold

⁶⁸⁷ *Ibidem.*

⁶⁸⁸ *Ibidem*, p. 33.

⁶⁸⁹ *Ibidem.*

⁶⁹⁰ *Ibidem*, p. 34.

⁶⁹¹ *Ibidem*, p. 35.

⁶⁹² Aquesta poesia fou publicada a *Las Provincias* (16-XI-1908), a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1909*, València, 1908, p. 289-290, i a *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*, 1, València, gener de 1911, p. 35-39.

La versió de *Lo Rat-Penat* porta el següent encapçalament: «Versos llegits en la solemne sesió celebrada en Alacant per a rendir homenaje a la memòria del comte de Lumières». I està datada «a la vora de la ria del Eo (Austúries). Novembre 1908». L'autor, que no havia pogut desplaçar-se fins a Alacant, esperonava els seus companys ratpenatistes amb versos de la següent índole: «En nostra llar valenciana/ aventem, germans, lo foch/ encenent una foguera/ d'Alacant a Castelló. (...) Entom de la vella soca/ creixen los jóvens retonys,/ d'ells traurem per a la lluyta/ lo ví novell generós»; mentre que a les alacantines «ayroses» els

Trénor, que segons Cebrian Ibor «va alsar una tempestat d'aplausos»⁶⁹³. «També fon molt aplaudit un conciensut articul del sabi catedràtic Sr. Altamira, abogant per la unió de les províncies que formaren l'antic reine de Valencia»⁶⁹⁴. I, a continuació, un dels plats més intensos de la jornada, la lectura —a càrrec de Josep Aguirre— de la poesia llorentina «Valencia y Alacant»⁶⁹⁵, que, si hem de fer cas del cronista, va «electrisar al públic»⁶⁹⁶. Totes dues poesies havien sigut compostes expressament per a l'acte. Com també els dos sonets castellans que escrigué L. Cánovas, titulats «En el centenario del conde de Lumiares»⁶⁹⁷.

L'alcalde d'Alacant, Sr. Mauricio, prengué novament la paraula per a realitzar un «himne á la dóna alicantina; y digué després qu'unes mateixes aspiracions y uns mateixos ideals unixen á Alacant y Valencia»⁶⁹⁸. El següent parlament fou el del representant de Lo Rat Penat, Sr. Alberola, que en un to abrandat, allunyat de la prudència amb què normalment s'expressava la Societat d'amadors de les glòries valencianes, exaltà el regionalisme ratpenatista i proclamà que «rompent les lligases del pesimisme enervant que l'aufega, resurgirá potenta y esplendorosa l'ánima levantina, influint en els futurs destinos de la patria»⁶⁹⁹.

Ben políticament significativa resultà, a continuació, la rèplica del Governador civil, encarregat de tancar la vetlada, que en castellà (fou l'únic dels oradors que s'expressà en aquesta llengua) digué «*que si el regionalismo, cuyas palpitaciones acababan de hacerle sentir tan hondamente, había de servir para amar a la patria, bendito sea; si, por el contrario, sobre él habían de caer todas*

deia: «Parleu nostra tendra parla,/ que en vostres llavis rosats,/ sona tan dolça que baixen/ els àngels per a escoltar. (...) Alenteu-nos en la lluyta,/ en estos tomeus de pau,/ y os duren en vasallatje/ els nostres llorers triunfals».

⁶⁹³ CEBRIAN IBOR, S., «Lo Rat-Penat en Alacant», *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*, 1, València, 1911, p. 35.

⁶⁹⁴ *Ibidem*, p. 40.

⁶⁹⁵ Aquesta poesia fou publicada a *Las Provincias* (16-XI-1908), a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1909*, València, 1908, p. 201-203, i a *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*, 1, València, gener de 1911, p. 40-42.

⁶⁹⁶ CEBRIAN IBOR, S., «Lo Rat-Penat en Alacant», *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*, 1, València, 1911, p. 40.

⁶⁹⁷ *Almanaque «Las Provincias» para 1909*, València, 1908, p. 267.

⁶⁹⁸ CEBRIAN IBOR, S., «Lo Rat-Penat en Alacant», *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*, 1, València, 1911, p. 42.

⁶⁹⁹ *Ibidem*, p. 42-43.

las maldiciones de los buenos españoles»⁷⁰⁰. I encara que finalitzà afirmant que, «afortunadamente, este regionalismo, por las manifestaciones que habéis hecho todos, es de la índole del primero, es santo; bien hayan los que lo profesan; yo me uno a ellos»⁷⁰¹, el ben cert és que el representant del govern central havia llançat la seua advertència sobre els ratpenatistes i els qui els secundaven: hi ha una ratlla que Madrid no permetrà que es traspasse. I no hi ha dubte que aquesta ratlla era política. Posteriorment, el sopar tingué lloc al creuer de guerra «Cataluña», «que'l govern va enviar com adhesió á les festes», i per invitació del seu comandant.

L'endemà, dia 15⁷⁰², estava previst realitzar una visita a Elx, «l'hermosa ciutat de les palmeres»⁷⁰³. No era la primera vegada que el Centre Excursionista de Lo Rat Penat s'hi desplaçava. En agost de l'any 1900 ja s'havia realitzat una llarga excursió per a assistir a la representació del Misteri que fou relatada per Valentino en cinc belles ressenyes⁷⁰⁴. Arribats a Elx, «els expedicionaris, acompanyats de les autoritats, del erudit cronista d'Elig (sic) Sr. Ibarra y de les més distinguides persones de la població, visitaren la hermosa iglesia, una de les millors del reine»⁷⁰⁵. Acte seguit passaren al no menys bonic i conegut Hort del Capellà, on «admiraren encantats (...) la vistosa palmera de múltiples braços, simétrics, raro y célebre eixemplar, cual fama ha pasat nóstres fronteras»⁷⁰⁶.

Fou allí on se serví un magnífic dinar, obsequi de la Diputació d'Alacant, per a 300 persones. «Aplegada l'hora dels brindis», prengué la paraula el president de la Diputació, que parlà de l'Exposició Regional que, al cap d'un any, havia de tenir lloc a València, i «escitá al pòble alicantí á que concurrisca á la mateixa, portant els productes de sa industria y de sos camps»⁷⁰⁷. A continuació, arribà el torn del president de la Diputació de València, Sr. Valdecabres, que, en

⁷⁰⁰ *Ibidem*, p. 43.

⁷⁰¹ *Ibidem*.

⁷⁰² Per error, a la seua ressenya l'autor parla del «día 16». CEBRIAN IBOR, S., «Lo Rat-Penat en Alacant», *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*, 2, València, 1911, p. 79.

⁷⁰³ *Ibidem*.

⁷⁰⁴ *Las Provincias* (11, 14, 17, 18 i 20-VIII-1900).

⁷⁰⁵ CEBRIAN IBOR, S., «Lo Rat-Penat en Alacant», *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*, 2, València, 1911, p. 79-80.

⁷⁰⁶ *Ibidem*, p. 80.

⁷⁰⁷ *Ibidem*.

la mateixa línia, «abogá també per la unió de Alacant y Valencia, com á mig de donar major reals á la personalitat de la regió llevantina»⁷⁰⁸.

El il·lustre poeta escribendo una poesia en un álbun en el huerto del Capellán Castaños, en Elche (Alacant) Foto. COLLADO

Els parlaments dels alcaldes d'Alacant i de València donaren pas al del ratpenatista Sr. Alberola, que «parlá esta vólta en castellá, trencant la costum de Lo Rat-Penat, á qui representava, en atenció á econtrarse allí moltes personalitats estranyes á la regió»⁷⁰⁹. De la intervenció d'Enric Alberola cal destacar la definició que realitzà del «regionalisme»: «*Un sentimiento de amor a la patria, que tiende, sin egoísmos particularistas, a engrandecer las regiones para mayor engrandecimiento de España; a provocar corrientes de vida regional, que, al extenderse y entrecruzarse, fecundicen todo el territorio de la nación*»⁷¹⁰. És molt probable que aquesta explicació vinguera provocada per la intervenció que, durant el dinar a l'Ajuntament d'Alacant, havia realitzat el Governador civil.

⁷⁰⁸ *Ibidem.*

⁷⁰⁹ *Ibidem*, p. 81.

⁷¹⁰ *Ibidem.*

Acte seguit, prengueren també la paraula el comandant del «Cataluña», el Governador civil, que declarà «no oposarse may á esta corrent regionalista, que considera sana si es seguixen les basses del regionalisme valenciá», i el diputat provincial Joan Esteve, un dels organitzadors de la trobada. L'honor de tancar els parlaments fou reservat a Llorente, que encara no havia fet cap al·locució pública des de la seua arribada a Alacant. El patriarca l'aprofità per a pronunciar el que amb el temps resultà ser el més famós de tots els seus parlaments, el popularment conegut com a «Discurs d'Elx»⁷¹¹. Al llarg de la seua intervenció, Llorente, qualificat com a «porta-éstandart del moviment valencianiste»⁷¹², «ficsá les aspiracions del regionalisme valentí (...). Digué que no vol el centralisme actual, pero que tampoc desitja que's trenquen els llaços nacionals». És a dir, realitzà un discurs eclèctic marcat per les pautes d'unitat política i de germanor regional en què s'estava desenvolupant la visita-homenatge.

Per la nit, la comissió valenciana fou obsequiada amb una vetlada, celebrada als salons del Casino, en què «una nutrida orquesta interpretá selectes pessas de ball, y les belles alicantines, flórs també valencianes, elegantísimament vestides, brillantaren aquells ben ataviats salóns; prolongantse la velada al rompent del matí del próxim día»⁷¹³.

L'endemà, dia 16, esperava als ratpenatistes el viatge de tornada. No hi hagué temps més que per a realitzar «les degudes visites de despedida y agrahiment»⁷¹⁴, i dirigir-se a l'estació, on foren acomiadats per representants de la província i de la ciutat, «de les forses vives y numerós públic»⁷¹⁵. L'eufòria regionalista desplegada convidava a l'optimisme, i segons el cronista, Santiago Cebrian Ibor, «se vea vategar (sic) allí un sentiment fondo y gran, ben encaminat á una aspiració que pot considerarse ya convertida en vera realitat: la unió

⁷¹¹ Amb el títol «La región valenciana. Discurso del Sr. Llorente en el banquete de Elche», fou publicat a *Las Provincias* (18-XI-1908). Hom pot trobar-lo reproduït a *Escrits polítics...*, p. 401-404.

⁷¹² CEBRIAN IBOR, S., «Lo Rat-Penat en Alacant», *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*, 2, València, 1911, p. 82.

⁷¹³ *Ibidem*.

⁷¹⁴ *Ibidem*.

⁷¹⁵ *Ibidem*, p. 83.

inquebrantable de Valencia y Alacant, y les ansies d'un temps millor que resucite la personalitat ferma y poderosa de la regió llevantina»⁷¹⁶. Poques vegades un ratpenatista havia sigut tan explícit.

Gràcies a la participació institucional i l'acceptació popular amb què fou acollida, no hi ha dubte que aquesta primera excursió-homenatge de Lo Rat Penat a Alacant esdevingué «un grandíssim aconteximent en la vida, en lo camí y progresiva marja de la Societat benemérita (sic) d'amadors de les glòries valencianes»⁷¹⁷, i que prengué un caire explícitament reivindicatiu, de germanor patriòtica, com potser no se n'havia conegut altre en tot el moviment renaixencista valencià⁷¹⁸. Un to que tingué la seua continuïtat en els anys posteriors amb les visites a les tres principals ciutats de La Plana: Castelló, Vila-real i Borriana, com ara tindrem ocasió de comprovar. De fet, a Elx, durant la darrera jornada, el representant de Lo Rat-Penat ja «anuncià la pròxima visita de Lo Rat-Penat a Castelló de la Plana, per a estrényer els lligaments de confraternitat llevantina»⁷¹⁹.

4.3.2 Castelló de la Plana (novembre de 1909)

N'hi ha tres ressenyes que ens expliquen l'excursió-homenatge que el 28 de novembre de 1909 realitzà el Centre Excursionista de Lo Rat Penat a Castelló de la Plana: dues d'anònimes i en castellà, publicades al diari *Las Provincias*⁷²⁰ i a l'*Almanaque «Las Provincias»*⁷²¹; i una l'altra, més extensa i detallada, sorgida de la ploma del ratpenatista Carles Sarthou Francesch i redactada en valencià, que fou publicada en dos lliuraments a *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*⁷²².

⁷¹⁶ *Ibidem*.

⁷¹⁷ *Ibidem*.

⁷¹⁸ Segons una de les publicacions llorentines: «*Estas hermosas fiestas fueron consideradas por todos como el primer paso para restablecer sobre sólidas bases la unión de las provincias del antiguo reino de Valencia*». «*Centenario del conde de Lumiares*», *Almanaque «Las Provincias» para 1909*, València, 1908, p. 199.

⁷¹⁹ CEBRIAN IBOR, S., «Lo Rat-Penat en Alacant», *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*, 2, València, 1911, p. 81.

⁷²⁰ «En Castellón. Honrando la memoria de Mosén Juan Cardona Vives», *Las Provincias* (29-XI-1909).

⁷²¹ «Lo "Rat-Penat" en Castellón», *Almanaque «Las Provincias» para 1910*, València, 1909, p. 287-288.

⁷²² SARTHOU FRANCESCH, Carles, «Lo Rat-Penat en Castelló», *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*, 3, p. 126-134; i 4, p. 176-183. València, març i abril (respectivament) de 1911.

El cronista de l'*Almanaque* començava la seua ressenya d'una manera ben significativa: «*La benemérita sociedad de Lo Rat-Penat quiso repetir (...) en Castellón lo que había hecho el año anterior en Alicante: obra de regionalismo y de fraternidad entre las tres provincias valencianas*»⁷²³. És a dir, que la connexió de totes dues excursions quedava explicitada des d'un principi: formaven part d'un mateix projecte.

Efectivament, el viatge a Castelló de la Plana pretenia repetir, en terres del nord, l'acte d'agermanament que l'any anterior s'havia portat a terme a Alacant. Aquest desig evidencia la necessitat d'unió i de reafirmació regional de les tres províncies valencianes que durant aquells anys els ratpenatistes sentiren. Per això els organitzadors, a l'hora d'omplir de contingut l'acte, pensaven novament en un homenatge:

⁷²³ «Lo "Rat-Penat" en Castellón», *Almanaque «Las Provincias» para 1910*, València, 1909, p. 287.

«Honrar la memòria del benemèrit patrici Mosén Joan Cardona Vives fon motiu per a noves manifestacions del esperit valencià, y ocasió per a qué les tres províncies germanes se donaren un efussiu abràs, confundint-se en el noble sentiment de recort a un inolvidable benefactor de Castelló y anant demprés al peu del monument del Conqueridor, com a sellar ant un ara santa els llaços de tota mena que les unixen»⁷²⁴.

Arribada la comissió de Lo Rat Penat a Castelló, integrada per una vintena de socis entre els quals destacava l'ancià Llorente, fou rebuda per «lo més granat de les forces vives de la població»⁷²⁵, és a dir, per les autoritats municipals i per representants de totes les corporacions i entitats locals. Així mateix, també hi havia membres de les diputacions i ajuntaments d'Alacant i de València. L'aleshores president de Lo Rat Penat, Leopold Trénor, lliurà a l'alcalde de Castelló la placa que honrava la memòria de mossén Cardona Vives, i tots els assistents, en comitiva convenientment disposada i ordenada, feren cap «al carrer de Caballers, fent alto front al casal del il·lustre mosén Cardona Vives, procedint-se a descobrir la llàpida que a la memòria de este dedica Lo Rat-Penat»⁷²⁶.

Acte seguit, i des del balcó de la casa de Cardona, Leopold Trénor llisqué un entusiàstic discurs que feia patent que Lo Rat Penat s'havia desplaçat fins a Castelló de la Plana per a «honrar a la noble, a la hermosa província germana, acabant de lligar en un abràs d'amor a València, a Castelló y a Alacant, perles de la gran corona del Reyalme Valencià»⁷²⁷. Trénor, però, també al·ludí al futur: parlà d'establir «punts de partida per a noves empreses d'amor patri», ja que, en el seu concepte, el moment era propici per a enaltir el sentiment regional. I d'això, en tenia bona part de culpa el Centre Excursionista de Lo Rat Penat: «Vuy més que may nosaltres, vells cantors de la Pàtria, de la Fe y de l'Amor — continuava Trénor— hem d'anar “De poble en poble, de vila en vila”, aventant la

⁷²⁴ SARTHOU FRANCESCH, Carles, *loc. cit.*, p. 126.

Sobre l'homenatjat, podeu veure la nota necrològica i la breu biografia, «D. Juan Cardona, presbítero», publicada al diari *Las Provincias* (27-XII-1890).

⁷²⁵ SARTHOU FRANCESCH, Carles, *loc. cit.*, p. 127.

⁷²⁶ *Ibidem*, p. 129.

⁷²⁷ *Ibidem*, p. 130.

flameta omil de la llar valenciana (...). Vuy aquella flameta omil ha encés eixa foguera maravellosa»⁷²⁸.

Al remat, el missatge del president de Lo Rat Penat era, *mutatis mutandis*, el mateix que mantenia des dels seus inicis l'entitat cultural: com més gran fem València més gran farem Espanya. Però s'havia experimentat un canvi en les formes, i ara hom proclamava el missatge d'una manera molt més abrandada. Per a salvaguardar-se'n de les possibles conseqüències també s'aixoplugaven en el tantes vegades explicitat apoliticisme. Però Lo Rat Penat, amb l'organització d'un acte d'aquestes característiques, d'afirmació patriòtica, prenia una dimensió política molt més evident i difícil de dissimular.

De fet, tenia la seua importància que davant de les autoritats polítiques i civils castellonenques, juntament amb representants de València i d'Alacant i una gran quantitat de veïns i encuriosits, hom poguera parlar lliurement i pública de «rememorar les glòries de la gran família valenciana» i de «projectes per a l'esdevenidor»: d'alçar «la Senyera, oriflama gloriosa d'un poble que vol anar a la vanguardia del progrés y treball, art y cultura, per fer més gran a Espanya, però sempre parlant, sentint y fent en valencià»⁷²⁹. Eren afirmacions que anaven una mica més enllà del que sempre s'havia atrevit a anar i proclamar Lo Rat Penat. En aquest sentit, els ratpenatistes se sentien pioners d'una croada, capdavanters, els fruits de la qual apareixerien en el futur. El primer pas, però, ja estava donant-se: consistia, segons paraules de Leopold Trénor, a entonar «himnes de pau i cants de germanor»⁷³⁰; i les connexions d'aquestes paraules amb la lletra de l'Himne de l'Exposició, també d'aquell any i hui oficial entre nosaltres, són ben explícites.

Acabat el discurs, començava el segon i no menys important dels homenatges cívics i patriòtics d'aquella jornada, i amb tal finalitat «se dirigí la manifestació a la plaça del Rey Don Jaume, en qual centre hi ha un monument al Conqueridor». «En el pedestal de la estàtua se col·locaren les artístiques corones de flors dels Ajuntaments y Diputacions de les tres províncies, del Casino Antiguo,

⁷²⁸ *Ibidem*, p. 130-131.

⁷²⁹ *Ibidem*, p. 132.

⁷³⁰ *Ibidem*, p. 133.

Círculo Católico y de Lo Rat-Penat. Les comisions flanquejaren el monument; la presidència penetrà en el recint del mateix; la plaça estava totalment ocupada per el públic»⁷³¹. Hi tingueren lloc quatre parlaments: el del vicepresident de la Diputació de València, el del diputat provincial d'Alacant, el del regidor de l'Ajuntament de València i el de l'alcalde de Castelló, i tots quatre posaren l'èmfasi en el «símbol de unió entre les tres províncies germanes»⁷³² que aquell acte representava. D'allí els manifestants passaren al Palau municipal per tal de gaudir d'un banquet preparat per a 110 comensals.

A la sobretaula, es repetiren els brindis i els parlaments, fins a un total de catorze, d'entre els quals voldria destacar algunes de les coses que digueren Llorente i, novament, Leopold Trénor. Segons el cronista de la jornada, Llorente «féu un calurós elogi de la filantròpica llabor de Mosén Cardona y de la unió de les tres províncies per a lograr la reconstitució del antich reyalme de València, dient que deixant a atres la organització dels mijos, a nosatros ens cumplix la tasca nobilíssima de afirmar este desitj nostre de unió, de reivindicació regional»⁷³³. No tinc cap dubte que quan el vell patriarca parlava de «la reconstitució del antich reyalme de València», i assegurava que a d'altres correspon «la organització dels mijos», s'estava referint als mitjans polítics que feren possible el que ells allí reivindicaven.

Així ho degué entendre també Leopold Trénor quan, entre altres coses, afirmà:

«Els valencians hem passat anys y anys sent valencianistes sense saber-ho, parlant y sentint, y en lo posible, dins de la individualisació de la idea, fent casi sempre en valencià. Volem que's complixca la lley fisiològica, qu'és també lley política, de que funcionen els òrguens, com a òrguens, y en la vida nacional ho són verament les regions. Per assò esperem del renaiximent de la vida regional la vitalitat fecunda y triunfadora de la vida nacional»⁷³⁴.

⁷³¹ SARTHOU FRANCESCH, Carles, «Lo "Rat-Penat" en Castelló. Conclusió», *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*, 4, València, abril de 1911, p. 176.

⁷³² *Ibidem*.

⁷³³ *Ibidem*, p. 179.

⁷³⁴ *Ibidem*, p. 179.

A quin tipus d'«òrguens» s'hi referia? Autònoms? Polítics, en qualsevol cas. I per això finalitzava la seua allocució d'una manera esperançada: «Brinde perquè d'esta festa, exultant de l'ànima valenciana, naixca algo més qu'una florada; fruyts pràctichs y duraders de defensa dels interesos morals y materials d'esta regió volguda»⁷³⁵, fruits que no podien ser sinó polítics. Així s'expressava en 1909 a Castelló de la Plana el president de Lo Rat Penat.

4.3.3 Vila-real (setembre de 1910)

Deu mesos després d'aquella jornada, el 6 de setembre de 1910 el Centre Excursionista de Lo Rat Penat tornava a La Plana amb una molt semblant intenció. La ciutat escollida, en aquesta ocasió, era Vila-real, i el personatge a homenatjar l'insigne músic En Francesch Tàrrega. El cronista de l'acte tomava a ser el ratpenatista Carles Sarthou Francesch, que aquesta vegada signava la ressenya únicament amb les inicials del seu nom, molt probablement per haver sigut designat com a organitzador de la visita, i tindre'n un destacat protagonisme⁷³⁶. Així, el primer que se celebrà foren les solemnes exèquies en honor de Francesc Tàrrega, «intepretant-se la gran missa de *Requiem* del mestre Hernández per nutrida orquesta, formada per els més valiosos elements musicals de Vila-real, Castelló y Burriana, que de eixa manera prestaren son personal concurs al homenatge que's rendia al mago de la guitarra»⁷³⁷.

Finalitzat l'acte religiós, s'organitzà una comitiva amb els membres dels Casinos i de les Societats locals, les autoritats eclesiàstiques, els representants de Lo Rat Penat i els membres del consistori municipal, que iniciaren els actes culturals i cívics de la diada dirigint-se «primer al antich carrer del Trinquet, dedicant-lo a En Tàrrega», i després a la plaça de Sant Pasqual, on «el alcalde D. Pascual Ramos descubrí una hermosa llàpida, fixada en la casa en què naxqué

⁷³⁵ *Ibidem*, p. 180.

⁷³⁶ S[ARTHO] F[RANCESCH], C[arles], «Lo Rat-Penat en Vila-real. Homenatge a En Francesch Tàrrega», *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*, 5, València, maig de 1911, p. 230-235.

⁷³⁷ *Ibidem*, p. 231.

Tàrrega»⁷³⁸. Acte seguit, el representant de la Junta de Govern de Lo Rat Penat, Sr. Sarthou Francesch, féu un discurs de glossa i lloança de les moltes virtuts que engalanaven l'insigne fill de Vila-real:

«Ab el funeral que s'acaba de celebrar ham pregat per l'ànima del benvolgut patrici, cristià fervient y cumplit cavaller. Al fixar la sensilla rajoleta que rotula de vell nou un carrer ab el nom de Tàrrega, al descobrir la artística inscripció lapidària que perpetuarà en l'esdevenidor l'humil casal ahont rodà son pobre bresol, ham vullgut llegar a les generacions que vindran la memòria del artiste incomparable, glòria de esta terra»⁷³⁹.

Després de l'emotiva al·locució de record i d'homenatge, «la comitiva tornà novament a la casa de la Vila, ahont se disolgué».

Per la nit tingué lloc, al local propietat de D. Josep R. Latorre, una vetlada en honor del «mago de la guitarra», En Francesc Tàrrega, presidida per l'alcalde de Vila-real i molt concorreguda. Allí es féu lectura d'un «bon discurs necrològich», a càrrec del senyor Godofred Gimeno. El deixeble predilecte de Tàrrega, Sr. Fortea, «tocà a guitarra vàries compossicions» del mestre, i també tingueren lloc diverses lectures poètiques dedicades a la memòria de l'homenatjat. La clau d'or que posà fi a l'acte cívic i social, molt menys abrandat que el de Castelló però amb un contingut cultural més remarcant, fou l'estrena d'un «hermós himne a tota orquesta y cors que fon ovasionat»⁷⁴⁰, amb lletra, «en valencià», del vila-realenc Carles Sarthou Carreres i música del mestre Goterris. No consta que Llorente, per aquelles dates ja molt minvat de salut, hi fóra present.

4.3.4 Borriana (juliol de 1911)

La quarta i última d'aquestes visites, la que tanca el cicle d'«excursions-homenatge» que Lo Rat Penat realitzà entre els anys 1908 i 1911, tingué lloc a Borriana el diumenge dia 2 de juliol de 1911, i, per diverses raons, prengué un

⁷³⁸ *Ibidem*, p. 231.

⁷³⁹ *Ibidem*, p. 232.

⁷⁴⁰ *Ibidem*, p. 235.

caire molt especial. Ja que estigué marcada per la defunció de Llorente, esdevinguda a València la matinada d'aquell mateix dia.

La més llarga de les cròniques que ens n'ha pervingut està signada per Carles Sarthou Carreres, vila-realenc resident a Borriana i soci ratpenatista. Amb els precedents d'Alacant, Castelló i Vila-real s'havia creat una certa tradició, i era per això que Sarthou Carreres començava la seua ressenya afirmant que Lo Rat-Penat, «seguint sa noble y profitosa tasca de rendir tribut a tot quant fon gran en nostre antich reyalme, allumenant ab els raigs de son ingeni les foscúries del passat, decidí fer un homenage al esclarit fill de Burriana En Rafel Martí Viciano, historiador insigne y preclar lliterat»⁷⁴¹.

Entre els preparatius de la jornada cal destacar la invitació oficial als actes que el dia anterior l'alcalde de la ciutat, En Josep M. Sabater, havia enviat a totes les societats i autoritats locals, i en la qual no dubtava a afirmar que «Burriana en massa sabrà mostrar-se a la altura de sa justa fama y provarà demà sa cultura als representants de la intel·lectualitat valenciana, que desinteresadament vindran a honrar la memòria de un il·lustre burrianench»⁷⁴².

L'expedició valenciana que es desplaçà aquell diumenge fins a Borriana sumava un total de vint-i-sis socis. Molts ratpenatistes que en un principi tenien prevista l'assistència, com ara Josep Sanchis Sivera, Josep Bodria i Josep Martínez Aloy, optaren finalment per romandre a València, ja que a primera del dia s'havia conegut la notícia de la mort de Teodor Llorente i Olivares. Conformada la comitiva, amb les autoritats borrianenques al front, hom es dirigí a la casa capitular enmig de les aclamacions i els vitors de més de sis mil persones. A mitjan matí, i al saló principal de l'Ajuntament, tingué lloc una sessió literariapologètica d'homenatge a Martí de Viciano. Inicià els parlaments el representant de Lo Rat Penat, Lluís Cebrian Mezquita, que després de saludar les autoritats i el poble de Borriana «dedicà un tendre recort en sentides frasses al

⁷⁴¹ SARTHOU CARRERES, Carles, «Lo Rat-Penat en Burriana. Homenatge al historiador Viciano», *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*, 9, p. 439-445; i 10, p. 463-476. València, setembre i octubre (respectivament) de 1911.

⁷⁴² SARTHOU CARRERES, Carles, «Lo Rat-Penat en Burriana. Homenatge al historiador Viciano», *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*, 9, p. 440.

malograda poeta Llorente»; i passà, «dempres de atinats preàmbuls y oportuns comentaris, a ocupar-se de la personalitat del personaje que motivava la solemnitat, de Martí de Vicià, al qual estudià en ses dos principals aspectes d'historiador y de llenguista»⁷⁴³. A continuació tingueren lloc diverses intervencions, lectures poètiques i salutacions, totes de benvinguda a Lo Rat Penat i de record a l'homenatjat, entre les quals cal destacar el telegrama d'adhesió a l'acte que des de Barcelona envià la «Il·lustració Catalana»⁷⁴⁴.

El traspàs de Llorente marcà molt emotivament el caire d'aquella sessió literària, i és per això que, al remat, «el ratpenatista resident en Burriana, Sr. Garcia Collado, dempres de breus paraules dedicant un recort al gran Llorente y ser a final de sessió, llixqué ab sentimentalisme la preciosa poesia del mestre "Testament", qual lectura s'escoltà ab respectuós silenci»⁷⁴⁵. Per últim, l'alcalde de Borriana, «ab veu conmoguda y en correcte valencià», donà les gràcies i «terminà dient: "Lo Rat-Penat grava hui en marbres el nom d'un il·lustre fill de Burriana. Els fills de Burriana gravem hui en nostre cor el nom de Lo Rat-Penat"»⁷⁴⁶.

Els parlaments donaren pas a la manifestació cívica que recorregué els carrers de la població fins al palau municipal, on «muntàrem els comissionats al entaulat construït al efecte, y el senyor Alcalde tirà del cordó de artística cortina roja i groga coronada per gran rat-penat, y quedà descuberta la hermosa llàpida motiu de la excursió. El moment d'entusiasme fon indescriptible»⁷⁴⁷. Acte seguit, prengué la paraula l'altre Sarthou, Carles Sarthou i Francesch, i dirigí unes breus paraules als assistents que tingueren per protagonistes els llaços de germanor entre Borriana i València, i, como no, el malenconiós record de Llorente: «El cor plora, plora llàgrimes de sanc per la mort del nostre mestre En Teodor, pèrdua

⁷⁴³ *Ibidem*, p. 443.

⁷⁴⁴ Diu així: «A Carles Sarthou, advocat, Burriana. Agrahirem abrassi excursionistes Rat-Penat durant visita germanor per homenatge historiador Vicià. Il·lustració Catalana». SARTHOU CARRERES, Carles, «Lo Rat-Penat en Burriana. Conclusió», *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*, 10, València, octubre de 1911, p. 464.

⁷⁴⁵ *Ibidem*, p. 470.

⁷⁴⁶ *Ibidem*, p. 470.

⁷⁴⁷ *Ibidem*, p. 471. La inscripció de la làpida resa així: «Al fill il·lustre de esta ciudad Rafel Martí de Vicià, historiador insigne y sabi apologiste de nostra llengua. Lo Rat-Penat. MCMXI».

inmensa per a les valencianes lletres, per a la nació sancera». «Sentida peroració» que, tanmateix, no estigué exempta d'una certa càrrega reivindicativa: «Tots davant de la fossa auberta a les hores de En Teodor Llorente renovem nostres ànsies de una intensa saturació de valencianisme, puix no cap ducte que tornarem a ser grans quant tomem a pensar y a sentir en valencià»⁷⁴⁸, proclamà Sarthou des de dalt del cadafal. I «ab un viva al *Rat-Penat*, acabà la part oficial del programa de la festa», segons que constata el cronista.

La part lúdica de l'homenatge estigué centrada per l'àpat, una paella que fou cuinada i menjada al jardí que l'excalde de València, En Josep Maria Sales, tenia als afores de Borriana. Durant la sobretaula hom decidí suprimir els brindis, «per no dar-li pretensions de banquet a la paella familiar oferida per l'Ajuntament als expedicionaris»; però, així i tot, «después de petar la traca, se recitaren vàries poesies»: «Hasta mitj vespre duraren les converses del café, cuals versaren en sa majoria sobre asunts històrichs y lliteraris, y alabances de la festa»⁷⁴⁹. Després, encara hi hagué temps perquè els membres del Centre Excursionista visitaren l'església parroquial, l'arxiu, «ont se conserva un protocol del sigle XVI ab escritures signades y firmades per lo notari Martí de Viciana»⁷⁵⁰, i un torreò, «rest de mur anterior a la reconquesta». Malgrat que també fou dedicat un cert temps i atenció a la investigació històrico-artística, no hi ha dubte que el motiu fonamental de la visita dels ratpenatistes era tot un altre.

4.3.5 La dimensió política dels homenatges ratpenatistes

Resulta evident que aquestes quatre excursions suara analitzades tingueren uns plantejaments i unes pretensions prou diferents d'aquelles altres que, trenta anys abans, moveren els membres del Centre d'excursions científicoliteràries i artístiques de Lo Rat Penat. Per començar cal dir que totes quatre foren acompanyades d'un homenatge a un prohoms insigne de la ciutat

⁷⁴⁸ *Ibidem*, p. 473.

⁷⁴⁹ *Ibidem*, p. 474-475.

⁷⁵⁰ *Ibidem*, p. 475.

Sobre l'activitat notarial del borrianenc Martí de Viciana podeu consultar CHINER GIMENO, Jaume J., «A l'entorn d'un protocol de Rafael Martí de Viciana», *Anuari de l'Agrupació Borrianenca de Cultura*, V, Borriana, 1994, p. 45-58.

visitada, i que, per tant, tenien una intenció reivindicativa molt més diàfana que les dels inicis, més artístiques i culturals. Ara es tractava, sens dubte, d'actes d'afirmació i germanor regional, ben premeditats i organitzats que aconseguien mobilitzar masses locals.

Significa això que els fills i els hereus de la Renaixença valenciana, per aquests anys, ja havien abandonat la consigna «apolítica»? No hem d'oblidar que, decrepit i tot, un dels protagonistes dels homenatges d'Alacant (1908) i de Castelló de la Plana (1909) —tot sembla indicar que els més importants d'aquest cicle— havia sigut Llorente, el més abrandat defensor i propagador de l'apoliticisme renaixencista; i que en els de Vila-real (1910) i Borriana (1911) la seua ombra, la seua ideologia, continuava present i actuant. Ara bé, sembla prou evident que tant en els inicis de la Renaixença com en els últims dies de la seua vida Llorente defensà l'apoliticisme per convenciment, però també com a estratègia, i que la situació social que presentava el País Valencià no era la mateixa en 1880 que en 1908. L'apoliticisme servia d'arma tranquil·litzadora de tots aquells que miraven el moviment literari amb recels polítics, que acusaven els ratpenatistes de separatistes.

Per a declarar-se renaixencista en la societat valenciana de finals del segle XIX calia obrar amb molt prudència. Perquè la major part de la intel·lectualitat valenciana del moment era indiferent, quant no contrària, a la causa renaixencista. I els partits polítics espanyolis temien les conseqüències que poguera ocasionar aquell incipient fervor històric, lingüístic i literari, regional. Els recels de «moviment polític camuflat» estaven a l'ordre del dia, i els renaixencistes valencians foren, sovint, acusats de separatistes, de no estimar suficientment la pàtria espanyola, i per això tingueren la necessitat de justificar, a tort i a dret, la seua voluntat apolítica.

Em sembla que les manifestacions cíviques d'Alacant, Castelló de la Plana, Vila-real i Borriana resultaren ben diàfanes, en aquest sentit. No només es tractava de portar i redescobrir la Renaixença als pobles, que també, sinó d'estrényer els llaços de germanor que unien les tres províncies valencianes, d'enfortir la regió valenciana en tant que realitat «política». Els actes de

reivindicació regional que s'hi produïren foren fruit de l'evolució lògica de la Renaixença «apolítica» —política, al cap i a la fi— que els membres de Lo Rat Penat feia dècades que portaven a terme. I crec que les excursions-homenatge que acabem d'analitzar foren conseqüència dels bons resultats de la trajectòria precària però continuada, perseverant, d'unes quantes dècades de Renaixença valenciana. La visita a Castelló de la Plana fou anunciada «com a derivació natural y complement llògich dels anhels patriòtichs d'esta Societat»⁷⁵¹. Lo Rat Penat fou capaç de mobilitzar, per a aquests homenatges, a les autoritats polítiques del moment: diputats, alcaldes i regidors, que se sumaren amb cordialitat a aquells actes de patriotisme i germanor regional. Això indica que no hi havia cap intenció de convertir els homenatges en actes marginals, sinó que hom pretenia que foren efectius.

És en aquest sentit, precisament, en el de l'avanç tímid però eficaç, que cal llegir el discurs llorentí «La región valenciana. Discurso del Sr. Llorente en el banquete de Elche»⁷⁵², pronunciat durant els actes de la visita de Lo Rat Penat a Alacant el 1908. Alfons Cucó, que va dedicar algunes pàgines a examinar aquest document, crec que no va saber entendre'l correctament, en veure-hi únicament repercussions «negatives» i un «felibritge conservador i narcisista»⁷⁵³. El primer que he de dir és que Cucó analitzà el discurs de Llorente de manera aïllada, descontextualitzat. No tingué en compte ni els motius ni les claus de les visites a Alacant i a Elx, ni l'esperit que impulsava els organitzadors ni els actes que allí s'havien realitzat, ni tampoc tota la resta de parlaments que, abans del de Llorente, les autoritats presents havien pronunciat. I, sincerament, sense analitzar la visita que entre el 13 i els 16 de novembre de 1908 els ratpenatistes realitzaren a Alacant i Elx, sense tindre en compte els discursos, els poemes i les intervencions de les autoritats —i ben significativament del Governador civil—, resulta ben difícil entendre el discurs del patriarca de la Renaixença valenciana.

⁷⁵¹ SARTHOU FRANCESCH, Carles, «Lo Rat-Penat en Castelló», *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*, 3, València, març de 1911, p. 126.

⁷⁵² *Las Provincias* (18-XI-1908). Reproduït a LLORENTE OLIVARES, Teodor, *Escrits polítics (1868-1908)*, a cura de Rafael ROCA RICART, València, 2001, p. 401-404.

⁷⁵³ Cucó, Alfons, *El valencianisme polític 1874-1936*, València, 1971; 2^a ed. ampliada i revisada, ed. Afers, Catarroja-Barcelona, 1999, p. 52.

Allò que Llorente somiava, allò que hi «veia», era unió regional —força política?— i progrés: material —industrial i econòmic—, però també espiritual. La clau d'aquest progrés raïa en la unió dels valencians i la defensa dels seus interessos comuns. Això, que potser ser —i de fet ha sigut— interpretat com un discurs conservador i paternalista, permetia veure-hi també un component cultural i «polític» reivindicatiu, un desig descentralitzador. Quants anys feia que algú, al País Valencià, no s'havia atrevit a parlar públicament d'una «regió valenciana» pròspera econòmicament, i amb identitat i personalitat pròpia, com ho féu en 1908 Llorente?

Potser els historiadors que tant han criticat aquest discurs esperaven que Llorente, que havia sigut dues vegades cap del partit conservador a València, parlara d'independència política, ni tan sols de federalisme (el doctor Faustí Barberà, el més agosarat dels valencianistes coetanis, tampoc no ho féu⁷⁵⁴)? Però Llorente havia de saber que la descentralització i la reivindicació d'una personalitat diferenciada són els primers passos cap a l'autonomia política. En conseqüència, arribà fins allà on podia arribar, fins on els seus condicionaments personals i els de la societat valenciana del moment li permeteren.

Tomem al principi: la reivindicació cultural que, a través de l'excursionisme, portà a terme la nostra Renaixença fou tan profunda com la societat civil valenciana del moment desitjà. Fins i tot en el supòsit de no tindre'n clares ni les conseqüències ni l'abast, tant Llorente com la resta de protagonistes de la Renaixença havien de saber que, amb el temps, la reivindicació cultural que ells protagonitzaven comportaria una reivindicació política, com de fet així s'esdevingué. I, en la meua opinió, els homenatges ací analitzats foren una de les primeres mostres d'aquesta evolució.

La Renaixença valenciana, no cal dir-ho, intentà superar com bonament pogué tots els obstacles i entrebancs que els mateixos valencians li posaren per tal de barrar-li el pas, de fer-la caure. I el seu fruit fou tan generós com els propis valencians estaven disposats a permetre. Cap projecte cultural o polític no pot ser

⁷⁵⁴ Vegeu: BARBERÀ MARTÍ, Faustí, *De regionalisme i Valentínicultura. Discurs vell y comentaris nous*, València, 1910.

fecund si no compta amb l'adhesió popular i l'aprovació dels seus dirigents socials. I és justament per això, per haver hagut de lluitar contra tot tipus d'hostilitats, que els guanyats que proporcionà el moviment renaixentista, des de l'excursionisme en aquest cas, esdevingueren tan positius.

4.4 Les visites a València ciutat (1896-1911)

El tercer tipus de visites que el Centre Excursionista de Lo Rat Penat practicà foren aquelles realitzades a diferents indrets i monuments de València ciutat. Es tracta d'excursions que, per la seua proximitat i morfologia, presenten unes característiques diferents a les anteriors, ja que necessitaven molta menys preparació (no inclouen ni desplaçament ni dinar); i que, atesa la freqüència cronològica amb què foren practicades, els ratpenatistes qualificaren com a «hebdomadàries»⁷⁵⁵.

La pràctica de visites a diferents indrets de la ciutat de València s'inicià molt aviat, a principis de 1881. D'aquesta manera, a la *Revista de Valencia* de febrer d'aquell any podem llegir:

*«El Centro excursionista ha introducido la cómoda novedad de visitar, no solamente los monumentos, ruinas y parajes más o menos apartados de Valencia, sino los que encierra en su seno la Ciudad; la primera de estas visitas urbanas ha sido para el antiguo convento de dominicos, convertido hoy en Capitanía general y Parque de Artillería, cuyo destrozado claustro y bien conservada aula capitular son quizás los mejores restos de la arquitectura gótica en Valencia, y debieran ser más conocidos»*⁷⁵⁶.

Tanmateix, no ha sigut sinó fins a 1896 que he pogut localitzar a la premsa la primera de les ressenyes que ens relata aquest tipus de visites «urbanes», possiblement perquè, de les realitzades abans d'aquell any, o no se n'escrivia crònica o no es publicava.

⁷⁵⁵ «Visitas hebdomadarias de "Lo Rat-Penat"», *Las Provincias* (13-IV-1899).

⁷⁵⁶ «Crónica mensual», *Revista de Valencia*, 1 de febrer de 1881, p. 193.

Pel que fa a les ressenyes publicades, des de març de 1896 fins a març de 1911 n'he comptabilitzat un total de quaranta-cinc. Però cal destacar que la major part d'elles —vint-i-nou—, es produïren en un sol any: entre agost de 1898 i agost de 1899, època de màxima efervescència excursionista, en què era president del Centre el Sr. Facund Burriel Guillem (1893-1899) i en què, com ja hem pogut comprovar, també se concentren la major part de visites als pobles valencians.

La lloable finalitat d'aquestes visites diguem-ne «casolanes» era la de descobrir les joies artístiques i arquitectòniques que amagava la ciutat de València i que, sovint, passaven desapercebudes a la major part dels seus habitants. Els ratpenatistes acostumaven a triar els llocs que calia inspeccionar advertits per les indicacions d'algun historiador local, com ara el mateix Llorente, Josep Martínez Aloy o Roc Chabàs. O pel simple plaer de conèixer més detingudament i analitzar aquells llocs i edificis que, de tan pròxims, mai no s'havien parat a observar.

La pràctica totalitat dels desplaçaments es realitzaren dins del casc urbà de la metròpoli, encara que en trobem alguns que tingueren lloc als afores i, fins i tot, a algun municipi veí, com ho era aleshores Benimaclet. En funció de

les característiques del lloc examinat, les visites del Centre Excursionista de Lo Rat Penat a València ciutat poden ser classificades en tres grups diferents:

a) Visites a edificis religiosos i sagrats. Puc confirmar que se'n realitzaren vint-i-huit, a la pràctica totalitat de les esglésies valencianes del moment, a les més antigues i interessants, si més no. Aquest tipus d'excursions foren les més abundants i freqüents, i tenien per objecte la inspecció dels temples i de les joies pictòriques, escultòriques i arquitectòniques que les parròquies i convents capitalins amagaven. S'ha de dir que a la pràctica totalitat de llocs visitats foren acollits ben gratament pels rectors, vicaris, propietaris i/o responsables dels immobles, que els obrien les portes dels edificis i temples i que, sovint, els hi acompanyaven.

b) Visites a edificis públics i laics. N'he pogut documentar nou, als edificis més simbòlics i emblemàtics de la ciutat. Es tractava de conèixer monuments que, ateses les seues característiques, antiguitat i/o circumstància, presentaven un viu interès als ulls de l'historiador i l'escrutador de les coses antigues. Cal dir que, fins i tot, arribaren a inspeccionar-se estàtues de la via pública.

c) Visites a habitatges i col·leccions privades. Un total de huit: quatre a col·leccions artístiques, numismàtiques i arqueològiques de diferents historiadors i personalitats de la València de l'època; tres a llars particulars, com ara la casa nadiua d'Ausiàs March; i la darrera a una alqueria ubicada fora del casc urbà, a la zona d'horta de la ciutat.

Tot i ser diferents, aquestes excursions comparteixen, si més no, dues característiques que als nostres ulls les agrupen i unifiquen. La primera i més important és d'orde geogràfic: totes —excepte una— tingueren lloc dins del terme municipal de València. I l'altra és que totes les ressenyes que ens n'han pervingut, i gràcies a les quals ens és possible reconstruir-les, foren publicades al diari *Las Provincias*. Val a dir també, però, que era prou habitual que s'hi realitzaren fotografies; fotografies moltes de les quals degueren passar a l'arxiu de Lo Rat Penat, mentre que altres quedaren en possessió dels excursionistes. Gràcies a la col·laboració de Joan Teodor Corbín Llorente he tingut accés a

algunes d'elles, que reproduisc en aquestes pàgines i juntament amb les cròniques.

Repassem, doncs, una a una, amb detall i deteniment, totes aquestes excursions a partir de l'escrit que en els dies posteriors a la visita es publicà al diari que dirigia Llorente.

4.4.1 Visites a edificis religiosos i sagrats

La primera de les visites a un edifici religiós tingué lloc el 17 d'agost de 1898 i el lloc triat l'antic convent de Sant Agustí, que exercia la funció de centre penitenciar. Els ratpenatistes hi pretenien «*examinar los restos de uno de los edificios monásticos más importantes de Valencia*»⁷⁵⁷, i es dedicaren a comprovar tot el que Llorente en destacava al llibre històric *Valencia*. D'aquesta manera, observaren les escultures, el sepulcre del pare Salelles, els frescs del sostre de la sagristia i el paviment de l'església. Posteriorment, passaren a l'antic convent, i hi admiraren els dos claustres, la capella, el jardí i l'escala; per a concloure que l'«*edificio, en general, es soberbio, y sus grandes galerías y departamentos atestiguan la importancia extraordinaria de la comunidad que lo ocupaba*»⁷⁵⁸.

Quinze dies després, el 31 d'agost, «*los individuos de la sección Arqueológica e Histórica de Lo Rat-Penat (...) visitaron el Colegio de la Presentación, conocido por el de Santo Tomás*»⁷⁵⁹, on observaren diverses peces artístiques, entre elles un antic crucifix, uns quadres de Ribalta, una pintura de Vicent Salvador, diverses imatges de l'escola de Vergara i l'arxiu, que «*será en breve examinado por el conocido escritor D. Luis Cebrián Mezquita, con el fin de reconstruir la historia de esta antigua y popular institución*»⁷⁶⁰.

Del palau arquebisbal, visitat el 21 de setembre de 1898, destacaren la magna sala dels Concilis, en què «*está colocada la colección de retratos de los*

⁷⁵⁷ «"Lo Rat-Penat" en San Agustín», *Las Provincias* (18-VIII-1898).

⁷⁵⁸ *Ibidem*.

⁷⁵⁹ «"Lo Rat-Penat" en Santo Tomás», *Las Provincias* (1-IX-1898).

⁷⁶⁰ *Ibidem*.

*obispos y arzobispos que han gobernado la diócesis»*⁷⁶¹. Mentre que vint dies després, a la parròquia de Sant Miquel, « *fueron examinados con detención las imágenes y los frescos de la artística capilla de San Rafael, la grandiosa escultura de Nuestro Señor atado a la columna y la histórica imagen del Niño del Huerto, procedente del extinguido convento de la Corona*»⁷⁶². Així mateix, manifestaren la seua intenció de tornar a visitar la parròquia per a poder examinar, amb més temps i deteniment, el seu ric i interessant arxiu.

El 9 de novembre de 1898 fou el dia escollit per a visitar l'edifici de les Escoles Pies, on observaren imatges, pintures, estàtues i «*numerosos retratos de los escolapios más célebres de todas las naciones*»⁷⁶³. El 17 de novembre, per la seua part, el temple de Sant Sebastià: «*La iglesia del suprimido convento*

⁷⁶¹ «“Lo Rat-Penat” en el Palacio Arzobispal», *Las Provincias* (22-IX-1898).

⁷⁶² «El “Rat-Penat” en la parroquia de San Miguel», *Las Provincias* (13-X-1898).

⁷⁶³ «“Lo Rat-Penat” en las Escuelas Pías», *Las Provincias* (10-XI-1898).

de religiosos mínimos de San Francisco de Paula»⁷⁶⁴, que era propera a convertir-se en parròquia, i en què, segons declararen, «goza de gran fama y devoción la Virgen del Aljibe»⁷⁶⁵.

La visita a la parròquia d'El Salvador fou realitzada en dues parts: la primera es produí el dia 23 de novembre, i tenia com a objectiu principal «la especial satisfacción de ver muy de cerca la veneranda y antigua imagen del Santo Cristo, cuya profunda devoción se halla tan justamente arraigada en el pecho de todo buen valenciano»⁷⁶⁶; i la segona set dies després, el 30 de novembre, moment en què

«el interés principal lo fijaron en el campanario, que por su forma cuadrangular, su situación en el transepto, sus robustos sillares con signos masónicos, sus dobles ventanas con arcos de medio punto, y los arranques subsistentes de los nervios o braguetones de su derruida bóveda, recuerdan las torres del siglo XIV, inspiradas en el estilo bizantino con tendencias al arte ojival»⁷⁶⁷.

Les dues darreres visites de 1898 tingueren lloc a la parròquia de Santa Caterina, on varen ser cordialment atesos pel rector, mossén Vicent Peretó. El 14 de desembre examinaren l'arxiu, pintures, relleus i diverses peces d'orfebreria, entre els quals destacaren una

«magnífica custodia perteneciente al arte gótico, aunque adicionada en tiempos del Renacimiento, una imagen de la titular de plata, varios relicarios de diversas épocas, entre los cuales hay uno regalado por el arzobispo Fabián y Fuero, la vera-cruz, siete cálices, sacras de plata, dijes esmaltados, joyas de pedrería y la gran espada regalada en 1867: un tesoro, en fin, cuyo valor artístico supera al de los ricos metales que lo constituyen»⁷⁶⁸.

⁷⁶⁴ «"Lo Rat-Penat" en la iglesia de San Sebastián», *Las Provincias* (17-XI-1898).

⁷⁶⁵ *Ibidem*.

⁷⁶⁶ «"Lo Rat-Penat" en la iglesia del Salvador», *Las Provincias* (24-XI-1898).

⁷⁶⁷ «"Lo Rat-Penat" en la iglesia del Salvador», *Las Provincias* (1-XII-1898).

⁷⁶⁸ «"Lo Rat-Penat" en la iglesia de Santa Catalina Mr.», *Las Provincias* (15-XII-1898).

Mentre que el dia 21 dedicaren «*toda su atención a las pinturas y esculturas que se hallan en aquel magnífico templo*»⁷⁶⁹. Una de les conseqüències més positives que segurament comportà la inspecció, valoració i catalogació que el Centre Excursionista realitzava de totes aquestes joies artístiques i arquitectòniques fou que, com ells mateixos auguraren, «*las visitas de Lo Rat-Penat a nuestros templos han de influir mucho, de ahora en adelante, en la buena conservación de las imágenes y objetos antiguos*»⁷⁷⁰.

La primera expedició «religiosa» de 1899 fou dedicada a les restes de l'església de Sant Jordi, que segons els estudis del canonge Roc Chabàs existia, «*en la plaza de su nombre, desde los tiempos de la reconquista*»⁷⁷¹.

⁷⁶⁹ «Lo Rat-Penat» en la iglesia de Santa Catalina Mr., *Las Provincias* (22-XII-1898).

⁷⁷⁰ «Lo Rat-Penat» en la iglesia de Santa Catalina Mr., *Las Provincias* (15-XII-1898).

⁷⁷¹ «Lo Rat-Penat». Restos de la iglesia de San Jorge. Pinturas de las hijas de Joanes», *Las Provincias* (19-I-1899).

L'únic vestigi que se'n conservava era un baix relleu de Sant Jordi i «algún resto arquitectónico que subsiste en la casa que ocupa la imprenta de Rius»⁷⁷². A continuació es dirigiren al taller del dorador Josep Cebrian, «donde se halla accidentalmente el célebre retablo que Margarita y Dorotea Joanes pintaron para la capilla de las Ánimas de la parroquia antigua de Santa Cruz, en la que fue sepultado el insigne Juan de Joanes»⁷⁷³.

La visita a la parròquia de Sant Llorenç, en què gaudiren de «la exquisita amabilidad y no común ilustración del señor cura, D. Julián Ortells»,⁷⁷⁴ es produí el dia 25 de gener, i vingué motivada per l'anunciada desaparició del temple. Les capelles, l'arxiu, les pintures, la col·lecció de relíquies, les lloses sepulcrales... tot fou examinat, com era costum, per aquella colla d'expedicionaris de l'art i de la cultura que s'havien endinsat en «un campo virgen de investigaciones artísticas y arqueológicas, y gracias que en vísperas de la desaparición del templo comienza a reconocerse el interés que encierra»⁷⁷⁵.

Quinze dies després, la secció d'Arqueologia de Lo Rat Penat eixia fora del nucli urbà de València. En aquesta ocasió l'indret escollit era el monestir de Sant Miquel dels Reis, actual seu de la Biblioteca Valenciana, «aquel gran cenobio construido a expensas de los duques de Calabria»⁷⁷⁶ i que aleshores acomplia la funció d'establiment penitenciari. A l'igual que l'antic convent de Sant Agustí, doncs, es tractava d'un edifici religiós que acomplia un ús civil. El cronista convenia en què, ateses les seues dimensions i característiques, l'immoble era un dels que més detingut i detallat estudi requerien. I el primer que, amb tristesa, hi constatà fou «el vandálico destrozo que se practicó a raíz de la exclaustación»⁷⁷⁷.

Al cap de dues setmanes, el 22 de febrer de 1899 els excursionistes visitaven l'església de Sant Antoni Abat, «situada en el antiguo poblado de

⁷⁷² *Ibidem.*

⁷⁷³ *Ibidem.*

⁷⁷⁴ «"Lo Rat-Penat" en San Lorenzo», *Las Provincias* (26-I-1899).

⁷⁷⁵ *Ibidem.*

⁷⁷⁶ «"Lo Rat-Penat" en San Miguel de los Reyes», *Las Provincias* (9-II-1899).

⁷⁷⁷ *Ibidem.*

Oriols, al extremo de la calle de Sagunto»⁷⁷⁸. El que més cridà la seua atenció fou la imatge que presidia l'altar major, «*buena escultura de madera de ciprés*», i una pintura de la sagristia «*que representa a la Virgen aceptando de una elegante y bella dama la fundación de un hospital*»⁷⁷⁹. Malauradament, però, el llenç es trobava en molt mal estat de conservació. Finalitzada la visita al temple, «*prosiguió la del convento*», on els visitants

*«emplearon el brevísimo tiempo que les quedava disponible en recorrer aquellos claustros, habitados sucesivamente por Antonianos, Dominicos y Canonasas, y ahora por los Salesianos, que, llenos de caridad santa, se disponen a compartir su modesto albergue y pan cotidiano con los hijos del pueblo más humildes y desvalidos»*⁷⁸⁰.

El següent temple religiós inspeccionat fou, dos mesos després, el de Sant Nicolau. N'hi havia tantes coses a veure que foren necessàries dues visites. La comissió de Lo Rat Penat hi fou rebuda pels «*ilustrados sacerdotes que componen el clero parroquial*»⁷⁸¹, i la inspecció els ocupà pràcticament tot el matí: les joies, reliquiaries, custòdies i taules del pintor Joanes que es conservaven a la sagristia cridaren fortament l'atenció dels excursionistes. Un calze regalat pel Papa Calixt III, un reliquiari gòtic de la vera-creu, un viril de plata i una creu parroquial de finals del segle XVI completaren els tresors que guardava l'església de Sant Nicolau i que els ratpenatistes contemplaren embadalits. A més, «*como es costumbre en las iglesias importantes, adoman las paredes de la sacristía los retratos de aquellos varones insignes que han pertenecido al clero parroquial*»⁷⁸², entre ells: el futur Calixt III, Mariá Liñán i Morelló, Joan Baptista Mas i Navarro, Josep Albiñana, el Beat Gaspar de Bono, Francesc Pérez Bayer i Benet Sanz i Forés. Finalment, admiraren la

⁷⁷⁸ «"Lo Rat-Penat" en la iglesia de San Antonio», *Las Provincias* (23-II-1899).

⁷⁷⁹ *Ibidem*.

⁷⁸⁰ *Ibidem*.

⁷⁸¹ «"Lo Rat-Penat" en San Nicolás», *Las Provincias* (21-IV-1899).

⁷⁸² *Ibidem*.

celebèrrima Cena de Joanes i moltes altres pintures, i quedaren emplaçats a continuar la inspecció a la setmana següent.

Set dies després, la visita continuà per l'altar major, en què «*se ve la más completa colección de cuadros de Juanes*»⁷⁸³. D'allí a l'altar del Crist, amb noves pintures de Joanes, «*o por lo menos de su escuela*»⁷⁸⁴. A la capella de Sant Pere, a banda de la imatge del titular, tres llenços d'Espinosa. I més llenços encara a la capella de la Comunió. Finalment, «*los excursionistas copiaron una inscripción dels tras-sagrario de la iglesia, en la que consta que el Sagrario se construyó en 1654, a expensas de D. Jacinto Sanz, cuyo escudo figura, en efecto, en el aposento contiguo*»⁷⁸⁵. L'activitat dels expedicionaris devia ser frenètica.

Perquè es veja fins a quin punt els ratpenatistes estaven compromesos en la conservació dels temples i les obres d'art valencianes, cal apuntar que la ressenya finalitzava amb un crit d'alarma, un toc d'atenció als responsables polítics:

*«Nos duele en el alma que la Junta de Fábrica de San Nicolás no disponga de fondos suficientes para que por mano perita se restauren los frescos de la bóveda, en donde Dionisio Vidal, discípulo de Palomino, trazó la vida de los santos ilustres, obra de la cual tal vez, al cabo de algunos años, no quede la menor noticia, a juzgar por la prisa con que se va»*⁷⁸⁶.

A finals de juny de 1899 arribà el moment de visitar l'església dels Sants Joans. A més de l'exquisida rebuda, el primer que destacà el cronista fou «*el orden y el aseo que reinan en el archivo*»⁷⁸⁷ parroquial. De fet, allí havia estat treballant el ratpenatista Lluís Cebrian Mezquita per a conformar la història de la institució parroquial a València. I allí examinaren els principals llibres i documents, i també «*un bastón de ébano, con guarniciones de*

⁷⁸³ «"Lo Rat-Penat" en San Nicolás», *Las Provincias* (27-IV-1899).

⁷⁸⁴ *Ibidem*.

⁷⁸⁵ *Ibidem*.

⁷⁸⁶ *Ibidem*.

⁷⁸⁷ «"Lo Rat-Penat" en los Santos Juanes», *Las Provincias* (29-VI-1899).

plata»⁷⁸⁸, que havia sigut propietat del patriarca Ribera; fins i tot un tros de ciri pasqual regal del Papa Innocenci XI.

A partir d'aquell moment, haurien de passar més de quatre anys perquè es produïra una visita a un altre edifici religiós, en aquest cas l'església de Sant Pius Vé. L'excursió hi tingué lloc el dia de Nadal de 1903 i, com en altres ocasions, fou motivada pel fet que «*se ha hecho ya público que amenaza ruina y que se proyecta su demolición*»⁷⁸⁹. Segons els ratpenatistes, la nota artística més excel·lent del temple la constituïen dos altars de marbre que, «*si el derribo se lleva a cabo, piden un puesto en el Museo*»⁷⁹⁰.

Els membres del Centre Excursionista, però, es mostraven contraris a l'enderrocament de la parròquia, i per això plantejaren:

*«¿Se ha pensado bien en la conveniencia de su demolición? ¿No vale la pena de tantear un proyecto de obras para consolidar tan espléndido edificio? (...) ¿Será de algún provecho su destrucción? Medítese bien el asunto antes que la piqueta comience a ejercer sus tristes oficios. En nuestros días hemos visto desaparecer el torreón de la Ciudadela, y en su lugar se levantan unas paredes antiestéticas, que ponen la principal entrada de Valencia a la altura de un villorrio»*⁷⁹¹.

Al cap d'un mes, es produïa una nova visita a un dels llocs més simbòlics de València: el convent de Sant Vicent de la Roqueta, de Sant Josep i Santa Tecla. Un altar major d'estil renaixentista, el de Sant Vicent Màrtir, amb «*dos preciosos y bien acabados cuadros del Salvador y San José, pintados por Vergara*»⁷⁹², la capella de la Comunió i la sagristia, en què «*tuvieron ocasión de ver, entre otras cosas notables, un peroné de San Vicente Mártir, encerrado en lujoso relicario de plata*»⁷⁹³, fou el més destacat de l'excursió.

La següent també tingué lloc a un antic convent, el de Sant Agustí, que ja havia sigut inspeccionat pel Centre Excursionista sis anys abans, en agost

⁷⁸⁸ *Ibidem.*

⁷⁸⁹ «Lo Rat-Penat en San Pío V», *Las Provincias* (24-XII-1903).

⁷⁹⁰ *Ibidem.*

⁷⁹¹ *Ibidem.*

⁷⁹² «Lo Rat-Penat en San Vicente de la Roqueta», *Las Provincias* (21-I-1904).

⁷⁹³ *Ibidem.*

de 1898, i que com sabem exercia les funcions de penal. Per això, en aquesta nova visita l'interés de la inspecció *«reducíase principalmente a ratificar y adicionar las eruditas notas que en aquella ocasión se formularon por varios de los más entusiastas socios»*⁷⁹⁴. Visitaren el claustre vell i la capella de la Mare de Déu de Gràcia, i *«unánimemente convinieron en la necesidad de que esta parte del edificio, que va a desaparecer en breve, se mantenga en pie, si es posible, con algo del claustro gótico que la precede»*⁷⁹⁵.

L'església de Sant Carles Borromeu, datada a mitjans de segle XVIII, fou visitada durant el mes de maig. Hi destacaren la façana de dos cossos, un de dòric i un altre de jònic, i l'altar major. També cridà l'atenció dels excursionistes *«la imagen de San Camilo de Lelis, (...) la efigie del beato Simón de Rojas, procedente del demolido convento del Remedio, dos hermosas tablas de la Virgen de la Estrella y de la de los Dolores, (...) y otras muchas pinturas y esculturas»*⁷⁹⁶.

A principis de desembre de 1904 arribà el torn del convent de Betlem. Segons la crònica dels ratpenatistes, les dues portalades de pedra, corresponents al carrer Guillem de Castro, *«son de dos cuerpos, de orden dórico, con tendencias barrocas y provistas de su correspondiente homacina»*⁷⁹⁷. A l'interior, recorregueren el temple i la sagristia, i departiren amb el vicari i la mare priora. Abans de donar per finalitzada la visita volgueren *«examinar el terreno en donde estuvo emplazado el antiguo cementerio de apestados que se fundó en 1647, pero ningún vestigio hallaron en aquel solar, parte del cual ocupa hoy el almacén municipal de paseos y caminos»*⁷⁹⁸.

L'1 de febrer de 1905 foren visitades les esglésies de Sant Joan de l'Hospital i Sant Vicent Ferrer, resultants de l'*«último arreglo parroquial»*⁷⁹⁹. Els

⁷⁹⁴ «Lo Rat-Penat. Visita al antiguo convento de San Agustín», *Las Provincias* (21-IV-1904).

⁷⁹⁵ *Ibidem*.

⁷⁹⁶ «Lo Rat-Penat en la iglesia de San Carlos Borromeo», *Las Provincias* (26-V-1904).

⁷⁹⁷ «El convento de Belén. Visita de "Lo Rat-Penat"», *Las Provincias* (9-XII-1904).

⁷⁹⁸ *Ibidem*.

⁷⁹⁹ «Lo Rat-Penat en la iglesia de San Juan del Hospital y San Vicente Ferrer», *Las Provincias* (2-II-1905).

excursionistes s'hi adreçaven, atrets «*por los objetos del arte retrospectivo que, procedentes del derruido convento de Nuestra Señora del Remedio y de la iglesia antigua de San Juan del Hospital, han venido a enriquecer la nueva iglesia*»⁸⁰⁰. L'obra més destacada fou un retaule que havia sigut instal·lat en el frontal d'una capella: «*Es una joya pictórica de inestimable valor, que compite con las mejores tablas del siglo XV, atesoradas en la sala del arte retrospectivo de nuestro Museo provincial*»⁸⁰¹.

L'excursió continuà el dia 15 del mateix mes amb la visita al «*templo y morada de los caballeros hospitalarios*»⁸⁰². Allà els ratpenatistes treballaren de valent, alçant plànols, fent fotografies, copiant làpides, registrant pintures i blasonant escuts: «*Inspeccionaron la primitiva arquitectura por un hueco que existe en la segunda capilla del lado del Evangelio, penetraron en las fosas sepulcrales y subieron hasta la altura del ábside para contemplar sus góticas labores*»⁸⁰³.

L'eixida realitzada en març de 1905 podria considerar-se com a excepcional, ja que portà els excursionistes fora dels límits de la ciutat, fins al terme municipal de Benimaclet, poble aleshores independent però hui integrat a València. Concretament, els ratpenatistes es dirigiren a l'ermita de la Puríssima Concepció, més coneguda com l'ermita de Vera, per trobar-se contigua al caseriu d'aquell nom⁸⁰⁴. A banda de la inspecció que hi realitzaren, els membres del Centre Excursionista destacaren que «*a falta de maestro se encarga el buen coadjutor de enseñar las primeras letras a más de cincuenta niños, que no tienen posibilidad de asistir diariamente a las escuelas de Benimaclet*»; i cridaren l'atenció «*del señor delegado regio de Instrucción pública, para que secunde tan noble iniciativa y conceda protección oficial a la modesta escuela del caserío de Vera, que ha nacido por generación*

⁸⁰⁰ *Ibidem.*

⁸⁰¹ *Ibidem.*

⁸⁰² «Lo Rat-Penat en San Juan del Hospital», *Las Provincias* (16-II-1905).

⁸⁰³ *Ibidem.*

⁸⁰⁴ Sobre aquesta visita, vegeu: ROCA, Rafa, «L'ermita de Vera en 1905», *Saó*, 280, gener-febrer de 2004, p. 8.

expontánea»⁸⁰⁵. És molt possible que aquella crònica, anònima, fóra redactada per Josep Martínez Aloy, ja que en una carta que Llorente adreçà a Josep Enric Serrano Morales (inèdita i sense data de redacció) el patriarca es referia a «*la escuela de Vera, nacida por generación espontánea, como dice bien el amigo Martínez Aloy, en la reseña de la visita del Rat-Penat*»⁸⁰⁶.

A mitjan mes d'abril de 1905 els socis de Lo Rat Penat visitaren l'església de la Santa Creu amb l'objecte de fotografiar una taula de Sant Roc de les darreries del segle XV. Segons les seues descripcions, «*su estado de conservación es bueno, y aunque ha sufrido aditamentos de importancia, debidos al pincel de Conchillos, son estos tan distintos de la primitiva pintura, y se apartan tanto de su estilo, que no pueden producir confusión alguna, ni quitan mérito al cuadro principal*»⁸⁰⁷. També resulta ben eloqüent l'apunt final de la crònica, en què hom fa constar la utilitat de les visites del Centre Excursionista, «*cada vez más patente, pues con ellas se vulgariza el conocimiento de obras de arte que en su mayor parte han permanecido hasta hoy ignoradas y desconocidas*»⁸⁰⁸.

La següent excursió no fou realitzada fins a tres anys després, febrer de 1908, i tingué per objecte examinar la parròquia de Sant Tomàs Apòstol, anteriorment anomenada de la Congregació. El primer que feren fou qualificar el temple, traçat pel matemàtic Pare Tosca, com, «*si no el mejor de Valencia, por lo menos el que más se ajusta a los cánones clásicos*»⁸⁰⁹. L'ampli examen del contingut se centrà en les pintures, moltes d'elles de Vergara o dels seus deixebles.

La darrera excursió realitzada pel Centre Excursionista de Lo Rat Penat a un edifici religiós ens remet a març de 1911, i l'extensa crònica que ens la relata està signada per unes sigles que amb tota probabilitat han de correspondre a l'arquitecte valencianista Josep Maria Manuel Cortina Pérez. El

⁸⁰⁵ «La ermita de Vera. Visita de "Lo Rat-Penat"», *Las Provincias* (30-III-1905).

⁸⁰⁶ Arxiu biblioteca Llorente.

⁸⁰⁷ «"Lo Rat-Penat" en la iglesia de Santa Cruz», *Las Provincias* (20-IV-1905).

⁸⁰⁸ *Ibidem*.

⁸⁰⁹ «Lo Rat-Penat. Visita a la parroquial de Santo Tomás Apóstol», *Las Provincias* (13-II-1908).

lloc escollit fou l'exconvent de Sant Doménec, i s'hi realitzà visita a l'aula capitular, la cel·la de Sant Vicent Ferrer i «*la parte de edificio destinada a iglesia castrense*»⁸¹⁰.

4.4.2 Visites a edificis públics i laics

La primera d'aquest tipus de visites tingué lloc, a principis de 1896, a l'edifici de la Llotja i a les Torres de Serrans, i la ressenya que ens la relata fou signada per «Un valencianista». Desafiant la pluja i el fred, un nombrós grup de ratpenatistes s'acostaren fins a la Llotja «*con objeto de efectuar la visita de las obras de restauración que en aquel histórico edificio se efectúan, y también las no menos importantes de las Torres de Serranos*»⁸¹¹. Segons sembla, tots dos monuments estaven sent sotmesos a una reforma necessària d'anys enrere. Els membres del Centre Excursionista es mostraven ben contents i satisfets de veure com s'estaven portant a terme les obres. I per això felicitaven l'Ajuntament «*por todo lo hecho hasta aquí, y empújete, ruéguele, si esto es preciso, para que, destinando nuevos fondos a esta patriótica necesidad, pueda ser en breve un hecho la completa y honrosa restauración de los mencionados edificios*»⁸¹².

Bé a causa de les obres, bé a causa del temps, els ratpenatistes no pogueren efectuar la inspecció en els termes que tenien prevists, i acordaren tornar a repetir la visita «*el domingo 8 de los corrientes, y entonces, si acaso, tendrá alguno ocasión de ocuparse en la reseña y estudio de dichos edificios*»⁸¹³. Però el cas és que no he trobat cap crònica ni notícia que indique que l'excursió tornà a repetir-se.

La segona visita «civil» es produí, dos anys després, a l'altra porta d'accés a València conservada després de l'enderrocament en 1865 de la muralla que envoltava la ciutat, a les conegudes com a Torres de Quart. Els

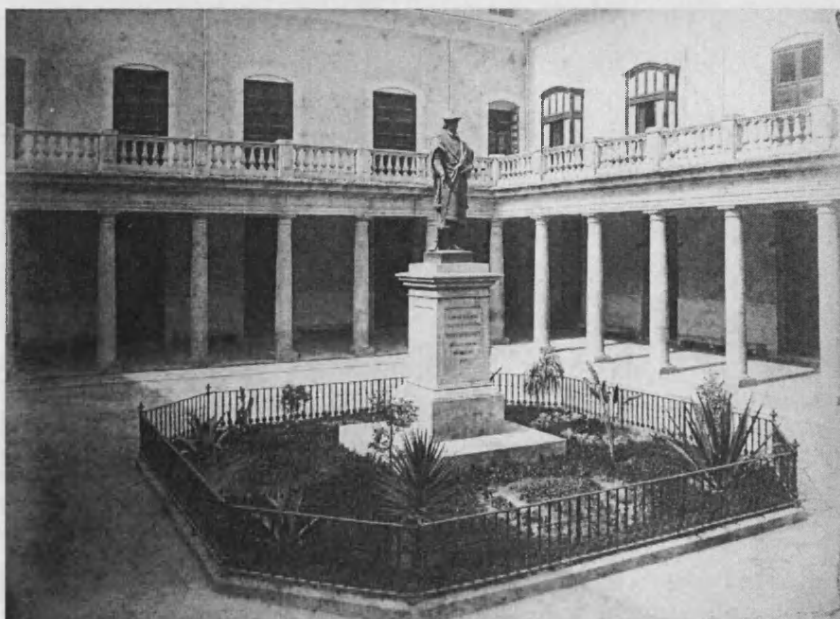
⁸¹⁰ C[ORTINA] P[ÉREZ], J[OSEP] M[ARIA] M[ANUEL], «“Lo Rat-Penat” en el ex-convento de Santo Domingo», *Las Provincias* (20-III-1911).

⁸¹¹ UN VALENCIANISTA, «Un ruego a “Lo Rat-Penat”», *Las Provincias* (2-III-1896).

⁸¹² *Ibidem*.

⁸¹³ *Ibidem*.

ratpenatistes en destacaren una interessant observació que, segons sembla, havia passat inadvertida fins al moment: «*Habiendo medido su área, resulta que la de la derecha, mirando desde el interior de la ciudad, tiene cincuenta centímetros más de latitud y treinta centímetros menos de longitud*»⁸¹⁴. La qual cosa els féu pensar «*si acaso existiría un torreón aislado que sirvió para construir una de las torres, edificándose después su compañera*»⁸¹⁵.

La següent visita fou destinada, una setmana més tard, a l'Arxiu municipal. La pretensió principal que guiava els excursionistes era examinar l'antiquíssim quadre de la Cena de Pere Cabanes, «*los frescos que estaban en los medios puntos de la capilla de la derribada Casa del Ayuntamiento, debidos a Miguel Steve y Miguel Prado, y algunas otras obras pictóricas del siglo XIV y primeros años del XV*»⁸¹⁶. Però, com no podia ser d'una altra manera, també aprofitaren l'ocasió per a inspeccionar els còdexs, la col·lecció de segells reials i d'altres joies bibliogràfiques que allà es custodiaven.

⁸¹⁴ «"Lo Rat-Penat" en las torres de Cuartero», *Las Provincias* (25-VIII-1898).

⁸¹⁵ *Ibidem*.

⁸¹⁶ «"Lo Rat-Penat" en el Archivo municipal», *Las Provincias* (9-IX-1898).

A principis d'octubre de 1898 arribà el torn de visitar l'Hospital provincial: els seus salons, retrats, pintures i les imatges del Sant Crist de l'Agonia i la Mare de Déu dels Desemparats. També les diferents sales, atris i habitacions de l'edifici; i «*el sitio que ocupaba la antigua Goleta, donde todavía se ve una de las fuertes rejas que cerraban las jaulas o celdas de los enagenados*»⁸¹⁷.

No menys interessant i curiosa resultà, quinze dies després, la visita a l'Escola d'Artesans. L'objecte principal: «*Analizar y reconstruir en lo posible los restos que pudieran aún existir de las antiguas instituciones benéficas, que en la sucesión de los tiempos han venido pasando por aquella histórica casa*»⁸¹⁸. S'ha de dir que, d'aquells vestigis, només trobaren una imatge de l'Assumpció de la Mare de Déu esculpida en marbre, un frontis de taulellets, diversos mobles antics i un medalló de pedra «*que està colocado sobre el balcón central de la fachada*»⁸¹⁹.

També en el mes d'octubre visitaren un monument situat en plena via pública: la Creu Coberta del camí de Xàtiva, construïda en el segle XV. Molt malmesa pel temps i per les inclemències climatològiques, es trobava també en procés de restauració. Però, tal com denunciaven els ratpenatistes, «*las obras de reparación y restauración van despacio, por ser escasos los recursos que dedica el Ayuntamiento a esta atención*»⁸²⁰. I, en referència a aquest i d'altres processos de restauració i a la manera com s'havien portat a terme, resulta ben simptomàtica la queixa que expressaven:

«*Quisiéramos que se evitase la profanación antiartística de dejar como nueva la Cruz Cubierta, picando la piedra. ¡Por Dios, no se repita lo que se ha hecho en la Lonja, con dolor de todas las personas de buen gusto! La martilleta ha comenzado y en ella este repicado; nos asusta la martilleta en manos de nuestros restauradores municipales*»⁸²¹.

⁸¹⁷ «"Lo Rat-Penat" en el Hospital provincial», *Las Provincias* (6-X-1898).

⁸¹⁸ «"Lo Rat-Penat" en las Escuelas de Artesanos», *Las Provincias* (20-X-1898).

⁸¹⁹ *Ibidem*.

⁸²⁰ «"Lo Rat-Penat" en la Cruz Cubierta», *Las Provincias* (27-X-1898).

⁸²¹ *Ibidem*.

La qual cosa parla, ben diàfanament, de la manera com se portaven a terme determinades restauracions a València a finals del segle XIX, i de la sensibilitat artística i l'interés arqueològic que els membres de Lo Rat Penat manifestaven.

Un altre dels edificis civils visitats pel Centre Excursionista en març de 1899 fou el Palau de Cervelló, una de les cases nobiliàries més majestuoses de la ciutat actual seu de l'Arxiu municipal, i també de les «*que más directa relación han tenido con los acontecimientos histórico-locales del presente siglo*»⁸²². Ubicat enfront del convent de Sant Doménec, les seues múltiples instàncies foren detalladament inspeccionades. Els ratpenatistes en destacaren les pintures, les escultures i els nombrosos objectes d'art que albergava, i que el propietari, el marquès de Vellisca, amablement els ensenyà.

⁸²² «"Lo Rat-Penat" en el Palacio de Cervellón», *Las Provincias* (10-III-1899).

Vint dies després, una altra visita era destinada a conèixer amb deteniment una de les escasses restes arquitectòniques de l'època àrab que València encara conservava: els coneguts com a Banyes de l'Almirall. En ells «*pueden todavía examinarse las antiguas columnas de mármol, los arcos de herradura, las bóvedas semicirculares y los tragaluces estriados en forma de estrellas*»⁸²³. Finalment, els expedicionaris constataren les importants millores que el propietari, Joan Blasco, i el director tècnic, Lluís Valls Mascarós, havien introduït en un singular balneari «*que tan merecida y antigua predilección viene gozando del público valenciano*»⁸²⁴.

La darrera de les visites «civils» tingué lloc en desembre de 1906, set anys després, a un nou monument de la via pública: les estàtues i làpides del pont de Sant Josep. El cas és que tant unes com les altres havien sigut retirades, temporalment, del seu lloc habitual, i portades al magatzem municipal del carrer Na Jordana; circumstància que els ratpenatistes aprofitaren per a examinar-les amb tranquil·litat i deteniment. A banda de lamentar l'estat d'abandó en què les peces s'hi trobaven, constataren determinades dades tècniques, com ara l'autor i l'origen de les estàtues, que es remuntava a l'any 1691, quan la Junta de Fàbrica de l'«Obra nova del riu» «*comisionó al canónigo D. Antonio Pontons para que hiciera labrar en Génova dos estatuas de mármol de los Santos Tomás de Villanueva y Luis Bertrán, para colocarlas en las peanas construidas al efecto en el Puente Nuevo*»⁸²⁵.

4.4.3 Visites a habitatges i col·leccions privades

Finalment, tanquen el conjunt de visites del Centre Excursionista de Lo Rat Penat a la ciutat de València les realitzades a habitatges i col·leccions privades, que resulten francament interessants per tractar-se de llocs d'entrada restringida; ja que, a diferència dels públics, únicament és possible accedir-hi amb el vist-i-plau dels propietaris.

⁸²³ «"Lo Rat-Penat" en los baños del Almirante», *Las Provincias* (30-III-1899).

⁸²⁴ *Ibidem*.

⁸²⁵ «"Lo Rat-Penat". Visita a las estatuas y lápidas del puente de San José», *Las Provincias* (13-XII-1906).

En són huit. La primera d'elles tingué lloc en desembre de 1898, i fou destinada a examinar la col·lecció artística i arqueològica que el Sr. Benet Fierros *«ha llegado a reunir a fuerza de constancia, actividad y no escasa inteligencia»*⁸²⁶. Entre els objectes més destacats hi figuraven taules dels segles XIV i XV, pintures, diverses peces de mobiliari, escultures, relleus, joies, dues marededéus (una romànica i una altra de l'escola italiana amb influències bizantines) i el que més cridà l'atenció dels ratpenatistes: una col·lecció de 12.000 gravats *«que dicho señor ha logrado reunir en bien acondicionadas carpetas, que constituyen todo un archivo del arte de la estampación»*⁸²⁷.

La següent visita a una col·lecció privada tingué lloc en març de 1899, i fou destinada a inspeccionar l'important monetari del Sr. Josep de Llano, que *«goza de justísima fama, no sólo entre los numismáticos españoles, si que también de los del extranjero»*⁸²⁸. Perquè quedara clara la diversitat d'interessos del Centre Excursionista, aquesta vegada s'inclinaven per la numismàtica. La col·lecció del Sr. de Llano estava integrada per més de tres mil monedes d'or, plata i bronze, gregues, romanes, celtíberes, godes, àrabs i cristianes. Encara que no pogueren examinar-les una a una, sí que s'hi detingueren en les més interessants: *«La serie valenciana fue repasada como láminas de un libro en que se desenvuelve la última etapa de nuestra local historia»*⁸²⁹.

I d'una casa particular a una altra, aquesta vegada la que fou morada de Bonifaci Ferrer, germà del famós taumaturg valencià, situada al carrer del Miquelet. L'objecte de l'excursió era, precisament, visitar i buscar els vestigis de l'habitació que hi ocupà Sant Vicent Ferrer, i que havia sigut convertida *«en oratorio, donde puede celebrarse el sacrificio de la misa»*⁸³⁰. D'aquesta manera, examinaren el finestral gòtic, el paviment —*«el mismo que pisó el*

⁸²⁶ «Visita de "Lo Rat-Penat" a la colección artística y arqueológica de D. Benito Fierros», *Las Provincias* (7-XII-1898).

⁸²⁷ *Ibidem*.

⁸²⁸ «"Lo Rat-Penat". Visita al monetario de D. José de Llano», *Las Provincias* (23-III-1899).

⁸²⁹ *Ibidem*.

⁸³⁰ «Visitas hebdomadarias de "Lo Rat-Penat"», *Las Provincias* (13-IV-1899).

santo»—, un llenç amb la imatge del dominic que dataren al segle XVII i unes relíquies. D'aquesta ressenya resulta ben interessant també la queixa «arquitectònica» que hi expressaren, i que indica que la renovació de les edificacions de les nostres ciutats quasi sempre s'ha fet a costa de la demolició de les antigues: *«Lo Rat-Penat aplaude el interés del municipio de Valencia en respetar los vestigios que, de la morada de D. Bonifacio Ferrer, ha logrado escapar al furor modernista que desde algunos años hace se propone derruir todos los restos arqueológicos de nuestra ciudad y reino»*⁸³¹.

Una de les portalades més característiques i reproduïdes de la ciutat de València és, sens dubte, la de la casa dels marquesos de Dos-aigües. I fins allí es dirigiren en maig de 1899 els membres del Centre Excursionista. Perquè, malgrat tractar-se del palau amb la façana més famosa de la ciutat, *«del interior del mismo y de las antigüedades que encierra apenas si se ha escrito alguna cosa»*⁸³². El primer que hi certificaren fou, precisament, l'absència de restes antigues: *«Fue reedificado en el año 1740, y sufrió en el de 1867 una reforma trascendental, que borró por completo todos los vestigios de su primitiva escultura, triunfando en absoluto la escuela greco-romana, llena de inspiración y belleza; pero intolerante con todo aquello que no se acomodaba a su especial estética»*.⁸³³ De manera que els objectes més vells de la casa, i pels que més interès mostraren els ratpenatistes, foren les joies artístiques, els tapissos, diverses taules i el mobiliari, que tampoc no és poca cosa.

En agost de 1899 li arribà el torn a la col·lecció de Josep Maria Bernal, regidor de l'Ajuntament de València, dipositari *«del crecido número de cuadros y otros objetos artísticos que logró coleccionar su difunto padre a fuerza de paciencia y sacrificios»*⁸³⁴. El que més hi destacava era la pinacoteca, amb llenços, taules i planxes d'Espinosa, Zurbarán, Parra, Maella, Orrente i Joanes. També trobaren dignes de menció les escultures d'Esteve i de Vergara, i una

⁸³¹ *Ibidem.*

⁸³² «Lo Rat-Penat» en casa de los marqueses de Dos-aguas», *Las Provincias* (25-V-1899).

⁸³³ *Ibidem.*

⁸³⁴ «Visitas de "Lo Rat-Penat". La colección artística del Sr. Bernal», *Las Provincias* (3-VIII-1899).

«riquísima colección de piezas de plata repujada, porcelanas de Sevres, cerámica antigua de nuestra región, esmaltes, joyas, mobiliario, grandes cornucopias, bajo-relieves, arcones y arquillas»⁸³⁵.

No menys interessants que la del Sr. Bernal resultaren les col·leccions artístiques i arqueològiques del comte de Fabraquer, que els ratpenatistes visitaren en febrer de 1904. El Sr. Fabraquer era un home de món que havia viatjat molt i que posseïa objectes dels llocs més inhòspits que imaginar hom puga: «Lo más notable son las armas de los filipinos, que comprende toda la clase de instrumentos de guerra; lanzas, flechas, piezas de artillería, banderas, indumentaria militar, pertenecientes a diversas épocas y razas de aquel archipiélago»⁸³⁶. A més, peces de ceràmica, escultura, un valuós monetari i una magnífica biblioteca amb 6.000 volums.

⁸³⁵ *Ibidem.*

⁸³⁶ «Lo Rat-Penat. Visita a las colecciones artística y arqueológicas del conde de Fabraquer», *Las Provincias* (11-II-1904).

La darrera casa particular de la ciutat de València que visità el Centre Excursionista fou la nadiua del poeta Ausiàs March, que estava situada en el núm. 7 del carrer Cabillers. Hi foren rebuts pel fill polític del propietari de l'edifici, Antoni Lázaro. En origen, la planta baixa havia sigut destinada a residència dels pares dominics, i posteriorment a impremta, col·legi, seu del Cercle de Belles Arts i, darrerament, taller de tipografia. Evidentment, totes aquelles destinacions havien desfigurat substancialment la seua fesomia primitiva. Però així i tot els ratpenatistes encara pogueren trobar algunes restes dignes d'estudi, com ara el sostre del pis principal, obra del segle XVII, i sobretot *«un claustro interior, muy hermoso, del que han desaparecido dos lados. Dicho claustro, formado por arcos ojivales del más puro estilo, se remonta al siglo XIV o al XV, y es quizás uno de los pocos monumentos que de dicha época se conservan»*⁸³⁷. Finalment, expressaren el seu temor davant la possibilitat que pogueren perdre's aquelles restes arquitectòniques *«que en el sentir de los visitantes bien merecen ocupar un puesto en nuestro Museo provincial»*⁸³⁸.

L'última de les visites a un edifici laic del terme municipal de València fou la realitzada, en febrer de 1911, a l'Alqueria de Pontons, antiga propietat de l'insigne canonge Antoni Pontons. La crònica que ens la relata està signada per unes sigles que ben bé podrien correspondre a Josep Cirujeda. Els ratpenatistes, que tenien abundants notícies de l'esplèndida i formidable construcció que visitaven, hi realitzaren tanmateix un descobriment que els deixà bocabadats: un interessant saló d'estil barroc *«recargado de caprichosos adornos de talla de alabastro»*⁸³⁹. Allà dins trobaren retrats de diferents reis, des de Jaume I fins a Carles II, i múltiples medallons i retrats: *«Un ambiente puro de regionalismo reina en aquella estancia, repleta de emblemas valencianos y personajes de nuestra tierra»*⁸⁴⁰. Amb un toc romàntic difícil de

⁸³⁷ «Lo Rat-Penat. Visita arqueológica», *Las Provincias* (9-V-1907).

⁸³⁸ *Ibidem*.

⁸³⁹ C[IRUJEDA], J[OSEP], «"Lo Rat-Penat" en la alquería de Pontons», *Las Provincias* (14-II-1911).

⁸⁴⁰ *Ibidem*.

dissimular, trobaven atractiu el saló «*porque a su vista surge el recuerdo de un pasado siempre interesante, y hace sospechar que acaso bajo aquellos techos se resolvieron negocios importantes durante la guerra de Sucesión*»⁸⁴¹, la qual cosa, no cal dir-ho, els permetia somiar desperts.

Seria exagerat afirmar que el membres del Centre Excursionista visitaren la totalitat dels edificis religiosos i laics més interessants que la ciutat de València ofería a finals del segle XIX i principis de XX. No consta, per exemple, cap excursió a llocs tan emblemàtics com ara la basílica de la Mare de Déu dels Desemparats, la Universitat, el Miquelet o la catedral, tot i que és molt possible que s'hi realitzaren. Però ja hem constatat que la tria dels indrets a visitar es feia, sovint, seguint motius històrics, patriòtics i de conservació, de divulgació artística: «*Hay que popularizar el amor a las cosas de casa, y esto es lo que Lo Rat-Penat practica en estas visitas hebdomadarias*»⁸⁴², asseguraven en 1899. I, en aquest sentit, acompliren un notable paper desvetllador i propagandístic.

Siga com siga, del que no hi ha cap dubte és que la curiositat, la cultura i l'estima que els excursionistes de Lo Rat Penat demostraren pel manteniment i el coneixement dels monuments i les edificacions valencianes, aspecte poc destacat fins al dia de hui, els fa dignes del més noble dels records i de les lloances.

4.5 Les excursions fora del territori valencià: la de Tarragona (maig de 1882)⁸⁴³

De tota la casuística que he estat capaç de distingir entre les visites que realitzà el Centre Excursionista de Lo Rat Penat, només falta ressenyar les vegades en què es desplaçà fora del territori valencià, cosa que durant el període estudiat s'esdevingué si més no en dues ocasions: en maig 1882 a

⁸⁴¹ *Ibidem.*

⁸⁴² «*Visitas hebdomadarias de "Lo Rat-Penat"*», *Las Provincias* (13-IV-1899).

⁸⁴³ Amb el títol «*La Ruta del Cister segons Teodor Llorente. La visita de Lo Rat Penat a Poblet, Santes Creus, Valls i Tarragona (1882)*», aquest subcapítol ha estat publicat a la *Miscel·lània Joan Veny*, 7, PAM, Barcelona, 2005, p. 69-95.

terres de Tarragona; i en juliol de 1901 a l'Aragó, concretament a les ciutats de Sarriò, Terol, Calataiud i Daroca.

De totes dues excursions, realitzades a indrets de l'antiga Corona catalanoaragonesa, resulta molt més interessant des del punt de vista cultural i patriòtic la que es produí del 17 al 21 de maig de 1882, quan una trentena de ratpenatistes i de catalanistes visitaren conjuntament els monestirs cistercencs de Poblet i Santes Creus i les ciutats de Valls i Tarragona; ja que es tracta d'un dels episodis que millor retrata la germanor patriòtica i literària que durant la Renaixença s'establí entre els escriptors valencians i catalans.

L'excursió fou promoguda per Llorente pràcticament des de l'endemà de la creació del Centre Excursionista, i fou destacada pels membres de l'entitat com una de les més importants i transcendents. De fet, i ateses les seues particulars característiques, és la més simbòlica de totes les que Lo Rat Penat portà a terme, la que més fou recordada i la que més cròniques, ressenyes i poemes d'exaltació i d'homenatge provocà. Així es desprén de les diverses cròniques que ens n'han arribat i de les notícies que publicaren *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1883*, on llegim: «Per iniciativa del president En Teodor Llorente, [els excursionistes de Lo Rat Penat] visitaren los célebres monestirs de Poblet y Santes Creus, als quals acudiren molts escriptors catalans. Esta expedició fon una verdadera festa de fraternitat, de entusiasme lliterari y de exaltació patriòtica»⁸⁴⁴; i l'*Almanaque «Las Provincias» para 1883*, que assegurà que, de totes les visites practicades durant l'any 1882 per Lo Rat Penat, «la que más interés ofreció y tuvo la importancia de una manifestación cariñosísima de fraternidad literaria entre Valencia y Cataluña, fue la que se hizo a los históricos monasterios de Poblet y Santas Creus y a la ciudad de Tarragona»⁸⁴⁵.

En 1983 Joan Bassegoda i Nonell es féu ressò, a la seua *Història de la restauració de Poblet*, de la part de la visita que afectava al monestir ubicat a La Conca de Barberà, és a dir, de les activitats que el dia 18 de maig de 1882 hi realitzaren «un distingit grup d'excursionistes», tot situant-les a la gènesi de la

⁸⁴⁴ PUIG TORRALVA, Joseph M., «Revista del any passat», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1883*, València, 1882, p. 13.

⁸⁴⁵ «Lo Rat-Penat», *Almanaque «Las Provincias» para 1883*, València, 1882, p. 141.

recuperació del cenobi cistercenc. Segons Bassegoda, aquella visita «significà un toc d'atenció en la consciència dels artistes i poetes», ja que «de 1882 en endavant les visites a Poblet es repetiren i foren causa, en part, del renaixement del monument»⁸⁴⁶. Però com que la trobada —elogiable des de diversos punts de vista: històric, artístic, arquitectònic, patriòtic, literari i religiós— fou molt més llarga i transcendent, també mereix un estudi més ampli i detallat.

En aquest sentit, cal assenyalar que l'aplec patriòtic i literari que protagonitzaren els escriptors més afamats del moment —d'una banda i l'altra de l'Ebre— marcà el posterior desenvolupament de la Renaixença valenciana i, notòriament, la relació de Llorente amb els escriptors catalans. Ens és possible reconstruir-lo amb molt de detall perquè hi comptem amb abundant informació: tres extenses i detallades cròniques redactades per Llorente i publicades els dies 21, 24 i 27 de maig a *Las Provincias*⁸⁴⁷, i posteriorment —signades per Valentino— reproduïdes a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1883*⁸⁴⁸ i —traduïdes al català— a tres números consecutius a *La Veu del Montserrat*⁸⁴⁹; cinc articles de Fèlix Pizcueta publicats a *El Mercantil Valenciano*⁸⁵⁰; tres de Joaquim Riera i Bertran a *La Renaixensa*⁸⁵¹; i un d'Àlvar Verdaguier al *Butlletí de la Associació d'Excursions Catalana*⁸⁵². A banda, també comptem amb les

⁸⁴⁶ BASSEGODA I NONELL, Joan, *Història de la restauració de Poblet*, Tarragona, 1983, p. 111-113.

⁸⁴⁷ X., «Lo Rat-Penat en Poblet», *Las Provincias* (21-V-1882); «Lo Rat-Penat en Santas Creus», *loc. cit.* (24-V-1882); i «Lo Rat-Penat en Valls y Tarragona», *loc. cit.* (27-V-1882).

⁸⁴⁸ VALENTINO, «Lo Rat-Penat en Poblet», *Almanaque «Las Provincias» para 1883*, València, 1882, p. 266-271; «Lo Rat-Penat en Santas Creus», *loc. cit.*, p. 273-278; «Lo Rat-Penat en Valls y Tarragona», *loc. cit.*, p. 280-284.

⁸⁴⁹ X., «Lo Rat-Penat á Poblet», *La Veu del Montserrat*, 22 (27-V-1882), p. 167-168; «Lo Rat-Penat á Santas Creus», *loc. cit.*, 21 (3-VI-1882), p. 175-176; «Lo Rat-Penat á Valls y Tarragona», *loc. cit.*, 23 (10-VI-1882), p. 183-184.

⁸⁵⁰ F., «La excursión al Monasterio de Poblet», *El Mercantil Valenciano* (20-V-1882); «Excursión al Monasterio de Poblet», *loc. cit.* (21-V-1882); «Excursión a Poblet», *loc. cit.* (24-V-1882); «Excursión a Poblet», *loc. cit.* (25-V-1882); i «Excursión a Poblet», *loc. cit.* (26-V-1882).

⁸⁵¹ R., «La Renaixensa a Poblet», *La Renaixensa*, 841 (23-V-1882), p. 4.035-4.037; «La Renaixensa a Santas Creus», *loc. cit.*, 849 (27-V-1882), p. 4.132-4.134; i «La Renaixensa a Valls y a Tarragona», *loc. cit.*, 858 (2-VI-1882), p. 4.252-4.254.

⁸⁵² VERDAGUER, Àlvar, «Reunió catalanista en Poblet y Santas Creus», *Butlletí de la Associació d'Excursions Catalana*, tom IV, Barcelona, 1882, p. 103-110.

En dóna notícia l'autor quan, en carta personal a Llorente datada el 3 d'agost de 1882 a Barcelona, li comenta: «En el mes de junio ppdo. lei en una de las sesiones de la Associació de Excursions Catalana una corta reseña de nuestra visita a Poblet y Santas Creus,

notícies que en donaren la *Revista de Valencia*⁸⁵³ i l'*Almanaque «Las Provincias» para 1883*⁸⁵⁴; i tres articles de reflexió: un publicat a *La Veu del Montserrat*⁸⁵⁵, que posa l'èmfasi en la significació política i patriòtica de l'aplec i que ha de ser obra, amb tota seguretat, de mossén Jaume Collell (ja que fou signat amb les inicials «J. C.» i l'abreviatura «Pbre.»), director de la publicació; i dos de més personals i literaris en què els autors relaten els pensaments i les impressions íntimes que el viatge els produí: un del català Emili Vilanova, publicat a *La Renaixensa*⁸⁵⁶, i un altre del valencià Josep Brel, publicat a la *Revista de Valencia*⁸⁵⁷.

Encara que tots aquests autors relaten els fets de primera mà, ja eren presents entre els excursionistes⁸⁵⁸, per a reconstruir aquells històrics quatre dies i mig en què una trentena d'escriptors valencians i catalans realitzà la seua particular Ruta del Cister em basarè en les cròniques de Llorente, per ser les

la cual no se ha dado a luz hasta ahora, a causa del retraso con que se publica el Butlletí, en donde va inserta. Por este correo tengo el gusto de remitirle un paquetito que contiene varios ejemplares destinados a los amigos que tomaron parte en la expedición. Le agradecería a V. muchísimo se sirviese hacer llegar esos ejemplares a manos de aquellos señores, saludándoles de mi parte». Carta 93: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 86.

⁸⁵³ «Lo Rat-Penat en Poblet, Santas Creus y Tarragona», *Revista de Valencia* (1-VI-1882), p. 331-333.

⁸⁵⁴ «Lo Rat-Penat», *Almanaque «Las Provincias» para 1883*, València, 1882, p. 141.

⁸⁵⁵ C[OLLELL], J[Jaume], «Festa de germanat», *La Veu del Montserrat*, 21 (27-V-1882), p. 161.

⁸⁵⁶ VILANOVA, Emili, «Notas de viatge. Al senyor Don Joan Sardá», *La Renaixensa*, 851 (28-V-1882), p. 4.159-4.161.

⁸⁵⁷ BREL, José, «Recuerdos de Poblet y Santas Creus», *Revista de Valencia* (1-VII-1882), p. 353-360.

⁸⁵⁸ De fet, i com hem vist, ni Llorente, ni Pizcueta, ni Riera i Bertran, ni Collell no signaren els articles amb el seu nom. Llorente, tant a *Las Provincias* com a *La Veu del Montserrat*, signà amb una «X.», Pizcueta amb una «F.», Riera amb una «R.» i Collell amb «J. C. , Pbre». Si tinc la certesa que en són ells els autors és, entre altres coses, perquè: en el cas de Llorente, en reproduir els articles a l'*Almanaque «Las Provincias»*, els signà amb el nom de «Valentino», el més famós i conegut dels pseudònims literaris que utilitzà al llarg de la seua vida; en el cas de Pizcueta, perquè era redactor d'*El Mercantil Valenciano* i signà amb la inicial del seu nom; i, en el de Riera, perquè, a més de signar amb la inicial del primer cognom, al llarg de les seues cròniques trobem un parell de referències a «nostre article d'avansada "Fraternitat regional"», publicat a *La Renaixensa*, 835 (19-V-1882); que, encara que anònim, Llorente també li atribueix: «Riera y Bertran llegia un article que en la *Renaixensa* ha publicat com prefaci de la present excursió». X., «Lo Rat-Penat á Santas Creus», *La Veu del Montserrat*, 22 (3-VI-1883), p. 176. D'altra banda, hi ha també les referències de l'*Epistolari*. Així, en carta personal datada a Vic el 21 de juny de 1882, i a propòsit dels articles apareguts a *La Veu del Montserrat*, mossén Jaume Collell comunica a Llorente que «ses tres cartes han sigut llegides ab verdadera fruición, y han fet denteta á molta gent aquelles descripciones tan animadas de nostre patriótic romiatge». Carta 91: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 84.

més extenses i detallades; tanmateix, també utilitzarem la resta d'articles i de notícies per a ampliar, corroborar i completar tot tipus de dades.

4.5.1 La Ruta del Cister segons Llorente

D'aquesta manera, i prenent com a referència el punt de vista de Llorente —la perspectiva valenciana—, sabem que l'excursió havia sigut molt meditada, pensada quasibé des de l'endemà mateix de la creació del Centre Excursionista. Així es desprén de la lectura del paràgraf amb què fou encapçalada la primera de les cròniques que reproduí a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1883*:

«El centro excursionista del Rat-Penat ha logrado uno de sus mayores deseos: desde que se fundó con objeto de visitar los monumentos y los sitios más gloriosos de nuestra historia, anhelaba venir a este ilustre y profanado panteón de los monarcas aragoneses, postrarse ante los destrozados altares que consagraron la tumba del gran rey conquistador, y esa patriótica aspiración acaba de verse satisfecha»⁸⁵⁹.

Àlvar Verdaguer, membre de l'«Associació d'Excursions Catalana» i de l'expedició, situava la preparació de la visita a les festes que els felibres organitzaren a Montpeller en 1878, i en què s'aplegaren «un brillant estol de poetas y literats»⁸⁶⁰. Segons l'autor, «vora la mar de Provensa, se remembráren los no menys històrics monastirs de Poblet y Santas Creus, y naixqué entre'ls concurrents, fills de Valencia, Mallorca y Catalunya, lo projecte de anar á visitar dits llocs»⁸⁶¹. Efectivament, la «Festa llatina» de Montpeller tingué lloc els darrers dies de maig de 1878. I Llorente, que hi era present, en donà detallat compte als lectors valencians⁸⁶².

⁸⁵⁹ VALENTINO, «Lo Rat-Penat en Poblet», l'*Almanaque «Las Provincias» para 1883*, València, 1882, p. 266. Aquest paràgraf no figura a la versió publicada a *Las Provincias* (21-V-1882).

⁸⁶⁰ VERDAGUER, Àlvar, *loc. cit.*, p. 103.

⁸⁶¹ *Ibidem*.

⁸⁶² Amb el títol «Una visita a los felibres» publicà, a *Las Provincias*, deu extenses cròniques, els dies 28, 29 i 30 de maig, i 1, 2, 3, 4, 5, 6 i 7 de juny de 1878.

Malgrat l'eufòria inicial, la materialització de la idea no fou tan immediata com hom esperava; però quan «arrivà la ocasió de que tenint entre nosaltres al distingit escriptor valencià D. Teodor Llorente» se'n parlà novament, «y ab l'entusiasta concurs de nostre jove poeta En Francesch Matheu s'acordés lo definitiu programa de dita expedició»⁸⁶³. L'ocasió que donà lloc a la preparació definitiva de l'excursió és molt probable que es produïra a Barcelona en maig de 1880, moment en què Llorente i Matheu actuaren com a President i Secretari, respectivament, del Consistori dels Jocs Florals de la ciutat⁸⁶⁴.

Siga com siga, el que resulta evident és que a principis de 1882 el viatge ja estava preparat. En trobem una al·lusió directa en la carta que Vicent Wenceslau Querol envià a Llorente el 7 de febrer d'aquell any: «¿Con que en Mayo la peregrinación a Poblet y Santes Creus? No faltará. Ya me tendrás al corriente (con la mayor antelación posible) de la fecha fijada para el viaje»⁸⁶⁵. Dels preparatius degué encarregar-se'n Francesc Matheu, que és el personatge a qui els diversos cronistes al·ludeixen com a «director» de la trobada: «Allí estaba, com á organizador de la partida, lo jove y simpátich Matheu y Fornells»⁸⁶⁶; i «content pot quedarme (...) en Matheu per son zel y may desmentida activitat de verdader artista al prepararla y ordenarla»⁸⁶⁷. Els últims retocs a la peregrinació degueren donar-se en el dinar de germanor amb què el 4 de maig, tres dies abans de la celebració dels Jocs Florals de Barcelona de 1882 (que tingueren lloc el dia 7, i en què, per cert, resultà guardonat amb la «Flor Natural» Riera i Bertran⁸⁶⁸), «alguns catalanistas

Vegeu també: SANCHIS GUARNER, Manuel, «Els felibres i València», *Arguments*, 4, València, 1979, p. 151-167.

⁸⁶³ VERDAGUER, Àlvar, *loc. cit.*, p. 103.

⁸⁶⁴ E., «Revista de Barcelona», *Las Provincias* (5-V-1880).

⁸⁶⁵ Carta 89: *Epistolari Llorente*, vol. I, València, 1928, p. 83. Cal avançar que, finalment, Querol no pogué assistir-hi, i envià una adhesió.

⁸⁶⁶ X., «Lo Rat-Penat á Poblet», *La Veu del Montserrat*, 21 (27-V-1882), p. 168.

⁸⁶⁷ R., «La Renaixensa a Valls y a Tarragona», *La Renaixensa*, 858 (2-VI-1882), p. 4.254.

⁸⁶⁸ «Desseguida's procedí á la apertura dels plechs, alcansant la flor natural D. Joaquím Riera y Bertran, autor de la poesia "La musa popular"». «Crónica general», *La Renaixensa*, 817 (8-V-1882), p. 2.829.

obsequiaren á D. Teodor Llorente, director de *Las Provincias* de Valencia y llorejat poeta»⁸⁶⁹.

Que l'artífex i impulsor de l'excursió fou l'autor del *Libret de versos* ho confirmen tant les notícies de l'*Almanaque* com de la *Revista de Valencia*: «La idea y la iniciativa de esta excursión fue debida al presidente del mencionado Centro, D. Teodoro Llorente, que la propuso a los redactores del periódico de Barcelona La Renaixensa, centro de los escritores catalanistas. Aceptando el pensamiento con entusiasmo»⁸⁷⁰; com les paraules d'Àlvar Verdaguer i Riera i Bertran: «Mercés á la bona idea d'un valenciá, lo celebrat publicista y poeta en Teodor Llorente, anavam á estrenyer llassos de germanó y á fonamentar una major estima»⁸⁷¹. El viatge, doncs, fou organitzat a iniciativa seua i amb el concurs dels catalans. I de què el director de *Las Provincias* en quedà content i satisfet del resultat no cal dubtar-ne; ja que en 1885, en carta personal adreçada a Víctor Balaguer, i tot comentant la lectura del seu llibre *Las Ruinas de Poblet*, afirmava: «La visita que hice, hace tres años, al famoso monasterio me produjo tal impresión que todo lo que me la recuerda me llega al alma»⁸⁷².

4.5.1.1 Els expedicionaris

L'expedició estava integrada, inicialment, per vint-i-nou excursionistes; quinze valencians: Teodor Llorente i Olivares, el seu germà Felicíssim, el seu fill Pasqual, Fèlix Pizcueta, Lluís Gargallo («catalá resident en Valencia»⁸⁷³), Lluís Cebrian, Josep Vives i Ciscar, Josep Martínez i Aloy, Bernat Diaz, Enric Burguete,

⁸⁶⁹ «Regná, com sempre, la major animació y esperit de companyerisme, encarregant nostres escriptors al obsequiat que en son nom abressés als que en la Perla del Turia's dedican al cultiu de la llengua llemosina y als socis tots del "Rat-Penat" que tant contribuïxen al major esplendor del renaixement literari, artístich y patriòtich de la que fou un dia gloriosa Corona d'Aragó.

Lo Sr. Llorente en nom de sos amichs, digué que com sempre vey a los catalans als germans de Valencia y oferí retornar prompte á nostra ciutat en companyia d'alguns de sos ilustres paisans, á fi d'anar a fer una excursió de tres ó quatre dias per las provincias de Barcelona y Tarragona». *La Renaixensa*, 812 (5-V-1882), p. 2.759.

⁸⁷⁰ «Lo Rat-Penat en Poblet, Santas Creus y Tarragona», *Revista de Valencia* (1-VI-1882), p. 331-332.

⁸⁷¹ R., «La Renaixensa a Poblet», *La Renaixensa*, 841 (23-V-1882), p. 4.035.

⁸⁷² Carta 929: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 119.

⁸⁷³ VERDAGUER, Àlvar, *loc. cit.*, p. 104.

Cantos⁸⁷⁴, Leandre Garcia, Josep Brel i Giral, Lluís Doménech i Ferran Reig i Flores; i catorze catalans: Francesc Matheu i Fornells, Marià Aguiló i Fuster (mallorquí resident a Barcelona), mossén Jacint Verdaguer, mossén Jaume Collell, Àngel Guimerà, Joaquim Riera i Bertran, Josep Balari i Jovany, Anton de Vilar, Emili Vilanova, Antoni Gaudí, Àlvar Verdaguer, Dionís Baixeras i Verdaguer, Manel Pau i Josep Serra i Campdelacreu. Aquests són els vint-i-nou hòmens que es donaren cita la nit del dimecres dia 17 de maig a Tarragona. A mesura, però, que avançaren els dies la comitiva anà fent-se més i més nombrosa, fins a assolir, ja a Valls, els quaranta-dos membres.

D'aquesta manera, el primer a afegir-s'hi fou Damas Calvet, que féu cap a Tarragona el dijous dia 18 pel matí, amb «lo tren que arribava de Barcelona»⁸⁷⁵. L'endemà, divendres dia 19, i quan el seguici era a Poblet a punt de dinar, qui s'incorporà fou Vicent Cacho, «notari de Nules»⁸⁷⁶, a qui no havia sigut possible viatjar amb la resta de ratpenatistes, i «ab lo qual eran 16 los expedicionaris procedents de Valencia»⁸⁷⁷. Les darreres incorporacions es produïren el dissabte dia 20, moment en què, «a la comitiva, aumentada per alguns amichs de Valls, se juntáren, en las immediacions del Casal, altres companys, entre ells, lo bon amich Jaume Ramon y Vidales»⁸⁷⁸.

Finalment, cal dir que, encara que la major part de les cròniques fan referència als escriptors «catalans, valencians i mallorquins»⁸⁷⁹ que s'hi donaren cita, el ben cert és que entre els noms dels participants en aquella excursió únicament trobem el d'un escriptor procedent de les Balears —però resident a

⁸⁷⁴ M'ha sigut impossible esbrinar la identitat d'aquest personatge de cognom «Cantos», al qual fan referència quasi tots els cronistes i de qui, per la ressenya d'Àlvar Verdaguer, sabem que era «advocat».

⁸⁷⁵ VERDAGUER, Àlvar, *loc. cit.*, p. 104.

⁸⁷⁶ *Ibidem*.

⁸⁷⁷ R., «La Renaixensa a Santas Creus», *La Renaixensa*, 849 (27-V-1882), p. 4.133.

⁸⁷⁸ *Ibidem*.

⁸⁷⁹ Llorente parla dels llaços de fraternitat establerts entre els «paladins de la Renaixensa, á Catalunya, á Mallorca y á Valencia»: X., «Lo Rat-Penat á Santas Creus», *La Veu del Montserrat*, 22 (3-VI-1882), p. 175; Pizcueta, de la reunió «con los literatos y artistas catalanes y mallorquines»: F., «La escursión al Monasterio de Poblet», *El Mercantil Valenciano* (20-V-1882); Riera i Bertran de «l'element catalá y mallorquí» que integrava l'excursió: R., «La Renaixensa a Poblet», *La Renaixensa*, 841 (23-V-1882), p. 4.036; i Àlvar Verdaguer de la «visita projectada per un grupo de catalans, valencians y mallorquins, als monastirs de Poblet y Santas Creus»: VERDAGUER, Àlvar, *loc. cit.*, p. 103.

Barcelona—: Marià Aguiló. Per tant, és pràcticament segur que cap altre mallorquí no fou present entre els excursionistes. De fet, la crònica de la *Revista de Valencia* parlà del viatge «de fraternidad literaria entre Valencia y Cataluña»⁸⁸⁰; i Jaume Collell, a l'article que publicà dies després a *La Veu del Montserrat*, no féu cap referència als mallorquins, i sí a «la animada colla de lletrats y artistas valencians y catalans que en aquells memorables y venerandos llocs s'ajuntava»⁸⁸¹. El que també ha de ser cert és que, en principi, estava previst que l'excursió comptara amb la presència d'uns quants mallorquins que, per unes raons o altres, finalment no hi acudiren.

4.5.1.2 Dimecres 17: València-Tarragona

Els quinze ratpenatistes esmentats isqueren de València en direcció a Tarragona el dimecres dia 17 de maig, en el tren correu de les 11:45 h. El trajecte, de més de set hores de durada, transcorregué enmig de converses plaents i relaxades. Segons Llorente, era tanta la fe i la il·lusió amb què els valencians viatjaven «que al passar lo caudalós Ebro, saludavan ja ab la esperansa als escriptors catalans que en Tarragona'ls aguardavan, pera segellar una volta mes la germandat literaria é histórica dels dos pobles que aquell riu separa»⁸⁸².

L'arribada a l'antiga urbs romana, on ja els esperaven la major part dels escriptors catalans, es produïa a les set de la vesprada. Després de múltiples i afectuoses presentacions, es dirigiren a la fonda Europa, on soparen i «*donde nos hospedamos*»⁸⁸³. I com que eren tantes les ànsies de veure i conèixer les terres catalanes, d'iniciar la descoberta humana, cultural i geogràfica que tenien programada, «aquella mateixa nit anárem á visitar la magnífica catedral á la llum dels fanals de gas y de les estrelles del cel»⁸⁸⁴. La

⁸⁸⁰ «Lo Rat-Penat en Poblet, Santas Creus y Tarragona», *Revista de Valencia* (1-VI-1882), p. 331.

⁸⁸¹ C[OLLELL], J[Jaume], «Festa de germandat», *La Veu del Montserrat*, 21 (27-V-1882), p. 161.

⁸⁸² X., «Lo Rat-Penat á Poblet», *La Veu del Montserrat*, 21 (27-V-1882), p. 167-168.

⁸⁸³ F., «La excursión al Monasterio de Poblet», *El Mercantil Valenciano* (20-V-1882).

⁸⁸⁴ X., «Lo Rat-Penat á Poblet», *La Veu del Montserrat*, 21 (27-V-1882), p. 168.

nit no donà per a més, i posteriorment els expedicionaris es retiraren a descansar.

4.5.1.3 Dijous 18: Tarragona-L'Espluga-Poblet

L'endemà, dijous dia 18 de maig, el grup s'aixecà aviat i, a l'alba, ja era novament a la catedral de Tarragona, «ahont lo canonge Collell celebrá la missa en lo altar de Sta. Tecla»⁸⁸⁵; ajudat, tot siga dit, pel secretari de Lo Rat Penat, Ferran Reig i Flores. Acabada l'eucaristia, només tingueren temps de donar una lleugera mirada a la «rica col-lecció de tapissos que posseheix lo Capítol de Tarragona»⁸⁸⁶, ja que «á las nou preniam lo tren de la línea de Reus y Lleyda, y creuavam alegres y esperançats lo hermós Camp de Tarragona, ahont ab variada verdor y pintoresca perspectiva alternan las ufanas vinyas, los ombrius oliverars, los rengles de ametllers y avellaners y les ja espigades messes»⁸⁸⁷. El paisatge resplendia amb força en la mirada dels excursionistes.

Com sabem, abans de pujar al tren se'ls havia unit el català Damas Calvet; i, de camí, «al passar per Reus vingué á saludamos en la estació En Martí y Folguera, al qui no li fou possible acompanyarnos com ho desitjjava»⁸⁸⁸.

Dues hores després de mamprendre el viatge arribaven a l'estació de L'Espluga, on «en una típica casa de posada catalana, teniam preparat l'esmorzar, tan suculent com es propi de estes montanyes»⁸⁸⁹. Durant l'àpat, «fou quan més se accentuá la cordial intimitat entre'ls excursionistes, sobre tot en lo moment en que lo canonge Collell y En Teodor Llorente se partíren lo *pa de casa*»⁸⁹⁰. A la sobretaula, catalans i valencians entonaren la «Cançó dels excursionistes de Lo Rat Penat», que com sabem l'any anterior havia escrit Llorente i que havia estat musicada pel mestre Salvador Giner⁸⁹¹. «Després los

⁸⁸⁵ VERDAGUER, Àlvar, *loc. cit.*, p. 104.

⁸⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁸⁷ X., «Lo Rat-Penat á Poblet», *La Veu del Montserrat*, 21 (27-V-1882), p. 168.

⁸⁸⁸ VERDAGUER, Àlvar, *loc. cit.*, p. 104.

⁸⁸⁹ X., «Lo Rat-Penat á Poblet», *La Veu del Montserrat*, 21 (27-V-1882), p. 168.

⁸⁹⁰ VERDAGUER, Àlvar, *loc. cit.*, p. 105.

⁸⁹¹ Com que la cançó degué tenir una molt bona acollida entre els excursionistes catalans, la lletra fou reproduïda dies després a *La Veu del Montserrat*, 22 (3-VI-1882), p. 173.

catalans varem donar á conéixer á nostres amichs variadas y escayents cançons populars que'ns ompliren de goig á tots»⁸⁹².

Una vegada refets física i espiritualment, iniciaren el viatge cap a Poblet: «Unos iban en carruage, otros preferían el medio de locomoción que inmortalizó a Sancho Panza, y los más íbamos a pié, caminando lentamente abstraídos en agradable conversación acerca del monasterio y de las grandezas pasadas que representa»⁸⁹³, explicà Fèlix Pizcueta. En mitja hora hi arribaren, i sense perdre temps ingressaren en les seues estances: «Desde las tres de la tarde fins que'l sol s'hagué post, estiguerem corrent adalerats, encisats, transportats á altres y á altres mons, aquelles ruines que tenen nou interés en sa matexa destrucció»⁸⁹⁴. Inspeccionaren la totalitat dels racons i de les galeries d'aquell malaguanyat cenobi. I, fins i tot, «avans de deixar lo monastir volguérem alguns pujar al cim de una de las torres que flanquejan la entrada, desd'ahont se descubreix una extensa vista de la conca de Barberá»⁸⁹⁵. Torres bessones de la Porta Reial que, com apuntà Llorente, «serviren de patró á les de Serrans»⁸⁹⁶ de València.

Caiguda la nit, abandonaren les runes i es dirigiren cap a les tres cases que conformaven la masia de Poblet, «es á dir: ca'l Francisco, ca'l Mitjer, y ca'l Majordom»⁸⁹⁷, on havien de reparar forces i passar la nit. «Lo sopar fou silenciós; tots estavam com represos per las impressions agobiadoras de aquella tarde inolidable»⁸⁹⁸. Però el ben cert és que l'experiència més interessant encara estava per arribar. Ja que el cap de l'excursió, Francesc Matheu, ajudat per l'arquitecte Gaudí i els artistes Brel i Baixeras, havia preparat una visita nocturna al monestir quasi novel·lesca: «Dotze mossos abtxes de cera esperavan nostres ordres per il·luminar los claustres y les voltes del modo que indicavan los pintors Brel y Baixeras, directores de aquest

⁸⁹² R., «La Renaixensa a Poblet», *La Renaixensa*, 841 (23-V-1882), p. 4.036.

⁸⁹³ F., «Excursión al Monasterio de Poblet», *El Mercantil Valenciano* (21-V-1882).

⁸⁹⁴ X., «Lo Rat-Penat á Poblet», *La Veu del Montserrat*, 21 (27-V-1882), p. 168.

⁸⁹⁵ VERDAGUER, Àlvar, *loc. cit.*, p. 106.

⁸⁹⁶ X., «Lo Rat-Penat á Poblet», *La Veu del Montserrat*, 21 (27-V-1882), p. 168.

⁸⁹⁷ VERDAGUER, Àlvar, *loc. cit.*, p. 106.

⁸⁹⁸ X., «Lo Rat-Penat á Poblet», *La Veu del Montserrat*, 21 (27-V-1882), p. 168.

espectacle sorprenent y may vist en estes ruines»⁸⁹⁹. Amb la qual cosa s'aconseguí, en opinió de Riera i Bertran, «un efecte mágich y grandíós»⁹⁰⁰ que sens dubte degué exaltar l'esperit romàntic dels escriptors.

La jornada acabà amb els expedicionaris fortament emocionats, al peu de l'altar major i davant de la imatge de la Mare de Déu de Montserrat, «que encara providencialment se conserva en lo destrossat retaule del presbiteri»⁹⁰¹, cantant la «Salve» montserratina que havia començat a entonar el canonge Collell. Tan gran impressió degué produir aquella escena en la ment dels excursionistes que, a l'hora de ressenyar-la, Riera es declarava incapaç «de donar ni una lleugera idea de la solemnitat expontánea y magestuosa —ab la majestat de sa senzillesa y de sa expontaneitat mateixa—, que dirigí tan bé nostre amich Gaudí, á quí secundarem tots, absolutament tots, sense odiosas divergencias»⁹⁰². Acabada la «Salve», abandonaren el temple resant «las lletanías en grave y ordenada professó que anava recurrent lo claustre»⁹⁰³. Dormiren, com ja sabem, en «*los aposentos cómodos y limpios que se nos había preparado en las tres únicas casas que forman la pequeña colonia de Poblet*»⁹⁰⁴.

De resultes de totes les experiències i sensacions viscudes durant aquella memorable jornada a Poblet, Francesc Matheu redactà un patriòtic i enardit poema titulat «Cant de germanó» i dedicat als «Fills d'en Jaume: Catalans,/ Mallorquins y Valencians:/ Bebém tots com bons germans», que posteriorment fou publicat a la *Revista de Valencia*, i que, entre altres coses, anunciava que:

Lo temps nou nos agermana
tant y més que'l temps passat;
ab sa forsa sobrehumana
nostra sava ha renovat;

⁸⁹⁹ *Ibidem*.

⁹⁰⁰ R., «La Renaixensa a Poblet», *La Renaixensa*, 841 (23-V-1882), p. 4.037.

⁹⁰¹ X., «Lo Rat-Penat á Poblet», *La Veu del Montserrat*, 21 (27-V-1882), p. 168.

⁹⁰² R., «La Renaixensa a Poblet», *La Renaixensa*, 841 (23-V-1882), p. 4.037.

⁹⁰³ VERDAGUER, Àlvar, *loc. cit.*, p. 106.

⁹⁰⁴ F., «Excursión al Monasterio de Poblet», *El Mercantil Valenciano* (21-V-1882).

y á sa veu, qu[e]ns crida clara,
que som fills tots d'una mare,
nostre cor respon encara:
Renaxensa es germandat!⁹⁰⁵.

4.5.1.4 Divendres 19: Poblet-L'Espluga-Valls

L'endemà, ben dematí, els expedicionaris pujaren als turons contigus a Poblet «pera dominar desde allí lo extens espay de aquell monástich alcáçar»⁹⁰⁶. Arribaren fins a la salutífera «Font del ferro», i de tornada ingressaren novament al monestir. Aquesta vegada el programa marcava temps lliure per a l'estudi, la contemplació i la reflexió:

«Lo estol excursionista se disgrega y s'espargeix baix aquellas silencioses voltes. Lo pintor pren notes en son álbum; l'antiquari desxifra y copia alguna inscripció (sic) mitx esborrada; l'escultor calca algun deliciós detall d'ornamentació; lo poeta se pert en lo laberint de les gòtiques arcades; algun escorcollador inexorable fica la ma en los esportellats sepulcres y nos mostra'ls ossos dels ántichs héroes... y quan sona l'hora de la marxa, se fa difícil arrancarlos á tots á la misteriosa atracció de les ruines»⁹⁰⁷.

Després d'abandonar, per última vegada, el conjunt monacal passaren a «ca'l Francisco», on havia de tenir lloc el dinar. I «un cop sentats entorn de la taula tinguérem la grata sorpresa de veure compareixer al distingit notari de Nules D. Vicens Cacho, lo qui venia á juntarse á la expedició»⁹⁰⁸. A les 14 h., finalitzat l'àpat, mamprengueren el camí de tornada a L'Espluga. A l'estació aguardaren «la arribada del tren descendent de Lleyda que'ns porta á la estació de la Plana»⁹⁰⁹. Des de La Plana el viatge fou continuat en diligències fins a Valls: «Declinava la tarde quan hi arribárem, y'ns esperavan ansiosos de

⁹⁰⁵ MATHEU, Francesch, «Cant de germanó», *Revista de Valencia* (1-VI-1882), p. 300-301. També fou publicat a *La Renaixensa*, 1882, p. 246-247.

⁹⁰⁶ X., «Lo Rat-Penat á Santes Creus», *La Veu del Montserrat*, 22 (3-VI-1882), p. 175.

⁹⁰⁷ *Ibidem*.

⁹⁰⁸ VERDAGUER, Àlvar, *loc. cit.*, p. 107.

⁹⁰⁹ X., «Lo Rat-Penat á Santes Creus», *La Veu del Montserrat*, 22 (3-VI-1882), p. 175.

acompanyarnos y obsequiarnos, alguns joves catalanistas»⁹¹⁰. El grup es feia més nombrós. Els excursionistes foren allotjats «en las fondas del Comers y de Sant Antoni»⁹¹¹, i la recepció de benvinguda es produí als locals del «Centre de lectura» de Valls, on foren obsequiats amb refrescs. Malgrat el cansanci, encara els donà temps de visitar l'església parroquial, d'on «nos cridà l'atenció la típica capella del Roser, en quals parets y compost ab rajolas de Valencia, s'hi figura la batalla de Lepant»⁹¹².

4.5.1.5 Dissabte 20: Valls-Santes Creus-Valls

El dissabte s'alçaren, com ja era costum, «ben d'horeta», i s'instal·laren en les sis tartanes (que Llorente qualificà d'«esquefides y pérfides» i Pizcueta de «*desvencejadas*») que els havien de traslladar a Santes Creus. Segons els cronistes valencians, el camí fins al cenobi resultà tortuós, i es realitzà «donant toms y sotracades». Tants, que alguns dels excursionistes, entre ells Pizcueta, preferiren realitzar-lo a peu: «*Un paso tras otro emprendimos la marcha hacia Santes Creus, que duró dos horas y eso que los naturales del país decían que solo había una y corta; es la frase de siempre*»⁹¹³. Una vegada allí,

«lo canonge Collell, que havia passat endavant, estava ja revestit y comensà la missa al entrar nosaltres en lo temple. Esta circumstancia contribuí al efecte religiós que'ns causá lo aspecte lúgubre y sever de aquelles tres naus de macisses arcades y altes voltes bizantines, sota les quals volgueren dormir lo son etern alguns de nostres mes famosos reys»⁹¹⁴.

Acabada la missa, l'expedició, que ara arribava a la quarantena de membres, recorregué —«acompanyats per lo senyor rector D. Johan Mangrané

⁹¹⁰ *Ibidem*.

⁹¹¹ VERDAGUER, Àlvar, *loc. cit.*, p. 107.

⁹¹² R., «La Renaixensa a Santas Creus», *La Renaixensa*, 849 (27-V-1882), p. 4.133.

⁹¹³ F., «Escursión a Poblet», *El Mercantil Valenciano* (25-V-1882).

⁹¹⁴ X., «Lo Rat-Penat á Santes Creus», *La Veu del Montserrat*, 22 (3-VI-1882), p.

y son digne vicari»⁹¹⁵ — les galeries del monestir, celler, palau reial, claustres i pati. El dinar, disposat «en tres alas» i compartit amb els «amables sacerdots de Santas Creus»⁹¹⁶, fou cordial i distés. A les postres, lectures poètiques i parlaments. Entre les poesies que s'hi llegiren i improvisaren els cronistes destacaren «Lo gegant y la Captiva», de mossén Jacint Verdaguer, «especie d'apólech épich-legendari, relatiu á la conquesta de Mallorca»⁹¹⁷. Posteriorment, Llorente prengué la paraula per a demanar «que esta festa de germendat llemosina, comensada prop da (sic) la tomba del Conquistador, terminás ab la reunió dels catalans, mallorquins y valencians al peu de la estàtua de aqueix gran rey, próxima á axecarse á Valencia»⁹¹⁸.

Abans, però, el poeta valencià havia llegit fragments de les cartes d'adhesió que li havien enviat Vicent W. Querol i Víctor Balaguer, «manifestant sa recansa per no poder assistir á aquella festa, en la qual estava present son esperit»⁹¹⁹. Efectivament, a última hora Querol no havia pogut sumar-se a l'excursió, tal com era el seu desig i com havia expressat a Llorente en la carta del 7 de febrer de 1882 anteriorment citada⁹²⁰. Encara que no he trobat l'epístola llorentina que motivava aquella resposta, sí que he tingut accés a una altra d'inèdita, datada el 9 de maig, en què el director de *Las Provincias* li comunica que tot està a punt per a partir cap a Poblet, i fins i tot li avança el programa. En aquell moment, però, ja existia la sospita que Querol no poguera acudir a l'excursió:

«Todo se ha preparado muy bien, y sólo temo un contratiempo; que tú no puedas venir. Los catalanes cuentan con tu asistencia. Aquiló está contentísimo de que nos reunamos bajo aquellas bóvedas, en las que no ha tenido valor de entrar todavía. Muchos jóvenes, que sólo te conocen de nombre, esperan esta ocasión con vivo interés. Vendrá Monseñor Tolrá, del Rosellón, que acaba de publicar una obra

⁹¹⁵ VERDAGUER, Àlvar, *loc. cit.*, p. 108.

⁹¹⁶ R., «La Renaixensa a Santas Creus», *La Renaixensa*, 849 (27-V-1882), p. 4.134.

⁹¹⁷ *Ibidem*.

⁹¹⁸ X., «Lo Rat-Penat á Santas Creus», *La Veu del Montserrat*, 22 (3-VI-1882), p.

176.

⁹¹⁹ *Ibidem*.

⁹²⁰ Carta 89: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 83.

sobre la Atlántida. Vendrán también Verdaguer y Collell. De Valencia seremos más de una docena. Brel viene; hasta Greus, claudicando, acepta ir a Poblet bajo la senyera del Rat-Penat. A Aguirre no le he visto; pero conoces su carácter, y por poco que pueda será de la mesnada. Déjalo todo, y aprovecha esta oportunidad de restaurar los pulmones y lo que hay más adentro, con los aires de la montaña y de la poesía»⁹²¹.

Llorente esperava aquella cita amb vertader interès i fruïció.

El text també demostra que, fins a l'últim moment, Querol estigué a punt d'assistir-hi. I potser per això, i per ser un dels autors més coneguts i estimats de la Renaixença valenciana, la resta d'excursionistes el trobaren molt a faltar. Així ho demostra l'article que Josep Brel i Giral publicà, *a posteriori*, a la *Revista de Valencia*, escrit com si d'una carta personal adreçada a Querol es tractara, i que comença de la següent manera:

*«A lo soñador que tú eres, a la delicada manera que tienes de sentir, y por el culto que has rendido siempre a todo lo que a nuestras patrias glorias se refiere, comprendo cuánto sentirías no poder acompañarnos a Poblet y Santas Creus: por mi parte, debo decir que tanto se echó de menos tu presencia, que frecuentemente se pronunció tu nombre durante toda nuestra excursión»*⁹²².

⁹²¹ Arxiu biblioteca Llorente. He tingut accés a aquesta carta gràcies a l'amabilitat del Sr. Joan Teodor Corbín Llorente. En aquella epístola, Llorente també li avançava el «tentador» programa que els excursionistes tenien previst, i que, per dir la veritat, s'ajustà prou al que finalment realitzaren. Deia així:

«Miércoles 17. Salida de Valencia en el tren correo: 11'45 m. Llegada a Tarragona, a las 7 t. Abrazo fraternal: se entablan en la fonda relaciones y se recuerdan conocimientos.

Jueves 18 (Día de la Ascensión). Visita al sepulcro del Rey D. Jaime y Misa en la Catedral. Salida en el tren de Lérida a las 10: Comida en Espluga de Francolí. Por la tarde: Poblet. Allí mismo pernóctamos. Sentada literaria. Paseo de las antorchas.

Vienes. Por la mañana en Poblet. A mediodía al tren. Vamos a Valls. Allí se pernócta.

Sábado. Por la madrugada a Santas Creus. Allí, oficio por el alma de D. Jaime. Oficiará Monseñor Tolrá, ayudando Verdaguer y Arroyo. Sermón de Collell.

Regresamos a dormir en Tarragona.

Domingo. Todo el día en Tarragona. A media noche, regreso a Valencia.

Espero un Sí más grande que una casa». Atés l'exacte coneixement del programa que en aquella data demostrava tenir Llorente, no resulta gens aventurat pensar que li l'haguera fet arribar Matheu, que era qui havia confeccionat «lo programa de la excursió»: X., «Lo Rat-Penat á Valls y Tarragona», *La Veu del Montserrat*, 23 (10-VI-1882), p. 184.

⁹²² BREL, José, «Recuerdos de Poblet y Santas Creus», *Revista de Valencia* (1-VII-1882), p. 353.

I semblantment podem dir respecte a Víctor Balaguer. Sis dies abans de partir, Llorente s'havia adreçat a ell per carta per a comunicar-li que

«para el día 17 tenemos preparada una excursión a Poblet y Santas Creus; el "Rat-Penat" irá desde Valencia; los de la "Renaixensa" vendrán de Barcelona, y nos reuniremos en Tarragona, para hacer juntos la visita a aquel Escorial del antiguo reino de D. Jaime. Si V. fuese, como yo, un mero escritor y poeta, le invitaría a esta grata excursión; como es un personaje político que tiene levantada sobre el gobierno la espada de Dámocles, no hay que pensar en ello»⁹²³.

Cal, doncs, suposar que foren les obligacions polítiques i professionals les que impediren que Víctor Balaguer se sumara a la plèiade d'excursionistes catalans, tal com segurament hauria sigut el seu desig⁹²⁴.

Durant aquella sobretaula a Santes Creus, a més de Llorente també hi parlaren Marià Aguiló i mossén Jaume Collell. Riera i Bertran, per la seua part, llegí l'article «Fraternitat regional» que havia publicat el dia anterior a *La Renaixensa*, i «en lo qual se explica la armonia del amor a Catalunya ab l'amor á la superior nacionalitat espanyola»⁹²⁵. Moment que Pizcueta aprofità per a repetir, «ab calarosas (sic) frases, que feren molt efecte, les protestes que en igual sentit y repetides voltes ha fet lo Rat-Penat»⁹²⁶. Els valencians, ja ho sabem, tenien molt por a ser titlats de «separatistes».

Quan es féu l'hora de deixar Santes Creus, els excursionistes tomaren al temple, «mes imponent ab les ombres de la tarde»: «Repetia Mossen Collell la Salve de Poblet, esta vegada ab la forma litúrgica, y quan terminá la

⁹²³ Carta 926, *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 117.

⁹²⁴ Entre els catalans que no pogueren assistir-hi devia figurar també Terenci Thos i Codina, que dies després de l'excursió publicà a *La Veu del Montserrat* la poesia titulada «De Poblet á Santes Creus», i l'acompanyà de la següent nota: «Com á mostra de ma recansa per no haver pogut assistir al patriòtic romiatge que veniu de fer á Poblet y Santes Creus, vos trameto eix romanset descriptiu, á faisó popular, improvisat, tot anant de camí, la diada de Pásqua florida, 5 d'Abril de 1863, en l'artística excursió feta en bona amor y companyia del malaguanyat escriptor y amich En Joseph Coll y Vehí». *La Veu del Montserrat*, 23 (10-VI-1882), p. 181.

⁹²⁵ X., «Lo Rat-Penat á Santes Creus», *La Veu del Montserrat*, 22 (3-VI-1882), p. 176.

⁹²⁶ *Ibidem*.

salutació á la Verge, canviant la capa blanca per los ornaments negres, se dirigí á la tomba del rey Pere'l Gran, y entoná l'absolta»⁹²⁷. Fou tanta l'emoció, que, segons relata Llorente, «á molts los caygueren les llágrimes y que la veu de molts era tremolosa»⁹²⁸. I així, amb aquell estat d'ànim, la comitiva emprengué el viatge de retorn a Valls, «*todos a pie hasta Vilaredona, pero el que escribe estas líneas y otros tres compañeros a pie siempre*»⁹²⁹. Pizcueta féu una bona caminada, aquell dia.

Arribaren a les 21:30 hores, exhausts, a Valls. Però, lluny de poder descansar, sense a penes temps per a traure's la pols del camí, foren gratament sorpresos per «los socis del *Centre de lectura*, principal casino de aquella vila, ab la honrosa distinció d'una vetllada literaria disposada en obsequi nostre, y amenisada ab los exercicis dels *xiquets de Valls*»⁹³⁰, «jichs» segons Pizcueta⁹³¹. Davant «alguns milers de persones» —«un xiriboll de gent», en opinió d'Àlvar Verdaguer⁹³²—, els membres de la «Colla nova» obsequiaren els excursionistes, que els miraven embadalits des del balcó del Centre, amb els més variats i atrevits castells.

Finalitzat l'espectacle, passaren a la sala contigua, on tingué lloc la vetllada literària i musical. En presència de les màximes autoritats vallenques,

«la solemnitat comensá tocant al piano los Srs. Fornells y Queraltó, ab notable brillantés, la sinfonía del mestre Manent *La Euterpense* (...). Després de galanas y sentidas frases del president del "Centro" D. Joan Samsó, se llegiren travalls (tots inspirats en lo més elevat patriotisme) originals dels Srs. Llorente, Riera, Pizcueta, Verdaguer (J.), Vilanova, Ramon Vidales, Matheu, Guimerá, Reig y Flores y Collell»⁹³³.

⁹²⁷ *Ibidem.*

⁹²⁸ *Ibidem.*

⁹²⁹ F., «Escursión a Poblet», *El Mercantil Valenciano* (25-V-1882).

⁹³⁰ X., «Lo Rat-Penat á Valls y Tarragona», *La Veu del Montserrat*, 23 (10-VI-1882), p. 183.

⁹³¹ F., «Escursión a Poblet», *El Mercantil Valenciano* (26-V-1882).

⁹³² VERDAGUER, Àlvar, *loc. cit.*, p. 109.

⁹³³ R., «La Renaixensa a Valls y Tarragona», *La Renaixensa*, 858 (2-VI-1882), p. 4.253.

Un parlament de marcat to patriòtic pronunciat per mossén Jaume Collell, «en lo qual elogiá com se mereixen los prodigis de forsa y destresa dels xiquets al aixecar los castells; fent notar que tals prodigis son deguts principalment á la compacte unió ab que estretament enlassats logran constituhir una base sòlida capás de aguantar y anar muntant lo castell més atrevit»⁹³⁴, posà punt i final a la vetlada i permeté que els excursionistes pogueren retirar-se, cap a la mitjanit, a les fondes on s'hostatjaven per a sopar i acabar el llarg dissabte.

4.5.1.6 Diumenge 21: Valls-Tarragona

«Á les sis de aquest matí ja estavam ohint, en la severa iglesia gòtica de Valls, la missa que deya l'autor de la *Atlántida*»⁹³⁵. Fou el pas previ a pujar a les diligències que, al cap de dues hores, havien de portar-los a passar el darrer dia de l'aplec a Tarragona. L'últim desplaçament havia de permetre que «aquells que no haguéssen tingut may ocasió de visitar la ciutat poguéssen veure quelcom de lo molt é interessant que s'hi troba»⁹³⁶.

Una vegada arribats a la capital d'El Tarragonés, s'instal·laren a la fonda Europa i buscaren un *cicerone* de primer orde: el Sr. Hernández Sanahuja, director del Museu Arqueològic. El temps de l'excursió matinal es repartí entre el Museu, la catedral, un temple romànic i la casa del marquès de Montoliu, on veieren «los antichs murs del palau de August, los restos de gradería del hipòdromo, y un interessant baix relleu, de arch de triunfo sens dupte, que reproduheix escenes de la guerra contra'ls cántabros»⁹³⁷.

El dinar d'«a reveure» estava preparat per a les 13 h. Respectuós i emocionant, segons Riera i Bertran, «fou hermós per lo que s'hi digué y s'hi sentí y s'hi expansionà'l patriotisme exhalat en manifestacions las més

⁹³⁴ VERDAGUER, Àlvar, *loc. cit.*, p. 109.

⁹³⁵ X., «Lo Rat-Penat á Valls y Tarragona», *La Veu del Montserrat*, 23 (10-VI-1882), p. 183.

⁹³⁶ VERDAGUER, Àlvar, *loc. cit.*, p. 110.

⁹³⁷ *Ibidem*.

bellas»⁹³⁸. S'hi llegiren múltiples poesies, d'Aguiló, de Llorente, de Guimerà, de Matheu, de Verdaguer... i s'escoltaren parlaments: de mossén Collell, de Vives Ciscar, de Pizcueta, de Doménech i de Pau. Es feren plans de futur i es projectaren tres noves trobades:

1^a L'assistència dels valencians als Jocs Florals de Barcelona de 1883, «que l'any vinent serán solemníssims, per cumplirse los vinticinch de sa restauració»⁹³⁹.

2^a La visita dels catalans a València a propòsit de la inauguració de l'estàtua de Jaume I, que havia sigut encarregada a l'escultor Agapit Vallmitjana i que hom preveia propera.

3^a I l'última: la realització d'«una excursió col·lectiva á Mallorca, pera l'any vinent»⁹⁴⁰.

L'emoció del moment, previ al comiat, era gran i els sentiments profunds. Llorente qualificava els acords com a «projectes molt plasents»: «tant de bo pugam realisarlos»⁹⁴¹, exclavama. Mentre que Riera i Beltran desitjava que l'acompliment del programa exposat «sia tan próspera com la expedició verificada»⁹⁴².

La major part dels catalans havien de partir en el tren de les cinc de la vesprada: «*Aguiló, Ángel Guimerá, Matheu, Vilanova, Riera y Beltran, [Àlvar] Verdeguer, Baixeres, Balari, Gaudí y Camp eran los que marchaban a Barcelona, dejando nuestro corazón lleno de gratitud hacia ellos por las deferencias y atenciones que les habíamos merecido*»⁹⁴³. Però com que fins a la nit no passava el tren dels valencians, la resta d'hores foren aprofitades per a

4.253. ⁹³⁸ R., «La Renaixensa a Valls y Tarragona», *La Renaixensa*, 858 (2-VI-1882), p.

p. 184. ⁹³⁹ X., «Lo Rat-Penat á Valls y Tarragona», *La Veu del Montserrat*, 23 (10-VI-1882),

p. 184. ⁹⁴⁰ VERDAGUER, Àlvar, *loc. cit.*, p. 110.

p. 184. ⁹⁴¹ X., «Lo Rat-Penat á Valls y Tarragona», *La Veu del Montserrat*, 23 (10-VI-1882),

4.254. ⁹⁴² R., «La Renaixensa a Valls y Tarragona», *La Renaixensa*, 858 (2-VI-1882), p.

⁹⁴³ F., «Excursión a Poblet», *El Mercantil Valenciano* (26-V-1882).

visitar «lo mes notable d'esta famosa ciutat: ses antigues muralles»⁹⁴⁴. Amb la companyia del Sr. Hernández Sanahuja i dels catalans que encara quedaven (entre ells, Collell, Jacint Verdager, Martí i Folguera, Serra i Pau), els ratpenatistes recorregueren les més notables ruïnes romanes de la ciutat. Fins que, a mitjanit, pujaren al tren procedent de Barcelona que els havia de retornar a les seues llars valencianes.

4.5.2 Un cant de germanor patriòtica, religiosa i cultural

Entre els fruits que produí aquella llarga i emotiva visita a Poblet i Santes Creus, aquella Ruta del Cister tan especial que practicaren els ratpenatistes valencians i els escriptors catalans, crec que mereixen ser-ne destacats quatre, si més no: l'històric, el patriòtic, el literari i el religiós.

En primer lloc, cal assenyalar que es tractà d'un aplec ben significatiu des d'un punt de vista històric, artístic i arquitectònic, ja que suposà, per a molts dels excursionistes, el descobriment dels monestirs cistercencs més importants de l'antiga Corona d'Aragó, els que havien servit de tomba als antics reis comuns. Un descobriment excitant i ple de sentiments contraris, ja que al goig de la descoberta s'hi afegia la ràbia i la indignació per l'estat en què els cenobis havien quedat a causa dels actes vandàlics de què havien sigut objecte després del seu abandonament en 1835; i que havien tingut com a greus conseqüències, a més de la destrucció parcial dels edificis, la profanació de les tombes. Com va assenyalar Joan Bassegoda, aquesta visita suposà un toc d'atenció, de denúncia social i cultural, i contribuí a la posterior conscienciació cívica que finalitzà amb la restauració del santuari.

De més a més, cal dir que, ateses les seues excepcionals característiques i el nombre i la qualitat dels escriptors i artistes que s'hi donaren cita, la pròpia visita suposà, en si, una fita històrica. I, de fet, hui mereix ser considerada —si més no des del punt de vista valencià— com un

⁹⁴⁴ X., «Lo Rat-Penat á Valls y Tarragona», *La Veu del Montserrat*, 23 (10-VI-1882), p. 184.

important punt de trobada i de fraternitat en el transcurs de totes dues Renaixences, la catalana i la valenciana.

En consonància amb el valor històric i com a conseqüència, cal dir que l'aplec també gaudí d'una gran significació patriòtica, ja que serví per a enfortir i reafirmar els llaços de fraternitat cultural que des dels inicis d'aquell moviment lingüístic i literari s'havien establert i manifestat entre els escriptors valencians i els catalans. A molts ratpenatistes, la trobada els serví per a conèixer personalment els protagonistes de la Renaixença catalana i, no cal dir-ho, per a estrényer els sentiments patriòtics que tant aquells escriptors admirats com aquells temples sagrats —icones de la història comuna— els despertaven.

En suport d'aquest caràcter patriòtic vingueren també les múltiples manifestacions literàries que durant les visites a Poblet i Santes Creus foren llegides i declamades. I, ben significativament, els escrits que posteriorment provocà, i entre els quals destaquen l'allau de cròniques i d'articles a què he fet referència —i que també ajudaren a crear i a incrementar els llaços d'amistat⁹⁴⁵— i uns quants poemes, com ara el ja citat «Cant de germanó» de Francesc Matheu, i el romanç «Tempesta», de Teodor Llorente, que resultà premiat en els Jocs Florals de Lo Rat Penat de 1882⁹⁴⁶. En incloure'l, el 1885, a la primera edició del *Llibret de versos* l'autor l'acompanyà de la següent nota:

«De una de eixes excursions, feta als famosos monestirs de Poblet y Santes Creus, es fill este romans. Aquells dos magnífichs panteons del reys d'Aragó,

⁹⁴⁵ En aquest sentit, pot servir d'exemple el cas d'Àlvar Verdager. Una vegada publicada la seua ressenya al *Butlletí de la Associació d'Excursións Catalana* escrivia a Llorente i li enviava uns quants exemplars per als valencians que havien assistit a l'excursió: «el trabajo es cosa de poca importancia, no obstante me ha parecido que debía hacer partícipes de mis impresiones á los amigos en cuya compañía pasé aquellos para mí tan felices días». Carta 93: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 86.

Pel que fa a Llorente, líder del grup excursionista valencià i protagonista de la visita, cal dir que mantingué durant anys l'amistat forjada i santificada a l'ombra de Poblet i Santes Creus amb la major part dels catalans presents a l'excursió, com bé demostren els volums del seu epistolari, en què s'adreça a ells com els «nostres companys de Poblet». Carta 1.018, *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 168.

⁹⁴⁶ «El premio de la Exma. Diputación provincial de Alicante se adjudicó al director de Las Provincias, D. Teodoro Llorente, por su romance Tempesta (...) Refiérese a la destrucción vandálica de los famosos monasterios de Poblet y Santas Creus, y evoca los nombres de D. Jaime el Conquistador y D. Pedro el Grande, cuyas tumbas fueron entonces profanadas». «Juegos Florales del Rat-Penat», *Las Provincias* (30-7-1882).

foren bárbarament profanats en la primera guerra carlista per los que, sectaris de la revolució, aclamaven la llibertat (sic), desconeixent que aquells venerables monuments representaven les verdaderes llibertats de nostra pàtria, agermanades ab ses tradicions més glorioses»⁹⁴⁷.

Els versos d'aquell llarg poema, de marcat caràcter tètric i patriòtic, finalitzen amb l'anunci d'un nou i eloqüent dia:

La tempesta s'allunyava;
jolíu despuntava el jorn;
ombres, neules y fantasmes
mudaven forma y color.

Per lo finestral sens vidres
entrá'l primer raig del sol,
y com esqueixada boyra,
desparegué y fugí tot⁹⁴⁸.

Així mateix, no menys important que la literària fou la significació religiosa que la visita tingué. Al caràcter de «tombes reials» que totes dues ciutats monacals tenien, cal afegir la condició de creients de la major part dels excursionistes, per no dir tots —entre els quals destacaven, no ho oblidem, dos capellans: mossén Verdaguer i mossén Collell—, les expressions i sentiments de religiositat que s'hi manifestaren i el fet que en quatre dies foren celebrades tres misses: una a la Catedral de Tarragona (dijous 18), una al temple de Santes Creus (dissabte 20) i una altra a l'església gòtica de Valls (diumenge 21). A més, es cantà dues vegades la «Salve» a la Mare de Déu de Montserrat:

⁹⁴⁷ LLORENTE, Teodor, «Notes del autor», *Llibret de versos*, València, 1885, p. 198. Abans, «Tempesta» havia sigut publicat a *La Renaixensa*, 1882, p. 220-224.

⁹⁴⁸ A propòsit del poema «Tempesta», Alvar Verdaguer li comunicava, en aquella mateixa carta d'agost de 1882, que encara no l'havia llegit, i li tributava «*mi más cumplida enhorabuena por su reciente triunfo en los Jochs Florals del Rat Penat. Por el título de la poesía premiada y tomando en cuenta las favorables circunstancias con que se verificó nuestra inolvidable excursión, me atrevo a asegurar que ha de ser aquella inspiradísima y muy digna del premio con que ha sido galardonada*». Carta 93, *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 85-86.

una a Poblet —«la patria y la fe cristiana inspiravan aquell cant de les ruines, que haurá pujat al cel»⁹⁴⁹, n'afirmá Llorente— i una altra a Santes Creus; es resaren les lletanies en abandonar el temple de Poblet; i, fins i tot, al dinar del dia 18 a l'Espluga, el primer que feien tots junts, Llorente i mossén Collell representaren el simbòlic gest de «partir-se lo *pa de casa*». És a dir, que en tot moment fou respectat i enaltit —de vegades restituït— el caràcter sagrat i cristià de les edificacions visitades, i fins i tot es pretengué dotar la trobada d'una certa aura sacrosanta.

Pel que fa a les tres trobades impulsades i projectades a l'escalfor de les sobretauls de Poblet, Santes Creus i Tarragona, cal dir que un calendari justificadament accidentat impedí d'acomplir-les de la manera que hom hauria desitjat. Així, encara que sabem que Llorente tenia previst assistir als Jocs Florals de Barcelona de 1883, hagué de suspendre el viatge a causa de la mort de son pare, esdevinguda el 23 de gener d'aquell any: «*Los amigos de Barcelona me esperaban estos días allí, para asistir a los Juegos Florales; no he ido por el luto; me ha parecido que éste no debe limitarse a llevar gasa en el sombrero, sino que ha de extenderse a privarnos de aquello que nos regocija y complace*»⁹⁵⁰, escrivia en carta personal a mossén Jaume Collell datada a València el dia 5 de maig. Llorente, tanmateix, visità Barcelona a finals de juny i principis de juliol d'aquell any per a veure com avançava el projecte de Vallmitjana i per a visitar l'amic mossén Jacint Verdaguer⁹⁵¹.

El segon dels acords adoptats, el d'assistir «á la inauguració de la estàtua del Rey En Jaume I, que ha de colocarse en una plassa de Valencia y en que treballa un artista catalá, en Vallmitjana»⁹⁵², tampoc no pogué acomplir-se, segurament a causa de la llarga demora amb què es produí. No fou, ni de bon tros, tan imminent com els excursionistes preveien: «dintre uns dos

⁹⁴⁹ X., «Lo Rat-Penat á Poblet», *La Veu del Montserrat*, 21 (27-V-1882), p. 168.

⁹⁵⁰ Carta 1.014: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 164.

⁹⁵¹ Sobre aquesta visita, vegeu: VALENTINO, «Desde Barcelona», *Las Provincias* (6-VII-1883).

⁹⁵² R., «La Renaixensa a Valls y Tarragona», *La Renaixensa*, 858 (2-VI-1882), p. 4.254.

anys»⁹⁵³, era el vaticini d'Àlvar Verdaguer. De fet, aquesta excursió a València es programava com a segona part de la que, sis anys abans, en 1876, havia aplegat a la Ciutat del Túria un grup de poetes catalans, mallorquins i provençals per a participar en les festes de commemoració del sisé centenar de la mort del rei Jaume I⁹⁵⁴. Però la realitat fou que, tot i estar decretada l'erecció de l'estàtua des de 1876, per diversos problemes no pogué realitzar-se fins a juliol de 1891. I a les cròniques que la premsa publicà a propòsit d'aquell solemne acte no figurava la presència de cap més català que l'escultor Agapit Vallmitjana⁹⁵⁵.

Finalment, i pel que fa a l'acord d'emprendre, «pera l'any vinent»⁹⁵⁶, valencians i catalans «junts un romiatje artístich á las gentils Balears»⁹⁵⁷, al remat la peregrinació fou programada per a principis de maig de 1887, i amb l'objecte de col·locar una creu en el lloc del «Pi dels Moncadas». Diversos valencians tenien previst assistir-hi; i, amb aquest objecte, durant els dies previs a l'excursió mossén Jaume Collell escrigué dues cartes a Llorente: una el 16 d'abril, en què li comunicava que estava previst marxar «lo dia 2, porque fora millor reunimos tots á Barcelona, y passarem una setmana a Mallorca»⁹⁵⁸; i una altra —inèdita— el dia 29, en què li donava d'altres detalls protocolaris de la trobada, com ara que «será del cas portar traje negro (de levita per supost), al manco vosté que en l'acte de la reunió literaria a la Llotja portará la veu de Valencia y haurá de posarse al estrado»⁹⁵⁹.

Llorente responia a mossén Collell en carta datada a València el 8 de maig de 1887, diada de la Mare de Déu dels Desemparats, patrona de

⁹⁵³ VERDAGUER, Àlvar, *loc. cit.*, p. 110.

⁹⁵⁴ A propòsit d'aquella visita, en juliol de 1876 Llorente escrigué una «Salutació als poetes de Catalunya, Mallorca y Provensa que vingueren á les festes del centenar del rey En Jaume» que també fou inclosa en la primera edició del *Libret de versos* (1885).

⁹⁵⁵ Vegeu-ho a: «La estatua del rey D. Jaime», *Las Provincias* (20-VII-1891), i «La estatua del rey Don Jaime. La manifestación cívica», *Las Provincias* (21-VII-1891).

⁹⁵⁶ VERDAGUER, Àlvar, *loc. cit.*, p. 110.

⁹⁵⁷ R., «La Renaixensa a Valls y Tarragona», *La Renaixensa*, 858 (2-VI-1882), p. 4.254.

⁹⁵⁸ Carta 211: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 194.

Cal assenyalar que l'inici del viatge fou programat per a l'endemà de la celebració dels Jocs Florals de Barcelona, que aquell any tingueren lloc el diumenge dia 1 de maig.

⁹⁵⁹ Biblioteca Serrano Morales. Caixa 7.263-11. Carta 3.114.

València: «Tinch que dirli que enguany, en mitj de la festa, sent un gran anyorament; y es, que no puch consolarme de no haverlos acompanyat á eixa deliciosa anada á Mallorca»⁹⁶⁰. El poeta valencià se'n lamentava, i xifrava la impossibilitat d'assistir a la cita mallorquina en motius professionals: «Tráfech inaguantable de quefers, crisis dificil en la ciutat per les malahides eleccions, atropoll de un viatge indispensable que he de fer esta mateixa semana á Madrid, han segut dificultats groses, que se me han enrollat per les comes, y m'han tirat en terra, quan ja estava resolt á mamprendre'l camí»⁹⁶¹; amb tot, manifestava la seua adhesió al patriòtic encontre i els seus records per als amics mallorquins: «Aprete be al[s] meus volguts amichs Quadrado, Roselló, Pons, Forteza, Alcover y dígalos que una de les coses que més augmenten lo sentiment de haver mancat á esta visita, es el gust que haguera tingut en renovar y ratificar nostra bona amistad y estendrela á tots sos companys»⁹⁶².

A continuació, fixava l'esperança en què «la inauguració (ya no llunyana) de la estatua del rey Conqueridor, nos ha de reunir á tots en aquesta ciutat»⁹⁶³, cosa que no fou possible, com ja hem comprovat. Finalment, expressava que als catalans i «á tots los demás, no tinch que dirlos, pera consolarme jo mateix, més que "altra volta será". Será, si Deu vol, á Ripoll, pera la festa de la restauración (sic)»⁹⁶⁴. I, aquella vegada sí, Llorente pogué complir la seua paraula i assistir a les festes de consagració del monestir de Santa Maria de Ripoll, que tingueren lloc els primers dies de juliol de 1893. Aquella suposaria una nova i interessant trobada⁹⁶⁵.

4.6 Valoració de l'excursionisme ratpenatista

Amb l'anàlisi de totes les varietats de visites que el Centre Excursionista realitzà entre febrer de 1880 i juliol de 1911 hem pogut comprovar com

⁹⁶⁰ Carta 1.018: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 167.

⁹⁶¹ *Ibidem*.

⁹⁶² *Ibidem*, p. 168.

⁹⁶³ *Ibidem*.

⁹⁶⁴ *Ibidem*.

⁹⁶⁵ Sobre aquest viatge, vegeu: VALENTINO, «Santa María de Ripoll», *Las Provincias* (5, 6, 7, 8 i 9-VII-1893).

l'excursionisme que conceberen, practicaren i propagaren els membres de Lo Rat Penat entrava de ple dins del projecte patriòtic i cultural en què s'immiscuïren, n'anava íntimament lligat. De fet, es tractava d'un excursionisme històric i artístic, erudit, també impulsat i practicat amb anterioritat pels renaixencistes catalans; dels quals, molt probablement, els valencians en prengueren model.

Trobe que els guanys que l'excursionisme ratpenatista de finals del segle XIX i principis del XX proporcionà a la cultura valenciana foren nombrosos. A banda d'assentar les bases de l'actual excursionisme, tan vital i variat, cal dir que aquestes excursions realitzades a tort i a dret del país esdevingueren quelcom més que la visita lúdica, cultural i festiva d'un grup d'amics desficiosos. De fet, el Centre Excursionista estava integrat pels intel·lectuals valencianistes més importants del moment i més sensibles amb la recuperació de la història i el conreu de la llengua i la literatura valencianes, com ara Teodor Llorente, Lluís Cebrian Mezquita, Josep Martínez Aloy, Roc Chabàs i Josep Sanchis Sivera.

Tal com foren desenvolupades, les excursions reportaren enormes beneficis, tant als visitants com als visitats. Per als habitants dels pobles visitats, els amfitrions, actuaven com a revulsiu popular i eren motiu de festa. El fet que diverses personalitats de la capital s'interessaren i s'acostaren fins al seu municipi per tal d'escorcollar i inspeccionar monuments, obres i tradicions, els feia sentir-se afalagats, importants. De fet, durant les visites, totes les autoritats locals es feien presents i atenien els visitants amb tota mena d'oferiments i obsequis, en senyal d'educació i d'acollida. A més, en molts casos, l'acte es convertia en una vertadera manifestació popular, com hem tingut ocasió de comprovar.

Per als ratpenatistes, els visitants, les excursions resultaven formatives i enriquidores, perquè els nodrien d'informació i de materials per als seus posteriors estudis històrics. Però també desvetladores, propagandístiques i publicitàries. Els excursionistes eren hòmens lletrats de la capital que —igual que els lectors de *Las Provincias*, diari on després aparegueren la major part de les ressenyes—, ben sovint, ho desconeixen quasi tot dels pobles de les rodalies. L'interés per subsanar aquest dèficit cultural i antropològic és un dels majors mèrits que cal atorgar al Centre Excursionista de Lo Rat Penat. És justament això

el que els feia viatjar amb esperit obert, ulls atents i actitud receptiva. Es tractava de descobrir pobles i indrets valencians que tingueren alguna vàlua cultural, artística, històrica, i evidentment humana, i cridar l'atenció sobre la seua conservació i millora. Anaven a la recerca de les «memòries del temps passat», que era la seua manera de redescobrir el país i la identitat que sabien i intuïen, que volien desvetllar i recuperar amb totes les prudències del món, sense repercussions polítiques.

D'altra banda, una de les seues pretensions era exportar la Renaixença als pobles. Convençuts que conèixer és estimar, en la recta final del segle XIX els renaixencistes valencians s'havien adonat que, si desitjaven un moviment cultural fecund, l'havien d'oxigenar, l'havien de traure als pobles i a la resta de ciutats del país: havien d'escampar-ne els ideals. I això és el feren, com bonament pogueren. Perquè una Renaixença reclosa dins dels murs de la capital, únicament «urbana», hauria sigut encara més breu i menys productiva, s'hauria ofegat molt més prompte.

És per tot això i per més que resulta ben difícil estar d'acord amb Joan Fuster quan afirmà:

«Entre els factors que van contribuir a l'escassa incidència social de la Renaixença al País Valencià, hi caldria comptar la precarietat de l'excursionisme (...). Em sembla indubtable, però, que el fenomen (...) ha repercutit d'una manera negativa en el saldo de la nostra presumpta recuperació nacional i civil en el segle XIX i en els començos del present. Perquè ni tan sols el tímid grup de Lo Rat Penat (...) va fer alguna cosa més que alguna sortida dominical, còmoda i desmenjada, en la qual, és clar, ni van cardar memòries ni s'acostaren a la realitat viva de les comarques. El mateix paisatge no arribava a interessar-los. D'això prové, en part, el tòpic monocorde de l'horta, la barraca i la llauradora, amb un oblit escandalós de la varietat física i humana del país».⁹⁶⁶

Condemnar les accions del passat sense estudiar-les no sembla una bona estratègia, i el que resulta indubtable és que, en redactar aquestes línies,

⁹⁶⁶ FUSTER, Joan, «Pròleg» a ESCUDER, Tomàs, *Paratges del País Valencià*, Barcelona, 1980, p. 5.

Fuster no coneixia amb detall ni la quantitat ni la qualitat de les visites que realitzaren els membres del Centre Excursionista de Lo Rat Penat.

Cal valorar molt positivament el conjunt de les accions desenvolupades per aquells excursionistes decimonònics, ja que protagonitzaren algunes de les activitats més excel·lents de la nostra Renaixença. No pot ser innocent recórrer més d'un centenar de poblacions estenent el regionalisme i el valencianisme de l'època⁹⁶⁷, examinant, dibuixant i fotografiant els edificis i els monuments històrics més destacats i reclamant la restauració dels més malmesos. No pot ser innocent promoure edicions de Jocs Florals per alguns dels pobles que visitaven i inspeccionaven, que il·lusionaven culturalment amb les seues visites. Res d'això no pot ser innocent, ni tampoc negatiu. Perquè si, a la seua manera, alguna cosa promogué l'excursionisme ratpenatista fou l'intent de despertar i educar culturalment un País Valencià massa sovint aliè al seu passat, a la seua història; i això, es mire des del punt de vista que es mire, és ben lloable.

⁹⁶⁷ Com ara en el cas d'Alginet. Vegeu: UN EXCURSIONISTA, «"Lo Rat-Penat" en Alginet», *Las Provincias* (31-X-1898).

5. Teodor Llorente i Vicent Blasco Ibáñez

La relació amical i professional que devers 1885 s'inicià entre Teodor Llorente Olivares i Vicent Blasco Ibáñez —els dos escriptors, intel·lectuals i polítics valencians més destacats i influents de finals de segle XIX i principis del XX— esdevingué, amb el pas dels anys, tan excepcional com inevitable. Les coincidències i les divergències que existien entre tots dos eren tantes i tan variades que acabaren per precipitar una amistat que, per ideologia i edat, era ben poc probable que es produïra. Diríem que foren dos personatges units per les discrepàncies; i també, deixem-ho clar des del principi, per aquell interès que fa que dos pollastres de diferents corrals mai no es piquen l'un a l'altre. No fins al punt, si més no, de fer-s'hi sang.

Aquesta relació de respecte cordial i d'admiració mútua —amb alguna que altra excepció, això sí— no ha passat desapercibuda per a molts dels investigadors que s'han acostat a estudiar la vida i l'obra de Blasco Ibáñez. I el primer de tots Teodor Llorente Falcó, el fill major de Llorente, que en 1928, en preparar l'edició del primer volum de l'*Epistolari* de son pare, anotava: «A pesar de la persecució que sofria pels elements conservadors, [Blasco] sostenia bones relacions amb Llorente, al qui sempre li guardà gran veneració per sos mèrits literaris, veneració que també correspongué aquell, elogiant molt sovint en ses crítiques les produccions del novel·lista valencià»⁹⁶⁸. I potser perquè, afegiria jo, en més d'una ocasió Blasco recorregué a Llorente com a taula de salvació, com posteriorment veurem. També s'han manifestat en aquest sentit José Luis León Roca⁹⁶⁹ i, més recentment, Joan Francesc Mira, qui ha asseverat que «Blasco i Llorente, a pesar de les profundes divergències ideològiques, sempre mantingueren una afectuosa relació personal»⁹⁷⁰.

Com dos pols oposats que s'atrauen, la calorosa simpatia que Llorente i Blasco Ibáñez es professaven està fonamentada sobre el que podríem

⁹⁶⁸ *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 253.

⁹⁶⁹ LEÓN ROCA, José Luis, *Vicente Blasco Ibáñez*, Ajuntament de València, València, 2002.

⁹⁷⁰ MIRA, Joan Francesc, *La prodigiosa història de Vicent Blasco Ibáñez*, Bromera, Alzira, 2004, p. 31.

denominar «coincidències antagòniques», de tres índoles: literàries, polítiques i periodístiques. Així, tots dos despuntaren literàriament, però Llorente en el camp de la lírica i Blasco en el de la novel·la; tots dos esdevingueren líders polítics, però Llorente del partit conservador i Blasco del republicà; i tots dos practicaren el periodisme i arribaren a fundar i dirigir diaris, Llorente *Las Provincias* i Blasco *El Pueblo*. És a dir, que tots dos perseguen unes mateixes vocacions i objectius, però a través de mètodes i camins diferents, i fins i tot divergents.

Enemics en aparença en el camp professional i polític, mantingueren en el terreny personal una cordialitat i una simpatia que podríem qualificar d'exceptionals, ja que cap dels dos no prodigà els afalacs que entre ells es dedicaren amb la resta d'amistats, ni literàries, ni periodístiques, ni polítiques. En paraules del professor Antoni Laguna, «a pesar de la distancia vital que los separaba, a pesar de la distancia política que los enfrentaba, ambos iban a compartir oficio y vocación, en un tiempo donde dirigir un diario y escribir

literatura era forzosamente actividad reducida. La relación, por tanto, fue incluso inevitable»⁹⁷¹.

El primer que cal tenir en compte per a comprendre la relació que entre ells s'establí és que es tractava de dos personatges de gran personalitat i accentuat caràcter, de dos intel·lectuals de primer orde amb vocació de líders; cosa que, sens dubte, i més enllà de les diferències, els atreïa. També que pertanyien a generacions diferents: Blasco era trenta-un anys més jove que Llorente. Cosa que, al meu parer, i per estrany que pugà semblar, jugà a favor de l'amistat: la diferència d'edat explica que Blasco tractara Llorente com un mestre literari, com una persona venerable, i que Llorente es mirara Blasco amb condescendència. I també, i sobretot, que ni en el terreny literari, ni en el periodístic, ni en el polític, cap dels dos no acabara de veure l'altre com un adversari.

Finalment, hi ha un altre factor que explica la bona relació que hi mantingueren, i és que Blasco necessitava a Llorente: *«Sucede que uno va y el otro viene, que Llorente está agotando su fase política claramente comprometida, mientras el otro apenas si la vislumbra. (...) Blasco apelará a la influencia de su colega, todavía jefe de un sector del conservadurismo valenciano, para que interceda en su favor y le ayude a salir de la cárcel»⁹⁷².* Com ara en setembre de 1896, quan Llorente, en la seua qualitat de degà de la premsa valenciana, convocà tots els directors dels diaris per a sol·licitar l'excarceració del col·lega Blasco Ibáñez⁹⁷³.

Llorente, a qui hauria agradat que Blasco Ibáñez fóra el seu deixeble literari avantatjat, se'l devia mirar amb tendresa i esperança cristiana, com qui mira l'ovella esgarriada i espera el moment de reintegrar-la al ramat. I això malgrat els múltiples insults i vituperis que, en un moment determinat i a propòsit de l'activitat ratpenatista, l'incontinent Blasco arribà a dedicar-li.

⁹⁷¹ LAGUNA, Antonio, «Pasión frente a orden», *Levante-EMV*, «Posdata. Suplemento cultural» (27-III-1998), p. III.

⁹⁷² *Ibidem*.

⁹⁷³ «Valencia», *Las Provincias* (28 i 29-XI-1896).

5.1 L'etapa ratpenatista

L'amistat entre tots dos escriptors degué començar a gestar-se, molt probablement, a inicis de la dècada dels anys 80 als salons i despatxos de la seu social de Lo Rat Penat. Per increïble que ara sembla, el jove Blasco Ibáñez tingué uns inicis ratpenatistes, valencianistes, molt intensos i actius que ben pocs estudiosos s'han detingut a examinar, i sense l'anàlisi dels quals, al meu parer, no s'entén la reacció desmesuradament antirenaixencista que amb el pas dels anys Blasco adoptà.

No crec, com de vegades s'ha donat a entendre, que l'etapa ratpenatista de Blasco es reduisca a una simple aventura de joventut lligada a la seua relació literària i personal amb el federalista Constantí Llobart. Vist amb deteniment, es tracta d'un període viscut amb fervor i intensitat, i que tingué considerables repercussions socials i culturals⁹⁷⁴.

Tot sembla indicar que l'encontre de Blasco amb Llobart, dèneu anys major, es produí de la següent manera. Essent estudiant en l'Institut, i afectat ja per l'afecció literària, tingué la idea de publicar, juntament amb alguns companys com ara Josep Maria de la Torre, un periòdic que «s'havia de titular *La Revolució* i havia de defensar el programa republicà de don Francesc Pi i Margall»⁹⁷⁵. Ho tenien tot, les ganes, les idees, els redactors... però els mancava una cosa fonamental: els diners. Com subvencionarien aquella empresa agosarada i juvenil? Ningú d'ells no disposava de recursos, i «Blasco pensà anticipar allò necessari per a tirar quatre o cinc números i traure-li-ho a son pare amb algun pretext, però fon innecessari perquè per aquells dies féu coneixença amb Constantí Llobart»⁹⁷⁶. El director de *Calendari Llemosí* estava a punt de publicar un setmanari titulat *El Turia*, i «oferí a Blasco i a Somí

⁹⁷⁴ Sis contes i un estudi, si més no. Quatre d'aquests contes —«La torre de la Boatella», «Fatimah», «Lo darrer esforç» i «En la porta del cel»— foren agrupats i publicats per Alfons CUCÓ. Vegeu: BLASCO IBÁÑEZ, Vicent, *Narracions valencianes*, València, 1967.

D'altra banda, a *El Cuento del Dumenche. Almanac 1916*, p. 35-40, fou publicada la narració de «La troballa»; i a *La República de les Lletres*, 3, gener-març de 1935, p. 23-26, fou publicat «El gripau», «un conte de Blasco Ibáñez».

⁹⁷⁵ JUST, Juli, *Blasco Ibáñez i València*, L'Estel, València, 1929; 2ª ed. IVEI, València, 1990, p. 72.

⁹⁷⁶ *Ibidem*, p. 75.

la col·laboració en aquest periòdic, a on escrivien també, a banda de Llombart, Josep Maria de la Torre, Pere B. Alcantarilla, Samper Miralles, Joan Granell, Josep Vayá, Manuel Xicola i altres»⁹⁷⁷. L'autor de *Los fills de la morta-viva* es convertí, d'aquesta manera, en el primer editor de Blasco. I fou així com «l'amistat i la influència de Llombart feren que Blasco es donara d'alta com a soci de "Lo Rat Penat"»⁹⁷⁸.

A la Societat d'amadors de les glòries valencianes el jove Blasco conegué diverses personalitats del món valencianista com ara Fèlix Pizcueta, primer president de l'entitat, Teodor Llorente, segon president i un dels noms més consagrats de la literatura valenciana del moment, Josep Sanmartín i Aguirre, amic i col·laborador de Llombart, Víctor Iranzo i Simon, Eduard Escalante i molts altres. I de seguida, en 1882, quan només comptava quinze anys, es convertí ell mateix en autor valencià, en publicar, a l'exemplar de *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí* per a 1883, aleshores codirigit per Llombart i Josep M. Puig i Torralva, una narració titulada «La Torre de la Boatella»⁹⁷⁹, datada en novembre de 1882. Era el primer fruit del seu contacte amb els hòmens de Lo Rat Penat, d'una relació cultural i literària que duraria deu anys.

És molt probable que, com a resultat d'aquella primerenca incursió literària en valencià, Llombart —o qualsevol dels altres ratpenatistes— animaren Blasco a participar en els Jocs Florals de l'any següent, 1883, en els quals, amb a penes setze anys, obtingué un notable èxit, ja que hi fou guardonat amb un premi extraordinari, concretament l'accèssit segon —un medalló d'argent— de la joia oferida per D. Leopold i D. Leandre Garcia⁹⁸⁰ «á

⁹⁷⁷ *Ibidem*.

⁹⁷⁸ *Ibidem*, p. 78.

⁹⁷⁹ BLASCO, Vicent, «La Torre de la Boatella. Llejenda», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1883*, València, 1882, p. 81-88.

⁹⁸⁰ «Juegos florales de 1883», *El Mercantil Valenciano* (30-VII-1883).

Segons, però, el *Llibre d'or dels Jochs Florals*, València, 1895, p. 209, l'accèssit era oferit únicament per D. Leandre Garcia; i segons CUCÓ, Alfons, «Introducció» a BLASCO IBÁÑEZ, Vicent, *Narracions valencianes*, València, 1967, p. 14, únicament per D. Leopold Garcia.

També el distingeix entre els premiats PUIG TORRALVA, Joseph M., «Revista del any passat», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1884*, València, 1883, p. 14.

una llegenda en prosa sobre fets de la història de València»⁹⁸¹. L'obtingué per la narració «Lo darrer esforç»⁹⁸², que havia sigut presentada a concurs amb el lema «Furs y Libertad». Durant aquell any, Blasco encara tornà a col·laborar a *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí* per a 1884 amb una nova narració titulada «Fatimah. Llejenda árabe», i dedicada «al distinguit escriptor y popular poeta En Constantí Llombart»⁹⁸³, la qual cosa indica que, per aquell temps, el jove Blasco Ibáñez ja se sentia molt vinculat a l'autor de *Los fills de la morta-viva*. I és molt probable que fóra també la seua proximitat a Llombart la que per aquells temps el portà a les fileres del partit federal valencià:

«Si hi ha cap raó per a considerar Blasco Ibáñez com a republicà federal, adscrit a les Joventuts Federalistes de València, no hi ha dubte que hem de buscar-la en la influència de Llombart (...). Amb els seus entusiasmes, ha abrindat la ment del jove Blasco, que, guiat i com portat de la seua mà, s'endinsarà en el terreny de la política»⁹⁸⁴.

Siga com siga, a partir de 1883 Blasco esdevingué un ferm partidari del ratpenatisme i del jocfloralisme. Desconeixem si prengué part en els Jocs Florals de 1885, 1886 i 1887 (en 1884 no hi hagué certamen a causa del còlera), perquè no hi obtingué cap premi i perquè no és possible tenir accés ni a l'arxiu ni a les actes de l'entitat organitzadora⁹⁸⁵. Però el que sí que consta és

⁹⁸¹ *Llibre d'or dels Jochs Florals*, València, 1895, p. 209.

⁹⁸² Aquesta narració restà inèdita fins a 1967, en què Alfons Cucó la publicà al volum *Narracions valencianes*, p. 61-90.

⁹⁸³ BLASCO IBÁÑEZ, Vicent, «Fatimah. Llejenda árabe», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1884*, València, 1883, p. 106-125. Anys després, fou publicada, «arreglada al valencià literari del llemosí en que fon publicada en 1884», per Lluís BERNAT a *El Cuento del Dumenche*, 13, València, 31 d'octubre de 1908, p. 1-16.

A l'article inicial d'aquest mateix núm. de *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí*, Josep M. Puig Torralva afirmava que les sessions de literatura de Lo Rat Penat havien sigut «tan concurrides com de costum, donantse a conèixer en elles alguns jóvens com a poetes (...) y lo prosiste llemosí Vicent Blasco. Celebrem l'adveniment d'estos jóvens al camp de les nostres lletres». PUIG TORRALVA, Josep M., «Revista del any pasat», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1884*, València, 1883, p. 12.

⁹⁸⁴ LEON ROCA, F., *Blasco Ibáñez, política i periodisme*, València, 1970, p. 17-18.

⁹⁸⁵ Encara que no en concreta ni els detalls ni la data —s'entén que a partir de 1882-83—, Cucó afirmà que, de la mà de Llombart, Blasco Ibáñez «es dona d'alta a la Societat Lo Rat Penat, on treballa a la secció de Literatura». CUCÓ, Alfons, «Introducció» a BLASCO IBÁÑEZ, Vicent, *Narracions valencianes*, València, 1967, p. 12.

que, amb 21 anys, féu l'elogi de Vicent Boix, homenot ratpenatista, amb «*un sentido discurso*» i durant el transcurs d'«*una sesión apologética al buen recuerdo del cronista de Valencia*»⁹⁸⁶, celebrada a la societat d'amadors de les glòries de València el 7 de març de 1888, data del huité aniversari de la seua defunció⁹⁸⁷.

Posteriorment, en els Jocs Florals d'aquell any aconseguí un premi extraordinari per una biografia del capità Hug de Montcada. Segons la reproducció que en féu el diari *Las Provincias*, el dictamen del jurat deia textualment: «*Premio del Excm. señor capitán general del distrito, D. Marcelo de Azcárraga, consistente en dos altos relieves en bronce, a la biografía de un capitán ilustre valenciano, D. Hugo de Moncada, de D. Vicente Blasco Ibáñez*»⁹⁸⁸. Biografia que en 1933, «ab motiu de l'arribada a terres valencianes de les despulles d'En Vicent Blasco Ibáñez»⁹⁸⁹ i com a homenatge, reedità la societat ratpenatista amb una tirada de 10.000 exemplars.

El protagonisme del jove Blasco Ibáñez al si de Lo Rat Penat anava en augment, i d'aquesta manera, en novembre de 1888, durant un homenatge a Josep Romeu que tingué lloc a Sagunt fins i tot «*hizo un fogoso discurso el Sr. Blasco Ibáñez, en nombre del Rat-Penat*»⁹⁹⁰, ja que, des de la renovació de la directiva (que s'havia produït el primer diumenge de juliol), Blasco en formava part en qualitat de vocal i sota la presidència del Baró de Cortes⁹⁹¹.

Però no només de la directiva de Lo Rat Penat. Mesos abans, el 5 de gener de 1888, Llombart havia creat la societat excursionista «L'Oronella», i Blasco n'havia sigut nomenat vocal de la junta directiva, que en aquest cas dirigia el pintor Ignasi Pinazo i de la qual era president honorari el propi

⁹⁸⁶ «Lo Rat-Penat», *Almanaque «Las Provincias» para 1889*, València, 1888, p. 177.

⁹⁸⁷ Segons Igual Úbeda, «El 7 de març es celebrà una sessió dedicada a En Vicent Boix en l'aniversari de la seua mort, intervinent-hi, amb la seua fogosa eloquència, Vicent Blasco Ibáñez». IGUAL ÚBEDA, Antoni, *Història de "Lo Rat-Penat"*, València, 1959, p. 79.

⁹⁸⁸ «Juegos Florales de Lo Rat-Penat», *Las Provincias* (29-VII-1888).

⁹⁸⁹ «Lo Rat-Penat», *Almanaque «Las Provincias» para 1934*, València, 1933, p. 135-136.

⁹⁹⁰ «Homenaje al heroico Romeu en Sagunto», *Las Provincias* (22-XI-1888).

⁹⁹¹ «Lo Rat-Penat», *Almanaque «Las Provincias» para 1889*, València, 1888, p. 179-180.

Llombart⁹⁹². La qual cosa (i encara que l'aventura de «L'Oronella» durà ben poc) degué refermar la vinculació entre el jove novel·lista, Lo Rat Penat i Llombart.

En 1890, però, Blasco Ibáñez es veié forçat a separar-se dels cercles ratpenatistes i exiliar-se a París, com a conseqüència dels atacs que havia propiciat contra el govern conservador de Cánovas del Castillo. Durant els mesos que durà el seu desterrament, Llorente reproduí a *Las Provincias* la nota biogràfica que, juntament amb el retrat de Blasco, havia aparegut a *El Resumen*, i que entre altres coses deia:

*«Afiliado al partido federal, es uno de los propagandistas más activos que en la tribuna y en la prensa tiene este partido, habiéndose distinguido como orador de fácil y fogosa palabra en cuantos meetings por aquella causa política se han celebrado, y a los cuales ha asistido como representante de los federales de Valencia»*⁹⁹³.

Blasco pogué tornar de l'exili en juliol de 1891, gràcies a una amnistia. Aquell retorn a València li permeté, durant el mes de novembre, posar-se al capdavant del republicanisme valencià i contraure matrimoni amb Maria Blasco del Cacho. Abans, la seua primera aparició pública després de retornar de París havia tingut lloc en juliol i com a membre del consistori de mantenidors dels Jocs Florals valencians⁹⁹⁴, en substitució del seu mestre polític Francesc Pi i Margall. I no només com a mantenidor: en ell recaigué també l'honor de pronunciar el discurs de clausura del certamen, ja que Pi i Margall, que «era el encargado de pronunciarlo en tan solemne acto»⁹⁹⁵, no pogué fer-se present a causa de la defunció del seu germà, i delegà en Blasco; cosa que confirmà socialment el jove valencià com a hàbil orador. De la seua intervenció la premsa destacà que

⁹⁹² *Ibidem*, p. 180.

⁹⁹³ «Vicente Blasco Ibáñez», *Las Provincias* (18-XII-1890).

⁹⁹⁴ «Lo Rat-Penat», *Almanaque «Las Provincias» para 1892*, València, 1891, p. 268.

⁹⁹⁵ «Juegos Florales del Rat-Penat», *Las Provincias* (29-VII-1891).

«el Sr. Blasco es un orador afluente y fogoso, que habló con gran facilidad, encomiando, en primer lugar, al orador a quien reemplazaba, considerándolo como literato y como político; hizo después florido y pomposo elogio de Valencia y los valencianos, y de toda la corona aragonesa, recordando a grandes rasgos sus glorias históricas»⁹⁹⁶;

i, sobretot, una idea que convé que retinguem: «Se extendió luego en defender el regionalismo, negando que haya en él nada de separatismo, y considerándolo por el contrario como elemento de vida y de fuerza para la nacionalidad española»⁹⁹⁷. Si en juliol de 1891 Blasco Ibáñez, des de dalt de la tribuna d'oradors dels Jocs Florals, sentí la necessitat de defensar d'aquella manera el regionalisme, el valencianisme que practicaven els ratpenatistes, fou, no en podem tenir dubte, perquè n'hi havia qui acusava els membres de Lo Rat Penat de «separatistes». Vés per on, les paraules que Blasco —el mateix Blasco que amb posterioritat arremetrà ben durament contra tot el que faça olor a ratpenatisme i valencianisme— pronuncià en els Jocs Florals de 1891 ens ajuden a visualitzar i comprendre millor l'estratègia i la ideologia valencianista que Llorente practicà durant tota la seua vida.

En 1929 Juli Just recordaria la intervenció de Blasco en els Jocs Florals de 1891 de la següent manera:

«Entre els fets més notables de Blasco per aquella època, a banda de la seua constant propaganda política pels pobles, a on el seu pas provocava verdaderes tempestes, es recorda el seu discurs en els Jocs Florals de "Lo Rat Penat", com a mantenedor, en substitució de don Francesc Pi i Margall que havia estat designat i que delegà en Blasco, per haver-se-li mort un germà. Fon un dels seus millors discursos i a on realment es consagrà Blasco com a orador extraordinari. El públic, en massa, a l'acabar, el seguí pels carrers victorejant-lo i picant de mans amb entusiasme»⁹⁹⁸.

⁹⁹⁶ *Ibidem.*

⁹⁹⁷ *Ibidem.*

⁹⁹⁸ JUST, Juli, *Blasco Ibáñez i València*, L'Estel, València, 1929; 2^a ed. IVEI, València, 1990, p. 129.

De manera que podem afirmar que fou a Lo Rat Penat on Blasco afermà la seua fama com a orador, i on aconseguí bona part del renom i del protagonisme social que el portà a convertir-se, l'1 de novembre de 1891, en el cap del republicanisme federal valencià⁹⁹⁹.

A aquella mateixa edició dels Jocs Florals, a més, i segons relataria quaranta-dos anys després Miquel Duran de València, Blasco havia aspirat a la Flor Natural amb una poesia «*que muy pocas personas de las que hoy viven conocen*», i que

«fue retirada del concurso por su autor en el momento de ser designado para actuar de mantenedor de la fiesta (...). Blasco consideró incompatible el cargo de Mantenedor y la condición de poeta premiado con la flor natural, si acaso la ganaba, y se apresuró a retirar del concurso la poesía presentada. No sería poeta premiado, pero actuaría de Mantenedor»¹⁰⁰⁰.

De manera que a principis de la dècada dels anys 90, i malgrat el seu ascendent activisme com a membre del partit federal, la seua vocació regionalista no minvava el més mínim. Així, en 1892 Blasco defensava —en el pròleg del llibre de poesia *Aires de mi tierra*, del gallec Manuel Curros Enríquez, que havia sigut traduït al castellà per Llombart— els literats «regionals» i situava, al capdavant de tots, el català Jacint Verdaguer. Començava donant «*las gracias al espíritu descentralizador del siglo que, eminentemente*

⁹⁹⁹ «La amnistía concedida en julio de 1891, le permitió volver de nuevo a Valencia y contraer matrimonio con María Blasco del Cacho. Pero sobre todo, le iba a permitir volver para ponerse al frente del republicanismo valenciano. El primer acto significativo se produce en el mismo mes de julio, en el marco de los Juegos Florales. Blasco actuará como mantenedor, sustituyendo al líder, a F. Pi y Margall. A continuación, en asamblea celebrada el 1 de noviembre de 1891 en Castellón, Blasco será elegido por aclamación presidente del Comité Regional, esto es, dirigente máximo del republicanismo federal valenciano, sustituyendo así al recién fallecido J. A. Guerrero Ludeña», LAGUNA PLATERO, Antonio, *Vicente Blasco Ibáñez: y el periodismo se hizo combativo*, València, 1998, p. 25-26.

¹⁰⁰⁰ DURAN Y TORTAJADA, Miguel, «Blasco Ibáñez, precursor e impulsor de la segunda República. VII», *El Pueblo* (20-X-1933).

revolucionario, rompe las cadenas de esclavitud literaria que supeditaban el genio de las provincias a la capital de la nación»¹⁰⁰¹, i afirmant que

«en las provincias es, pues, donde hay que buscar hoy las manifestaciones del genio nacional, pues la literatura, dando sin duda con esto un alto ejemplo a la política, se descentraliza y busca para desarrollarse el amparo de una autonomía regional, aspirando a que la antigua república de las letras no sea una república unitaria, sino federalista»¹⁰⁰².

Respecte a la Renaixença afirmava que *«las tendencias regionales que actualmente animan a la literatura española, han producido un suceso trascendental como la resurrección de los antiguos dialectos»,* i que *«no creemos necesario paramos a discutir con los que combaten las literaturas regionales que tienen lengua propia»¹⁰⁰³.* També, que *«aunque no existieran razones para defender y justificar las literaturas regionales, bastaría para que fuesen respetadas el haber producido en Cataluña un Jacinto Verdaguer y en Galicia un Curros Enríquez»¹⁰⁰⁴.* Així de fervent defensor del regionalisme es mostrava Blasco Ibáñez en 1892. Després d'una dècada d'intensa activitat literària i política, i de vinculació a Lo Rat Penat i al que la Societat d'amadors de les glòries valencianes representava, de càrrecs de responsabilitat cultural i política i fins i tot d'un desterrament, Blasco distava molt de ser l'adolescent de deu anys enrere.

Però en un moment determinat, que es féu expressiu i públic arran de la defunció de Llombart (1893)¹⁰⁰⁵, tot l'entusiasme manifestat anteriorment

¹⁰⁰¹ BLASCO IBÁÑEZ, Vicente, «Curros Enríquez y su libro», pròleg a CURROS ENRÍQUEZ, Manuel, *Aires de mi tierra*, poesías gallegas traducidas en verso castellano por Constantino Llombart, Madrid-Valencia, 1892, p. IX.

En 1935 diversos fragments d'aquest pròleg foren traduïts al valencià i publicats a la revista *La República de les Lletres*. Vegeu: M[ARTÍNEZ] F[ERRANDO], E[mest], «Repúbliques literàries d'Ibèria. Galícia i València. Curros Enríquez, Blasco Ibáñez i Llombart», *La República de les Lletres*, València, 3, gener-febrer de 1935, p. 19-22.

¹⁰⁰² BLASCO IBÁÑEZ, Vicente, «Curros Enríquez y su libro», *op. cit.*, p. X.

¹⁰⁰³ *Ibidem*.

¹⁰⁰⁴ *Ibidem*, p. XI.

¹⁰⁰⁵ També és d'aquesta opinió Miquel Duran de València, quan afirma: *«Durante algún tiempo y especialmente en la época de su amistad con Constantí Llombart y hasta la muerte de éste, Blasco Ibáñez no se contentó con ser un espectador simpatizante del*

desaparegué, i Blasco abandonà el món ratpenatista i es convertí en el que podríem denominar un «exvalencianista ressentit»; o un «espanyolista neoconvers», si ho preferiu. Segons Alfons Cucó, «els esdeveniments ocorreguts a l'enterrament de Constantí Llombart precipitaren els aconteixements (sic) i des d'aleshores l'actitud de Blasco Ibáñez fou, i no cal dir en quin sentit, francament combativa»¹⁰⁰⁶. Aquest moviment extrem i pendular que Blasco realitzà en un moment determinat és el que, en la meua opinió, explica en gran mesura els seus posteriors i despietats atacs a una entitat i a un moviment dels quals, anys abans, havia sigut fervent activista i defensor.

Els motius de la reacció degueren ser múltiples, i no seria el menor d'ells un afer polític que tingué lloc a inicis de 1893. Segons relata el professor Antoni Laguna, en 1891, «*mientras Blasco está exiliado en Francia por su propaganda contra Cánovas, Llorente es electo diputado por el distrito de Sueca*»¹⁰⁰⁷. I en març de 1893, a penes uns dies abans de la defunció de Llombart, «*Blasco intentará igual suerte en el mismo distrito. El candidato conservador, M. Sapiña, le arrebató el acta (...). Sueca, donde se dan la mano el arroz y los candidatos conservadores, al menos durante buena parte de la Restauración, fue un duro revés para quien tenía prisa para llegar al Parlamento*»¹⁰⁰⁸.

Aquell colp polític assestat a Sueca en març de 1893 pels correligionaris de Llorente degué ser definitiu. La venjança pública del republicà arribaria pocs dies després, l'1 d'abril i amb motiu de l'enterrament de Llombart, que, com abans hem tingut ocasió de comprovar, Blasco Ibáñez convertí en una manifestació pública de republicanisme i de menyspreu per als ratpenatistes. Això i el fet que fóra un personatge que sovint definia la seua ideologia des de l'enfrontament. Perquè no hem d'oblidar també que «aquesta

movimiento literario valencianista; quiso ser también actor destacado», «Blasco Ibáñez, precursor e impulsor de la segunda República. VII», El Pueblo (20-X-1933).

¹⁰⁰⁶ CUCÓ, Alfons, «Introducció» a BLASCO IBÁÑEZ, Vicent, *Narracions valencianes*, València, 1967, p. 18.

¹⁰⁰⁷ LAGUNA, Antonio, «Pasión frente a orden», *Levante-EMV*, «Posdata. Suplemento cultural» (27-III-1998), p. III.

¹⁰⁰⁸ *Ibidem*.

instintiva classificació que Blasco Ibáñez fa de la política valencianista, està condicionada per la seua rotunda posició anticlerical. No accepta de cap manera les activitats de propaganda "regional", perquè, segons ell, totes porten al darrera, "en el fondo, el carlismo sin Don Carlos"¹⁰⁰⁹. Tot estava servit perquè s'obriera l'etapa antiratpenatista de Blasco Ibáñez.

5.2 L'etapa antiratpenatista

A partir d'abril de 1893 el distanciament de Blasco respecte a Lo Rat Penat i el món del valencianisme esdevingué abismal. El primer que féu fou tallar totes les seues anteriors vinculacions valencianistes, i començar a atacar l'entitat cultural i els prohoms que la simbolitzaven. Les dures invectives de Blasco contra el ratpenatisme, plenes de visceralitat i vehemència, es repetiren diverses vegades i per període de cinc anys, aproximadament. El distanciament i la crítica que des d'aleshores practicà amb Lo Rat Penat s'expliquen, molt probablement, per motius personals i polítics; i en qualsevol cas acrediten que de l'amor a l'odi només hi ha un breu pas.

Siga com siga, el primer atac frontal, escrit, degué produir-se el 12 d'abril de 1893 i amb motiu de la necrològica de Llombart que *La Bandera Federal* publicà¹⁰¹⁰. El cicle més dur, però, s'inicià el 27 de juliol de 1896 a través de l'article periodístic «Los Juegos Florales». L'endemà de la celebració de la festa poètica de Lo Rat Penat, i el mateix dia que a *Las Provincias* apareixia una llarga ressenya de l'acte molt probablement escrita per Llorente¹⁰¹¹, *El Pueblo* publicava un article en què feia un extens repàs a l'origen i la significació històrica d'aquells certàmens medievals nascuts a Provença al voltant de l'amor cortès i la beutat femenina, «un ídolo ante el cual los sacerdotes de la belleza, los trovadores, entonaban en lemosín los oficios divinos»¹⁰¹². Per a concloure:

¹⁰⁰⁹ LEON ROCA, F., *Blasco Ibáñez, política i periodisme*, València, 1970, p. 18-19.

¹⁰¹⁰ «Constantino Llombart», *La Bandera Federal*, 75, València, 12 d'abril de 1893.

¹⁰¹¹ «Juegos Florales de Lo Rat-Penat», *Las Provincias* (29-VII-1896).

¹⁰¹² B[ELCEBÚ], «Los Juegos Florales», *El Pueblo* (29-VII-1896).

«Hoy que la mujer no necesita de cultos poéticos, pues la civilización y el progreso la han dado por derecho propio el nivel moral que la corresponde, aún sobreviven como resurrección histórica las galantes fiestas de la Provenza, los juegos florales; y los elementos de ideas reaccionarias que a ellos asisten están lejos de sospechar que sostienen el recuerdo de una de las más valientes manifestaciones revolucionarias del pasado»¹⁰¹³.

Tal era la publicitat que, de la major festa social i poètica que era capaç de convocar el valencianisme, feia en aquell moment Blasco Ibáñez. En menys de cinc anys, la seua visió respecte als Jocs Florals havia canviat radicalment.

Ara bé, allò no era res per al que havia de venir. El 8 de juliol de 1898, al caliu de la preparació dels Jocs Florals d'aquell any, el director d'*El Pueblo* tornava novament a l'atac. El motiu: el fet que el seu amic, l'escriptor nascut a Saragossa Eusebio Blasco, que en principi havia d'actuar de mantenidor, es despenjara del cartell en favor de Francesc Moliner i Nicolàs, el famós Dr. Moliner, fundador del sanatori de Porta Coeli. Vegem com ho relatà Blasco Ibáñez:

«A Lo Rat-Penat, o más bien dicho, a su gran mangoneador D. Teodoro Llorente, se le ocurrió invitar a Eusebio Blasco para que viniera este año a pronunciar el discurso en los Juegos Florales de Valencia.

Muy bien. Dignas de aplauso son las regeneraciones; y una sociedad que tuvo el mal gusto de invitar a Nocedal, ese zascandil tétrico que se entretuvo negando la civilización de los árabes, o a Silvela, ese Bertoldo de la elocuencia conservadora que nunca abre la boca desinteresadamente, demostró deseos de entrar en el buen camino invitando para una solemnidad literaria a un literato tan ilustre y popular como lo es Eusebio Blasco»¹⁰¹⁴.

Mesos abans de l'estiu Blasco Ibáñez havia fet un viatge a Madrid, i s'hi havia trobat amb *«el bueno de Eusebio»*, el qual li havia revetlat un secret:

¹⁰¹³ *Ibidem.*

¹⁰¹⁴ BLASCO IBÁÑEZ, «De literatura. Sociedad silvelista "Lo Rat Penat"», *El Pueblo* (8-VII-1898).

«En Julio iré a Valencia. Me ha invitado Llorente para hacer el discurso en los Juegos Florales. ¡Qué ganas tengo de ver aquel país! ¡Cómo me gusta! Hace treinta años que estuve en Valencia y aún me parece que la estoy viendo. ¡La vega! ¡Las flores! ¡Aquellas muchachas pálidas como el arroz y con unos ojazos negros... así... así...»¹⁰¹⁵.

Era tanta la il·lusió d'Eusebio Blasco per participar en la festa de la poesia valenciana que, segons relata Vicent Blasco, estava aprenent català amb l'ajut d'un estudiant valencià dels que freqüentaven l'Ateneu, que *«le daba lecciones de nuestro dialecto, que él dominaba en unas cuantas noches»¹⁰¹⁶.*

Però, en vespres de la celebració poètica (un mes abans, aproximadament), la participació d'Eusebio Blasco s'ensorrà. Els motius, segons Blasco Ibáñez: la carta que Llorente havia enviat a l'escriptor aragonés, advertint-lo que *«si usted viene será tan bien recibido como se merece; pero no me atrevo a asegurar que los obsequios que deban tributársele sean en estas circunstancias los que en otras serían. El año pasado, Silvela tuvo un recibimiento magnífico, uniéndose para ello su importancia política a los demás merecimientos»¹⁰¹⁷.* En altres paraules, Llorente li insinuava que potser no era aquell el millor any per a participar com a mantenidor, ja que no podia garantir-li una rebuda com la que els socis de Lo Rat Penat havien dedicat l'any anterior a Silvela. Que ni era el moment idoni ni n'estava a l'altura del predecessor, vaja. Perquè, per a no donar peu a enganys, la carta de Llorente continuava:

«Si se decide a venir este año me permitiré advertirle que Lo Rat Penat, aunque no tiene color político, tiene una significación eminentemente tradicionalista. Dígole esto porque usted proclama ahora la necesidad de desechar todo lo viejo para emprender Vida Nueva, y aunque comprendo que esto no significa dar un puntapié a nuestro pasado, bueno es que usted conozca las tendencias de la sociedad cuya representación había de llevar»¹⁰¹⁸.

¹⁰¹⁵ *Ibidem.*

¹⁰¹⁶ *Ibidem.*

¹⁰¹⁷ *Ibidem.* El subratllat és de l'original.

¹⁰¹⁸ *Ibidem.* El subratllat és de l'original.

És a dir, que s'havia adonat que seria difícil encaixar ideològicament, políticament, Eusebio Blasco en la festa dels «amadors de les glòries valencianes i son antic Reialme».

El ben cas és que arran d'aquella carta Eusebio Blasco declinà participar en els Jocs Florals: «*Les doy gusto escribiendo a Llorente que no quiero ser estorbo ni ser peor recibido que otro cualquiera*»¹⁰¹⁹. I que, en opinió de Blasco Ibáñez, l'«*arrepentimiento del búho gordo* —en referència a Llorente— y su oposición a que venga Eusebio Blasco» era

*«odio de reaccionario y miedo de poeta. Acostumbrado a reinar como tuerto en una tierra de ciegos, tiene miedo a que aquí vean de cerca en los Juegos Florales un poeta de verdad. Además, Eusebio Blasco es un socialista, aunque manso, y les ha zurrado mucho a los ricos patriotereros que nada han dado para la suscripción nacional, a esos ricos de los que Silvela es procurador y a los que adula Llorente, buscando en vano un sucesor al marqués de Montorob»*¹⁰²⁰.

Com si d'una *masclètà* es tractara, la descàrrega final de Blasco contra Llorente i la societat cultural era realment demoledora: «*Continúe Lo Rat Penat apedreando solemnemente la sombra de En Jaume con cascote poético de todas clases, mientras ocultamente funciona de comité silvelista. ¡Ah, venerable agüelo! Esta vez se te ha visto el juego: has revelado lo que es Lo Rat Penat, una madriguera silvelista*»¹⁰²¹. Així finalitzava un article en el transcurs del qual Blasco Ibáñez havia qualificat Lo Rat Penat de «*madriguera silvelista*» i s'havia referit a Llorente amb expressions tan diverses i pintoresques com ara: «*murciélago decadente de la calle del Mar*» (el lloc on estava ubicada la redacció de *Las Provincias*), «*Dante de trece arrobas*», «*mentecato*», «*Ausiás March ronco*», «*ganso poético*», «*búho gordo*», «*murciélago apoplético*» i «*venerable agüelo*». La qual cosa, a banda

¹⁰¹⁹ *Ibidem.*

¹⁰²⁰ *Ibidem.*

¹⁰²¹ *Ibidem.* El subratllat és de l'original.

d'evidenciar la duresa de les desqualificacions i l'enginy de l'autor, no deixa de tenir la seua gràcia.

Analitzats els fets amb tranquil·litat i deteniment, és molt possible que la maniobra inicial de Llorente en convidar a Eusebio Blasco, escriptor vinculat al partit republicà, a participar en els Jocs Florals de 1898 tinguera una doble intenció: anara destinada, d'una banda, a complir la paraula donada i complaure l'aragonés; i d'una altra, a compensar políticament la jugada de l'any anterior, la presència de Silvela.

De fet, un dels noms que s'havien barallat com a mantenidors en 1897 ja havia estat, precisament, el d'Eusebio Blasco. Ho sabem gràcies a la carta que l'autor saragossà envià el 12 de setembre de 1897 des de Sant Sebastià a Llorente, amb qui mantenia una vella amistat¹⁰²², demanant-li que se'n recordaren d'ell en la següent edició dels Jocs Florals: *«Este año, por aquello de que baza mayor quita menor, me quedé sin ser mantenedor de los Jochs Florals, pero a ver si el año que viene se acuerdan Vs. de mí, porque tendría una honra muy grande en ello»*¹⁰²³. I quatre mesos després, en una nova epístola datada a Madrid el 4 de gener de 1898, li reiterava: *«Mucho gusto tendré en ser este año Mantenedor en los Juegos Florales, y si Vs. lo deciden así, aceptaré muy agradecido. Dado caso que eso sea un hecho, ya me avisará V. con tiempo para hacer a gusto el discurso y sin prisas»*¹⁰²⁴. Sincerament: Eusebio Blasco es moria de ganes de ser mantenidor dels Jocs Florals de València.

¹⁰²² En carta datada a París el 12 d'octubre de 1887, Eusebio Blasco, que aleshores treballava a *Le Figaro*, demanava faena a Llorente —concretament, de corresponsal de *Las Provincias*— en els següents termes: *«Quisiera proponer a V. algo para su ilustrado periódico Las Provincias que a la publicación sería útil y a mí también.*

¿No ha de poder disponer esa empresa de ciento cincuenta pesetas mensuales, a cambio de cuatro correspondencias, que yo le enviaría, políticas y literarias?

Vea V. si esto es posible y tenga la bondad de decírmelo». Carta 104: Arxiu biblioteca Llorente. M'ha sigut possible consultar aquesta i d'altres cartes conservades a l'Arxiu biblioteca Llorente gràcies a l'amabilitat de Joan Teodor Corbín Llorente.

D'altra banda, en desembre de 1897 Llorente publicà, a les pàgines del seu diari, un sonet castellà d'Eusebio Blasco titulat «Perdonar», *Las Provincias* (7-XII-1897).

¹⁰²³ Carta 160: Arxiu biblioteca Llorente.

¹⁰²⁴ Carta 165: Arxiu biblioteca Llorente.

Llorente degué accedir, en primera instància, a complaure la petició de l'amic de Blasco Ibáñez. I és probable que la proposta es produïra entre el 4 de gener i els primers dies de març de 1898, ja que, en una molt breu carta datada el 14 de març l'escriptor aragonés li responia: «*Mi querido amigo: Con mucho gusto. En la semana próxima le enviaré algo "valenciano" para Las Provincias*»¹⁰²⁵. Però amb posterioritat, i com sabem, o Llorente o algun dels membres de la Junta directiva de Lo Rat Penat, aquell any presidida per Honorat Berga Garcías, degué canviar d'opinió. Per motius polítics? Quasi segur que sí. En qualsevol cas, si la decisió no fou de Llorente, fou a ell, que havia sigut qui l'havia convidat, a qui tocà assumir la responsabilitat i transmetre a Eusebio Blasco que no podia garantir-li, en aquelles circumstàncies, un «*recibimiento magnífico*».

L'empipament de Blasco Ibáñez amb Llorente i Lo Rat Penat en conèixer la notícia degué ser majúscul, ja que no finalitzà amb l'escrit anterior. Pretengué traure'n suc polític, evidentment. El dia després de la celebració dels Jocs Florals tomà a arremetre contra Lo Rat Penat i els seus responsables amb un nou i antològic article titulat «El murciélagu alevoso o la fiesta de los Maestros Cantores». Rere el pseudònim de «Belcebú», Blasco intentava demostrar com de fàcil era compondre un dels, en la seua opinió, dessubstanciats poemes jocfloralistes: els versos d'«*el pamaso lemosín que todos los Julios se cobija bajo las bambalinas del Principal les cuestan a los maestros en Gay saber todo un año de incubación y al fin salen, poco más o menos, tan malos como los que yo hago en un minuto*»¹⁰²⁶. Sense modèsties, amb arrogància, arribava a afirmar: «*Si en vez de premiar los partos de la musa lemosina con bisutería barata diesen algo que valiese la pena, ¡qué de laureles omarían mi frente!*»¹⁰²⁷. Però, per aquelles dates, Blasco ja havia definit d'una manera ben diàfana la seua opció lingüística.

¹⁰²⁵ Carta 166: Arxiu biblioteca Llorente.

¹⁰²⁶ BELCEBÚ, «El murciélagu alevoso o la fiesta de los Maestros Cantores», *El Pueblo* (28-VII-1898).

¹⁰²⁷ *Ibidem*.

Així, acusava els versificadors ratpenatistes de dolents, d'inventar-se paraules (eren inventades o desconegudes?), i a Llorente particularment de fer anar la ploma únicament per l'interés material: «*Su lira sólo suena cuando hay regalo de la reina o de algun arzobispo. Son ripios los suyos de a 500 pesetas la tonelada*»¹⁰²⁸. També es burlava del poema llorentí «Cartes de soldat», que havia sigut guardonat en els Jocs Florals de 1896 (premi de l'Excm. Sr. ministre d'Hisenda), i de la seua segona part, «Pro Patria», guardonada en els de 1897. Afirmava haver quedat decebut esperant la tercera «*racholeta*» llorentina: «*Si este año no ha podido ser porque todos los premios consistían en bisutería barata, suéltenos ¡por su vida! el año próximo la tercera racholeta para bien de la literatura lemosina*»¹⁰²⁹.

Amb la cartutxera encara a mig buidar, dedicava unes paraules de cordialitat al poeta premiat aquell any amb la Flor Natural, a Francesc Badenes Dalmau: «*Es un amigo nuestro. Un chico de talento, más poeta que la mayoría de los bardos del murciélagos alevoso, modesto, estudioso y además republicano; pero que, seducido por el oropel de las fiestas lemosinas, tiene el mal gusto de tañer el laúd en una madriguera de silvelistas y jesuitas*»¹⁰³⁰. Amic seu i republicà... Però Blasco tenia arguments per a tot i per a tots:

*«En el pecado lleva [Badenes Dalmau] la penitencia. Su poesía de anoche es bastante floja; es una obra para salir del paso. Esto tiene su explicación. Según cuentan por ahí, escribió dos o tres más, alguna de ellas muy original, muy entonada y valiente y con arranques de radicalismo. Pero la Santa Hermandad que califica el mérito de los trabajos escogió la más mala, la más ñoña, ya que era preciso premiar a Badenes, porque tras largos años de espera le había llegado el turno y no quedaban más poetas en lista»*¹⁰³¹.

La veritat és que les coses no havien anat exactament així. I el que sens dubte no sabia Blasco, perquè no n'hauria parlat tan amablement, és que

¹⁰²⁸ *Ibidem.*

¹⁰²⁹ *Ibidem.*

¹⁰³⁰ *Ibidem.*

¹⁰³¹ *Ibidem.*

mesos abans de la celebració dels Jocs Florals, en la primavera de 1898, Badenes Dalmau s'havia dirigit per carta a Llorente cercant el seu «favor» i influència; implorant-li ser premiat, vaja. Badenes, que s'adreçava al director de *Las Provincias* com a «*respetable y querido Maestro*», li deia:

«*Cuatro años que vengo optando a la ambicionada flor, bien comprenderá lo mucho que la deseo.*

En este año viene a inquietarme un competidor que, con sólo una palabra de V., dejará de serlo.

En V. fio; y aunque varias veces le he suplicado me tenga de su mano, otra vez le ruego hoy no me abandone; sería para mí dolorosísimo.

Le agradecerá toda la vida este nuevo favor, su siempre affmo. s. s.»¹⁰³².

No em negaran que, amb aquesta informació —en aquell moment confidencial— i la distància que dóna el temps, l'article de Blasco no resulta encara molt més divertit...

La part final de l'escrit estava dedicada a comentar el discurs del mantenidor que havia ocupat el lloc que en un principi corresponia a Eusebio Blasco, el Dr. Moliner, i que —oh sorpresa!— havia agradat al director d'*El Pueblo*. Sense que l'haguera satisfet plenament, considerava que s'havia tractat de «*lo más saliente de la noche*», i qualificava l'autor com a bon orador, «*hombre agradabilísimo, de mucho ingenio y hasta de finísima gracia*»¹⁰³³. Per què? Doncs perquè Moliner era amic seu¹⁰³⁴; i perquè havia tingut «*párrafos de*

¹⁰³² Carta 307: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 280.

¹⁰³³ BELCEBÚ, «El murciélagos alevoso o la fiesta de los Maestros Cantores», *El Pueblo* (28-VII-1898).

¹⁰³⁴ Que en 1898 Moliner i Blasco eren amics ens ho confirma el mateix Llorente quan, en març de 1900 i a propòsit del «Sanatori nacional per a tuberculosos pobres» que el Dr. Moliner pretenia implantar a Porta Cœli, comentava: «Encara que no aplegue a rams de benehir en tota la extensió que fantuseja y ensomia, lo vast projecte del doctor Moliner, es digna d'elogi sa humanitaria y valenta iniciativa. Y es molt trist que les passions polítiques vinguen a malagüanyar tan bona intenció: porque es el cas que, per si la protecció que la Reina Regent ha oferit al entusiasta doctor, dona ó no dona a sas gestions color de monarquisme, el senyor Blasco Ibáñez, capdill dels republicans valencians, gran amic de Moliner, y favoridor del Sanatori, s'ha posat en front de ell, y l'un y l'altre sostenen descomunal batalla que escandalisa y disgusta a les persones formals». LLORENTE, Theodor, «Notes valencianes», *La Il·lustració Llevantina. Revista Artística-Literària de Catalunya, València, Mallorca y Rosselló*, 1, Barcelona, 10 de març de 1900, p. 10.

*socialismo barato e indeterminado, con vagos panegíricos en loor de la masa popular, cantando su honradez y laboriosidad y soltando algunas chinitas contra los ricos*¹⁰³⁵. I això, en concepte de Blasco i amb el precedent de Silvela, «*dicho en el teatro Principal y ante un público como el de anoche, tiene su mérito*»¹⁰³⁶.

Però alguna cosa calia criticar-hi, i la crítica se centrà en les lloances que el Dr. Moliner havia fet a l'Església i a la seua missió instructiva. Al final, el que realment importava a Blasco Ibáñez era això, la condemna de les classes benestants i del clergat; i la reivindicació, ni que fóra tímida i sempre *sui generis*, del socialisme. La presència social del valencianisme i el conreu de la llengua autòctona havien deixat de preocupar-lo el més mínim.

Sobre aquest dur i famós escrit de Blasco, en 1929 el blasquista Juli Just comentà:

«En alguna ocasió la seua ploma escrigué contra Llorente atacs duríssims, és dir, contra la política conservadora que preconisava. Una volta escrigué un article singularment agressiu. "El murciélagu alevoso", en el qual escometia contra el valencianisme de sagristia que, frustrant les intencions de Llombart, venia fent-se en "Lo Rat Penat", del qual feia temps, després d'una curta estància en ell, durant la qual escrigué algunes narracions i poesies en llengua vernàcula, que s'havia separat, veient que en la polèmica suscitada sobre la política que allí deuria seguir-se (...) triomfà el criteri conservador en oposició al que havia sustentat Llombart. Llorente, no obstant, no deixà d'estimar-lo. El seu consell era que Blasco no devia fer altra cosa que literatura»¹⁰³⁷.

L'article, tanmateix, que millor ens dóna algunes de les claus del desencant que Blasco Ibáñez havia patit amb la «literatura llemosina» i de la seua admiració per Llombart és, sens dubte, «Poesía valenciana», publicat en agost de l'any 1900 a propòsit de l'aparició de dos poemaris: *Poesies*, de Víctor

¹⁰³⁵ BELCEBÚ, «El murciélagu alevoso o la fiesta de los Maestros Cantores», *El Pueblo* (28-VII-1898).

¹⁰³⁶ *Ibidem*.

¹⁰³⁷ JUST, Juli, *Blasco Ibáñez i València*, L'Estel, València, 1929; 2^a ed. IVEI, València, 1990, p. 81.

Iranzo (amb pròleg valencià, per cert, de Llorente), i *Fulles seques*, de Josep Bodria.

El primer que sobta és el to calmat i reflexiu que hi adoptà, i que contrastava fortament amb el dels articles anteriors. El record del difunt Víctor Irazo servia a Blasco per a situar-se en els anys de l'adolescència, en els seus inicis ratpenatistes, i per a recordar «*aquella época de ilusiones en que unos cuantos muchachos, alrededor del inolvidable Constantino Llombart, nos iniciábamos en los secretos de la literatura, faltando a las universitarias aulas para reunirnos en el salón de lectura del antiguo Rat Penat*»¹⁰³⁸. Eren temps d'il·lusions dedicats a la imaginació i l'hedonisme en què, lluny de les lluites polítiques i de les preocupacions materials, el jove i romàntic Blasco imaginava «*al poeta como un ser que vivía despreciando el dinero, sin preocuparse de las necesidades de la vida; (...) nadando en todos los placeres de la tierra con sublime impudor y sumiéndose en las inmensas armonías del cielo*»¹⁰³⁹. I era en aquest context que «*aquel Irazo, poeta ilustre y medidor de paños tras el mostrador, destruye la idea que teníamos forjada de todo hijo de las Musas*»¹⁰⁴⁰.

Pel que respecta al fundador de Lo Rat Penat, afirmava: «*Amábamos a Llombart por su existencia bohemia, sus arranques de poeta independiente y su valentía de cantor salido de la masa del pueblo*»¹⁰⁴¹. De la qual cosa es dedueix que el progressiu compromís ideològic de Blasco, el seu creixent anticlericalisme, determinades ambicions polítiques, socials i literàries —que es veien millor satisfetes en l'àmbit de la literatura castellana que no en el de la catalana— i algun que altre fracàs electoral... Tot això —unit, també, a la defunció de Llombart (1893)— comportà el seu brusc allunyament del món de les muses valencianes, representat per Lo Rat Penat i els Jocs Florals. I que la primera reacció fou de visceralitat, com hem tingut ocasió de comprovar.

¹⁰³⁸ BLASCO IBÁÑEZ, «Poesía valenciana», *El Pueblo* (20-VIII-1900).

¹⁰³⁹ *Ibidem*.

¹⁰⁴⁰ *Ibidem*.

¹⁰⁴¹ *Ibidem*.

Amb el pas del temps, però, arribà l'asserenament els ànims. Tot sembla indicar que pels voltants de 1899 Blasco ja havia moderat la seua fúria antiratpenatista (concentrada en els anys 1896-1898), i que fins i tot es referia a Llorente, autor del pròleg del volum *Poesies*, com al «maestro», que és com se li adreçà durant la resta de vida. D'Iranzo, d'altra banda, afirmava que «era un excelente poeta, y para que todo resultase extraño en él, era uno de los primeros poetas lemosines, y como nacido en las montañas de Aragón, hablaba defectuosamente el valenciano»¹⁰⁴².

De la mateixa manera, tenia paraules de reconeixement i homenatge per a l'autor de *Fulles seques*, Josep Bodria, el pintor d'imatges religioses de qui tant havia malparlat a propòsit de la defunció de Llombart. D'ell ara assegurava que era un entusiasta que «con la sencillez, con la fe ciega de los discípulos, y siguiendo las huellas primero de Llombart y después de Llorente, ha producido buenas poesías»¹⁰⁴³. Les frases finals de l'article eren per a afirmar, en referència a València, que «tierra es esta de artistas, donde nace la flor de la inspiración en los más apartados surcos del campo popular»¹⁰⁴⁴.

Si alguna cosa podem deduir de la lectura de tots aquests articles periodístics de Blasco Ibáñez, és que no es pot entendre l'actitud antiratpenatista que prengué durant la dècada dels anys 90 sense tenir en compte l'activa militància ratpenatista que professà durant la dècada dels anys 80. Perquè no féu altra cosa que el que en el camp de la psicologia es coneix com «matar el pare»: a partir dels anys 1893-94 Blasco «començà a considerar les manifestacions valencianistes com expressions d'un sector polític reaccionari»¹⁰⁴⁵. I no li importà que Lo Rat Penat representara, a l'època, l'únic valencianisme existent. Ni que atacant-lo d'aquella manera tan ferotge no col·laborava el més mínim, ans el contrari, al prestigi i l'expansió social de la cultura autòctona. Fins que li passà la febre. Cosa que, com hem vist, s'esdevingué pels voltants del canvi de segle.

¹⁰⁴² *Ibidem.*

¹⁰⁴³ *Ibidem.*

¹⁰⁴⁴ *Ibidem.*

¹⁰⁴⁵ LEON ROCA, F., *Blasco Ibáñez, política i periodisme*, València, 1970, p. 18.

5.3 Una admiració i cordialitat recíproques

Malgrat el distanciament de Blasco envers tot el que suposava el valencianisme i el regionalisme, malgrat els durs i furibunds atacs que en un moment determinat dedicà al món del ratpenatisme, del qual el director de *Las Provincias* s'havia erigit com la figura central i destacada, malgrat les diferències polítiques i de tot tipus que entre ells dos anaren manifestant-se, Llorente i Blasco Ibáñez mantingueren, des de finals de la dècada dels anys 80 i fins la mort del primer, una relació d'amistat marcada pel respecte i l'afectivitat, que s'acresqué durant els darrers anys de vida del patriarca literari. I això malgrat les dures crítiques que, com acabem de veure, Blasco li dedicà.

La veritat és que des de molt prompte Llorente havia observat, lloat i destacat les grans dots literàries que engalanaven Blasco. D'aquesta manera, en un article publicat en 1889 a la revista *La España Moderna* (i reproduït en 1890 a l'*Almanaque «Las Provincias»*), Llorente feia un repàs a les lletres valencianes durant 1888, i parlava llargament i amb notable complaença del jove Blasco¹⁰⁴⁶. Així, començava per afirmar que

*«la pluma de Boix y de Pizcueta la ha recogido Vicente Blasco e (sic) Ibáñez escritor joven y brioso, de imaginación ardiente y espontánea factura, como ellos. En un año o poco más ha dado al folletín de El Correo de Valencia primero, y luego al público en general, cuatro volúmenes, con docena y media de relatos legendarios y novelescos»*¹⁰⁴⁷.

Així mateix, constatava que tot això constituïa una *«fecundidad peligrosa, contra la cual debe prevenirse el novel autor, si quiere que fructifiquen sus buenas disposiciones»*¹⁰⁴⁸.

¹⁰⁴⁶ És per això que Llorente ha estat qualificat com *«su primer crítico literario»*. Vegeu: LEÓN ROCA, José Luis, *Vicente Blasco Ibáñez*, Ajuntament de València, València, 2002, p. 77.

¹⁰⁴⁷ LLORENTE, Teodoro, «El movimiento literario en Valencia en 1888», *Almanaque «Las Provincias» para 1890*, València, 1889, p. 67.

¹⁰⁴⁸ *Ibidem*.

Pel que respecta a la producció literària que Blasco havia publicat fins aquell moment, Llorente demostrava estar-ne perfectament al corrent, en parlar, per exemple del llibre

«Fantasías, colección de leyendas y tradiciones, en las que cuenta sin gran novedad, pero con colores vivos, amores y guerras, crímenes y hazañas, horrores y prodigios de los siglos medios. Trovadores y paladines, pajes y castellanas, monjes y guerreros, princesas moras y galanes cristianos, todos sus personajes son figuras ya conocidas y casi obligadas de este repertorio; pero con estos recursos tan gastados logra dar interés a la fábula y animación al relato. Obra del mismo género, pero más extensa, es El Conde Garci Hernández, en la que refiere, con estilo vivo y nervioso, el engaño del conde de Castilla por su adúltera esposa, y su terrible castigo. Después ha escrito una novela histórica, casi de circunstancias. Iba a celebrarse en Sagunto la erección del monumento consagrado al heroico Romeu, y amenizando la historia de esta víctima de la independencia española con algunos lances dramáticos, compuso el relato que tituló ¡¡Por la Patria!! Romeu el Guerrillero, parecido en el género, no en la valía, a los hermosos Episodios nacionales de Pérez Galdós»¹⁰⁴⁹.

Si recordem, en novembre de 1888 havia tingut lloc a Sagunt un homenatge «al heroico Romeu» en què, en nom de Lo Rat Penat, «hizo un fogoso discurso el Sr. Blasco Ibáñez»¹⁰⁵⁰.

Finalment, Llorente, al temps que constatava grans progressos en la producció literària del jove Blasco, es permetia donar-li alguns consells de lector i escriptor experimentat:

¹⁰⁴⁹ *Ibidem*, p. 67.

L'exemplar de *Fantasías* (1884) que Blasco Ibáñez regalà a Llorente portava la següent dedicatòria autògrafa: «Al eminente poeta y literato D. Teodor Llorente, su admirador en respetuoso tributo»; i el de *¡¡Por la patria!!* (1888): «Al eminente autor de "Valencia", luminosa obra que tanto me ha servido para escribir la presente, al armonioso poeta cantor de la patria valenciana, al castizo escritor D. Teodoro Llorente en prueba de amistad, su compañero». Els exemplars dels llibres de Blasco desapareguren de la casa de la família Llorente durant la Guerra Civil. Les dedicatòries ens han pervingut perquè foren copiades abans d'aquella data per Pasqual Llorente Olivares. Dec aquesta informació a l'amabilitat de Joan Teodor Corbín Llorente.

¹⁰⁵⁰ «Homenaje al heroico Romeu en Sagunto», *Las Provincias* (22-XI-1888).

«¿Por qué no ahonda más el joven y fecundo novelista? Hay que penetrar bien en el alma de los personajes, para que estos sean verdaderos documentos humanos, según el tecnicismo del día, y no como las piezas inertes del ajedrez, que mueve a su arbitrio el jugador para dar el jaquemate final. Algo, y aún mucho de lo que faltaba en aquellas sus primeras novelas, encuentro ya en el último volumen publicado. Abandona en él las narraciones históricas y legendarias, para buscar en la sociedad contemporánea sus argumentos y personajes. Estos no están aún tomados directamente del natural en la novela que titula El adiós de Schubert. (...) Pero hay adelantos de otro género en esta obra: verdad en los detalles, primor en las descripciones, indicios de un realismo de buena ley. El autor está en el camino recto y avanza por él resueltamente. Avanza y hace una jornada decisiva; Mademoiselle Norma nos lo prueba. Por este relato de 130 páginas, puede dar Blasco todo el resto de sus cuatro tomos. Ahora comienza a ser novelista de veras»¹⁰⁵¹.

Després d'aquests llargs comentaris, lloances i consells, resulta més comprensible entendre perquè Blasco es dirigia a Llorente com a «mestre».

La crítica llorentina acabava amb el següent presagi:

«Parece que todo lo que cuenta lo haya vivido el autor, como hoy se dice. Aplicando la observación sagaz que revela esta obrita, a tipos y costumbres más decorosas que las de aquella actriz de lupanar y sus sensuales admiradores, es seguro que Blasco ha de producir novelas exquisitas, que satisfagan a los más exigentes y sean leídas por todos con igual regodeo»¹⁰⁵².

No cal dir que, en aquest sentit, l'afirmació de Llorente fou ben premonitòria. Sobretot si tenim en compte que en «1889, Blasco apenas supera los 22, apenas lo conoce más que un sector del republicanismo de la ciudad, apenas si nadie imagina hacia dónde apunta»¹⁰⁵³.

Un any després, en un nou article confeccionat per a *La España Moderna* i titulat «Las letras en Valencia durante el año 1889», Llorente encara

¹⁰⁵¹ LLORENTE, Teodoro, «El movimiento literario en Valencia en 1888», *Almanaque «Las Provincias» para 1890*, València, 1889, p. 67-68.

¹⁰⁵² *Ibidem*, p. 68.

¹⁰⁵³ LAGUNA, Antonio, «Pasión frente a orden», *Levante-EMV*, «Posdata. Suplemento cultural» (27-III-1998), p. III.

dedicà unes línies a *Caerse del cielo*, darrera obra de Blasco Ibáñez, «joven novelista, de cuyos notables progresos dije algo el año pasado, y que los confirma con este relato»¹⁰⁵⁴.

A partir d'aquestes referències s'inicià una relació literària i personal entre tots dos escriptors que podem resseguir a través de l'atenció que *Las Provincias* prestà a la trajectòria literària i política del republicà, les epístoles que el novel·lista adreçà al patriarca de la Renaixença valenciana i l'actitud que Blasco mantingué davant de tres dels esdeveniments més significatius de la biografia llorentina: l'homenatge de 1903; la coronació de 1909; i la defunció de Llorente, esdevinguda el 1911.

5.3.1 *Las Provincias* i Blasco Ibáñez

Llorente degué descobrir la faceta literària de Blasco a principis de la dècada dels 80 i a través de les dues narracions valencianes que, com hem vist abans, publicà amb quinze i setze anys —en 1882 i 1883— a l'anuari *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí*, del qual el director de *Las Provincias* era col·laborador. Com que les primeres composicions de l'adolescent Blasco Ibáñez degueren ser del seu gust, al volum de l'*Almanaque «Las Provincias» para 1886*, enllestit l'any anterior, Llorente li publicà la narració castellana «Aventura veneciana»¹⁰⁵⁵; i al de l'any següent, 1887, la poesia «Serenata. A María»¹⁰⁵⁶ i la llegenda «La espada del templario»¹⁰⁵⁷, en castellà també.

Entre 1889, data de la primera crítica literària que, com hem comprovat, Llorente dedicà a un pràcticament desconegut Blasco, i març de 1895, data de la següent ressenya llorentina, Blasco Ibáñez s'havia convertit en un escriptor consagrat i conegut. La fama i la popularitat li permeteren dirigir el

¹⁰⁵⁴ LLORENTE, Teodoro, «Las Letras en Valencia durante el año 1889», *Almanaque «Las Provincias» para 1891*, València, 1890, p. 75.

¹⁰⁵⁵ BLASCO IBÁÑEZ, Vicente, «Aventura veneciana», *Almanaque «Las Provincias» para 1886*, València, 1885, p. 237-241.

¹⁰⁵⁶ BLASCO IBÁÑEZ, Vicente, «Serenata. A María», *Almanaque «Las Provincias» para 1887*, València, 1886, p. 169-170.

¹⁰⁵⁷ BLASCO IBÁÑEZ, Vicente, «La espada del templario. Leyenda provenzal», *Almanaque «Las Provincias» para 1887*, València, 1886, p. 195-200.

setmanari *La Bandera Federal*, fundat en 1889¹⁰⁵⁸; i també la publicació de les novel·les *La araña negra* (1892) i *Arroz y tartana* (1894), amb què inicià el cicle de novel·les valencianes, i la fundació del diari *El Pueblo* (1894).

El perfil literari de Blasco que, a propòsit de la publicació d'*Arroz y tartana*, el diumenge 10 de març de 1895 Llorente publicava en portada de *Las Provincias* i signava amb el seu més conegut pseudònim —Valentino—,

¹⁰⁵⁸ En 1891, després d'haver sigut nomenat cap del republicanisme federal valencià, Blasco hagué de deixar la direcció de *La Bandera Federal*, que a partir d'aleshores passà a mans de Remigi Herrero.

D'altra banda, convé assenyalar que un dels números d'aquest setmanari tingué Llorente com a «protagonista». El 2 de juny de 1894 fou imposat el birret cardenalici a l'arquebisbe Sancha, motiu que serví d'excusa a la publicació per a engegar una agressiva campanya anticlerical que desembocà en la reproducció, al suplement al núm. 131 de *La Bandera Federal* corresponent al 23 de juny, d'un «grabado a doble página. El dibujo, que representaba la entrada del Cardenal Sancha, no podía ser más provocativo, más cómico. El título ya lo dice todo: "La entrada de Sancho Panza"; a continuación, los detalles: el cardenal va subido a lomos de un burro que tiene la cabeza de Llorente —del que pende un cencerro que pone prensa—; del asno también tira un mico con cabeza que deducimos corresponde a algún personaje destacado de la prensa; la guardia civil es el único público», LAGUNA PLATERO, Antonio, *Vicente Blasco Ibáñez: y el periodismo se hizo combativo*, València, 1998, p. 33. Aquesta dura crítica a Llorente es justifica pel fet que fou l'impulsor d'una iniciativa per a felicitar al nou cardenal. El dibuix fou denunciat per les autoritats de l'època.

s'iniciava amb evident satisfacció: «Ya tenemos en Valencia un novelista de veras: Vicente Blasco Ibáñez»¹⁰⁵⁹. Perquè no se li astorara el públic lector, la clientela, ell mateix s'apressava a preguntar: «¿Quién? (...) ¿El fogoso federal? ¿El tribuno populachero? ¿El periodista agresivo? ¿El agitador osado de las masas inconscientes?»; i a respondre: «Sí, el mismo. ¡Lástima grande que en esa fácil y odiosa empresa, al alcance de cualquier ambicioso vulgar, gaste sus energías quien fue dotado con el sentimiento esquisito del arte, con la percepción intuitiva de la belleza, con ese quid superior que caracteriza a las naturalezas creadoras en el orden estético!»¹⁰⁶⁰.

Llorente no ocultava els sentiments encontrats (contradictoris) que Blasco li produïa: «Lo que vale ya, lo que puede valer en ese terreno Vicente Blasco Ibáñez, nos da, a los amantes de las letras valencianas, satisfacción mezclada con tristeza»¹⁰⁶¹. I s'alegrava enormement, fins i tot se'n vanagloriava, d'haver estat, sis anys abans, un dels primers a destacar la vàlua del jove escriptor: «No tengo la pretensión ridícula de “haber descubierto” al novelista Blasco Ibáñez, pero puedo jactarme de haber sido de los primeros en hacer justicia a sus méritos, augurando —lo cual no era difícil— sus adelantos»¹⁰⁶².

El que Llorente presagiava en 1889 s'havia acomplit amb posterioritat. Després de recordar alguns dels paràgrafs publicats a *La España Moderna* entrava a comentar la novel·la *Arroz y tartana*, motiu de la ressenya, amb la qual Blasco s'havia convertit en «el novelista de Valencia»: *Arroz y tartana*, deia, «confirma nuestra esperanza de que tengamos al fin, aquí en Valencia, nuestro Pereda, y nuestro Narciso Oller, y nuestra Emilia Pardo Bazán, para pintar los hombres y las cosas de nuestra tierra»¹⁰⁶³. En castellà, això sí.

¹⁰⁵⁹ VALENTINO, «Escritores valencianos. Blasco Ibáñez, novelista», *Las Provincias* (10-III-1895).

¹⁰⁶⁰ *Ibidem.*

¹⁰⁶¹ *Ibidem.*

¹⁰⁶² *Ibidem.*

¹⁰⁶³ *Ibidem.*

Finalment, Llorente anunciava la propera aparició de *Flor de Mayo*, la novel·la en què Blasco treballava en aquells moments, i d'altres narracions més d'una llarga sèrie destinada a tipificar la vida valenciana:

«Después vendrá La Barraca, o sea la huerta valenciana, con la incansable faena del labrador, la doméstica labor o la venta del Mercado (...). Los amores de Visanteta, otra novela rural e idílica, el pueblecito, con sus fiestas tradicionales y su especial organismo; otra novela de la Albufera, con su población especialísima, degradada y anfibia, metida en las achatadas barcas y dedicada a la pesca de anguilas y tencas (...). Todo eso, y mucho más, que bulle, en hervidero todavía confuso, dentro de la cabeza de Blasco Ibáñez, es lo que irá saliendo por los filos de su pluma, si tiene tiempo y constancia, y si no contrarian tan buenos propósitos esas malhadadas empresas políticas, no exentas de peligros, en las que por su mal anda metido»¹⁰⁶⁴.

Eren els projectes literaris de Blasco que, com podem comprovar, entusiasma ven Llorente, qui no s'estava de manifestar públicament que, tan esplendorós com veia el futur literari del republicà, veia de perillós el polític.

Així ho advertí també en 1929 Juli Just quan afirmà:

«Llorente aprecià en Blasco condicions excepcionals. Endevinava un destí gloriós en aquella joventut inquieta, plena de noble ambició, viva, remorosa com una ona que va unflant-se i aixecant-se amb ímpetu incontrastable contra el cel. El disgustava, no obstant, l'afició de Blasco a la política, la seua instintiva inclinació a intervindre en ella. Eren dos temperaments totalment oposats»¹⁰⁶⁵.

Un any més tard, en febrer de 1896, *Las Provincias* tornaria a publicar, en portada, una extensa silueta literària dedicada a Blasco, aquesta vegada signada pel ratpenatista Josep Francesc Sanmartín i Aguirre, antic amic i col·laborador de Lombart. Com Llorente, també iniciava el seu article amb una afirmació contundent: «*Blasco Ibáñez, con todos sus defectos e intransigencias*

¹⁰⁶⁴ *Ibidem*.

¹⁰⁶⁵ JUST, Juli, *Blasco Ibáñez i València*, L'Estel, València, 1929; 2^a ed. IVEI, València, 1990, p. 79.

—que los tiene—, es una verdadera eminencia valenciana»¹⁰⁶⁶. A continuació, Sanmartín es remuntava als anys d'infantesa i adolescència de Blasco, als seus inicis literaris, i al moment en què, en 1882, «tuve el gusto de conocerle en el café Suizo de Valencia»¹⁰⁶⁷. Entre els guanys que, catorze anys després, hi podia constatar figuraven el que «Blasco, que en política ha conseguido en muy pocos años una popularidad que pocos alcanzan y en literatura un nombre que muchos le envidian, tiene andado más de la mitad del camino»¹⁰⁶⁸. Però no tot eren alegries, i així Sanmartín també hi advertia alguna dificultat, com ara que «en Blasco el político perjudica forzosamente al literato»¹⁰⁶⁹. Que era, si fa no fa, el mateix missatge que l'any anterior havia transmés Llorente: que la política li robava temps i energies. Així mateix, però, Sanmartín també assegurava que Blasco havia convertit la controvèrsia política en un *modus vivendi*, en «un hábito, del que difícilmente puede desprenderse (...). La agitación le es tan necesaria para vivir como el aire que respira (...). Tribunal del pueblo, su palabra es un ariete dispuesto a derribar sin descanso todo lo existente»¹⁰⁷⁰.

Sanmartín feia una dissecció ideològica i professional de Blasco, i, pel que fa a la faceta periodística, afirmava que, «periodista sistemático, sostiene con la espada lo que escribe su pluma, y las ideas que vierte en las cuartillas, más que con tinta, están escritas con pólvora»¹⁰⁷¹. I pel que fa a l'anticlericalisme, que «la intransigencia religiosa de que Blasco Ibáñez hace alarde es una rémora para su reputación literaria»¹⁰⁷². Més o menys com la política, vaja.

Després de constatar que, «en Valencia, donde ejerce la jefatura del partido federal, es tenido por las clases conservadoras poco menos que por un

¹⁰⁶⁶ SANMARTÍN Y AGUIRRE, J. F., «Vicente Blasco Ibáñez (Silueta literaria)», *Las Provincias* (18-II-1896). Una nota a peu de pàgina indicava que «este artículo forma parte del libro *Valencianos ilustres que está escribiendo nuestro amigo y colaborador Sr. Sanmartín y Aguirre*».

¹⁰⁶⁷ *Ibidem.*

¹⁰⁶⁸ *Ibidem.*

¹⁰⁶⁹ *Ibidem.*

¹⁰⁷⁰ *Ibidem.*

¹⁰⁷¹ *Ibidem.*

¹⁰⁷² *Ibidem.*

ogro, que se come los niños crudos»¹⁰⁷³, Sanmartín feia un repàs a la seua producció literària, el salt qualitatiu i l'eclosió de la qual situava en els dos anys passats a París, per a acabar amb una afirmació lapidària: «Blasco es el primer novelista valenciano digno de tal título»¹⁰⁷⁴; i una pregunta que, tractant-se d'un escriptor valencià de caire popular, posava el dit a la nafra: «¿Por qué Blasco, que conoce bien la lengua regional, al proponerse crear la novela valenciana no la ha usado en sus obras?»¹⁰⁷⁵. Sanmartín, però, no hi donava cap resposta: es limitava a lamentar-ho i a consignar que,

«aunque sus novelas están escritas en castellano, los personajes de las mismas —y es lo más esencial— piensan en la lengua del país, y este escollo, difícil de suyo, lo salva con gran tacto, eludiendo siempre que puede el diálogo y haciendo uso de palabras regionales únicamente cuando la expresión gráfica lo requiere»¹⁰⁷⁶.

Perquè, d'hàbil, sí que n'era.

Nou mesos després d'aquella semblança literària, l'escriptor Blasco Ibáñez tornava a fer-se present a les pàgines de *Las Provincias*. I aquesta vegada per a anunciar l'aparició d'un nou llibre, *Cuentos valencianos*, que havia sigut acabat a la presó, «de la que no ha podido sacarlo la amistosa solicitud de los periodistas valencianos»¹⁰⁷⁷, assegurava el diari. La notícia, anònima però ben probablement redactada per Llorente, continuava afirmant: «Casi nos alegraríamos de esta reclusión, si diera por resultado tranquilizar su espíritu, perturbado por las pasiones políticas, e inclinarlo a la producción literaria, para la cual tiene nuestro cariñoso adversario tan felices dotes»¹⁰⁷⁸. L'amor paterno-filial que, d'anys enrere, Llorente professava vers Blasco, vers el fill intel·ligent i rebel que cal reprendre, tornava a aflorar-hi.

¹⁰⁷³ *Ibidem.*

¹⁰⁷⁴ *Ibidem.*

¹⁰⁷⁵ *Ibidem.*

¹⁰⁷⁶ *Ibidem.*

¹⁰⁷⁷ «Cuentos valencianos. Libro nuevo de Blasco Ibáñez», *Las Provincias* (23-XI-1896).

¹⁰⁷⁸ *Ibidem.*

No era per a menys. En un acte d'afectivitat i potser també d'interés, Blasco havia decidit dedicar aquell volum a Llorente, i l'havia encapçalat amb el següent text: *«Estos cuentos, que inspiró el amor a la tierra valenciana, están dedicados al poeta Teodoro Llorente, mi adversario en creencias, mi maestro en el arte»*. Per la seua part, Llorente, que festejava *«haber sacado tan buen discípulo»*¹⁰⁷⁹, en parlar del llibre deixava anar un breu comentari que, segons com, pot ser interpretat amb molta intencionalitat: *«Es una colección de cuentos, verdaderamente valencianos, no por la lengua, pues están escritos en castellano, sinó por el asunto, porque todos reproducen tipos y costumbres de nuestro pueblo»*¹⁰⁸⁰. I que cadascú s'ho prenga com vulga.

Per tal d'entendre una mica millor l'opinió que l'exaltada pràctica política i periodística de Blasco mereixia als ulls de Llorente, val la pena que repassem algunes de les notícies que, en referència a aquests temes, publicà *Las Provincias*. Així, en octubre de 1898 el diari es feia ressò de l'aparició d'una *«hoja suelta, firmada por el Sr. Blasco Ibáñez, en la que éste se ocupaba de la cuestión del gas, protestando de la censura a que se sujeta a la prensa en todo lo concerniente a este asunto»*¹⁰⁸¹, i que finalment havia sigut confiscada. Per a l'embargament s'havien presentat en la redacció d'*El Pueblo* *«el juez militar y teniente coronel de infantería D. Bernardo Jiménez, acompañado del secretario y capitán Sr. Sastre y de un cabo»*¹⁰⁸². Allí foren rebuts pel director, *«que se confesó, desde luego, autor de la hoja motivo de la visita; pero dada su cualidad de diputado a Cortes, el juez le manifestó que no podía proceder contra él»*¹⁰⁸³. Amb tot, el jutge demanà *«que el Sr. Blasco designase al regente y a dos o tres de sus operarios para que quedasen detenidos»*¹⁰⁸⁴. Davant la negativa del director *«quedaron detenidos, con la protesta del Sr. Blasco, el ajustador del periódico Sr. Baixauli y dos operarios»*, i també *«el*

¹⁰⁷⁹ *Ibidem.*

¹⁰⁸⁰ *Ibidem.*

¹⁰⁸¹ «La hoja del Sr. Blasco», *Las Provincias* (26-X-1898).

¹⁰⁸² *Ibidem.*

¹⁰⁸³ *Ibidem.*

¹⁰⁸⁴ *Ibidem.*

vendedor de periódicos Santiago Carrilero»¹⁰⁸⁵, que molt probablement passava per allí.

Tot sumat, degué resultar una intervenció judicial prou patètica, ja que, segons l'anònim redactor de *Las Provincias*, «*el número de hojas vendidas fué el de 9.000, y el de decomisadas por el juzgado 14 solamente*»¹⁰⁸⁶. Segons el diari conservador, els problemes amb el gas provenien de les disputes que, per la propietat de l'empresa subministradora, durant aquells dies protagonitzaven els hereus del marquès de Campo.

Un altre incident digne —per significatiu i per divertit— de ser ressenyat fou el que es produí, un any més tard, en octubre de 1899 a la ciutat riberenca de Sueca, i que també tingué el diputat Blasco Ibáñez com a protagonista. El succés era conseqüència de l'agressiva campanya que, «*en El Pueblo y en los meetings*», portava a terme l'autor de *La Barraca*, «*la cual concita contra él los odios de los que no transigen con las teorías que sustenta el diputado republicano y librepensador*»¹⁰⁸⁷. El cas és que els republicans de Sueca —«*que, por cierto, no son muchos*»— pretenien que Blasco realitzara un parlament des del Casino republicà; «*y al pretender el Sr. Blasco hablar desde uno de los balcones, un grupo numeroso lo impidió dando gritos de ¡Muera Blasco Ibáñez! y de ¡Viva el Corazón de Jesús!*»¹⁰⁸⁸. Protesta que es reproduí en eixir els republicans de la fonda on havien anat a dinar: «*Se repitieron los vivas y mueras, y un grupo siguió al Sr. Blasco hasta la casa donde se hospedaba y luego hasta la estación*»¹⁰⁸⁹. S'hi féu necessària, per cert, la intervenció de les autoritats i de la Guàrdia civil.

El diari de Llorente, persona d'esperit moderat a qui és segur que aquest tipus d'incidents públics no devien agradar el més mínim, censurava els fets de la següent manera:

¹⁰⁸⁵ *Ibidem.*

¹⁰⁸⁶ *Ibidem.*

¹⁰⁸⁷ «Blasco Ibáñez en Sueca», *Las Provincias* (23-X-1899).

¹⁰⁸⁸ *Ibidem.*

¹⁰⁸⁹ *Ibidem.*

«Como nosotros no somos partidarios de esta clase de manifestaciones, lo mismo cuando se hacen contra el Rosario de la Aurora, y contra Cerralbo, que cuando se vuelven contra Blasco Ibáñez, deploramos que las pasiones políticas den ocasión a tales escenas, aún tratándose de quien está tan lejos de nuestras ideas, y tan en oposición con nuestro modo de ser, como lo está el director de El Pueblo. Pero bueno fuera que no hirieran el sentimiento religioso del país de un modo tan violento los que quieren ser respetados en la exposición y propaganda de sus ideas»¹⁰⁹⁰.

Fruit, també, de la frenètica activitat parlamentària que portava a terme Blasco Ibáñez és una notícia de novembre de 1899 que es refereix al incident que, sobre el tema del pagament d'impostos, s'havia produït al Congrés dels diputats entre Blasco i el ministre de Governació¹⁰⁹¹.

D'altra banda, el 8 de gener de 1901 tingué lloc al Teatre Principal de València un homenatge artístic en honor de l'autor d'*Entre naranjos*. Es tractava d'un banquet amenitzat amb orquestra —dirigida pel mestre Salvador Giner— en què prengueren part diverses personalitats del món de les arts i de les lletres, entre elles alguns insignes ratpenatistes. I, encara que no hi pogué fer-se present, no hi faltà l'adhesió del patriarca de les lletres valencianes: *«Nuestro compañero de Redacción Sr. Bonet, en nombre de Las Provincias, manifestó que nuestro Director D. Teodoro Llorente no había podido asistir a aquel acto por hallarse enfermo; pero que se asociaba a la fiesta literaria organizada en honor del autor de La barraca»¹⁰⁹²*. Es realitzaren diversos parlaments i, com no podia ser d'una altra manera, l'últim a prendre la paraula fou l'homenatjat, Blasco Ibáñez. Cal destacar que, entre altres coses, *«hizo una brillante descripción de lo que era el Arte, y dirigió muchos y sentidos elogios a “D. Teodoro Llorente, el inspirado autor de La barraca, El rosari de la viuda y la Historia de Valencia”»¹⁰⁹³*.

¹⁰⁹⁰ *Ibidem.*

¹⁰⁹¹ «Incidente parlamentario. El Sr. Blasco Ibáñez», *Las Provincias* (19-XI-1899).

¹⁰⁹² «Fiesta artística en honor de Blasco Ibáñez», *Las Provincias* (9-I-1901).

¹⁰⁹³ *Ibidem.*

Com que l'admiració i l'afecte eren recíprocs, en desembre de 1902 *Las Provincias* anunciava l'aparició d'una nova novel·la de Blasco, en aquest cas *Cañas y barro*¹⁰⁹⁴, a través de la reproducció d'un article de Mariano de Cavia que s'encapçalava amb el següent text: «*Nuestro colega en la prensa, D. Vicente Blasco Ibáñez, ha publicado estos días su última novela Cañas y Barro. Nuestros lectores pueden formar idea de ella por el siguiente artículo, inserto en El Imparcial, y debido a uno de nuestros mejores críticos*»¹⁰⁹⁵.

D'altra banda, la disputa que, sobretot a partir de març de 1903, s'establí entre Blasco Ibáñez i el seu soci periodístic i company de partit Rodrigo Soriano, a qui en 1901 havia situat com al seu número dos, també tingué ressò a les columnes de *Las Provincias*. Dos escrits, un de març i l'altre de juny de 1903, en donen compte. El primer reproduïa la carta que Teodor Santoncha i Joaquim Cuquerella, als quals Blasco havia enviat perquè es presentaren davant de Soriano per a «*pedirle una retractación, o en caso contrario, una reparación en el terreno de las armas, por los conceptos vertidos en un artículo publicado hoy en el periódico que aquel señor dirige, y que V. considera ofensivos y calumniosos*»¹⁰⁹⁶, li havien fet arribar. Li relataven que Soriano els havia manifestat la seua intenció de no donar-hi explicacions, amb la qual cosa situava l'assumpte «*en el terreno del honor*». També que, lluny de retractar-se, els havia remés als seus representants, Lluís Bernat (el «coixo», el posterior director d'*El Cuento del Dumenche*) i Vicent Zamorano, els quals havien manifestat que l'article havia sigut escrit «*como contestación a los violentos ataques y frases ofensivas para el Sr. Soriano, que, según testigos, le ha dirigido V. [Blasco] en recientes visitas a algunos casinos republicanos*»¹⁰⁹⁷. I com que no havien aconseguit la reparació que buscaven, els representants de Blasco donaven per finalitzada la seua missió «*declarando que, en nuestro concepto, V. ha procedido como caballero llevando la cuestión al terreno donde*

¹⁰⁹⁴ L'exemplar de *Cañas y barro* (1902) que Blasco Ibáñez regalà a Llorente portava la següent dedicatòria: «*Al maestro Teodoro Llorente, su amigo afmo*». Arxiu biblioteca Llorente.

¹⁰⁹⁵ «*Cañas y barro*», *Las Provincias* (21-XII-1902).

¹⁰⁹⁶ BLASCO IBÁÑEZ, V., «*Cuestión personal*», *Las Provincias* (17-III-1903).

¹⁰⁹⁷ *Ibidem*.

la lleven los hombres de honor»¹⁰⁹⁸. Finalment, cal dir que els dos republicans s'enfrontaren en un duel en què tots els tirs foren errats.

El cas és que plovia sobre banyat. Un mes abans, Soriano i Blasco ja havien protagonitzat una altra discussió que, segons sembla, s'havia saldat a favor del director d'*El Pueblo*. Aquesta vegada, però, era diferent, i el malestar de Blasco davant del seu declarat enemic més que evident:

*«El Sr. Soriano ha seguido injuriándome, como toda Valencia sabe, y cuando por segunda vez le exijo que responda de sus injurias, cual hacen los hombres, sale del paso de un modo insólito, como se ve en la anterior carta (...). Después de todo esto, cuanto diga el Sr. Soriano tiene para mí menos valor que el ladrido de un perrillo faldero»*¹⁰⁹⁹.

La dura rivalitat que s'establí entre blasquistes i sorianistes marcà durant uns anys la política republicana de València, i erosionà profundament Blasco, circumstància que no passà desapercibuda per a Llorente¹¹⁰⁰.

De la mateixa manera que no passà desapercibuda la renúncia de Blasco com a diputat a Corts, esdevinguda en març de 1906. *Las Provincias*, a través d'un article titulat «La dimisión del Sr. Blasco Ibáñez», recollia la que el 16 de març havia sigut «la noticia del día en todos los círculos políticos», i el «gran número de conjeturas acerca de los motivos que hayan podido impulsar al Sr. Blasco a renunciar de una manera tan inopinada y decidida el acta de diputado a Cortes»¹¹⁰¹. I se'n feia ressò de dues: que «el Sr. Blasco, hace tiempo disgustado por la conducta del Sr. Salmerón, ha juzgado que no podía continuar figurando al lado suyo»¹¹⁰²; i que l'abandó era fruit de la «división de blasquistas y sorianistas»¹¹⁰³ al si de la Unió republicana en València.

¹⁰⁹⁸ *Ibidem.*

¹⁰⁹⁹ *Ibidem.*

¹¹⁰⁰ Amb el títol «La cuestión Blasco-Soriano», el diari *Las Provincias* (24-VI-1903) es feia eco d'una nova fricció entre tots dos polítics amb ressò a les Corts i amb duel de per mig. «La impresión general que esta cuestión produce es de enojo y cansancio», apuntava una nota de l'Agència Mencheta reproduïda pel diari de Llorente.

¹¹⁰¹ «La dimisión del Sr. Blasco Ibáñez», *Las Provincias* (17-III-1906).

¹¹⁰² *Ibidem.*

¹¹⁰³ *Ibidem.*

Finalment, encara reproduïa una nota del diari *El Mercantil Valenciano* —«*que como saben nuestros lectores, figura en el partido de la Unión*»¹¹⁰⁴—, publicació que, davant l'amenaça de crisi, demanava fermesa:

*«Lo que aseguramos es que no nos moveremos de nuestro sitio, que no retrocederemos un paso y que con el bagaje, bueno o malo, de nuestra historia republicana, sin quitar una coma a lo que llevamos escrito, ni rectificar en lo más mínimo nuestra conducta, ni desviar ninguna de las responsabilidades en que hayamos podido incurrir, seguiremos impávidos nuestro camino»*¹¹⁰⁵.

Les dues darreres referències a Blasco que, cinc mesos abans de morir Llorente, he trobat a la col·lecció de *Las Provincias* són bastant menys exasperades. Foren publicades el mateix dia i fan referència, d'una banda, a la conferència que, sobre «La novel·la i la seua influència social», realitzà l'escriptor republicà el 19 de febrer de 1911 en el Teatre-Circ de l'Exposició¹¹⁰⁶; i, de l'altra, al banquet amb què l'Ajuntament de València volgué homenatjar Blasco Ibáñez en agraïment a la seua labor literària, i que comptà amb la presència de l'alcalde accidental de la ciutat, el rector de la Universitat, el president de la Diputació, el de l'Audiència territorial i d'altres personalitats.

D'aquest homenatge, però, m'interessa destacar que quan acabà el dinar «*el Sr. Blasco Ibáñez, acompañado del alcalde accidental, señor Valentín, y de los concejales Sres. Batllés y Sempere, visitó al decano de la prensa y autor de La barraca, D. Teodoro Llorente, que estos días se halla delicado en su salud*»¹¹⁰⁷. Perquè crec que el gest d'humanitat i de record que en aquell moment el llorejat Blasco tingué amb un ja molt ancià i demacrat Llorente, invàlid i a les portes de la mort, il·lustra molt bé el tipus d'afecte que en els darrers anys li professà.

¹¹⁰⁴ *Ibidem.*

¹¹⁰⁵ *Ibidem.*

¹¹⁰⁶ «La conferencia del Sr. Blasco Ibáñez. La novela y su influencia social», *Las Provincias* (20-II-1911).

¹¹⁰⁷ «El homenaje al novelista Sr. Blasco Ibáñez», *Las Provincias* (20-II-1911).

En el repàs que he realitzat a l'atenció que el diari *Las Provincias* prestà a Blasco Ibáñez, tant en el vessant polític com en el literari, només he trobat un moment en què, podent haver dit alguna cosa a favor de Blasco, el diari de Llorente optà per callar. Es tracta de l'homenatge que en gener de 1910, i amb motiu del retorn de Blasco de la seua aventura americana, proposaren de realitzar-li els membres de la Joventut Valencianista. La idea fou llançada a través d'un manifest publicat a *El Pueblo*, i ràpidament se n'apoderà la polèmica. La Joventut Valencianista venia a assenyalar que «Valencia deu un acte d'amor y adhesió a un dels seus fills que més l'han honrat, al ilustre novelista Blasco Ibáñez»¹¹⁰⁸; i el justificava en el fet que «en la seua juventud escrigué en valenciá y en valenciá están pensades les seues noveles, en les quals se nota l'esfors de l'autor pera posar en atra llengua lo que naixqué dins l'ánima en la propia»¹¹⁰⁹.

En la meua opinió, en gener de 1910 els membres de la Joventut Valencianista tingueren el desig de retre un homenatge estrictament cultural a Blasco estimulats per l'èxit que havien recollit només dos mesos abans al final de l'acte de coronació de Llorente, en què aconseguiren fer-se amb el carruatge en què era transportat el vell patriarca i acaparar el protagonisme: un episodi tan significatiu com divertit¹¹¹⁰. I, de l'altra, per a guanyar-se el favor i les simpaties dels blasquistes, que en aquell moment eren «*los amos del cotarro*»¹¹¹¹ polític valencià.

No cal ni dir que, immediatament, i malgrat reconèixer que es tractava d'una iniciativa que venia «*de una entidad tan alejada de nosotros*»¹¹¹², *El Pueblo* hi demostrà tot el seu interès i suport. Però, al temps que això passava, el diari catòlic *La Voz de Valencia* manifestava la seua disconformitat amb la proposta, i es preguntava: «¿*De cuándo acá mira la Joventut [Valencianista]*

¹¹⁰⁸ LA «JOVENTUT VALENCIANISTA», «En honor de Blasco Ibáñez», *El Pueblo* (16-I-1910).

¹¹⁰⁹ *Ibidem*.

¹¹¹⁰ Comproveu-ho al meu treball *Teodor Llorente, el darrer patriarca*, Bromera-ILFV, Alzira, 2004, p. 65-70.

¹¹¹¹ «Blasco Ibáñez y el regionalismo», *La Voz de Valencia* (21-I-1910).

¹¹¹² «El homenaje a Blasco Ibáñez», *El Pueblo* (17-I-1910).

con tanta simpatía al hombre más funesto que para su causa tuvo en Valencia el regionalismo?»¹¹¹³. Per a continuar amb una llarga i contundent relació de greuges que pretenien rebatre els arguments de la Joventut Valencianista i demostrar que «el enemigo más encarnizado que ha tenido siempre el regionalismo valenciano ha sido Blasco Ibáñez»¹¹¹⁴; «que el partido político que con más fiereza ha combatido siempre la causa de los regionalistas en Valencia ha sido el blasquista»¹¹¹⁵; i que «vaya un valencianista el que olvidando su lengua propia, abandonando su cultivo, haciéndole traición, se dedica a escribir exclusivamente en otro idioma»¹¹¹⁶.

A *El Pueblo* li faltà temps per a respondre a les acusacions que contra el seu fundador i capare es vessaven, i ja la tenim armada. Conclusió: més d'una vintena de manifestacions en un i altre sentit, a favor i en contra, publicades a tots dos diaris (amb carta de baixa d'un membre de la Joventut Valencianista inclosa¹¹¹⁷), i cap constància que l'homenatge es portara finalment a terme¹¹¹⁸. La qual cosa em fa pensar que, al final, tot es reduí a una brega entre el republicà *El Pueblo* i el catòlic *La Voz de Valencia* que no portà enlloc, i de la qual el conservador *Las Provincias* s'estimà més mantindre's al marge. Més encara quan dos dels arguments que utilitzà *El Pueblo* per a justificar l'homenatge a Blasco residien en el fet que «en ocasiones recientes

¹¹¹³ «Blasco Ibáñez y el Regionalismo. Un salto en tinieblas», *La Voz de Valencia* (17-I-1910).

¹¹¹⁴ *Ibidem.*

¹¹¹⁵ *Ibidem.*

¹¹¹⁶ *Ibidem.*

¹¹¹⁷ La seua publicació fou precedida del següent comentari: «Se nos remite para la publicación la siguiente carta de un ex socio de la Juventud Valencianista, que se ha dado de baja en dicha sociedad en vista del acuerdo tomado por la misma iniciando el homenaje a Blasco Ibáñez». Entre altres coses, aquell jove valencianista denunciava que «la Juventud Valencianista es constantemente engañada por unos cuantos (pocos, no pasan de cuatro) mangoneadores» (els sona l'adjectiu?). «Blasco Ibáñez y el regionalismo», *La Voz de Valencia* (21-I-1910).

¹¹¹⁸ A la secessionista *Historia (sic) de Lo Rat Penat* s'afirma que «en giner d'eix any [1910], el soci Daniel Martínez Ferrando propon adherir-se a l'homenage a Vicent Blasco Ibáñez, i despres de llarga discussio de la junta directiva s'acorda deixar la proposta sobre la taula per a una atra junta. L'homenage se celebrarà finalment sense la participacio de la societat» (sic), MARTÍNEZ RODA, Federico (dir.), *Historia (sic) de Lo Rat Penat*, València, 2000, p. 149. Però no s'hi dona cap data, ni detall, ni referència de cap tipus sobre l'homenatge. Com que el treball aporta poca informació i acusa greus deficiències metodològiques, crec que no resulta fiable; i d'acord amb la meua investigació m'incline a pensar que, finalment, l'homenatge a Blasco no arribà a realitzar-se.

*hemos ensalzado a Llorente como poeta valenciano y a su homenaje contribuyó con todo entusiasmo la Valencia republicana*¹¹¹⁹; i que «*el propio Llorente, conservador de abolengo y espíritu ortodoxo dentro de la comunión católica, ha prodigado siempre frases de admiración y de elogio al insigne novelista*»¹¹²⁰. Amistat que, en aquella conjuntura, al diari republicà li interessava destacar amb tot l'èmfasi.

5.3.2 La relació epistolar

He afirmat abans que, a banda de per amistat i afecte, és possible que Blasco dedicara el llibre *Cuentos valencianos* a Llorente per interès, i no em falten raons per a pensar-ho. Durant la seua estada a la presó, per haver encapçalat la lluita contra el sistema de reclutament per a la guerra de Cuba que permetia lliurar-se a qui tinguera diners per a pagar l'exempció, i mentre acabava els *Cuentos valencianos*, els seus col·legues directors dels diaris valencians realitzaren diverses gestions, entre elles una reunió per tal d'intentar traure de la presó a Blasco o, si més no, que la pena de reclusió li fora commutada per la de desterrament¹¹²¹.

D'aquesta manera, el 28 de setembre fou convocada per Llorente, el degà, una reunió a què assistiren els directors d'*El Mercantil Valenciano*, *La Correspondencia de Valencia*, *El Correo de Valencia* i, clar està, *Las Provincias*. La idea, però, havia sorgit del director d'*El Correo de Valencia*. Dies abans, Blasco Ibáñez havia sigut visitat per la major part dels periodistes valencians, i «*entre éstos, con apartamiento de toda idea política, y obedeciendo tan sólo a impulsos del compañerismo, se agita la idea de hacer alguna gestión cerca de los poderes públicos en favor del Sr. Blasco Ibáñez, sin excluir al mismo tiempo a los que con él han sido condedanos*»¹¹²².

¹¹¹⁹ INFORMATOR, «Homenaje», *El Pueblo* (19-I-1910).

¹¹²⁰ *Ibidem*.

¹¹²¹ Hom pot fer el seguiment d'aquelles gestions a la secció «Valencia» de *Las Provincias* dels dies 27, 28 i 29-IX-1896.

¹¹²² «Valencia», *Las Provincias* (28-IX-1896).

A tal efecte, el director d'*El Correo de Valencia* s'adreçà a Llorente «manifestándole que había surgido la indicada idea de solicitar el indulto, o la conmutación de pena, del Sr. Blasco Ibáñez y demás condenados por el Consejo de Guerra; que estaban conformes con ella los directores de El Mercantil Valenciano y La Correspondencia de Valencia, y que rogaba a nuestro director, si se hallaba en igual disposición, que, como decano de la prensa valenciana, reuniese a los directores de los periódicos para tratar del asunto»¹¹²³. Davant, doncs, d'una tal petició

«el director de Las Provincias, atento siempre a cumplir los deberes de compañerismo, ha convocado para hoy a sus colegas, y se alegraría mucho de que las gestiones de la prensa produjesen el efecto indicado, haciendo constar que estas gestiones no significan protesta ni discusión de la sentencia dictada por tribunal competente, ni del apoyo que debe concederse al gobierno, en estas críticas circunstancias, para el enérgico sostenimiento del orden público»¹¹²⁴.

La reunió es produí, i en ella «acordose estudiar el aspecto legal de la cuestión, para solicitar aquello que pueda ser concedido dentro de la ley»¹¹²⁵. De fet, i perquè foren coneguts els termes i les circumstàncies que envoltaven l'empresonament, el dia anterior el diari de Llorente havia publicat el text de la sentència del Consell de guerra¹¹²⁶.

Encara que, com hem vist abans, el 23 de novembre de 1896 *Las Provincias* afirmà que «la amistosa solicitud de los periodistas valencianos» no havia sigut motiu suficient, en primera instància, per a alliberar-lo, cal dir que a la fi ho fou. Perquè, segons ha afirmat el professor Antoni Laguna, «en esta situación, Llorente, junto con otros directores de la prensa valenciana y también madrileña, asume solicitar al Gobierno el indulto del director de El Pueblo. El gesto, junto con las movilizaciones populares de todo el país, permitirán a

¹¹²³ *Ibidem.*

¹¹²⁴ *Ibidem.*

¹¹²⁵ «Valencia», *Las Provincias* (29-IX-1896).

¹¹²⁶ «El texto de la sentencia del Consejo de guerra que ha fallado el proceso de los sucesos del día 7 de marzo», *Las Provincias* (28-IX-1896).

Blasco cambiar la cárcel por el destierro»¹¹²⁷. Però és que, a més d'aquest cas, n'hi ha d'altres.

Un any abans, en setembre de 1895, Blasco també es trobava reclòs per la publicació d'un article. I amb tal motiu s'adreçà per carta a Llorente demanant-li que, si tenia algun ascendent sobre els membres de la Junta de Presons, «*le ruego les abra los ojos y que no me molesten, ni me opriman, cosa que no hacen ni con los timadores*»¹¹²⁸. Tres mesos després, tornava a escriure-li, aquesta vegada per a remetre-li un exemplar de *Flor de Mayo*¹¹²⁹ i demanar-li que, «*en los días en que necesitase en el periódico "relleno" de anuncios*»¹¹³⁰, n'insertara un de la novel·la: «*Puede V. creer que la he escrito pensando en V.*», afegia; afirmació que, si ens la prenguérem al peu de la lletra, ens faria deduir que gran part de la producció literària de Blasco estigué inspirada per Llorente... A canvi, això sí, li recordava que els tenia «*a mí y al periódico y a todo cuanto yo pueda, por completo a su disposición*»¹¹³¹. D'altra banda, dos anys després, el 3 de novembre de 1897, *Las Provincias* publicà el llibre *En el país del arte (Tres meses en Italia)*¹¹³², que Blasco havia publicat l'any anterior. En el fons, i malgrat l'orgull i la supèrbia que el caracteritzaven, del que no hi ha dubte és que Blasco necessitava Llorente: necessitava un amic amb altaveu i vara de comandament entre els conservadors valencians.

I no només per a temes polítics i periodístics. El descobriment d'una carta inèdita a l'arxiu de la Biblioteca Serrano Morales em fa veure com, de vegades, Blasco també utilitzava la seua amistat amb Llorente per a suplir les seues mancances culturals. Atés l'interés del document i la dificultat de la seua localització, crec que paga la pena de reproduir-lo sencer:

¹¹²⁷ LAGUNA, Antonio, «Pasión frente a orden», *Levante-EMV*, «Posdata. Suplemento cultural» (27-III-1998), p. VIII.

¹¹²⁸ Carta 276: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 252.

¹¹²⁹ A la dedicatòria autògrafa de l'exemplar de *Flor de Mayo* (1895) que Blasco regalà a Llorente es podia llegir: «*Al maestro Llorente, gran sacerdote del arte en Valencia. Su devoto acólito*». Arxiu biblioteca Llorente.

¹¹³⁰ Carta 278: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 256.

¹¹³¹ *Ibidem*.

¹¹³² L'exemplar d'*En el país del arte* que fins 1936 es conservà a l'Arxiu biblioteca Llorente portava la següent dedicatòria: «*Al maestro Teodoro Llorente, su afmo amigo y compañero*».

«Sr. Don Teodoro Llorente.

Querido maestro: Adjunto le remito un folletín del Diario de Frankfort (sic) en el que, ocupándose de la novela española, dedica dos columnas y pico a éste su servidor.

Como supondrá yo me he quedado in albis ante el folletín, como si fuera un geroglífico de las Pirámides.

No sé si me llaman bruto o si me tratan bien.

A Vd. que conoce ese enrevesado idioma le ruego haga el favor de leer lo que me dicen.

Si me tratan mal, cálleselo (¿eh? ¡que franqueza!); y si me dicen algo medianamente grato, tradúzcalo y haga un articulito en Las Provincias, al menos para que se sepa ahí que en Alemania un señor doctor (a quien no conozco) se ocupa de la novela valenciana.

El folletín me lo ha dado Altamira, que lee periódicos alemanes; pues yo no tenía noticia de ello.

Mis cariñosos recuerdos a todos los amigos de la redacción, y Vd. reciba un abrazo de su af^{mo} que ya sabe le quiere de veras.

Vicente Blasco Ibáñez»¹¹³³.

Encara que la carta no porta data, em fa l'efecte que ha de pertànyer a l'etapa madrilenya (1906-1909). Tot i que també és possible que fóra redactada des de Madrid uns anys abans, durant alguna de les moltes estades que degué fer-hi com a parlamentari durant el període 1898-1906. Així m'ho fa entendre un dels adverbis que Blasco hi utilitza: «haga un articulito (...) al menos para que se sepa ahí», d'on cal deduir que «ahí» es refereix a València. Això, al meu parer, implica que Blasco escrigué l'epístola des de fora de la ciutat del Túria, perquè si no l'adverbi que hauria utilitzat hauria sigut «aquí». Això i el fet que l'historiador i jurista Rafael Altamira, condeixeble a qui Blasco cita, estiguera molt vinculat a Madrid a través de la Institución Libre de Enseñanza. Del que no hi ha dubte és que ha de pertànyer a l'època en què la fama de Blasco com a novel·lista ja havia traspassat les fronteres espanyoles. Altrament, no tindria sentit que el *Diario de Frankfurt* s'ocupara d'ell.

¹¹³³ Biblioteca Serrano Morales, caixa 7.262-6, carta 1.755.

D'altra banda, del contingut de la carta crec que cal destacar dues coses: la confiança i fins i tot familiaritat amb què Blasco s'adreça a Llorente; i el fet que li demane, no sols la traducció de l'article alemany, sinó la publicació d'una ressenya a *Las Provincias*, o si més no notícia.

Les altres dues cartes de Blasco que ens han pervingut aprofundeixen en el que ja sabem: la franquesa amb què es dirigia a Llorente. La primera està datada a Madrid el 23 de setembre de 1905 i té com a finalitat sol·licitar al director de *Las Provincias* «*la inserción del adjunto suelto anunciando La Novela Ilustrada*», una publicació en la que, assegurava Blasco, arriscava «*mi fortuna y mi porvenir*»¹¹³⁴, i que segons sembla va fer fallida. La segona, prou més extensa, porta data del 31 de gener de 1907 i també fou escrita a Madrid. Llorente devia haver anunciat a Blasco el seu propòsit de festejar el centenari de la defensa de València en 1808, una proposta que havia nascut de les tertúlies literàries que se celebraven a la redacció de *Las Provincias*; i com que el partit republicà aleshores tenia majoria a l'Ajuntament, volgué fer-hi partícep el seu cap polític.

L'autor de *Cañas y barro* responia: no «*creo que exista ninguna predisposición entre mis correligionarios concejales contra este proyecto*»¹¹³⁵; i no s'estava de donar al «*amigo y maestro*» la seua diàfana opinió al respecte: «*No me parece "oportuno" entusiasmarse ahora con tales recuerdos, cuando, para mayor importancia de nuestra nación, existe una gran corriente de simpatía entre Francia y España que nos da a nosotros (tan olvidados hasta hace poco) cierta significación europea*». No obstant, li assegurava que no s'oposaria a la celebració i que respectaria la voluntat de Llorente, «*tanto más cuanto que V. la desea, y si en algo puedo ayudarle, mándeme*»¹¹³⁶.

5.3.3 L'homenatge (1903) i la coronació (1909) de Llorente

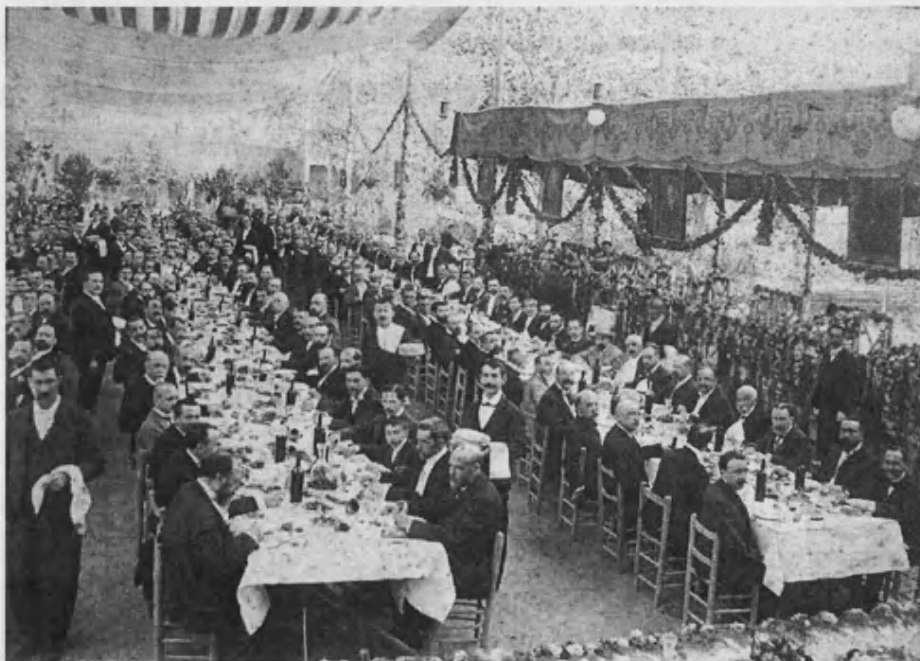
El 5 de juliol de 1903 tingué lloc el primer dels homenatges populars a Llorente. Fou organitzat conjuntament per Lo Rat Penat i l'Ateneu Científic,

¹¹³⁴ Carta 442: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 105.

¹¹³⁵ Carta 488: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 142.

¹¹³⁶ *Ibidem*.

Artístic i Literari amb motiu d'haver finalitzat la magna obra *Valencia. Sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia*, i s'acompanyà de la reimpressió, ampliada, de les seues poesies valencianes sota el títol de *Nou llibret de versos*. Segons el canonge Josep Sanchis Sivera, l'homenatge consistí en «*un banquete popular, al que acudieron más de trescientos comensales y gran número de corporaciones y sociedades, lo mismo que todos los periódicos de la localidad*»¹¹³⁷.

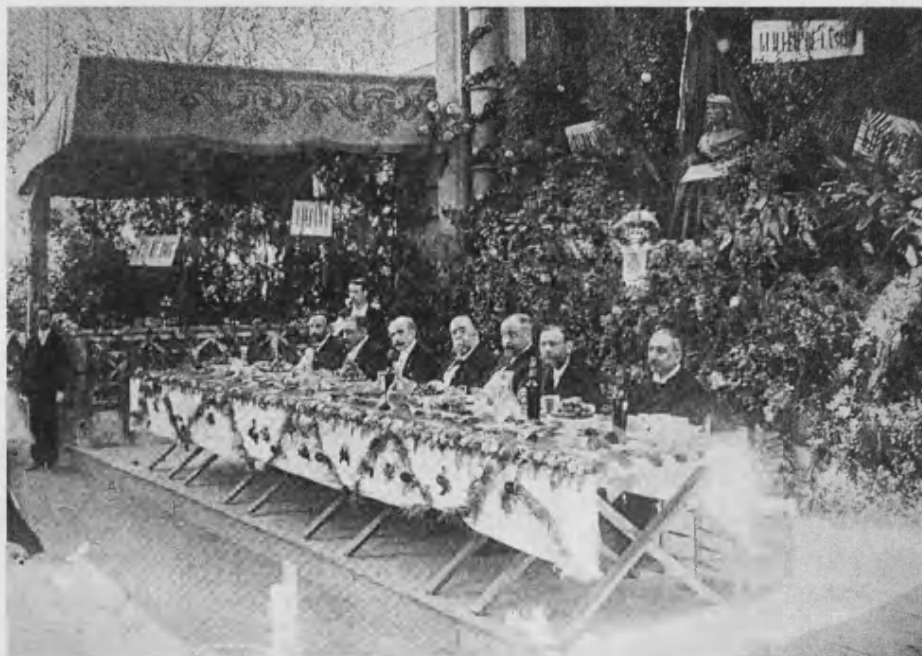

Per a l'acte, celebrat en el passeig de la Glorieta, s'habilitaren tres grans taules paral·leles en el passeig central. La presidència havia sigut situada damunt de l'escenari d'un teatre que aleshores hi havia allí, i adornada amb «*la hermosa bandera de Lo Rat-Penat, inclinada sobre el busto de Ausias March y el escudo de Valencia, y rodeada por los nombres insignes de Guillem de Castro, Timoneda, Gil Polo, Corella y Escolano*»¹¹³⁸. Llorente ocupava el centre

¹¹³⁷ SANCHIS SIVERA, Josep, «Biografía del laureado vate Teodoro Llorente y Olivares», *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*, 7, València, juliol de 1911, p. 312.

¹¹³⁸ «Homenaje a Teodoro Llorente», *Almanaque «Las Provincias» para 1904*, València, 1903, p. 99-100.

de la taula presidencial, i a la seua dreta seien D. Josep Ruiz de Lihory, Baró d'Alcahalí i president de Lo Rat Penat, D. Alfonso González Núñez, governador civil de València, i D. Josep Alberola, president de la Diputació; a la seua esquerra, D. Josep Puig i Boronat, president de l'Ateneu, D. Manuel Cort, alcalde accidental de la ciutat, i D. Josep Machí, rector de la Universitat. A les llotges laterals es veia, «entre guimaldas de flores, los retratos de Bernat Baldoví, Bonilla, Vicente Boix, Pascual y Genís, Vicente W. Querol, Félix Pizcueta, Jacinto Labaila, Eduardo Escalante, Constantino Llombart y Víctor Iranzo Simón»¹¹³⁹.

La sobretaula comptà amb diversos discursos i la lectura de poesies (entre elles, «Testament», de Llorente, i una de Mistral escrita *ad hoc*) i de les nombroses adhesions rebudes fins aquell moment, «*procedentes de Madrid y de todas las regiones de España, y algunas del extranjero, y firmadas, muchas de ellas, por los nombres más ilustres en las letras, el periodismo y la*

¹¹³⁹ *Ibidem*, p. 100.

política»¹¹⁴⁰. Entre l'allau de missatges adreçats al patriarca de la Renaixença —que *Las Provincias* reproduí en un suplement especial de quatre pàgines que fou publicat l'endemà, dia 6 de juliol¹¹⁴¹— no faltà el telegrama d'adhesió que, davant la impossibilitat de fer-se present al dinar, el director d'*El Pueblo* envià des de Madrid a les 13.30 h, i que deia així: «*Llorente, banquete Gloriosa. Saludo con entusiasmo respetuoso al cantor de la tierra valenciana en el día de su justísima glorificación. Blasco Ibáñez*»¹¹⁴².

Amb tot, el fet més notable d'aquell homenatge resultà ser la concessió que, a proposta del govern, es féu a Llorente de la Gran Creu d'Alfons XII. En aquest sentit, cal destacar la carta que, amb data de 3 de juliol de 1903, dèsset polítics valencians residents a Madrid havien adreçat al Sr. Francisco Silvela, aleshores President del Consell de ministres, sol·licitant que fóra concedida a Llorente aquella distinció:

«Muy señor nuestro y de nuestra más distinguida consideración: Las Sociedades literarias de Valencia Lo Rat-Penat y el Ateneo han iniciado, y el domingo próximo llevarán a cabo, la excelente idea de festejar a D. Teodoro Llorente con el motivo y la oportunidad de la edición de sus poesías valencianas Nou llibrat de versos, y de la ultimada publicación de su obra titulada Valencia, sus Monumentos y Artes, su Naturaleza e Historia. Cuantos contribuyen a ese festejo, los elementos de valía de aquella hermosa ciudad, quieren demostrar la gratitud de Valencia a su Cronista y el entusiasmo de la patria chica por el poeta excelso en el idioma regional, traductor en bellísimas composiciones castellanas de las obras maestras de Goëthe y de Heine, de Víctor Hugo y Lamartine, por quien se han compilado, enlazándolas en prosa galana, las gestas y los anales, todas las glorias y todos los monumentos perdurables del noble pueblo valenciano.

Alejándose de toda idea de mezquina política, los que suscriben, todos los diputados y senadores residentes hoy en Madrid, representantes en Cortes de la provincia de Valencia, sin distinción de partidos, demostrando colectivamente su

¹¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 101.

¹¹⁴¹ El suplement, encapçalat del títol «Banquete celebrado en honor del Excmo. Sr. D. Teodoro Llorente», no porta data de publicació, però degué ser publicat l'endemà dia 6 de juliol, ja que recull una crònica dels actes i adhesions del mateix dia 5. A banda, també reproduïx els discursos, les composicions poètiques que li foren dedicades, les cartes i la «Relación de los señores inscritos para el banquete en honor de D. Teodoro Llorente».

¹¹⁴² *Las Provincias* (6-VII-1903).

adhesión a las felices iniciativas del Rat y el Ateneo, desean que el gobierno de S. M. contribuya a honrar al poeta y al historiador. No ha transcurrido mucho más de un año desde que se ha creado una Orden para premiar a los sabios, a los literatos, a los pedagogos y a los artistas: la gran cruz que lleva el nombre, tan grato al Sr. Llorente, de D. Alfonso XII, nos parece, Excelentísimo señor, gracia justificadísima que esperamos se conceda al Cronista de Valencia por la generosa solicitud del jefe del Estado y por el consejo de su gobierno responsable. Así lo esperan los representantes de Valencia, y ya se anticipan a dar por ello cumplidamente las gracias»¹¹⁴³.

Per aquell temps, Llorente ja era una gran personalitat civil valenciana, capaç d'integrar i reunir en la seua persona tot tipus de tendències i ideologies, i per això la carta anava signada per Francesc Laiglesia, Rodrigo Soriano, Carles Testor, el Marqués de Cáceres, Vicent Calabuig, Elies Tormo i Monzó, Pasqual Guzman, M. González de la Fuente, Amali Gimeno, E. Menéndez Pallarés, Frederic Dupuy de Lome, J. Ignasi Despujol, L. Fernández Navarro, Lluís Ibáñez de Lara, el Marqués de Villagracia, Josep Cort i, evidentment, Vicent Blasco Ibáñez.

Sis anys després, el multitudinari homenatge que el 14 de novembre de 1909 es reté a Llorente, i en què fou coronat amb llorer com a «Poeta de València», fou una festa que comptà amb el suport i l'adhesió de tota la societat valenciana. Una bona mostra d'això és l'article que, aquell mateix dia, publicà el diari *El Pueblo*, i que comença així:

«Esta mañana se celebrará con la debida solemnidad el homenaje que Valencia, España entera, rinden al poeta eximio Teodoro Llorente. De todo corazón nos asociamos a la fiesta y a ella concurriremos con el mayor entusiasmo. Nuestra adhesión, que secunda todo el partido de Unión Republicana, no se limita sólo al poeta, sino al varón virtuoso, al periodista cultísimo, al venerable anciano. Vayamos todos a rendirle un tributo de admiración y cariño»¹¹⁴⁴.

¹¹⁴³ Amb el títol «Petición de la Gran Cruz», fou publicat al suplement de *Las Provincias* (6-VII-1903), a què abans he fet referència.

Posteriorment, fou també reproduïda a: ANDREU GONZÁLBEZ, Ramón, *El árbol y sus frutos. Esencia y espíritu de Teodoro Llorente y Olivares*, València, 1935, p. 109-110.

¹¹⁴⁴ «Exposición. Homenaje a Llorente», *El Pueblo* (14-XI-1909).

Ningú no diria que el molt republicà *El Pueblo* estava parlant de qui uns anys abans havia sigut per dues vegades cap del partit conservador a València. Juntament amb aquestes paraules, també s'hi referien les adhesions, personals i corporatives, amb què comptava la coronació, així com les ofrenes dedicades al vell poeta. I és ací on es llig: «*Entre las coronas figura una preciosa de plata repujada, acompañada de artístico pergamino, ofrenda de la casa editorial F. Sempere y Compañía y operarios, de que es director artístico D. Vicente Blasco Ibáñez*»¹¹⁴⁵. Per un lloc o per altre, havia d'aparéixer el concurs de Blasco, que per aquell temps es trobava fent les amèriques. I no menys expressiva i entusiàstica que l'article del dia 14 resultava la crònica que l'endemà publicà *El Pueblo*, en què hom xifrava sobre «*setenta, ochenta mil personas —imposible calcularlo—*»¹¹⁴⁶, els assistents a l'homenatge.

Aquell dia, però, el fundador d'*El Pueblo* encara s'hi féu «present» d'una altra manera. A una de les semblances de Llorente que el diari de Barcelona *El Poble Català* publicà el diumenge 14 de novembre de 1909, Màrius Aguilar, pseudònim de Marià Aguilar (periodista vinculat a València a través del diari *El Radical*), en parlar del paisatge que el vell poeta havia retratat a través de la seua lírica, es referia a Blasco en els següents termes:

«En Blasco Ibáñez —aqueix gran encanallament literari— ha popularisat l'horta que aixafa com un paisatge tropical. Y l'horta, ampla y blavenca, ab blau diluït, y ab el verd discrets dels seus taronjars, dona als ulls y a l'esperit l'apacibilitat de les terres ont els horitzons conviden sempre a deixar vagar la mirada. No; l'horta es un ensomni, no pas una epilepsia. Es aquesta, pera mí, la gran virtut den Llorente: la d'haver sentit la seva terra sense enganys literaris. Els joves tenen en ell un precursor que'ls inspiro pera matar l'obra nefanda den Blasco Ibáñez, iniciant la literatura llevantina no comensada encara»¹¹⁴⁷.

¹¹⁴⁵ *Ibidem*.

¹¹⁴⁶ «El homenaje a Llorente», *El Pueblo* (15-XI-1909).

¹¹⁴⁷ «"Don Teodoro"», *El Poble Català* (14-XI-1909).

Cosa que confirma que la gran personalitat de Blasco no deixava indiferent ningú.

5.3.4 La defunció de Llorente (1911)

Llorente moria la matinada del 2 de juliol de 1911. La seua defunció tingué ressò en tota la premsa valenciana i gran part de l'estatal i fins i tot internacional. Per aquell temps, Blasco residia a l'Argentina i treballava en la fundació de les colònies «Cervantes», a Río Negro, i «Nueva Valencia», a Corrientes. L'endemà, dia 3, *El Pueblo* publicava una llarga nota necrològica en què, entre altres coses, descrivia Llorente com «un romàntico, un enamorado de las cosas de Valencia»¹¹⁴⁸. I afegia: «*Nadie tan opuesto al bueno de D. Teodoro en punto a convicciones como nuestro maestro Blasco Ibáñez; y, sin embargo, el ilustre poeta profesaba un afecto tan sincero al autor de “La Barraca”, como grande era el cariño filial que Blasco sentía hacia el fundador de “Las Provincias”*»¹¹⁴⁹.

¹¹⁴⁸ «Llorente», *El Pueblo* (3-VII-1911).

¹¹⁴⁹ *Ibidem*.

També feia referència a la visita que, com sabem, en febrer d'aquell any Blasco havia realitzat a un ja ferit de mort Llorente:

«Cuando recientemente estuvo Blasco Ibáñez en Valencia visitó a D. Teodoro en su domicilio, pocos días después de haber sufrido el ataque hemipléjico que lo ha llevado a la tumba. La entrevista entre los dos literatos fué tierna y afectuosísima en extremo, despidiendo Llorente al autor de los “Cuentos Valencianos” con los ojos arrasados en lágrimas».

L'atac que havia deixat invàlid el fundador de *Las Provincias* tingué lloc l'11 de febrer, i la visita de Blasco el 19.

«Vicente Blasco —continuava l'article— presentía el próximo fin del venerable poeta; pero seguros estamos de que al conocer, en tierras de América, el triste suceso que confirma sus pesimismo, experimentará la misma emoción que cuando, en la Argentina, recibió el cablegrama anunciándole la muerte de su padre. ¡Que como a un padre quería Blasco a don Teodoro!»¹¹⁵⁰.

De fet, Blasco envià una afectuosa adhesió a la vetlada necrològica que el 20 d'agost de 1911 organitzà el Círculo Valenciano de Buenos Aires, del qual Llorente havia sigut president honorari. Mitjançant la publicació d'un fullet que dedicava a la família Llorente, la directiva del Círculo recollí els discursos i les cartes que aquella nit foren llegits; i, entre ells, no faltava la que Blasco, també president honorari d'aquella societat cultural davant la impossibilitat de fer-s'hi present, havia adreçat al president efectiu de l'entitat, Sr. Salvador Alfonso. Datada a Buenos Aires el mateix dia 20, deia així:

«Mi distinguido amigo y paisano: Sabe Vd. que me encuentro en un período formidable de trabajo y de organización, que está poniendo a prueba, no sólo mi inteligencia, sino mi energía física. Apenas llegué de Corrientes, partía a Río Negro, de donde acabo de regresar para salir hoy mismo con dirección a Nueva

¹¹⁵⁰ *Ibidem.*

Valencia, donde me reclaman hombres y máquinas. Este ajeteo constante me priva de estar con Vdes. en el homenaje dispuesto en honor de Llorente.

Y puede Vd. creer que lo siento de veras. Mi cariño por el viejo poeta arranca de mis alegres horas de Instituto, afecto sincero que ha ido cimentándose más con el transcurso del tiempo.

Mi única visita en Valencia, antes de embarcar esta vez, fué para el venerable don Teodoro, que me abrazó llorando, preguntándome con amorosa solicitud por Serrano Clavero y encargándome que en medio de la baraunda de mis empresas colonizadoras no me olvidase de aquel pobre viejo, y sobre todo —decía con profundo ahinco— “no deje Vd. de ser valenciano”.

Cuando me separé de él, un aciago presentimiento me auguraba que no volvería a verte. Por desgracia, aquel misterioso instinto no me ha engañado...

La muerte de Llorente significa una inmensa pérdida para la literatura española, que se ha enriquecido con el tesoro labrado por este maestro solitario, acerca de cuya alta personalidad pienso trazar más adelante un estudio detenido.

Vayan hoy estas líneas, como contribución de mi sentimiento al respetuoso tributo que Vdes. rinden a nuestro insigne poeta, tributo merecidísimo, del que se desprende un mutuo enaltecimiento para el muerto ilustre y para el Círculo Valenciano»¹¹⁵¹.

El projecte d'estudi que sobre la personalitat de Llorente anunciava Blasco no arribà a rams de beneir. Però, siga com siga, cal dir que la carta sembla un bon resum de l'entrançable i afectuosa relació, no exempta de determinat interès i no sempre amb idèntic afany practicada —no oblidem el període antiratpenatista—, que durant més de vint anys mantingueren Llorente i Blasco.

5.4 «Que tingues, fill meu, molts enemics...»

Les conclusions que, al meu parer, cal extraure de la relació personal i professional que des de principis de la dècada dels anys 80 del segle XIX i fins 1911 uní Llorente i Blasco Ibáñez és que fou tan cordial com inevitable, i, ateses les circumstàncies culturals i generacionals, en alguns moments fins i tot

¹¹⁵¹ *Círculo Valenciano. Velada necrológica en honor de su presidente honorario Don Teodoro Llorente Olivares, celebrada en la noche del 20 de agosto de 1911, Buenos Aires, setembre de 1911.*

íntima. Que aquesta relació d'admiració i respecte beneficiava molt més Blasco que no Llorente. I que malgrat les profundes divergències ideològiques i procedimentals que entre tots dos existien, el ressò que Llorente, a través del seu diari, realitzà de la vida i obra del director d'*El Pueblo*, fou generós i ajustat als grans progressos i al protagonisme que, tant en el camp de la literatura espanyola com en el de la política, Blasco Ibáñez experimentà. Al temps que l'estima que Blasco tenia per Llorente es féu patent i pública, sobretot, en les diverses dedicatòries de llibres que li realitzà, en determinades al·lusions públiques i en el moment de la malaltia i defunció del fundador de *Las Provincias*.

L'amistat i la cordialitat —no exempta de certa mordacitat, per part del jove Blasco— que tots dos escriptors i periodistes es professaven queda, al meu parer, ben il·lustrada en l'anècdota que, segons Josep Altabella, que la qualificà com a «*jornada de hermandad periodística*», tingué lloc a la redacció de *Las Provincias* la nit de cap d'any de 1899-1900. En tocar la mitjanit, Blasco i tots els redactors d'*El Pueblo*, «*disfrazados de personajes de las artes y las letras*», realitzaren una visita «*a la redacción del periódico conservador Las Provincias, con el fin de felicitar a los componentes de aquella. Allí, en alto las espadas de la turbulencia política, fraternizaron todos cordialmente*»¹¹⁵². Sembla ser que, commogut pel detall, Llorente, en abraçar i acomiadar Blasco, li digué: «Que tingues, fill meu, molts enemics...». I que, segons continua Altabella, «*al decírselo, recordó Llorente la dedicatoria que aquel joven luchador le había escrito en la primera página de su primera novela, La Barraca: "Al maestro Llorente, Gran Sacerdote del Arte en Valencia, su devoto acólito..."*»¹¹⁵³.

¹¹⁵² ALTABELLA, José, «*Las Provincias*», *eje histórico del periodismo valenciano 1836-1969*, Madrid, 1970, p. 132.

Posteriorment, també se n'han fet ressò d'aquesta anècdota LAGUNA, Antonio, «*Pasión frente a orden*», *Levante-EMV*, «Posdata. Suplemento cultural» (27-III-1998), p. III; LEÓN ROCA, José Luis, *Vicente Blasco Ibáñez*, Ajuntament de València, València, 2002, p. 221; i MIRA, Joan Francesc, *La prodigiosa història de Vicent Blasco Ibáñez*, Bromera, Alzira, 2004, p. 60.

¹¹⁵³ Em fa l'efecte que Altabella s'equivocava de llibre. Ja que, com hem pogut comprovar, aquesta és la dedicatòria que figura a l'exemplar de la novel·la *Flor de mayo* (1895)

Durant les primeres dècades del segle XX, aquella anècdota degué ser de domini popular. Ja que, quaranta anys abans de recollir-la Altabella, en 1929 ja se n'havia fet ressò el blaquista Juli Just, que l'havia resumit i interpretat en els següents termes:

«Blasco, el darrer dia del segle, anà en companyia dels seus amics al domicili del vell poeta valencià a saludar-lo i a brindar per la seua felicitat. Es conta que Llorente correspongué amb altre brindis, dient:

—Brinde, fill meu, perquè tingues molts enemics.

Llorente havia comprés en els seus darrers anys que Blasco, un home del temperament de Blasco, no podia ser de manera distinta a com era. Havia de viure en un constant perill. Mentre tinguera enemics demostraria que venia mantenint-se fidel al seu destí; el dia que s'hagueren acabat, seria la senyal de la seua decadència. Blasco, com si obeïra a l'exorcisme del poeta, tingué i té, fins després d'haver mort, molt i molt apassionats enemics»¹¹⁵⁴.

Fóra com fóra, no tinc cap dubte que tota aquella litúrgia i prosopopeia literària, amanida de felicitacions i disfresses, utilitzada amb el vell Llorente degué divertir enormement l'escriptor republicà. I que Llorente, per la seua part, és molt probable que es mirara Blasco amb la condescendència de qui es mira un fill díscol i rebel.

En els darrers 50 anys, des de les rengleres del valencianisme cultural s'han realitzat notables esforços per recuperar el nom i el llegat d'un valencià de fama internacional, Blasco Ibáñez, que, excepció feta de sis narracions molt inicials, renuncià a utilitzar literàriament la seua llengua nadiua. Mentre que el procés que s'ha seguit amb l'obra i el llegat d'un altre gran valencià, Teodor Llorente, ha estat, majoritàriament i amb honroses excepcions, el contrari: el de l'oblit i l'abandonament sistemàtic, quan no la condemna despietada. I a ningú

que Blasco regalà a Llorente. D'altra banda, així ho confirmà també Teodor Llorente Falcó en comentar: «L'exemplar [de *Flor de mayo*] dedicat a Llorente porta: "Al maestro Llorente, Gran Sacerdote del arte de Valencia. Su devoto acólito, Vicente Blasco Ibáñez"». *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 256.

¹¹⁵⁴ JUST, Juli, *Blasco Ibáñez i València*, L'Estel, València, 1929; 2^a ed. IVEI, València, 1990, p. 81-82.

no se li escapa que els motius polítics i ideològics han pesat, i molt, en aquest injust desequilibri.

En aquest sentit, alguns estudiosos valencians hi han llançat asseveracions lamentables. En el cas de Llorente, i en relació a Blasco, s'ha arribat a afirmar que

«el radicalisme de què féu gala el blasquisme, més que fos verbal o se centrés en aspectes aparentment marginals (per als nacionalistes fusterians) com l'anticlericalisme, obligà bona part de la burgesia a llançar-se a les mans de la dreta, liderada culturalment, i de vegades també políticament, per Llorente. I en aquest cas era pitjor el remei que la malaltia, perquè si hi havia un personatge encara més nefast que Blasco per a la identitat nacional del País Valencià, aquest era Llorente»¹¹⁵⁵.

I com és que Marià Aguiló, Víctor Balaguer, Jacint Verdaguer, Jaume Collell, Miquel Costa i Llobera, Joan Alcover, Maria Antònia Salvà i un llarg reguitzell de coetanis —entre els quals hi figura Vicent Blasco Ibáñez— foren amics i admiradors de Llorente? O és que, semblantment a com opinen els qui entre nosaltres neguen la unitat de la llengua catalana, hem de concloure que aconseguí enganyar-los a tots?

De vegades hom té la sensació que una part de la nostra comunitat científica és una massa estàtica que sobreviu a base de tòpics bastits al damunt de quatre intuïcions enunciades als anys 60 i 70 del segle passat i repetides fins a la sacietat des d'aleshores. Una part substancial que ha trobat en Llorente una presa fàcil, un boc expiatori en qui descarregar frustracions i fracassos col·lectius. L'experiència m'ha demostrat, tanmateix, que els qui més en malparlen són els qui menys el coneixen, els qui menys l'han llegit i els qui més l'ignoren. Perquè només des del desconeixement de l'època i de la labor llorentina es pot afirmar que Llorente resultà «nefast per a la identitat nacional del País Valencià». Només des del desconeixement es pot dissentir d'una

¹¹⁵⁵ ANDRÉS PÉREZ, Josep, «El federalisme de Vicent Blasco Ibáñez i la qüestió valenciana», *Afers. Fulls de Recerca i Pensament*, 44, Catarroja, 2003, p. 184.

manera tan radical i fàtua de l'opinió d'intel·lectuals com ara Josep Sanchis Sivera, Miquel Duran de València, Eduard López Chavarri, Daniel Martínez Ferrando, Francesc Almela i Vives, Carles Salvador i Lluís Guarner, per citar només alguns dels autors valencians que durant el segle XX s'han ocupat d'estudiar i valorar la lírica valenciana de Llorente. Aquella en què aprengueren a llegir i escriure escriptors com Enric Valor, Xavier Casp, Joan Fuster i Vicent Andrés Estellés, els tres últims dels quals, per cert, li dedicaren poesies d'homenatge.

Finalment, voldria indicar que, a banda d'estudiar els respectius llegats polítics i culturals, per a comprovar el pes i la repercussió que tant Llorente com Blasco Ibáñez han tingut en la història recent del País Valencià no hi ha res com observar com i de quina manera han actuat els hereus de les seues respectives tradicions culturals: els llorentinistes i els blasquistes. Així, mentre Llorente i la seua obra foren exalçats i reivindicats pel bo i millor del valencianisme cultural de principis del segle XX i de la postguerra, el blasquisme donà peu a una opció política ben concreta i singular que ha tingut i continua tenint en l'anticatalanisme i el secessionisme lingüístic els seus principals cavalls de batalla.

6. Teodor Llorente i la Renaixença a Catalunya: Víctor Balaguer

Víctor Balaguer exercí, des de ben aviat, una influència capital en el desenvolupament de la Renaixença valenciana, ja que fou admirat i reverenciat per la major part dels escriptors valencians del moment. Pel que fa a Llorente, val a dir que, juntament amb Marià Aguiló i Jacint Verdaguer, Balaguer fou una de les tres figures de la Renaixença catalana en què més s'emmirallà. I segur que hi tingué molt a veure el fet que, com en el seu cas, en Balaguer confluïren les condicions de literat, polític i ideòleg. El cas és que les connexions i els paral·lelismes que, des d'un primer moment, s'establiren entre tots dos escriptors foren múltiples i variats, i acabaren per derivar en una amistat sòlida i profunda.

Només un gran sentiment d'estima i el tremend ascendent que Balaguer exercí sobre els escriptors valencians expliquen que en 1867 Llorente encapçalara el seu poema «La morta-viva»¹¹⁵⁶ amb aquells famosos versos del català que resen: «Morta diuhen qu'es,/ mes jo la crech viva»¹¹⁵⁷; que en 1868 Balaguer prologara, amb un fervent escrit de reivindicació lingüística en què pregonava una «creuada» de pau, el recull poètic *Flors del Túria*, de Jacint Labaila¹¹⁵⁸; que en 1879 Constantí Llobart li dedicara l'emblemàtic treball *Los*

¹¹⁵⁶ Fou publicada al *Calendari Catalá del any 1869*, Barcelona, 1868, p. 66.

Segons Marina Cuccu, «Marià Aguiló en el seu discurs de president dels Jocs de 1867 parla de la llengua literària catalana com de la morta-viva». CUCCU, Marina, «Les esposalles de la morta: Víctor Balaguer i el mite de Romeu i Julieta», *Actes del Col·loqui sobre el Romanticisme*, Vilanova i la Geltrú, 1997, p. 445. És molt probable que fóra la lectura del discurs del seu admirat Aguiló la que provocara aquest poema de Llorente.

¹¹⁵⁷ Pertanyen a la poesia «La dama del Rat-Penat», que havia sigut publicada al *Calendari Catalá del any 1866*, Barcelona, 1865, p. 154.

Segons afirmava en 1866 el valencià Rafael Ferrer i Bigné, «*la oculta intención lleva a este político poeta [V. Balaguer] hasta el terreno del misterio, cuando refiriéndose tal vez a nuestra Valencia, bajo el nombre de La dama del rat penat, dice con voz sibilífica:*

—No n'es morta, no,
sols está dormida.

Ya's despertará
cuant vinga lo dia,

cuant l'hora n'arribe, cuant l'hora ne sone,

Cuant l'hora ne sia!». FERRER Y BIGNÉ, Rafael, «Poesía lemosina. *Calendari catalá del any 1866, escrit pèls mes coneguts escriptors y poetas catalans, mallorquins y valensians, col·leccionat y publicat per Francesch Pelay Briz*», *El Museo Literario*, 8, 25 de febrer de 1866, p. 62. Aquest article fou, posteriorment, reproduït a *Las Provincias* (8-III-1866).

¹¹⁵⁸ Val la pena de recordar algunes d'aquelles abrandades paraules: «Lo valencià no es mes que una branca del catalá (...). Cultiveu vostra llengua, vostra hermosa llengua, poetas

fills de la morta-viva amb les següents paraules: «Al eminent publiciste, indisputable gloria de nostra moderna lliteratura, Exim. Sr. En Víctor Balaguer, rendix aquest modest tribut d'admiració y respecte»¹¹⁵⁹; i, finalment, que en 1887 Llorente li dedicara també la magna obra històrica *Valencia. Sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia*, una de les més significatives de la Renaixença valenciana i una de les que més esforç i atenció meresqué al director de *Las Provincias*. A tal efecte, el poeta valencià incorporà, al davant del primer volum i com a dedicatòria, una carta datada a València el 25 de juliol de 1887 en què rememorava la llarga i consegüent relació que unien Balaguer i València:

«Un día —usted mismo lo ha recordado muchas veces— el joven e impetuoso poeta y tribuno de Cataluña vino a la ciudad del Turia y tendió la mano al cronista de Valencia, al buenísimo e inolvidable Vicente Boix, lleno siempre de ilusiones patrióticas. Aquel abrazo unió las nuevas generaciones literarias de una y otra parte del Ebro»¹¹⁶⁰.

Amb la qual cosa Llorente situava l'escriptor català als prolegòmens de la Renaixença valenciana: el considerava com un dels seus impulsors.

Aquella dedicatòria degué causar molt d'efecte en Balaguer, ja que el 16 de setembre de 1887, només rebre el primer dels quaderns de *Valencia*

del Turia. ¿Quina necessitat teniu d'cantar (sic) en castellá? ¿Per qué hem de cantar tots en la mateixa llengua? Cada auell te sa veu y sas plomas de color diferent, y per assó tots poden viurer en lo mateix bosch y esser d'una mateixa patria. L'unitat no ha d'esser la uniformitat. Cultivem nostra llengua, cuidemla y guardemla com arca santa, valencians, mallorquins y catalans. En ella tenim lo secret de nostra futura grandesa. Alsem la com un pendó de gloria y de regeneració, y fem la marxa de parell ab la castellana, que tant nacional es l'una com l'altre, y orogens nobles y patriótics y nacionals tenen una y altre. Prediquem una crehuada, poetas, pero una crehuada de pau, de civilisació, de progrés, de fraternitat. Que'ns espanyolisen en bon hora tant com vulguen y tot lo que vulguen, pero que no'ns castellanisen. Siam espanyols de bon grat, pero no castellans á la forsa». BALAGUER, Víctor, «Prolech» a LABAILA, Jacinto, *Flors del Túria*, Barcelona, 1868, p. X-XI.

¹¹⁵⁹ LLOMBART, Constantí, *Los fills de la morta-viva. Apunts bio-bibliogràfics pera la historia del renaixement lliterari llemosí en Valencia*, València, 1879-1883, p. V.

De fet, com en el cas de l'anterior poema llorentí, el títol d'aquesta obra —amb què, com sabem, Lombart pensava denominar la nounada Lo Rat Penat— degué estar inspirada en els versos de Balaguer

¹¹⁶⁰ LLORENTE, Teodoro, *Valencia. Sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia*, vol. I, Barcelona, 1887, p. VI.

—l'obra es publicà per lliuraments—, escrigué una carta a Llorente per a agrair-li el detall —carta que indica el to que arribaren a assolir les relacions amistoses que s'establiren entre tots dos personatges— i assegurar-li: «*Es para mí una gloria que figure el pobre nombre mío en su primera página, al frente de las líneas suscritas por V. Muchísimas gracias, mi noble compañero y amigo*»¹¹⁶¹. I sobre les paraules amb què Llorente havia encapçalat l'obra, comentava:

«*Gracias por la dedicatoria, y muchas y muy repetidas por la benevolencia con que me trata en un escrito tan notable por su discreción y galanura, como por su alteza de miras e hidalguía de sentimientos. Confieso a V. que ayer noche la lectura de las dos páginas del cuaderno fueron un bálsamo para mi alma, y un gran consuelo en estos momentos para mí de grandes luchas y preocupaciones*»¹¹⁶².

Al seu torn, Balaguer també tingué diversos detalls amb el seu amic valencià. Primer, en 1880, dedicant un poema, «La dama del palau», «á la primera Reina dels Jochs Florals de Valencia, la damisela donya María Llorente y Falcó»¹¹⁶³, filla major del patriarca valencià, a qui és molt probable que coneguera personalment en la seua vinguda aquell any a València; i anys després, en 1891, dedicant-li el poemari *La cançó del romiatge de mon ànima*: «Lo autor dedica aquesta cansó del “Romiatge de l'ànima” al Excm. Sr. D. Teodor Llorente, com tribut de vera amistat á son noble company, com homenatge de consideració y respecte al historiador ilustre y al poeta eximi»¹¹⁶⁴. Per cert que la història d'aquest llibre, destinat inicialment als Jocs Florals de València, resulta ben curiosa i divertida, com després comprovarem.

Pel que fa a aquell primer viatge que, segons la carta-dedicatòria de Llorente de 1887, el jove Balaguer realitzà a València, ha de tractar-se sens

¹¹⁶¹ Carta 224: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 204.

¹¹⁶² *Ibidem*, p. 205.

¹¹⁶³ BALAGUER, Víctor, «La dama del palau. Á la primera reina dels Jochs Florals de Valencia, la damisela donya María Llorente y Falcó», *Homenaje a María Llorente y Falcó, primera reina dels Jochs Florals del Rat-Penat*, València, 1880, p. 13-15. Posteriorment, fou reproduït a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1881*, València, 1880, p. 62.

¹¹⁶⁴ VALENTINO, «Literatura. Víctor Balaguer. “Lo Romiatge del ànima”», *Las Provincias* (22-II-1891).

dubte de la visita que «Lo trobador de Montserrat» realitzà a la Ciutat del Túria a finals de setembre o principis d'octubre de 1845, amb només 21 anys, quan conegué Vicent Boix¹¹⁶⁵. Sembla ser que, com bé afirmà Llorente, que era dotze anys més jove, Balaguer ho havia rememorat en diverses ocasions; i una d'aquestes fou en el discurs que realitzà al llarg de la vetlada amb què l'Ateneu i Lo Rat Penat l'obsequiaren durant la seua estada a València en juliol 1880. Com que només feia quatre mesos que Boix havia mort, Balaguer inicià el seu parlament retent-li un tribut de record i d'homenatge. A les poques línies, ja exclamava:

«¡Vicente Boix! ¡Ah! Vosotros no sabéis, no podéis saber la impresión que me causa su nombre. Le conocí por primera vez primera allá por los años de 1845, hace un siglo, cuando muchos de vosotros no habíais aún nacido. Acababa yo de llegar a la ciudad del Turia, que es decir a la ciudad de la poesía y de las flores, y llegaba joven, poco menos que errante y vagabundo, poco menos que enfermo, poco menos que visionario, con más caudal de ilusiones ciertamente que de realidades, y con horizontes ante mí que sólo podían dejar de ser oscuros y borrascosos a fuerza de empeñarme en verlos despejados y risueños.

A nadie conocía yo en Valencia ni pude llegarme a imaginar jamás que nadie me conociera a mí. Júzguese de la sorpresa que debía causarme el recibir unos versos de Vicente Boix, los primeros que en mi vida se me dirigieron, y que desde entonces, como reliquia santa y como recuerdo sagrado, conservé entre los documentos de mi familia, a través de todos los azares y vicisitudes de mi agitada vida»¹¹⁶⁶.

Sembla ser que aquell primerenc contacte entre Balaguer i Boix, que donà diversos fruits literaris a la revista *El Fénix*, marcà per sempre més l'estima de Balaguer per València. En 1845, però, la producció literària del català —que fins 1857 no faria el canvi de llengua— era exclusivament castellana. Posteriorment, en octubre de 1859 Balaguer s'emportà un dels

¹¹⁶⁵ Em vaig ocupar d'aquell viatge i de les col·laboracions literàries que entre 1845 i 1846 Balaguer realitzà a *El Fénix* al treball: «Víctor Balaguer i la revista valenciana *El Fénix* (1844-1849)», *Actes del Col·loqui sobre el Romanticisme*, Vilanova i la Geltrú, 1997, p. 521-528.

¹¹⁶⁶ «Del renacimiento lemosín. Discurso del excmo. Sr. D. Víctor Balaguer», *Las Provincias* (29-VII-1880).

guardons dels primigenis Jocs Florals de València, cosa que suposava el seu primer premi per una composició catalana. I, significativament, al mateix certamen el jove Llorente fou guardonat amb un altre. Per tant, ni que siga únicament simbòlica, resulta evident que 1859 és la data que marca l'inici de les relacions entre Balaguer i Llorente: la que per primera vegada va unir els seus noms, si més no. Unes relacions que s'acreixerien a les diverses edicions dels Jocs Florals de Barcelona en què durant la dècada dels anys 60 Llorente participà, i molt especialment a la de 1868.

Pel que fa a les vegades que Víctor Balaguer, ja convertit en ideòleg i apòstol de la Renaixença, visità València i contactà amb Llorente, que són les que ací més ens interessin, n'he pogut documentar tres: 1876, 1880 i 1891. Anem per parts.

6.1 L'inici de les relacions (1859-1868)

És legítim citar com a data d'inici de la relació entre Llorente i Balaguer el mes d'octubre de 1859, en què tingueren lloc els primers Jocs Florals de

València que impulsà Marià Aguiló, i en què tots dos resultaren premiats. Perquè, si bé no arribaren a conèixer-se personalment, degué ser aquell el moment en què un tingué notícia de l'existència de l'altre. Aleshores el poeta valencià, jove estudiant universitari, comptava vint-i-tres anys i el català trenta-cinc. El fet que Balaguer decidira participar en aquell certamen indica fins a quin punt estava decidit a coadjuvar a la consolidació del moviment cultural a València, territori pel qual, i com sabem, des de ben jove havia demostrat gran estima i interès.

La festa literària tingué lloc la nit del 23 d'octubre al Paraninf de la Universitat, i segons la crònica que dos dies després publicà el *Diario Mercantil de Valencia*, durant aquella vetlada es concediren sis premis, entre ells el «*de la poesía lemosina "Ausias March", premiada con la flor de oro, [de] el poeta catalán D. Víctor Balaguer; [i el] de la religiosa (flor de plata y oro) [de] D. Teodoro Llorente*»¹¹⁶⁷. En aquell certamen, bilingüe, també foren distingides les composicions de Miquel Amat, Lleó Galindo de Vera, Benet Altet i Ruate i Vicent Wenceslau Querol. Amb la qual cosa València es convertí en la ciutat on Balaguer guanyava el seu primer premi de poesia.

Tanmateix, no he pogut constatar, ni a través de les cròniques periodístiques ni de les notes de Llorente, que Balaguer vinguera a València a recollir el guardó. La qual cosa em fa pensar que, per uns o altres motius, no s'hi féu present. Altrament, és molt probable que en 1885, en elaborar el comentari per a la poesia que li fou premiada, Llorente no s'haguera oblidat d'esmentar la presència del ja seu gran amic català¹¹⁶⁸.

Units per sempre més per aquell pioner certamen literari, les relacions entre tots dos degueren prendre cos i consolidar-se durant la dècada dels anys 60 a través dels viatges que Llorente féu a Barcelona i les diverses edicions dels Jocs Florals catalans a què assistí. Així, sabem que als de 1862 el valencià hi participà amb el poema «Vint-i-cinc anys» i obtingué un accèssit a la

¹¹⁶⁷ *Diario Mercantil de Valencia* (25-X-1859).

¹¹⁶⁸ LLORENTE, Teodor, «Notes del autor», *Libret de versos*, València, 1885, p. 194

Flor Natural, cosa que li meresquè els elogis de Manuel Milà i Fontanals¹¹⁶⁹. Amb tot, Llorente no anà a recollir el premi perquè, tal com ell confessà, no fou fins a 1864 que visità per primera vegada la Ciutat Comtal, viatge que li inspirà la poesia «València i Barcelona»¹¹⁷⁰.

A partir de 1864 Llorente gaudí del favor dels poetes catalans, que veieren en ell la baula que els enllaçava amb València, i a l'edició dels Jocs Florals de Barcelona de 1866 fou convidat a participar en qualitat de membre del consistori de mantenidors presidit per Pau Valls i integrat per Francesc Morera, Francesc Romani, Víctor Gebhardt, Silví Thos, Eduard Vidal i Valenciano i Robert Robert, que actuava com a secretari¹¹⁷¹. Com a anècdota cal ressenyar que aquell any foren guardonats, amb tres premis cadascun, Marià Aguiló, vell conegut i mestre admirat de Llorente, i un pràcticament desconegut Jacint Verdaguer, «*joven cursante del Seminario Conciliar de Vich*»¹¹⁷², que no es presentà a recollir els guardons. De tota manera, tampoc no m'és possible assegurar que Balaguer fóra present en aquell certamen poètic.

Finalment, les relacions entre tots dos escriptors, gestades durant els anys anteriors a diferents escrits, degueren refermar-se definitivament arran dels Jocs Florals de Barcelona de 1868. Organitzada i presidida per Balaguer, aquella edició, que festejava el desé aniversari de la seua implantació, fou una de les més memorables de la història dels certàmens literaris catalans. Llorente hi participà, en qualitat de representant de València, juntament amb Vicent Wenceslau Querol, Rafael Ferrer i Bigné i Jacint Labaila¹¹⁷³, que actuà com a

¹¹⁶⁹ DURAN DE VALÈNCIA, Miquel, *Teodor Llorente*, Barcelona, 1936, p. 47-48.

¹¹⁷⁰ En incloure-la, vint anys després, a la primera edició del *Llibret de versos* Llorente l'acompanyà del següent comentari: «Fon esta poesía, escrita en ma primera anada á Barcelona, y haventla publicat lo senyor Manyé y Flaquer en lo Diari de aquella ciutat, ajudá á establir llassos de germandat entre los nous trovadors de Catalunya y de Valencia», LLORENTE, Teodor, «Notes del autor», *Llibret de versos*, València, 1885, p. 194.

¹¹⁷¹ VERDAGUER PAJEROLS, M. Àngels, *Verdaguer i els Jocs Florals de Barcelona*, Barcelona, 2004, p. 31.

¹¹⁷² «Juegos Florales en Barcelona», *Las Provincias* (9-V-1866).

¹¹⁷³ Encara que Manuel Sanchis Guamer —«Els felibres i València», *Arguments*, 4, València, 1979, p. 156—, Lluís Guamer —«Pròleg» a LLORENTE, Teodor, *Poesia valenciana completa*, València, 1983, p. 25— i Vicent Simbor —«La Renaixença al País Valencià», *Caplletra*, 4, Barcelona, 1989, p. 23— han situat també, entre els valencians que participaren

membre del consistori de mantenidors, i se'n féu ampli ressò a través de set extenses cròniques que foren publicades al diari *Las Provincias* els dies 5, 6, 7, 8, 9, 13 i 15 de maig.

Llorente arribà a Barcelona el dissabte dia 2 de maig; en el transcurs de la primera de les ressenyes, escrita aquella mateixa jornada, recordà que «*Víctor Balaguer, el poeta patriota, el historiador popular de Cataluña, con su fe inquebrantable, con su alma de fuego, con su actividad, con ese don privilegiado de difundir por todas partes el calor, el entusiasmo, la vida, es quien principalmente promueve el movimiento*»¹¹⁷⁴.

Els Jocs Florals tingueren lloc l'endemà, diumenge dia 3 a la una del migdia. Pel que fa al discurs que Balaguer pronuncià en qualitat de president del Consistori, Llorente en reproduí llargs fragments en català, especialment els paràgrafs que rebatien els atacs que es llançaven contra el moviment de la Renaixença i contra el provincialisme, els que reivindicaven el dret a conrear literàriament el català, afirmaven l'espanyolitat dels catalans i asseguraven que els Jocs Florals no amagaven cap intenció política partidista:

«Aquells que aixís nos atacan, decía, creuen que nosaltres no som espanyols. Ho som de cor y de veras. ¿Pus qué, sols en llengua castellana se pot cridar: *Viva Espanya?*»

La Espanya es una nació composta de variàs nacionalitats. (...) ¿Per qué donchs en la literatura general no ha d'estar cada provincia representada per sa llengua? (...) Mes n'hi ha que diuen que no es per la llengua per lo que'ns fan la guerra, sino pera enderrocar lo provincialisme. (...) Lo provincialisme es lo patriotisme de provincia, com lo patriotisme es lo provincialisme de nació. ¿Per ventura lo provincialisme de provincia no es patriotisme de patria?

en els Jocs Florals de 1868, al cronista Josep Maria Torres Belda, he de dir que no he trobat cap referència que acredite la seua presència en el certamen. Per això pense que és molt probable que aquests estudiosos confongueren Josep Maria Torres amb el català Antoni Torres, que sí que hi era present.

De fet, a les cròniques periodístiques Llorente únicament es refereix «*a mis compañeros Labaila, Querol y Ferrer y Bigné*», LL[ORENTE], T., «Juegos Florales», *Las Provincias* (7-V-1868). Igualment, vint-i-cinc anys després, en 1903, en recordar aquella festa literària Llorente afirmaria: «*De Valencia fuimos Vicente Querol, Rafael Ferrer y Bigné, Jacinto Labaila y yo*», VALENTINO, «Notas sueltas de viaje. Mistral», *Las Provincias* (9-X-1903).

¹¹⁷⁴ LL[ORENTE], T., «Juegos Florales», *Las Provincias* (5-V-1868).

Deixeunos cultivar nostra llengua, qu'es una obra patriòtica; deixeuos cultivar nostra literatura, qu'es una obra regeneradora, y tot será mes be y mes gloria de l'Espanya, que aixís com es mes rica una familia que te dos patrimonis, aixís ha de ser mes rica una nació que te dos literaturas»¹¹⁷⁵.

Eren arguments que a Llorente li anaven molt i molt bé, de cara a combatre determinades sospites, justificar l'apoliticisme i defensar un moviment que també a València —i potser més que a Catalunya— era acusat d'antiespanyol i de separatista. Per això, a la crònica, Llorente hi afegí:

*«Me he estendido en estas citas, porque conviene fijar la índole de la restauración de nuestra poesía materna, y porque hay para mí una doble complacencia en recoger tan nobles palabras de los labios de un escritor, a quien, admirándolo siempre, he creído en algún momento verlo algún tanto desviado de lo que en mi concepto debe ser esa restauración. Hoy ha explicado su pensamiento en el momento más solemne de las modernas letras catalanas, y sólo puedo tener para él aplausos y plácemes»*¹¹⁷⁶.

Posteriorment, durant el banquet que seguí a la celebració del certamen, Llorente i la resta de valencians compartiren taula amb Balaguer, Aguiló, Mistral, Núñez de Arce i tota la resta de personalitats de les lletres catalanes, castellanes i provençals que s'havien desplaçat fins a Barcelona per a participar en la festa poètica dels Jocs Florals. Al respecte, Llorente també apuntà que a la sobretaula Balaguer pronuncià un discurs en castellà, *«deferencia galante a la literatura nacional»*¹¹⁷⁷.

L'endemà, dia 4 de maig, tingué lloc una vetlada organitzada per l'Ateneu Català en honor dels poetes provençals, castellans i valencians. L'acte fou obert per Joaquim Rubió i Ors, president de la secció de literatura de l'Ateneu, i comptà, entre d'altres, amb la participació de tots quatre valencians: Rafael Ferrer i Bigné llisqué *«la oportuna composición titulada "Les tres germanes", escrita en catalán,*

¹¹⁷⁵ LL[ORENTE], T., «Juegos Florales», *Las Provincias* (6-V-1868).

¹¹⁷⁶ *Ibidem*.

¹¹⁷⁷ LL[ORENTE], T., «Juegos Florales», *Las Provincias* (7-V-1868).

mallorquí i valenciano»¹¹⁷⁸; Jacint Labaila, «*una filosófica meditación titulada “Noche estival”, que es una de las mejores composiciones del tomo de poesías que tiene publicado*»¹¹⁷⁹; «*nuestro amigo Querol, retraído hace tiempo del culto de las Musas, su magnífica oda al eclipse*»¹¹⁸⁰; i Llorente «*una poesía valenciana que con el título de “La Morta-viva” celebra el despertamiento de nuestras maternas letras*»¹¹⁸¹.

Posaren fi a la vetlada el provençal Roumieux i el català Balaguer, que llistà «*un valiente romance catalán, “Anyoransa”*», que posava de manifest «*la nostalgia del poeta patriota, errante lejos de su país*»¹¹⁸².

La nit del dia 6 els poetes foren obsequiats amb una vetlada en el teatre del Liceu en què «*tres animados cuadros de costumbres y caracteres catalanes pusieron en escena, siendo en especial aplaudidos los que se titulan “Un pollastre aixalat”, y “Tal hi va que no s’hi creu”, cuyos autores, los señores Amau y Vidal, fueron llamados a escena y con truenos de palmadas saludados*»¹¹⁸³. Als entreactes, els assistents foren obsequiats amb un concert coral a càrrec dels cors d’Euterpe que, «*agrupados a los coros de Barcelona los de Gracia, Sanz (sic) y alguna otra población inmediata*»¹¹⁸⁴, interpretaren diverses peces d’Anselm Clavé.

En el transcurs d’aquella ressenya Llorente no oblidà consignar que Balaguer, «*el incansable propagador del movimiento literario catalán, ha consagrado la nueva escuela teatral, traduciendo al lenguaje del pueblo su “D. Juan de Serrallonga”, el interesante drama que escribió primero en castellano*»¹¹⁸⁵.

A banda de la celebració dels Jocs Florals, l’activitat més interessant d’aquells dies fou l’ascensió que els poetes catalans, provençals i valencians (els castellans no pujaren) realitzaren el dijous dia 7 a la muntanya de Montserrat. I

¹¹⁷⁸ LL[ORENTE], T., «Juegos Florales», *Las Provincias* (8-V-1868).

¹¹⁷⁹ *Ibidem.*

¹¹⁸⁰ *Ibidem.*

¹¹⁸¹ *Ibidem.*

¹¹⁸² *Ibidem.*

¹¹⁸³ LL[ORENTE], T., «Juegos Florales», *Las Provincias* (9-V-1868).

¹¹⁸⁴ *Ibidem.*

¹¹⁸⁵ *Ibidem.*

on, malgrat arribar-hi de nit, encara tingueren temps de visitar el santuari on es venera la Mare de Déu. L'endemà, de bon matí, realitzaren una excursió a peu fins a l'ermita de Sant Jeroni que prengué el caràcter de mística, i que coronà de manera molt gràfica i emotiva la germanor entre Provença, Catalunya, les Illes Balears i el País Valencià.

De retorn a l'abadia, els poetes signaren en l'àlbum del monestir i visitaren la gruta on fou trobada la Mare de Déu. La jornada del divendres dia 8 finalitzà amb un nou sopar de germanor. I l'endemà, dissabte dia 9, els escriptors mamprengueren el viatge de retorn a Barcelona. Abans de marxar, però, es feren una bella i simbòlica fotografia de grup davant del claustre gòtic de Montserrat que amb el pas dels anys ha esdevingut, sens dubte, una de les imatges més conegudes i representatives de la Renaixença. De camí a la Ciutat Comtal feren escala a Terrassa, on se'ls afegiren alguns dels escriptors castellans que havien participat en la celebració dels Jocs Florals. A més de visitar la població, gaudiren d'un banquet literari, d'una vetllada dramàtica i d'una sessió de ball. Dormiren

repartits en casa de les famílies més distingides de la localitat i l'endemà prosseguiren el seu viatge cap a la capital.

Finalment, els poetes retornaren, cadascun cap als seus punts d'origen, el dilluns dia 11 de maig. Abans, però, encara assistiren al «te popular» que fou servit al teatre d'estiu del Prado, i en el que prengueren part la pràctica totalitat d'escriptors presents als Jocs Florals. Un «refresc» en què Balaguer i Llorente tomaren a seure a la mateixa taula. No hi faltaren les preceptives lectures poètiques i tot junt serví de colofó a unes festivitats culturals i literàries que, en el cas dels valencians, es perllongaren per deu dies. Més d'una setmana al llarg de la qual és més que segur que Llorente tingué múltiples ocasions de xarrar i d'intercanviar opinions amb Balaguer, que com hem vist esdevingué des del principi l'ànima de la festa.

6.2 El diàleg ideològic

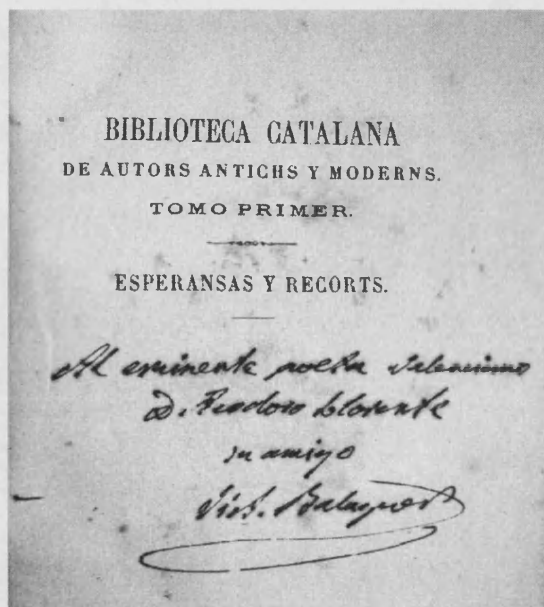
Durant la dècada dels anys 60 Llorente i Balaguer mantingueren, si més no en un parell d'ocasions, un interessant diàleg intel·lectual i ideològic a propòsit de qüestions tan importants per al desenvolupament de la Renaixença com ara el caràcter que el moviment havia de prendre i la conveniència o no de denominar «llemosí» a la llengua restaurada; debats que no denoten sinó la gran vocació i capacitat de líders i ideòlegs que tots dos escriptors tingueren i exerciren.

Així, en 1866 Balaguer dedicà tot un capítol del llibre *Esperansas y recorts*¹¹⁸⁶ a comentar la poesia de Llorente «Als poetes de Catalunya», i també l'article que sobre el *Calendari Català* de 1865 el valencià havia publicat a la revista *El Museo Literario*. A tots dos documents, Llorente, que explicitava una unitat d'acció cultural, una «*afinidad de tendencias*» i una «*alianza literaria*» amb catalans, mallorquins i provençals, també havia mostrat la seua

¹¹⁸⁶ L'exemplar d'*Esperansas y recorts* existent a l'Arxiu biblioteca Llorente està dedicat, per Víctor Balaguer, «*Al eminente poeta valenciano D. Teodoro Llorente, su amigo*». M'ha sigut possible consultar aquests i d'altres llibres de Balaguer conservats a l'Arxiu biblioteca Llorente gràcies a l'amabilitat de Joan Teodor Corbín Llorente.

voluntat de no polititzar el moviment literari, el seu desig de no traure'l del terreny estrictament cultural:

«¿En esa restauración literaria va envuelta alguna aspiración política? "Qui llengua te á Roma va", es el lema del Calendari Catalá: ¿cuál es la Roma de nuestros vecinos del Principado? Creemos que el buen sentido práctico que caracteriza a los catalanes no se dejará seducir por las trasnochadas fantasías de algunos soñadores que pudieran hacer de la poesía que guía a los pueblos en la vía del progreso, según Balaguer, un elemento de retroceso a situaciones gloriosas un día, pero imposibles hoy»¹¹⁸⁷.

Balaguer, que havia sigut repetidament al·ludit al llarg de l'article, no tardà a llançar la seua resposta. Ho féu a la introducció del recull poètic *Esperansas y Recorts*. L'escriptor català sospitava que tant Llorente com Ferrer i Bigné —que havia escrit: *«La musa catalana lanza su grito de exclusivismo local por medio del intencionado canto de Víctor Balaguer, en que esclama con*

¹¹⁸⁷ LLORENTE, Teodoro, «Literatura catalana. *Calendari Catalá* pel any 1865, col·leccionat y publicat per Francesch Pelayo Briz», *El Museo Literario*, 6, València, 5 de febrer de 1865, p. 43.

Aquest mateix article fou reproduït a *La Opinión* (20-IV-1865).

*rencoroso acento: ¡Ay Castilla castellana/ No't hagues conegut may!»*¹¹⁸⁸ — el feien responsable directe del caire polític que per aquells anys prenia la Renaixença catalana: «Tant en lo Sr. Llorente com en algun altre autor valenciá m'ha parescut véurer certa tendència, iniciada per altre part ab hábil delicadesa, á com si's volgués fer responsable al autor d'aquestas rallas del biaix que pot péndrer, en una de las suas fasses, la moderna restauració literaria de Catalunya»¹¹⁸⁹. I assegurava que ni ell era l'ideòleg d'aquesta tendència —«s'ha volgut atribuirme una honra que no meresch»¹¹⁹⁰—, ni aquella la intenció última de la major part dels escriptors catalans: «Be'm permeterá lo Sr. Llorente que li diga que s'ha equivocat»¹¹⁹¹. Perquè, en tot cas, les suspicàcies del poeta valenciá podrien ser aplicables «a certa, determinada y reduhida fracció dels mateixos»¹¹⁹²; però de cap de les maneres a la generalitat d'escriptors, entre els quals, sens dubte, s'hi incloïa.

Balaguer opinava que l'únic que feien els poetes catalans era recordar, «no demanar que tornen, segles y personatjes» del passat. I, això sí, reivindicar la condició de nacionalitat amb ple dret per a Catalunya: «Com si lo de Catalunya no fós de la nació, com si en Espanya no hi hagués mes nació que Castilla ni mes glorias nacionals que las glorias castellanas»¹¹⁹³. Balaguer entenia l'evocació del passat com el dret al futur; i si alguna cosa demanava, això sí, era llibertat. Per això acabava dirigint-se al valenciá amb valenta frase:

«Sia la ques' vulla la Roma del poetas catalans, pus que de patriotisme y de progrés se tracta sols, deixe'l Sr. Llorente que prosegueixen son camí, y ajúdelts á seguirlo lo poeta valenciá que tant asentiment té entre'ls seus, que tant val, y que ab

¹¹⁸⁸ FERRER Y BIGNÉ, Rafael, «Poesía lemosina. *Calendari catalá* del any 1866, escrit péls mes coneguts escriptors y poetas catalans, mallorquins y valensians, col·leccionat y publicat per Francesch Pelay Briz», *El Museo Literario*, 8, València, 25 de febrer de 1866, p. 62.

¹¹⁸⁹ BALAGUER, Víctor, «Apuntaments y datos», *Esperansas y Recorts*, Barcelona, 1866, reproduït fragmentàriament en edició facsímil al volum *La Renaixença. Fonts per al seu estudi. 1815-1877*, a cura de J. MOLAS, M. JORBA i A. TAYADELLA, Departament de Literatura Catalana de la Universitat de Barcelona i Departament de Filologia Hispànica de la Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1984, p. 254-255.

¹¹⁹⁰ *Ibidem*, p. 255.

¹¹⁹¹ *Ibidem*, p. 256.

¹¹⁹² *Ibidem*.

¹¹⁹³ *Ibidem*, p. 257.

tant viril fortaleza y ab tant robustesa de ingeni empunya la épica trompa. Si hi ha alguna aspiració política en ells, com tem lo Sr. Llorente, mentras sia aspiració de progrés, noble, entusiasta, generosa, gloriosa, patriótica, fraternal, bona ha d'esser per forsa. No condemni sa tendència ni la moteixe de política ab desdenyosa frase. Polítich es també, al cap y al fi, lo mateix Sr. Llorente»¹¹⁹⁴.

No hi ha dubte que les línies ideològiques d'un i d'altre escriptor oferien nombrosos punts de contacte i també diverses discrepàncies. Potser fóra perquè, com ells mateixos, les societats catalana i valenciana del moment tenien sensibilitats culturals i polítiques diferents que exigien estratègies distintes.

Això es féu encara més evident un parell d'anys després, en agost de 1868, quan Llorente responia a un article publicat a *La Montaña de Monserrat* en què Balaguer demanava que els valencians deixaren d'anomenar «llemosina» a la seua llengua materna, ja que es tractava d'un error etimològic:

*«Una cosa sólo fuera de desear, en una cosa sólo tendríamos que ponemos de acuerdo. ¿Por qué hemos de llamar lengua lemosina a la nuestra? Los escritores valencianos, lo propio que también hicimos los catalanes durante algún tiempo, siguiendo una falsa y ridícula rutina, llaman lemosín a nuestra lengua. (...) Es un grave error que hora es ya de que desaparezca; es un error que no tiene ninguna razón de ser; es un error que debemos de condenar principalmente por su origen bastardo. (...) Llámese la valenciana, mallorquina o catalana, es igual, pues las tres no son sino ramas de un mismo tronco, pero nunca lemosina»*¹¹⁹⁵.

Des de la perspectiva valenciana, però, la qüestió nominal no era ni supèrflua ni senzilla. I encara que Llorente reconeixia la unitat de la llengua catalana i l'error etimològic que s'hi cometia, reivindicava també el dret a continuar-la anomenant «llemosí»: *«El idioma que se habla en Cataluña, Valencia y Mallorca no proviene del Limoussin francés, y en este sentido se comete una inexactitud al llamarlo lengua lemosina. Pero, aceptado que la*

¹¹⁹⁴ *Ibidem*, p. 261.

¹¹⁹⁵ «La lengua lemosina», *Las Provincias* (25-VIII-1868). Reproduït a *Escrits polítics...*, p. 84.

etimología no es exacta, ¿qué mal hay en que la cosa siga llamándose por el nombre que se le ha puesto y que los siglos han sancionado?»¹¹⁹⁶.

Els arguments del director de *Las Provincias* es fonamentaven en l'aversió que, per aquell temps com ara, els valencians mostraven a denominar «català» a la seua llengua nadiua. És a dir, en una «qüestió de noms» o problema terminològic que, al seu parer, se solucionava fàcilment amb l'adopció del terme «llemosí»:

«Consta ésta [llengua] de tres ramas, cada una de las cuales tiene su nombre especial, lengua catalana, lengua valenciana y lengua mallorquina. ¿Cómo llamaremos al conjunto, a la matriz? La Montaña dice que le es igual que se le dé cualquiera de estos nombres, pero no usa más que uno, el de lengua catalana. ¿Admitirán ese nombre los valencianos y mallorquines? No, porque además de repugnarles esa supremacía que otros se atribuyen, no pueden consentir que se confunda con el dialecto catalán el suyo, que es distinto. Hay necesidad, pues, para evitar confusión, de que exista "otro" nombre, que comprenda los tres dialectos de la lengua común que se habla desde los Pirineos hasta Elche, y no hemos de inventar una palabra nueva y exótica, teniendo a mano una ya admitida y sancionada por los principales escritores y por el uso vulgar»¹¹⁹⁷.

Com hui mateix, ni la Universitat, ni l'Església, ni la classe política catalanes no eren les valencianes. I Balaguer, que era un gran estratega, acabà acceptant el raonament llorentí. Perquè, de fet, durant un dels discursos que pronuncià dotze anys després, en 1880 i a propòsit de la seua segona a visita a València, assegurà que *«lo que importa es saber que el renacimiento de las letras lemosinas es uno, como una es la lengua; y cualquiera que sea el nombre con que ésta se signifique, él acepta de buen grado el de lemosín»¹¹⁹⁸*. D'altra banda, a la carta-dedicatòria a Llorente amb què encapçalà l'edició de *La cançó del romiatge de mon ànima* de 1897 escrigué: *«Para ti y en tu honor y gloria se hizo la primera edición del pobre poema que con el título de La cançó*

¹¹⁹⁶ *Ibidem*, p. 85.

¹¹⁹⁷ *Ibidem*, p. 85-86.

¹¹⁹⁸ «Velada literaria en obsequio del Sr. Balaguer», *Las Provincias* (28-VII-1880).

del romiatge de mon ànima (*La canción de la romería de mi alma*), compuse en verso catalán, digamos lemosín, que derecho tenemos y autoridad para decirlo»¹¹⁹⁹.

Si alguna cosa manifesten aquestes mostres del diàleg ideològic que en la dècada dels anys 60 s'establí entre Llorente i Balaguer és la maduresa intel·lectual que tots dos personatges demostraren i la diferent aplicació social que, necessàriament, la Renaixença tingué a Catalunya i al País Valencià. Ja que, com veure'm, cap de les discrepàncies públicament exposades no malmeté l'amistat que per aquell temps tots dos homenots ja es professaven; ans el contrari, no féu sinó enfortir-la.

6.3 Primera visita de Balaguer a València (1876)

Sense tenir en compte la de 1845 —Llorente tenia nou anys—, la primera visita de Balaguer a València que he pogut documentar, i en què el català entrà en contacte amb el director de *Las Provincias*, es produí a finals de juliol de 1876 i durà entre quatre i cinc dies. S'hi havia desplaçat juntament amb un grup de poetes catalans, mallorquins i provençals per a prendre part en els actes commemoratius del centenari de la mort de Jaume I, entre els quals destacava la convocatòria d'un certamen literari. Aquelles festes provocaren en Llorente un efecte patriòtic considerable que es traduí en tres fruits literaris de primera magnitud. Dos d'immediats, escrits per a l'ocasió: el «Romanç dels quatre trovadors»¹²⁰⁰, amb que participà en el concurs i fou premiat amb una «copa d'argent» obsequi dels periodistes de Barcelona, i la «Salutació als poetes de Catalunya, Mallorca i Provença»¹²⁰¹, llegida la nit del 29 de juliol. El

¹¹⁹⁹ B[ALAGUER], V., *La cançó del romiatge de mon ànima*, Barcelona, 1897, p. 9.

¹²⁰⁰ Nou anys després, quan Llorente inclogué aquesta composició en el *Libret de versos*, l'acompanyà de la següent nota: «El Certámen en que se premia este romans fon un dels actes més dignes de les festes del centenar de la mort del Rey Conqueridor. Se celebrá ab gran magnificencia en lo claustre del Colegi del Patriarca. La procesó funeral de que's parla en ell fon ordenada pera portar de la Casa de la Ciutat á la Seu la espasa y el casco d'aquell rey, que foren posats sobre un sumptuós cadafal, en mitj del temple, mentres se cantava una solemníssima Misa de Requiem y se dia'l panegirich del pietós y gloriós monarca». LLORENTE, Teodor, «Notes del autor», *Libret de versos*, València, 1885, p. 196.

¹²⁰¹ Amb el títol «A los poetas de Provenza, Cataluña y Mallorca. Versos leídos en la velada del Ateneo el 29 de julio. Salutació», fou publicada a *Las Provincias* (2-VIII-1876).

tercer fou: «Als periodistes de Barcelona. Habent rebut en premi l'autor la copa de or y argent que dits periodistes oferiren per lo concurs literari del centenar del rey En Jaume lo Conqueridor»¹²⁰², escrit setmanes després del certamen: i com a agraïment.

De fet Llorente, que un parell d'anys abans havia publicat la seua traducció castellana de l'obra *Don Jaime I el Conquistador*, de Charles de Tourtoulon, prengué —tant abans com després— una part molt activa en l'organització del certamen. Durant els mesos previs, contactant amb determinats escriptors i convencent-los perquè acceptaren ser membres del jurat. I durant els posteriors, cooperant en la preparació del volum que, segons sembla, l'Ajuntament de València havia anunciat que editaria amb les composicions premiades; i que, finalment, no arribà a veure la llum. De fet, amb el pas dels mesos, Llorente, que s'havia ofert a corregir-ne les proves d'impremta, accentuà el seu escepticisme al respecte. En carta privada dirigida a Marià Aguiló el 3 d'octubre de 1876 li deia: «*El libro del Centenar se está imprimiendo; pero poco a poco*»¹²⁰³; i a Antoni Aulèstia, el 7 de febrer de 1877: «*El tomo del Centenar s'està imprimiendo; pero muy poco a poco, como cosa del Ayuntamiento*»¹²⁰⁴.

La sessió literària d'aquell certamen —que, organitzat per l'Ajuntament de València, podríem qualificar de pre-ratpenatista— tingué lloc el 28 de juliol de 1876 i fou qualificada per *Las Provincias* com a «*digna en todos conceptos*

Posteriorment, en integrar-la a la primera edició del *Llibret de versos* (p. 93-96), Llorente li donà el títol de «Salutació als poetes de Catalunya, Mallorca y Provensa que vingueren á les festes del centenar del rey En Jaume».

¹²⁰² Fou reproduït a *Las Provincias* (29-XI-1876), sota l'epígraf «Espresión de gratitud a los periodistas de Barcelona» i precedit del següent comentari: «*El Calendari Catalá, que es órgano autorizado de los cultivadores de las letras lemosinas en España, ha publicado la composición poética con que el director de Las Provincias contestó al telegrama de felicitación que le dirigieron los escritores catalanes, por haber obtenido la copa de honor ofrecida por la prensa de Barcelona para el certamen del centenario del rey D. Jaime el Conquistador.*

El autor de esta poesía se complace en reproducirla aquí, para dar nueva prueba de su agradecimiento a sus queridos colegas los periodistas de Barcelona.

¹²⁰³ Carta 873: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 84.

¹²⁰⁴ Carta 921: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 111.

*del gran rey D. Jaime, que unió a sus timbres de Conquistador y Legislador, los de protector y cultivador de las letras»*¹²⁰⁵.

Com a resum de l'acte podem reproduir les paraules que mesos després publicà Llombart:

«Després d'haver acudit de fòra los mes distinguits convidats á les festes, com foren los dignes representants de l'Ajuntament de Montpeller, de los felibres de Provença, de los poetes de Catalunya y de Mallorca y de la premsa d'altres provincies, la nit de lo 28 de Juliol, despres d'altres solemnes cerimonies que no hi tenim espay pera resenyarne así, entre elles lo notable discurs d'En Emili Borso, foren adjudicats en lo grandios pati de lo Colegi del Patriarca, magnificament decorat, y reunits en éll al efecte les Autoritats, lo Jurat, compost per los senyors En Vicént Boix, En Mariano Aguiló, En Cristòfol P. y Genís, En Rafel F. y Bigné, En Eduart P. Pujol, En Joaquim Serrano Canyete y En Jacinto Labayla»¹²⁰⁶.

Entre els premiats figuraven els catalans Joaquim Riera i Bertran, Antoni Aulèstia i Pijoan, Antoni de Bofarull, Jacint Roser, Francesc Matheu, Josep Martí Folguera i Antoni Careta; els mallorquins Tomàs Forteza, Mateu Obrador, Miquel Victorià Amer i mossèn Josep Taronjí; i els valencians Josep Maria Torres, Joaquim J. Cervino, Vicent Greus, Fèlix Pizcueta, Joan Baptista Pastor Aicart, Joan Rodríguez Guzman i Teodor Llorente. De manera que si Balaguer participà en el certamen, no hi obtingué premi¹²⁰⁷.

Els poetes de fora de València, que molt probablement arribaren un o dos dies abans, degueren romandre fins al 31 de juliol. Durant aquelles jornades, i aprofitant l'estada de tan il·lustres convidats, tingueren lloc diversos actes literaris i fins i tot polítics. D'aquesta manera, el dissabte dia 29 de juliol

¹²⁰⁵ La ressenya «Sesión apologética y certamen histórico-Literario en honor del rey D. Jaime el Conquistador, celebrada en Valencia el 28 de julio de 1876», publicada a doble pàgina a *Las Provincias* (29-VII-1876), recull la crònica detallada dels actes i reproduïx les poesies que s'hi llegiren.

Sobre aquells actes, vegeu també «Estatua del rey Don Jaime», *Las Provincias* (24-VII-1886).

¹²⁰⁶ LLOMBART, C., «Revista de l'any passat», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any de 1877*, València, 1876, p. 11-12.

¹²⁰⁷ Sobre aquest certamen, vegeu les cartes 18-25 de l' *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 26-32.

foren obsequiats amb una vetlada literària celebrada a l'Ateneu: «*Ya cerca de las nueve, se presentaron en el Ateneo los felibres provenzales y catalanes, comenzando acto continuo la reunión familiar para que habían sido invitados*»¹²⁰⁸. Primer foren interpretades algunes peces musicals, i a continuació el president de l'entitat convocant, el Sr. Cristòfol Pascual i Genís, pronuncià «*algunas palabras de afecto respecto a la hermandad que reina entre los poetas, y su deseo de que los de Valencia obsequiasen dignamente a sus compañeros*». Acte seguit es donà pas a una lectura poètica en què tingueren un destacat protagonisme tant Llorente com Balaguer: el valencià llisqué la «Salutació» abans esmentada i el català «*un valiente monólogo de su tragedia catalana, titulada Sato (sic)*»¹²⁰⁹. Era tanta l'eufòria i la satisfacció dels escriptors allí aplegats que «*la reunión finalizó a la una, dejando gratísimo recuerdo en cuantos a ella asistieron, pues sirvió para estrechar más y más los lazos que unen a todos los poetas*»¹²¹⁰.

L'endemà, diumenge dia 30, tingué lloc una nova reunió de fraternitat literària en atenció als escriptors que havien vingut a les festes del centenar: una «*animada y amistosísima paella en el pintoresco jardín del Real*»¹²¹¹. Paella a la qual Balaguer no pogué assistir «*por corresponder al obsequio que a la misma hora le hacían sus correligionarios políticos*»¹²¹², com bé féu constar el diari de Llorente. Efectivament, aquell mateix dia els constitucionalistes valencians havien organitzat una altra paella per a obsequiar el polític català. D'aquesta manera, mentre Llorente dinava als jardins del Reial amb els literats valencians, catalans i provençals que havien pres part en el certamen literari en honor de Jaume I, Balaguer ho feia a Burjassot acompanyat dels seus correligionaris polítics. I com no resulta difícil d'imaginar, a les respectives sobretaules, tots dos tingueren un destacat protagonisme.

¹²⁰⁸ «Velada literaria del Ateneo», *Las Provincias* (1-VIII-1876).

¹²⁰⁹ *Ibidem*.

Tres de les poesies llegides aquella nit —concretament, la «Salutació» de Llorente, el «Soneto ai nostri fratelli di Provenza» de Joan Reig i Garcia i la poesia castellana «El himno de las razas» de Cristòfor Pascual i Genís— foren publicades a *Las Provincias* (2-VIII-1876).

¹²¹⁰ «Velada literaria del Ateneo», *Las Provincias* (1-VIII-1876).

¹²¹¹ «Una paella literaria», *Las Provincias* (1-VIII-1876).

¹²¹² *Ibidem*.

A València, el primer a prendre la paraula fou Vicent Boix, «*felicitándose de la unión de los poetas de la lengua de oc, y proponiendo que se hiciese algo para reglamentar este movimiento literario, y para reproducir reuniones tan gratas como aquellas*»¹²¹³. A continuació parlà Pascual i Genís, qui demanà, entre altres coses, «*que se le explicase la tendencia y alcance de la restauración de la poesía lemosina*»¹²¹⁴, és a dir, que s'aclariren la tendència i l'abast «polític» del moviment. L'encarregat de contestar-li fou Llorente. Ho féu «*defendiendo en breves palabras dicha restauración, dando cuenta de la organización de la Academia del Mediodía, que se establece en Provenza, para la unión de todas las ramas de la lengua de oc, y ofreciendo devolver a los provenzales, en las fiestas de mayo de 1878, la visita que ahora han hecho a los valencianos*»¹²¹⁵. Ço és, remetent a l'exemple provençal.

A Burjassot, en la companyia dels diputats de la minoria constitucionalista en el congrés, els Srs. Capdepon i Villarroya, Balaguer presidí un acte de germanor i quasibé reconciliació política en què potser li tocà apagar algun que altre foc. De fet, segons la crònica periodística:

*«Pronunció un elocuentísimo discurso (...) asegurando que en el seno del partido no existen, como suponen sus enemigos, disidencias de ningún género, sosteniendo que así como dicho partido fue la barrera que se opuso en otro tiempo a la demagogia, así también ha de ser la barrera que se oponga a la reacción, y diciendo al terminar que aguardaba el porvenir sin impaciencia, pero lleno de fe»*¹²¹⁶.

Balaguer no finalitzà a Burjassot la jornada, sinó que d'allí passà a Godella, on probablement féu nit. L'endemà, dia 31, se'n tornà a Barcelona en tren, acompanyat d'Albert Quintana, «*el Sr. Cornet, redactor de El Diario de Barcelona, y el director de El Diario de Tarragona, Sr. Morera*»¹²¹⁷; i tres dels escriptors provençals. Tots ells, en arribar a la Ciutat Comtal, participaren en el

¹²¹³ *Ibidem.*

¹²¹⁴ *Ibidem.*

¹²¹⁵ *Ibidem.*

¹²¹⁶ «Noticias locales», *Las Provincias* (1-VIII-1876).

¹²¹⁷ *Ibidem.*

banquet literari «con que varios poetas y literatos catalanes quisieron obsequiar a los representantes de Provenza que se hallaban en esta ciudad de regreso de las fiestas de Valencia»¹²¹⁸, i del qual Llorente se'n féu ressò dies després a *Las Provincias* amb la reproducció d'un article del *Diario de Barcelona*.

És més que evident que, durant aquells dies, Llorente i Balaguer degueren contactar i intercanviar impressions. Ja que, si bé el català no assumí cap protagonisme durant la realització del certamen, la seua flamant figura fou una de les més lloades i corejades, com bé hem pogut comprovar a través de les referències de *Las Provincias*. La seua magna presència no sols no passà desapercibuda, sinó que serví per a donar lluïment i suport a aquella nova festa de la poesia catalana celebrada a València.

6.4 Segona visita de Balaguer a València (1880)

Amb tot, la més sonora i fecunda de les visites que Balaguer realitzà a València es produí quatre anys després, en juliol de 1880. I merescué, per part de *Las Provincias*, una cobertura espectacular, com potser no en trobaríem d'altra. Entre el 28 de juliol i el 26 d'agost, hi he trobat tretze articles i notícies directament relacionats amb l'estada de Balaguer a la capital del Túria. Una estada que degué durar entre set i huit dies.

Balaguer s'hi havia desplaçat, bàsicament, per a participar com a mantenidor de la segona edició dels Jocs Florals de Lo Rat Penat. Però la seua condició d'home públic i de lletres donà lloc a dos actes d'homenatge —un banquet polític i una vetlada literària— abans del certamen, i a dos nous banquets literaris després. La qual cosa es traduí en unes jornades ben intenses, carregades de discursos i d'actes públics que fins i tot tingueren un ampli ressò a Madrid. Tant és així que el 4 d'agost de 1880 *Las Provincias* publicà una llarga semblança dedicada a l'escriptor català —i signada per «G.

¹²¹⁸ «Banquete literario en Barcelona», *Las Provincias* (5-VIII-1876).

L'article portava la següent introducció, fruit, probablement, de la ploma de Llorente: «En el Diario de Barcelona encontramos la siguiente reseña del banquete literario que se ha celebrado en aquella capital, para obsequiar al Sr. Balaguer y a los comisionados de Provenza que vinieron a las fiestas de Valencia».

Forteza», és a dir: Jeroni Forteza i Valentí— que començava de la següent manera:

«La venida a Valencia de este ilustre poeta y eminente hombre público, y las ovaciones de que está siendo aquí objeto, habrán despertado en muchos el deseo de conocer los detalles más culminantes de la su historia literaria y política, para apreciar debidamente el valor de su personalidad y todo el alcance de sus renombrados triunfos»¹²¹⁹.

Vegem amb deteniment quins foren els actes que Balaguer protagonitzà durant la seua segona estada a València.

6.4.1 El banquet polític

El primer d'aquests aplecs fou el banquet polític que en honor de Víctor Balaguer, «*uno de los hombres políticos de más talla dentro del partido constitucional*»¹²²⁰, organitzaren els seus correligionaris valencians la vesprada del 27 de juliol de 1880. Tingué lloc a casa del Sr. Manuel Cubells, «*ante la risueña perspectiva de nuestra hermosa dársena*», i a banda de l'amfitrió i l'homenatjat, ocupava també la presidència el Sr. Trinitari Ruiz Capdepon, cap del partit consitucional de València. Assistien al que d'allí en avant seria conegut com el Banquet del Grau «*de veinticinco a treinta personas*»¹²²¹, i no consta que hi fóra present Llorente. Tal com era habitual, a la sobretaula es produïren els parlaments: fins a setze!

El primer a intervenir fou Ruiz Capdepon, que realitzà la presentació de Balaguer, «*señalándole como uno de los más caracterizados representantes del partido constitucional, y como una gloria de la patria*»¹²²². El següent a parlar fou el Sr. Rodríguez Trelles, antic membre del partit liberal. I acte seguit prengueren la paraula el director del periòdic *Villanueva y Geltrú*, el Sr. Jacob Sales, que viatjava amb Balaguer; el Sr. Esteller, que, «*en nombre de El Diario*

¹²¹⁹ FORTEZA, G., «El excmo. Sr. D. Víctor Balaguer», *Las Provincias* (4-VIII-1880).

¹²²⁰ «Banquete político», *Las Provincias* (28-VII-1880).

¹²²¹ *Ibidem*.

¹²²² *Ibidem*.

de València, recordó los sacrificios que hace la prensa constitucional, defendiendo con fe las doctrinas del partido que representa»; el Sr. Baillo; el Sr. Emili Borso, que «recordó que cuatro años hace saludaba al Sr. Balaguer con motivo del centenario de D. Jaime»¹²²³; el Sr. Ricard Garcia; el Sr. Salinas, que brindà «por que permanezca siempre unido el partido constitucional»¹²²⁴; el Sr. Josep Sales; el Sr. Loygorri, que «brindó por los amigos ausentes»; el Sr. Busutil; el Sr. Devesa; el Sr. Josep Irazo, que «leyó unos sentidos versos encomiando al Sr. Balaguer como poeta y político»¹²²⁵; i el Sr. Villalobos.

Al remat, li arribà el torn a Balaguer, que després de saludar els «lleials» de València manifestà: «La libertad es ante todo, es sobre todo y sobre todos». També es declarà «monárquico a la usanza de la antigua Corona de Aragón. Primero patria, después libertad, monarquía luego». Afegí que no tenien raó els qui es queixaven que en el seu lema quedara postergada la monarquia; dedicà paraules d'elogi a la fusió dels liberals monàrquics; i afirmà que els seus principis polítics estaven consignats «en la Constitución de 1869». També tingué paraules per a Cánovas, i proclamà: «Queremos la libertad con el orden; no queremos el uno sin el otro de estos dos inapreciables bienes»¹²²⁶.

Finalitzà la seua intervenció brindant pel directori; per Sagasta, «que ha sostenido la fe en el partido, y la sostendrá siempre»¹²²⁷; per la llibertat de premsa, «concedida hasta a los más enconados enemigos»; i pel Sr. Ruiz Capdepon, cap dels constitucionalistes valencians.

Aquelles declaracions polítiques de Balaguer, però, esdevingueren conflictives: portaren cua. Ja que la major part dels diaris madrilenys les qualificaren de «greus». *Las Provincias* se'n féu ressò de tota aquella març capitalina a través de dos articles, publicats els dies 31 de juliol i 3 d'agost, respectivament. D'aquesta manera, el diari de Llorente començava consignat

¹²²³ *Ibidem.*

Emili Borso di Carmineti «en les festes centenàries de lo Rey En Jaume prengué part molt brillant pronunciant un discurs que mereixqué gran elogis». Nota a la carta 25: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 32.

¹²²⁴ «Banquete político», *Las Provincias* (28-VII-1880).

¹²²⁵ *Ibidem.*

¹²²⁶ *Ibidem.*

¹²²⁷ *Ibidem.*

que «la mayor parte de los periódicos de Madrid se ocupan de las declaraciones del Sr. D. Víctor Balaguer, hechas con ocasión del banquete que le ofrecieron en Valencia sus correligionarios, y casi todos ellos les atribuyen importante gravedad»¹²²⁸. Tot sembla indicar que el focus de tensió se centrava en el fet que el català haguera afirmat que les preferències del partit constitucional anaven per la constitució de 1869 i la llibertat per davant de la monarquia, quan resulta que el partit fusionista mostrava com a bandera la constitució de 1876. Aquelles afirmacions feien preveure un cisma polític entre tots dos partits.

Amb tot, *Las Provincias*, a qui tampoc no havien fet cap gràcia les declaracions, treia ferro a l'assumpte i se'n mostrava comprensible. Demanava que les paraules de Balaguer no foren tretes de context, i assegurava que «el discurso pronunciado al calor de los brindis, después de una paella, no puede ser considerado cosa tan grave y seria como las declaraciones que los hombres políticos de la talla del señor Balaguer hacen en las Cámaras»¹²²⁹. Ja que «las declaraciones del Sr. Balaguer, hechas en el Parlamento, nos hubieran parecido muy graves, porque hubieran sido la ruptura de la transacción que ha dado origen a la fusión de los elementos que han tomado el nombre de partido liberal dinástico»¹²³⁰. De fet, les paraules de l'orador català únicament havien sigut conegudes pels partits i diaris madrilenys a través dels corresponsals telegràfics i de les ressenyes del *Diario de Valencia* i de *Las Provincias*.

La polèmica, però, no quedà aturada en aquest punt, ans el contrari; i tres dies després el diari de Llorente tornà a fer-se ressó d'ella. Davant de la remor de les primeres manifestacions, Balaguer havia pronunciat un segon discurs per tal d'aclarir diversos conceptes. Doncs bé, *Las Provincias*, que ja havia manifestat el seu descontent per les primeres declaracions del català, afirmava ara: «Desaprobamos altamente que se hayan transmitido por telégrafo a Madrid versiones inexactas del segundo discurso del Sr. Balaguer

¹²²⁸ «Las declaraciones políticas del Sr. Balaguer», *Las Provincias* (31-VII-1880).

¹²²⁹ *Ibidem*.

¹²³⁰ *Ibidem*.

(el del *Círculo constitucional*) dando nuevo pábulo a la alarma que sus primeras declaraciones causaron en los elementos conservadores»¹²³¹. I ho feia perquè el periòdic democràtic madrileny *El Liberal* havia publicat un extens resum telegràfic d'aquestes declaracions «que en vez de una atenuación, o una espliación, sería una imprudente agravación de las declaraciones hechas en el Grao»¹²³².

De fet, aquelles segones declaracions havien sigut interpretades a Madrid com una provocació, «como el rompimiento de los compromisos contraídos por los fusionistas». Però no calia alarmar-se, perquè «por fortuna la cosa no tiene malicia, y la versión oficial del discurso del viernes [30 de juliol], es muy distinta, sobre todo, en el punto capital, referente a la Constitución de 1869»¹²³³.

El punts fonamentals de l'aclariment que havia formulat Balaguer eren: «Soy pues monárquico de una monarquía que sea constitucional y liberal, y si no, no»; i «no abandonamos los ideales de la Constitución de 1869, aunque hayamos aceptado la de 1876 para interpretarla en el sentido más liberal posible». Per això *Las Provincias*, que se n'havia fet ressò a través de l'extracte que d'aquell segon discurs havia publicat el *Diario de Valencia*, conclouia:

«No nos parece muy oportuno ni conducente (¿por qué hemos de ocultarlo?) ese alarde de enamoramiento platónico de una Constitución a cuya práctica (que es lo que importa) ha renunciado el partido constitucional; pero debemos confesar que, aceptando el Sr. Balaguer la de 1876, como terminantemente dice en el último párrafo citado, permanece fiel a las solemnes declaraciones del partido, y debe cesar la alarma producida por versiones inexactas de sus impetuosos discursos»¹²³⁴.

Amb la qual cosa, aquesta vegada sí, el diari de Llorente donava per finalitzada la polèmica.

¹²³¹ «El segundo discurso político del señor Balaguer», *Las Provincias* (3-VIII-1880).

¹²³² *Ibidem*.

¹²³³ *Ibidem*.

¹²³⁴ *Ibidem*.

6.4.2 La vetlada literària

També el dia 27 de juliol, però a la nit i al salons de l'Ateneu Literari, tingué lloc la vetlada que aquella entitat i Lo Rat Penat havien preparat en honor de Balaguer. Llorente, aleshores president de la Societat d'amadors de les glòries valencianes, tingué, en la seua qualitat de màxim representant d'una de les entitats convocants, un destacat protagonisme i seié a un dels costats de Balaguer; a l'altre seia Miquel Velasco, president de l'Ateneu.

El primer a prendre la paraula fou, precisament, el Sr. Velasco, el qual «*hízose cargo del grande y admirable renacimiento literario, histórico y tradicional que todo el mundo advierte en Cataluña*»¹²³⁵. Així mateix, «*añadió que no pocos le miran con recelo por motivos en que, a vueltas acaso de alguna sombra de razón, él opinaba que había mucho de cavilosidad y suspicacia: que el señor Balaguer es uno de los padres de ese renacimiento, uno por tanto de los más autorizados concedores de su alcance y significación*»¹²³⁶. Significació que aquella nit els valencians anaven a tenir el privilegi i l'oportunitat d'escoltar de boca d'un dels seus màxims protagonistes.

A continuació prengué la paraula Balaguer, el qual «*leyó un bellissimo discurso sobre el renacimiento de la literatura lemosina, nutrido de sabias observaciones y elevados conceptos*»¹²³⁷. Un extens discurs titulat «Del renacimiento lemosín» que l'endemà fou reproduït, en la seua integritat, pel diari de Llorente¹²³⁸. A la primera part del parlament, Balaguer es dedicà a rememorar, novament, la figura de Vicent Boix, a qui l'anònim redactor de la ressenya de *Las Provincias* qualificava d'«*iniciador del glorioso renacimiento en Valencia*»¹²³⁹; i la visita que, com sabem, havia realitzat en 1845 a la capital del Túria. Acte seguit, passà a ocupar-se de l'origen del renaixement que Catalunya, València i Mallorca estaven vivint.

¹²³⁵ «Velada literaria en obsequio del Sr. Balaguer», *Las Provincias* (28-VII-1880).

¹²³⁶ *Ibidem*.

¹²³⁷ *Ibidem*.

¹²³⁸ «Del renacimiento lemosín. Discurso del Excmo. Sr. D. Víctor Balaguer», *Las Provincias* (29-VII-1880).

¹²³⁹ «Velada literaria en obsequio del Sr. Balaguer», *Las Provincias* (28-VII-1880).

Com ja havia fet hores abans en el banquet polític que els membres valencians del seu partit li havien dedicat, Balaguer destacà que la importància de la literatura renaixent radicava també en la llibertat: *«Esta literatura observó el orador que tiene por base no sólo la poesía de los trovadores, sino también la libertad de los trovadores, esto es, su espíritu independiente, inspirador de los vuelos del ingenio y la fecundidad de la idea»*¹²⁴⁰. Per al català, la idea de renaixença anava indefectiblement unida a la de llibertat. Opinà que la literatura restaurada havia de ser *«sobria en la frase y sintética en el concepto, (...) fraternizando al propio tiempo con las demás literaturas peninsulares y no olvidando que, aunque potente y fecunda, es rama del tronco patrio»*¹²⁴¹. Tranquil·litzava així algunes consciències i barrava el pas a determinades suspicàcies.

Finalitzat el discurs de Balaguer, l'encarregat de tancar la funció fou Llorente, que actuava en representació de Lo Rat Penat. El parlament del director de *Las Provincias* se centrà a agrair la visita del poeta català a València, *«haciendo notar que las doctrinas literarias del Sr. Balaguer, que predica la armonía de las literaturas peninsulares, para cumplir la gran síntesis del pensamiento nacional, se practican fielmente en Valencia»*¹²⁴². La unitat política de l'Estat espanyol planava tothora en l'ambient.

L'acte finalitzà amb un refrigeri en el que, entre dolços i sorbets, foren llegides un parell de poesies dedicades a Balaguer: una valenciana, «Al trovador de Monserrat», de Víctor Iranzo i Simón; i una altra castellana, «A los poetas lemosines», de Paulino Ortiz¹²⁴³.

6.4.3 Els Jocs Florals de Lo Rat Penat

Víctor Balaguer fou el primer català a fer-se present d'una manera activa i destacada en els Jocs Florals de València. Tanmateix, no era el primer

¹²⁴⁰ *Ibidem.*

¹²⁴¹ *Ibidem.*

¹²⁴² *Ibidem.*

¹²⁴³ Sota l'epígraf «Versos leídos en la sesión celebrada por el Ateneo y el Rat-Penat en obsequio del Excmo. Sr. D. Víctor Balaguer», totes dues foren publicades a *Las Provincias* (1-VIII-1880).

a participar-hi, ja que l'any anterior, 1879, diversos poetes com ara Ignasi Farré i Carrió, Joan Manuel Casademunt i Josep Martí i Folguera hi havien obtingut premi. A més, Francesc Pelagi Briz havia format part del consistori de mantenidors en qualitat de «representant de Catalunya» (encara que no consta que fóra present el dia del lliurament dels premis). Ara, però, Balaguer no sols formava part del consistori sinó que viatjava a València per a participar de l'edició dels Jocs Florals i pronunciar, en representació del jurat i de l'entitat convocant, un nou i intens discurs: el tercer d'aquella visita. Així ho anunciava *Las Provincias* aquell mateix dia:

*«Esta noche tendrá lugar una de las solemnidades que más llaman la atención en las presentes ferias, los Juegos Florales del Rat-Penat. Inaugurados el año pasado con gran lucimiento, son esperados este año con legítimo interés. El acto se verificará bajo la presidencia del alcalde D. Vicente Pueyo. El Sr. Balaguer, como presidente del jurado, llevará la voz de la Sociedad del Rat-Penat»*¹²⁴⁴.

La cerimònia tingué lloc la nit del dijous dia 29 de juliol al Teatre Principal. Declarada oberta la sessió, fou a Balaguer a qui correspongué l'honor d'inaugurar el torn de parlaments amb un discurs que fou reproduït, en part, a l'extensa crònica que publicà l'endemà el diari *Las Provincias*. D'aquesta manera, el «Trobador de Montserrat», que amb la seua oratòria impressionà ben gratament els assistents, al·ludí als Jocs Florals que a aquella mateixa hora s'estaven celebrant a Pontevedra, i en què participava com a orador el seu company de partit i també acadèmic de l'Espanyola Antonio Romero Ortiz. Segons Balaguer, això era signe que Castella estimava per igual totes les literatures peninsulars, «y que todas son hermanas y que todas deben contribuir al engrandecimiento de la patria española y a la gloria de la patria ibérica»¹²⁴⁵. I formulava en veu alta una pregunta que, tant a Madrid com a València, molta gent suspicax i temerosa d'aquell moviment cultural es feia: «¿Qué hay detrás de esas literaturas que se despiertan? ¿Qué detrás de esas

¹²⁴⁴ «Noticias locales», *Las Provincias* (29-VII-1880).

¹²⁴⁵ «Juegos Florales del Rat-Penat», *Las Provincias* (30-VII-1880).

*lenguas que se creían muertas, y que hoy viven y hablan? ¿Qué detrás de esos renacimientos peninsulares, que se mueven, y se animan, y se agitan y andan?»*¹²⁴⁶. La inquietud política, omnipresent, surava per totes bandes. Balaguer responia:

*«Yo no lo sé, yo no quiero saberlo. Respetemos los secretos del porvenir, pero contribuyamos todos a hermanar los hombres, las regiones y las lenguas, y cuando el porvenir llegue a fijar sus decretos y sus leyes, que halle en buen hora regiones distintas y hombres distintos y distintas hablas (que así deba ser y así es forzoso que sea, según destinos eternos, para la indispensable variedad dentro de la necesaria unidad); pero que nos halle a todos movidos por un mismo pensamiento y dentro de una misma aspiración de amor, de fraternidad y de paz»*¹²⁴⁷.

Amb la qual cosa podem dir que Balaguer es convertia en un teoritzador de l'«Espanya plural» que hui prediquen determinats polítics.

A més, segons consignaria posteriorment Josep Maria Puig i Torralva, durant aquell parlament Balaguer també es referí a Llobart, a qui com satem havia oferit el seu suport per a la fundació de Lo Rat Penat, i a qui qualificà com a «apòstol de la idea llemosina»¹²⁴⁸.

El consistori de mantenidors que Balaguer presidia, i que estava integrat per Teodor Llorente, Jacint Labaila, Rafael Ferrer i Bigné, Cristòfol Pascual i Genís, Gonçal Salvà i Josep Úbeda, concedí la Flor Natural a Fèlix Pizcueta, expresident de Lo Rat Penat, per la poesia titulada «Llegenda del roser». El guardó patrocinat per Balaguer, que també havia volgut contribuir al repertori de premis extraordinaris amb la donació d'una «copa artística de ferro incrustada d'or i argent» —que segons resava l'additament al cartell, «se adjudicarà al autor de la mes inspirada poesia en honor del M. I. Sr. D. Vicent

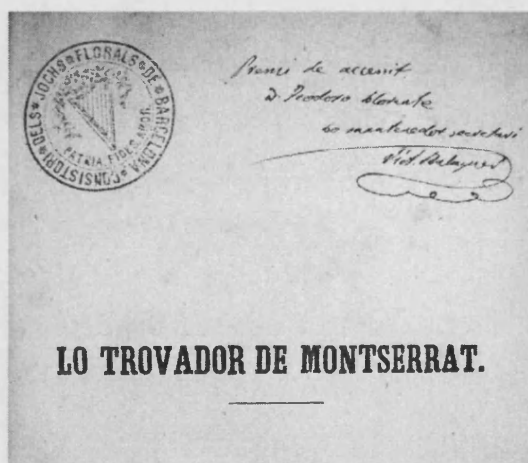
¹²⁴⁶ *Ibidem.*

¹²⁴⁷ *Ibidem.*

¹²⁴⁸ «¡De qué satisfacción s'ompliria'l cor de Llobart, á qui'l mateix Balaguer calificava apóstol de la idea llemosina!», PUIG TORRALVA, Joseph M., «En Constantí Llobart. Apunts biografichs», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1882*, València, 1881, p. 146.

Boix»¹²⁴⁹ —, fou concedit al prevere Josep Arroyo i Almela per la composició «En la mort del poeta D. Vicent Boix»¹²⁵⁰.

La cloenda de l'acte anà a càrrec de l'alcalde de la ciutat, Sr. Vicent Pueyo, que, entre altres coses, manifestà que «*quisiera poder traer a aquel sitio a los poetas catalanes, mallorquines y valencianos, de los que hizo erudita enumeración, para que abrazaran a sus hijos y continuadores de sus glorias, y a Víctor Balaguer, honra literaria de Cataluña y de España entera*»¹²⁵¹.

El gust de boca que aquella festa poètica degué deixar als ratpenatistes segur que fou ben positiu. Ho indica el fet que, mesos després, Josep Maria Puig i Torralva recordara els Jocs Florals de 1880 com un certamen celebrat «ab mes pompa y lluiment que l'any passat, presidint lo Consistori de Mantendors lo *Trovador de Montserrat*, primer mestre en Gay Saber d'aquest segle, Excm. Sr. En Víctor Balaguer»¹²⁵². I que els ratpenatistes perllongaren les celebracions literàries durant els dies posteriors.

¹²⁴⁹ «Lo Rat-Penat. Societat de amadors de les glories de Valencia y son antich Realme. Aditament al cartell dels Jochs Florals. Convocatoria pera'ls del present any M.DCCCLXXX», *Las Provincias* (18-IV-1880).

¹²⁵⁰ Fou reproduïda a «Juegos Florales del Rat-Penat», *Las Provincias* (30-VII-1880).

¹²⁵¹ *Ibidem*.

¹²⁵² PUIG TORRALVA, J. M., «Revista del any passat», *Lo Rat-Penat. Calendari llemosí corresponent al present any 1881*, València, 1880, p. 12-13.

Així, el diumenge dia 1 d'agost Lo Rat Penat volgué celebrar, «*con un modesto, pero alegre y amenísimo banquete*», «*el buen éxito de los Juegos Florales*»¹²⁵³. La reunió tingué lloc «*en el restaurant del Cañamelar, ocupando los lugares preferentes de la mesa los Sres. Balaguer y Barbieri, a quienes acompañaban el presidente entrante y saliente del Rat-Penat, principales individuos de la junta directiva y numerosos socios*»¹²⁵⁴. Com no podia ser d'una altra manera, tractant-se d'un dinar informal i festiu, la crònica periodística explica que a la sobretaula «*hubo brindis en toda clase de versos y prosas, discursos, improvisaciones, lecturas, chistes y pater nosters, todo mezclado*»¹²⁵⁵. I entre els parlaments, no faltà, òbviament, el de Balaguer, «*el brindis de honor*», que fou dedicat «*a la amable reina de los Juegos Florales, la señora baronesa de Cortes*»¹²⁵⁶. Ja no era ni el lloc ni el moment dels discursos polítics i ideològics.

Aquell mateix diumenge, no sé si abans o després del banquet, fou celebrada també la junta general de Lo Rat Penat en què prengué possessió la nova directiva de la societat, presidida per Jacint Labaila, en substitució de l'anterior, l'encapçalada per Llorente. De l'acte convé destacar que fou concedit «*el título de socio de mérito al Sr. Balaguer, por su brillante presidencia del Consistorio de mantenedores, y al Sr. Asenjo Barbieri por su deferencia de haber compuesto la música de una Salve, que dedica al Rat-Penat para que se cante en las fiestas de Ntra. Sra. de los Desamparados*»¹²⁵⁷.

Com veiem, el protagonisme que durant aquells dies assolí Balaguer a València fou aclaparador. O estava ben a gust i no volia anar-se'n o no el deixaven marxar. El cas és que el dilluns dia 2 d'agost l'«*ilustre huésped*» encara fou obsequiat amb un nou banquet: el que organitzà Josep Soriano Plasent, i al qual assistiren alguns amics de Balaguer i Llorente. L'única

¹²⁵³ «Noticias locales», *Las Provincias* (3-VIII-1880).

¹²⁵⁴ *Ibidem*.

¹²⁵⁵ *Ibidem*.

¹²⁵⁶ *Ibidem*.

¹²⁵⁷ *Ibidem*.

referència al dinar que he trobat a la premsa valenciana és un comentari políticament ben sucós que féu *Las Provincias*:

*«Si se refieren a este almuerzo los periódicos de Madrid que hablan, con cierta intención, de una comida ofrecida al trovador de Monserrat por los demócratas valencianos, eran equivocadas sus noticias. Para convencerse de que el almuerzo del Sr. Soriano no tenía carácter político, baste decir que era uno de los comensales el director de Las Provincias»*¹²⁵⁸.

Crec que aquest paràgraf pot ser interpretat de dues maneres: d'una banda indica que si Llorente, destacat representant del partit conservador, hi era present, difícilment podia tractar-se d'un dinar exclusiu de membres del partit demòcrata; i de l'altra que, fidel a la seua màxima de no barrejar les qüestions polítiques amb les literàries, si s'haguera tractat d'una dinar polític Llorente hauria declinat la invitació. Siga com siga, el que sembla segur és que aquell banquet posà el punt i final a la llarga i fecunda estada de Balaguer a València.

Amb tot, l'endemà *Las Provincias* encara es féu ressò d'una informació que publicava el *Diario de Valencia*, i que deia així:

«Nuestros respetables amigos los Sres. Balaguer y Ruiz Capdepón han recibido cariñosas contestaciones de los señores duque de la Torre y Sagasta, a los afectuosos telegramas que, en nombre de los constitucionales valencianos, y como recuerdo de su amistad y en consideración a sus servicios a la causa liberal, les dirigieron dichos señores al terminar el banquete del Grao.

*También han continuado recibiendo numerosas felicitaciones de comités de distintas provincias y de amigos y correligionarios»*¹²⁵⁹.

Encara que la presència de Balaguer en els Jocs Florals de Lo Rat Penat es produïa en el moment en què tenia la presidència de la societat cultural Llorente, és molt probable que la iniciativa de convidar-lo no partira del

¹²⁵⁸ *Ibidem.*

¹²⁵⁹ «Noticias locales», *Las Provincias* (4-VIII-1880).

president, que sens dubte la degué secundar; ja que segons l'historiador Anbni Igual Úbeda el motiu que Balaguer estiguera aquell any entre els ratpenatistes, que qualificà com «el succés memorable d'aquells Jocs Florals», raïa en el fet que «anys endarrere havia promés a Constantí Llobart que vindria a inaugurar els Jocs Florals de València, i ja que no havia pogut assistir als primers, ací estava ja»¹²⁶⁰.

Fóra com fóra, resulta evident que Llobart també havia tingut, en els anys precedents a la fundació de Lo Rat Penat, contactes amb Balaguer, i que el català havia oferit, des del principi, el seu suport al projecte de creació de la societat. Així, sabem que el *Calendari Llemosí* per a 1875 es féu ressò de «l'impresió, en dos grósos volums, de les excelents Poesies complertes de lo primer mestre en Gay Saber qu'en este segle ha tengut Catalunya, lo Sr. En Víctor Balaguer, altre de los mes decidits y entusiastes cultivadors de nóstra parla»¹²⁶¹. I que l'any següent, en llançar per primera vegada la idea de fundació d'una Acadèmia de les lletres llemosines —el futur Lo Rat Penat—, Llobart assegurava comptar «ab l'important cooperació d'els mes distinguits literats qu'escriuen en lo llenguatge de nostres antepasats, entr'ells en primer lloch los eminents cronistes de Catalunya y Valencia, En Víctor Balaguer y En Vicent Boix respectivament, que nos la oferiren»¹²⁶².

El ben cert és que la presència d'un català de les qualitats i el renom de Balaguer en la segona edició dels Jocs Florals de València esdevingué ben simbòlica i transcendental, de cara a consolidar socialment aquell certamen literari que tot just havia començat l'any anterior a celebrar-se, i refermar els llaços de germanor amb Catalunya. Més encara si tenim en compte que aquell mateix any, tres mesos abans, Llorente havia sigut president del consistori de mantenidors dels Jocs Florals de Barcelona. Detall que, òbviament, no passà desapercbut per a *Las Provincias*, que el mateix dia de la celebració dels Jocs

¹²⁶⁰ IGUAL ÚBEDA, Antoni, *Història de «Lo Rat-Penat»*, València, 1959, p. 70.

¹²⁶¹ LLOBART, Constantí, «Tot, vól escomensar», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any de 1875*, València, 1874, p. 11.

¹²⁶² LLOBART, C., «Revista de l'any pasat», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any de 1876*, València, 1875, p. 14.

Florals de Lo Rat Penat comentava: «*Es satisfactoria la fraternal armonía que atestigua entre Valencia y Cataluña la presidencia del Sr. Balaguer en el Consistorio valenciano, y la de nuestro director el Sr. Llorente, este mismo año, en el Consistorio de Barcelona*»¹²⁶³.

Així mateix, sobre la presència de Balaguer i d'altres importants personatges en els certàmens literaris valencians, en 1959 Antoni Igual Úbeda manifestà: «A l'ajut moral i material de personalitats com Víctor Balaguer, Ciril Amorós, Canalejas, Necedal, Silvela i d'altres, que foren mantenidors durant els primers anys dels Jocs Florals, deuen aquests, en bona part, el seu prestigi i la seua continuïtat»¹²⁶⁴. Que l'estada de Balaguer a València fou positiva per a Lo Rat Penat i la consolidació dels Jocs Florals ho demostra, a banda de tot això, el fet que un any després hom convidara mossén Jacint Verdaguer a formar part del consistori de mantenidors. És a dir, que es repetira la jugada amb un nou primera espasa de la Renaixença catalana.

6.5 Tercera visita de Balaguer a València (1891)

A principis de 1891 es produí la tercera visita de Balaguer a València que he sigut capaç de documentar. Durà quatre dies —del 22 al 25 de febrer— i deixà com a senyal més destacat el banquet literari amb què, la nit del 24 de febrer i a la fonda Espanya, una vintena de comensals, en la seua major part ratpenatistes, amics i admiradors de Balaguer, volgueren obsequiar «Lo Trobador de Montserrat» al seu nou pas per València.

Aquella vetlada fou induïda per Llorente i, en part, vingué motivada pel fet que, com després veurem, Balaguer s'havia presentat amb *Lo Romiatge de mon ànima* als Jocs Florals de València de 1890, que finalment foren suspesos a causa del còlera. Per això, el dia 23 de febrer, quan Balaguer ja era a València, el director de *Las Provincias* escrivia a Lluís Cebrian Mezquita, aleshores president de la societat d'amadors de les glòries valencianes, per a comentar-li:

¹²⁶³ «Noticias locales», *Las Provincias* (29-7-1880).

¹²⁶⁴ IGUAL ÚBEDA, Antoni, *Història de «Lo Rat-Penat»*, València, 1959, p. 70.

«V́ctor Balaguer merece alǵn obsequio por parte del Rat-Penat, puesto que dedicaba a nuestros Juegos florales el poemita que acaba de publicar. Sin perjuicio de lo que oficialmente pueda hacer la corporaci3n, visitándole, etc., aviso a V. que mañana le convidaremos a comer algunos pocos amigos. Si a este obsequio se agregasen algunos de VV., quedaríamos todos cumplidos»¹²⁶⁵.

L'arribada de Balaguer a València s'havia produït el diumenge dia 22 de febrer, i havia sigut anunciada aquell mateix dia a *Las Provincias*: «Esta mañana, en el tren de Barcelona, llegará a Valencia el Sr. D. V́ctor Balaguer, que se dirige a Madrid, siendo probable que se detenga dos o tres días en esta ciudad, donde cuenta con muy buenos amigos y muchos admiradores»¹²⁶⁶. Venia, doncs, de pas, i no viatjava sol, sinó que ho feia «acompañado por el erudito escritor D. Eduardo Toda, c3nsul general de España en Cerdeña»¹²⁶⁷. Fou rebut a l'estació del Nord per alguns amics particulars, i s'hostatjà a la fonda Roma.

Durant els dies que Balaguer romangué a la Ciutat del Túria realitzà diverses activitats. Dilluns 23, per exemple, a banda de rebre la visita de gran quantitat d'amics i coneguts, «pasó largo rato en el Archivo general del Reino de Valencia, donde tanto el ilustre historiador de Cataluña, como su amigo y acompañante el Sr. Toda, examinaron documentos interesantes, secundados por el celoso jefe de Archivo señor Casañ»¹²⁶⁸. Dimarts 24, per la vesprada, fou convidat pel president de l'Escola d'Artesans «a que visitase las clases»¹²⁶⁹; i, a la nit, fou obsequiat pels seus amics valencians «con un banquete de carácter literario»¹²⁷⁰.

Gràcies a la ressenya que l'endemà publicà el diari *Las Provincias* és possible saber, amb noms i cognoms, quins foren els assistents a aquella festa, a la qual, finalment, s'havien unit els representants ratpenatistes:

¹²⁶⁵ Carta 1.001: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 157.

¹²⁶⁶ «Valencia», *Las Provincias* (22-II-1891).

¹²⁶⁷ «Valencia», *Las Provincias* (23-II-1891).

¹²⁶⁸ «Valencia», *Las Provincias* (24-II-1891).

¹²⁶⁹ «Valencia», *Las Provincias* (25-II-1891).

¹²⁷⁰ «Valencia», *Las Provincias* (24-II-1891).

«Ocupaba uno de los centros el señor Balaguer, teniendo a sus lados a los Sres. Llorente (D. Teodoro) y Ferrer y Matutano, y el otro el Sr. Cebrián, presidente del Rat-Penat, con los Sres. Casañ, director del Archivo General, y Quirós de los Rios, profesor de la Universidad. Completaban el concurso los Sres. Toda, Greus (don Vicente), Serrano (D. José Enrique), Martínez Aloy, Doménech (D. Federico), Llorente (D. José), Tramoyeres, Berga (D. Honorato), Bonet Alcantarilla, Roig (D. José), Bernal, Monleón, Esteve y Mancho»¹²⁷¹.

El sopar discorregué en la més absoluta de les amenitats, i en arribar als brindis *«desbordose en sentidas frases el sentimiento de fraternidad literaria que unía a todos los presentes»*. D'aquesta manera, el primer a prendre la paraula fou Lluís Cebrian. En atenció a les indicacions llorentines, reté un homenatge a Balaguer, *«en quien, además de los grandes méritos propios, veía la representación de la poesía catalana, por la cual brindó, Hermanándola con la poesía valenciana, representada también allí por D. Teodoro Llorente»*. A continuació, el director de *Las Provincias* *«correspondió a estos brindis, expresando sus constantes propósitos de unir a Cataluña y Valencia en un mismo sentimiento, y bebiendo también a la salud del ilustre y querido huésped»*. Unes declaracions de germanor cultural i territorial que, provinents d'un dels líders del partit conservador valencià, són absolutament impensables hui en dia entre nosaltres.

Acte seguit prengueren també la paraula els Srs. Serrano, Greus, Doménech... i així fins la pràctica totalitat del presents. Finalment, arribà el torn de Balaguer que, segons l'anònim cronista, pronuncià *«uno de esos discursos calurosos y sentidísimos que tan propios son de él»*. Començà, novament i com ja havia fet en les anteriors visites, amb unes paraules de record i d'estima per a Vicent Boix, *«que le dió a conocer y le enseñó a amar a esta bella ciudad»¹²⁷²*. I finalitzà la seua intervenció oferint-se a ser representant de València en el Parlament espanyol.

¹²⁷¹ «Banquete literario en honor de D. Víctor Balaguer», *Las Provincias* (25-II-1891).

¹²⁷² *Ibidem*.

Amb posterioritat, arribà el que el cronista qualificà com la part més interessant de la vetlada: «*A instancias de sus amigos, el Sr. Balaguer reseñó su producción inédita, la trilogía dramática Los Pirineos, y dió lectura al último acto*». La lectura emocionà tant als assistents que la vetlada es perllongà ins a l'una de la matinada.

L'endemà, dimecres 25, se n'anaren junts cap a Madrid: Víctor Balaguer, Eduard Toda, el senador electe per València Eduard Mestre i mitja dotzena llarga de diputats a Corts, entre els quals figuraven Facund Burrel, el baró d'Alcahalí, Josep Enric Serrano Morales i Teodor Llorente¹²⁷³. Segons la nota que publicà *Las Provincias*, Balaguer i Toda viatjaren «*ocupando un departamento en el mismo carruaje reservado a los representantes de Valencia*»; i, abans de partir, «*el Sr. Balaguer ofreció asistir a la solemne inauguración del monumento del rey D. Jaime*»¹²⁷⁴. Encara que la inauguració de l'estàtua de Jaume I tingué lloc en juliol d'aquell any, a les cròniques periodístiques que publicà Llorente no consta que Balaguer hi fóra present¹²⁷⁵.

6.6 Una intensa relació epistolar

Durant més de trenta anys, Llorente i Balaguer mantingueren una intensa relació epistolar que s'inicià a la dècada dels anys 60 i que durà fins dos anys abans de la defunció del català. D'aquella relació ens han pervingut, a través de l'*Epistolari Llorente* —i a banda de les que encapçalen el primer volum de *Valencia* i l'edició de 1897 de *La cançó del romiatge de mon ànima*¹²⁷⁶—, un total de 30 cartes: 21 de Llorente i 9 de Balaguer, encara que n'hi ha constància que en degueren ser algunes més les que s'intercanviaren. Totes estan escrites en castellà, i la major part d'elles datades entre 1881 i 1899, l'època de major relació literària i política.

¹²⁷³ «Valencia», *Las Provincias* (25-II-1891).

¹²⁷⁴ «Valencia», *Las Provincias* (26-II-1891).

¹²⁷⁵ «La estatua del Rey D. Jaime», *Las Provincias* (20-VII-1891) i «La estatua del Rey D. Jaime. La manifestación cívica», *Las Provincias* (21-VII-1891).

¹²⁷⁶ Aquesta carta fou reproduïda a: VALENTINO, «De re literaria», *Las Provincias* (12-IX-1897).

Per ordre cronològic, la primera de les cartes és de Llorente i fou datada a València, a la redacció de *Las Provincias*, el 16 de setembre de 1868, mesos després dels famosos Jocs Florals de Barcelona. Llorente es lamentava de no haver pogut acompanyar Balaguer i d'altres poetes a les festes felibrenques de Saint Remy, que donaren com a fruit l'organització d'«una federació, origen de l'Acadèmia d'Oc, amb Mistral per capoulié i Víctor Balaguer, Roumanille i Azais per assessors»¹²⁷⁷. El motiu: la malaltia de seu fill major, Pasqual. Com a consol, Llorente li demanava si podria «*enviarme periódicos que hablen de las fiestas*»¹²⁷⁸. Finalment, li enviava abraçades per als felibres Mistral i Roumieux, amb els quals devia haver intimat mesos abans, i «*una adhesión firmada por [Vicent] Querol, [Rafael] Ferrer y por mí*»¹²⁷⁹. És a dir, tres dels valencians que participaren en els Jocs Florals de Barcelona d'aquell any.

Les dues cartes següents són de Balaguer. A la primera, datada a Madrid el 25 de setembre de 1876, el poeta català agràia a Llorente les ratlles que *Las Provincias* havia dedicat dos dies abans a la seua obra *Trajedias*¹²⁸⁰. Amb tot, aquell article no era sinó un anunci de l'aparició de l'obra, perquè un mes més tard *Las Provincias* tornà a publicar una nova ressenya sobre las *Tragedias* molt més profunda i extensa, anònima, però atribuïble amb tota seguretat a Llorente¹²⁸¹. A la carta, Balaguer també li demanava «*que me hiciera Vd. el favor de traducirme una tragedia, en verso castellano, para publicarla con la segunda edición*»¹²⁸². Petició a la qual Llorente hi accedí, tot

¹²⁷⁷ Nota a la Carta 923: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 115.

¹²⁷⁸ *Ibidem*, p. 114.

¹²⁷⁹ *Ibidem*.

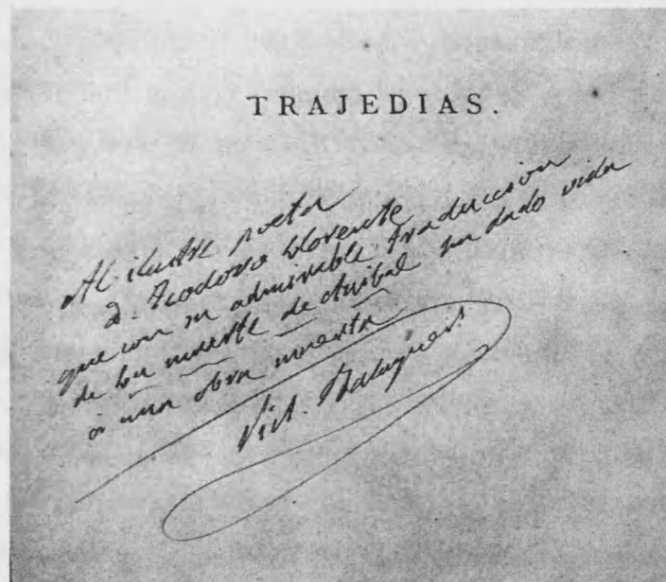
La carta d'adhesió de Llorente, Querol i Ferrer i Bigné ha sigut transcrita per: MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions documentals sobre les relacions occitano-valencianes durant la Renaixença», *Caplletra*, 9, Barcelona, 1990, p. 200. En parlar de Mistral tomarem sobre ella.

¹²⁸⁰ «Revista bibliográfica. *Tragedias*, por D. Víctor Balaguer. Barcelona, 1876», *Las Provincias* (23-IX-1876).

¹²⁸¹ «Literatura catalana. *Tragedias*, por Víctor Balaguer», *Las Provincias* (21-X-1876).

¹²⁸² Carta 28: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 33.

traduint —en col·laboració amb Pere Maria Barrera— la tragèdia «La muerte de Aníbal»¹²⁸³.

A la segona carta, cinc anys posterior, datada també a Madrid el 13 de febrer de 1881, Balaguer responia a la felicitació —que no ens ha pervingut— que el valencià li havia dirigit pel canvi polític produït al govern central, i que havia retornat el poder al partit liberal. Com sabem, Llorente, conservador moderat, feia temps que estava en desacord amb la política que, des del govern, impulsava Cánovas del Castillo, i per això publicà un article que ajudà a precipitar la seua caiguda¹²⁸⁴. L'escrit llorentí, juntament amb uns comentaris del *Diario de Barcelona*, fou aprofitat per Balaguer, aleshores diputat a Corts, per a referir-se des de la tribuna d'oradors a la debilitat del govern. I és en aquest context que cal entendre el comentari que feia a Llorente per carta: «Le

¹²⁸³ Vegeu: «Bibliografía. *Tragedias* de Víctor Balaguer, con la traducción en verso castellano», *Las Provincias* (9-VI-1878); i MIGUEL Y BADÍA, F., «*Tragedias*, por D. Víctor Balaguer (Del *Diario de Barcelona*)», *Las Provincias* (21-XI-1878).

El volum de *Tragedias* (1878) conservat a l'Arxiu biblioteca Llorente està dedicat per Víctor Balaguer «Al ilustre poeta D. Teodoro Llorente, que con su admirable traducción de La muerte de Anibal ha dado vida a una obra muerta».

¹²⁸⁴ «¿Cuándo debe dejar el poder el partido liberal-conservador?», *Las Provincias* (4-I-1881). Reproduït a *Escritos políticos...*, p. 305-311.

*debo a Vd. un cariño sin límites, y mi partido, casi el poder, porque mella, y grande, hizo el artículo tan patriótico que Vd. publicó, aconsejando el cambio de política»*¹²⁸⁵.

La següent epístola —cinc mesos posterior, del 31 de juliol de 1881— tornava a ser de Llorente i venia motivada per la mort de Manuela Carbonell, esposa de Balaguer. Al respecte, quatre dies abans *Las Provincias* ja havia publicat uns «Versos de Balaguer» datats a la Masia de Solicrup el 16 de juliol i encapçalats amb el següent comentari: «*Atormentado el eminente poeta D. Víctor Balaguer por el dolor de la pérdida de su esposa, ha escrito los siguientes versos, que revelan el estado de su alma*»¹²⁸⁶. Era una manera ben encomiàstica d'acompanyar-lo en el sentiment, i de comunicar la notícia als lectors valencians. Per carta, Llorente se solidaritzava novament amb ell i li recordava que «*muchos le hemos acompañado aquí en el sentimiento por la gran pérdida que ha sufrido; muchos deseáramos poder servirle de algo en tan tristes circunstancias*»¹²⁸⁷. A més, rememorava els Jocs Florals de l'any anterior, en què «*le teníamos entre nosotros y gozábamos de su afectuosa amistad*»¹²⁸⁸, i li recordava que aquest any Lo Rat Penat havia comptat amb la presència de mossén Verdguer.

Durant els mesos d'abril i maig de 1882 Llorente tornà a escriure a Balaguer en dues ocasions. La primera per a donar-li l'enhorabona per la seua elecció com a membre de l'Acadèmia Espanyola: «*Aunque le felicito públicamente en Las Provincias, no quiero dejar de enviarte, particular y privadamente, este apretón de mano*».¹²⁸⁹ La felicitació pública hi havia aparegut en portada el dia 8 d'abril de 1882, i literalment deia:

«Hemos de enviar un cariñoso pláceme al distinguido escritor catalán, nuestro buen amigo D. Víctor Balaguer, a quien le abre las puertas la Academia de la lengua española, como ya se las había abierto la de la historia. Y le enviamos este

¹²⁸⁵ Carta 72: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 68.

¹²⁸⁶ «Versos de Balaguer», *Las Provincias* (27-VII-1881).

¹²⁸⁷ Carta 924: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 115.

¹²⁸⁸ *Ibidem*.

¹²⁸⁹ Carta 925: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 116.

pláceme, no solamente por la buena amistad que le profesamos, sino porque en su ingreso en la Academia vemos un nuevo triunfo del renacimiento de las literaturas provinciales, de que ha sido el Sr. Balaguer uno de los más ardientes promovedores y continúa siendo defensor entusiasta. Trovador de Montserrat, ¡avant! ¡amunt!»¹²⁹⁰.

A més, a la carta Llorente també agraiïa les gestions que Balaguer havia fet pels expedients de «*mis dos recomendados*»¹²⁹¹: el catedràtic de Belles Arts Josep Fernández Olmos i l'opositor Blai Valero, que arribà a catedràtic de Geografia i Història de l'Institut de Tarragona.

A la segona epístola, datada l'11 de maig de 1882, Llorente li comentava: «*No ha podido esta vez lograr Valero lo que deseaba, pero confía en el apoyo de V. para presentarse a las oposiciones de la Cátedra de Barcelona*»¹²⁹². Fins i tot li insinuava un parell de noms de valencians «*competentes*» que podrien formar part del tribunal. Veiem que, aleshores com ara, el joc d'influències i recomanacions estava a l'orde del dia. Finalment, també li comunicava que l'excursió cap a Poblet i Santes Creus s'iniciaria el dia 17 a Tarragona¹²⁹³. Tanmateix, ja imaginava que les seues moltes obligacions polítiques no li permetrien la llicència de dedicar tres o quatre dies a l'excursionisme patriòtic. Com sabem, finalment Balaguer no pogué assistir-hi, però envià una carta-adhesió que fou llegida per Llorente a Santes Creus.

A finals de febrer i principis de març de 1883, amb menys d'una setmana d'interval, Llorente tornà a escriure dues cartes a Balaguer. A la primera, datada el 26 de febrer, el felicitava pel seu discurs d'entrada a l'Acadèmia de la Llengua i, significativament, pel «*gran triunfo conseguido para nuestra causa*»¹²⁹⁴. Per a la causa del regionalisme, evidentment: «*Es V. —lo he dicho otras veces y lo volveré a decir ahora en el periódico— quien ha vencido la resistencia de Madrid a nuestra literatura catalana y valenciana*»¹²⁹⁵. Que era un mèrit que Llorente li reconegué públicament en diferents ocasions.

¹²⁹⁰ *Las Provincias* (8-IV-1882).

¹²⁹¹ Carta 925: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 116.

¹²⁹² Carta 926: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 116-117.

¹²⁹³ *Ibidem*, p. 117.

¹²⁹⁴ Carta 927: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 117.

¹²⁹⁵ *Ibidem*.

Així mateix, també li comunicava que li havia remés un exemplar de la seua traducció del *Faust*, i li agràia les paraules d'afecte i de condol que Balaguer li havia expressat (segurament a través d'una epístola que no ens ha pervingut) a propòsit de la mort de son pare.

En l'interval que va des del 26 de febrer al 3 de març de 1883 Llorente degué rebre una carta de Balaguer que també roman extraviada. Ja que el 3 de març el director de *Las Provincias* li escrivia dient-li: «*Bien se declara el cariño que V. me profesa en el efecto que le ha causado mi traducción del Fausto (...). Me dice V. que piensa escribir algo sobre mi Fausto. ¡Esto sería miel sobre hojuelas!*»¹²⁹⁶, ressenya que no sé si arribà a produir-se. L'epístola de Llorente finalitzava de la següent manera: «*En el Rat-Penat se ha leído con mucho gusto la carta de V. Se le dirigirá una extensa comunicación de plácemes y de gratitud por lo mucho que ha hecho y está haciendo en pro del renacimiento lemosín*»¹²⁹⁷.

El 9 de novembre de 1884 Balaguer adreçà a Llorente una llarga missiva en què li agràia l'article que el valencià havia publicat a propòsit la inauguració de la Biblioteca-Museu de Vilanova i la Geltrú: «*De cuantos artículos he leído sobre la Biblioteca, ninguno como el de V., y es porque, aunque sólo la vió de pasada y a la carrera, supo comprender todo su alcance y hacerse cargo de la idea*»¹²⁹⁸. I és que només unes setmanes abans Llorente havia assistit a la inauguració de la Biblioteca-Museu de Balaguer, que havia tingut lloc el 26 d'octubre, com bé recordaria quatre anys més tard en un altre article novament dedicat a la Biblioteca¹²⁹⁹. Cosa que posa de manifest l'interès que el valencià dedicà a un dels projectes més complexos i ambiciosos de Balaguer. L'article, però, a què el català es referia en la seua carta es titulava «Biblioteca-Museo Balaguer en Villanueva i Geltrú», i aparegué a *Las*

¹²⁹⁶ Carta 928: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 118.

¹²⁹⁷ *Ibidem*.

¹²⁹⁸ Carta 150: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 133.

¹²⁹⁹ «*Tuve la fortuna de asistir a su inauguración en octubre de 1884*». VALENTINO, «La Biblioteca-Museo Balaguer en Villanueva y Geltrú», *Las Provincias* (15-VIII-1888).

Provincias el 29 d'octubre de 1884; entre altres moltes coses, Llorente hi lloava la generositat i l'altruisme que Balaguer havia demostrat amb aquella iniciativa:

«Sorprendente es, y en España desusado, lo que acaba de hacer el Sr. Balaguer; pero menos sorprendente en él que en otro, porque los que le conocíamos bien le hemos juzgado siempre abonadísimo para corazonadas de ese calibre. El ilustre hijo de Villanueva y Geltrú es, por su enérgica iniciativa, por su laboriosidad incansable, por su tenaz firmeza, digno representante de Cataluña, y reúne a estas cualidades, características del antiguo Principado, otras que no son tan comunes en él, un espíritu abierto, impresionable, entusiasta; una aptitud general, flexible, comprensiva; un fuego juvenil que arde como en los años primaverales, bajo las canas que blanquean su cabeza: así se explica el prestigio que ha ejercido siempre sobre sus compatriotas, y que le ha llevado a ser el jefe de pelea del renacimiento catalán, como le hemos llamado otras veces. (...)

Desprendiéndose de la modesta fortuna heredada de sus padres, y del capital, también modesto, que el hombre de letras puede reunir en España, limitándose a vivir con la cesantía de ministro, ha gastado cerca de un millón de reales en construir un sólido y artístico monumento destinado a Biblioteca y Museo; y no queriendo que aguardasen su muerte los que pueden aprender algo en ese Museo y esa Biblioteca, ha hecho el sacrificio, no menos meritorio, de entregar en vida todos sus libros, sus objetos de arte, sus antigüedades, sus tesoros literarios y artísticos, adquiridos laboriosamente en largos años de estudios y trabajos, para que los disfruten sus queridos compatriotas. Ese es un rasgo de carácter que pinta a Balaguer: poeta y patriota siempre, es decir, desprendido y generoso»¹³⁰⁰.

En aquest sentit, cal dir que en aquella mateixa carta Balaguer també buscava col·laboradors: *«Amigo mío, es preciso que V. me ayude»¹³⁰¹*. Necessitava algú que li proporcionara material

«relativo a la literatura valenciana. La Biblioteca-Museo de Villanueva no será nada, si no es una especie de archivo central de nuestra antigua Corona de Aragón, por lo que respecta a las letras. Quisiera reunir allí todos cuantos libros, documentos, manuscritos, etc., pudieran encontrarse para escribir con el tiempo la

¹³⁰⁰ «Biblioteca-Museo Balaguer en Villanueva y Geltrú», *Las Provincias* (29-X-1884).

¹³⁰¹ Carta 150: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 133.

*historia de las letras, especialmente en Valencia, Mallorca y Cataluña. En esto V. puede ayudarme, como me ayuda noblemente Jerónimo Roselló desde Mallorca»*¹³⁰².

En un primer moment, el català no obtingué resposta de Llorente, cosa que li fèu creure que la carta no li havia arribat, tal com li explicava en una nova missiva datada a Madrid el 19 de juny de 1885. També li comunicava que li havia fet enviament dels seus llibres *Discursos académicos* i *Las Ruinas de Poblet*, «*cuyo envío se ha cruzado con el Llibret de Versos de V. que recibí ayer*»¹³⁰³. A propòsit d'aquest aplec de versos valencians Balaguer afirmava: «*Es V. un gran poeta, y una de las más perfectas organizaciones de nuestros tiempos. Con calma y vida, con admiración y entusiasmo, le saludo, y le felicito, y le abrazo de todo corazón*»¹³⁰⁴. Així mateix, també li comunicava que l'havia proposat «*para académico correspondiente, y está V. para entrar en una de las primeras vacantes*»¹³⁰⁵.

La resposta de Llorente, aquesta vegada sí, es produí dies després. A banda de confirmar-li que havia rebut els seus llibres, li parlava de les circumstàncies tan crítiques que de mesos enrere s'estaven vivint a València a conseqüència de l'epidèmia del còlera, que entre altres coses havia obligat a suspendre l'edició dels Jocs Florals de 1884. També li comentava que el llibre sobre Poblet li havia fet recordar l'entranyable excursió de 1882, i que la carta anterior a què Balaguer feia referència no li havia arribat: «*Sabe V. que estoy siempre a sus órdenes*»¹³⁰⁶. De fet, Llorente finalitzava la seua epístola preguntant-li: «*¿A quién me he de dirigir para enviar el Llibret a la "Biblioteca*

¹³⁰² *Ibidem.*

¹³⁰³ Carta 164: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 148.

A l'Arxiu biblioteca Llorente existeix un exemplar de *Las ruinas de Poblet* (1885) signat a Madrid el 15 de juny de 1885 i dedicat «*A Teodoro Llorente, el ilustre poeta valenciano, el literato eminente y el traductor modelo. Su admirador y amigo Víctor Balaguer*».

¹³⁰⁴ Carta 164: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 148.

¹³⁰⁵ *Ibidem.*

¹³⁰⁶ Carta 929: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 119.

Balaguer y preguntartes si tienen una gran porción de libros, publicados por mí o por mis amigos de aquí, para remitir los que falten?»¹³⁰⁷.

L'atzar és molt capriciós i ha determinat que entre octubre de 1885 i setembre de 1887 l'*Epistolari Llorente* ens haja recuperat cinc cartes de Balaguer per cap de Llorente; i entre juliol de 1888 i gener de 1899 al contrari, catorze de Llorente per cap de Balaguer. Quan és més que evident que en tots dos períodes hagué d'existir un diàleg epistolar, tan descompensat com vulguem, però a dues bandes.

D'aquesta manera, el 8 d'octubre de 1885 Balaguer escrivia a Llorente per a agrair-li «*una prueba más de su interés y aprecio*»¹³⁰⁸. Es referia a l'article —anònim, però, per determinades referències, indubtablement escrit per Llorente— aparegut a *Las Provincias* sobre el volum *Las Ruinas de Poblet*. Un escrit en què el valencià es referia a Balaguer com l'escriptor més laboriós i incansable que coneixia, i al seu llibre com una obra farcida d'història, descripció i fantasia: «*No es el trabajo de un arqueólogo; no es una guía minuciosa y erudita del célebre monumento; pero, a quien desee conocerlo, le servirá más que los prolijos relatos que sobre él se han publicado: puesto que le dará la fisonomía moral y el aspecto poético de aquellas pavorosas ruinas*»¹³⁰⁹.

A la carta Balaguer també li explicava que llegia amb plaer els seus versos valencians i les traduccions castellanes de Víctor Hugo, i que «*ya escribiré a V. cuando pueda sobre la Biblioteca, pues necesito de V.*»¹³¹⁰.

D'aquesta manera, el 30 d'abril de 1886 el català s'adreçava novament a Llorente per a comunicar-li l'elecció com a soci corresponent de l'Acadèmia de la Llengua: «*Ayer noche hubo la votación de V. en la Academia. Fué V. votado por unanimidad*»¹³¹¹.

¹³⁰⁷ *Ibidem*, p. 120.

¹³⁰⁸ Carta 164: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 157.

¹³⁰⁹ «Literatura. Víctor Balaguer. *Las Ruinas de Poblet* (de la Colección de escritores castellanos). Madrid, 1885», *Las Provincias* (4-X-1885).

¹³¹⁰ Carta 164: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 157.

¹³¹¹ Carta 190: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 176.

El 7 de maig d'aquell any, i en relació al mateix tema, Balaguer afirmava: «*Efectivamente yo he sido quien con el mayor gusto y después de haber hablado uno por uno con todos los Académicos, he propuesto a V. para socio correspondiente de la Española*»¹³¹². Evidentment, aquell comentari responia a un requeriment de Llorente que no ens ha pervingut. Balaguer afegia que havia hagut pugna entre els acadèmics perquè molts d'ells havien volgut signar la proposta, fins al punt que ni ell ni Menéndez Pelayo —que l'havien redactada— no havien pogut signar-la; ni tampoc Antoni Arnao, Francisco Silvela i el Comte de Casa València, que «*se ha picado por no poder firmar como deseaba*»¹³¹³.

En relació a aquest succés, existeixen tres cartes inèdites de les quals ara voldria destacar-ne dos. La primera és d'Emili Alcalà Galiano i València, més conegut com el Comte de Casa València, i fou signada a Madrid el 13 de maig i adreçada a Llorente; en ella li expressava:

«*Mucho gusto hubiera tenido, como ha dicho a V. el Sr. Balaguer, en firmar la propuesta para que sea V. correspondiente de la Academia Española, porque deseaba contribuir por tal manera a ese justo galardón de su mérito literario, del que son gallarda y reciente muestra la traducción del Fausto y de las poesías de Heine. Tendré que contentarme con votarla y crea V. que pocos la aprobarán con tanto placer como su atento servidor q.b.s.m.*»¹³¹⁴.

I la tercera, datada a Madrid el 4 de juny, del també acadèmic Manuel Tamayo Baus, qui li comentava: «*En Balaguer, que es modelo de amigos, ha tenido V. su padrino más eficaz: cuantos no firmaron la propuesta, que, según precepto reglamentario, no podía llevar sino tres firmas —en verso y todo— se quedaron... nos quedamos con las ganas de firmarla. A la junta en que obtuvo*

¹³¹² Carta 191: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 176.

¹³¹³ *Ibidem*, p. 177.

¹³¹⁴ Carta núm. 92. Arxiu biblioteca Llorente.

V. *veintidós votos asistieron estos veintidós señores*»,¹³¹⁵ i seguia el repertori dels vint-i-dos noms.

En 1887, i des del ministeri d'Ultramar, Balaguer envià dues noves epístoles a Llorente. La primera, amb data de l'1 d'agost, era una felicitació pel seu recent nomenament com a Mestre en Gai Saber, títol que el director de *Las Provincias* havia aconseguit als Jocs Florals de Lo Rat Penat amb la poesia «Les glòries de València»¹³¹⁶. I l'altra, del 16 de setembre, era un agraïment per la dedicatòria del llibre històric *Valencia. Sus monumentos y sus artes. Su naturaleza e historia*, tal com hem vist al principi del capítol¹³¹⁷.

Com sabem, la resta d'epístoles entre Llorente i Balaguer foren totes redactades per l'autor del *Llibret de versos*. A la primera, datada el 19 de juliol de 1888, l'informava de la publicació a *Las Provincias* d'aquell mateix dia d'una ressenya titulada «El Excmo. Sr. D. Víctor Balaguer en el Ministerio de Ultramar», en què Llorente es feia ressò de l'aparició d'«una interesante Memoria sobre su gestión en aquel ministerio»¹³¹⁸ que recollia el període —1886-1888— en què havia sigut ministre d'Ultramar¹³¹⁹. Les altres, les veurem a continuació.

6.6.1 La Flor Natural que no pogué arribar a ser

La següent carta, datada el dia de Sant Joan de 1890, era la resposta a una anterior epístola de Balaguer que, malauradament, tampoc no ens ha pervingut. «*Su carta*», afirmava Llorente, «*ha sido para mí vivísimo rayo de sol*»¹³²⁰, i li demanava que li enviara els versos que, hom ha de suposar, Balaguer li havia comunicat que tenia enllestits. Cal pensar que les poesies en

¹³¹⁵ Carta núm. 94. Arxiu Biblioteca Llorente. He tingut accés a aquestes cartes gràcies a l'amabilitat de Joan Teodor Corbín Llorente.

¹³¹⁶ Carta 222: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 204.

¹³¹⁷ Carta 224: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 204.

¹³¹⁸ «El Excmo. Sr. D. Víctor Balaguer en el Ministerio de Ultramar», *Las Provincias* (19-VII-1888).

¹³¹⁹ Carta 930: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 120. Balaguer havia deixat el ministeri el 12 de juny d'aquell any.

Balaguer dedicà un exemplar d'*En el ministerio de Ultramar* (1888) «*A su queridísimo amigo y compañero el eximio e ilustre poeta D. Teodoro Llorente. Su admirador y amigo*». Arxiu biblioteca Llorente

¹³²⁰ Carta 931: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 120.

qüestió eren una part de les que posteriorment conformarien el volum *La cançó del romiatge de mon ànima*. I Llorente, que per aquella època feia i desfeia al si de Lo Rat Penat amb una certa comoditat, es comprometia a què li foren premiades en els Jocs Florals, sempre i quan l'epidèmia de còlera que novament afectava València ho permetera: «Yo me encargo de presentar los versos en momento oportuno, y tendrá V. la flor natural (una rosa de los jardines valencianos) y elegirá reina de la fiesta, con aplauso de todos, y en especial del Rat-Penat, que anda algo alicaído»¹³²¹.

Tres dies després, i en una nova missiva, qualificava com a «precioso poemito»¹³²² els versos balaguerians i tornava a assegurar-li el més cobejat dels premis jocfloralistes: «Para V. la flor natural y la elección de Reina de la Fiesta. Vaya pensando quién habrá de ser. El cólera cede y creo que nos permitirá hacer las fiestas»¹³²³. Quina papereta per a Lluís Cebrian, Eduard Escalante i Francesc Peris Mencheta, entre altres, que havien de formar part del consistori de mantenidors! Però el còlera no va remetre i, finalment, fou impossible convocar els Jocs Florals.

El 22 de juliol de 1890 Llorente escrivia novament a Balaguer comunicant-li-ho, i afegia: «Le ruego me diga lo que debo hacer de su hermoso Romiatge»¹³²⁴. El termini de presentació al certamen s'havia prorrogat indefinidament, i el director de *Las Provincias* volia saber si Balaguer l'autoritzava a conservar l'obra, «y cuando se determine la época de la celebración de los Juegos Florales, avisaré a V. para que me diga si debo presentarla o no, según convenga a V. la venida a Valencia en aquella estación»¹³²⁵.

El 25 de novembre de 1890 ja estava més o menys clar que aquell any no hi hauria certamen literari, i per això Llorente li demanava: «No se hicieron los "Jochs Florals" y no es probable que se hagan hasta el verano próximo.

¹³²¹ *Ibidem*, p. 121.

¹³²² Carta 932: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 121.

¹³²³ *Ibidem*.

¹³²⁴ Carta 933: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 121.

¹³²⁵ *Ibidem*.

¿Qué hacemos de su Romiatge?»¹³²⁶. També li preguntava si, en cas que no volguera esperar i desitjara publicar-lo, l'autoritzava per a incloure'l al volum anual de l'*Almanaque «Las Provincias»* que en aquell moment devia estar preparant. Balaguer, però, tenia uns altres plans per a aquells versos: aparegueren publicats en format llibre a principis de 1891 i estaven, com sabem, dedicats a Llorente.

Content i satisfet pel detall que el seu amic i company català havia tingut amb ell, el director de *Las Provincias* se'n féu ressò d'aquella edició a través de dues ressenyes¹³²⁷, a la segona de les quals decidí explicar la història que l'havia unit durant els darrers mesos a *La cançó del romiatge de mon ànima*. I ho féu en els següents termes, que considere de tot punt interessants:

«En el pasado mes de junio el director de Las Provincias recibió el manuscrito, acompañado de una carta afectuosísima. El Sr. Balaguer, que estaba en el grato retiro de su casita de Santa Teresa (en la Biblioteca Museo de Villanueva y Geltrú) decía a su buen amigo de Valencia que en esta ciudad había ganado su primer premio de poesía, hacía largos años, y que aspiraba a conquistar en ella el último. El poema que con este objeto había compuesto, destinábalo a los Juegos Florals del Rat-Penat.

Figúrense nuestros lectores cuál sería el regocijo de nuestro Director al recibir tan grata nueva: entusiasmábale la esperanza de ver al insigne poeta catalán recibiendo la Flor natural de manos de la hermosísima reina en nuestra brillante fiesta de la poesía lemosina, entre los ruidosos aplausos del público valenciano. Por desgracia, esa grata ilusión se desvaneció: los Juegos Florales no se celebraron por causa del maldito cólera, y el Sr. Balaguer, defraudado en su generoso propósito, ha querido, sin embargo, espresar su amor a Valencia, al dar a la estampa aquella obra, poniendo a su frente esta dedicatoria, que profundamente agradecemos»¹³²⁸.

¹³²⁶ Carta 934: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 122.

¹³²⁷ Les ressenyes en qüestió són: «Noevo (sic) poema de Víctor Balaguer», *Las Provincias* (27-I-1891); i VALENTINO, «Literatura. Víctor Balaguer. *Lo Romiatje del ànima*», *Las Provincias* (22-II-1891).

¹³²⁸ VALENTINO, «Literatura. Víctor Balaguer. *Lo Romiatje del ànima*», *Las Provincias* (22-II-1891).

Amb el pas dels anys, *La cançó del romiatge de mon ànima* conegué quatre edicions i fou traduïda a huit idiomes diferents. La darrera d'aquestes, de 1897, anava acompanyada d'una versió castellana i s'encapçalava d'una carta de Balaguer dirigida a Llorente i datada a Madrid el 28 de febrer d'aquell any. L'autor, que rememorava els orígens del poemari, finalitzava la seua lletra amb les següents paraules:

*«Pudo, un día, el original de este poema abrirse paso y seguir su camino, pero fue gracias a ti, noble señor del Gay Consistorio de Valencia, que fuiste su heraldo. Acepta bondadoso esta nueva edición, como aceptaste hace algunos años la primera, y nazca ella a la luz y a la vida, si las merece, bajo el amparo y con la autoridad de tu nombre ilustre»*¹³²⁹.

6.6.2 Entre la política i la literatura

La resta de cartes que s'enviaren pertanyen al període de major activitat política de Llorente, 1891-1899, anys en què fou diputat a Corts i senador. Així, en una missiva escrita en 1892 —sense data concreta, però segurament de principis d'any—, Llorente, que s'identificava com a diputat a Corts per Sueca, saludava Balaguer i li adjuntava un exemplar de l'*Almanaque*, que li enviava «*por la benevolencia con que acoge V. todas mis cosas*»¹³³⁰.

El 18 de febrer de 1892 el diputat per Sueca també li adreçava una nota per a comunicar-li que no podria esmorzar amb ell, tal com havien quedat amb anterioritat¹³³¹.

El 21 d'octubre, una altra per a confirmar-li que havia rebut el llibre sobre *Cristóbal Colón*, i que n'havia publicat una xicoteta ressenya a *Las Provincias*¹³³². També li deia que en dos o tres dies estaria de camí cap a

¹³²⁹ B[ALAGUER], V., *La cançó del romiatge de mon ànima*, Barcelona, 1897, p. 10-11.

¹³³⁰ Carta 935: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 122.

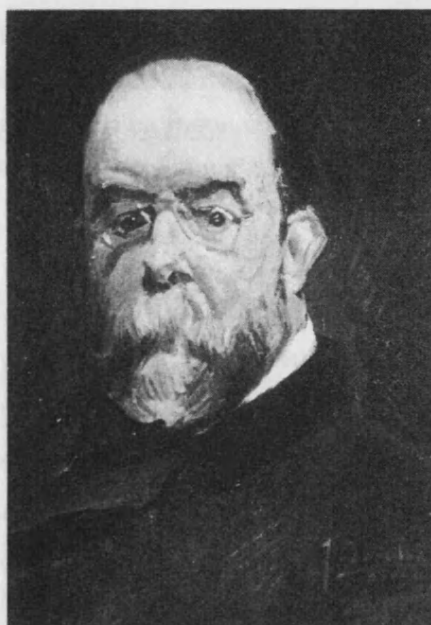
¹³³¹ Carta 936: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 123.

¹³³² Carta 937: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 123.

La carta deia: «*He recibido y leído ya su hermoso libro. Algo conocía de él: la Conferencia del Ateneo. En Las Provincias he puesto cuatro palabras de esta publicación*». Paraules que, tanmateix, no he sigut capaç de trobar a la col·lecció del diari de Llorente.

Madrid on, sens dubte, es trobarien. Altrament, no s'entén l'afirmació: «*Desde luego, me convido a su sabrosa "escudella"*»¹³³³.

El 7 de juny de 1893 l'autor del *Llibret de versos* li confirmava la recepció de «*su carta*», que no ens ha pervingut. I tornava a comunicar-li que, en quatre o cinc dies, seria novament a Madrid, i que «*mucho me alegraría de encontrar aún a V. en esa*»¹³³⁴.

En la següent epístola, datada a Madrid el 5 d'abril de 1896, li deia que havia de tornar-se'n a València sense poder acomiadar-se'n. Ja que «*cuando me vi libre de los asuntos que me trajeron, me atrapó Sorolla para pintar un retrato mío, que tiene empeño en llevar a la Exposición, y me ha tenido ocupado cuatro días*»¹³³⁵. La pressa de Llorente per tornar a casa estava més que justificada: dos dies després s'acomplia el primer aniversari de la mort de la seua filla Irene, i volia passar-lo en família.

¹³³³ Carta 937: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 123.

¹³³⁴ Carta 938: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 124.

¹³³⁵ Carta 939: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 124.

El motiu de la carta que li escrivia el 7 de setembre de 1897 era el d'agrair-li l'enviament de la nova edició luxosa de *La cançó del romiatge de mon ànima*, amb versió castellana, que segons Llorente era «preciosa, interessantíssima»¹³³⁶. En veritat degué agradar-li, sobretot si tenim en compte que figurava al front el seu nom; perquè només quatre dies després publicà una nova i lloable ressenya dedicada al llibre que, en realitat, era com un homenatge a l'autor¹³³⁷. També li comentava que li havia enviat, a Vilanova, el discurs de Silvela en els Jocs Florals de Lo Rat Penat, «que me pidió»¹³³⁸.

La carta de Llorente corresponent al 24 de maig de 1898 responia, també, a una anterior de Balaguer. El 16 d'abril el valencià havia sigut triat senador i, segurament, li calia fer una declaració de béns. Amb tal propòsit, degué demanar opinió a Balaguer, ja que un mes després li agraiïa la «nueva prueba de su buenísima amistad», i li comunicava que «en vista de lo que V. me dice, he pedido certificaciones del amillaramiento de los pueblos donde tengo propiedades. Creo que si no llega la renta consignada en dichos amillaramientos a 20.000 pesetas, faltará poco, pues la efectiva es bastante más»¹³³⁹.

A la missiva del 4 de setembre de 1898, i davant una proposta de Balaguer —«accediendo a las amabilísimas instancias de V.»— que, després de tancades les Corts li havia comentat la possibilitat d'ingressar al Senat, Llorente, que tenia 62 anys, manifestava el cansament que li comportava la política activa: «Mis propósitos son renunciar a la vida parlamentaria; pero, si puedo tomar posesión de la senaduría, no estará de sobra»¹³⁴⁰.

La darrera de les cartes que ens ha pervingut està datada a València el 2 de gener de 1899. A banda d'interessar-se per la salut de Balaguer i d'enviar-li una cordial salutació, Llorente reprenia el tema del Senat, que potser encara tenien pedent: «Si a caso se abren otra vez las Cortes, enviaré a V. los

¹³³⁶ Carta 940: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 124.

¹³³⁷ VALENTINO, «De re literaria», *Las Provincias* (12-IX-1897).

¹³³⁸ Carta 940: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 124.

¹³³⁹ Carta 941: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 125.

¹³⁴⁰ Carta 942: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 125.

*documentos que faltan para mi admisión en el Senado, aunque no tengo deseo alguno de figurar en el Parlamento»*¹³⁴¹. Encara que ja havia sigut senador electe per la província de València en 16 d'abril de 1898, aquesta vegada no arribà a prendre possessió del càrrec.

6.7 *Las Provincias* i Balaguer

La primera i més interessant notícia que, dedicada exclusivament a Balaguer, he trobat a la col·lecció de *Las Provincias* és del 19 d'agost de 1868, moment en què Llorente reproduí, íntegrament i en portada, el pròleg que l'escriptor català havia redactat per a encapçalar el llibre de versos *Flors del Túria*, de Jacint Labaila¹³⁴². A partir d'aquell moment, el nom de Balaguer, que ja havia sonat a les pàgines del diari a propòsit d'esdeveniments literaris com ara els Jocs Florals de Barcelona de 1868, aparegué en múltiples i repetides ocasions, especialment —i com ja hem vist— amb motiu de les seues visites a València, de la publicació dels seus llibres, discursos i poemaris, d'alguna que altra controvèrsia terminològica i, finalment, de la seua defunció, esdevinguda a Madrid en 1901.

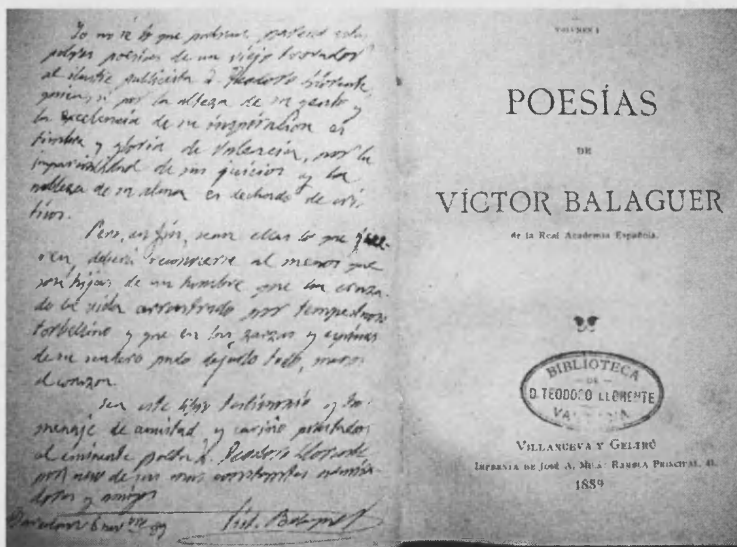
Aquella gran atenció mediàtica era el reflex, no n'hi ha dubte, de l'estima i l'admiració que com a persona, com a literat, polític, ideòleg i impulsor de la Renaixença, Llorente li professava: dels enormes paral·lelismes i punts de contacte i de confluència que, salvant unes poques distàncies, es produïren entre la biografia de tots dos escriptors. Divulgar la seua obra i pensament entre els lectors de *Las Provincias* fou una de les maneres que tingué Llorente de demostrar el seu agraïment amb determinats personatges del món de les lletres i de la cultura. I Balaguer n'és una de les proves més eloqüents.

¹³⁴¹ Carta 943: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 126.

¹³⁴² «Literatura lemosina. *Flors del Turia*, versos de D. Jacinto Labaila», *Las Provincias* (19-VIII-1868). El pròleg anava precedit de la següent nota: «*El libro de versos valencianos que anunciamos iba a publicar en Barcelona el conocido poeta señor Labaila, se ha puesto ya a la venta en aquella ciudad. Aún no ha llegado a nuestras manos, y por esta razón nos limitamos a copiar el prólogo con que encabeza este volumen D. Víctor Balaguer, y que vemos inserto en La Montaña de Montserrat*».

6.7.1 Llorente, divulgador de l'obra balagueriana

Volent-ho o sense voler-ho, Llorente i *Las Provincias* esdevingueren, amb els anys, els majors publicistes i divulgadors de l'obra balagueriana al País Valencià. I això mateix passà amb mossén Verdaguer i les seues obres, com després tindrem ocasió de comprovar; cosa que demostra que Llorente i el seu diari foren el major canal de connexió entre la Renaixença catalana i la valenciana.

La primera de les obres de Balaguer que, des de les pàgines de *Las Provincias*, Llorente donà a conèixer als lectors valencians —la primera que jo he sigut capaç de trobar— és el volum *Poesías*, del qual es féu ressò a través d'un article de Miquel i Badia reproduït del *Diario de Barcelona*, en què s'afirmava que la qualitat principal de les poesies de Balaguer era que «Cataluña está presente siempre en ellas»¹³⁴³.

¹³⁴³ MIQUEL Y BADIA, F., «Poesías de D. Víctor Balaguer (Del *Diario de Barcelona*)», *Las Provincias* (16-IX-1874).

El volum de *Poesías* corresponent a l'edició de 1889 que es conserva a l'Arxiu biblioteca Llorente porta una extensa dedicatòria autògrafa de Balaguer, datada el 6 de novembre de 1889 a Barcelona. Diu així: «Yo no sé lo que podrían parecer estas pobres poesías de un viejo trovador al ilustre publicista D. Teodoro Llorente, quien, si por la alteza de su genio y la excelencia de su inspiración es timbre y gloria de Valencia, por la imparcialidad de sus juicios y la nobleza de su alma es dechado de críticos.

Llorente, però, no només admirava Balaguer com a literat, sinó també com a polític i ideòleg, com a líder social. I, en aquest sentit, cal destacar la gran atenció que dedicà a comentar el discurs que el català pronuncià en ingressar, en 1875, a l'Acadèmia de la Història. En el transcurs d'un llarg article el director de *Las Provincias* atribuïa al discurs de Balaguer la capacitat d'haver sigut capaç de desfer els recels i el desdeny amb què la nova literatura renaixent era mirada «en los círculos literarios y políticos de Madrid», en què «temiose al principio que este cultivo de una lengua distinta del idioma nacional, indicase propósitos separatistas»¹³⁴⁴. Les famoses suspicàcies polítiques amb què hom es troba constantment quan estudia la Renaixença valenciana. Doncs bé,

«protesta contra esta indiferencia, reivindicación de los títulos que corresponden a las letras lemosinas en las glorias nacionales, presentación de su hija, la poesía catalana, en los elevados círculos de la literatura oficial, es el notable discurso leído por D. Víctor Balaguer en su recepción como académico de la Historia, discurso que reproducen y comentan los periódicos más importantes de Madrid»¹³⁴⁵.

Així mateix, i com hem vist en parlar de la seua relació epistolar, en setembre i octubre de 1876 Llorente ressenyà l'aparició de les *Tragedias*, en versió bilingüe, de Balaguer. Primer, mitjançant una nota en què afirmava que el català havia tingut la feliç iniciativa d'introduir un nou gènere literari —la tragèdia— en la «restaurada literatura lemosina», i que «los elogios que esta obra ha merecido, no sólo de la prensa catalana, sino también de la de Madrid, que hasta ahora mostrábase algo desdeñosa con las letras lemosinas, prueba

Pero, en fin, sean ellas lo que fueren, deberá reconocerse al menos que son hijas de un hombre que ha cruzado la vida arrastrado por tempestuoso torbellino y que en las zarzas y espinas de su sendero pudo dejarlo todo, menos el corazón.

Sea este libro testimonio y homenaje de amistad y cariño prestados al eminente poeta D. Teodoro Llorente por uno de sus más constantes admiradores y amigos. Barcelona 6 novbre 89».

¹³⁴⁴ LL[ORENTE], T., «De la literatura catalana. Discurso de recepción de D. Víctor Balaguer en la Academia de la Historia», *Las Provincias* (27-X-1875).

¹³⁴⁵ *Ibidem*.

su importancia»¹³⁴⁶. I, posteriorment, amb la publicació d'una llarga i detallada ressenya en què, entre altres coses, afirmava que l'aparició del llibre era «*una novedad muy grata para los que contribuimos al movimiento restaurador de las letras lemosinas*»¹³⁴⁷; i en què novament tornava a insistir en el fet que Balaguer, «el gefe de pelea de la nueva cruzada», havia tingut la fortuna de vèncer la indiferència amb què Madrid es mirava la literatura catalana i, per tant, valenciana.

Dos anys després, en juny de 1878, Llorente ressenyava la publicació de les *Tragedias «con la traducción en verso castellano»*¹³⁴⁸. I al cap de cinc mesos, en novembre, *Las Provincias* reproduí un article de Miquel i Badia en què es comentava l'aparició «de las tragedias catalanas de nuestro escelente amigo don Víctor Balaguer, y de las traducciones que las acompañan en la última edición publicada en Madrid»¹³⁴⁹. El fet que *Las Provincias* se'n fera ressò a través de dues ressenyes, una d'elles externa, estava més que justificat: entre els poetes que havien traduït al castellà les *Tragèdies* de Balaguer hi figurava, a més de Ventura Ruiz Aguilera, Gaspar Núñez de Arce i Jeroni Rosselló, el propi Llorente. Concretament, s'havia encarregat de traduir, juntament amb Pere Maria Barrera, la tragèdia «La muerte de Aníbal», «*modelo de versión literal sin quiebras para el verso y el lenguaje castellanos*»¹³⁵⁰, en paraules de Miquel i Badia.

Fidel a l'itinerari bibliogràfic de Balaguer, en febrer de 1879 aparegué a les pàgines de *Las Provincias* un comentari de l'obra *Historia de los trovadores*¹³⁵¹, de la qual en aquell moment s'havien publicat els dos primers volums. Sobre l'autor s'afirmava que «*es hoy un importante hombre político,*

¹³⁴⁶ «Revista bibliográfica. *Tragedias*, por D. Víctor Balaguer. Barcelona, 1876», *Las Provincias* (23-IX-1876).

¹³⁴⁷ «Literatura catalana. *Tragedias*, por Víctor Balaguer», *Las Provincias* (21-X-1876).

¹³⁴⁸ «Bibliografía. *Tragedias* de Víctor Balaguer, con la traducción en verso castellano», *Las Provincias* (9-VI-1878).

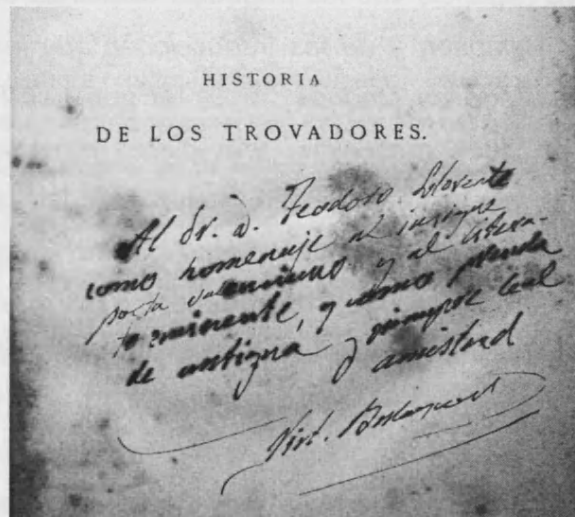
¹³⁴⁹ MIGUEL Y BADIA, F., «Traducciones del catalán. *Tragedias*, por D. Víctor Balaguer. Madrid: Fortanet, 1878», *Las Provincias* (21-XI-1878).

¹³⁵⁰ *Ibidem*.

¹³⁵¹ L'exemplar de la *Historia de los trovadores* (1878) conservat a l'Arxiu biblioteca Llorente està dedicat «Al Sr. D. Teodoro Llorente como homenaje al insigne poeta valenciano y al literato eminente, y como prenda de antigua y siempre leal amistad. Vict. Balaguer».

rodeado de las apremiantes atenciones de la vida pública, y a pesar de ello encuentra tiempo para recoger su espíritu, y acometer empresas literarias que exigen laboriosísimas investigaciones»¹³⁵². I sobre el treball que

«es la historia del movimiento intelectual europeo en los siglos XII y XIII; es también la historia de la cruzada que predicó y realizó la Iglesia contra los albigenses; es la historia de los últimos aquitanos durante la cruda guerra sostenida contra el extranjero; es la historia circunstanciada y precisa de los escritores que al tomar parte en aquel movimiento literario, la tomaron también en la lucha suprema que terminó con la caída de una dinastía, la esclavitud de un país y la pérdida de una civilización»¹³⁵³.

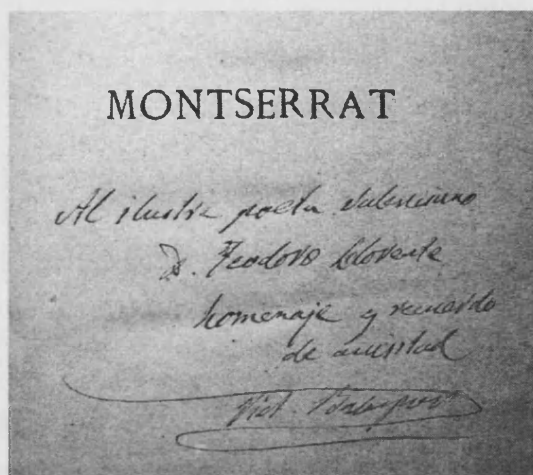

Durant els dies que durà la intensa visita que Balaguer realitzà a València en 1880, Llorente li publicà una nova ressenya literària, aquesta vegada sobre l'obra *Las esposallas de la Morta*, que, segons sembla, havia sigut representada al teatre Principal: «Y nos ha complacido el buen efecto que tiene en la representación, lo cual abre amplios horizontes al teatro catalán, y

¹³⁵² «Bibliografía. Historia política y literaria de los trovadores, por D. Víctor Balaguer. Madrid», *Las Provincias* (20-II-1879).

¹³⁵³ *Ibidem*.

por ende, valenciano»¹³⁵⁴. Tant la representació com la ressenya, que reproduïa diversos fragments de la tragèdia, degueren servir sens dubte per a aproximar el públic valencià a la producció de l'escriptor català que aquells dies visitava la Ciutat del Túria. De fet, sembla ser que Llobart traduï aquesta obra al castellà¹³⁵⁵; traducció que no degué arribar a veure la impremta.

En gener de 1881 *Las Provincias* ressenyà la nova edició de la col·lecció de llegendes i tradicions *Montserrat*, publicada per primer cop trenta anys enrere. En aquesta ocasió Balaguer, «dejando íntegra la obra de su juventud, la ilustra con notas y añade a ella otras producciones literarias que acerca de la poética Montaña posteriormente ha escrito. Hay además una descripción de las cuevas que en aquella se han descubierto»¹³⁵⁶. L'article afegia, a més, unes ben interessants reflexions per al lector valencià:

¹³⁵⁴ «Las esposallas de la morta. Tragedia escrita en catalán por D. Víctor Balaguer», *Las Provincias* (28-VII-1880).

¹³⁵⁵ Així es desprén d'una afirmació de Puig Torralva: «Ha traduit del català al castellà (...) y "Las esposallas de la morta", del primer mestre en gay saber del present segle, En Víctor Balaguer». PUIG TORRALVA, Joseph M., «En Constantí Llobart. Apunts biografichs», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1882*, València, 1881, p. 151.

¹³⁵⁶ «Bibliografía. *Montserrat*: por D. Victor Balaguer, Madrid», *Las Provincias* (6-I-1881).

L'exemplar de *Montserrat* (1880) conservat a l'Arxiu biblioteca Llorente està signat per Balaguer i dedicat: «Al ilustre poeta valenciano D. Teodoro Llorente, homenaje y recuerdo de amistad».

«Bien es sabido que la montaña de Montserrat representa para los catalanes, así el fervor religioso, la santa aspiración al cielo, como el noble cariño a las hazañas y grandezas históricas del país; y animado de ese espíritu el Sr. Balaguer comprendió y reasumió en su poético libro la belleza de los maravillosos relatos y tradiciones que, como notas de mística armonía, pueblan aquellas alturas, y revistiéndolas de formas halagüeñas a la imaginación y al sentimiento, las ofreció a la Moreneta de Montserrat, como el más valioso homenaje de sus inspiraciones de poeta»¹³⁵⁷.

En juliol d'aquell any, i com sabem, Llorente també reproduí els versos que Balaguer havia escrit amb motiu de la defunció de la seua muller¹³⁵⁸.

En octubre de 1885 el llibre publicat era *Las Ruinas de Poblet*, en què *«el Sr. Balaguer ha recogido las leyendas del monasterio, desde los prodigios atribuidos a su fundador, el santo ermitaño que le dió nombre; y sus recuerdos históricos más notables»¹³⁵⁹*; i que, segons l'anònim redactor de la ressenya, donaria als lectors *«la fisonomía moral y el aspecto poético de aquellas pavorosas ruinas»¹³⁶⁰*.

Al seu torn, en juliol de 1888 el diari de Llorente es feia ressò de l'aparició d'una «Memòria» sobre la gestió que Balaguer havia desenvolupat durant el temps que estigué al front del ministeri d'Ultramar. Segons el cronista, *«basta hojearla para reconocer, por lo menos, la laboriosidad y el celo del exministro fusionista. El índice de las resoluciones adoptadas por él en asuntos de interés general, convence de lo mucho que ha tenido que trabajar y de las materias tan distintas a que ha debido atender»¹³⁶¹*.

A principis de 1891 es féu, potser, més evident que mai l'amistat i l'afecte que Llorente i Balaguer es professaven. El Trobador de Montserrat publicà el poemari *La cançó del romiatge de mon ànima* i decidí dedicar-lo al valencià, que el rebé com una nova i suprema mostra d'estima, que és possible

¹³⁵⁷ *Ibidem.*

¹³⁵⁸ «Versos de Balaguer», *Las Provincias* (27-VII-1881).

¹³⁵⁹ «Literatura. Víctor Balaguer, *Las Ruinas de Poblet* (de la Colección de escritores castellanos). Madrid, 1885, *Las Provincias* (4-X-1885).

¹³⁶⁰ *Ibidem.*

¹³⁶¹ «El Excmo. Sr. D. Víctor Balaguer en el Ministerio de Ultramar», *Las Provincias* (19-VII-1888).

descobrir en la ressenya que li dedicà el 22 de febrer a *Las Provincias*, el mateix dia que Balaguer visitava per tercera vegada València¹³⁶².

Un mes abans, però, i a través d'una nota titulada «Nuevo poema de Víctor Balaguer»¹³⁶³, Llorente ja s'havia fet ressò de la lectura poètica celebrada a Barcelona, als salons de la Lliga de Catalunya, el 24 de gener de 1891, en què Balaguer havia donat a conèixer moltes de les seues composicions novel·les. Ara, però, al llarg d'una àmplia i meditada ressenya signada per Valentino, Llorente analitzava amb detall el poemari. Començava per qualificar l'autor com un «*forzado irredimible del ideal*», que havia estat

*«cuanto puede ser en la sociedad moderna el hombre de corazón brioso y vivaz talento: periodista, orador, literato, novelista, dramaturgo, historiador, conspirador, tribuno, diputado, ministro; pero siempre, en el abismo o en el pináculo, ha sido poeta; este es su carácter distintivo, su rasgo fisonómico; y esa será su gloria en el porvenir»*¹³⁶⁴.

A continuació explicava la història que, en els darrers mesos, l'havia unit a una obra que Balaguer havia destinat a la Flor Natural dels Jocs Florals de Lo Rat Penat de 1890, finalment suspesos. Aquella relació que s'establí entre el poemari i Llorente, i que ja hem repassat a través de la seua relació epistolar, justificava, a bastament, que el poeta català li l'haguera dedicat. Felix i content pel detall de l'amic, el valencià qualificava *La cançó del romiatge de mon ànima* com «*un viaje fantástico del espíritu del poeta, recordando los lugares que recorrió un día, cantando el Amor, la Fe y la Patria*»¹³⁶⁵.

El 12 de maig de 1892 *Las Provincias* donava cabuda a les seues columnes a una carta-ressenya d'Artur Lliberós dirigida a Joan Fastenrath, felicitant-lo «*por su traducción en verso alemán de la Trilogía de Víctor*

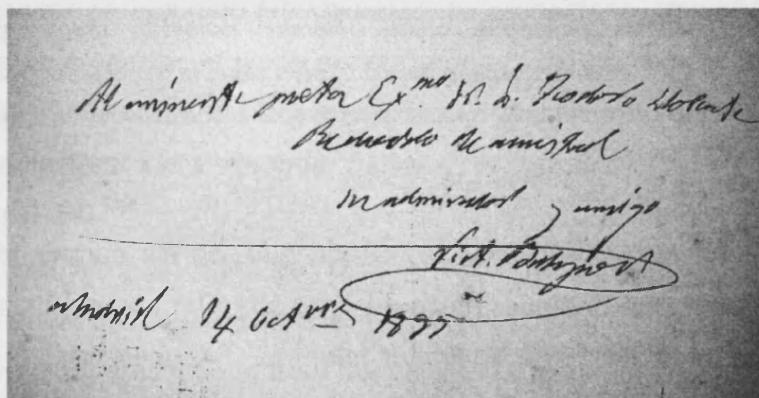
¹³⁶² VALENTINO, «Literatura. Víctor Balaguer. *Lo Romiatje del ànima*», *Las Provincias* (22-II-1891).

¹³⁶³ «Noevo (sic) poema de Víctor Balaguer», *Las Provincias* (27-I-1891).

¹³⁶⁴ VALENTINO, «Literatura. Víctor Balaguer. *Lo Romiatje del ànima*», *Las Provincias* (22-II-1891).

¹³⁶⁵ *Ibidem*.

Balaguer, titulada Los Pirineos»¹³⁶⁶, un fragment de la qual havia llegit Balaguer durant la seua estada a València en febrer de l'any anterior, quan encara era inèdita¹³⁶⁷. Dos mesos després, *Las Provincias* informava que «Los Pirineos, esa admirable trilogía de D. Víctor Balaguer, el fecundo vate catalán, el maestro de nuestros poetas, que aún halla medio para dedicar a nuestra región las galas de su ingenio, ha inspirado una obra musical de grandes alientos, que causará época en los anales artísticos de España»¹³⁶⁸; el text balaguerià havia sigut musicat pel mestre Pedrell, que, «conocedor de la música de nuestro país, ha sabido producir una ópera de carácter genuinamente regional, en armonía con la índole y el carácter de la obra de Balaguer»¹³⁶⁹.

Finalment, el 12 de setembre de 1897 les pàgines de *Las Provincias* allotjaven un nou article en què Valentino es feia ressò de l'estat de salut i la vitalitat de Balaguer; i també de diverses obres balaguerianes: *Los Juegos Florales y el regionalismo*, la traducció provençal de *Los Pirineos* i la quarta i luxosa edició de *La cançó del romiatge de mon ànima*. Llorente, que iniciava l'escrit amb una declaració íntima d'admiració, assegurava no conèixer,

¹³⁶⁶ LLIBERÓS, Arturo, «“Los Pirineos” de Balaguer en Alemania», *Las Provincias* (12-5-1892).

¹³⁶⁷ «Llegó entonces la parte más interesante de la velada. A instancias de sus amigos, el Sr. Balaguer reseñó su producción inédita, la trilogía dramática Los Pirineos, y dio lectura al último acto». «Banquete literario en honor de D. Víctor Balaguer», *Las Provincias* (25-II-1891).

¹³⁶⁸ G. LL., A., «Desde Barcelona», *Las Provincias* (23-VII-1892).

¹³⁶⁹ *Ibidem*.

«entre los escritores españoles, otro que, a sus años, conserve el entusiasmo tan vivo, la imaginación tan fresca, el corazón tan apasionado como Víctor Balaguer. Es una juventud eterna la de su alma. Cuando voy a Madrid, y le visito, y me recibe en sus brazos, siempre abiertos para sus amigos, y me habla con calor de lo que trabaja, y piensa, y proyecta, de las cosas de ayer, de las cosas de hoy y de las cosas de mañana, en el orden político algunas veces, pocas, en el orden literario las más, en el orden superior del amor a la patria, siempre, siéntome yo mismo rejuvenecido»¹³⁷⁰.

Era una gran expressió d'estima i d'afectivitat.

Respecte a *La cançó del romiatge de mon ànima*, Llorente tornava a recordar que havia sigut un llibre escrit per als Jocs Florals de València de 1890 que, a causa del còlera, no havien arribat a celebrar-se. La ressenya finalitzava amb la reproducció del poema «La cansó de las terras llemosinas» i la consignació que el poemari de Balaguer havia sigut traduït al castellà, al portugués, al provençal, a l'alemany, a l'italià, al suec i a l'hongarés.

D'altra banda, cal també esmentar les quatre poesies de Balaguer que, si més no, al llarg dels anys Llorente reproduí: una, «La dama del palau», a l'*Almanaque «Las Provincias»*¹³⁷¹; i tres més al diari: una de castellana titulada «Una Carmen de Granada»¹³⁷²; i dues de valencianes, una que comença amb el vers «Yo sé una caseta que n'es blanca, blanca»¹³⁷³, i una altra titulada «Versos escritos al peu de un retrato de Cristófol Colón»: «...tots los homens com tú, Colón il-lustre,/ es ab sa mort com naixen á la vida.»¹³⁷⁴.

¹³⁷⁰ VALENTINO, «De re literaria», *Las Provincias* (12-IX-1897).

¹³⁷¹ «La dama del palau», *Almanaque «Las Provincias» para 1881*, València, 1880, p. 62.

¹³⁷² «Álbum poético de bolsillo. Una Carmen de Granada», *Las Provincias* (9-VIII-1894).

¹³⁷³ «Algo de poesía», *Las Provincias* (5-VI-1895).

Jacint Verdaguer envià un poema titulat «La caseta blanca» als Jocs Florals de Barcelona de 1865. Vegeu VERDAGUER PAJEROLS, M. Àngels, *Verdaguer i els Jocs Florals de Barcelona*, Barcelona, 2004, p. 26.

¹³⁷⁴ «Algo de poesía. Versos escritos al peu de un retrato de Cristófol Colón», *Las Provincias* (15-X-1904).

6.7.2 La defunció de Balaguer (1901)

Com passà amb tots els amics als que sobrevisqué, Llorente es mostrà molt afectat amb la mort de Balaguer, ocorreguda a Madrid el 14 de gener de 1901. I se'n féu ressò a través de la publicació, en els dies posteriors, de quatre articles a *Las Provincias*.

La notícia del traspàs aparegué l'endemà d'haver tingut lloc. Es tractava d'una llarga crònica telegràfica que donava alguns detalls sobre el motiu de la defunció, com ara que en les darreres hores del dia 13 Balaguer havia patit un «*colapso cardíaco que puso en inminente peligro su vida*»¹³⁷⁵. El correu també explicava que estava previst embalsamar el cadàver i posteriorment traslladar-lo a Vilanova i la Geltrú, «*cumpliendo los deseos del finado, que días antes de morir exclamó: "Llevadme a Villanueva vivo o muerto"*»¹³⁷⁶.

Encara que, en aquell moment, no era possible conèixer el testament de Balaguer, perquè «*es cerrado y se encuentra en Villanueva*» i «*no podrá abrirse hasta que llegue a dicha ciudad el certificado de defunción*», el cronista explicava que en un calaix del despatx de Balaguer havia sigut trobada una acta en què el difunt disposava que el mobiliari i un bitllet de 1.000 pessetes foren lliurats a la criada, «*que se halla en la casa 30 años*», i que «*las obras literarias y las de arte*» foren dipositades en la Biblioteca-Museu de Vilanova. Així mateix, també avançava que «*la capilla ardiente ha sido instalada en la misma habitación en donde hace 20 años falleció la esposa del poeta*», i que «*en Villanueva y Geltrú se construirá un soberbio monumento para guardar los restos mortales del Sr. Balaguer y su esposa*»¹³⁷⁷.

L'endemà, dia 16, al diari de Llorente aparegueren, en portada, dues noves ressenyes referents a la defunció de Balaguer. La primera era una necrològica anònima que degué ser redactada per la ploma del director. En ella, s'hi feia un repàs a la vida del català sota tres aspectes: «*El político, el*

¹³⁷⁵ «D. Víctor Balaguer», *Las Provincias* (15-I-1901).

¹³⁷⁶ *Ibidem*.

¹³⁷⁷ *Ibidem*.

escritor español y el poeta regional»¹³⁷⁸. Pel que fa al vessant polític, hom destacava que «*figuró siempre en las filas del partido progresista, en las que se alistó desde sus primeros años*»¹³⁷⁹, i recorria a la intensa vida política que Balaguer havia portat a terme i la gran quantitat de càrrecs de màxima responsabilitat que havia ocupat.

Pel que feia a la vida literària, no menys intensa que la política, hom destacava: «*Importantísimo es el papel que ha desempeñado Balaguer en el renacimiento literario de Cataluña. Él fue quien popularizó los versos catalanes y quien contribuyó más eficazmente al esplendor de los Juegos Florales*». I insistia en una idea que ja li hem llegit a Llorente diverses vegades: «*Sin él, esta literatura regional, hoy tan floreciente, habría pasado desapercibida al resto de España*»¹³⁸⁰.

Una de les coses que també fa veure la ploma del director de *Las Provincias* al darrere de l'escrit necrològic és que, entre la gran producció literària i històrica que Balaguer havia donat a llum, s'hi destacaren dues obres: «*Un tomo de poesías, dividido en tres libros: el primero dedicado a la patria, el segundo a la fe, y el tercero al amor, y otro tomo de cuadros históricos, titulado Tragedias*»¹³⁸¹. I que entre les seues accions cíviques i culturals hom remarcà la creació de la Biblioteca-Museu de Vilanova:

«*En estos últimos tiempos, Balaguer, con un desprendimiento raro en esta época, empleó casi toda su fortuna en erigir en Villanueva y Geltrú una institución denominada Biblioteca Museo Balaguer, que constituye un monumento notable que ha prestado y ha de prestar grandes servicios a la cultura de aquella industriosa comarca*»¹³⁸².

Finalment, la necrològica insistia en els seus mèrits acadèmics i culturals; concretament, en el fet que pertanyia a les acadèmies espanyoles de

¹³⁷⁸ «D. Víctor Balaguer», *Las Provincias* (16-I-1901).

¹³⁷⁹ *Ibidem*.

¹³⁸⁰ *Ibidem*.

¹³⁸¹ *Ibidem*.

¹³⁸² *Ibidem*.

la Història i de la Llengua, i tenia unes paraules d'emotivitat que recordaven el difunt com una «*persona de corazón bondadoso, siempre abierto a los nobles sentimientos, y de un trato tan agradable que se hacía estimar justamente de cuantas personas le conocían*». Així mateix, també incloïa un teletip que informava de la gran quantitat d'articles de record i d'homenatge que els periòdics de Madrid havien dedicat a Balaguer; que el mausoleu programat «*se construirá con piedra de la montaña de Montserrat, de la cual fue escritor entusiasta el finado*»¹³⁸³; i que el cadàver seria traslladat l'endemà a primera hora de la vesprada fins al tren que l'havia de conduir a Vilanova.

A continuació *Las Provincias* reproduïa una carta —cal pensar que d'un dels seus corresponals— datada a Madrid el 14 de gener que informava també dels detalls de la defunció de Balaguer i que el qualificava com a «*infatigable obrero de la inteligencia*»¹³⁸⁴.

El dia 17 de gener encara aparegué, novament en portada, una ressenya —datada a Madrid el dia anterior— que aportava nova informació sobre el dol, les corones, la capella ardent i el trasllat, damunt d'una carrossa fúnebre tirada per huit cavalls, del fèretre de Balaguer fins a l'estació. Sobre el taüt havia sigut dipositada una palma en les cintes de la qual hom podia llegir: «*Al trovador de Montserrat*». D'altra banda, «*el duelo lo presidían el Sr. García Alix, en representación del gobierno; los Sres. Silvela y conde de Casa-Valencia, por las Academias de la Lengua y de la Historia; el alcalde de Villanueva y Geltrú y los sobrinos del finado*»¹³⁸⁵, i en l'acompanyament figuraven polítics, periodistes, diputats, senadors i membres de diverses corporacions; és a dir, la pràctica totalitat de representants de l'espectre social i cultural en què s'havia desenvolupat la intensa trajectòria cívica de Balaguer.

¹³⁸³ *Ibidem*.

¹³⁸⁴ L., «Madrid no político», *Las Provincias* (16-I-1901).

¹³⁸⁵ «Los restos de Balaguer», *Las Provincias* (17-I-1901).

7. Teodor Llorente i la Renaixença a Catalunya: Jacint Verdaguer¹³⁸⁶

Les relacions personals i intel·lectuals que durant les darreres dècades del segle XIX establiren Teodor Llorente, capdavanter i patriarca de la Renaixença valenciana, i mossén Jacint Verdaguer, màxim representant i símbol per excel·lència de la catalana, constitueixen un dels episodis més desconeguts —i a la vegada més atractius i significatius— de la literatura catalana de finals de segle XIX. Llevat de la publicació de les vint-i-dues cartes que entre 1879 i 1889 tots dos escriptors s'intercanviaren¹³⁸⁷, i dels comentaris periodístics que Teodor Llorente Falcó elaborà sobre el pas del poeta català pels Jocs Florals de València de 1881¹³⁸⁸, cap estudi no ha donat compte, ni que siga de passada, de la llarga i conseqüent amistat que es gestà entre tots dos intel·lectuals sobretot a partir de l'any 1880.

L'anàlisi de les relacions entre Llorente i Verdaguer era un tema pendent, si més no, des de 1945, any en què fou obertament plantejat per Miquel Batllori en el transcurs d'un estudi sobre els «símbols valencians en la poesia de Verdaguer» destinat a commemorar el centenari del naixement del poeta de Folguerolles. En aquell moment, el pare Batllori finalitzava el seu treball amb el següent comentari:

¹³⁸⁶ Amb el títol «Les relacions entre Teodor Llorente i Jacint Verdaguer», una versió anterior i més breu d'aquest capítol fou presentada al V Col·loqui Verdaguer «Verdaguer i el segle», celebrat a Barcelona, Vic i Folguerolles els dies 6, 7, 8 i 9 de novembre de 2002, i publicada a l'*Anuari Verdaguer* 2002, Eumo Editorial / Universitat de Vic, Vic, 2003, p. 321-344.

¹³⁸⁷ Huit de Llorente i catorze de Verdaguer. Les de Verdaguer foren reproduïdes, primerament, a l'*Epistolari Llorente*, vol. I, a cura de Teodor LLORENTE FALCÓ, Barcelona, 1928. És possible trobar-les totes als diferents volums de l'*Epistolari de Jacint Verdaguer* que, des de 1959 fins a 1993, publicaren Josep Maria DE CASACUBERTA i Joan TORRENT I FÀBREGAS a l'editorial Barcino.

¹³⁸⁸ Existeixen, si més no, dos articles de Llorente Falcó que rememoren el pas de Verdaguer per València. Es tracta de: «Records del temps vell. Mossèn Cinto, Mantenedor dels Jocs Florals de València», *D'Ací D'Allà*, 9, Barcelona, 10 de setembre de 1918, p. 221-225, que, posteriorment fou publicat en castellà i amb molt poques variants a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1926*, València, 1925, p. 249-252. La versió catalana fou reproduïda pel setmanari *El Temps*, 923, València, febrer de 2002, p. 26-28, amb moltiu del centenari de la defunció de Verdaguer. L'altre article a què feia referència és «Mosén Cinto Verdaguer en el centenario de su nacimiento. Recuerdos de su visita a Valencia como mantenedor de los Juegos Florales de "Lo Rat-Penat"», *Las Provincias* (20-V-1945).

D'altra banda, resulta ben simptomàtic comprovar com, en publicar el mateix article, a Barcelona (1918) Llorente Falcó opta pel català com a llengua vehicular, i a València (1925), en canvi, pel castellà.

«Tema simpático se nos ofrecía ahora: las relaciones de amistad, mutua e íntima, entre Llorente y Verdaguer. Pero no bastaría espigar en sus vidas y en sus obras. Un asunto tan sugestivo no podrá ser tratado cual conviene hasta que vean la luz pública las cartas del valenciano al catalán, que completen y expliquen las ya publicadas de Verdaguer a Llorente.

Ambos poetas postrománticos, además de cantores de la Naturaleza y de la Religión, fueron poetas de símbolos-mitos, algunos de ellos comunes: Don Jaime, la hermandad de las tierras catalanas, Ausias March, San Vicente Ferrer. Y su simbolismo mítico les ha convertido, a ellos mismos, en símbolos excelsos de sus tierras hermanas»¹³⁸⁹.

Així doncs, amb les cartes de Llorente a Verdaguer, de fa temps publicades per Josep Maria de Casacuberta i Joan Torrent i Fàbregas, i tota la documentació bibliogràfica i hemerogràfica que he sigut capaç de reunir, m'he disposat a enllestir un treball certament «sugestiu» i «simpàtic», plantejat amb enorme clarividència fa exactament seixanta-un anys.

El repàs de la premsa valenciana del darrer terç del segle XIX permet comprovar fins a quin punt l'autor del *Llibret de versos* fou un gran admirador del de *L'Atlàntida*, i de quina manera tan decidida s'esforçà i preocupà a difondre l'obra i la figura de Verdaguer entre els lectors i els escriptors valencians. Així, durant més de vint anys, Llorente —que en 1951 fou qualificat com «el seu millor amic de València»¹³⁹⁰— reproduí, a les pàgines de *Las Provincias*, bona còpia de poemes i de notícies relacionades amb l'autor de Folgueroles, com més avant veurem. Per insòlit, destaca que, des de 1878 i fins a 1904 (any en què deixà la direcció efectiva del diari), el valencià hi publicara una dotzena de ressenyes en què es feia ressò dels llibres que Verdaguer anava traient a la llum pública; fet que no admet comparació amb cap altra publicació valenciana coetània.

¹³⁸⁹ BATLLORI, S. I., Miquel, «Símbolos de Valencia en la poesía de Verdaguer», *Mediterráneo. Guión de Literatura*, 9-11, València, 1945, p. 73.

¹³⁹⁰ CASACUBERTA, Josep Maria, «Constantí Llombart, admirador i traductor de Jacint Verdaguer», *Revista Valenciana de Filología*, 2, tom I, abril-juny de 1951, p. 142.

D'altra banda, i a més de l'admiració i l'estima, «mútua i íntima», que tots dos personatges es professaren, l'estudi de les relacions també servirà d'indicador, juntament amb les de Llorente i Balaguer, dels intensos vincles de germanor que durant el període de la Renaixença s'establiren entre els escriptors valencians i els catalans¹³⁹¹, punt que no sembla haver sigut suficientment destacat per la historiografia contemporània.

7.1 L'inici de les relacions (1865-1880)

Molt probablement, la primera vegada que Llorente (nou anys major que Verdaguer) tingué notícia de l'obra del poeta vigatà fou en 1865, tot coincidint amb la primera participació de Verdaguer en els Jocs Florals de Barcelona. Encara que el valencià no hi era present, se'n féu ressò al diari que aleshores dirigia —*La Opinión*— mitjançant la transcripció de la ressenya que el *Diario de Barcelona* havia fet «del acto de la celebración de los renombrados juegos florales que se renuevan anualmente en Cataluña»¹³⁹². D'aquesta manera, en el transcurs de la crònica del certamen es podia llegir que «los accésits los obtuvieron D. Tomás Aguiló (...) y D. Jacinto Verdaguer, vecino de una de las masías de Vich, por sus respectivas composiciones "El 12 de octubre de 1349" y "Los minyons d'En Veciana"»¹³⁹³. També que «el premio extraordinario de un amaranto de oro y plata fue concedido a D. Jacinto Verdaguer por su poesía "A la mort d'En Rafel de Casanova"»¹³⁹⁴. I, finalment, que «los concurrentes saludaron con muestras de especial predilección (...) al modesto joven Sr. Verdaguer, con tanto mayor motivo en cuanto se presentó vistiendo su traje habitual de chaqueta y gorra catalana, y manifiesta tener

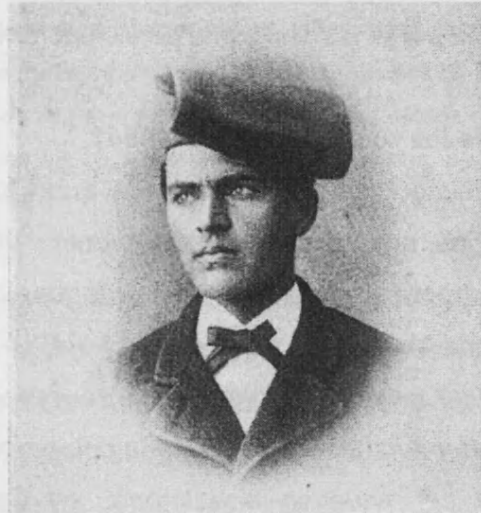
¹³⁹¹ Segons que en 1918 afirmà Llorente Falcó a propòsit de la publicació de les cartes verdaguerianes, «regirant l'arxiu de mon benvolgut pare, toparen les meves mans amb unes cartes de Mossèn Cinto, referents al seu nomenament de Mantenedor i a sa estada en la meua València. Com resistir a la temptació de donar-les a la publicitat, essent preadíssimes joies de les nostres relacions amb els escriptors catalans, encara que no sigui més que pobrament agençades amb alguns records!». LLORENTE FALCÓ, Teodor, «Records del temps vell. Mossèn Cinto, Mantenedor dels Jocs Florals de València», *D'Ací D'Allà*, 9 (10-IX-1918), p. 221-222.

¹³⁹² «Juegos Florales de Barcelona», *La Opinión* (11-V-1865).

¹³⁹³ *Ibidem*.

¹³⁹⁴ *Ibidem*.

apenas veinte años»¹³⁹⁵, que fou, sense cap dubte, l'anècdota característica del dia. De manera que aquesta, la que reproduí el diari *La Opinión*, degué ser —sens dubte— la primera notícia que els lectors valencians i el propi Llorente tingueren de l'aterratge del jove Jacint Verdaguer en el món literari català.

El seu nom, tanmateix, tornaria a aparèixer un any després a les pàgines del nou diari *Las Provincias* (fundat el 31 de gener de 1866), i aquesta vegada amb més motiu si cap, ja que el seu director i propietari, Teodor Llorente, havia format part del consistori de mantenidors dels Jocs Florals de Barcelona que distingí i premià diverses composicions verdaguerianes. Per tal de donar notícia de la celebració del certamen el poeta valencià optà, a l'igual que havia fet l'any anterior, per reproduir la ressenya del *Diario de Barcelona*. Com sabem, les poesies de Verdaguer —que no assistí a recollir els guardons— foren obsequiades amb tres accèssits i un premi extraordinari. Així, en referència a les distincions, s'hi llegia que

«el segundo [accèssit a l'Englantina d'Or s'adjudicà] a D. Jacinto Verdaguer, joven cursante del Seminario Conciliar de Vich, a quien se premió el año pasado, pero que en el actual no estaba presente. Al llamarlo por tres veces el señor

¹³⁹⁵ *Ibidem.*

secretario, resonó en la sala una salva de aplausos. La poesía premiada tiene por título "Nit de sanch", y según dicen cuantas personas la han leído, la descripción poética es horrorosamente apropiada al título»¹³⁹⁶.

I també que «los dos accésits a este premio [Viola d'Or i Plata] se otorgaron al ya mencionado Sr. Verdaguer, por la poesía titulada "Suspirs del ànima", y a un joven nuevo en el certamen llamado D. Juan Monserdá por la composición que tiene por título: "A una flor»¹³⁹⁷. En referir el tercer dels accésits amb què havia sigut distingit aquell dia Verdaguer, l'autor de la ressenya declarava que «si como fueron tres accésits los que obtuvo, hubieran sido tres premios, el Consistorio le hubiera proclamado maestro en la "gaya ciencia»¹³⁹⁸, comentari que no deixava de resultar premonitori, si tenim en compte l'esplendoròs futur jocfloralista que esperava al jove poeta.

La següent referència que del vigatà ens donarà la premsa valenciana serà a propòsit dels destacats i emblemàtics Jocs Florals de Barcelona de 1868, i té una certa importància perquè és molt probable que marque el punt en què Llorente i Verdaguer es conegueren personalment, ja que tots dos hi coincidiren. Aquells foren, també, els Jocs en què el jove seminarista conegué Mistral. Aquesta vegada Verdaguer hi participà —sense èxit, però— amb el treball «L'Espanya naixent», embrió de la posterior *L'Atlàntida*, i Llorente hi assistí —juntament amb Ferrer i Bigné, Labaila i Querol— convidat per Víctor Balaguer en qualitat de representant valencià.

Com sabem, per tal de donar detallada notícia de les múltiples activitats que en aquell aplec literari se celebraren Llorente publicà set llargues i completes ressenyes¹³⁹⁹. En una d'aquestes cròniques, en la qual rememorava el sopar amb què «se sellaría la fraternal unión de los poetas de Cataluña y de

¹³⁹⁶ «Juegos Florales en Barcelona», *Las Provincias* (9-V-1866).

¹³⁹⁷ *Ibidem*.

¹³⁹⁸ *Ibidem*.

¹³⁹⁹ Les ressenyes amb què, quasibé a diari i «desde la corte encantada del gay saber, en el dorado albergue de los trovadores, en la isla hechizadora de la poesía», Llorente informava els seus lectors dels actes que es desenvolupaven als Jocs Florals de Barcelona, foren publicades a *Las Provincias* els dies 5, 6, 7, 8, 9, 13 i 15 de maig de 1868 i signades amb les inicials «T. Ll.».

Castilla, del Langüedoc y de Valencia, de la Provenza y Mallorca»¹⁴⁰⁰ —i que el director de *Las Provincias* definiria com «*la fiesta de la cordialidad, el banquete de familia de los hermanos que largo tiempo separados se encuentran, se reconocen y se abrazan*»¹⁴⁰¹—, hom advertia, entre els convidats a la taula, la presència del «*joven trovador campesino, el pagés Jacinto Verdaguer, también laureado en anteriores Juegos, y que con su barretina representaba el pueblo trabajador en la democrática hermandad de la poesía*»¹⁴⁰².

Després de 1868, les següents referències periodístiques que he pogut trobar de Verdaguer ens tornen a remetre als Jocs Florals de Barcelona. Primer als de 1874, en què li fou premiada la composició «Sant Francesc s'hi moria». Cal destacar que, en relació a la cerimònia de lliurament dels premis, l'anònim cronista de *Las Provincias* comenta que els aplaudiments amb què el públic homenatjà els poetes llorejats « *fueron mayores para el Sr. Verdaguer, que vestía traje de sacerdote y a quien los amantes de las letras catalanas recordaban haber visto algunos años antes ir a recoger el premio que ganó en los Juegos florales vistiendo la barretina y el traje de los mozos del llano de Vich*»¹⁴⁰³. I després als de 1877, els de la triple victòria d'Àngel Guimerà, en què el diari valencià anunciava que *L'Atlàntida* de Verdaguer, de «*superior indisputable mérito*»¹⁴⁰⁴ i distingida amb el premi de la Diputació de Barcelona, havia sigut la gran triomfadora de l'edició.

7.1.1 La publicació de *L'Atlàntida* (1878)

La primera ressenya que el diari de Llorente dedicà a un llibre de Verdaguer aparegué en novembre de 1878, i correspongué, com no podia ser altrament, a l'edició definitiva de *L'Atlàntida*¹⁴⁰⁵, el més universal i exitós dels

¹⁴⁰⁰ LI[ORENTE], T., «Juegos Florales», *Las Provincias* (7-V-1868).

¹⁴⁰¹ *Ibidem.*

¹⁴⁰² *Ibidem.*

¹⁴⁰³ «Los juegos florales en Barcelona», *Las Provincias* (10-V-1874).

¹⁴⁰⁴ «Juegos Florales de Barcelona», *Las Provincias* (9-V-1877).

¹⁴⁰⁵ L'exemplar de *L'Atlàntida* corresponent a l'edició de 1878 i conservat a l'Arxiu biblioteca Llorente està signat per Jacint Verdaguer i per Melcior de Palau, responsable de la versió castellana, i dedicat: «A D. Teodoro Llorente, gloria de Valencia y honra de les lletres catalanes». Així mateix, també s'hi conserven dos exemplars de la traducció francesa que

llibres verdaguerians. L'escrit començava constatant que «*de todas las obras poéticas, muy inspiradas algunas, que ha producido la restaurada literatura catalana, ninguna ha sido más justamente celebrada que el poema La Atlántida, premiado el año pasado en los Juegos florales de Barcelona*»¹⁴⁰⁶. Per a l'autor de la ressenya, el «gran mèrit» del poema —que havia sigut escrit «*con superior inspiración y enlazando las primitivas tradiciones de nuestra patria, las fábulas poéticas de Platón y las glorias del descubrimiento de América*»—, era el de «*revelar la copiosa riqueza de la lengua catalana, que conoce a fondo y maneja magistralmente su joven autor, el ilustrado sacerdote Sr. Verdaguer*». També afegia que l'obra havia sigut impresa «*de una manera primorosísima*»; que l'original català s'acompanyava d'una versió castellana «*hecha por el aplaudido poeta D. Melchor de Palau*»; i que, «*en vista de la justa popularidad del poema*», Verdaguer hi havia introduït «*importantísimas adiciones y correcciones, que sólo comprende esta edición*». Finalment, hi afegia: «*Recomendamos la presente edición de La Atlántida a todos los amantes de las letras lemosinas, que no son pocos en Valencia, aunque no tantos como en Cataluña*»¹⁴⁰⁷.

D'aquesta manera, la primera poesia de Verdaguer publicada a la premsa valenciana fou, si no vaig errat, «A una rosa mústiga», que aparegué a l'anuari *Lo Rat-Penat. Calandari Llemosí corresponent al present any de 1879*, preparat i editat l'any anterior a València, i «compost ab la distinguida col·laboració d'els mes reputats escriptors de Valencia, de Catalunya y de les Illes Balears, per En Constantí Llombart»¹⁴⁰⁸. De fet, el 7 de gener de 1879 aquesta composició de Verdaguer seria destacada per F. V. L. (inicials que, amb tota

Justin Pépratx féu de *L'Atlántida*: el de 1884 està dedicat «*A l'eminent poète et écrivain, Don Teodor Llorente. Hommage de l'auteur de la traduction*»; i el de 1887 «*A l'illustre écrivain et poète catalan, monsieur Théodore Llorente. Hommage affectueux de l'auteur de la traduction*». I un exemplar més de la traducció italiana de 1885 signat per Verdaguer i dedicat «al Sr. D. Teodoro Llorente».

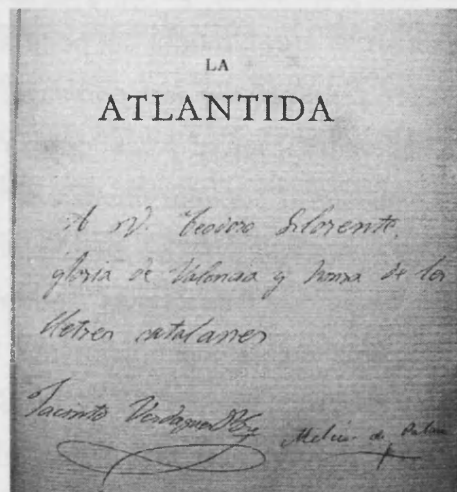
M'ha sigut possible consultar aquests i d'altres llibres de Verdaguer gràcies a l'amabilitat de Joan Teodor Corbín Llorente.

¹⁴⁰⁶ «Bibliografía. *La Atlántida*, poema catalán de Jacinto Verdaguer, presbítero», *Las Provincias* (22-XI-1878).

¹⁴⁰⁷ *Ibidem*.

¹⁴⁰⁸ VERDEGUER (sic), Jacinto, «A una rosa mústiga», *Lo Rat-Penat. Calandari Llemosí corresponent al present any de 1879*, València, 1878, p. 69.

probabilitat, han de correspondre a Francesc Vives Liern) en el transcurs d'una ressenya de *Las Provincias* que comentava, precisament, la publicació d'aquell volum de *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí*¹⁴⁰⁹.

L'any anterior, i a propòsit de la distinció que Verdaguer havia obtingut amb *L'Atlàntida* als Jocs Florals de Barcelona de 1877, Llobart havia escrit: «Es un treball tal vegada d'els mes importants duts á efecte per nòstre renaiximent (...). Ha segut lo gran succés de la poética festa en la ciutat d'els comtes, mereixent son eminent autor lo Sr. Verdaguer (sic) los mes entusiastes elògis. ¡Salut, per nòstra part, al gran poeta!»¹⁴¹⁰.

Durant aquell mes de gener de 1879, però, al diari de Llorente encara se'n tornaria a parlar de *L'Atlàntida* i del seu autor. A propòsit d'un extens article que anunciava l'aparició del «*Calendari Catalá del any 1879*, coleccionat per F. P. Briz y F. Matheu», hom comentava que la publicació s'obria amb «*un resumen del movimiento bibliográfico de la literatura lemosina en el año último*»¹⁴¹¹. I que, en aquest resum,

¹⁴⁰⁹ V[IVES] L[IERN], F[rancesc], «Literatura lemosina. *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí*, pera l'any 1879», *Las Provincias* (7-I-1879).

¹⁴¹⁰ LLOMBART, C., «Revista de l'any passat», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any de 1878*, València, 1877, p. 15-16.

¹⁴¹¹ «Literatura catalana. *Calendari Catalá del any 1879*, coleccionat per F. P. Briz y F. Matheu. Barcelona», *Las Provincias* (21-I-1879).

«la poesía ocupa el lugar preferente entre estas publicaciones: la Atlántida, el hermoso poema que tanto nombre ha dado al modesto sacerdote D. Jacinto Verdaguer, y que estaba incluido en el volumen de los Juegos florales de 1877, corregido y considerablemente aumentado por el autor, ha sido estampado de nuevo, en una edición magnífica, severa y artística a la par, costeada por el Excmo. señor D. Antonio López, a quien dedicó el poeta su obra»¹⁴¹².

7.1.2 La publicació d'*Idil·lis i cants místics* (1879)

Nou mesos després, el volum *Idil·lis i cants místics* meresqué novament l'atenció de Llorente, que considerà oportú dedicar-li un extens i interessant comentari —sense signar, però fàcilment atribuïble al director— que fou publicat a *Las Provincias* en dues pàgines. Crec que, atesa la repercussió que en només un any havia aconseguit *L'Atlàntida*, fou amb l'aparició dels *Idil·lis* de Verdaguer que Llorente entengué que realment es trobava davant d'un escriptor fora de sèrie. Per això no hi estalvià lloances, i asseverà que l'autor era «uno de los primeros entre los poetas catalanes» i «una de las figuras más simpáticas y características de la Renaixensa»¹⁴¹³. La ressenya dels *Idil·lis* oferia, per primera vegada, dades biogràfiques sobre els orígens del poeta de Folgueroles. Llorente hi llançava una mirada retrospectiva i evocava les paraules i comentaris que li havia fet Marià Aguiló a propòsit de l'aparició de Verdaguer en l'escena literària l'any 1865, i de Frederic Mistral a propòsit dels Jocs Florals de 1868. Recordava com de providencial havia resultat el seu descobriment, ja que aquell «poeta no tenía en su inspiración mezcla alguna de ageno idioma, ni de estraña cultura; era, para los catalanistas, el desideratum, el ideal: era un catalán que no sabía escribir en castellano»¹⁴¹⁴.

¹⁴¹² *Ibidem*. Aquest article de *Las Provincias* incloïa la següent nota informativa a peu de pàgina: «Al autor de La Atlántida, que era, hace algunos años, un joven sacerdote muy delicado de salud, dijeronle los médicos que le convenía navegar, y solícito obtuvo su colocación, como capellán, en los vapores trasatlánticos de la casa A. López. En estas navegaciones surgió en su mente la idea del poema que tanto ha enaltecido su nombre, y a cuya dedicatoria ha correspondido generosamente el jefe de esta opulenta casa».

¹⁴¹³ «Poesía catalana. *Idil·lis y cants místics*, per Mossen Jacinto Verdaguer, ab un prólech de D. M. Milá y Fontanals. Barcelona», *Las Provincias* (5-X-1879).

¹⁴¹⁴ *Ibidem*.

Llorente també comentava com, després dels Jocs de 1868, havia perdut de vista al jove poeta, i que posteriorment l'havia retrobat «*convertido en piadoso sacerdote*»¹⁴¹⁵. L'evocació de la malaltia que assaltà Verdaguer i la reproducció del poema «Sortint de Cádiz», com a preludi de la seua curació, li permetien explicar que «*al cruzar, una y otra vez, en plácida bonanza o en terribles borrascas el Occéano de Atlante, su soñadora fantasía vio surgir de las olas la misteriosa figura de aquel gigante de las fábulas helénicas, rodeado de sus hijas, las poéticas Atlántidas*»¹⁴¹⁶; i que fou així com s'inspirà i composà, «*en largas noches de monótona navegación, inclinado sobre la borda del vapor, mientras los pasajeros jugaban y cantaban en la suntuosa cámara*», l'obra *L'Atlàntida*.

El nou llibre, *Idil·lis i cants místics*, vertader motiu de la ressenya, era qualificat com «*un libro piadoso, casi un devocionario (...) la expresión de su espíritu creyente*»¹⁴¹⁷. Els elogis a la poètica verdagueriana se succeïen amb les cites i els fragments exemplificadors. Per les seues repercussions ideològiques i sociolingüístiques resulta ben significatiu destacar que, en opinió de Llorente,

*«otra cualidad distintiva de sus versos es su armonía y dulzura. Suaviza Verdaguer el catalán de tal modo que desaparecen todas las asperezas con que tropieza, al leer poesías en esa lengua, quien no está muy acostumbrado a ella. Por esta condición, y por el uso que hace (siguiendo la escuela más castiza) de los plurales femeninos en e, contra los partidarios del català que ara's parla, que siguen la terminación en a, nuestro poeta ha de ser doblemente simpático a los valencianos: sus versos parecen nacidos en las márgenes floridas del Turia»*¹⁴¹⁸.

És a dir, que, lingüísticament, Verdaguer estava molt a prop de València i dels valencians. Fins i tot ací hi trobava empaties Llorente. Finalment, acabava manifestant el seu convenciment que les noves poesies

¹⁴¹⁵ *Ibidem.*

¹⁴¹⁶ *Ibidem.*

¹⁴¹⁷ *Ibidem.*

¹⁴¹⁸ *Ibidem.*

verdagerianes «se remontarán con alas de águila o de paloma a esas alturas en que se unen con misteriosos lazos la Hermosura y la Verdad con el soberano Bien»¹⁴¹⁹.

D'altra banda, aquesta ressenya encetarà un nou tipus de relació Llorente-Verdaguer: l'epistolar, ja que provocà l'escriptura de la primera de les catorze cartes que tenim constància que mossén Cinto envià al director de *Las Provincias*. D'aquesta manera, el 8 d'octubre de 1879 Verdaguer prenia la ploma per a regradar-li, deia, «son darrer article sobre poesía catalana, dedicat á mos *Idilis*»¹⁴²⁰. Ple d'agraïment i de satisfacció, li feia saber que «lo seu arrodonit y hermosissim estudi seria prou per satisfacer y enorgullir, no á un poeta de la primera volada, com jo, despertat, no fa gayre, al so de les lires del Llobregat y del Turia, sinó al primer poeta del mon. Casi, casi es una corona massa ampla per un llibre tan petit com lo meu»¹⁴²¹. Segur que aquestes paraules ompliren d'orgull i d'alegria l'esperit de Llorente¹⁴²².

Una cosa més cal destacar, encara, de la carta de Verdaguer. I és la petició que fa al seu amic valencià perquè no deixi de produir poesia: «Li demano que de tant en tant nos en deixi assaborir alguna de les seves [poesies], que sempre cauen com pluja del cel sobre'l planter dels literats de Catalunya»¹⁴²³; prova evident que, per aquell temps, Llorente era un autor conegut i admirat pels poetes de més amunt de l'Ebre.

7.1.3 Les dues trobades de 1880: el Mil·lenari de Montserrat i els Jocs Florals de Barcelona

A la primavera de 1880 es produïren dues noves ocasions que permeteren que Llorente i Verdaguer es retrobaren i afiançaren l'amistat i admiració mútues. La primera tingué lloc a finals del mes d'abril, amb motiu de

¹⁴¹⁹ *Ibidem*.

¹⁴²⁰ Carta 64: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 63.

¹⁴²¹ *Ibidem*.

¹⁴²² L'exemplar dels *Idilis y cants místichs* conservat a l'Arxiu biblioteca Llorente està signat per Verdaguer i dedicat: «A la senyoreta Dª Maria Llorente y Falcó, Reyna dels Jochs Florals del any 1879, son affm. en Jesús y Maria. Jacinto Verdaguer Pbre».

¹⁴²³ Carta 64: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 64.

l'inici de les festes del Mil·lenari de Montserrat. Ja que es dóna la circumstància que en el certamen literari organitzat a propòsit d'aquella celebració foren premiats tots dos. En tenim notícia detallada gràcies a les ressenyes que els dies 28 i 29 d'abril publicà *Las Provincias*. Segons que explicava el diari valencià, «*el premio ofrecido por el señor obispo de Lérida consistía en una pluma de oro y plata, y abierto el pliego, proclamose el nombre de D. Teodoro Llorente, que fue, como todos, recibido con aplausos, por los muchos amigos que su inspirada musa le ha grangeado en Cataluña*»¹⁴²⁴. D'altra banda, també comenta que «*la cítara de oro y plata con esmaltes, premio de la junta del Milenario, la obtuvo el laureado poeta catalán reverendo D. Jacinto Verdaguer, presbítero, por una leyenda catalana sobre la invención de la Sagrada Imagen de Nuestra Señora*»¹⁴²⁵.

Pel que fa a la poesia de Llorente, sabem que fou llegida per Vicent W. Querol, que formava part del jurat, i que «*se identificó completamente con el pensamiento de su querido amigo*»¹⁴²⁶. I sobre la de Verdaguer, que «*es una composición llena de felices imágenes y tiernos y delicados conceptos. Respira sentimientos, ideal pureza y poético cristianismo*»¹⁴²⁷.

Amb tot, les referències al vigatà que oferia *Las Provincias* no finalitzaven ací, ja que entre els guardons de la secció musical també figurava un premi «*al mejor Virolay de la Verge de Montserrat, sobre poesía del reverendo D. Jacinto Verdaguer, presbítero*»¹⁴²⁸, que aconseguí el mestre Josep Rodoreda. A continuació, també explicava que «*un coro de voces cantó el Virolay, composición que encierra una melodía sentida, ingenua, de aire catalán, y que está escrita además con mucho ingenio artístico*»¹⁴²⁹.

En realitat, les cròniques del diari valencià no confirmen la presència física de cap dels dos poetes en les festes del Mil·lenari de Montserrat. Però es

¹⁴²⁴ E., «Las Fiestas del Milenario», *Las Provincias* (29-IV-1880). La poesia de Llorente premiada, «A la Verge de Montserrat», fou reproduïda a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1881*, València, 1880, p. 175-178.

¹⁴²⁵ *Ibidem*.

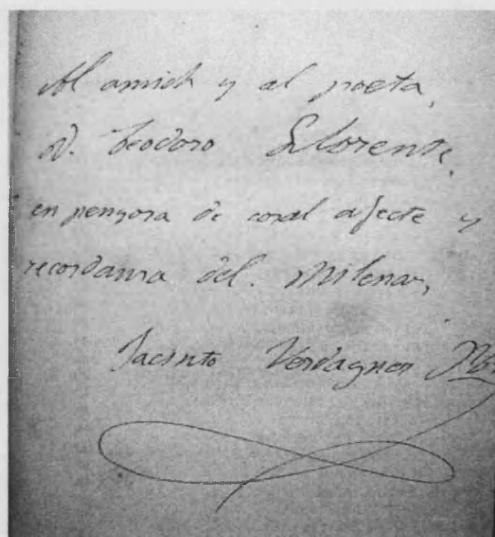
¹⁴²⁶ *Ibidem*.

¹⁴²⁷ *Ibidem*.

¹⁴²⁸ *Ibidem*.

¹⁴²⁹ *Ibidem*.

fa difícil pensar que ni Llorente ni molt menys Verdaguer, que en fou un dels impulsors i que com hem vist gaudí d'un accentuat protagonisme, deixaren passar l'ocasió de viure una celebració d'aquelles característiques i significació patriòtica, cultural i espiritual. De fet, mesos més tard, en publicar Verdaguer els volums *Llegenda de Montserrat* i *Cançons de Montserrat*, trametria un exemplar de cadascuna de les obres a Llorente amb les següents dedicatòries: «Al amic y al poeta, D. Teodoro Llorente, en penyora de coral afecte y recordansa del Milenar, Jacinto Verdaguer Pbre»¹⁴³⁰, el primer; i «A D. Teodoro Llorente, dedica eixes humils floretes de Montserrat en recordansa del Milenar, Jacinto Verdaguer Pbre»¹⁴³¹, el segon.

La següent trobada —també literària— entre tots dos escriptors es produí en data molt pròxima en el temps: el 2 de maig, i amb motiu dels Jocs Florals de Barcelona, ja que aquell any Llorente havia sigut designat president del Consistori de mantenidors del certamen. La crònica publicada a *Las Provincias* explica que, en ús d'aquesta funció, obrí el torn de paraules amb un «breve pero sentido discurso» amb què agrai «el honroso cargo que le había

¹⁴³⁰ Arxiu biblioteca Llorente.

¹⁴³¹ Arxiu biblioteca Llorente.

conferido este año el Consistorio, saludó cariñosamente a los poetas catalanes en nombre de Valencia y de su nueva sociedad de amantes de las glorias patrias Lo Rat-Penat» i «encomió el espíritu poético y artístico que aquí [a Catalunya] se une al genio industrial»¹⁴³². Finalment, exhortà els poetes allí presents a continuar «buscando el ideal de la poesía. “Avant, dijo, siempre amunt per lo camí de la poesía, que es lo consol de l’humanitat”»¹⁴³³.

Amb tot, sens dubte el que més degué satisfer Llorente fou proclamar el seu amic Verdaguer —que en aquella ocasió havia sigut distingit amb l’Englantina d’Or pel poema «La Barretina»— Mestre en Gai Saber: «*El Sr. Llorente tomó por la mano al joven sacerdote, el ilustre autor de L’Atlantida; se adelantó hacia el centro del estrado, y dijo: “En nom del Consistori y pera gloria de les lletres catalanes, proclame mestre en Gay Saber á Mosen Jacinto Verdaguer”*»¹⁴³⁴. Perquè no hi ha dubte que l’honor d’atorgar-li la màxima distinció jocfloralasca degué omplir d’entusiasme i d’íntima satisfacció el poeta valencià, gran admirador de mossén Cinto.

7.2 Els Jocs Florals de Lo Rat Penat de 1881: la consolidació de l’amistat

Les trobades a les festes del Mil·lenari de Montserrat i als Jocs Florals de Barcelona de 1880 esdevingueren definitives perquè, l’any següent, Llorente pensara que havia arribat el moment de fer baixar Verdaguer als Jocs Florals de Lo Rat Penat: si, com hem vist en el capítol anterior, en 1880 els valencians havien comptat amb la presència estel·lar de Víctor Balaguer en aquesta nova edició —la tercera— ho farien amb la no menys simbòlica i significativa de l’autor de *L’Atlàntida*. Amb aquesta visita s’obri el capítol més important i transcendent de les relacions entre Llorente i Verdaguer, ja que suposà un punt

¹⁴³² E., «Revista de Barcelona», *Las Provincias* (5-V-1880).

¹⁴³³ *Ibidem*.

El discurs que Llorente pronuncià als Jocs Florals de Barcelona de 1880 fou publicat al volum anual del certamen: *Jochs Florals de Barcelona any XXII de llur restauració*, Barcelona, Estampa de la Renaixensa, 1880, p. 27-29. I, vint-i-nou anys després i amb motiu de la seua coronació popular, a *La Veu de Catalunya* (13-XI-1909).

¹⁴³⁴ E., «Revista de Barcelona», *Las Provincias* (5-V-1880).

d'inflexió personal i social de dimensions considerables: permeté que els valencians conegueren personalment mossén Cinto.

La visita de Verdaguer a València per tal d'actuar de mantenidor dels Jocs Florals de 1881 començà a gestar-se en desembre de 1880. Així, el dia 2 d'aquell mes *Las Provincias* commemorava les festes del Mil·lenari com la «reunión de un pueblo inmenso en las alturas vertiginosas de una montaña sin igual»¹⁴³⁵; i ho feia amb motiu de l'aparició del nou llibre de Verdaguer: la *Llegenda de Montserrat*. Amb una extensió novament inusitada, dues mitges pàgines, el diari anunciava la publicació d'aquell «breve y precioso librito» que contenia «la Llegenda de Montserrat, de Jacinto Verdaguer, el gran poeta de Cataluña, premiada con la cítara de oro, primer premio ofrecido a las composiciones de este género en el certamen de aquel inolvidable Milenario»¹⁴³⁶. Entre comentaris elogiosos i reproduccions de determinats versos, hom donava compte de la temàtica de l'obra, de l'estil, del llenguatge i de la tècnica literària utilitzada pel «poeta-sacerdote que tanto honra a Cataluña»¹⁴³⁷.

Dos dies després de l'aparició de l'article, el 4 de desembre de 1880, Llorente escrivia a mossén Cinto per a comunicar-li que, aprofitant l'anada de Ramon Ferrer i Matutano a Barcelona, li enviava «por tan buen conducto un folletín sobre su Llegenda de Montserrat, que he publicado en Las Provincias»¹⁴³⁸. I així mateix li pregava que «escuche benévolo la petición que, no sólo en nombre mío, sino de todos los admiradores de la Atlántida, ha de hacerle mi amigo Ferrer»¹⁴³⁹. La prevista trobada entre Ramon Ferrer i el poeta vigatà a Barcelona, però, no fou possible. I per això el 13 de gener de 1881 Llorente escrivia novament a Verdaguer comunicant-li, ja sense embuts, que «el encargo que le había hecho [a Ferrer] para V. era rogarle que admitiese el cargo de mantenedor de los Jochs florals del Rat-Penat, que esta sociedad desea

¹⁴³⁵ «Poesia catalana. *Llegenda de Montserrat*, per Mossén Jacinto Verdaguer, Pbre., Mestre en Gay Saber», *Las Provincias* (2-XII-1880).

¹⁴³⁶ *Ibidem*.

¹⁴³⁷ *Ibidem*.

¹⁴³⁸ Carta 240: *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. III, Barcelona, 1971, p. 81.

¹⁴³⁹ *Ibidem*.

conferirle»¹⁴⁴⁰. I per tal de fer-li la proposició més atractiva li assegurava que la visita a la Ciutat del Túria «le proporcionaría buena ocasión para que le conociesen los muchos admiradores que V. tiene en Valencia»¹⁴⁴¹.

Mossén Cinto no s'ho pensà dues vegades, i l'endemà¹⁴⁴², dia 14 de gener, li contestava: «Ab molt gust acepto lo càrrec de mantenedor dels Jochs Florals del Rat Penat que V. m'ofereix en sa benvolguda lletra. Massa honor es aqueix per mi, mes no puch perdre l'ocasió de coneixer á sos companys en Gaya Siencia»¹⁴⁴³. A Llorente li faltà temps per a fer pública la notícia. Només quinze dies després de redactada la carta, el 29 de gener, *Las Provincias* publicava el cartell dels Jocs Florals, en què Verdaguer ja hi figurava com a mantenedor¹⁴⁴⁴. I l'1 de febrer, a través de la *Revista de Valencia*, aplaudia la presència entre nosaltres del «gran poeta y modesto sacerdote catalán Mossén Jacinto Verdaguer, que ha aceptado con júbilo ese cargo, y cuya venida a Valencia servirá para estrechar más los lazos fraternales entre los trovadores de allende y aquende el Ebro»¹⁴⁴⁵.

Amb tot, en aquella epístola Verdaguer també manifestava no tenir «lo foch de la paraula, ab que lo mes ardorós dels poetas catalans los enardia l'any passat»¹⁴⁴⁶, en al·lusió al discurs que l'any anterior Balaguer havia pronunciat en els Jocs Florals valencians¹⁴⁴⁷. Llorente ofería a Verdaguer el mateix paper

¹⁴⁴⁰ Carta 245: *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. III, Barcelona, 1971, p. 88.

¹⁴⁴¹ *Ibidem*.

¹⁴⁴² Vertaderament, sobta la velocitat amb què Verdaguer donà resposta a la carta que només un dia abans li havia escrit Llorente. Al respecte, Josep Maria de Casacuberta i Joan Torrent i Fàbregas, editors de l'*Epistolari de Jacint Verdaguer*, observaren que «possiblement hi ha un petit error de data en alguna de les dues cartes; tinguem en compte que la de Llorente devia ésser retransmesa a la Moguda, ja que anava adreçada al carrer de la Canuda; de tota manera, sembla que Verdaguer respongué tot d'una, promptitud que contrasta amb els dubtes que solia tenir en casos semblants». Carta 246: *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. III, Barcelona, 1971, p. 89.

¹⁴⁴³ Carta 71: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 68.

¹⁴⁴⁴ «Lo Rat-Penat. Societat de amadors de les glories de Valencia y son antich Realme. Jochs Florals de Valencia. Convocatoria pera'ls del present any MDCCCLXXXI. Cartell», *Las Provincias* (29-I-1881).

¹⁴⁴⁵ «Crónica mensual», *Revista de Valencia*, 1 de febrer de 1881, p. 193.

¹⁴⁴⁶ Carta 71: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 68.

¹⁴⁴⁷ Amb el títol «Del renacimiento lemosín. Discurso del Excmo. Sr. D. Víctor Balaguer», fou publicat a *Las Provincias* (29-VII-1880).

que en juliol de 1880 hi havia jugat Balaguer, però el de Folgueroles rebutjà la intervenció adduint una escassa destresa oratòria.

Passats uns quants mesos, Llorente tornà a insistir en el tema del parlament a través d'una carta o nota que no ens ha pervingut, perquè el 23 de juny de 1881 Verdaguer se li adreçava novament dient-li que, «respecte á la segona pregunta que'm fa, de si'm plauria fer ó no discurs, en lo certamen, diria que sí, si fos orador; mes no séntne, me sembla que lo millor que puch fer es callar»¹⁴⁴⁸. El vigatà tornava a declinar l'ofertament d'intervenir en el certamen, i per la mateixa raó que ja ho havia fet cinc mesos abans¹⁴⁴⁹.

Pròxima la data de celebració dels Jocs Florals, el 14 de juliol Verdaguer es tornava a posar en contacte amb Llorente per comunicar-li que, efectivament, estava en disponibilitat de baixar a València els dies que el director de *Las Provincias* li assenyalava¹⁴⁵⁰. Assabentat de la visita del poeta català, i davant la impossibilitat d'assistir a la festa de la poesia valenciana, el 23 de juliol Querol escrivia des de Madrid al seu amic Llorente demanant-li que saludara el de Folgueroles de la seua part: «*Un apretado abrazo a Mosén Verdaguer. Confío que Valencia sabrá hacer los honores debidos al primer poeta del renacimiento catalán: Atenas no debe olvidar que alberga por breves días a Homero*»¹⁴⁵¹.

¹⁴⁴⁸ Carta 76: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 71.

¹⁴⁴⁹ Sobre la negativa a pronunciar el discurs dels Jocs Florals de Lo Rat Penat de 1881, Josep Maria de Casacuberta i Joan Torrent i Fàbregas varen escriure: «Verdaguer tenia plena consciència de la seva ineptitud oratòria; però no creiem que fos aquesta la raó bàsica per a la declinació de l'honrós encàrrec que Llorente li havia fet. No es tractava, en efecte, d'un parlament que li calgués improvisar, ans d'un treball que hauria pogut preparar escaientment, i en el qual hauria reeixit, com reeixí molt bé en els diversos discursos de Jocs Florals que compongué durant la seva vida, començant pel del certamen floral de Barcelona, del mateix any que el de València que motiva aquesta carta. Com a possibles motivacions reals del seu refús gosariem assenyalar, d'una banda, el seu escàs coneixement de la vida i la història valencianes —tret de la possibilitat d'evocar la figura del Conqueridor, en la qual ja no volia insistir—, amb la consegüent dificultat per a ambientar com calia un treball adreçat al públic valencià; i, d'una altra, els maldecaps que li havien produït els Jocs Florals de Barcelona i el discret silenci que, en conseqüència, s'havia imposat». Carta 263: *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. III, Barcelona, 1971, p. 125.

¹⁴⁵⁰ «Gracies á Deu me trobo be per venir á les Festes dels Jochs Florals de Valencia los dias que V. m'indica». Carta 79: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 73.

¹⁴⁵¹ Carta 80: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 74.

Segons que indica Teodor Llorente Falcó, Verdaguer arribà a València el 22 de juliol, set dies abans de la celebració dels Jocs Florals, i s'instal·là a casa de Llorente. Durant aquella setmana prèvia a la festivitat poètica, «l'insigne escriptor va ésser molt festejat pels poetes valencians i visità les ruïnes del teatre romà de Sagunt i el monestir de Santa Maria del Puig, des d'on el Rei Conqueridor posà siti a la ciutat»¹⁴⁵².

A banda d'obsequiar el seu distingit hoste i d'acompanyar-lo en el seu recorregut per les terres valencianes, Llorente escriví i publicà el dia 28 de juliol, la vespra de la celebració dels Jocs Florals, una extensa semblança biogràfica titulada «Mosén Jacinto Verdaguer»¹⁴⁵³. Resulta evident que amb ella no pretenia sinó informar els lectors valencians sobre qui era aquell il·lustre escriptor català que havia vingut a visitar-los i a participar en la festa poètica de Lo Rat Penat¹⁴⁵⁴. Llorente hi feia un repàs als seus orígens humils; al seu pas pel seminari de Vic; als inicis literaris en els Jocs Florals de Barcelona de 1865; a l'«anèmia cerebral» que en 1874 li havia sigut diagnosticada; a com, gràcies a la recomanació d'«un poeta valencià, poeta inspiradísimo como Verdaguer»¹⁴⁵⁵, s'embarcà en els vapors transatlàntics d'Antonio López, primer Marqués de Comillas, i creuà en repetides ocasions l'oceà Atlàntic; al procés de concepció i redacció de *L'Atlàntida*; i a tota la resta de cites vitals i literàries més destacades de la biografia del poeta de Folgueroles, i que anaven des de la publicació dels *Idil·lis i cants místics* fins als Jocs Florals de Barcelona de 1880, en què, «a petición de Francisco Matheu, secretario del Consistorio,

Sobre «el concepte que Mn. Jacint Verdaguer mereixia a Querol com a poeta èpic» i la relació d'amistat que unia tots dos escriptors, vegeu: CALVERAS, s. j., J., «De l'Epistolari Llorente. Verdaguer i Querol», *Cultura Valenciana*, any III (1928), quadern II, p. 49-56.

¹⁴⁵² LLORENTE FALCÓ, Teodor, «Records del temps vell. Mossèn Cinto, Mantenedor dels Jocs Florals de València», *D'Ací D'Allà*, 9 (10-IX-1918), p. 223.

¹⁴⁵³ VALENTINO, «Mosén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias* (28-VII-1881).

¹⁴⁵⁴ «La visita de mossèn Cinto a València despertà gran entusiasme entre els literats i molta curiositat entre el públic. El periòdic *Las Provincias* publicà, escrita per son director i amic Teodor Llorente, una llarga biografia literària del poeta català». LLORENTE FALCÓ, Teodor, «Records del temps vell. Mossèn Cinto, Mantenedor dels Jocs Florals de València», *D'Ací D'Allà*, 9 (10-IX-1918), p. 223-224.

¹⁴⁵⁵ VALENTINO, «Mosén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias* (28-VII-1881).

Teodoro Llorente, su presidente, declaró Mestre en Gay Saber a mosén Jacinto Verdaguer»¹⁴⁵⁶; sense oblidar, és clar, la festivitat del Mil·lenari de Montserrat.

No content amb això, i per tal d'atorgar més protagonisme encara al «pagés vigatà», l'endemà, dia 29 de juliol, Llorente reproduí a *Las Provincias* el text íntegre —i en català— del discurs que tres mesos abans, l'1 de maig i en la seua qualitat de president del Consistori, Verdaguer havia llegit en els Jocs Florals de Barcelona¹⁴⁵⁷. Amb la publicació d'aquest dens i extens discurs, dedicat a glossar «los orígenes del catalanismo y de la época gloriosa para las letras lemosinas que comenzó con el reinado de D. Jaime el Conquistador»¹⁴⁵⁸, Llorente insistia en el seu intent d'acostar el públic valencià a la ideologia i a la personalitat humana i literària de Verdaguer.

Sobre la festa poètica que la nit d'aquell 29 de juliol tingué lloc al Teatre Principal de València, i en referència a l'escriptor català, *Las Provincias* comentà que

«entre los individuos del Consistorio llamaba la atención y atraía todas las miradas el autor de la Atlántida, que tantos admiradores cuenta en Valencia, y tantos amigos contará desde ahora. Llevaba al pecho, sobre la sotana, la insignia de oro del Rat Penat, que le ha regalado la junta directiva de esta Sociedad»¹⁴⁵⁹.

Aquella nit actuà com a president del consistori de mantenidors Llorente. Durant el discurs d'obertura de la vetlada, l'aleshores president de Lo Rat Penat, Jacint Labaila, realitzà una extensa referència al distingit poeta

¹⁴⁵⁶ *Ibidem*.

¹⁴⁵⁷ «El rey Don Jaime. Discurs de Mosén Jacinto Verdaguer, llegit en la festa dels Jocs Florals de Barcelona en la nit del 1er. de Maig de 1881», *Las Provincias* (29-VII-1881).

¹⁴⁵⁸ E., «Revista de Barcelona», *Las Provincias* (8-V-1881).

¹⁴⁵⁹ «Juegos Florales del Rat Penat», *Las Provincias* (30-VII-1881).

També se'n feren ressò del seu pas pel consistori de mantenidors dels Jocs Florals de Lo Rat Penat el diari *El Mercantil Valenciano*: «Entre los individuos del consistorio llamaba la atención y atraía todas las miradas el autor de la Atlántida». «Jochs florals de 1881», *El Mercantil Valenciano* (30-VII-1881); i la *Revista de Valencia*: «Entre los Mantenedores, presididos por D. Teodoro Llorente, se veía al famoso autor de La Atlántida, al eminente poeta y piadoso sacerdote, Mossén Jacinto Verdaguer, que había venido de Cataluña para formar parte del Consistorio». «Crónica mensual», *Revista de Valencia*, 1 d'agost de 1881, p. 483.

català que aquella nit els acompanyava i els honorava. Segons l'anònim cronista, Labaila

«consagró sentido recuerdo al ilustre orador de los Juegos Florales del pasado año, afligido hoy por terrible desgracia, el Sr. D. Víctor Balaguer, y dedicó afectuosa salutación al inspirado poeta, legítimo representante de la poesía épica catalana, Mosén Jacinto Verdaguer, huésped hoy de nuestra ciudad, que asiste como mantenedor a la noble liza de la poesía valenciana»¹⁴⁶⁰.

I no sols això, sinó que també *«felicítose de la presencia del ilustre vate catalán para que aprecie en lo mucho que vale el entusiasmo poético del renacimiento valenciano, que ha hecho que los Juegos Florales de Lo Rat Penat sean los certámenes más disputados que se han celebrado en los antiguos y modernos tiempos en esta patria de la poesía»¹⁴⁶¹*. Era la tercera edició dels Jocs Florals que Lo Rat Penat celebrava, i no hi ha dubte que la presència de mossén Cinto aquell any, a l'igual que la de Balaguer l'anterior, suposaven un important estímul i reforç per a la dèbil Renaixença que una vintena de poetes valencians —amb més entusiasme que no públic ni mitjans— impulsava. De fet, acabat el certamen de 1881, la *Revista de Valencia* en féu la següent valoració:

«Esta fraternidad de los poetas valencianos y catalanes es una de las más gratas consecuencias de fiestas como las del Rat Penat. El año pasado las honraba, tomando parte en ella, el Trovador de Monserrat, el popular vate D. Víctor Balaguer. Este año las ha favorecido ese otro poeta, tan modesto como eminente, que se llama Mossén Jacinto Verdaguer. En Valencia le admiraban muchos, todos los que conocían sus obras: con su visita todos sus admiradores se han convertido en sus amigos, pues es imposible conocerle y no amarle»¹⁴⁶².

En aquelles circumstàncies, era difícil que ni l'exemple català ni la presència literària de Balaguer i Verdaguer passaren desapercebudes. En els

¹⁴⁶⁰ «Juegos Florales del Rat-Penat», *Las Provincias* (30-VII-1881).

¹⁴⁶¹ *Ibidem*.

¹⁴⁶² «Crónica mensual», *Revista de Valencia*, 1 d'agost de 1881, p. 485.

inici dels Jocs Florals valencians, Catalunya hi tenia un paper protagonista. De fet, després del lliurament dels premis de l'edició de 1881, Ciril Amorós, que prengué la paraula en representació del Consistori de mantenidors, comparà Lo Rat Penat amb la llavor que el llaurador escampa en terreny assaonat, «*en donde germina con facilidad y crece con rapidez; y dijo que al mismo tiempo que crecía en Valencia este árbol del renacimiento, crecía también en la fértil tierra catalana, tierra querida de los valencianos que la consideran como hermana de las suyas*»¹⁴⁶³. Això, però, no fou tot. Acte seguit

*«habló del florecimiento poético de Cataluña, y citó como ejemplo de él el grandioso poema la Atlántida, a cuyo autor felicitó con frases muy elocuentes en nombre de Valencia y el Rat Penat, haciendo de él cumplidísimo elogio. Una salva general de estrepitosos aplausos siguió a estas palabras del Sr. Amorós, y fue la salutación que Valencia enviaba al ilustre poeta y virtuoso sacerdote catalán. Este, verdaderamente confundido, porque su modestia iguala a su mérito, apenas tenía ánimos para contestar con un cortés saludo a aquella ruidosa ovación»*¹⁴⁶⁴.

Finalment, també l'alcalde de València, Josep Busutil, encarregat de cloure la vetlada literària, volgué tenir unes paraules d'agraïment i d'afecte per a Verdaguer, «*al que no como huésped sino como hermano, dijo, miraban los valencianos*»¹⁴⁶⁵.

Les manifestacions d'estima i d'homenatge envers mossén Cinto no finalitzaren amb la celebració dels Jocs Florals, sinó que, com ja havien fet l'any anterior, l'endemà «els socis de Lo Rat Penat i de l'Ateneu Científic obsequiaren amb un dinar, en la fonda de París, el poeta Verdaguer, i es brindà per la confraternitat dels poetes del renaixement i es llegiren poesies»¹⁴⁶⁶. Segons la *Revista de Valencia*, «*a los brindis, a los discursos, a las improvisaciones de los ingenios valencianos, [Verdaguer] contestó con estos*

¹⁴⁶³ «Juegos Florales del Rat-Penat», *Las Provincias* (30-VII-1881).

¹⁴⁶⁴ *Ibidem*.

¹⁴⁶⁵ *Ibidem*.

¹⁴⁶⁶ LLORENTE FALCÓ, Teodor, «Records del temps vell. Mossèn Cinto, Mantenedor dels Jocs Florals de València», *D'Ací D'Allà*, 9 (10-IX-1918), p. 224.

cuatro versos, que respondían muy bien a aquellas fraternales manifestaciones:

Fills d'Ausias March, jo brindo á sa memoria;
pel rey Don Jaume y Sant Vicent Ferrer;
vostra gloria, germans, es nostra gloria,
¡patrimoni immortal del mon sanser!»¹⁴⁶⁷.

Amb aquella improvisada estrofa Verdaguer demostrà la seua audàcia i estima envers València. Perquè sabé invocar les tres figures més íntegres i simbòliques, més significades i recurrents, dels renaixencistes valencians: Jaume I, representant de la *Patria*; Sant Vicent Ferrer, representant de la *Fides*; i Ausiàs March, representant de l'*Amor*.

Aquell mateix dia 30 de juliol, per la vesprada, el «pagès vigatà» emprengué el viatge de retorn a Barcelona. I, tan prompte com li fou possible, l'endemà, confús encara per les múltiples mostres d'estima rebudes, agafava la ploma i escrivia al seu amic Llorente per a manifestar-li que acabava

«d'arribar felismen á Barcelona, y com si'l cor se m'hagués quedat á Valencia encara'm sembla sentir lo dols y bellament accentuat llenguatge de Vostes, véurels de un á un davant mos ulls, explayar ma vista per eixa verda planura que, com la blavosa de la mar, sembla no tenir fitas, y sentir la dolsa estreta d'eixes "lligasses de flors" ab que, segons la hermosa imatge d'Amorós, lo Micalet cativa á sos peus als valencians y als que tenen, com jo, la ditxa de visitar tan bell pais»¹⁴⁶⁸.

Les seues paraules, no cal insistir-hi, eren d'afectuós record i de sincer agraïment. A més, però, Verdaguer també dedicava unes línies a expressar «mos afectes á tots los de sa família, desde son pare, de qui desitjo'l prompte restabliment, fins á la aixerida Josefina, ab qui haviat (sic) hauríam sigut amichs á pesar de son poch temps y de ma "adustez" de caracter»¹⁴⁶⁹; i una especial

¹⁴⁶⁷ «Crónica mensual», *Revista de Valencia*, 1 d'agost de 1881, p. 485.

¹⁴⁶⁸ Carta 81: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 75.

¹⁴⁶⁹ *Ibidem*.

salutació per al «simpatich Pasqualet», fill major de Llorente, malalt d'epilèpsia. A banda de conèixer i confraternitzar amb els renaixencistes valencians, aquella estada a València havia servit perquè Verdaguer i Llorente intimaren¹⁴⁷⁰.

7.3 La pràctica d'una amistat madura (1881-1902)

En octubre de 1881, a propòsit de les festes de coronació de la Mare de Déu de Montserrat, els escriptors catalans organitzaren un romiatge per a homenatjar la patrona de Catalunya¹⁴⁷¹. Segons la interpretació feta per Josep Maria de Casacuberta i Joan Torrent i Fàbregas, sembla ser que, davant la impossibilitat d'assistir-hi, «Llorente li demanà [a Verdaguer] que ell representés els poetes valencians en l'acte d'oferiment de l'àlbum montserratí, objecte principal del romiatge que els poetes de parla catalana feren a Montserrat els dies 15 i 16 d'octubre»¹⁴⁷². Per això el 19 d'octubre de 1881 Verdaguer escrivia a Llorente comunicant-li que, tal com l'escriptor valencià li havia demanat, «en lo fraternal “agape” que ferem despres tots plegats, ferem present la adessió de V. y dels escriptors valencians»¹⁴⁷³. I, a més de relatar-li, resumidament, com havia anat la vetlada literària, també li feia saber que no sols havia portat la veu dels valencians, sinó que també li havia correspost a ell desfilar amb «lo blandó que duya l'escut de Valencia»¹⁴⁷⁴.

Posteriorment, en novembre d'aquell any, durant el relat de la visita que el Centre Excursionista de Lo Rat Penat, fundat un any abans¹⁴⁷⁵, havia realitzat

¹⁴⁷⁰ De fet, en totes les cartes que a partir d'aquest moment Verdaguer remeté a Llorente mai no oblidà incloure alguna salutació o referència per als familiars del valencià.

¹⁴⁷¹ Segons Teodor Llorente Falcó, «les festes del milenari de la troballa de la Mare de Déu de Montserrat (880-1880) inspiraren a Mn. Collell i Mn. Verdaguer la idea d'un *Homenatge dels poetes catalans a Nostra Senyora de Montserrat*. Uns 200 entre poetes, poetesses i prosistes de Catalunya, València, Mallorca i Rosselló posaren composicions autògrafes en un àlbum, que se conserva en l'Arxiu del Monestir. Era la *Corona Poètica* que ells teixien a la nova patrona de Catalunya, solemnement coronada el 11 de setembre de 1881. Esta *bella ofrena* fon presentada el dia 16 d'octubre en l'ofertori de la Missa pontifical». Nota 1, carta 84: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 77.

¹⁴⁷² Nota 1, carta 276: *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. III, Barcelona, 1971, p. 154.

¹⁴⁷³ Carta 84: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 77.

¹⁴⁷⁴ *Ibidem*.

¹⁴⁷⁵ Sobre el Centre Excursionista de Lo Rat Penat, vegeu el capítol corresponent d'aquesta tesi.

a la Cartoixa de Valdecrist i en referir-se al nou bisbe de Sogorb, Sr. Aguilar, Llorente afirmà que era un «*hombre de vasta doctrina teológica, de ilustración general, de elevada elocuencia, de piedad sincera y de trato familiar y amabilísimo*»¹⁴⁷⁶, que, a més, sentia molta simpatia pel moviment lingüístic i literari de la Renaixença. I recordà que

«*nuestro querido amigo mosén Jacinto Verdaguer nos había dicho que el Sr. Aguilar, maestro suyo en el Seminario de Vich (de donde ambos son hijos), fue uno de los primeros que encendieron en él el amor a las letras catalanas. Ahora hemos visto que subsiste en el docto teólogo ese entusiasmo literario, convirtiéndolo en ilustre amator de la Gaya ciencia, título que no sienta mal a un prelado español, a un obispo valenciano*»¹⁴⁷⁷.

Com sabem, en maig de 1882, en una nova i anhelada visita del Centre Excursionista als monestirs de Poblet i Santes Creus i a les ciutats de Valls i Tarragona, Llorente tornà a coincidir amb Verdaguer i amb tota una sèrie d'il·lustres catalanistes tan significats com ara Jaume Collell, Marià Aguiló, Àngel Guimerà i, fins i tot, l'arquitecte Antoni Gaudí. Durant quatre dies, del 19 al 22 de maig¹⁴⁷⁸, valencians i catalans formaren una única i completa expedició que inclogué moments «artístics» i «patriòtics», devots i literaris. Entre altres coses, es lamentà l'estat de devastació en què es trobaven aquells llocs sagrats, i hi foren evocats personatges com ara els reis Jaume I i Jaume II, Pere el Gran i Roger de Llúria. Per al poeta valencià, tot això no significava sinó el «*comienzo de una era de más estrechas relaciones entre los escritores de aquende y allende el Ebro*»¹⁴⁷⁹. I qui millor que Llorente i Verdaguer, allí presents, per a validar i personificar aquestes relacions? La lectura de diverses

¹⁴⁷⁶ «Centro excursionista del Rat-Penat. Visita a la Cartuja de Valdecristi», *Las Provincias* (5-XI-1881).

¹⁴⁷⁷ *Ibidem*.

¹⁴⁷⁸ Segons Teodor Llorente Falcó, «15 socis del Rat Penat de València i altres tants poetes i artistes de Catalunya segellaren la germandat literària i històrica de les dues regions, convivint quatre dies, del 19 al 22 de maig, prop dels grans monuments de Poblet, Santes Creus i Tarragona». Carta 89: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 83.

¹⁴⁷⁹ VALENTINO, «Lo Rat Penat en Santas Creus», *Las Provincias* (24-V-1882). Reproduït a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1883*, València, 1882, p. 273-278.

poesies, algunes de les quals de «*marcado carácter de exaltación patriótica*»¹⁴⁸⁰, i la missa primera que l'autor de *L'Atlàntida* realitzà «*en la severa iglesia gótica de Valls*»¹⁴⁸¹, foren algunes de les activitats més destacades de la darrera jornada.

A principis del mes de maig, dies abans de l'excursió, el canonge de Vic, Jaume Collell, havia visitat la ciutat de València convidat per Lo Rat Penat, on romangué per espai de tres dies¹⁴⁸². Hoste d'honor com era, durant la vetlada que «*la víspera del día en que se celebra la fiesta de Ntra. Sra. de los Desemparados*»¹⁴⁸³ l'entitat valencianista organitzà «*en honor de la excelsa patrona de Valencia, en la que se leyeron inspiradas composiciones, dedicadas todas a la Virgen*», mossén Collell fou «*invitado para dar a conocer alguna de sus composiciones*»¹⁴⁸⁴. I, significativament, a més de la seua poesia «La gent del any vuit», hi llisqué «*el magnífico pasaje de la Leyenda de Montserrat, de D. Jacinto Verdaguer, referente al encuentro de la Virgen*»¹⁴⁸⁵.

7.3.1 L'«Oda a Barcelona» i la visita de Llorente (1883)

Un any després de la visita de mossén Collell tornem a trobar noves referències de l'obra de Verdaguer a la premsa valenciana, aquesta vegada a propòsit de la famosa «Oda a Barcelona», que tantes atencions meresqué per part de l'Ajuntament de la Ciutat Comtal. Abans, però, en una mostra més de

¹⁴⁸⁰ VALENTINO, «Lo Rat Penat en Valls y Tarragona», *Las Provincias* (27-V-1882). Reproduït a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1883*, València, 1882, p. 280-284.

¹⁴⁸¹ *Ibidem*.

Els tres articles que redactà Llorente arran d'aquesta excursió foren traduïts «ab moltíssim gust» i publicats, quasi en la seua totalitat, a *La Veu del Montserrat* els dies 27 de maig (núm. 21), 3 (núm. 22) i 10 de juny de 1882 (núm. 23), respectivament. En referència a ells, mossén Collell li comentava (en carta datada a Vic el 21 de juny de 1882) que «ses tres cartes han sigut llegides ab verdadera fruición, y han fet denteta a molta gent aquelles descripcions tan animades de nostre patriòtich romiatge, que Déu vulla pugam repetir l'any qui ve a Mallorca». Carta 91: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 84.

¹⁴⁸² «A soles, moltes vegades, me complach en recordar los tres dies de ma estada a València», *ibidem*.

¹⁴⁸³ «Lo Rat Penat», *Almanaque «Las Provincias» para 1883*, València 1882, p. 139.

La festivitat de la Mare de Déu dels Desemparats és el dia 8 de maig; tradicionalment, però, la festa se celebra el segon diumenge del mes.

¹⁴⁸⁴ «Lo Rat Penat», *Almanaque «Las Provincias» para 1883*, València 1882, p. 140.

¹⁴⁸⁵ *Ibidem*.

germanor i consideració, a principis de 1883 el poeta de Folgueroles s'havia adreçat per tres vegades a Llorente.

Les dues primeres en dies consecutius, 24 i 25 de gener, per a transmetre-li la seua preocupació, ja que a través dels periòdics havia tingut notícia de «la malaltia del seu bo, simpatic e inolvidable pare», a qui havia conegut durant els «curts y felissos dies que passí en sa casa»¹⁴⁸⁶. Desgraciadament, però, el pare de Llorente havia mort el dia 23, i per això el 25 Verdguer tornava a escriure-li, per a conhortar-lo davant de la pèrdua i per a comunicar-li que «a l'hora en que V. rebria ma lletra d'air jo he rebut lo número de *Las Provincias* que du per capsalera la mort del seu apreciadissim pare»¹⁴⁸⁷.

La resposta de Llorente a aquestes cartes de Verdguer es produí tres mesos després. El valencià justificava la tardança en el fet que «*la muerte de mi padre ha sido para mi un trastorno de tal naturaleza, que desde entonces paréceme que no vivo mas que a medias*»¹⁴⁸⁸; i que, davant aquell estat d'ànim, havia trobat refugi en el treball intens i continu. De fet, era tal el dol que sentia per la pèrdua de son pare que fins i tot havia suspés el viatge que tenia previst realitzar a Barcelona per a assistir als Jocs Florals d'aquell any; el deixava per a més avant, ja que així aprofitaria per a «*ver como están los trabajos de Vallmitjana para la estatua de nuestro Don Jaime, y para dar un abrazo a amigos tan escelentes como V.*»¹⁴⁸⁹.

Davant el «ressonant» triomf que l'«Oda a Barcelona» de Verdguer adquirí en els Jocs Florals de 1883, a mitjan mes de maig Llorente li tornà a escriure per a donar-li l'enhorabona, manifestar-li l'alegria que als renaixencistes valencians els havia produït el seu èxit, i comunicar-li que

¹⁴⁸⁶ Carta 105: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 95.

¹⁴⁸⁷ Carta 106: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 96.

¹⁴⁸⁸ Carta 341: *Epistolari de Jacint Verdguer*, vol. IV, Barcelona, 1974, p. 41.

¹⁴⁸⁹ *Ibidem*.

Josep Maria de Casacuberta i Joan Torrent i Fàbregas expliquen que, finalment, Llorente anà a Barcelona a les darreries de juny de 1883 per a visitar l'escultor Vallmitjana i veure el model de figura eqüestre de Jaume I que, «per iniciativa de Lo Rat Penat, hom havia d'aixecar a València a la memòria del Conqueridor». També afirmen que la crònica en què Llorente conta les impressions d'aquest viatge fou «publicada a *Las Provincias* de 15 de juliol». Aquesta darrera informació, però, no és exacta, ja que la crònica (signada per Valentino) fou publicada a *Las Provincias* el dia 6 de juliol. Vegeu la nota 7 de la carta 341: *Epistolari de Jacint Verdguer*, vol. IV, Barcelona, 1974, p. 42.

«volem conèixer la seua oda: (...) quant se puga, y vosté nos ho diga, tindrè el major goig en estamparla en “Las Provincias”»¹⁴⁹⁰.

Un mes després, el 10 de juny, en una nova carta Llorente li reiterava «la meua enhorabona per sa magnífica oda»¹⁴⁹¹. En aquell moment, però, el valencià ja sabia que Verdaguer tenia escrits llargs fragments del poema *Canigó*, i per això també li comunicava: «Ya estich tot febròs per llegir algo del *Canigó*. (...) Avans de que se acabe el mes aniré a Barcelona, encara que no mes siguen tres ó quatre dies, y llavors me apoderaré de vosté pera que me llixca tot lo que tinga del seu nou poema»¹⁴⁹². A més de tot això, en la postdata, Llorente li recordava que «no he publicat encara la Oda en “Las Provincias” porque vosté me diu que ahí se publicarà á principis de la semana vinent, y no vull ni dech anticiparme»¹⁴⁹³.

Finalment, el 20 de juny de 1883 *Las Provincias* reproduïa l'«Oda a Barcelona» acompanyada de la següent nota: «*Estamos seguros de que todos los amantes de la poesía en Valencia leerán con gusto esta magnífica oda, de la cual el ayuntamiento de Barcelona ha hecho una tirada de cien mil ejemplares para darla a conocer en toda Cataluña y honrar a su ilustre autor*»¹⁴⁹⁴. Encara que el gest del diari valencià no és —ni molt menys— comparable al del consistori municipal de la Ciutat Comtal, no hi ha dubte que mossén Cinto degué sentir-se molt agraït davant la tasca de difusió que de la seua obra i persona feien a València Llorente i *Las Provincias*.

Efectivament, l'anada del valencià a Barcelona es produí a finals de juny i principis de juliol d'aquell any. En carta datada a aquella ciutat el 3 de juliol i publicada a *Las Provincias* el dia 6, Llorente feia un resum de totes les

¹⁴⁹⁰ Carta 344: *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. IV, Barcelona, 1974, p. 46. Per la seua significació, cal fer notar que aquesta és la primera de les cartes que Llorente escrigué en català a Verdaguer, i que a partir d'aquell moment se li adreçà en la llengua en què sempre ho havia fet el poeta de Folgueroles.

¹⁴⁹¹ Carta 349: *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. IV, Barcelona, 1974, p. 50.

¹⁴⁹² *Ibidem*, p. 51.

¹⁴⁹³ *Ibidem*.

¹⁴⁹⁴ «“Oda a Barcelona”, de mossén Jacinto Verdaguer. Premiada en la XXV festa dels Jochs Florals», *Las Provincias* (20-VI-1883).

També fou reproduïda per Constantí LLOMBART: «Oda á Barcelona», *Lo Rat-Penat. Calendari Lemosí corresponent al present any 1884*, València, 1883, p. 17-24.

coses que havia portat a terme durant el viatge; i, evidentment, en destacava la visita realitzada a Verdaguer: «*Encontrolo, como siempre, en su modesta casita de la calle de la Canuda, allá en el centro de la antigua Barcelona. (...) En su cuartito de estudiante, atestado de libros, en el que sólo ve un pam de cel, como él dice, forcé su modestia a que me leyese largos trozos de su Canigó*»¹⁴⁹⁵.

Era la sisena vegada que tots dos autors es trobaven personalment, i com bé queda patent a la crònica periodística¹⁴⁹⁶, Llorente sabia que en l'anada que els poetes catalans havien fet a Banyuls (Rosselló) els dies 17 i 18 de juny¹⁴⁹⁷ el poeta vigatà havia llegit en públic alguns fragments del seu nou poema; per això estava tan desitjós de conèixer-lo ell també. El valencià quedà sorprès amb els fragments de la nova composició de Verdaguer, qui li demanà que no en diguera res fins que el llibre estiguera en premsa. I per això acabà la crònica relatant totes les notícies de què havia tingut coneixement a Barcelona, entre les quals destacava la possible publicació del diccionari català que, d'anys enrere, preparava Aguiló. Finalment, Llorente, que es meravellava del progrés cultural i industrial de Catalunya, assegurava: «*Trabajásemos todos en España como los catalanes, y sería nuestra patria una de las naciones más ricas y poderosas de Europa*»¹⁴⁹⁸.

7.3.2 Notícies de Verdaguer a *Lo Rat-Penat. Periódich Llitterari Quincenal* (1885)

En febrer de 1884 Verdaguer es posà novament en contacte amb el director de *Las Provincias*, aquesta vegada per expressar-li el seu condol per «la mort de sa bona mare»¹⁴⁹⁹, cosa que corrobora l'estima que, des del seu

¹⁴⁹⁵ VALENTINO, «Desde Barcelona», *Las Provincias* (6-VII-1883).

¹⁴⁹⁶ «A nuestros amigos los poetas y escritores catalanes les he encontrado entusiasmadísimos con el viaje de Bañullas, donde fueron tan bien recibidos por los literatos del Rosellón. Lo que allí más llamó la atención fueron los fragmentos que se leyeron del nuevo poema de mossén Verdaguer». *Ibidem*.

¹⁴⁹⁷ Nota 4, carta 349: *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. IV, Barcelona, 1974, p. 52.

¹⁴⁹⁸ VALENTINO, «Desde Barcelona», *Las Provincias* (6-VII-1883).

¹⁴⁹⁹ Carta 133: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 120.

pas per València en juliol de 1881, manifestava envers Llorente i la seua família.

La prova que, a partir dels Jocs Florals de Lo Rat Penat i conforme avançava la dècada dels anys 80, Verdaguer havia començat a ser un poeta majoritàriament conegut i estimat entre els escriptors valencians, fou que en febrer i abril de 1885 la publicació *Lo Rat-Penat. Periódich Lliterari Quincenal*, fundada i dirigida per Constantí Llombart¹⁵⁰⁰, reproduïra dues noves poesies de Verdaguer: «La mort del rossinyol» i «La cegueta»¹⁵⁰¹. A més, aquest quincenal de curta durada oferí als lectors valencians diverses notícies referents al «pagès vigatà». Senyal, doncs, que tant a l'editor com als lectors de la publicació els interessava mossén Cinto i la seua obra. Així, en referència a l'«Oda a Barcelona», en gener de 1885 *Lo Rat-Penat* explicà que «lo celebrat poeta Mossen Jacinto Verdeguer, ha rebut una nova distinció. Una numerosa comisió d'artistes y escriptor[s] catalans entregá fa poch al autor de *L'Adlántida* (sic) una magnífica corona que'ls catalans de Filipines li oferiren ab motiu de sa bellíssima *Oda á Barcelona*, premiada en los Jochs Florals»¹⁵⁰².

Quinze dies després, *Lo Rat-Penat. Periódich Lliterari Quincenal* també es féu ressò de l'aparició de *Caritat*, un recull de «poesies purament religioses, impregnades en la mateixa devoció afectuosa, tendra y sencilla»¹⁵⁰³, i anuncià que li dedicaria un comentari bibliogràfic. Comentari que hi aparegué al cap de dues setmanes, i en el qual l'autor, Francesc Fayos Antony, en recomanava la lectura perquè, deia, «hi floreix expontánea la poesia aquella que sols de molts poch es patrimoni, y ab la qual mes poch encara logran eternisar lo seu nom»¹⁵⁰⁴.

¹⁵⁰⁰ Hi ha edició facsímil d'aquesta publicació, encapçalada per un estudi de Ricard BLASCO: *Constantí Llombart i «Lo Rat Penat»*, Diputació de València, València, 1985.

¹⁵⁰¹ Es tracta de: «La mort del rossinyol», *Lo Rat-Penat. Periódich Lliterari Quincenal*, 5, València (15-II-1885), p. 36; i «La cegueta», *Lo Rat-Penat. Periódich Lliterari Quincenal*, 8, València (15-IV-1885), p. 61.

¹⁵⁰² «Correspondencia catalana», *Lo Rat-Penat. Periódich Lliterari Quincenal*, 3, València (15-I-1885), p. 23.

¹⁵⁰³ «Noves», *Lo Rat-Penat. Periódich Lliterari Quincenal*, 4, València (30-I-1885), p. 31-32.

¹⁵⁰⁴ FAYOS ANTONY, F., «Bibliografía. *Caritat*», *Lo Rat-Penat. Periódich Lliterari Quincenal*, 5, València (15-II-1885), p. 38.

En març d'aquell any el periòdic dirigit per Llombart anunciava, mitjançant una breu nota, una nova traducció italiana de l'obra més celebrada de mossén Cinto, i indicava que «totes les traduccions que s'han fet de *L'Atlantida*, que per cert son numeroses, totes han sigut fetes espontàneament y sense indicacions de cap mena, puix Mossen Verdaguer no es d'aquells sers mesquins y envetjosos que van demanant almoyna per Espanya y l'extranjer, ab l'objecte de que'ls traduheixin sas obras»¹⁵⁰⁵. I en el mes d'abril, dues notícies més: que estava «acabantse de imprimir la segona edició del tomo de poesies qu'ab lo títol de *Caritat* publicá l'inspirat poeta Mossen Jacinto Verdaguer, pera dedicar sos productes à socórrer les víctimes dels terratrémols»¹⁵⁰⁶; i que «los molts amichs y admiradors que té en Valencia lo gran poeta catalá Mossen Jacinto Verdaguer (...) celebrarán qu'es confirme la noticia que duya un periódich de Madrit, en lo qual se llegía haber segut nomenat Canonge de la Seu de Barcelona»¹⁵⁰⁷. Convé recordar ací que l'exemplar de la segona edició de *Caritat* conservat a l'Arxiu biblioteca Llorente està signat per Jacint Verdaguer i dedicat «A D. Teodoro Llorente, pobre però afectuós recort de son amich que no l'oblida».

7.3.3 La publicació de *Canigó* (1885-1886)

El 16 de desembre de 1885, i amb el títol «La literatura catalana», *Las Provincias* publicà una ben interessant nota en què s'anunciava que «*el poema en que trabajaba hace algunos años el ilustre autor de La Atlántida, el modesto cuanto inspirado poeta mosén Jacinto Verdaguer, está ya en prensa*»¹⁵⁰⁸. Es tractava, com bé podem imaginar, de l'obra *Canigó*, i Llorente hi demostrava comptar amb informació privilegiada, de primera mà. L'interés de la notícia, però, no finalitzà amb la primícia de la imminent aparició del llibre, sinó que,

¹⁵⁰⁵ «Correspondència catalana», *Lo Rat-Penat. Periódich Lliterari Quincenal*, 6, València (15-III-1885), p. 47.

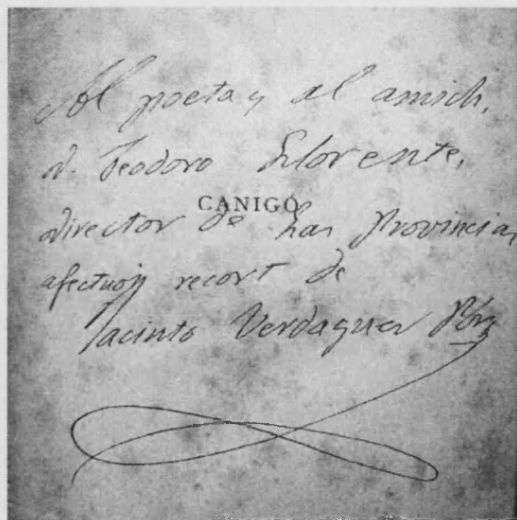
Aquesta edició italiana de 1885 de *La Atlántide* també es conserva, dedicada «Al Sr. D. Teodoro Llorente» i signada per Verdaguer, a l'Arxiu biblioteca Llorente.

¹⁵⁰⁶ «Noves», *Lo Rat-Penat. Periódich Lliterari Quincenal*, 7, València (1-IV-1885), p. 56.

¹⁵⁰⁷ *Ibidem*.

¹⁵⁰⁸ «La literatura catalana», *Las Provincias* (16-XII-1885).

«para que los escritores valencianos, bastante adormecidos al presente, vean como trabajan los catalanes»¹⁵⁰⁹, també s'hi anunciava la creació, a Barcelona, d'una associació d'autors dramàtics «que va a dar funciones en el teatro de Novedades»¹⁵¹⁰. La nota conclouïa assegurant que «trabajando de este modo han levantado tan alta nuestros hermanos de allende el Ebro la bandera del renacimiento catalán»¹⁵¹¹; que no era sinó un advertiment per als endormiscats renaixencistes valencians: prengueu nota de l'exemple català o morirem tots d'inanició.

Al poeta y al amigo,
D. Teodoro Llorente,
director de ^{CANIGÓ} Canigó
afectuoso recort de
Jacinto Verdaguera Pons

Sis dies després d'aquells comentaris, el 22 de desembre, Llorente escrivia a Verdaguera per a felicitar-li el Nadal, donar-li «la enhorabona més complida per la pròxima aparició d'eixe esperat poema. (...) Le estich aguardant tot freturós»¹⁵¹², i demanar-li que li enviara «un dels primers eixemplars que estiguen aviats»¹⁵¹³. És molt probable que, tal com comenten Josep Maria de Casacuberta i Joan Torrent i Fàbregas, «segurament varen encreuar-se la carta present i l'exemplar de *Canigó* que Verdaguera li trameté», perquè n'hi ha

¹⁵⁰⁹ *Ibidem.*

¹⁵¹⁰ *Ibidem.*

¹⁵¹¹ *Ibidem.*

¹⁵¹² Carta 497: *Epistolari de Jacint Verdaguera*, vol. V, Barcelona, 1977, p. 70-71.

¹⁵¹³ *Ibidem*, p. 71.

constància que el mateix dia 22 de desembre de 1885 alguns escriptors ja havien començat a rebre'l¹⁵¹⁴. Altrament, cal fer notar que el volum conservat a l'Arxiu biblioteca Llorente està dedicat «Al poeta y al amich, D. Teodoro Llorente, director de *Las Provincias*, afectuós recort de Jacinto Verdaguer Pbre».

Canigó aparegué els dies previs a Nadal de 1885, però amb data de 1886¹⁵¹⁵. I l'últim dia de l'any, el 31 de desembre, Llorente ja publicà el que seria el primer lliurament d'una sèrie de sis articles en què dividí una llarga i profunda ressenya sobre la «llegenda pirenaica del temps de la Reconquista» que amb tanta passió havia escrit mossén Cinto¹⁵¹⁶. Aquesta ressenya de *Canigó*, molt probablement la primera a veure la llum, posa en relleu l'interés que Llorente manifestà a llegir i comentar una obra que l'encisà des del principi, perquè se'n féu ressò d'una manera inaudita: li concedí l'atenció i l'espai que segurament mai no va concedir a cap altre llibre, ni valencià, ni català, ni castellà. Així, el primer que feia Valentino, el seu pseudònim literari predilectè, era afirmar que «*Canigó es un poema tan bello, por lo menos, como La Atlántida, y más interesante*»¹⁵¹⁷, i felicitar l'autor, Verdaguer,

*«no sólo en nombre propio y de Las Provincias, sinó tomando la representación de todos los amantes y cultivadores de las letras en Valencia. Todos admiran a mosén Jacinto, y a más de admirarle, le quieren cuantos han tenido ocasión de saber que tan gran poeta es el hombre más modesto, ingenuo y sencillo que echó Dios al mundo»*¹⁵¹⁸.

¹⁵¹⁴ És el cas de Josep Reig i Vilardell. Vegeu la carta 498: *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. V, Barcelona, 1977, p. 71-72.

¹⁵¹⁵ Vegeu: *Nou diccionari 62 de la literatura catalana*, Barcelona, 2000, p. 760.

¹⁵¹⁶ VALENTINO, «Literatura catalana. *Canigó. Llegenda pirenaica del temps de la Reconquista*, per mossén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias* (31-XII-1885, i 1, 5, 9, 15 i 17-I-1886).

Segons J. M. Casacuberta i J. Torrent i Fàbregas, «a la Biblioteca de Catalunya es conserva una sèrie dels sis articles que havia pertangut al poeta [Verdaguer]». Nota 7, carta 529: *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. V, Barcelona, 1977, p. 119.

¹⁵¹⁷ VALENTINO, «Literatura catalana. *Canigó. Llegenda pirenaica del temps de la Reconquista*, per mossén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias* (17-I-1886).

¹⁵¹⁸ *Ibidem*.

El 6 de gener de 1886, quan només s'havien publicat la meitat de les ressenyes, Verdaguer ja escrivia a Llorente per a agrair-li els articles «que van de ma en ma entre mos amichs»¹⁵¹⁹. I, novament, el dia 28 de gener, quan ja estava tota la sèrie publicada, per a comunicar-li que «he vist l'influencia de sos sis articles sobre *Canigó* en los demes que s'han publicat y aixó'm fa pendre la ploma per donarlin de nou lo (sic) grans mercés»¹⁵²⁰. A aquesta epístola responia Llorente el 30 de gener assegurant que «no perque la haja alavat jo, sino per lo que ella val, es tan esplendida la obra darrera de vosté»¹⁵²¹.

Mes i mig després, i sota l'epígraf «Las literaturas regionales», *Las Provincias* es féu ressò de la grata acollida que, finalment, el poema *Canigó* havia tingut a la capital de l'Estat: «*Pasó al principio casi inadvertido para la prensa madrileña (...). Pero después, conforme han ido conociendo los distraídos críticos de Madrid aquella obra, le han consagrado la atención que merece*»¹⁵²². L'inici d'aquell article no podia ser més significatiu: «*Trabajo cuesta, pero al fin van convenciéndose en Madrid de que vale algo el renacimiento literario de las lenguas que existen vivas en España, aunque difieran del idioma que ha adquirido el carácter de nacional*»¹⁵²³, cosa que evidencia, de manera molt eloqüent, l'esforç de pedagogia que Llorente i la resta de renaixencistes, valencians i catalans —com ara Balaguer—, hagueren de practicar.

Per a corroborar aquesta bona acollida *Las Provincias* reproduïa un fragment de la ressenya que el periòdic *El Globo* havia dedicat a l'obra de Verdaguer; un article en què es feia referència a «*los inconvenientes y las ventajas que puede reportar a la nacionalidad española el cultivo literario de sus dialectos*», i en el qual el diari madrileny afirmava que, «*afortunadamente,*

En carta adreçada a Llorente i datada el 18 de gener de 1886, mossén Jaume Collell afirmava que *Canigó* era «*la consagración auténtica del catalán del renacimiento*». Carta 180: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 165.

¹⁵¹⁹ Carta 178: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 163.

¹⁵²⁰ *Ibidem*, p. 168.

¹⁵²¹ Carta 530: *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. V, Barcelona, 1977, p. 120.

¹⁵²² «Las literaturas regionales», *Las Provincias* (12-III-1886).

¹⁵²³ *Ibidem*.

*estamos ya convencidos de que no hay para la patria riesgo alguno, antes al contrario, verdadera defensa en ese renacimiento*¹⁵²⁴. I és que Madrid es mirava les manifestacions literàries renaixencistes, valencianes i catalanes, amb un temor i una susceptibilitat només comparable al que ha generat, en els nostres dies, la proposta del nou estatut català.

I si l'inici de l'article del diari valencià havia sigut «pedagògic», molt més encara ho era el final, en què s'afirmava:

*«Debemos notar que al hablar de Cataluña, llamándola “tierra de los Ausias March, los Montaner y los Raymundo Lulio”, el colega madrileño ha querido referirse sin duda a toda la parte de España en que se habla la lengua catalana en sus diversos dialectos, esto es, Valencia y Mallorca, pues Ausias March es valenciano y Raymundo Lulio mallorquín»*¹⁵²⁵.

Una asseveració impossible de trobar hui en dia al diari *Las Provincias*, que si bé ha heretat la capçalera que en el seu dia fundà Llorente, ha abandonat, en canvi, el tarannà ideològic i intel·lectual.

7.3.4 Notícies de Verdaguer a *Las Provincias* (1888)

La següent referència que de Verdaguer ens ofereix la premsa valenciana ens remet al 4 de maig de 1888, al moment en què Valentino ressenyà l'última novetat de mossén Cinto: *Lo somni de Sant Joan*, publicat l'any anterior. Llibre que, assegurava, han d'admirar i aplaudir «*hasta aquellos que no estén empapados en los sentimientos piadosos y en las elucubraciones ascéticas, que forman parte principalísima del numen de tan gran poeta*»¹⁵²⁶.

A finals de maig de 1888 Llorente assistí, juntament amb els valencians Ramon Ferrer i Matutano i Josep Aguirre i Matiol, als Jocs Florals de

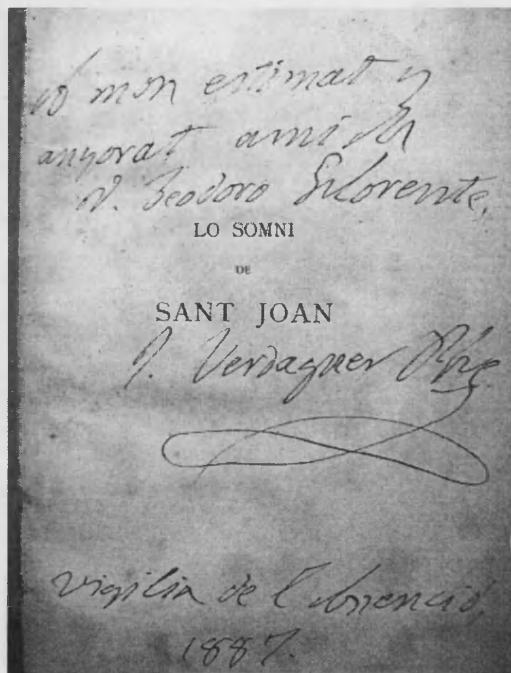
¹⁵²⁴ *Ibidem.*

¹⁵²⁵ *Ibidem.*

¹⁵²⁶ VALENTINO, «Literatura catalana. *Lo somni de Sant Joan, llegendes del Sagrat Cor de Jesús*, per Mossén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias* (4-V-1888).

L'exemplar de *Lo somni de Sant Joan* conservat a l'Arxiu biblioteca Llorente porta la següent dedicatòria: «A mon estimat y anyorat amic D. Teodoro Llorente, J. Verdaguer Pbre. Vigília de l'Ascensió, 1887». També s'hi conserva un exemplar de la segona edició (1907) de llibre dedicat per l'editor, Josep Agustí, «*Al distinguido escritor D. Teodoro Llorente*».

Barcelona en què fou guardonat amb la Flor Natural mossén Jaume Collell, i en què no consta que fóra present el poeta de Folgueroles¹⁵²⁷.

Tanmateix, en octubre d'aquell any es produí la setena trobada entre Llorente i Verdaguer: fou a propòsit de l'Exposició Universal de Barcelona, que el valencià visità acompanyat de la seua família. Així li ho confessava, per carta, al seu amic Eduard Escalante: «*He pasado muy bien tres semanas en Barcelona, con toda la familia*»¹⁵²⁸. De fet, Valentino donà compte *in extenso* d'aquella estada a través de set llargs i laudatoris articles que foren publicats a *Las Provincias*¹⁵²⁹. A un d'aquests articles, datat a Barcelona el 5 d'octubre de 1888, Llorente explicava que havia assistit a una reunió de la Lliga de Catalunya organitzada «*para honrar de una manera grave y digna al barón*

¹⁵²⁷ «Los Juegos Florales en Barcelona», *Las Provincias* (28-V-1888).

¹⁵²⁸ Carta 1.052: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 188.

Sembla ser que, amb anterioritat, aquell mateix any ja havia fet algun altre viatge a Barcelona. Vegeu: Carta 233: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 213-214.

¹⁵²⁹ Amb el títol «Desde Barcelona», foren publicats a *Las Provincias* els dies 9, 12, 14, 15, 18, 20 i 21 d'octubre de 1888.

*provensal (sic), huésped hoy de Barcelona*¹⁵³⁰, Carles de Tourtoulon; i que allí s'havia trobat, entre d'altres, a «*el insigne poeta de La Atlántida, mossén Jacinto Verdaguer*»¹⁵³¹. A més de Verdaguer, també hi eren presents Marià Aguiló, Àngel Guimerà, Narcís Oller, Josep Yxart, Antoni Aulèstia i Pijoan i Francesc Matheu. Així mateix, cal destacar que durant aquella sessió es llegiren poesies de Verdaguer, Guimerà, Blanch, Matheu i Llorente; poesies que, segons l'autor del *Llibret de versos*, «*excluyendo las últimas*» —és a dir, les seues—, «*son de las que aquí llaman de cap de brot, y bastarían para honrar a una literatura y justificar un renacimiento como el catalán, sólo combatido por los que no lo conocen*»¹⁵³². Nova referència als detractors.

El 24 d'octubre de 1888, *Las Provincias* reproduí l'himne que, «*para cantar a la Virgen de la Merced en las fiestas solemnísimas de la Coronación*»¹⁵³³, havia compost mossén Cinto. I, tres dies després, Valentino tornava a fer acte d'aparició a les planes del diari per a signar una nova i extensa ressenya d'un llibre verdaguerià: del recent editat *Pàtria*, que començava amb una ben eloqüent queixa en què Llorente se situava enfront del «centralisme madrileny» i els «enemics intransigents de les literatures regionals», i al costat de Catalunya i de Verdaguer:

«*La aparición de un libro de Mossén Jacinto Verdaguer es siempre un acontecimiento para los amantes de la poesía, sobre todo para los que no necesitamos ver en una producción literaria la estampilla del centralismo madrileño a fin de apreciar su mérito. Pese a los enemigos intransigentes de las literaturas regionales —que ya van siendo pocos—, la catalana vuela tan alto que en algunos géneros se remonta hoy más que la castellana, y en este, nobilísimo y perpetuo, del metro y de la rima, no teme hoy que se oponga nombre alguno al del autor insigne de La Atlántida y el Canigó*»¹⁵³⁴.

¹⁵³⁰ VALENTINO, «Desde Barcelona», *Las Provincias* (9-X-1888).

¹⁵³¹ *Ibidem*.

¹⁵³² *Ibidem*.

¹⁵³³ «Himno a la Virgen de la Merced», *Las Provincias* (24-X-1888).

¹⁵³⁴ VALENTINO, «Literatura catalana. *Pàtria*, poesies de Mossén Jacinto Verdaguer, ab un pròlech de Mosén Jaume Collell. Barcelona, 1888», *Las Provincias* (27-X-1888). Aquesta ressenya ha sigut publicada a l'*Anuari Verdaguer 1997-2001*, Vic, 2002, dins l'article de PINYOL

I no oblidem que comentava el segurament més abrandat i patriòtic dels llibres del poeta de Folgueroles. Com a exemple del contingut, la ressenya reproduïa les composicions «Les barres de sanch» i «La puntayre».

Una setmana després de l'aparició d'aquest article, el dia 6 de novembre, Verdaguer s'adreçava novament a Llorente per a donar-li'n les gràcies: «És una sort per mi que li agrade tant aqueix calaix de sastre que he gosat batejar, la Patria m'ho perdone!, ab son nom sagrat; mes l'amor que li tinch ne te la culpa. Son article val per deu y ja eran mes de deu los que li debia: ¿com li pagaré?»¹⁵³⁵. En l'exemplar de *Pàtria* que anteriorment li havia enviat figurava la següent dedicatòria autògrafa: «Al poeta de Valencia D. Teodoro Llorente, son amich, Jacinto Pbre».

7.3.5 La traducció del poema verdaguerià «L'Arpa» (1889)

A propòsit de *Pàtria*, el 21 de gener de 1889 Llorente escrigué novament al mossén vigatà per a comunicar-li que un dels poemes del seu nou llibre, el titulat «L'Arpa», havia sigut publicat al número del 15 de gener de la revista madrilenya *La Ilustración Española y Americana* en versió castellana «malament traduïda per mi»¹⁵³⁶. I set dies després, el 28 de gener, Verdaguer li responia donant-li «grans merces per sa bellíssima traducció de l'*Arpa*»¹⁵³⁷.

També el dia 28, però del mes següent, febrer, la traducció castellana de «L'Arpa» fou publicada al diari *Las Provincias*. Llorente l'oferia, així, als lectors valencians. La composició s'acompanyava de la següent nota: «*Esta poesía forma parte del libro Patria, el último que ha publicado el Sr. Verdaguer, y del cual nos hemos ocupado en Las Provincias. La traducción hecha por nuestro director ha visto la luz en La Ilustración Española y Americana*»¹⁵³⁸.

I TORRENTS, Ramon, «La recepció crítica coetània de *Pàtria* (1888)», p. 179-205 (concretament, p. 189-194).

¹⁵³⁵ Carta 237: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 217.

¹⁵³⁶ Carta 737: *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. VII, Barcelona, 1983, p. 21.

¹⁵³⁷ Carta 241: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 219.

¹⁵³⁸ «Literatura catalana. *La Arpa*. Poesía de mossén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias* (28-II-1889).

Amb posterioritat, Llorente encara la tornaria a publicar, confrontada amb la versió catalana, a l'*Almanque «Las Provincias» para 1890*¹⁵³⁹.

Finalment, cal dir que la versió castellana dels poemes verdaguerians «L'Arpa» i «Les barres de sang» també foren incloses a la segona sèrie de les *Leyendas de Oro* que, juntament amb la traducció al castellà de diverses composicions dels més excel·lents poetes catalans i europeus, Llorente confeccionà i publicà en 1908¹⁵⁴⁰. Així, mentre que la primera sèrie de las *Leyendas de Oro*, publicada per en 1879, només incloïa poesies d'autors estrangers, aquesta segona, a banda de les dues traduccions de Verdaguer, també n'incloïa dels mallorquins Joan Alcover, Miquel Costa i Llobera i Ramon Picó i Campanar, i dels catalans Àngel Guimerà, Apel·les Mestres, Manuel Milà i Fontanals, Jaume Collell i Joan Maragall. En referència a aquest fet, Llorente afirmà que

*«la principal novedad de estas segundas Leyendas de Oro (...) [és] la de haber yo traducido al castellano, para incluirlos en ellas, versos de autores que no son extranjeros para nosotros, pero que tienen idioma propio, distinto del nacional de España. Me refiero a la brillantísima pléyade de vates catalanes, gloria del renacimiento de que se enorgullece el antiguo Principado. Fuera de él, en nuestra misma patria, no son tan conocidos ni tan apreciados como merecen, y esto ha contribuído a mi propósito de presentar algunas de sus poesías vestidas a la castellana»*¹⁵⁴¹.

7.3.6 Notícies de Verdaguer a *Las Provincias* (1889)

Seguint amb la seua particular empresa de donar a conèixer als lectors valencians l'obra de Verdaguer, en juny de 1889 Llorente es féu ressò, a través de *Las Provincias*, de l'aparició d'un nou llibre verdaguerià. Es tractava del *Dietari d'un pelegrí a Terra Santa*, conseqüència del viatge que durant els mesos d'abril i maig de 1886 mossèn Cinto havia fet a Gal·lilea, Palestina,

¹⁵³⁹ «La Arpa. Poesía de mossèn Jacinto Verdaguer», *Almanaque «Las Provincias» para 1890*, València, 1889, p. 170-174.

¹⁵⁴⁰ LLORENTE, Teodoro, *Leyendas de oro. Poesías de autores modernos vertidas en rima castellana. Segunda serie*, València, 1908.

¹⁵⁴¹ *Ibidem*, p. VI.

Jerusalem i d'altres llocs sants. Aquesta vegada, però, no era Valentino —l'*alter ego* literari de Llorente— l'encarregat de ressenyar-lo, sinó que hom optà —com altres vegades— per reproduir la ressenya que Francesc Miquel i Badia havia publicat al *Diario de Barcelona*, i en què, amb el títol genèric de «La Tierra Santa», es parlava del llibre de Verdaguer i del titulat *Viaje a Tierra Santa en la primavera de 1888*, original d'Àngel Barcia Pavón¹⁵⁴². Tres anys després, en 1892 i sota el títol *Diario de un peregrino a Tierra Santa*, fou traduït al castellà i publicat per Llobart¹⁵⁴³.

Per cert que, com a record d'aquell seu viatge a Terra Santa, Verdaguer portà per a Llorente una petita creu de fusta que el poeta valencià agrai profundament mitjançant el poema «La creueta de mossén Jacinto», que comença de la següent manera: «D'un branquilló d'aquelles oliveres/ que

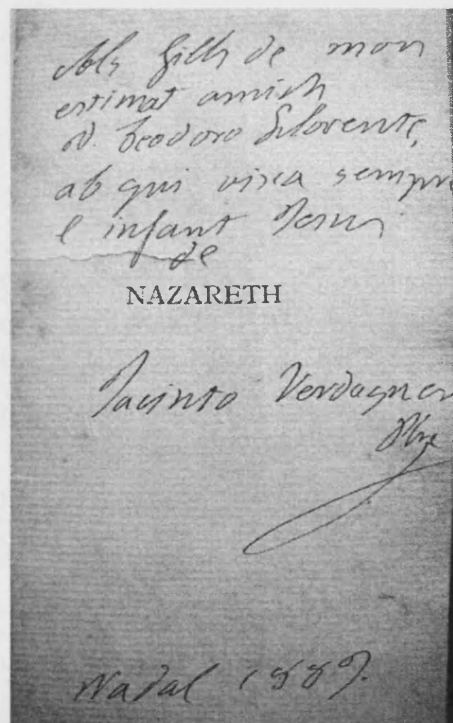
¹⁵⁴² MIQUEL Y BADIA, F., «La Tierra Santa. *Dietari d'un pelegrí a Terra Santa*, por D. Jacinto Verdaguer. *Viaje a Tierra Santa en la primavera de 1888*, por D. Àngel Barcia Pavón», *Las Provincias* (2-VI-1889).

L'exemplar del *Dietari d'un pelegrí a Terra Santa* conservat a l'Arxiu biblioteca Llorente està signat per l'autor i dedicat «A mon estimat amich, D. Teodor Llorente, Jacinto Verdaguer Pbre.».

¹⁵⁴³ Al respecte, vegeu les pàgines 390 i 391 del volum *Constantí Llobart i el seu temps*, a cura de Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2005.

encara florit veu Getsemani,/ ab mans benignes i amoroses feres/ una creu
petita per a mi»¹⁵⁴⁴. Era la segona composició lírica que Llorente dedicava a
Verdaguer.

En aquest ordre de coses, cal també destacar que durant la celebració
dels Jocs Florals de Lo Rat Penat de 1889 fou premiat un poema apologètic de
Ramon Andrés Cabrelles, deixeble literari de Llombart, titulat «A Verdaguer»,
composició que Llorente publicà dues vegades: a *Las Provincias*, primer¹⁵⁴⁵, i a
l'*Almanaque «Las Provincias»*, després¹⁵⁴⁶.

Així mateix, una nota publicada a *Las Provincias* la vespra de Nadal de
1889 donava notícia de la lectura que s'havia fet a la seu de la Lliga Catalana

¹⁵⁴⁴ A propòsit de la creueta, Joan Teodor Corbín Llorente, besnét del poeta, m'ha comentat que la seua família sempre ha professat una especial estima per aquesta «penyora de fe, de pau i amor» portada per Verdaguer de Terra Santa; i que, tal com deixà escrit el seu besavi, l'han anat passant de pares a fills «de mà en mà, com joia beneïda». De fet, encara la conserven.

¹⁵⁴⁵ «Juegos Florales de Lo Rat Penat», *Las Provincias* (24-VII-1889).

¹⁵⁴⁶ ANDREU CABRELLES, «A Verdaguer. Poesia premiada en los Jochs Florals del Rat Penat», *Almanaque «Las Provincias» para 1890*, València, 1889, p. 193-195.

«de una colección de idilios y cantos místicos del laureado poeta Mosén Jacinto Verdaguer, que lleva por título Nazareth, y constituirá un nuevo libro, que ha de ponerse a la venta estos próximos días. Este libro forma parte de una obra titulada Jesús infant. La otras dos partes se llamarán Bethlem y La fuga a Egipte»¹⁵⁴⁷.

7.3.7 Els Jocs Florals de Barcelona i les festes de Santa Maria de Ripoll (1893)

L'any 1893 constitueix una data clau en la relació entre Llorente i Verdaguer. Després de diversos anys sense visitar la Ciutat Comtal, durant el mes de maig el director de *Las Provincias* tornà a participar, en qualitat de mantenidor, en els Jocs Florals de Barcelona que festejaven el cinqué centenari de la seua institució pel rei Joan I d'Aragó. I allí tornà a coincidir amb Verdaguer, que figurava entre «los escritores y poetas más ilustres de Cataluña»¹⁵⁴⁸. Era la huitena vegada que els dos amics es trobaven.

Per tractar-se d'una edició especial, les festivitats literàries s'allargaren durant diversos dies, i Llorente, en tant que representant valencià, hi gaudí d'un destacat protagonisme. Així, el mateix dia de la cerimònia, i durant el banquet posterior, foren llegides diverses composicions, entre les quals una del poeta valencià dedicada a Joan I i titulada «Lo centenar dels Jochs Florals»¹⁵⁴⁹. A més, l'endemà, a la vetlada literària que celebrà la Lliga de Catalunya al Saló de Cent, «leyéronse, con general aplauso, algunas de las poesías premiadas, y otras de los escritores presentes, entre ellas la Barraca, de Teodoro Llorente, como homenaje rendido al representante de Valencia»¹⁵⁵⁰.

¹⁵⁴⁷ «Poesías de mosén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias* (24-XII-1889).

Els exemplars de *Jesús infant. Nazareth* i *Jesús infant. Bethlem* que foren propietat de Llorente estan signats per Verdaguer i dedicats «Als fills de mon estimat amich D. Teodoro Llorente, ab qui visca sempre l'infant Jesus de Nazareth. Jacinto Verdaguer Pbre. Nadal 1889», el primer; i «A mon estimat amich D. Teodor Llorente, Jacinto Verdaguer Pbre», el segon.

¹⁵⁴⁸ VALENTINO, «Los Juegos Florales de Barcelona», *Las Provincias* (11-V-1893).

¹⁵⁴⁹ Fou publicada a: VALENTINO, «Los Juegos Florales de Barcelona», *Las Provincias* (14-V-1893); i també a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1894*, València, 1893, p. 299-300.

¹⁵⁵⁰ VALENTINO, «Los Juegos Florales de Barcelona», *Las Provincias* (14-V-1893).

Finalment, la festivitat acabà amb una «anada a Montserrat» en què els poetes i literats compartiren una fraternal jornada. De retorn ja a Barcelona, tothom es despedí al crit d'«¡Hasta Ripoll!», en referència a la festa de consagració del monestir de Santa Maria de Ripoll que, una vegada finalitzada la restauració, estava previst realitzar el dia 2 de juliol. Al respecte, el poeta valencià deixà escrit que, «Deo volente, no faltará en ella este humilde hijo de la ciudad del Turia»¹⁵⁵¹.

I, efectivament, Llorente assistí a les festes de Ripoll que se celebraren els primers dies de juliol de 1893¹⁵⁵². De fet, set anys abans, en març de 1886, ja s'havia fet ressò de la «fiesta celebrada en Ripoll para solemnizar la inauguración de las obras que con toda actividad van a acometerse a fin de restaurar aquella famosa basílica»¹⁵⁵³, a través de la reproducció d'una carta en què s'explicava que

«el inspirado poeta reverendo D. Jacinto Verdaguer, autor de Lo Canigó, ha sido objeto de una entusiasta ovación. El canónigo Collell, su cariñoso amigo, ha tenido la delicada idea de ofrecerle una corona de laurel, arrancada de un árbol que mosén Verdaguer plantó siendo vicario de Viñolas, corona que llevaba una cinta con las cuatro barras. Los aplausos más extrepitosos resonaron mientras el laureado poeta, con su modestia habitual, recibía el obsequio de manos del señor obispo»¹⁵⁵⁴.

Ara, en 1893 i des de Ripoll, Llorente manifestava la seua intenció d'anar fins a Vic a saludar Collell i Verdaguer, que per motius de salut no havien participat en les festes de consagració del monestir. La trobada amb l'autor de *L'Atlàntida* es produí el dia 4 de juliol. Arribat a Vic, Llorente buscà la

¹⁵⁵¹ *Ibidem*.

¹⁵⁵² Sobre aquest viatge, i amb el títol «Santa María de Ripoll», Valentino signà cinc cròniques que foren publicades al diari *Las Provincias* els dies 5, 6, 7, 8 i 9 de juliol de 1893, respectivament.

¹⁵⁵³ «Obra patriótica. Restauración de Santa María de Ripoll», *Las Provincias* (25-III-1886). Aquella ressenya s'iniciava amb unes caloroses paraules de germanor: «Valencia y Barcelona están unidas por tan estrechos vínculos, dentro de la nacionalidad española, que no podemos menos de mirar con especial predilección todo lo que redunda en gloria de Cataluña».

¹⁵⁵⁴ *Ibidem*.

casa de l'«*escritor ilustre y catalanista fogoso*»¹⁵⁵⁵ mossén Collell, qui li manifestà haver abandonat «*la vida activa*». El valencià li preguntà per Verdaguer, i aquell li respongué: «*Tampoco está bueno. Barcelona le prueba mal: lo hemos hecho venir este verano a respirar el ambiente sano y la paz de estos lugares*»¹⁵⁵⁶.

Això no obstant, Collell també li comunicà la possibilitat d'anar a visitar-lo al Santuari de la Gleba, on havia sigut confinat pel bisbe de Vic, Josep Morgades; i fins allí que es desplaçaren. Posteriorment, Llorente comentà que l'havia trobat «*pálido, ojeroso, vestido con su modesta sotana, y cubierta la frente, creadora de tantas maravillas, con el negro birretillo de los curas de aldea*». Amb tot, Verdaguer li havia manifestat que es trobava bé i «dispost al treball». Collell i Llorente l'instaren perquè anara l'endemà a dinar amb ells, però el de Folgueroles declinà la invitació al·legant que «*en Vich habría extraordinario concurso, y que temía l'atropell de la gentada*». Al moment de l'acomiadament, Llorente s'hi mostrà tan emocionat que consignà: «*Por mucho que viva, no olvidaré esta escena*»¹⁵⁵⁷.

Efectivament, l'endemà a Vic, i en absència de Verdaguer i Querol, poetes pels quals Llorente tingué unes paraules de record, se celebrà el «patriòtic» àpat amb què mossén Collell havia decidit obsequiar els convidats: «*Excelente comida, puramente catalana, con su sopa ab mondonguillas y su olla de pagés, rociada con enjuto y añejo vino del Priorato, banquete casolá, condimentado también con la franca sinceridad y el vivaz ingenio de tan simpático anfitrión*»¹⁵⁵⁸. De retorn a Barcelona, Llorente encara aprofità el viatge per a visitar dos vells amics: Manuel Duran i Bas i Marià Aguiló.

7.3.8 L'última trobada dels amics i la «crisi» de Verdaguer

Exactament dos anys després, en juliol de 1895, es produïa al pis del carrer de Portaferriça de Barcelona la que, molt probablement, fou la desena i

¹⁵⁵⁵ VALENTINO, «Santa María de Ripoll», *Las Provincias* (9-VII-1893).

¹⁵⁵⁶ *Ibidem.*

¹⁵⁵⁷ *Ibidem.*

¹⁵⁵⁸ *Ibidem.*

última trobada personal entre Llorente i Verdaguer¹⁵⁵⁹. Valentino, autor de la «carta» que ens la relata, comentava que feia poc que el poeta català havia tornat de l'«*eremítico desierto*» del Santuari de la Gleva, i que es trobava enllestint un nou llibre de poemes dedicat a Sant Francesc. Poemari, assegurava, que «*será una delicia para las almas religiosas y poéticas*». Tanmateix, molt més fred que altres vegades, finalitzava el comentari afirmant que «*nadie como el autor de los Idilis para expresar la poesía delicadísima que llenaba el ser del Patriarca de Asís, enamorado de las florecillas del campo y de la grandeza del Dios que las creó*»¹⁵⁶⁰.

Tot i segurament ignorar-ne els motius, és molt probable que, en aquell moment, Llorente pensara que la situació perquè travessava Verdaguer no era gens satisfactòria. Ja que, dotze dies després d'aquella visita, l'11 d'agost de 1895, *Las Provincias* publicà una nota en la qual explicava que el poeta de Folgueroles «*se halla en un estado, triste de todos modos, sea cualquiera la apreciación que merezca a los que saben algo de sus causas*»¹⁵⁶¹; i que, «*suponiendo que tiene algo perturbadas las facultades intelectuales, se le han suspendido las licencias para celebrar el sacrificio de la misa*»¹⁵⁶².

Així mateix, també afegia que «*mosén Verdaguer está publicando en La Publicidad, de Barcelona, un largo relato de lo que él califica de cargos calumniosos y persecuciones injustas*»¹⁵⁶³. Per a acte seguit fer-se ressò, a través de la reproducció d'un article del periòdic *La Unión Católica*, de Madrid, de la versió oficial dels fets, segons la qual el «pagès vigatà»

«ha tenido la desgracia de sentir fatigado su cerebro, efecto, sin duda, de los excesos de trabajo intelectual e imaginativo, y en su enfermedad, en lo que no entran para nada la conciencia individual ni la voluntad libre, está experimentando todas las tristes consecuencias de una preocupación fantástica de persecuciones por

¹⁵⁵⁹ VALENTINO, «Desde Barcelona. Cartas a vuela pluma», *Las Provincias* (30-VII-1895).

¹⁵⁶⁰ *Ibidem*.

¹⁵⁶¹ «Mosén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias* (11-VIII-1895).

¹⁵⁶² *Ibidem*.

¹⁵⁶³ *Ibidem*.

parte del señor obispo de Vich y del señor marqués de Comillas, quienes precisamente le quieren de modo entrañable»¹⁵⁶⁴.

En referència a l'atenta i prudent manera amb què Llorente informà els seus lectors de la «crisi» o «malaltia» que a partir d'aquell moment, afectà Verdaguer, cal destacar, a banda de les poesies al·lusives que reproduí —«A mos defensors»¹⁵⁶⁵, especialment—, les diferents i successives notícies que a partir d'aquell moment publicà a *Las Provincias*.

D'aquesta manera, tres mesos després de la primera, una nova nota informava els lectors valencians de la publicació, a Barcelona, d'un «*extensísimo y razonado dictamen (...) opinando que la inteligencia del poeta Jacinto Verdaguer funciona con normalidad, atesorando elevadísimos sentimientos. El informe añade que el citado poeta es muy emocionable y sugestible; su voluntad posee escasas energías. Pero no se advierte indicio alguno de enajenación mental*»¹⁵⁶⁶.

Set mesos després *Las Provincias* també es féu ressò de la crida que, amb «*la idea de aliviar su precario estado*», havia llançat la Joventut de Catalunya:

«Rogando a cuantos leyeren esta súplica se sirvan acudir a la suscripción abierta en honor del insigne poeta Verdaguer, con el exclusivo objeto de llevar a su espíritu el descanso que necesita, preparándole una vejez tranquila; para que, atendidas las modestas necesidades de su vida, por el impulso de nobles corazones, pueda vibrar serena su arpa de oro y cante desde el árbol de la poesía alabanzas a Dios»¹⁵⁶⁷.

Entre els escriptors que signaven l'escrit figuraven Joan Maragall i Santiago Rusiñol.

¹⁵⁶⁴ *Ibidem*.

¹⁵⁶⁵ *Las Provincias* (7-XI-1895). La poesia incorpora la següent nota: «*Estos versos, escritos ahora por el insigne autor de L'Atlàntida, están dedicados a los médicos que han informado sobre su estado mental, declarando que no está loco*».

¹⁵⁶⁶ «Mossén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias* (4-XI-1895).

¹⁵⁶⁷ «Homenaje al gran poeta Jacinto Verdaguer», *Las Provincias* (26-VI-1896).

Enl 24 de juliol de 1897 *Las Provincias* reproduí —extreta del diari barceloní *El Suplemento*— la carta que amb data del dia 21 Verdaguer havia adreçat al Sr. Jaume Andreu, explicant-li que li havien sigut embargades les obres literàries¹⁵⁶⁸. I hi afegia: «*Mucho celebraríamos que tuviera término satisfactorio la extraña y deplorable situación en que se encuentra el insigne autor de La Atlántida*»¹⁵⁶⁹.

Finalment, en octubre d'aquell any Llorente donà cabuda a un article en què Ramon Díaz relatava la visita que havia realitzat a mossén Cinto, i en la qual el poeta de Folgueroles li havia confessat: «*las penas que sufro han hecho enmudecer mi musa, mi pobre musa, que jamás ha fijado su atención en cosas terrenales*»¹⁵⁷⁰. A més, l'escrit també reproduïa uns senzills versos que, segons explicava l'autor de l'article, abans d'acomiar-se'n Verdaguer li havia dedicat com a record¹⁵⁷¹.

7.3.9 Llorente, divulgador de l'obra verdagueriana

Encara que després d'aquella última trobada de juliol de 1895 és quasi segur que Llorente i Verdaguer no tomaren a veure's, cal destacar que, tant abans com després de la «crisi» de Verdaguer —que finalitzà a principis de 1898—, el valencià mai no deixà de manifestar públicament el seu suport al personatge i la seua especial admiració per l'obra; així com el català tampoc no deixà de remetre-li exemplars dedicats dels seus nous llibres.

¹⁵⁶⁸ Verdaguer també afirmava que «demá pasat fará dos anys que estich privat de celebrar la santa misa. Tot sia per Deu». «El poeta Jacinto Verdaguer», *Las Provincias* (24-VII-1897).

¹⁵⁶⁹ *Ibidem*.

¹⁵⁷⁰ DÍAZ, Ramon, «Por Barcelona. Jacinto Verdaguer», *Las Provincias* (5-X-1897).

¹⁵⁷¹ «*Cuando ya me disponía a marchar, me detuvo, diciéndome: "Espere V., quiero que se lleve un recuerdo mío". Y cogiendo la pluma se sentó a una mesa, y escribió algunos versos, que conservaré siempre. Helos aquí:*

A qui dú la Creu,
la Creu es qui'l porta,
com al aucellet
les ales de ploma,
com més ales dú
més en l'ayre vola». *Ibidem*.

De fet, l'11 de febrer de 1898, i sota l'epígraf «Jacinto Verdaguer, rehabilitado», el director de *Las Provincias* publicà la carta en què el poeta de Folgueroles s'adreçava al bisbe de Vic per a demanar-li perdó: «*A impulsos de la gratitud y del afecto filial, acudo a V. E. para protestar de mi adhesión a su persona y a sus preceptos, y para manifestarle que sólo a su bondad fío el remedio de la situación en que me ha colocado una serie de circunstancias lamentables*»¹⁵⁷². I el 27 de febrer una nova nota en què hom certificava el final de l'«afer Verdaguer» i el seu nomenament com a beneficiat de la parròquia de la Mare de Déu de Betlem, de Barcelona:

*«La feliz terminación de la cuestión Verdaguer, que durante unos dos años ha sido la comidilla de la prensa nacional, débese en primer lugar a la sumisión que el sacerdote poeta hizo a su prelado de Vich, quién le levantó a su vez la suspensión de celebrar el santo sacrificio, y a la paternal intervención del señor obispo de esta diócesis, que al regresar mossén Jacinto de la corte le ofreció el beneficio referido»*¹⁵⁷³.

En el decenni que va des de 1892 fins a la mort del «pagès vigatà», Llorente reproduí, si més no, una vintena de poemes verdaguerians: «Somni d'Isabel»¹⁵⁷⁴, «A Roma»¹⁵⁷⁵, «Lluny de ma terra»¹⁵⁷⁶, «Perdó»¹⁵⁷⁷, «La calàndria»¹⁵⁷⁸, «A mos defensors»¹⁵⁷⁹, «A Jesús coronat d'espines»¹⁵⁸⁰, «La pedregada»¹⁵⁸¹, «Cançó del rossinyol»¹⁵⁸², «¿Qué és la poesia?»¹⁵⁸³, «Ma Corona»¹⁵⁸⁴, «Amor»¹⁵⁸⁵, «En creu»¹⁵⁸⁶, «A un rosinyol de Vallvidrera»¹⁵⁸⁷,

¹⁵⁷² «Jacinto Verdaguer, rehabilitado», *Las Provincias* (11-II-1898).

¹⁵⁷³ «Mossén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias* (27-II-1898).

¹⁵⁷⁴ *Las Provincias* (12-X-1892).

¹⁵⁷⁵ *Las Provincias* (28-III-1894).

¹⁵⁷⁶ *Las Provincias* (7-V-1895).

¹⁵⁷⁷ *Las Provincias* (17-VII-1895).

¹⁵⁷⁸ *Las Provincias* (11-X-1895).

¹⁵⁷⁹ *Las Provincias* (7-XI-1895).

¹⁵⁸⁰ *Las Provincias* (18-XII-1895).

¹⁵⁸¹ *Las Provincias* (26-XII-1895).

¹⁵⁸² *Las Provincias* (28-XII-1895).

¹⁵⁸³ *Las Provincias* (27-V-1896).

¹⁵⁸⁴ *Las Provincias* (20-VIII-1896). Està signada a «Santa Creu de Vallcarca, nit de Sant Jaume, 1896».

¹⁵⁸⁵ *Las Provincias* (18-III-1897).

«Tristor»¹⁵⁸⁸, «La estàtua del rey D. Jaume»¹⁵⁸⁹, «L'hostal mellor»¹⁵⁹⁰, «Perles»¹⁵⁹¹, «A Jesús en la creu»¹⁵⁹² i «Música del cel»¹⁵⁹³. Alhora, també hi publicà dos poemes dedicats «a Verdaguer» i escrits pels valencians Josep Bodria i Joan Baptista Pastor Aicart, respectivament¹⁵⁹⁴. I es féu ressò de l'aparició dels següents llibres: *Sant Francesc*, que qualificà com «*un ramillete primoroso de flores místicas dedicadas al serafín de Asís*»¹⁵⁹⁵; *Flors del Calvari*, una col·lecció de poesies que «*obedecen a un plan general, la santa resignación en el infortunio como preparación de la dicha eterna*»¹⁵⁹⁶; *Jesús infant*, «*un verdadero poema idílico que rebosa por todas partes inspiración, ternura, y fe cristiana*»¹⁵⁹⁷; *Santa Eulària*, el valor del qual, deia, «*pueden juzgar nuestros lectores con los siguientes trozos que, gracias a la amabilidad de mosén Jacinto, podemos ofrecerles como primicia*»¹⁵⁹⁸; i *Aires del Montseny*, un poemari en què

¹⁵⁸⁶ *Las Provincias* (26-IV-1897).

¹⁵⁸⁷ *Las Provincias* (19-V-1897).

¹⁵⁸⁸ *Las Provincias* (5-IX-1897).

¹⁵⁸⁹ *Las Provincias* (7-X-1897). L'endemà, dia 8, *Las Provincias* tornà a publicar-lo acompanyat de la següent nota: «*Reproducimos este magnífico soneto, que debemos a la amabilidad de su ilustre autor, para corregir las erratas que había en él*».

¹⁵⁹⁰ *Las Provincias* (13-X-1897).

¹⁵⁹¹ *Las Provincias* (27-VI-1898).

¹⁵⁹² *Las Provincias* (31-III-1899). Era Divendres Sant.

¹⁵⁹³ *Las Provincias* (16-VIII-1899).

¹⁵⁹⁴ BODRIA, Joseph, «A Mossén Jacinto Verdaguer, ab motiu de la publicació de son llibre *Flors del Calvari*», *Las Provincias* (24-XII-1895); i PASTOR AICART, Juan B., «A mon benvolgut amich Mosén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias* (31-XII-1895).

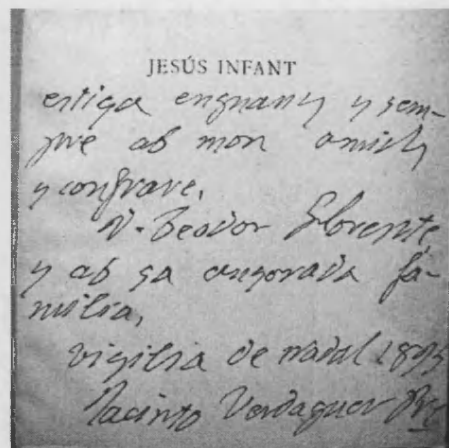
¹⁵⁹⁵ «Un libro nuevo cada día. *Sant Francesch*, poema de mossén Jacinto Verdaguer. Barcelona», *Las Provincias* (11-X-1895). L'exemplar conservat a l'Arxiu biblioteca Llorente està dedicat «Al Sor. D. Teodoro Llorente director de *Las Provincias* son amich, Jacinto Verdaguer Pre. Dia de sant Francesch 1895».

¹⁵⁹⁶ «Un libro nuevo cada día. *Flors del Calvari. Libre de consols*, per Mossén Jacinto Verdaguer. Barcelona», *Las Provincias* (18-XII-1895). L'exemplar conservat a l'Arxiu biblioteca Llorente està dedicat «Al inspiradíssim poeta y estimat amich D. Teodoro Llorente. Jacinto Verdaguer Pbre.»

¹⁵⁹⁷ «Un libro nuevo cada día. *Jesús infant*, per Mossén Jacinto Verdaguer. Barcelona», *Las Provincias* (28-XII-1895). L'exemplar conservat a l'Arxiu biblioteca Llorente porta la següent dedicatòria: «Jesús infant estiga enguany y sempre ab mon amich y confrare, D. Teodor Llorente, y ab sa anyorada familia, vigilia de Nadal 1895. Jacinto Verdaguer Pre.»

¹⁵⁹⁸ «Literatura catalana. *Santa Eulària*. Poema de doce cantos y en variedad de metros, del presbítero mosén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias* (7-III-1898). L'exemplar conservat a l'Arxiu biblioteca Llorente està dedicat «Al alt poeta y estimat amich, D. Teodoro Llorente director de *Las Provincias*. Jacinto Verdaguer Pbre.»

«brillan, como en sus mejores obras, la galanura de su privilegiada fantasía, el fervor de sus sentimientos religiosos y patrióticos, y la ternura de sus sentimientos, quizás mayor ahora, cuando posan sobre él los años y las desgracias, que en sus risueños tiempos juveniles»¹⁵⁹⁹.

Finalment, també ressenyà l'aparició de la revista de literatura, quinzenal i il·lustrada, *La Atlántida*,

«que ofrece especial interés en Valencia, lo mismo que en Barcelona, por ser órgano de la juventud que cultiva la lengua catalana, y haber puesto al frente de ella al eminente poeta que mejor simboliza las glorias de esta restaurada literatura, mosén Jacinto Verdaguer»¹⁶⁰⁰.

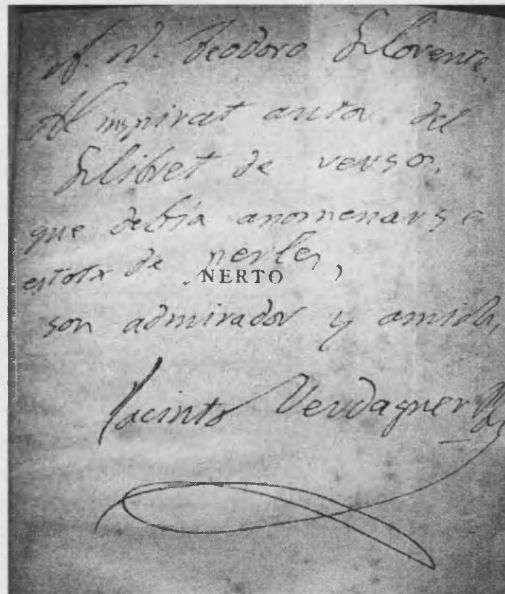
D'altres llibres que no he vist ressenyats a *Las Provincias* però que també foren dedicats al poeta valencià per l'autor de *L'Atlàntida*, i que es conserven a l'Arxiu biblioteca Llorente, són: *Nerto*¹⁶⁰¹ (1885), poema provençal

¹⁵⁹⁹ VALENTINO, «De re literaria. Ayres del Montseny, poesies de mosén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias* (27-IX-1901). L'exemplar conservat a l'Arxiu biblioteca Llorente està dedicat «Al poeta y amich D. Teodor Llorente, J. Verdaguer Pre.»

¹⁶⁰⁰ «Un libro nuevo cada día. *La Atlántida*, revista quinzenal il·lustrada. Barcelona», *Las Provincias* (27-V-1896).

¹⁶⁰¹ Dedicat «A D. Teodoro Llorente. Al inspirat autor del *Llibret de versos*, que debía anomenarse estotx de perles, son admirador y amich, Jacinto Verdaguer Pbre». Arxiu biblioteca Llorente.

de Mistral traduït al català per Verdaguer, *Excursions i viatges*¹⁶⁰² (1887) i *Roser de tot l'any*¹⁶⁰³ (1894).

Prova de l'admiració i el ressò que, amb els anys, l'obra del poeta vigatà assolí en terres valencianes és el fet que en febrer de 1899 *Las Provincias* donara notícia del «ferviente admirador» que Verdaguer tenia a la localitat d'Alcoi. Cosa que, afegia, no era d'estranyar, ja que «mossén Jacinto tiene admiradores en todas partes»¹⁶⁰⁴. L'alcoià en qüestió s'anomenava Josep Abad i era «hombre muy culto y apasionado por las letras» que, segons el diari, «no se contenta con leer y admirar las poesías de Verdaguer: las traduce al castellano y las traduce bien, lo cual no es nada fácil»¹⁶⁰⁵. I com a mostra hi reproduïa dues traduccions: «La Virgen de los Dolores», del volum *Idil·lis i cants místics*; i un fragment de la «Impresión de las llagas de San Francisco», del llibre *Sant Francesc*. A més, la ressenya afegia: «Sabemos que Mossén

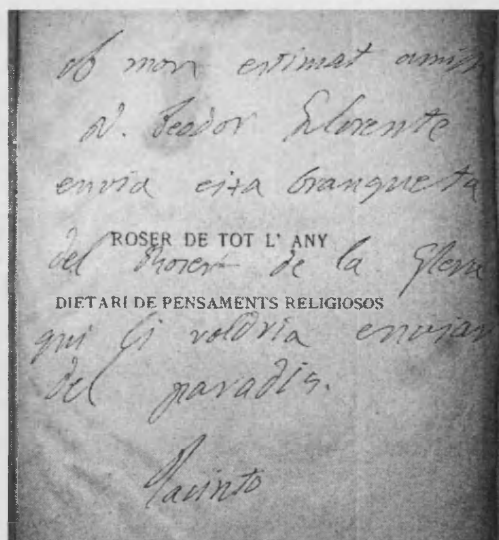
¹⁶⁰² Dedicat «Al eminent poeta y estimat amich D. Teodoro Llorente, director de *Las Provincias*. Jacinto Verdaguer Pbre». Arxiu biblioteca Llorente.

¹⁶⁰³ Dedicat «A mon estimat amich D. Teodor Llorente envia eixa branqueta del Roser de la Gleva qui li voldria enviar del paradís. Jacinto». Arxiu biblioteca Llorente.

¹⁶⁰⁴ «Novedades literarias. Un traductor de Jacinto Verdaguer», *Las Provincias* (17-II-1899).

¹⁶⁰⁵ *Ibidem*.

Jacinto Verdaguer aprecia mucho el trabajo del poeta alcoyano, y este es su mejor elogio, porque nadie tiene mayor derecho a ser exigente en una traducción que el autor traducido»¹⁶⁰⁶.

Llorente degué tenir en prou consideració les traduccions castellanques que Josep Abad feia de l'obra de Verdaguer ja que, dos anys després, li publicà un nou poema: «Muerte de San Francisco»¹⁶⁰⁷. Tanmateix, les úniques referències que he aconseguit de Josep Abad és que fou soci ratpenatista i que l'any 1909 ocupà la vicepresidència segona de la secció de Literatura de Lo Rat Penat¹⁶⁰⁸. A més d'això, també he trobat cinc composicions seues, dues al diari *Las Provincias*¹⁶⁰⁹ i tres a l'*Almanaque «Las Provincias»*¹⁶¹⁰. Però cap notícia, ni biogràfica ni bibliogràfica, sobre el personatge.

¹⁶⁰⁶ *Ibidem*.

¹⁶⁰⁷ «Muerte de San Francisco» (De Mosén Jacinto Verdaguer). Traducció de J. Abad», *Almanaque «Las Provincias» para 1902*, València, 1901, p. 441-442.

¹⁶⁰⁸ «Lo Rat-Penat», *Almanaque «Las Provincias» para 1910*, València, 1909, p. 150.

¹⁶⁰⁹ «Els reys» d'Alcoy», *Las Provincias* (5-I-1907); i una «traducció rítmica» al valencià d'un poema de Paul Verlaine, publicat a *Las Provincias* (22-II-1907).

¹⁶¹⁰ «Mar adins. Poesia», *Almanaque «Las Provincias» para 1907*, València, 1906, p. 327; «Fémica. Soneto», *Almanaque «Las Provincias» para 1908*, València, 1907, p. 165; i «A D. Teodoro Llorente, en su coronación. Soneto», *Almanaque «Las Provincias» para 1910*, València, 1909, p. 297.

7.4 La defunció de Verdaguer: noves mostres d'afecte (1902-1904)

Finalment, i com un darrera mostra d'afecte a qui tant havia estimat i admirat, cal dir que Llorente mai no concedí a cap personatge ni l'espai ni l'atenció amb què tractà la malaltia final i la posterior defunció de Verdaguer.

Les notícies començaren a aparèixer a *Las Provincias* el dia 19 de maig de 1902: un breu teletip, datat a Barcelona el dia anterior, apuntava que Verdaguer havia sigut traslladat a Vallvidrera, ja que «*se cree que los aires puros del monte han de aliviarle*»¹⁶¹¹. Deu dies més tard, un nou teletip indicava que les notícies rebudes des de Vallvidrera «*son desconsoladoras y han causado honda pena. Los médicos han dictado hoy el siguiente parte: "Continua grave y han principiado a salirle endemas en el segundo pulmón"*»¹⁶¹²; i que, «*en vista de estas noticias, hoy han marchado a ver a Verdaguer muchísimas personas*»¹⁶¹³.

El 8 de juny el diari de Llorente encara s'hi mostrava més alarmat i contundent:

«*Las últimas noticias de Barcelona destruyen toda esperanza de salvación del ilustre poeta mosén Jacinto Verdaguer. Los pronósticos de la ciencia se cumplen, desgraciadamente. Se han presentado colapsos alarmantes, y las fuerzas del enfermo decaen rápidamente. Los médicos intentan, con escasos resultados, aplicarle las inhalaciones de oxígeno para ayudarle a respirar*»¹⁶¹⁴.

I l'endemà, dia 9, publicava una nota datada a Barcelona tres dies abans en què s'explicava que Verdaguer havia fet portar davant seu tots els manuscrits inèdits, i havia ordenat que foren estripades, en «*pedazos muy chicos*»¹⁶¹⁵, totes aquelles obres que no desitjava que foren llegides.

Preveient que el pitjor era a punt d'arribar, el dia 11 de juny Llorente tornà a reproduir la semblança que en juliol de 1881, amb motiu de la seua

¹⁶¹¹ «Mosén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias* (19-V-1902).

¹⁶¹² «El poeta Verdaguer», *Las Provincias* (29-V-1902).

¹⁶¹³ *Ibidem*.

¹⁶¹⁴ «El poeta Jacinto Verdaguer», *Las Provincias* (8-VI-1902).

¹⁶¹⁵ «El poeta Verdaguer. Su testamento literario», *Las Provincias* (9-VI-1902).

participació en els Jocs Florals de Lo Rat Penat, ell mateix havia escrit i publicat¹⁶¹⁶. Finalment, l'endemà, dia 12, *Las Provincias* anuncià la mort de Verdagner, esdevinguda dos dies abans a Vallvidrera, i començà a donar detalls «*del profundo y general duelo que ha producido en Barcelona*»¹⁶¹⁷. La informació —generalment procedent dels diaris barcelonins— sobre l'enterrament i els actes de reconeixement i d'homenatge que se succeïren a la defunció de Verdagner continuà publicant-s'hi els dies 13, 14, 15, 16, 18, 19 i 22 de juny¹⁶¹⁸.

I no sols al diari de Llorente. També d'altres periòdics valencians es feren ressò, tot i que en menor mesura, de la mort del català. Així, tant *El Mercantil Valenciano*¹⁶¹⁹ com *El Pueblo*¹⁶²⁰ anunciaren, mitjançant breus notes d'agència, detalls de la defunció i el posterior enterrament de Verdagner. El més interessant i original del que es publicà a aquells dos diaris, però, fou l'article que el 14 de juny aparegué al republicà *El Pueblo*, en què Robert Castrovido criticava tots aquells que havien «crucificat» al poeta català en vida, als que l'havien «*perseguido, difamado, preso y declarado loco*»¹⁶²¹; i, no content amb això, de passada, arremetia també contra l'estament clerical, que era una activitat que els blasquistes valencians portaven a terme amb la major complaença i destresa: «*Verdagner no pasó de cura de misa y olla, donde hay tanto obispo cerril, tanto canónigo bozal y tanto párroco de uñas largas y corto cacumen*»¹⁶²². Sens dubte, la condició «proletària» de Verdagner, i el fet d'haver sigut víctima de la jerarquia, el feia simpàtic als ulls dels blasquistes, famosos anticlericals.

¹⁶¹⁶ VALENTINO, «Mosén Jacinto Verdagner», *Las Provincias* (11-VI-1902).

¹⁶¹⁷ «La muerte de Jacinto Verdagner», *Las Provincias* (12-VI-1902).

¹⁶¹⁸ «La muerte de Jacinto Verdagner», *Las Provincias* (13-VI-1902); «Entierro de Jacinto Verdagner», *Las Provincias* (14-VI-1902); «Entierro de Jacinto Verdagner», *Las Provincias* (15-VI-1902); «La gran cruz de Verdagner», *Las Provincias* (16-VI-1902); «Por mosén Jacinto Verdagner», *Las Provincias* (18-VI-1902); «Trabajos inéditos de Verdagner», *Las Provincias* (19-VI-1902); i «Homenaje a Verdagner», *Las Provincias* (22-VI-1902).

¹⁶¹⁹ *El Mercantil Valenciano* insertà notícies referents a la mort, l'enterrament i la proposta nascuda al si de l'Ajuntament de Barcelona de dedicar-li un carrer i erigir-li un monument els dies 11, 12, 13, 14 i 18 de juny de 1902.

¹⁶²⁰ *El Pueblo*, per la seua part, ho féu els dies 10, 11, 12, 13 i 15 de juny de 1902.

¹⁶²¹ CASTROVIDO, Roberto, «La cruz de Verdagner», *El Pueblo* (14-VI-1902).

¹⁶²² *Ibidem*.

Durant els dies posteriors a la defunció *Las Provincias* arribà a publicar fins a quatre poemes que, com a signe de condol, diversos poetes valencians li dedicaren. Es traca de: «¡Verdaguer!», de Josep Maria de la Torre¹⁶²³; «En la mort de mosén Jacinto Verdaguer», de Josep Bodria¹⁶²⁴, que set anys abans ja li n'havia dedicat un altre i posteriorment encara li'n dedicaria dos més; «Al gran poeta Verdaguer», de Josep Alemany i Borràs¹⁶²⁵; i «¡Á Verdaguer!», de F. Serra i Bragat¹⁶²⁶. Com no podia ser d'una altra manera, també Llorente, el director, li dedicà un nou poema: «En la mort de Verdaguer» —que aquell mateix any fou incorporat a l'edició del *Nou llibret de versos*—, en què el valencià demanava a la ciutat de Barcelona que, «si vols ser digna de sa glòria immensa,/ apropia't son magnànim esperit;/ de son geni immortal ompli ta pensa;/ en sa flama d'amor encén ton pit»¹⁶²⁷.

Així mateix, i seguint amb el costum que ja havia adquirit anys abans, durant els mesos posteriors a la defunció del «pagès vigatà» *Las Provincias* continuà publicant poemes de Verdaguer. Durant els anys 1902 i 1903 hi he pogut localitzar els següents: «La estàtua de D. Jaume»¹⁶²⁸, «Des de'l Monseny»¹⁶²⁹, «A la Verge de Montserrat»¹⁶³⁰, «Roma»¹⁶³¹, «Montserrat y'l Vaticà»¹⁶³², «La fossa»¹⁶³³ i «A la Verge. Oració»¹⁶³⁴.

A més, el 8 de juliol de 1902 també publicà els que vingué a denominar com a «Primeros y últimos versos de Mossén Jacinto Verdaguer». D'aquesta

¹⁶²³ DE LA TORRE, J. M., «¡Verdaguer!», *Las Provincias* (13-VI-1902).

¹⁶²⁴ BODRIA, Joseph, «En la mort de mosén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias* (14-VI-1902).

¹⁶²⁵ ALEMANY Y BORRÀS, Joseph, «Al gran poeta Verdaguer», *Las Provincias* (18-VI-1902).

¹⁶²⁶ SERRA Y BRAGAT, F., «¡Á Verdaguer!», *Las Provincias* (30-VI-1902).

¹⁶²⁷ En l'edició que de la *Poesia valenciana completa* de Llorente es publicà a València en 1983, Lluís Guamer hi afegí la següent nota: «Les tres quartetes de "En la mort de Verdaguer" van ser escrites per Llorente en 1902, en assabentar-se de la mort del seu amic, el gran poeta català Jacint Verdaguer», p. 498.

¹⁶²⁸ *Las Provincias* (25-VI-1902). Aquesta poesia ja hi havia sigut publicada el 8 d'octubre de 1897.

¹⁶²⁹ *Las Provincias* (2-VII-1902).

¹⁶³⁰ *Las Provincias* (6-IX-1902).

¹⁶³¹ *Las Provincias* (22-I-1903).

¹⁶³² *Las Provincias* (5-II-1903).

¹⁶³³ *Las Provincias* (14-II-1903).

¹⁶³⁴ *Las Provincias* (13-V-1903).

manera, i seguint la premsa de Barcelona, Llorente reproduí unes quantes corrandes que, deia, «han quedado en la memoria de los vecinos del pueblecillo de Folgarolas, compuestas cuarenta años ha por el inmortal poeta para que las cantasen los mozos de aquel lugar»¹⁶³⁵. I també «la última poesía de Mosen Jacinto, compuesta por él cuando estaba postrado en el lecho del dolor y a las puertas de la muerte»¹⁶³⁶, que comença: «Verge de la Bona mort,/ del cel trayeunos al port;/ tingueu pietat de mi/ en la hora de ma fi»¹⁶³⁷. Amb un gran valor sentimental, més que no literari, la reproducció d'aquestes poesies no deixa de ser un gest ben expressiu de la consideració i l'estima en què Llorente tingué el poeta català.

Finalment, l'any 1903 aparegueren a *Las Provincias* dues noves composicions líriques dedicades a Verdaguer, totes dues signades per Josep Bodria, que acrediten la profunda admiració i estima que aquest escriptor valencià professava també pel poeta de Folgueroles. Es tracta de «Davant la tomba de Mossén Jacinto»¹⁶³⁸, datat a Barcelona el 12 de juny de 1903; i de «Testament a la memòria del eminent poeta Jacinto Verdaguer»¹⁶³⁹, en què Bodria li confessa: «als pares, á tú y ma esposa/ deixar mon cor he promès».

A banda d'aquests dos poemes, durant els anys 1903 i 1904 encara hi he trobat tres noves referències verdaguerianes: la primera al·ludeix a l'acord que, amb motiu del primer aniversari de la seua mort, prengué la Diputació de Barcelona «de erigirle un monumento, costeado por suscripción pública»¹⁶⁴⁰; la segona al trasllat que a principis de juliol de 1903 es féu de les seues restes mortals, «desde la sepultura provisional a la definitiva», en què «el Sr. Cambó (...) puso de relieve la importancia de la figura de Verdaguer desde el punto de

¹⁶³⁵ «Primeros y últimos versos de Mossén Jacinto Verdaguer», *Las Provincias* (8-VII-1902).

¹⁶³⁶ *Ibidem*.

¹⁶³⁷ *Ibidem*.

¹⁶³⁸ BODRIA, J., «Davant la tomba de Mossén Jacinto», *Las Provincias* (3-VII-1903).

¹⁶³⁹ BODRIA, Joseph, «Testament a la memòria del eminent poeta Jacinto Verdaguer», *Las Provincias* (26-VIII-1903).

¹⁶⁴⁰ «En honor de Verdaguer», *Las Provincias* (19-VI-1903).

*vista literario y sociológico, llamándole el poeta nacional de Cataluña*¹⁶⁴¹; i la tercera i última, a l'aparició d'una nova i pòstuma obra verdagueriana, titulada *Eucarístiques*, en què «*se admira la lozanía de la inspiración siempre joven del poeta que las escribió en los últimos años de su vida, y aún más el hondo sentimiento religioso que constantemente lo inspiraba*»¹⁶⁴².

7.5 Llorente i l'homenatge a Verdaguer (1908)

En maig de 1908, amb motiu del cinquantenari dels Jocs Florals de Barcelona, els poetes catalans portaren a terme una sèrie d'actes commemoratius entre els quals figuraven homenatges a Milà i Fontanals, Emili Vilanova i Jacint Verdaguer¹⁶⁴³. Tot i que Llorente, que havia sigut nomenat un dels presidents d'honor del certamen, en representació de València, no pogué fer-se present a la cerimònia dels premis, prevista per al dia 3, a causa de la malaltia que afectava la seua esposa¹⁶⁴⁴ —«*con vivo sentimiento, tuve que dejar vacía la presidencia de honor que se adjudicava al antiguo reino de Valencia*»¹⁶⁴⁵, escriuria al cap de tres setmanes—, sí que assistí a alguns dels actes que tingueren lloc durant els dies posteriors. D'aquesta manera, encara que ancià —72 anys— i notablement afectat de sordesa, no volgué perdre's l'homenatge que hom tributà a Verdaguer, i el 8 de maig es desplaçà fins a Vic, i d'allí a Folgueroles, per a participar en la inauguració i el descobriment d'una làpida commemorativa a la seua casa nadiua.

Tal com explicà *Las Provincias*, a Vic els expedicionaris —entre els quals figuraven, a més de Llorente, Àngel Guimerà, Francesc Matheu, Ramon

¹⁶⁴¹ «Mossén Jacinto Verdaguer. Traslado de sus restos mortales», *Las Provincias* (7-VII-1903). També cal destacar que, segons el diari, acudí a presenciar la cerimònia «*un numeroso público, en el cual estaban representadas todas las clases sociales*».

¹⁶⁴² «*Eucarístiques*, obra pòstuma de Jacinto Verdaguer. Barcelona», *Las Provincias* (17-VI-1904).

¹⁶⁴³ Tots aquests actes foren recollits a les cròniques que amb el títol «*De Barcelona. Cincuentenario de los Juegos Florales*» foren publicades pel diari *Las Provincias* els dies 10 i 11 de maig de 1908.

¹⁶⁴⁴ Sobre aquella cerimònia de Jocs Florals, vegeu: M., «*Los Juegos Florales de Barcelona (Por telégrafo)*», *Las Provincias* (4-V-1908); i BADENES DALMAU, F., «*De Barcelona. Juegos Florales y velada de glorificación*», *Las Provincias* (9-V-1908).

¹⁶⁴⁵ VALENTINO, «*Recuerdos del "Cincuentenari dels Jochs Florals de Barcelona"*», *Las Provincias* (25-V-1908).

Picó i Miquel Costa i Llobera— foren rebuts pel canonge Collell i visitaren l'Ajuntament i el Museu. Dinaren tots junts a l'Hotel Ristol, i a l'hora de les postres prengueren la paraula Llorente i el professor alemany Dr. Vogel. Segons el cronista, «*los rasgos de ingenio de los dos oradores, que eran bellos sobre los labios cansados de Teodoro Llorente y sobre los labios prosódicamente torpes para el catalán del admirable Vogel, fueron muy aplaudidos*»¹⁶⁴⁶.

Després de dinar visitaren el centre «Catalunya Vella», i a continuació, «*en coches preparados al efecto*», es traslladaren fins a Folgueroles. L'acte d'inauguració del bust de Verdaguer, en què intervingué, entre altres, el bisbe Torras i Bages, fou qualificat per l'anònim cronista valencià com a «*lleno de vida y de sentimiento*»¹⁶⁴⁷.

Al cap de quinze dies seria Llorente qui explicaria, *in extenso*, al llarg de tres articles, com s'havien desenvolupat els actes del Cinquantenari dels Jocs Florals de Barcelona. El vell patriarca anunciava que per a la celebració del certamen literari «*Cataluña llamaba a esta su festa mayor a los pueblos hermanos suyos en idioma*»¹⁶⁴⁸, i que per això havia distribuït, en aquella ocasió, deu presidències d'honor: «*A Valencia y Mallorca las primeras, a la pequeña Andorra, a Provenza, el Rosellón, el Languedoc, el Beamés, el Limosín y la Auvernia, en Francia; [i] a Alger, que aún conserva en la italiana Cerdeña el habla que llevaron allá los catalanes*»¹⁶⁴⁹.

A més de la celebració dels Jocs Florals, també parlava de la vetllada que hi havia tingut lloc en honor de Milà i Fontanals i dels homenatges a Emili Vilanova i, com no, a Jacint Verdaguer, al qual dedicava la major part del segon article. D'aquesta manera, Llorente iniciava la seua narració assegurant que, des de la seua mort, Barcelona i Catalunya tenien un deute pendent amb Verdaguer: erigir-li un monument. I que abans d'anar a Folgueroles per a

¹⁶⁴⁶ C., «De Barcelona. Cincuentenario de los Juegos Florales», *Las Provincias* (10-V-1908).

¹⁶⁴⁷ *Ibidem*.

¹⁶⁴⁸ VALENTINO, «Recuerdos del "Cincuentenari dels Jochs Florals de Barcelona"», *Las Provincias* (25-V-1908).

¹⁶⁴⁹ *Ibidem*.

inaugurar-lo, havien retut «*otro homenaje al excelso poeta los que fueron sus compañeros y los que de fuera acudieron a la Ciudad Condal. Visitaron el sitio en que murió en la Vallvidriera*»¹⁶⁵⁰. Entre els llocs contemplats Llorente destacava la cambra mortuòria: «*La visité con religioso recogimiento, con honda emoción*»¹⁶⁵¹.

Acte seguit explicava que «*para ir de Barcelona a Vich y Folgueroles, la rumbosa comisión organizadora del Cinquentenari había dispuesto un tren especial, que en dos horas y media nos llevó a la ciudad de Balmes*»¹⁶⁵². Al patriarca valencià, a més de ràpid —«*se me hizo cortísimo el viaje*»—, aquell trajecte degué resultar-li ben plaent, ja que el féu en companyia de Costa i Llobera, Matheu, Guimerà i Picó, tots ells estimats i admirats escriptors amics seus.

A Vic foren rebuts per una gran multitud:

«*El vecindario en masa, músicas, las autoridades, la Sociedad Catalana Vella, el Orfeón de este pueblo y del otro, con lujosos estandartes y banderas, viejos payeses con sus barretinas moradas, caballeros, menestrales, mujeres, chiquillos alborozados, y dando la nota más típica, los alumnos del Seminario, muchachotes fomidos y colorados, con su uniforme de gala, capa (aunque calentaba bien el sol) y sombrero de copa*»¹⁶⁵³.

I al front d'aquell pacífic exèrcit, el canonge Collell. El primer lloc al que es dirigiren fou el Palau episcopal, on foren rebuts pel bisbe Torras i Bages, que els convidà a veure el Museu Arquelògic, «*la creación admirable del gran obispo Morgades*», una visita que deixà Llorente ben satisfet i sorprés.

El posterior recorregut, frenètic, els portà a la Catedral, i d'allí a la Casa de la Vila, a la Plaça Major —«*rodeada de viejos pórticos que le dan aspecto monumental*»— i a la Rambla; a continuació es dirigiren a l'Hotel

¹⁶⁵⁰ VALENTINO, «Recuerdos del "Cinquentenari dels Jochs Florals de Barcelona"», *Las Provincias* (4-VI-1908).

¹⁶⁵¹ *Ibidem.*

¹⁶⁵² *Ibidem.*

¹⁶⁵³ *Ibidem.*

Ristol, a restaurar les forces, i al local de Catalunya Vella, a prendre café. A les tres de la vesprada agafaven els carruatges que els havien de portar a Folgueroles.

A banda de lloar el paisatge de la Plana de Vic, Llorente assegurava que mai no havia vist «*un pueblo con más aspecto de fiesta*». La descripció que el patriarca valencià féu de l'aparença que aquella vesprada presentava Folgueroles resulta realment gràfica: la plaça de l'església estava

*«llena por completo de una multitud impaciente, y elevándose en su centro el Padró conmemoratiu, presentaba un cuadro inolvidable. En un amplio estrado se acomodaban los invitados; junto al monumento se reunían el obispo de Vich, las autoridades, las comisiones, la Reina de la fiesta con sus damas, ondeaban los estandartes, cantaban los orfeonistas, sonaba una charanga militar, ráfagas de ansiedad y de entusiasmo agitaban al gentío, medio ciudadano y medio lugareño, cuando se desprendió el paño que cubría el obelisco, al que daba el obispo su bendición, y sonaron tronadores, volaron palomas y lo dominó todo un clamor de alegría»*¹⁶⁵⁴.

La descripció periodística de Llorente tenia tanta força que acreditava, per si sola, els quasi seixanta anys de dedicació professional del seu autor. Finalment, el valencià asseverà que amb aquell acte Folgueroles i Vic havien pagat el seu deute amb Verdaguer, i que ara li tocava el torn a Barcelona.

Trenta-set anys després, Teodor Llorente Falcó, que degué acompanyar a son pare en aquell viatge, resumí aquella festa popular de la següent manera:

«Recuerdo que los vecinos habían levantado varios arcos en la calle de la modesta casa en que naciera y viviese en la infancia mosén Cinto, arcos de mirto y de flores. Los concurrentes eran poetas y literatos catalanes que convivieron la vida literaria con el escritor a quien se rendía aquel homenaje y afectos a los Juegos Florales. Recuerdo a mosén Jaime Collel[[[]], el compañero fraternal del autor de «La Atlántida», hijo de Vich; a Guimerá, el gran dramaturgo; a Oller, el novelista; a

¹⁶⁵⁴ *Ibidem.*

*Francisco Matheu, también inspiradísimo poeta y uno de los grandes impulsores del movimiento poético, y a tantos otros más que brillaban en la literatura renacentista catalana. Fué una fiesta íntima, en la que parecía que el alma del inmortal poeta flotase en ella, dándole aquel tono modesto, humilde que presidió siempre la vida de Verdaguer»*¹⁶⁵⁵.

Una vegada finalitzat l'homenatge, i profundament impressionat, el director honorari de *Las Provincias* «sentía dejar tan pronto aquellos lugares»¹⁶⁵⁶. Realitzà el viatge de retorn a Vic juntament amb el canonge Collell, que a la vista del paisatge vigatà reconstruïa la infància i la joventut de Verdaguer, l'amic excels. Llorente assegurava que, mentre l'escoltava, «unía yo melancólico estos recuerdos de la primera juventud de un genio con los de su muerte en la Torre Juana de Vallvidriera»¹⁶⁵⁷. És a dir, fixava la mirada en la transcendència.

¹⁶⁵⁵ LLORENTE FALCÓ, Teodor, «Mosén Cinto Verdaguer. En el centenario de su nacimiento. Recuerdos de su visita a Valencia como mantenedor de los Juegos Florales de "Lo Rat Penat"», *Las Provincias* (20-V-1945).

¹⁶⁵⁶ VALENTINO, «Recuerdos del "Cinquentenari dels Jochs Florals de Barcelona"», *Las Provincias* (4-VI-1908).

¹⁶⁵⁷ *Ibidem*.

8. Teodor Llorente i la Renaixença a Mallorca: Miquel Costa i Llobera

Al llarg de la seua dilatada trajectòria literària i cultural Llorente donà mostres de tenir un gran respecte i estima no sols per la literatura produïda a Catalunya, sinó també a les Balears. En l'ideari ideològic llorentinià, Provença, València, Catalunya i Mallorca estaven estretament unides, formaven un conjunt, com bé acrediten els relats que féu dels Jocs Florals de Barcelona de 1868, del certamen poètic en honor a Jaume I celebrat a València en 1876 o de les festes llatines de Montpeller de 1878, tres trobades en què allò més important per a Llorente fou la germanor cultural i literària que s'hi transmeté. Una de les expressions poètiques més evidents d'aquest sentiment està representat pel poema «Salutació als poetes de Catalunya, Mallorca y Provensa que vingueren a les festes del centenar del rey En Jaume», que escrigué en 1876, i que comença de la següent manera:

¡Fills de la noble terra que may del cor se allunya!
¡Trovadors de Mallorca! ¡Cantors de Catalunya!
¡Felibres de Provensa! ¡Companys, amics, germans!
Valencia á vostre encontro tota joyosa avança,
en la front la vergonya, y en los ulls la esperança,
y lo cor en les mans¹⁶⁵⁸.

Els trobadors de Mallorca, els cantors de Catalunya i els felibres de la Provença, tots eren, en concepte del valencià, germans i amics, companys d'un mateix viatge a la recerca de l'ideal i de la bellesa. És lògic que així siga. Ja hem comprovat com fou a Catalunya on tingué alguns dels seus millors amics renaixencistes i, el que és més important, els que més l'influïren ideològicament. I, en aquest sentit, cal recordar també la importància que sobre ell exercí l'illa de Mallorca, l'illa daurada, com l'anomenà en més d'una ocasió. Resulta ben significatiu que al primer i pràcticament únic escriptor a qui

¹⁶⁵⁸ LLORENTE, Teodoro, «A los poetas de Provenza, Cataluña y Mallorca. Versos leídos en la velada del Ateneo el 29 de julio. Salutació», *Las Provincias* (2-VIII-1876).

Llorente dedicà el substantiu «mestre» fóra un mallorquí, Marià Aguiló. I que des de la primera edició dels Jocs Florals de Lo Rat Penat (1879), en què actuà com a mantenidor Jeroni Rosselló, hi haguera presència mallorquina a pràcticament totes les convocatòries dels certàmens valencians, bé com a membres del consistori de mantenidors (Tomàs Forteza formà part del de 1882), bé com a poetes que optaven a premi (Bertomeu Singala obtingué accèssit a la Flor Natural en les convocatòries de 1883 i 1886). Presència que es mantingué amb el pas dels anys, ja que l'any 1900 Joan Alcover fou mantenidor dels Jocs Florals valencians¹⁶⁵⁹.

Llorente renovà amb més força si cap la relació d'estima i de cordialitat que, al llarg de tota la seua vida, havia mantingut amb els escriptors illencs durant els darrers anys del segle XIX i principis del XX amb els anomenats autors de l'Escola Mallorquina: Joan Alcover, Maria Antònia Salvà i Miquel Costa i Llobera, principalment, escriptors d'una altra generació que, com els joves valencianistes de principis de segle XX, l'anomenaren «patriarca». Una relació abundant i recíproca que s'acresqué amb el pas del temps i que assolí

¹⁶⁵⁹ Trobareu un «Extracte del discurs del mantenedor M. I. Sr. D. Joan Alcover» al llibre *Sis florades (1900-1905)*, Lo Rat Penat, València, 1908, p. 13-17.

el seu zenit en juliol de 1909, quan, a propòsit de l'Exposició Regional, els escriptors mallorquins es desplaçaren fins a València i li reteren una particular i singular homenatge.

Tal com tenia per costum, a propòsit d'aquella visita Llorente redactà una nova «Salutació als mallorquins que venen á Valencia», que fou publicada el mateix dia en què arribaven i que comença així:

¡Oh fills de la Illa daurada!
¡Oh placévola embaixada
de amor, alegría y pau!
Valencia, que vos espera
crida en sa hermosa ribera:
—«¡Germans, benvinguts siau!»¹⁶⁶⁰.

Aquesta fraternitat literària i cultural, que venia d'antic però que fou durant aquells anys que renovaren i es manifestaren València i les Illes, pot ser exemplificada i personificada amb la relació que mantingueren Llorente i Miquel Costa i Llobera, el més destacat dels poetes de l'Escola Mallorquina. A tots dos territoris els unia, entre altres coses, una ubicació perifèrica i una producció minoritària respecte a Barcelona, la capital de la cultura catalana, tant aleshores com ara. D'aquesta manera, i encara que la relació entre Llorente i Costa i Llobera esdevinguera tardana i entre ells s'interposaren el mar Mediterrani i dihuit anys de diferència, cal dir que tots dos mantingueren un vincle ben cordial i significatiu, emotiu, que traspassà els límits personals.

8.1 *Las Provincias* i Costa i Llobera

De la mateixa manera que amb la resta d'escriptors amb què Llorente fraternitzà, la vinculació entre tots dos personatges tingué un reflex ben eloqüent a les columnes de *Las Provincias*. Ja que el valencià utilitzà, una

¹⁶⁶⁰ LLORENTE, T., «Salutació als mallorquins que venen á Valencia», *Las Provincias* (10-VII-1909).

vegada més, les pàgines del seu diari per a donar a conèixer als lectors valencians l'obra del poeta de Pollença.

Així, entre desembre de 1896 i setembre de 1910 he localitzat a la col·lecció de *Las Provincias* una dotzena de poesies de Costa i Llobera (algunes de repetides, com després veurem) i tres ressenyes a propòsit de l'aparició d'altres tants llibres seus (dos poemaris i un quadern de viatge); a més d'altres notícies de diferent índole i el detallat relat de la visita que en juliol de 1909 realitzaren els escriptors mallorquins a València.

8.1.1 Nou poemes

Les composicions de Costa i Llobera publicades a *Las Provincias* són, concretament, nou, sis de les quals aparegueren a la secció «Algo de poesía». El primer d'aquests poemes fou «Lo que diu una cansó», que veié la llum el 7 de desembre de 1896¹⁶⁶¹. Resulta curiós comprovar que, en menys de huit anys, aquesta poesia arribà a ser reproduïda, a la mateixa secció del diari, en tres ocasions: la segona, amb notables canvis, el 17 d'agost de 1903¹⁶⁶²; i la tercera, sense modificacions substancials respecte a la versió immediatament anterior —tret d'un «dolça» per «dolsa» i «damunt» per «demunt»—, el 6 de juliol de 1904¹⁶⁶³. No hi ha dubte que, pels motius que siguen, degué ser una composició lírica especialment agradable per a Llorente, ja que li dedicà molta atenció. Com a anècdota podem assenyalar que només a la segona de les versions, la publicada en agost de 1903, es feia constar que l'autor era prevere; i que en la darrera el nom de l'autor fou grafiat en castellà: Miguel.

El següent poema data del 13 de juliol de 1903, i està dedicat «Al insigne amador de la poesia catalana D. Juan Fastenrath, fundador dels Florals de Colonia». Com que és breu i significatiu, paga la pena de reproduir-lo:

Sapí del Nort qui somía

¹⁶⁶¹ COSTA Y LLOBERA, Miquel, «Lo que diu una cansó», *Las Provincias* (7-XII-1896).

¹⁶⁶² COSTA Y LLOBERA (Pbre.), Miquel, «Lo que diu una cansó», *Las Provincias* (17-VIII-1903).

¹⁶⁶³ COSTA Y LLOBERA, Miquel, «Lo que diu una cansó», *Las Provincias* (6-VII-1904).

en la palma del Mitg dia,
com Heine l'imaginá,
ton geni de simpatía
entre ta patria y la mia
un llaç etem formarà.
«¡Benhaja aquell qui'ns unía!»
de Nort y Sur l'harmonía
llargament ressonará...¹⁶⁶⁴.

Tan sols un mes després hi aparegué el poema «Amor de patria» que, com bé indica el títol, és una composició d'enyor a la pàtria llunyana representada per «un brotet de romaní»¹⁶⁶⁵. I al cap de vint-i-cinc dies «Dos sospirs»¹⁶⁶⁶, poema de marcat to sentimental que, a l'igual que «Lo que diu una cansó», fou tomat a reproduir —amb dues lleus modificacions: «ressa» per «resa» i «mirantse'l» per «mirant'l»— onze mesos després¹⁶⁶⁷. Per dir la veritat, registrava més canvis la signatura del poeta que no la composició.

El 25 d'abril de 1904 fou publicada a *Las Provincias* —aquesta vegada fora de la secció «Algo de poesía»— la «Salutació á S. M. Alfons XIII arribant á Mallorca», en què el poeta de Pollença donava la benvinguda al «jove Rey» en el seu viatge a les Illes, en la «joventut serena y sonrient» del qual, segons que afirmen els versos, «claror de nou matí ja'l poble hi endevina»¹⁶⁶⁸.

Posteriorment, hi aparegueren «Nocturn»¹⁶⁶⁹ i «Sequetat»¹⁶⁷⁰. I també —novament al marge de la secció «Algo de poesía»— la composició «Balmes», dedicada al famós historiador i capellà vigatà, a propòsit del centenari del seu naixement: «Ell, en mitx del futur y del passat,/ s'alça vident y

¹⁶⁶⁴ COSTA Y LLOVERA (Pbre.), M., «Al insigne amador de la poesia catalana D. Juan Fastenrath, fundador dels Florals de Colonia», *Las Provincias* (13-VII-1903).

Com podem comprovar, és una constant l'alterança en la grafia del segon cognom del poeta mallorquí, que tan prompte apareix escrit «Llobera» com «Llovera», cosa que evidència una gran inseguretat.

¹⁶⁶⁵ COSTA LLOBERA Pbre., Miquel, «Amor de patria», *Las Provincias* (15-VIII-1903).

¹⁶⁶⁶ COSTA Y LLOBERA, Pbre., Miquel, «Dos sospirs», *Las Provincias* (10-IX-1903).

¹⁶⁶⁷ COSTA Y LLOVERA, Miquel, «Dos sospirs», *Las Provincias* (5-VIII-1904).

¹⁶⁶⁸ COSTA LLOVERA, Pvre., Miquel, «Salutació á S. M. Alfons XIII arribant á Mallorca», *Las Provincias* (25-IV-1904).

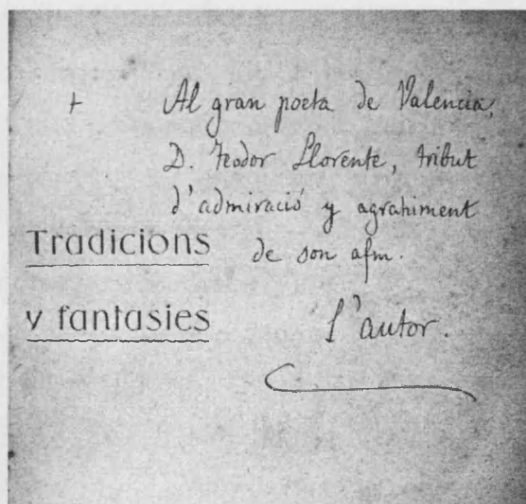
¹⁶⁶⁹ COSTA Y LLOVERA, Miquel, «Nocturn», *Las Provincias* (21-VI-1907).

¹⁶⁷⁰ COSTA Y LLOVERA, Miquel, «Sequetat», *Las Provincias* (1-VIII-1908).

sos oracles dona:/ radiant de candor y llum pregona,/ es l'humil sacerdot transfigurat»¹⁶⁷¹; i que representa la darrera referència de Costa i Llobera que, mentre visqué Llorente, he pogut trobar al seu diari.

8.1.2 Tres ressenyes

A banda d'aquest representatiu grapat de poesies, *Las Provincias* i Llorente també dedicaren una considerable atenció a tres llibres del mallorquí: *Tradicions y fantasies* (1903)¹⁶⁷², *Horacianes* (1906) i *Visions de la Palestina* (1908). Les ressenyes dels dos primers volums foren signades per Valentino i apareguren a la secció «De re literaria»; mentre que la tercera fou redactada per Lázaro Floro (pseudònim del canonge Josep Sanchis Sivera).

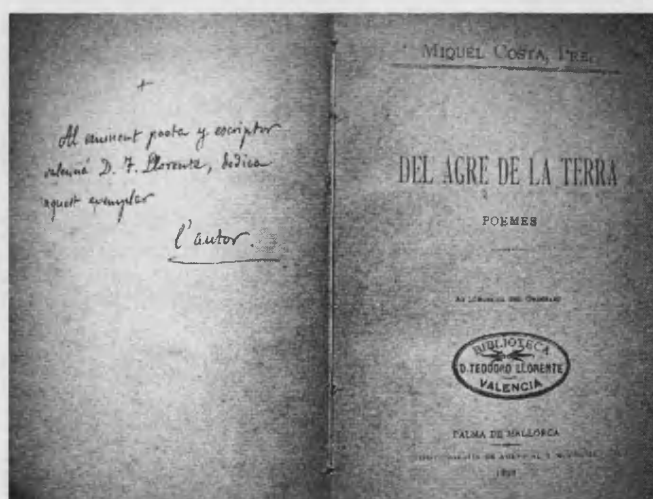
L'escrit que comentava *Tradicions y fantasies* fou publicat el 9 d'agost de 1903 i s'acompanyava de la següent nota: «Este artículo fue escrito la víspera de marchar al extranjero el Director de Las Provincias. Los relatos de la Feria, que han llenado muchas columnas del periódico, nos han impedido insertarlo antes»¹⁶⁷³.

¹⁶⁷¹ COSTA LLOBERA, Pbre., Miquel, «Balmes», *Las Provincias* (11-IX-1910).

¹⁶⁷² L'exemplar conservat a l'Arxiu biblioteca Llorente està signat i dedicat «Al gran poeta de Valencia, D. Teodor Llorente, tribut d'admiració y agrahiment de son afm. L'autor».

¹⁶⁷³ VALENTINO, «De re literaria», *Las Provincias* (9-VIII-1903).

Efectivament, Llorente hi constatava que aquell llibret «de elegante forma» li havia arribat «en vísperas de dejar por breve temporada la fatigosa labor del periódico»; i que, justament per això, «será mi compañero en el camino. Sobre la cubierta del vapor que ha de llevarme a Marsella, (...) yo leeré y volveré a leer». Així doncs, sense haver-lo pogut llegir amb deteniment, hi donava notícia de la seua aparició, i es referia a l'autor, Miquel Costa i Llobera, com «el querido y admirado poeta mallorquín, el sacerdote severo y místico, el sabio literato, profundo conocedor de la antigüedad clásica, el que en sus versos, cincelados como copa de oro que dibujara Fidias o tallara Cellini, derrama puro y límpido el licor del sentimiento popular»¹⁶⁷⁴, la qual cosa acredita que l'admiració que per aquells moments el poeta valencià sentia pel mallorquí era més que evident.

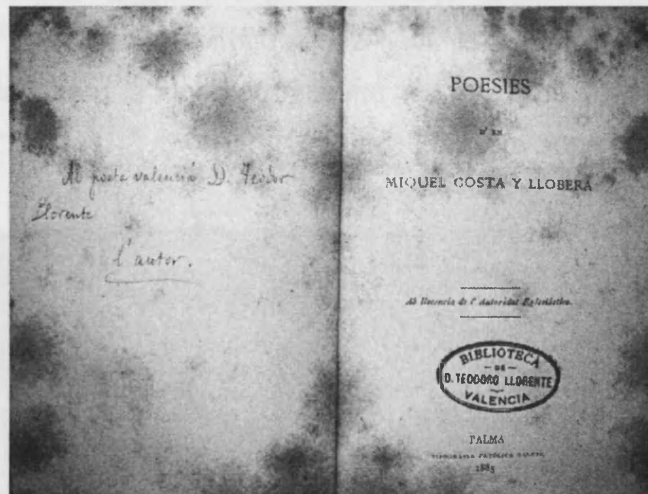

Llorente demostrava ser també un gran coneixedor de l'obra lírica de Costa i Llobera, concretament, dels poemaris *Poesies* (1885) i *Del agre de la terra* (1897)¹⁶⁷⁵: «El sentimiento regional sano y honrado es el que motiva todas sus composiciones, legendarias unas, históricas otras, religiosas muchas, y

¹⁶⁷⁴ *Ibidem*.

¹⁶⁷⁵ Els exemplars de *Poesies* i de *De l'agre de la terra* conservats a l'Arxiu biblioteca Llorente estan signats per Costa i dedicats: el primer, «Al poeta valencià D. Teodor Llorente, l'autor»; i el segon, «Al eminent poeta y escriptor valencià D. T. Llorente, dedica aquest exemplar l'autor».

algunas puramente imaginativas»¹⁶⁷⁶. Cosa que demostra que la comunió i empatia ideològica del valencià amb la poesia del mallorquí eren també més que evidents. Potser fóra per això Llorente assegurava que Costa i Llobera «*hoy es gloria del renacimiento catalán y digno mantenedor de la obra que en Mallorca emprendieron y realizaron Mariano Aguiló y su hermano Tomás, los dos Fortezas y Gerónimo Roselló, recién perdido para las letras*»¹⁶⁷⁷. És a dir, els escriptors que, abans que Costa i Llobera, Alcover i Salvà, havien sigut la seua referència mallorquina.

Per tal que els lectors valencians pogueren gaudir, ni que fóra fragmentàriament, d'aquella nova mostra de la lírica illenca, el director de *Las Provincias* reproduí dos dels poemes que integraven *Tradicions y fantasies*: «L'harpa», que cinc anys després ell mateix traduiria al castellà, i «Poder del harpa». Com a colofó a aquestes dues composicions Llorente afirmà: «*No se puede expresar de un modo más grandioso, ni con más bellas imágenes, la idea generadora del renacimiento literario en nuestras provincias levantinas*»¹⁶⁷⁸.

¹⁶⁷⁶ VALENTINO, «De re literaria», *Las Provincias* (9-VIII-1903).

¹⁶⁷⁷ *Ibidem*.

¹⁶⁷⁸ *Ibidem*.

Encara que la part dedicada a Miquel Costa i Llobera es donava així per tancada, la ressenya encara s'estenia una mica més amb «*cuatro palabras*» sobre tres «*libros de poesía catalana, que acabo de recibir*»¹⁶⁷⁹: *A cop calent*, de Joaquim Cabot i Rovira; *Cassius y Helena*, d'Eusebi Güell; i *De la vida*, de Ramon Suriñach i Senties.

La voluntat que, per aquell temps, Llorente tenia de divulgar la poesia de Costa i Llobera es féu més que evident tres anys després, en maig de 1906, en escriure i publicar una nova ressenya literària a propòsit de l'edició del llibre *Horacianes*. La veritat és que *Horacianes* degué colpir ben profundament la sensibilitat lírica del valencià. No debades començà el seu escrit afirmant que «*las composiciones que comprende son algo más que docena y media de perlas añadidas a la riquísima sarta que ya conocemos*», i qualificant el seu autor com el «*gran lírico mallorquín, que ocupa hoy quizás el pináculo del Parnaso catalán*»¹⁶⁸⁰.

Llorente assegurava que, abans d'arribar-li a les mans el poemari, ja n'havia tingut notícia de l'aparició a través d'«*un artículo, publicado en el Diario de Barcelona, por un escritor que ahonda mucho en los asuntos que trata, D. Miguel S. Oliver, mallorquín como Costa*»¹⁶⁸¹. El poeta valencià reproduïa alguns fragments en què Miquel dels Sants Oliver afirmava que, en els darrers anys,

«la poesía lírica en Cataluña ha sufrido una alarmante desviación. No anduvo enteramente paralela con el alma de su pueblo y derivó hacia el abatimiento, el pesimismo nihilista y la melancolía narcótica. Por prurito de no bien estudiada novedad, por asimilación atropellada y sin reservas, nos hicimos temporalmente glaucos y líliales. Un neo-romanticismo furioso, bautizado de arte modernista, estuvo a punto de sacar de cauce a la corriente intelectual de este pueblo y divorciarla del

¹⁶⁷⁹ *Ibidem.*

¹⁶⁸⁰ VALENTINO, «De re literaria. *Horacianes*, poesies de Miquel Costa y Llovera. Barcelona. Il·lustració Catalana», *Las Provincias* (21-V-1906).

¹⁶⁸¹ *Ibidem.*

genio nativo. ¿Cómo podía ser expresión de robustez, de energía y de confianza en sí mismo, esa Musa exangüe y escrofulosa, morfinizada y decadentista?»¹⁶⁸².

Oliver també postulava que, contra aquella moda, «*sin raíces en las entrañas de Cataluña*», Costa i Llobera ofería una temptativa clàssica en què la inspiració i la depuració, la serenitat i la força, s'equilibraven de manera sàvia. Llorente, per la seua banda, reconeixia que «*la lectura de Horacianes me ha comprobado la exactitud de este juicio: es verdad, hay en ellas algo de protesta contra un arte decadente, exótico, en la literatura catalana, y algo también de orientación mejor*»¹⁶⁸³. Per a exemplificar aquestes afirmacions reproduïa uns quants fragments d'una de les poesies del recull, la titulada «Als joves», amb la qual sens dubte Llorente s'identificava plenament, i que, en la meua opinió, li serví de model —formal i ideològic— per a compondre, cinc anys després, «Als poetes jòvens» (1911), publicada quinze dies després de la defunció de l'autor del *Llibret de versos* i subtitulada pel seu editor com a «última poesia valenciana de Teodor Llorente»¹⁶⁸⁴. Que és una de les poesies, per cert, més cèlebres i controvertides del repertori llorentí, i una de les que més atenció i comentaris ha merescut d'aleshores ençà a la crítica¹⁶⁸⁵. De fet, el valencià rubricà els versos de Costa i Llobera amb un «*esto está bien pensado y bien dicho, como lección de buen maestro*»¹⁶⁸⁶.

Sobre el conjunt d'*Horacianes*, Llorente afirmava que «*enamorado de Horacio y de Virgilio, [Costa] quisiera reproducir el fondo y la forma de sus obras inmortales, introduciendo en la lengua catalana, además de la sobriedad, la elegancia y la pompa de la frase latina, su antigua metrificaci3n*»¹⁶⁸⁷. A banda, també es permetia uns consells:

¹⁶⁸² *Ibidem*.

¹⁶⁸³ *Ibidem*.

¹⁶⁸⁴ *Las Provincias* (17-VII-1911).

¹⁶⁸⁵ Vegeu: SANCHIS GUARNER, Manuel, *Renaixença al País Valencià*, València, 1968; 2^a ed., València, 1982, p. 73-74; BLASCO, Ricard, «Sobre Llorente, el llorentinisme i la seua projecció paracrònica», *L'Espill*, 19, València, tardor de 1983, p. 149-150; i SIMBOR, Vicent, «Introducció» a LLORENTE, Teodor, *Poesia*, València, 1996, p. 29.

¹⁶⁸⁶ VALENTINO, «De re literaria. *Horacianes*, poesies de Miquel Costa y Llovera. Barcelona. Il·lustració Catalana», *Las Provincias* (21-V-1906).

¹⁶⁸⁷ *Ibidem*.

«Yo aconsejaría a los poetas catalanes (y diciendo catalanes digo valencianos) que continuen versificando en las formas que tan propiamente llama el mismo Costa populares y nostrades, sin renunciar siquiera al encanto de la rima, pues aunque los versos libres están admitidos en la poética española (como en la italiana y la inglesa), no han logrado tampoco popularizarse, porque no tienen para nuestro oído la fuerza expresiva que les da el consonante y el asonante»¹⁶⁸⁸.

Si he dit que la lectura d'«Als joves» de Costa i Llobera em recorda molt la poesia «Als poetes jóvens» de Llorente no és únicament per la coincidència dels destinataris i la similitud dels títols. Em fa l'efecte que el missatge que un i altre poeta volien transmetre a les noves generacions és un i el mateix: que continuen versificant en les formes «populars i nostrades», és a dir, tradicionals; cosa que entre altres coses significava, en la forma, no renunciar a la rima i evitar els versos lliures, i, en el fons, no tractar temes tristos i «obscur».

«Als poetes jóvens» ha estat interpretada tradicionalment com un retret de Llorente al «nou rumb, crític i europeista, que havien mamprés els poetes joves»¹⁶⁸⁹. I les connotacions negatives que han acompanyat l'anàlisi d'aquesta poesia han sigut més que evidents. Tant, que Ricard Blasco hi va veure un caire asfixiant, una sublimació del món pairal i

«la negació de la universalitat de l'art, un anatema del dret del poeta a comunicar la seua intimitat. (...) Llorente, oblidant les pròpies congoixes juvenívoles, proposava als joves de 1911 que oblidassen les seues. Els convidava —els condemnava— a repetir *ad infinitum* els temes, rancis i a punt de putrefacció, que havien fet la glòria llorentina, com si més enllà o més ençà de la musa flouresca no hi hagués més opcions per a la poesia valenciana»¹⁶⁹⁰.

¹⁶⁸⁸ *Ibidem*.

¹⁶⁸⁹ SANCHIS GUARNER, Manuel, *Renaixença al País Valencià*, València, 1968; 2^a ed., València, 1982, p. 73.

¹⁶⁹⁰ BLASCO, Ricard, «Sobre Llorente, el llorentinisme i la seua projecció paracrònica», *L'Espill*, 19, València, tardor de 1983, p. 149-150.

Tanmateix, pense que no n'hi ha per tant, i que Llorente ni era el monstre que Blasco ens volgué dibuixar ni condemnava ningú. En el fons, el que el vell patriarca volia transmetre als joves poetes valencians era un missatge que el seu amic mallorquí —potser amb millor fortuna— ja feia alguns anys que havia expressat: la seua concepció «clàssica» de la poesia i la prevenció davant les noves tendències líriques. Al meu parer, l'influx dels versos de Costa i Llobera en els de Llorente resulta més que evident en estrofes com aquestes:

L'art veritable es sá, gallart y noble,
tal com Apol·lo ab cítara
y ab sageta potent. Té la bellesa,
la joventut de l'ánima,
la claretat, l'ardida forsa, l'hábil
maneig de fibra armónica,
y l'arch terrible del bon dret que mata
la serp del fanch maléfica.

(Costa Llobera, «Als joves», 1906)

Ombres, negrors, congoxes, axó no es poesía;
son llum y voladuries lo qu'este mon mereix;
els grechs, nostres grans mestres, de Febo, Deu del dia,
y Apolo, Deu dels versos, feren un Deu mateix.

Els fills d'un altra rassa, nats entre boires denses
exhalen llacrimosos la frebre que'ls consum...
el cel de nostra patria te claritats inmenses;
es aquest pais nostre l'imperi de la llum.

(Llorente, «Als poetes jóvens», 1911)

O en aquestes altres:

Siau qui sou; mes no atiant vells odís
de raça, ni ab enfátiques
declamacions lloant tot lo qu'es vostre,
fins les matexes úlceres...
Siau qui sou; mes no us tanquéu, ombrivols,
dins una llar històrica
sens horitzons. Voláu sobre les terres
enfora, amunt, com l'águila!

(Costa Llobera, «Als joves», 1906)

Siáu la veu gotjosa d'aquestes alegríes,
de les que hi há en la vida mes perfumades flors,
digáu á nostre poble les glories de antichs díes,
la esperansa d'uns altres, que haurán de ser millors.

No es un signe del geni fosca posar la cara;
aquells que sovint ríen es qu'l cor tenen sá;
per festiu, nostre poble qu'es bo y honrrat declara;
si algú hi há que may riga, exe no es valenciá.

(Llorente, «Als poetes jóvens», 1911)

Al cap i a la fi, la idea que Llorente volia transmetre «als poetes jóvens» era una de les que durant els últims anys de la seua vida —durant el període 1906-1911, aproximadament— li rondà pel cap: que calia fugir del Modernisme literari que havia aparegut amb el nou segle i que ell qualificava com a «extravagant». I no m'estranyaria gens que li la manlleva a Costa i

Llobera, perquè, al meu parer, les coincidències són patents. De fet, Llorente ja havia expressat aquest mateix missatge a Mistral en juliol de 1907. A propòsit de l'edició del volum *Versos de la juventud* (1906), afirmava: «Yo los amo porque en ellos puse mi alma, entonces ardiente y feliz; pero, aquí, a muchos les parecen anticuados y fútiles, porque nos inunda la corriente de un modernismo extravagante, que todo lo quiere renovar»¹⁶⁹¹. Si la hipòtesi és correcta, caldria concloure que la influència de Costa i Llobera sobre Llorente fou molt més profunda i determinant del que no s'ha afirmat fins ara.

La tercera de les ressenyes fou redactada pel canonge Sanchis Sivera, i dedicada a *Visions de Palestina* (1908), un llibre d'odes en prosa escrit a partir de les notes de la peregrinació que durant la primavera de 1907 Costa realitzà a Terra Santa en companyia d'alguns mallorquins, com ara Maria Antònia Salvà. Per a Sanchis Sivera, que es declarava admirador de l'autor i el qualificava com a «uno de los más notables líricos españoles de nuestros días», el volum estava integrat per

*«una serie de instantáneas llenas de luz y vida, producidas en el espíritu del autor al contemplar lo más grandioso que existe en la tierra para el creyente; un conjunto de estrofas de angelical ternura; una reunión de pensamientos de suave sabor místico; una serie de combinaciones de sonidos y colores misteriosos, todo expresado con gallardía y naturalidad, sin asomo de hinchazón hiperbólica, y adornado con el manto de oro del arte»*¹⁶⁹².

Segons l'autor de la ressenya, «el libro está escrito en prosa y al mismo tiempo en verso: lo primero, porque desecha la métrica acostumbrada; lo segundo, porque guarda la armonía propia de la poética»¹⁶⁹³. De fet, el volum està escrit sota la forma del versicle hebreu, que té per llei orgànica el paral·lelisme de conceptes: «Cada verso, párrafo o estrofa está constituido por

¹⁶⁹¹ MARTÍ ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions documentals sobre les relacions occitano-valencianes durant la Renaixença», *Caplletra*, 9, Barcelona, 1990, p. 216.

¹⁶⁹² FLORO, Lázaro, «Lecturas. Visions de la Palestina, notes d'un pelegrinatge, per Miquel Costa y Llovera. Barcelona, "Il·lustració Catalana"», *Las Provincias* (17-I-1909).

¹⁶⁹³ *Ibidem*.

dos o más pensamientos, formando una especie de hemistiquios que se corresponden, bien por semejanza, bien por contraposición, produciendo el paralelismo sinónimo, o el paralelismo antitético: es el lenguaje oriental empleado por un poeta cristiano»¹⁶⁹⁴. Com veiem, la conformitat ideològica entre Costa i Llobera i Sanchis Sivera era tan plena o més que la de Llorente. L'escrit finalitzava amb unes paraules de felicitació per al bon gust i l'encert demostrats per la «Il·lustració Catalana», entitat editora del volum, i molt especialment per Francesc Matheu, el seu director.

Gràcies a la relació epistolar que Llorente i Costa i Llobera mantingueren sabem que Sanchis Sivera i el poeta mallorquí es coneixien personalment. Havien sigut presentats per un altre canonge valencià, Roc Chabàs, a propòsit del viatge que tots dos realitzaren a Mallorca en maig de 1905, acompanyant les despulles del rei Jaume III¹⁶⁹⁵. El 21 de gener de 1909, quatre dies després d'aparèixer la ressenya sobre *Visions de Palestina*, Llorente escrivia a Costa per a enviar-li un exemplar de la segona sèrie de *Leyendas de oro*; aprofitava, però, la tramesa per a incloure-hi un exemplar de *Las Provincias* amb l'article de Sanchis Sivera i el següent comentari:

*«También le envío un número de Las Provincias en que el amigo Sanchis Sivera, el canónigo que fué a Mallorca con D. Roque Chabás, y que creo que conoció V. allí, hace merecido elogio de sus Visions de Palestina. Él es el encargado de esta sección honoraria (casi nominal). Después de leer Sanchis Sivera aquel precioso librito, lo he leído yo, y me ha encantado»*¹⁶⁹⁶.

Però Costa i Llobera, que responia a Llorente el dia 25, assegurava no haver vist encara l'exemplar del diari: *«No ha llegado a mis manos. Tal vez fue dirigido a Pollensa y desde allí no me lo han girado a mi actual domicilio (Molineros, 19, Palma). De todos modos, agradezco vivamente su atención al simpático Canónigo, a quien recuerdo perfectamente desde que tuve el gusto*

¹⁶⁹⁴ *Ibidem.*

¹⁶⁹⁵ Nota a la carta 1.029: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 176.

¹⁶⁹⁶ Carta 1.029: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 176.

de serle presentado por D. Roque Chabás»¹⁶⁹⁷. Finalment, Costa també indicava que, si no li arribava l'exemplar de *Visions de Palestina* a través de l'editor, que l'avisara, que ell mateix li n'enviaria un.

8.1.3 D'altres articles i referències

A banda de les ressenyes i poesies, el diari *Las Provincias* es féu ressò de l'activitat literària i cultural de Miquel Costa i Llobera a propòsit de diversos escrits. El primer el trobem a l'article que Eduard López Chavarri hi publicà el 5 d'octubre de 1903 sobre el llibre de narracions de Joan Rosselló *Manyoc de fruita mallorquina*, que havia sigut prologat per Costa i Llobera. Chavarri començava per manifestar l'encant que li produïa la vitalitat patriòtica que es vivia a Mallorca, on, segons les seues paraules, «*todos aman el país, todos sienten el amor a la tierra, y esto les basta para producir poesía*»¹⁶⁹⁸.

De les narracions de Rosselló destacava la comunicació constant amb la natura i la sinceritat que destil·laven, i les qualificava com a evocacions dels paisatges illencs, «*de aquella alma ingenua que se transparenta en los ojos*

¹⁶⁹⁷ Carta 644: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 266.

¹⁶⁹⁸ L. CHAVARRI, Eduardo, «Literatura. *Manyoch de fruyta mallorquina*, por Juan Roselló. Prólogo de Mn. Miquel Costa y Llobera. Biblioteca de "Catalunya"», *Las Provincias* (5-X-1903).

tranquilos de las jóvenes payesas»¹⁶⁹⁹. Pel que fa al pròleg que les encapçalava, degut a Costa i Llobera, afirmava que «*ni más brillante ni mejor presentación pudiera desear un literato que la del insigne Costa*»¹⁷⁰⁰. D'aquesta manera, hi extreia unes paraules que fan referència a l'observació atenta i amorosa que l'autor havia fet de diferents escenes del camp, que incloïen records personals de la infància i que posseïen la candorosa frescor de les impressions primeres.

La ressenya de Chavarri finalitzava amb una agra queixa expressada en clau valenciana: «*Al ver ese renacimiento artístico que en Mallorca existe no puedo menos de pensar en nuestra apática vida intelectual, y mirar con envidia a los escritores isleños y a los de Barcelona*»¹⁷⁰¹.

Deu mesos més tard, el diari de Llorente es féu ressò, mitjançant una llarga crònica, de la celebració dels Jocs Florals a Palma de Mallorca de 1904. Resulta oportú referir-s'hi perquè es dóna la circumstància que aquell any actuà com a president del consistori de mantenidors Miquel Costa i Llobera. Hi fou guardonat amb la Flor Natural el poeta català Jaume Bofill i Mates, que es faria famós amb el pseudònim Guerau de Liost, i que escollí com a reina de la festa a la senyoreta Maria Rusiñol, filla de l'il·lustre pintor-poeta. També hi foren premiades les poetesses mallorquines Maria Antònia Salvà i Emília Sureda.

A banda de proclamar que Mallorca es trobava en plena primavera literària, l'anònim redactor de la crònica qualificà el discurs de Costa i Llobera com «*una admirable oración digna de su autor, (...) un llamamiento a la juventud mallorquina para que conserven, perfeccionándolo, el carácter propio*»¹⁷⁰². A més, també en reproduïa un fragment en què Costa recordava que allunyar-se del caràcter i de la pròpia manera de ser tenia com a conseqüència la insignificança, mentre que afirmar-lo el principi de la bellesa i de la força.

¹⁶⁹⁹ *Ibidem.*

¹⁷⁰⁰ *Ibidem.*

¹⁷⁰¹ *Ibidem.*

¹⁷⁰² «Juegos Florales en Palma de Mallorca», *Las Provincias* (13-VIII-1904).

Dos anys després, Costa tornà a presidir el consistori de mantenidors d'uns Jocs Florals, però en aquest cas els de Barcelona. *Las Provincias* es referí a l'acte i, singularment, al discurs del mallorquí. Titulat «La llengua y el geni de la nostra rassa», el diari valencià afirmà que havia sigut escrit amb la sàvia parsimònia d'un vertader humanista, i que «*más que un panegírico constituye un resumen sereno de las condiciones que avaloran al catalán como lengua adecuada para la expresión artística*»¹⁷⁰³. Comparà les característiques del català amb les de la resta de llengües neolatines, combaté els qui l'acusaven d'aspror, i manifestà «*que pocos idiomas hubieran sobrevivido a las contrariedades que éste ha experimentado, y que, ahora, al revivir de una manera potente y avasalladora, hay que confesar que tiene algo de virtualmente imperecedero que no es posible cohibir ni ahogar*»¹⁷⁰⁴.

Finalment, dirigí una mirada de conjunt, positiva i esperançadora, al procés de renaixement pel que travessaven la llengua i la cultura catalana; «*y dijo que cuando en tan breve período, después de siglos de abatimiento, ese genio ha suscitado poetas como Verdaguer, pensadores como Torras y Bages y artistas como Gaudí, para no citar otros nombres como resumen de la pléyade contemporánea, no debemos desconfiar de sus futuros destinos*»¹⁷⁰⁵. Aquell any la Flor Natural fou concedida al poeta Xavier Viura per la composició «Elegia», i obtingueren diversos premis i accèssits els germans Manuel i Josep Maria Folch i Torres, Eduard Girbal i Jaume i Gabriel Alomar.

Finalment, en juliol de 1909 el diari *Las Provincias* també es féu ampli resson de l'expedició que uns quants escriptors mallorquins realitzaren a València amb motiu de l'Exposició Regional, i reproduí quatre poesies escrites *ad hoc* per Miquel Costa i Llobera —«Homenatge de Mallorca a la Poesia valenciana en la persona de D. Teodor Llorente»—, Joan Alcover —«A València»—, Josep Maria Tous i Maroto —«Mallorca a València»— i Maria

¹⁷⁰³ «Los Juegos Florales en Barcelona», *Las Provincias* (9-V-1906).

¹⁷⁰⁴ *Ibidem.*

¹⁷⁰⁵ *Ibidem.*

Antònia Salvà —«Salutació»¹⁷⁰⁶. Tot això, però, serà analitzat amb deteniment en un altre apartat d'aquest capítol.

8.2 Costa i Llobera i les noces d'argent de Lo Rat Penat (1906)

La primavera de 1906 la societat Lo Rat Penat realitzà un canvi de domicili social, tot traslladant-se al Palau dels marquesos de la Scala, a la plaça de Manises (actual seu de la Diputació de València); i per a la inauguració de la nova seu organitzà una festa literària que tingué lloc la nit del dia 30 de juny i que fou dedicada a les vint-i-cinc reines que, des de 1879 fins a 1905 (recordem que ni en 1884 ni en 1890 no se celebrà certamen a causa del còlera), havien tingut els Jocs Florals. Cosa que, en la pràctica, significava festejar les noces d'argent de Lo Rat Penat¹⁷⁰⁷.

A tal efecte, quatre dies abans de la festa *Las Provincias* anuncià que «*la velada se compondrá de una parte literaria y otra musical*», i que comptaria amb l'aportació d'«*inspiradísimos poetas, que en representación de diferentes regiones han enviado homenajes poéticos de felicitación al Rat-Penat por su labor literaria y su elevada finalidad*»¹⁷⁰⁸.

La sessió s'inicià amb la lectura d'una composició de Llorente escrita expressament per a l'ocasió, i que començava de la següent manera:

Vinticinch reynes —¡oh meravella!—

té nostre amor.

¿Quina es més bona? ¿Quina es més bella?

¿Quina es millor?

¹⁷⁰⁶ «Unos huéspedes gratísimos. La expedición de "La Almudaina"», *Las Provincias* (12-VII-1909). La poesia d'Alcover es titulava, realment, «A Teodor Llorente», com després tindrem ocasió de comprovar.

¹⁷⁰⁷ Sobre aquesta vetlada, vegeu: IGUAL ÚBEDA, Antoni, *Història de "Lo Rat-Penat"*, València, 1959, p. 88. Cal assenyalar, però, que per error Igual Úbeda afirma que una de les poesies llegides pertanyia a «Joan Alcover, de Mallorca», quan, en realitat i com de seguida veurem, era obra de Miquel Costa i Llobera.

¹⁷⁰⁸ «Las bodas de plata del «Rat-Penat», *Las Provincias* (26-VI-1906).

A continuació es llegiren un seguit de sis poesies-missatge de diversa procedència geogràfica (tres castellanès, dues catalanes i una provençal) que, igual que la de Llorente, havien sigut redactades per a l'ocasió. D'aquesta manera, fou llegida la composició que, des de Múrcia, envià Vicente Medina; des d'Aragó, la de Marcos Zapata; des de Castella se n'esperava una de José Echegaray, però, a última hora, el poeta envià un telegrama a Llorente en què li comunicava que, a causa d'una malaltia, li havia sigut impossible complir l'encàrrec, i li demanava que ho fera ell en el seu nom: «*Ruego a V. que es poeta en Castilla, poeta en Valencia, maestro ilustre en todas partes, que en mi nombre salude y exprese mi respeto, simpatía y admiración*»¹⁷⁰⁹. De manera que, finalment, i en nom de Castella, Josep Enric Serrano Morales llisqué els versos que «*el Sr. Llorente, sin pérdida de tiempo, a vuela pluma, escribió y remitió*»; des de Provença, Frederic Mistral envià una carta adreçada al Baró d'Alcahalí i la poesia que en 1880 havia dedicat a Maria Llorente, reina dels Jocs Florals de 1879; Ramon Andrés Cabrelles llisqué la poesia que, des de Catalunya, havia escrit i enviat Àngel Guimerà; i Joan Baptista Pont la que, des de Mallorca, féu arribar Miquel Costa i Llobera. La del mallorquí fou llegida en tercer lloc, després que les de Múrcia i Aragó i abans que la de Catalunya. I, juntament amb les altres, fou reproduïda al diari *Las Provincias*. Fa així:

¡Oh Reyna del gran verger,
oh Valencia perfumada,
qu'al alt En Jaume Primer
ja estaves predestinada:
tu en reberes, llibertada
del captiveri moresch
el verb d'or catalanesch
com anell de desposada!
Feconda d'aquell amor,
tingueres gloria genuina,
y fores per l'avior

¹⁷⁰⁹ «En Lo Rat-Penat. Bodas de plata de sus juegos florales», *Las Provincias* (1-VII-1906).

nostra Atenes llevantina,
quant ab sa esparsa divina
surgía ton Ausías March
demunt el seguici llarch
qu'un segle d'or t'illumina.

Valencia: dins la corrent
qu'ara't confon y trasmuda,
benhaja qui treu valent
ta gran senyera caiguda.
¡Honor, lloança y ajuda
al estol del *Rat-Penat*,
com a tot fill descastat
la vergonya merescuda!

Tal es d'un cor mallorquí
el vot sincer, qu'ara envía
en ales del vent marí,
vers ta Cort de Poesía.
Reb-lo en l'alta cortesía
d'aqueixa Festa Floral,
que si poch es lo qu'ell val,
fratem amor es qui'l guia...¹⁷¹⁰

Costa i Llobera degué rebre la proposta de compondre la poesia tan sols unes setmanes abans de la festa. De fet, el dia 7 de juny Llorente s'adreçava a ell per carta per a insistir en la demanda que, poc abans, li devia haver fet el Baró d'Alcalalí; l'autor del *Libret de versos* s'expressava en els següent termes: «El president de "Lo Rat-Penat" vos ha escrit demanantvos un favor, com á representant el més llegendari y capdal de la poesia mallorquina, y me prega que vos recomane sa petició. (...) Valencia vos quedaria molt agrahida, si enviaveu á la festa literaria que se prepara un breu missatge d'adesió»¹⁷¹¹.

¹⁷¹⁰ *Ibidem*.

Posteriorment, també foren reproduïdes totes a: «Una fiesta de "Lo Rat-Penat"», *Almanaque «Las Provincias» para 1907*, València, 1906, p. 227-232.

¹⁷¹¹ Carta 1.028: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 175.

La resposta de Costa i Llobera, afirmativa, es produí dotze dies després, en forma de carta adreçada a Llorente i datada a Pollença el dia 19 de juny: «Malgrat el poch temps y el caramull d'ocupacions, he volgut correspondre a l'atenta invitació del President del Rat-Penat, reforçada ab la lletra de V.». I com que el mallorquí no sabia l'adreça del Baró d'Alcahalí, afirmava haver «considerat més segur enviarli la meua salutació per conducte de V. meteix, ja que sabia l'adreça del seu periòdich. Serveixis posar en mans d'aquell Sr. President el plech adjunt, oferintli els meus respectes y ma consideració més distingida»¹⁷¹².

Sol·lícit, Costa també assegurava que li sabia greu «no haver pogut oferir a Valencia y a Vs. una composició més important y digna del objecte. Culpin-ne ma falta d'enginy y d'inspiració, però estiguen segurs de ma bona voluntat»¹⁷¹³. Segons la crònica que, l'endemà de l'acte, publicà el diari *Las Provincias*, la poesia del mallorquí satisféu ben gratament els assistents, i autor i lector foren recompensats amb «una verdadera ovación»¹⁷¹⁴. La vetlada tots temps amenitzada amb música i diversos cants de l'orfeó de L'Antigor, finalitzà amb un discurs en valencià que fou llegit per la senyoreta Amèlia Enríquez de Navarra, reina dels Jocs Florals de 1905.

8.3 Llorente, traductor de Costa i Llobera

Entre la ingent tasca traductora que Llorente portà a terme al llarg de la seua vida figuren dos poemes de Miquel Costa i Llobera que foren publicats a la segona sèrie de les *Leyendas de Oro* (1908). Volum que, a diferència dels anteriors, en què únicament havia traduït autors estrangers (com ja hem vist en el capítol dedicat a Verdaguier), presentava la novetat d'incloure traduccions castellaneres de diversos poetes que escrivien en català: Joan Alcover, Jacint Verdaguier, Apel·les Mestres, Àngel Guimerà, Jaume Collell, Joan Maragall i Miquel Costa i Llobera. Determina també la mesura de l'alta consideració en

¹⁷¹² Carta 461: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 118.

¹⁷¹³ *Ibidem*, p. 118-119.

¹⁷¹⁴ «En Lo Rat-Penat. Bodas de plata de sus juegos florales», *Las Provincias* (1-VII-1906).

què el director de *Las Provincias* tenia la poesia del mossén mallorquí el fet que, d'entre tots aquests poetes, només traduïra dues composicions de Verdaguer i de Costa i Llobera. Dels altres, únicament en traduí una.

D'aquesta manera, les poesies de Costa que incloïa la segona sèrie de *Leyendas de Oro* eren «El arpa», una de les destacades per Llorente en parlar del poemari *Traditions y fantasies*, i «Los maitines (tradición mallorquina)». A més, cal pensar que la iniciativa de traduir-les fou exclusiva del valencià, que no digué res al mallorquí fins que el llibre era al carrer. Així es desprén de la carta que el 21 de gener de 1909 Llorente envià a Costa:

*«Le envío un librito, que acabo de publicar, y es una segunda serie de Leyendas de oro, como las que di a luz hace más de treinta años. Tiene la novedad de incluir, entre composiciones de ilustres poetas extranjeros, algunas de los más relevantes catalanes, que me he atrevido a traducir, aunque no es tarea fácil. Entre ellos figura V.; he vertido al castellano El harpa y Los Maitines, ambas bellísimas. Quisiera haber acertado; he hecho todo lo posible, y mucho me alegraría de que quedase V. contento de mi obra»*¹⁷¹⁵.

La resposta de Costa i Llobera no tardà a produir-se. Fou datada a Palma quatre dies després. A banda d'acusar el rebut del llibre, el mallorquí li donava «*mil gracias por el obsequio y por el honor que V. me ha dispensado al incluir entre tales joyas poéticas dos composiciones mías, puestas en verso castellano con la primorosa fidelidad con que V. sabe hacerlo*»¹⁷¹⁶.

8.4 Els mallorquins a València (1909)

La major manifestació pública de fraternitat cultural i literària que, entre finals del segle XIX i principis del XX, protagonitzaren els escriptors valencians i els mallorquins es produí durant els primers dies de juliol de 1909 al Grau de València. Durà dos intensos dies i fou àmpliament «retransmesa» per *Las Provincias*. Revestí el caire de trobada de germanor patriòtica, i vingué

¹⁷¹⁵ Carta 1.029: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 175-176.

¹⁷¹⁶ Carta 644: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 266.

motivada per l'Exposició Regional que durant aquells dies se celebrava a la ciutat de València. Fou iniciativa d'un periòdic de Palma: *La Almudaina*, que en les setmanes posteriors publicà un llibret titulat *Mallorca a Valencia. Fiesta de la poesía* que recollia la crònica de l'excursió, totes les composicions poètiques que s'hi llegiren i diversos resums dels discursos que s'hi pronunciaren¹⁷¹⁷.

En realitat foren dues les trobades, ja que se'n produí una altra de similars característiques, i organitzada pel periòdic *La Última Hora*, quinze dies després, a finals de juliol¹⁷¹⁸. Però interessa destacar més la de *La Almudaina*, perquè fou la que comptà amb un banquet literari i una vetlada d'homenatge dels escriptors mallorquins a la poesia valenciana. És a dir, la trobada que tingué per protagonistes els líders de les Renaixences valenciana i balear: Llorente, Costa i Llobera i Maria Antònia Salvà, entre altres¹⁷¹⁹.

La primera de les expedicions mallorquines estava integrada per 333 persones (ni una més ni una menys), que viatjaren a bord del vapor-correu «Miramar», i que feren cap a València el dia 10 de juliol. La seua arribada ja havia sigut anunciada sis dies abans pel diari *Las Provincias*:

«A fines de la semana próxima llegará a nuestra ciudad, a bordo del vapor "Miramar", la primera expedición mallorquina organizada por el acreditado periódico La Almudaina (...). Podemos consignar entre los expedicionarios al inspiradísimo poeta gloria de la literatura catalana D. Miguel Costa y Llovera; a la exquisita poetisa doña María Antonia Salvá (...). El eminente poeta D. Juan Alcover, si bien no podrá asistir personalmente a la fiesta, se adherirá a ella, y es probable que asista también el exquisito prosista D. Juan Rosselló»¹⁷²⁰.

¹⁷¹⁷ *Mallorca a Valencia. Fiesta de la poesía organizada a bordo del «Miramar» en el Grao de Valencia, por el periódico La Almudaina, en homenaje a los autores de la Exposición y a la poesía valenciana, en la persona de su ilustre representante D. Teodoro Llorente, Palma de Mallorca, 1909.*

¹⁷¹⁸ Sobre aquesta segona expedició, que arribà a València el 25 de juliol pel matí i hi romangué fins al 26 per la nit, vegeu: DE CIDÓN, Antonio, «Por Mallorca», *Las Provincias* (25-VII-1909); «Salutación a los mallorquines» i «Unos huéspedes gratisimos. La expedición mallorquina», *Las Provincias* (26-VII-1909); i «Unos huéspedes gratisimos. Expedición mallorquina», *Las Provincias* (27-VII-1909).

¹⁷¹⁹ Trobareu un resum de totes dues expedicions a l'article «Los mallorquines en Valencia», *Almanaque «Las Provincias» para 1910*, València, 1909, p. 193-197.

¹⁷²⁰ «Los mallorquines en Valencia», *Las Provincias* (4-VII-1909).

Encapçalada per l'alcalde de Palma i d'altres autoritats polítiques, els expedicionaris venien a visitar l'Exposició Regional i portaven dos encàrrecs: honorar el Sr. Tomàs Trénor, organitzador de l'Exposició; i homenatjar a la poesia valenciana en la persona de Llorente. El patriarca valencià ho sabia, i per això els dedicà una rebuda molt especial: el mateix dia de l'arribada publicà a les pàgines de *Las Provincias*, una composició poètica titulada «Salutació als mallorquins que venen a València»¹⁷²¹. A més de donar-los la benvinguda —«¡Germans, benvinguts siau!»— a «la patria d'Ausies March», aquella composició contenia dues estrofes dedicades als dos escriptors més destacats de l'expedició, els qui més s'estimava Llorente: Miquel Costa i Llobera: «Tú cantor d'ànima encesa,/ á qui ton illa embelesa,/ y al pulsar la citra d'or/ notes divines li arranques,/ veent que al cel les fortes branques/ alsa el Pí de Formentor»; i Maria Antònia Salvà: «Poetisa somniadora,/ la que á tots nos enamora/ porque del cor ix sa veu;/ trovadors d'esperit noble,/ que davant de vostre poble/ vives llums de sol portéu».

Segons la crònica periodística que ens ho relata, l'entrada a port del «Miramar» fou d'allò més espectacular: «*El vapor, que estaba empavesado, atravesó la dársena haciendo sonar su sirena, mientras los expedicionarios, sobre cubierta, en número de más de 300, agitaban sus pañuelos, saludando a los nutridos grupos y varias representaciones que en los muelles esperaban*»¹⁷²². Els valencians respongueren amb forts aplaudiments, i moltes de les embarcacions amarrades al port també feren sonar les seues sirenes.

En nom de la ciutat de València, havien acudit a rebre els mallorquins una representació integrada per l'alcalde, Sr. Mestre, diversos regidors, el cronista i degà de la premsa valenciana, Llorente, i delegacions de Lo Rat Penat —amb Leopold Trénor, el canonge Sivera, Lluís Cebrian i Badenes Dalmau al front—, l'Ateneu, el comité executiu de l'Exposició i la Joventut

¹⁷²¹ LLORENTE, T., «Salutació als mallorquins que venen á Valencia», *Las Provincias* (10-VII-1909). Posteriorment, fou reproduïda a *Mallorca a Valencia. Fiesta de la poesía*, Palma de Mallorca, 1909, p. 59-61.

¹⁷²² «Unos huéspedes gratisimos. La expedición de "La Almudaina"», *Las Provincias* (11-VII-1909).

Valencianista. En el moment en què atracà el «Miramar» molts dels valencians pujaren a bord: «Los Sres. Maestre y Llorente pronunciaron breves y sentidas frases de salutación y bienvenida, en nombre de la ciudad el primero; de la prensa y de Lo Rat-Penat, el segundo, que fueron acogidas por los expedicionarios con vivas demostraciones de reconocimiento y gratitud»¹⁷²³.

Al seu torn, els mallorquins, encapçalats per l'alcalde de Palma, Sr. Enric Sureda, i el llorejat escriptor Miquel Costa i Llobera, «agradecieron las frases que a ellos y [a sus] compañeros de expedición se les habían dirigido, con otras muy elocuentes»¹⁷²⁴. El desembarcament dels 333 passatgers al port de València (una bella fotografia del qual fou publicada a *Las Provincias* i a la revista *Valencia*¹⁷²⁵) es produí enmig de la major jovialitat: «Sobre los muelles desarrolláronse escenas que demuestran los extremos de cordialidad y afecto que esta visita ha despertado en todos los valencianos»¹⁷²⁶.

¹⁷²³ *Ibidem*.

¹⁷²⁴ *Ibidem*.

¹⁷²⁵ «La primera expedición mallorquina. El desembarco», *Valencia. Literatura, Arte, Actualidades*, núm. 9, València, 18 de juliol de 1909, p. 1.

¹⁷²⁶ «Unos huéspedes gratisimos. La expedición de "La Almudaina"», *Las Provincias* (11-VII-1909).

El viatge fins al centre de la ciutat s'organitzà distribuint els excursionistes en diversos tramvies i cotxes particulars. Expedicionaris i anfitrions feren cap a la Glorieta, on els esperava la Banda Municipal, que tocà «una popular composició mallorquina» i l'Himne de l'Exposició —el que hui és «Himne oficial de la Comunitat Valenciana»—, «que fué escuchado con religioso silencio, descubiertos cuantos lo escuchaban»¹⁷²⁷. De fet, fou tanta l'eufòria que despertà que hagué de ser repetit una segona vegada. Posteriorment, els mallorquins es dirigiren als seus allotjaments.

El Alcalde de Valencia D. José Mestre y el notable poeta D. Teodoro Llorente, en la Glorieta, rodeado de los excursionistas mallorquines

Hores més tard, però encara de matí, la comissió de l'Ajuntament de Palma, vestida d'etiqueta, es presentà en l'edifici de la Casa consistorial disposada a realitzar la visita oficial. Mentrestant, d'altres excursionistes aprofitaren per a visitar l'Exposició Regional i els monuments més notables de la ciutat. Per la vesprada, la majoria dels expedicionaris es traslladaren a

¹⁷²⁷ *Ibidem.*

l'Exposició: «*El Palacio de la Industria, el de Agricultura y el de Bellas-Artes, fueron los que en esta visita recorrieron los mallorquines, que quedaron satisfechísimos*»¹⁷²⁸.

Per la nit, els mallorquins, entre els quals viatjaven diverses parelles especialistes en ball, oferiren a la pista de l'Exposició un recital de dances típiques mallorquines: «*Las siete parejas de La Puebla; las igual número de Santa Eugenia y las nueve de Alaró, vistiendo unas los trajes típicos de pageses y las otras de diablos y polichinelas, ejecutaron, acompañadas de gaita y tamboril aquellos, y de tamboril y flautín las últimas, las más populares danzas de su país*»¹⁷²⁹. Entre ball i ball, la Banda Municipal intercalà diverses peces valencianes. La jornada finalitzà amb la interpretació, novament, de l'Himne de l'Exposició i el llançament d'un castell de focs artificials.

L'endemà, dia 11, els expedicionaris s'aixecaren ben de matí disposats uns a recórrer la ciutat i d'altres a visitar l'Exposició:

*«La galantería del alcalde, que les facilitó con sus disposiciones la entrada en todos los edificios propiedad de la Corporación y del Comité de nuestro Gran Certamen, que por su parte hizo en beneficio de los excursionistas en lo que a la entrada a aquel se refiere, concesiones de importancia, permitió que nuestros gratísimos huéspedes pudieran satisfacer cómodamente su ansiedad de turistas»*¹⁷³⁰.

Per la vesprada, molts dels mallorquins continuaren amb les visites als estands, mentre que d'altres preferiren presenciar el «concurso ciclista» que tingué lloc a la pista. Siga com siga, en tots ells l'Exposició provocà «*un efecto de sorpresa maravillosa que les inclinará a ser entre sus paisanos los voceros más entusiastas de la obra que es orgullo de Valencia y honra de España*». La jugada publicitària també hi comptava.

A les quatre de la vesprada l'Ajuntament de València tornà, oficialment, la visita que el dia anterior li havia realitzat la representació del consistori

¹⁷²⁸ *Ibidem.*

¹⁷²⁹ *Ibidem.*

¹⁷³⁰ «Unos huéspedes gratísimos. La expedición de "La Almudaina"», *Las Provincias* (12-VII-1909).

municipal de Palma. Així, l'alcalde de la ciutat i bona part dels seus regidors es desplaçaren fins a la fonda París, on s'hostatjaven les autoritats mallorquines, per a manifestar-los la gran satisfacció que sentien de tenir-los entre ells i de poder-los expressar els sentiments del seu més cordial afecte. D'aquesta manera, el Sr. Maestre *«hizo votos porque les fuera grata su estancia y porque ella fuera motivo de estrechamiento de los vínculos históricos y de sangre que unen a Mallorca y Valencia»*. Finalment, els mallorquins foren obsequiats amb un «lunch» al final del qual Josep Martínez Aloy, cronista de la província, demanà l'adhesió de l'Ajuntament de Palma a l'homenatge popular a Llorente que es preparava per al mes de novembre. Segons el diari *Las Provincias*, Martínez Aloy digué, cal pensar que en valencià:

«Si nuestro Teodoro Llorente ha cantado y ha narrado las glorias de los reinos de la antigua Corona de Aragón y en Mallorca despierta admiración idéntica a la que despierta en nosotros, yo confío en que el Sr. Sureda será embajador cerca de aquel pueblo de leyenda de oro de nuestro deseo, y conseguirá que Palma ofrezca en el Homenaje al gran poeta, la corona de laurel de su admiración»¹⁷³¹.

8.4.1 El banquet de Lo Rat Penat

Hores abans, però, els membres de Lo Rat Penat havien volgut obsequiar els poetes i representants mallorquins amb la celebració d'un banquet de germanor. I a tal efecte, a les dues de la vesprada, una cinquantena de comensals s'havien reunit en el jardí que en el camí del Grau tenia el fotògraf Antoni Garcia. Les taules estaven distribuïdes de tal manera que hi havia dues presidències: una de literària, podríem dir, i una altra de «política», entés en un sentit ampli. Ocupava el centre de la primera —de la qual ens ha pervingut una fotografia— Llorente, *«teniendo a sus lados a la poetisa doña María Antonia Salvá y a D. Miguel Costa Llovera»*; i l'altra era ocupada per l'alcalde de Palma, *«sentándose a su derecha el presidente del Rat-Penat don Leopoldo Trénor, y a su izquierda, el director de La Almudaina, Sr. Amengual»*.

¹⁷³¹ *Ibidem.*

El dinar, que comptà entre els seus plats amb paella i un sofregit de botifarrons, discorregué en la millor de les cordialitats. A les postres, inicià els brindis el director de *La Almudaina*, Jeroni Amengual, el qual es mostrà «*agradecidísimo de las atenciones que había recibido la expedición en Valencia, atenciones que no olvidaría nunca y que constituirían nuevo lazo para estrechar a los dos pueblos hermanos*».

Posteriorment, també intervingueren els més insignes comensals, polítics i literaris, amb què comptava aquell dinar. Entre els parlaments, convé destacar, per la seua significació, el de Miquel Costa i Llobera: «*Presentando un libro de poesías suyas dijo que aquella obra escrita en Mallorca y editada en Barcelona la presentaba en Valencia, queriendo significar con ello la estrecha unión de las tres regiones que hablan la misma lengua*». I el de l'alcalde de Palma, que manifestà el seu suport als actes de la coronació llorentina.

Llorente, que segurament fou l'encarregat de tancar els parlaments, es mostrà molt emocionat, i es dedicà a fer notar «*las semejanzas del pueblo valenciano y mallorquín*». El dinar finalitzà amb la improvisació, al so del tabalet i la dolçaina, d'un «*gran número de albaes, todas ellas dirigidas a ensalzar el amor entre las dos regiones hermanas*»¹⁷³²; i, com no, amb la preceptiva i «*estruendosa*» traca.

¹⁷³² *Ibidem.*

8.4.2 La vetlada literària a bord del «Miramar»

El dia 11 per la nit tingué lloc un dels actes que justificava la vinguda dels mallorquins a la Capital del Túria: l'homenatge dels poetes de Mallorca a la poesia valenciana personificada per Llorente. A tal efecte, els participants es reuniren a les huit i mitja en el pont del «Miramar», on s'havia improvisat una sala d'actes. Novament, n'ocupà la presidència Llorente, que tenia als seus costats als alcaldes de Palma i de València. L'acte, formalíssim en extrem, s'assemblà enormement a un certamen de Jocs Florals, però sense premis. Començà amb la lectura, per part del director del periòdic mallorquí, d'«*una breve Memoria acerca de las expediciones organizadas por La Almudaina y el fin que persiguen*»¹⁷³³, que no era altre que el de promoure el turisme: fer «qu'els mallorquins vagin aficionantse a la vida agitada e intensament saludable de les excursions»¹⁷³⁴. També explicà que, com que la intenció no era organitzar un mer viatge, se l'havia dotat de contingut amb l'homenatge a Tomàs Trénor, organitzador de l'Exposició Regional, i a la poesia valenciana en la persona de Llorente.

Posteriorment, l'escriptor illenc Josep M. Tous i Maroto llegí «*unas cuartillas del elegantísimo escritor D. Joaquín Roselló, en las que presentaba a los poetas mallorquines, retratando a cada uno de ellos muy fielmente en muy pocas palabras*»¹⁷³⁵. I a continuació tingué lloc la part central de la vetlada: la lectura de poesies, moltes i molt inspirades¹⁷³⁶. Per part dels valencians en llegiren Leopold Trénor¹⁷³⁷, Francesc Badenes Dalmau¹⁷³⁸, Josep Maria

¹⁷³³ *Ibidem.*

¹⁷³⁴ AMENGUAL OLIVER, Jeroni, «El viatge de "La Almudaina" a Valencia y la festa de la poesia», *Mallorca a Valencia. Fiesta de la poesía*, Palma de Mallorca, 1909, p. 10.

¹⁷³⁵ «Unos huéspedes gratisimos. La expedición de "La Almudaina"», *Las Provincias* (12-VII-1909).

¹⁷³⁶ La major part d'elles foren posteriorment reproduïdes al llibret *Mallorca a Valencia. Fiesta de la poesía*, Palma de Mallorca, 1909.

¹⁷³⁷ TRENOR, Leopoldo, «Als mallorquins», *Mallorca a Valencia. Fiesta de la poesía*, Palma de Mallorca, 1909, p. 21-22.

¹⁷³⁸ BADENES DALMAU, Francesc, «A Palma de Mallorca», *Mallorca a Valencia. Fiesta de la poesía*, Palma de Mallorca, 1909, p. 45-56.

Zapater Ugeda¹⁷³⁹, Antoni de Cidon¹⁷⁴⁰, Josep Maria Puig i Torralva i Maximilià Thous. I, per part dels mallorquins, Miquel Costa i Llobera, Maria Antònia Salvà¹⁷⁴¹, Llorenç Riber, Nicolau Dameto¹⁷⁴², Antoni Peña i Josep M. Tous i Maroto¹⁷⁴³. Així mateix, fou llegida la poesia «A Teodor Llorente», de Joan Alcover¹⁷⁴⁴, que ja havia comunicat al patriarca valencià per carta que no podria viatjar amb els expedicionaris, però que volia manifestar la seua entusiàstica adhesió a l'homenatge dels seus compatriotes¹⁷⁴⁵. La ressenya que l'endemà publicà el diari *Las Provincias* reproduïa les composicions de Costa i Llobera, Alcover, Tous i Maroto i Salvà.

El poema de Costa i Llobera, uns dels més significatius, es titulava «Homenatge de Mallorca á la Poesía valenciana en la persona de D. Teodor Llorente»¹⁷⁴⁶, i deia així:

¡Oh la maravella d'aqueix'horta immensa,

¹⁷³⁹ ZAPATER, Joseph M^a, «Mallorca y Valencia», *Mallorca a Valencia. Fiesta de la poesía*, Palma de Mallorca, 1909, p. 49.

¹⁷⁴⁰ DE CIDÓN, Antoni, «Lo tèrs de "La Almudaina". Al distingit periodista Sr. Amengual, Director del important periòdic palmesà de dit títol», *Mallorca a Valencia. Fiesta de la poesía*, Palma de Mallorca, 1909, p. 51-54.

¹⁷⁴¹ SALVÀ, María Antonia, «Salutació», *Mallorca a Valencia. Fiesta de la poesía*, Palma de Mallorca, 1909, p. 23-24.

¹⁷⁴² DAMETO Y COTONER, Nicolau, «Glosada a València y a sos poetes», *Mallorca a Valencia. Fiesta de la poesía*, Palma de Mallorca, 1909, p. 27-39.

¹⁷⁴³ TOUS Y MAROTO, Joseph M^a, «Mallorca a València», *Mallorca a Valencia. Fiesta de la poesía*, Palma de Mallorca, 1909, p. 41-43.

¹⁷⁴⁴ ALCOVER Y MASPONS, Joan, «A Teodor Llorente», *Mallorca a Valencia. Fiesta de la poesía*, Palma de Mallorca, 1909, p. 25.

Encara que a *Las Provincias* (12-VII-1909) havia aparegut amb el títol «A València» i amb alguns canvis, cal dir que era aquest el títol bo i primigeni. De fet, el 17 de juliol Joan Alcover havia escrit a Llorente des de Palma per a comentar-li, sobre els seus versos: «*En Las Provincias salieron con erratas, con las estrofas invertidas y el título distinto del que yo puse (no van dedicados a Valencia, sino a V.). Pero no se preocupe de ello; la cosa no tiene importancia. Por si puede ser útil para la Revista Valencia, los transcribo a continuación*». Carta 684: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 296.

¹⁷⁴⁵ En carta datada a Palma el 30 de juny de 1909, li havia dit: «*Tengo entendido que Costa irá con otros amigos a Valencia en la excursión de La Almudaina. Yo no podré. Me reservo para asistir al homenaje que se prepara a V. Entonces sí que sentiría en el alma privarme del gusto de saludarle*». Carta 680: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 294.

¹⁷⁴⁶ «Unos huéspedes gratísimos. La expedición de "La Almudaina"», *Las Provincias* (12-VII-1909).

Posteriorment, fou reproduït a *Mallorca a Valencia. Fiesta de la poesía*, Palma de Mallorca, 1909, p. 17-20; i a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1910*, València, 1909, p. 189-191.

paradís obert,
qu'al Mediterrani de safir comensa,
plana d'esmeraldes qu'á lo llunt se pert
á la llarga vista
en morades serres de clara ametista!

Respirant aromes bé s'hi sent arcana
l'ánima, l'essencia de tan bell país.
¿Es ondina ó musa, mística ó sultana,
reina ó bé hortolana?
De tot té l'encís
en cantars ó imatges, en plors ó somrís.

Es la Poesía de Valencia, noble
hereua den Ausias, de Corella y Roig,
qui també cull fresca la cansó del poble,
com menuda fraula
que fins á la taula
d'un palau de prínceps bé faría goig.

Mes aqueixa Maga d'ales volanderes
¿sobre ses riberes
cóm l'aturarém?
Rendirli voldríem tribut y homenatge,
que gentil missatge
en nom de Mallorca cal que li doném.

Ara que Valencia, sempre tan gentil,
á tothom se mostra més que may galana,
ara que Mallorca sa feel germana
ens envía á ferli cortesía humil;
els qui som de l'illa,
cantador esbart,
¿cóm no donariem de la nostra part
ofrena sencilla
á l'escelsa Musa, reina aquí de l'Art?

¡Ah! si es imposible femos ara rebre
de la qu'impalpable deixa sols percebre
rastre fugitiu,
aquí tenim ara, gloriós y viu,
el seu predilecte, l'amat Patríarca,
qui d'eix hort hespèrich, son terrer nadiu,
es en poesía l'absolut monarca!

Donchs á vos, joh Mestre, noble trovador!,
el tribut d'honor
que rendeix la nostra Musa mallorquina
á la vostra clara Musa valentina
qui vol coronarvos de tot esplendor.

Vos ja posseíeu sos tresors de fada:
tot el cromatisme de floratge y llum,
filtres de mil saves, ones de perfum,
gust de tota fruita la més delicada;
riure de les aigües entre tarongers,
pompa de rosers
qui formen verdissa destriant els horts,
ahont cova idilis la barraca honrada;
monument dels avis, palmes y recorts
d'hont surgeix Valencia reina coronada,
balsem evangelich, amor patri sant...
tot lo qu'es la vida, tot lo qu'es encant,
tot lo qu'es la gloria d'aqueixa encontrada!
Tot aixó conté
l'obra qu'haveu feta;
y la llevantina Reina en vos ja tē
sa mental imatge, son verb, son poeta.

Per esser com ella, fins y tot teniu
sa constant florida
que no li mencaben ni rigors d'estiu,
ni cruels oratges de tardor marcida,
ni l'hivern aspriu.

Vos á la vellesa de bell nou floriu
en versos, garlandes de frescals poncelles;
y sucoses fruites com abans culliu,
tant com profitoses, ben-olents y belles.
No heu pogut coneixer may l'agotament
d'una edat retuda.
Vostre cor, qu'es d'avi, bat ab el jovent,
vostra orella sorda l'alta eurtmia sent;
vostra má tremola, mes sosté y ajuda.

¡Patriarca, jove d'esperit, salut!
Acceptaunos ara tan humil tribut,
com á canastreta
de secana fruita de nostra Roqueta,
pais qui tot'hor vos fon benvolgut.
El nostre Aguiló,
vident y profeta de la Morta-viva,
vos ungi d'augusta consagració:
daunos ara en camvi la vostra efusiva
benedicció.
paternal penyora, flor de senectut...
¡Patriarca, jove d'esperit, salut!

D'aquest llarg poema, que parla per si sol, només voldria destacar dues coses: el tractament de «patriarca» que, a l'igual que els escriptors valencians de principis del segle XX, Costa i Llobera atorgà al valencià; i el fet que esmente Aguiló com el mallorquí que «consagrà» Llorente en el conreu de la literatura catalana.

Una vegada finalitzada la lectura poètica, prengué la paraula el patriarca de les lletres valencianes, Llorente, qui començà per manifestar «*que la sordera que le aqueja le había impedido saborear las bellezas vertidas en los trabajos leídos por los prosistas y poetas en aquella fiesta de homenaje*»¹⁷⁴⁷. No obstant, agrai totes i cadascuna de les al·lusions de què havia sigut objecte,

¹⁷⁴⁷ «Discurso del señor Llorente», *Mallorca a Valencia. Fiesta de la poesía*, Palma de Mallorca, 1909, p. 67.

i dirigí «una excitación al presidente de Lo Rat-Penat, Sr. Trénor, a fin de que organice una expedición a Mallorca para corresponder a la visita hecha por los palmesanos»¹⁷⁴⁸. L'acte literari finalitzà amb les intervencions, plenes d'agraïment, dels alcaldes de València i Palma, el qual féu «un cumplidísimo elogio de nuestro Certamen regional, del que dijo que les había causado verdadero asombro, pues aunque esperaban ver mucho, nunca creyeron encontrar tanto»¹⁷⁴⁹.

Posteriorment tingué lloc, entre mostres d'afecte i de germanor, el «lunch» amb què *La Almudaina* volia afalagar els participants de la festa. A les onze de la nit abandonaven el vaixell els darrers convidats i, pocs minuts després, entre els crits i xiulits dels allí congregats, salpava el «Miramar» rumb al port de Palma, «dejando tras si brillante estela e internándose en ese mar azul tan cantado por los trovadores mallorquines y valencianos, y que suavemente lo mecía con cariñosas caricias»¹⁷⁵⁰.

8.5 Mallorca i la coronació de Llorente (1909)

Entre juliol i novembre de 1909 a l'alcaldia de Palma es produïren diversos canvis, i així Enric Sureda deixà el càrrec en favor de Josep Alemany. No obstant, i tal com havia promés durant la seua estada a València, el Sr. Sureda envià, a títol personal, la seua adhesió a la coronació popular de Llorente. Una adhesió en la qual, a més d'anunciar el seu canvi d'estatus polític, constatava haver complit amb el compromís adquirit en juliol davant dels valencians «de promover la adhesión de este Ayuntamiento al justo y

¹⁷⁴⁸ «Unos huéspedes gratuitos. La expedición de "La Almudaina"», *Las Provincias* (12-VII-1909).

¹⁷⁴⁹ *Ibidem*.

Hom trobarà una síntesi de tots tres discursos al llibret *Mallorca a Valencia. Fiesta de la poesía*, Palma de Mallorca, 1909, p. 67-72.

¹⁷⁵⁰ «Unos huéspedes gratuitos. La expedición de "La Almudaina"», *Las Provincias* (12-VII-1909).

Tres dies després, Maria Antònia Salvà escrivia a Llorente per a mostrar-li el seu agraïment per la grata i agradable acollida de què havia sigut objecte: «Arribada a Mallorca ab l'anima tota perfumada de les recordances de Valencia, tota encantada d'havervos vist, d'havervos sentit, d'haver estat objecte de les vostres bondats, sent com may el pes dols y abrumador, a la vegada, del agraïment». Carta 682: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 295.

*mercedísimo homenaje al patriarca ilustre del renacimiento literario de nuestra lengua común»*¹⁷⁵¹.

Així mateix, abans del 14 de novembre, Josep Alemany, nou alcalde de Palma, davant la impossibilitat de realitzar el viatge, també féu arribar la seua adhesió més cordial i un missatge del consistori: «*Reciba el egregio poeta este homenaje de admiración que el Ayuntamiento de Palma acordó por voto unánime tributarle, uniendo a esta cordial exteriorización de nuestros afectos un modesto recuerdo material de fiesta tan memorable*»¹⁷⁵².

També s'hi sumaren els directors dels diaris *La Almudaina* i *La Última Hora*, organitzadors de les dues expedicions que havien fet cap a València durant el mes de juliol, amb l'enviament de sendes corones de llorer i d'una expressiva dedicatòria.

Els literats mallorquins, per la seua banda, feren arribar l'afecte que sentien per l'autor de «La barraca» a través de dos dels seus màxims representants lírics. D'aquesta manera, des de Palma estant, Costa i Llobera envià un breu telegrama d'adhesió en què es llegia: «*Presente en espíritu, me adhiero al homenaje*»¹⁷⁵³, i que, juntament amb els d'altres escriptors i amics, fou publicat pel diari de Llorente el mateix dia de la coronació.

Per la seua banda, la poetessa Maria Antònia Salvà compongué un nou poema titulat «Al poeta de València Teodor Llorente (per la seua coronació)» i datat a Lluçmajor el 8 de novembre de 1909, que mesos més tard fou publicat a l'*Almanaque «Las Provincias»*¹⁷⁵⁴. Per tal de facilitar-ne la lectura, i perquè es puga comprovar la coincidència de sentiments que els escriptors mallorquins manifestaren envers Llorente, crec que paga la pena de reproduir-lo:

Mestre de cor gentil,
que dins la vostra altesa

¹⁷⁵¹ «El homenaje al poeta Llorente», *Las Provincias* (14-XI-1909).

¹⁷⁵² *Ibidem*.

¹⁷⁵³ *Ibidem*.

¹⁷⁵⁴ SALVÀ, Maria Antònia, «Al poeta de València Teodor Llorente (per la seua coronació)», *Almanaque «Las Provincias» para 1910*, València, 1909, p. 301.

aimáu lo més humil
de la naturalesa,
floretes sense nom,
creuetes d'olivera,
un mot que llig tot-hom
y el cristiá venera,
un mot, escrit en blau
en una humil rejola,
qu'escampa llum y pau
de la més alta escola;
mestre de cor gentil,
qu'entre esplendors de gloria,
d'un nom, d'un cant humil
encara feys memoria;
¡oh vos, mereixedor
de l'eternal corona...!
Al aculli, ab amor,
la que la terra us dona;
—floreta sens perfum—
una modesta trova
per beure un raig de llum
de vostra gloria nova,
d'els llors dins la verdor
hi restará amagada,
ab una tremolor
de gota de rosada.

Amb la qual cosa Maria Antònia Salvà no sols demostrà un gran coneixement de l'obra poètica llorentina, sinó també una gran estima envers el poeta.

Curiosament, l'*Epistolari Llorente* recull una carta de la poetessa mallorquina escrita a Lluçmajor el mateix dia en què fou datat el poema, el 8 de novembre de 1909, en la qual, a més d'adherir-se a l'homenatge que es preparava a València, li comentava:

«Ja de temps enrera, el vostre *Libret de Versos* fou per mi una font delitosa de poesia que m'abellí la vida y me feu concebre una alta amor per Vos. Poch creya jo, a les hores, que us hagués de veure un dia y que, en comptes de rendirvos homenatge, hagues d'esser jo l'honrada, per haver parat Vos l'esment en la meua insignificancia. Per axò are qui us he conegut personalment a Vos, a la vostra esposa, a les vostres filles, us estim mes que may, d'una amor senzilla y respectuosa, y la vostra poesia me fa plorar d'emoció al llegirla, avuy, en aquest exemplar de la nova edició que tan afectuosament m'haveu dedicat»¹⁷⁵⁵.

La qual cosa indica que, prèviament, Llorente li havia enviat un exemplar dedicat del *Nou llibret de versos* aparegut pocs mesos abans.

D'altra banda, resulta significatiu comprovar que els dos escriptors mallorquins que més manifestaren el seu suport a la coronació llorentina foren, precisament, els dos que més afecte havien rebut per part de Llorente en la visita que havien realitzat a València durant el mes de juliol d'aquell any.

¹⁷⁵⁵ Carta 700: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 306.

Per a comprovar l'estima i l'alt concepte en què Maria Antònia Salvà tenia Llorente, a qui sempre anomenà «Mestre», només cal llegir les tres cartes de la poetessa conservades a l'*Epistolari Llorente*.

Especialment significativa em sembla la que fou datada a Lluçmajor l'1 d'octubre de 1910 i en què, entre altres coses, li deia: «Jo guardaré sempre el vostre recort entre els millors de ma vida, y pregaré a Deu que us benehesca, ab la vostra familia, ab la vostra Valencia, y us conservi mols anys per gloria seua y conhortament dels qui estimam la patria». Carta 748: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 339.

9. Teodor Llorente i la Renaixença a Occitània: Frederic Mistral

La relació personal i intel·lectual que al llarg dels anys s'anà gestant entre Teodor Llorente i Frederic Mistral —tant o més afectuosa que amb la resta d'escriptors valencians, mallorquins i catalans que hem vist al llarg del present treball— està íntimament lligada a alguns dels episodis més intensos i importants de la trajectòria personal i literària de l'autor del *Llibret de versos*.

Des que en 1859¹⁷⁵⁶ el jove Llorente, estudiant a Madrid, comprara i llegira el *Mireio* de Mistral i en quedara impactat, fins a la carta de condol que l'endemà de morir el valencià el provençal envià a la seua viuda i fills (carta que tanca el segon volum de l'*Epistolari Llorente*), resulta eloqüent observar que Mistral és present en molts dels moments més significatius de la biografia llorentina. Bé siga perquè l'invoca el mateix Llorente, com ara en dedicar-li el *Nou llibret de versos* de 1909, bé siga perquè el provençal desitja fer arribar fins a València la seua salutació i record, com ara amb motiu de l'homenatge de 1903. De la mateixa manera que Mañé i Flaquer en el camp del periodisme o Balaguer en el de la història i la literatura, Mistral esdevingué un autèntic model ideològic i literari per a Llorente —un dels més influents—, perquè no hi ha dubte que el valencià s'emmirallà en l'obra i en la personalitat de l'escriptor de Maiano.

Durant els seus darrers anys de vida, tot coincidint amb la seua retirada de la política activa (1903) i amb la seua jubilació periodística (1904), Llorente mantingué una relació molt especial, quasibé idíl·lica, amb el poeta provençal. I això queda a bastament demostrat en el fet que fou una de les poques persones que li meresqué el tractament de «germà». Com ja hem vist, l'admiració intel·lectual que el director de *Las Provincias* manifestà vers alguns dels seus coetanis anava molt unida a l'estima personal que els professava: estava impregnada de sentiment. Ho hem vist en els casos de Víctor Balaguer i de Jacint Verdaguer, i ho veurem també ara en el de Frederic Mistral.

¹⁷⁵⁶ Realment, ell parla de 1858: «En 1858, estando yo en Madrid, compré el *Mireio*». Vegeu LLORENTE FALCÓ, Teodor, *Amb motiu d'un centenari. Mistral i Llorente (recull de notícies i impressions)*, València, 1932, p. 74. Però ho fa per error, ja que la primera edició de *Mireio* data de 1859.

D'entrada s'ha de destacar que Llorente el visità en dues ocasions (1903 i 1905) i que li dedicà una de les edicions dels seus versos valencians. A diferència d'altres autors coetanis, com ara Llombart, Llorente només dedicà llibres a tres persones, a tres escriptors que jugaren un paper fonamental en la gènesi i posterior desenvolupament del seu ideari i obra: Marià Aguiló, a qui dedicà les edicions del *Llibret de versos* de 1885 i 1902; Víctor Balaguer, a qui dedicà l'obra històrica *Valencia*; i Frederic Mistral, a qui dedicà l'edició del *Nou llibret de versos* de 1909, l'última que el patriarca de la Renaixença valenciana publicà en vida. És a dir, a tres dels líders literaris que, des del meu punt de vista, exerciren un major ascendent ideològic i cultural sobre ell.

F. Mistral
en 1867

D'altra banda, tampoc no ha de ser casual que Verdaguer i Mistral siguen les dos persones a qui Llorente dedicà més poesies: tres a cadascun. En el cas del provençal: «A Federich Mistral» (1876), «Endressa á Federich Mistral» (1903) i «Mireya» (1909), que més avant tindrem ocasió de repassar. De manera que el poeta de Maiano esdevingué l'única persona a qui el valencià dedicà un llibre i tres poesies. I com que Llorente no prodigà excessivament les dedicatòries, pense que la importància que per a ell tingué l'amistat amb Mistral també es mesura per aquest tipus de detalls.

Com no podia ser altrament, Mistral també correspongué a tant d'afecte i contribuí a l'acreixement de l'amistat. Encara que mai no visità València (tot i que en 1876, amb motiu del centenar de Jaume I, estigué a punt de fer-ho), en 1880 dedicà un poema a Maria, la filla major de Llorente, que havia sigut Reina dels Jocs Florals de Lo Rat Penat l'any anterior¹⁷⁵⁷; i en 1903 un altre a Llorente, amb motiu de l'homenatge que durant el mes de juliol li reteren Lo Rat Penat i l'Ateneu Literari per haver finalitzat l'obra històrica *Valencia*.

Per tal d'examinar com, quan i de quina manera s'inicià i consolidà aquella amistat tan transcendent i simbòlica entre dos patriarques literaris repassarem alguns dels actes i dels moments més importants de la biografia llorentina, per veure quin pes hi tingué —ni que fóra per absència, com en el certamen de 1876— Frederic Mistral. Moments que ja destriaren i analitzaren en el seu dia Teodor Llorente Falcó i Cristòfor Martí Adell: el primer, amb un recull de «notícies i impressions» confeccionat en 1930 amb motiu del primer centenari de Mistral, i imprés per l'editorial L'Estel en 1932¹⁷⁵⁸; i l'altre, amb la tesi doctoral «Mistral i Llorente. Les relacions occitano-valencianes en la Renaixença»¹⁷⁵⁹, de 1989, amb moltes conclusions de la qual, siga dit d'entrada, em trobe en franc desacord. Per això trobe que val la pena revisar les relacions entre Llorente i Mistral amb un nou prisma, a la llum del segle XXI.

9.1 Primers contactes amb els poetes de Provença

Un dels motius pels quals Llorente confraternitzà tant amb els poetes provençals ha de raure, a més d'en la qüestió ideològica, en el fet que pensara que *«los felibres provenzales han tendido la mano a los poetas lemosines; pero en España los nuevos cantos no han encontrado eco fuera de las provincias*

¹⁷⁵⁷ MISTRAL, F., «À dono María Llorente, reino di Jo Florau dou Rat-Penat», *Homenaje á María Llorente y Falcó*, València, 1880, p. 17.

Posteriorment, fou reproduït a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1881*, València, 1880, p. 185.

¹⁷⁵⁸ LLORENTE FALCÓ, Teodor, *Amb motiu d'un centenari...*

¹⁷⁵⁹ MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Les relacions occitano-valencianes en la Renaixença», tesi doctoral inèdita, Universitat de València, València, 1989.

*que aún guardan en el corazón los dulces ecos de la lengua de oc*¹⁷⁶⁰. És a dir, en la bona acollida i la solidaritat que, en comparació sobretot amb Madrid, els provençals dispensaren als nostres renaixencistes.

Segons confessà en gener de 1877, mitjançant carta personal adreçada a Joaquim Rubió i Ors, el primer contacte que Llorente tingué amb la renaixent poesia provençal es produí en 1859, quan, des de Madrid estant, comprà un exemplar de *Mireio*, la primera gran obra de Mistral. Com bé afirmà Joan Fuster, cal suposar que «*la lectura de Mireio no dejaría de causar una fuerte impresión sobre nuestro poeta*»¹⁷⁶¹, durant aquells anys en plena formació cultural i intel·lectual. De fet, que la destacara vint anys després ja és tot un símptoma.

De tota manera, amb molta més exactitud que no la data de compra, coneixem la data en què Llorente llegí —o rellegí— *Mireio*. En una carta de gener de 1861 Llorente explicava a Marià Aguiló, el seu primer mestre renaixencista: «*Estoy leyendo el poema provenzal de F. Mistral, Mireio; ya ve V. que me voy convirtiendo a sus doctrinas*»¹⁷⁶². A les doctrines d'Aguiló, cal entendre. A més de proporcionar-nos la data de lectura —potser relectura— de *Mireio*, aquesta afirmació ens informa que, molt probablement, Llorente comprà i llegí el poema mistralenc per indicació d'Aguiló, la qual cosa no deixa de tenir la seua importància. Perquè mostra que Aguiló obrí els ulls del valencià a la literatura catalana... i a la provençal.

Així, doncs, sabem quin fou el moment en què Llorente començà a interessar-se per la literatura provençal, però desconeixem quines foren les relacions que, llevat d'un contacte amb Guillem Caries Bonaparte Wyse produït en febrer de 1865, mantingué des d'aquella primigènia data fins a 1866, any en què els felibres el convidaren a una de les seues festes literàries¹⁷⁶³. Com que

¹⁷⁶⁰ LL[ORENTE], T., «De la literatura catalana. Discurso de recepción de D. Víctor Balaguer en la Academia de la Historia», *Las Provincias* (27-X-1875).

¹⁷⁶¹ FUSTER, Joan, «Llorente y Mistral», *Levante* (13-XI-1959), suplement «Valencia», núm. 233, p. 5.

¹⁷⁶² Carta 861: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 75.

¹⁷⁶³ «Uns mesos després dels famosos Jocs Florals de 1868 els poetes de Provença havien de celebrar llur festa del Felibritge, aquell mateix any, a Saint-Remy, i fou invitat el poeta

al valencià li degué resultar impossible assistir-hi físicament, optà per fer-se «present de cor y pensa», i «perquè oblidat no s'ia/ aquell parlar dolcíssim que l'Amor deprenia/ dels llabis d'Ausias-March» escrigué i els dedicà, a manera de salutació, un poema titulat «Als felibres de Provença, que havien convidat á l'autor á una de les seves festes»¹⁷⁶⁴ que en 1885 fou integrat al *Llibret de versos*. A la composició Llorente, que s'autoqualificava com «lo pobre soldat últim de la valenta host nova», al·ludia a Provença com «eixa dolsa terra, / bressol del Gay Saber», destacava la germanor que històricament havia unit els felibres amb «los llemosins poetes», i en les dues últimes estrofes els demanava:

¡Oh trovadors ditjosos! Quant en los vostres llabis
esclate eixa llengua dels nostres comuns avis,
lo cantich llemosí,
membrevuos que del humil Riu Blanch en les riberes,
a l'ombra de les paumes d'Orient y les llimeres
del valencià jardí;

lo pobre soldat últim de la valenta host nova
als vostres brussents himnes unix sa feble trova
ab un sopir amarch,
perque mut no romane, perque oblidat no s'ia
aquell parlar dolcíssim que l'Amor deprenia
dels llabis d'Ausias-March.

Cal apuntar que és molt probable que aquell any Llorente haguera sigut convidat a la festa del felibritge en representació de València com a conseqüència de la coneixença que d'ell començaven a tindre el provençals i, particularment, de la seua participació com a de membre del Consistori de mantenidors en els Jocs Florals de Barcelona de 1866.

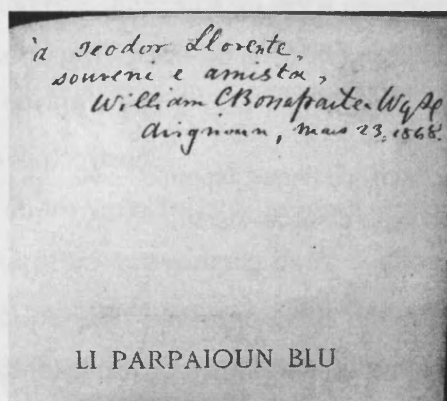
Querol, com dos anys abans ho havia sigut Llorente, en representació de València». GUARNER, Lluís, «Pròleg» a QUEROL, Vicent W., *Rimes Catalanes*, València, 1980, p 27.

¹⁷⁶⁴ LLORENTE, Teodor, *Llibret de versos*, València, 1885, p. 45-47.

9.2 Els Jocs Florals de Barcelona (1868)

El moment en què Llorente i Mistral es conegueren personalment es produí en 1868, amb motiu de la desena edició dels Jocs Florals de Barcelona, de què ja hem parlat repetidament, i que tanta impressió causaren en el poeta valencià. Pels comentaris que el director de *Las Provincias* dedicà a l'occità —parlà d'ell a sis de les set cròniques que hi publicà—, es veu manifestament l'admiració que li professava. A la primera de les ressenyes Llorente es referia als membres de la delegació provençal en els següents termes:

«Ya saben VV. que han acudido a esta invitación el célebre Federico Mistral, el autor de Mireio y Calendau, calificados por algunos como los mejores poemas de este siglo; Luis Bonmieux (sic), a quien ha hecho popular en Provenza una graciosa comedia, cuyo título es Quan von preudre dos lebres á la fes, n'en prenges, y Pablo Meyer, erudito bibliotecario de París. Antes que ellos había llegado a Barcelona Carlos Bonaparte Wise, el príncipe poeta que visitó recientemente a esa hermosa ciudad y que enamorado de la dulce lengua de oc se ha dedicado con tan fácil acierto a su cultivo, que ya le ha dado uno de los primeros lugares entre los felibres su precioso I Parpaïoun blu (Las Mariposas azules)»¹⁷⁶⁵.

¹⁷⁶⁵ LL[ORENTE], T., «Juegos Florales», *Las Provincias* (5-V-1868).

A l'Arxiu biblioteca Llorente es conserva un exemplar de *Li parpaïoun blu* dedicat per William Bonaparte Wyse a «À Teodor Llorente, souveni e amista», i datat a Avignon el 23 de març de 1868.

Fou en febrer de 1865 quan, provinent de Barcelona, Guillem Carles Bonaparte Wyse visità València, i fou aleshores que degué establir contacte i amistat amb Llorente. De fet, el valencià li dedicà un article i li traduí una poesia, «La palmera», inspirada en el viatge que Bonaparte Wyse havia realitzat a València durant els mesos de febrer i març de 1860. Vegeu: «Guillermo C. Bonaparte Wyse», *El Museo Literario*, 10, 5 de març de 1865, p. 75-76.

A la crònica del dia següent, diumenge 3 de maig, que fa referència a la cerimònia dels Jocs Florals, trobem una mostra molt diàfana de la consideració que per aquelles dates el poeta valencià sentia pel provençal: «*Buscaban todos los ojos a Mistral, cuya arrogante figura, valiente y espresivo rostro, franco ademán y simpático aspecto, corresponden a la alta idea que todos habían formado del cantor de Mireio*»¹⁷⁶⁶.

Llorente també ens explica que al banquet que tingué lloc a continuació ocupà la presidència Víctor Balaguer, «*teniendo a su derecha al Virgilio de Provenza, como con oportuna frase ha sido apellidado Federico Mistral*»¹⁷⁶⁷; i que, a l'hora dels brindis, «*Mistral leyó un bien escrito discurso en francés, en el cual recordó las relaciones que en lo antiguo habían unido a Valencia y Cataluña*»¹⁷⁶⁸. Però on millor es veu la fascinació que el director de *Las Provincias* sentia pel provençal és en la descripció de la intervenció que Mistral realitzà en la vetllada poètica que tingué lloc el dia 4 de maig a l'Ateneu:

«Levantose entre aplausos aún más ruidosos Federico Mistral, y con esa entonación sencilla y grandiosa a un mismo tiempo, que espresa la ingenua elevación de su alma épica, leyó una composición ya conocida en Cataluña, pero adecuada sobremanera a la ocasión. Titúlase l Trouvaire catalan, y es un caloroso saludo a la renaciente poesía hermana de la provenzal. En ella recuerda con magníficos rasgos aquel tiempo en que Provenza y Cataluña, íntimamente unidas

Si partajeron l'aigo é lou pan é la sau

hasta que en Muret pereció con sus mejores caballeros el rey de Aragón en defensa de las libertades de la Francia meridional. ¡Con que entusiasmo fueron acogidos los versos en los que pinta la bravura de aquellos ciudadanos que defendían a muerte contra los mismos reyes sus venerandos fueros, comparándola con la indiferencia y la timidez de la época presente, en la cual temblamos a la presencia de un gendarme! Pero Mistral, gran poeta y gran pensador, no quiere deshacer lo que la historia ha hecho, porque es preciso que los ríos vayan a morir al mar, y así como los provenzales son flanco unanimo de la grando Franço, también el catalán bien volutié

¹⁷⁶⁶ LL[ORENTE], T., «Juegos Florales», *Las Provincias* (6-V-1868).

¹⁷⁶⁷ LL[ORENTE], T., «Juegos Florales», *Las Provincias* (7-V-1868).

¹⁷⁶⁸ *Ibidem*.

sies de l'Espagno magnanimo. Cuando la tormenta amenaza las barcas de los pescadores, se reunen para navegar de conserva. Pero si el cielo se serenase, si la paz y la libertad reinasen en el mundo, los pueblos podrían volver a reanudar sus amistosas relaciones, y como las barcas, que en un mar tranquilo se desparraman, los provenzales y los catalanes volverían a ser amigos, compañeros y hermanos como en los antiguos tiempos.

Digna terminación de la primera parte de la velada fue esta preciosísima poesía, aplaudida a cada estrofa con delirante entusiasmo»¹⁷⁶⁹.

Amb la qual cosa es fa més que evident que Llorente compartia amb Mistral, no únicament un ideal cultural i literari, sinó també polític i ideològic.

Finalment, la peregrinació realitzada a la muntanya de Montserrat el dijous dia 7 de maig, i que com sabem fou protagonitzada pels poetes provençals, catalans i valencians, acabà de segellar la comunió occitano-valenciana que ja per sempre més seria fraternal. El romàntic relat que en féu Llorente prou que ho evidència. L'endemà de ser al monestir, divendres dia 8, els literats decidiren pujar a l'ermita de Sant Jeroni. Després de dos hores de dura ascensió,

«podimos llegar al vértice del pico. ¡Momento solemne e inolvidable! Las nubes que nos perseguían, asaltando tras de nosotros la montaña, habíanse reunido en una masa compacta, de color grisiento, y nos cercaban por todas partes. El horizonte desapareció. Sólo alcanzábamos a ver un fondo pálido y vago, en el que parecía vacilar y volar arrebatado por el viento el estrecho peñón en el que nos agrupábamos azorados, oyendo como un remoto trueno que anunciaba la tempestad a nuestros pies. Nuestros brazos uniéronse instintivamente para resistir las ráfagas que nos azotaban: luchaban en nuestro ánimo el entusiasmo y el pavor, cuando una voz poderosa y simpática, la voz de Mistral, gritó "¡Viva Cataluña!"; y aún rodaba repetida por todos los ecos de la sierra su acento conmovedor, cuando otro grito de "¡Viva Provenza!" fue a unir los dos nombres gemelos en la inmensidad del espacio. Estaba vencida la impresión del espanto: el júbilo estalló en gritos de triunfo, en exclamaciones de alegría y de esperanza; abrazados los hijos de Provenza y Languedoc, de Cataluña y de Mallorca y de Valencia, nos dejamos arrebatar por el vértigo del entusiasmo. La unión fraternal de todos los poetas lemosines fue proclamada en aquella cima como el juramento de los montañeses suizos en la cima de sus montes patrios, y llevaron los

¹⁷⁶⁹ LL[ORENTE], T., «Juegos Florales», *Las Provincias* (8-V-1868).

*vientos de la tempestad las aclamaciones que todos fiamos llenos de confianza a esas ráfagas que arrastran las ideas para que arraiguen y germinen en el porvenir*¹⁷⁷⁰.

La Renaixença valenciana està plena de simbolismes, i jo diria que hi ha moltes possibilitats que qui va cridar «¡Viva Provenza!», com a resposta al crit de Mistral, fóra Llorente.

El dissabte dia 9, abans de baixar de Montserrat, encara realitzaren un banquet fraternal a les postres del qual

*«no faltaron ni brindis ni discursos, ni poesías ni cantares, entre los que descolló la lectura de la canción de la Condesa, de Mistral, de aquella desgraciada condesa, destronada, desposeída de sus bienes y encerrada en un claustro por la cruel abadesa. “¡Ah!, ¡si supieran entenderme! ¡Ah!, ¡si quisieran seguirme!”, repetía con voz sentida el gran poeta a cada estrivillo (sic) de su canción, y todos los corazones palpitaban; todos sabían entenderle, todos querían seguirle»*¹⁷⁷¹.

Amb la qual cosa Mistral es confirmava, juntament amb Balaguer, com el gran protagonista d'aquella festa literària.

Finalment, el dilluns dia 11 de maig, abans de tornar a casa, els escriptors encara foren obsequiats a la Ciutat Comtal amb un «te popular», del qual Llorente es féu ressò a través d'una ressenya del *Diario de Barcelona*. Com no podia ser altrament, posaren el punt i final a aquella reunió Mistral i Balaguer. El *Diario de Barcelona*, i amb ell *Las Provincias*, resumiren la intervenció del provençal amb les següents paraules: «*Levantose por último Mistral, y con acento conmovido dio las gracias en nombre de todos los obsequiados y despidiose de Barcelona diciendo que eternamente quedarían grabadas en su corazón las pruebas de fraternal aprecio que había recibido en Cataluña*»¹⁷⁷². De fet, del que no hi ha dubte és que «la solemne festa del Gai Saber, a Barcelona, el 1868, va

¹⁷⁷⁰ LL[ORENTE], T., «Juegos Florales», *Las Provincias* (13-V-1868).

¹⁷⁷¹ LL[ORENTE], T., «Juegos Florales», *Las Provincias* (15-V-1868).

¹⁷⁷² *Ibidem*.

ser un pas transcendental per a la unió dels poetes de la nostra llengua amb els occitans, presidits per Mistral»¹⁷⁷³.

Trenta-cinc anys després, en octubre de 1903, Llorente rememorava aquella primera trobada amb Mistral en aquests eloqüents i elogiosos termes:

«Mistral estaba entonces en la fuerza de la edad y ya en el apogeo de su gloria. La reciente publicación de su poema Calendau confirmaba el repentino prestigio que le dió Mireyo. Era un hombre alto, robusto y bien plantado, de correctas facciones, buen color, bigote y perilla que le daban algo del aspecto militar, revelando a la vez al campesino la salud y la fuerza que respiraba toda su persona. Aún lo estoy viendo como se me apareció entonces: cubierta la cabeza con un sombrero de fieltro de anchas alas, vistiendo un chaquetón de pana, y anudaba (sic) al cuello larga corbata flotante. Bajo aquel campestre atavío se adivinaba algo superior, el quid divinum de los poetas de verdad; no se necesitaba forzar demasiado la imaginación para encontrar mucho de Apolo y algo también de Hércules en quien entonces era llamado ya con helénica frase el Homero de Provenza»¹⁷⁷⁴.

En setembre de 1868, quatre mesos després del certamen, tingueren lloc les festes felibrenques de Saint Remy. I amb aquest motiu, tres dels quatre valencians que s'havien fet presents a Barcelona, Llorente, Querol i Ferrer i Bigné, adreçaven una carta d'adhesió a Mistral —datada el dia 16— en la qual s'autoqualificaven com a «pobres companys de Barcelona, Montserrat y Tarrassa», i es proclamaven «resents entre vosaltres de cor y pensa»:

«Avuy qu'els fills dels trovadors, ajuntats en eixa poética terra, de tots los endrets de Provença y Catalunya, festejen sa germania que de nou los uneix, alçant la senyera de lo vièi parla roman, sia permés als mes húmils dels poetes valencians, que así baix, en les darreres encontrades hon vers miñom viu y floreix eixa dolça

¹⁷⁷³ GUARNER, Lluís, «Pròleg» a LLORENTE, Teodor, *Poesia valenciana completa*, València, 1983, p. 26.

¹⁷⁷⁴ VALENTINO, «Notas sueltas de viaje. Mistral», *Las Provincias* (9-X-1903). Amb el títol «Visita a Mistral», fou reproduït a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1904*, València, 1903, p. 113-118.

llengua, respondre ab picaments de mans á vostra estrénua veu, crit de renaiximent, cántich de victòria, falaguer signe de gloriós esdevenidor»¹⁷⁷⁵.

En una altra carta datada el mateix dia, Llorente manifestava a Víctor Balaguer que no podia fer-s'hi present, tal com hauria sigut el seu desig, perquè tenia malalt el seu fill major, Pasqual, i que enviava afectuoses abraçades per a Roumieux i Mistral¹⁷⁷⁶.

9.3 La fundació de l'Acadèmia d'Oc (1876)

Com sabem, el 28 de juliol de 1876 tingué lloc a València un certamen literari per a commemorar el sisé centenari de la defunció del rei Jaume I, i que els organitzadors —amb Llorente al front— desitjaren hereu del mateix entusiasme i esperit patriòtic i literari que huit anys abans havien impregnat els Jocs Florals de Barcelona de 1868. Per això foren convidats els poetes de Mallorca, Catalunya i Provença¹⁷⁷⁷. Lamentablement, però, a aquella cita no pogué fer-se present Mistral, tal com segurament era la seua voluntat, perquè, com després veurem, en aquell moment es trobava plenament involucrat en els preparatius de les seues noces.

Llorente, que amb motiu del certamen escrigué una altra «Salutació als poetes de Catalunya, Mallorca y Provensa que vingueren á les festes del centenar del rey En Jaume»¹⁷⁷⁸, per aquell temps ja demostrava molt d'interés per tot el que es coïa a la Renaixença provençal. A una de les estrofes d'aquella poesia, dedicada als provençals, es llegia:

¹⁷⁷⁵ MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions documentals sobre les relacions occitano-valencianes durant la Renaixença», *Caplletra*, 9, Barcelona, 1990, p. 200.

¹⁷⁷⁶ Carta 923: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 114-115.

¹⁷⁷⁷ Segons que ens informa Llorente Falcó, entre els provençals «assistiren Mr. Mie, representant de l'Ajuntament de Montpeller, i MM. els Comtes de Tourtoulon i de Villeneuve Esclapon, secretari del Consistori del Felibrige, historiador el primer, i poeta el segon, i els dos, personalitats molt sobresortints i caracterisades el moviment renaixentista literari de la Provença», LLORENTE FALCÓ, Teodor, *Amb motiu d'un centenari...*, p. 42-43.

¹⁷⁷⁸ Aquest, però, fou el títol que li donà en integrar-la al *Libret de versos* (1885). En un primer moment, aquesta poesia es deia «A los poetas de Provenza, Cataluña y Mallorca. Versos leídos en la velada del Ateneo el 29 de julio. Salutació», i fou publicada a *Las Provincias* (2-VIII-1876).

Y en aquellas contrades hon á la gaya ciencia
dictaren lleys los llabis sonrisents de Clemencia,
alegres responien als cants dels trovadors,
Avinyó, la papesa, y Nimes, la romana,
y Marsella, la grega, y Beziers, que romana,
mullada encara en plors¹⁷⁷⁹.

Però quan aquest interés es féu més que evident fou a finals de setembre i principis d'octubre d'aquell any, 1876, amb la publicació d'un parell d'articles a *Las Provincias*. Al primer, titulat «Literatura de la lengua de oc. La Academia del Mediodia», Llorente començava fent un poc d'història de les relacions que, modernament, havien unit valencians i catalans amb els literats de Provença. Afirmava que «*el primer grito de alianza y hermandad entre los felibres de Provenza y los cultivadores de las letras lemosinas en España, fue la célebre y magnífica poesía de Federico Mistral a los trovadores catalanes, poco posterior al restablecimiento de los juegos florales de Barcelona en 1859*»¹⁷⁸⁰. Assegurava que a aquella fraternal crida havien respost amb entusiasme els partidaris de les renaixences d'aquesta banda dels Pirineus,

«y cada día se han ido estrechando más las relaciones entre los escritores catalanes, valencianos, mallorquines, languedocienses y provenzales. Los españoles han asistido a las alegres felibrijadas de Aviñón y de Montpellier, y los franceses han venido a los juegos florales de Barcelona y a las últimas fiestas centenarias de Valencia. Todos se consideran de una familia, pues todos cultivan diferente pero no muy distintos dialectos de un sólo idioma, la antigua lengua de oc»¹⁷⁸¹.

Doncs bé, si tots conreaven un mateix idioma en origen, si tots pertanyien a una mateixa família i perseguien una mateixa finalitat, potser havia

¹⁷⁷⁹ *Ibidem.*

¹⁷⁸⁰ «Literatura de la lengua de oc. La Academia del Mediodia», *Las Provincias* (27-IX-1876).

¹⁷⁸¹ *Ibidem.*

arribat el moment de donar un pas més en aquesta fraternal relació, de fer més estreta la unió

«centralizando, por decirlo así, los esfuerzos hasta ahora separados, y convirtiendo (para usar un lenguaje político) la alianza instintiva de independientes repúblicas literarias en una estrecha y reglamentada confederación, que dejando a cada una de ellas su libertad de acción, establezca, sin embargo, una autoridad común y superior, para entender de los intereses generales»¹⁷⁸².

No tinc cap dubte que tots aquests projectes, per més culturals i literaris que foren, no devien fer cap gràcia al poder cultural i polític establert a Madrid. El fet que catalans, valencians, balears i provençals s'aliaren per crear un nou «centre» literari no devia resultar agradable al molt centralitzat Estat espanyol del segle XIX. És així com s'entenen millor les acusacions de separatisme que rebien els renaixencistes, i a les quals sovint sentiren la necessitat de respondre; com ara quan, en la darrera jornada dels Jocs Florals de 1868, Balaguer *«aprovechó tan oportuna ocasión para combatir las erróneas ideas de los detractores de los Juegos florales, protestando otra vez que en esta patriótica institución no había más fin político que el amor a la patria»¹⁷⁸³*; o les contínues manifestacions d'apoliticisme que Llorente i els valencians realitzaven dia sí dia també.

L'article continuava fent referència a la reunió que havien mantingut a Avinyó, el 21 de maig anterior, una setantena d'escriptors de les terres de l'antiga llengua d'oc, entre els quals hi era present el català Albert Quintana. S'havia triat aquella data perquè feia vint-i-dos anys *«que Mistral, Roumanille, Aubanel, Mathieu, Tavan, Brunet y Giera, fundaron en el castillo de Font Segugne la felibrería, o sea reunión de los poetas provenzales; y el mismo día celebra el calendario provenzal la fiesta de Santa-Estrella, patrona de los felibres, cuya imagen preside sus reuniones»¹⁷⁸⁴.*

¹⁷⁸² *Ibidem.*

¹⁷⁸³ LL[ORENTE], T., «Juegos Florales», *Las Provincias* (15-V-1868).

¹⁷⁸⁴ «Literatura de la lengua de oc. La Academia del Mediodía», *Las Provincias* (27-IX-1876).

A les postres del banquet d'Avinyó Mistral havia llegit el projecte d'estatuts de l'Acadèmia que els provençals desitjaven fundar, i que admitiria tots aquells que escrigueren en la llengua d'oc «y a los que, aunque no escriban en ella, se dediquen a trabajos históricos, científicos y artísticos relativos a los pueblos en que aún se conserva»¹⁷⁸⁵. També s'hi distingia entre dos classes de felibres: els «mestres» o «majorals» i els «mantenedors». La reunió de 50 majorals formaria el «consistori de la felibreria», i el seu president s'anomenaria «capoulié». D'altra banda, «los felibres de cada uno de los dialectos originados de la lengua de oc constituirán una manteneduría (maintenance) y se dividirán en secciones locales, que se llamarán escuelas»¹⁷⁸⁶.

Pel que fa als emblemes, la insígnia que distingiria els majorals seria la «cigala d'or» dels antics trobadors, i la del *capoulié* l'«estrella d'or de set raigs». Pel moment, assegurava *Las Provincias*, «se trata de crear tres mantenedurías: las de Provenza, Languedoc y Cataluña, comprendiendo esta última a Valencia, y Mallorca y el Rosellón»¹⁷⁸⁷.

L'article extractava la pràctica totalitat del reglament de la novella Acadèmia; informava també que el consistori de majorals convocaria Jocs Florals cada set anys, i n'anunciava els primers, que tindrien lloc a Montpeller

¹⁷⁸⁵ *Ibidem.*

¹⁷⁸⁶ *Ibidem.*

¹⁷⁸⁷ *Ibidem.*

en 1878 i en què s'atorgaria un únic premi «*al autor de la mejor composición, oda, drama, balada, etc., sobre D. Jaime el Conquistador*»¹⁷⁸⁸, el personatge històric que els valencians acabaven de festejar. A més, oferia el llistat dels cinquanta majorals que havien de formar l'Acadèmia d'Oc: vint-i-nou «francesos» i vint-i-un «espanyols», entre els quals destacaven els catalans Víctor Balaguer, Marià Aguiló, Jaume Collell i Jacint Verdaguer, i tres valencians: Vicent W. Querol, Josep Maria Torres i Teodor Llorente¹⁷⁸⁹.

Posteriorment, es procedí a l'elecció de la junta directiva, del resultat de la qual cal destacar que Mistral fou triat com a *capoulié*, Balaguer com a assessor i Albert Quintana com a síndic per a Catalunya, València, Mallorca i el Rosselló. Finalment, l'article assenyalava que el reglament encara no era definitiu, i que «*en vista de las indicaciones que se hagan por los cultivadores de la lengua de oc, se modificará, si conviene, en otra reunión, en que estén representados los diferentes países*»¹⁷⁹⁰.

Un article tan laudatori i propagandístic com el que havia publicat *Las Provincias* degué deixar ben satisfets els membres del Consistori felibrenc. Així

¹⁷⁸⁸ *Ibidem.*

¹⁷⁸⁹ La persona que féu possible l'ingrés d'aquests tres escriptors a l'Acadèmia d'Oc degué ser Albert Quintana. D'altra banda, i gràcies a un comentari de la carta que Llorente envià a Querol amb data del 3 d'agost de 1876, sabem que Rafael Ferrer i Bigné es quedà amb les ganes d'entrar-hi. El comentari diu així: «*Rafael Ferrer está irritado por no haber entrado en la Academia del Mediodía*». Arxiu biblioteca Llorente.

¹⁷⁹⁰ *Ibidem.*

es després, si més no, de la carta que des del secretariat del «Mantenènço Felibrenco de Prouvènço», i amb data d'11 d'octubre de 1876, adreçà a Llorente el comte Christian de Villeneuve-Esclapon, en què el felicitava per «*l'excellent article que vous venez de publier dans Las Provincias sur l'Académie d'oc*»¹⁷⁹¹. Entre altres coses, li assegurava que era important «*de donner à cette création les plus grand retentissement*», que guardava molt bon record de l'acollida que els valencians li havien dispensat durant les festes de juliol, i que acabava de tornar del casament de Mistral, «*qui a été très brillante*»¹⁷⁹². També li demanava que li escriguera, i que donara records seus a diversos valencians, entre ells Josep Maria Torres i Vicent Boix.

Una cosa, però crida l'atenció d'aquell article que ressenyava l'aplec provençal del mes de maig: el retard amb què aparegué. L'explicació rau en el fet que, a Llorente, que no hi assistí, degué informar-lo dels detalls de la reunió —i del reglament de l'Acadèmia— el mateix Albert Quintana, cosa que explicaria que en donara notícia quatre mesos després. De fet, el 22 de juny de 1876, amb motiu del certamen literari de juliol, el valencià s'adreçava per carta a Quintana i li deia: «*Sé que V. regresó con felicidad de su viaje a Provenza; pero no tenemos aquí noticias de esta felibrejado, por lo cual tendría mucho gusto en hablar con V. detenidamente*»¹⁷⁹³. Llorente i Quintana degueren parlar sobre la reunió d'Avinyó, molt probablement, amb motiu del certamen en honor a Jaume I, és a dir, a finals de juliol, si no més tard.

Siga com siga, amb data de l'1 d'octubre de 1876 i signat per «*lou Canceliè dou Felibrige*», a Llorente li fou tramés el nomenament que l'acreditava com a «*Felibre Majourau de la Mantenènço de Catalougno*», i que li donava dret «*de pourta la Cigalo d'or*»¹⁷⁹⁴. La mateixa carta li comunicava que la «Cigala» estava «*dessina pèr un artista catalan, uno veritable belloio*», i li demanava que li posara nom —cada majoral havia de personalitzar la seua

¹⁷⁹¹ Carta 29: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 34.

¹⁷⁹² *Ibidem*.

¹⁷⁹³ MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions...», p. 203.

¹⁷⁹⁴ Arxiu biblioteca Llorente.

Cigala— i que comunicara si, al preu de 50 francs, desitjava fer-ne la comanda «*en meme tèms qu'aquéli dis autre Majourau*»¹⁷⁹⁵.

Llorente donà resposta al requeriment a través de Quintana, que no debades era el síndic de l'Acadèmia d'Oc per a Catalunya, València, Mallorca i Rosselló. D'aquesta manera, el 29 de novembre de 1876 deia al català: «*Tengo por hecho el encargo de las cigarras respecto a Torres y a mi. Supongo que también la querrá Querol, a quien remití el nombramiento (...). Apenas me conteste Querol sobre el nombre de la cigarra, contestaré a V. sobre este particular*»¹⁷⁹⁶. Llorente, ja ho veiem, s'havia erigit en portaveu dels majorals valencians. O li havien encolomat la faena, tant fa.

Deu dies després de l'aparició de l'article sobre l'Acadèmia d'Oc, *Las Provincias* tornava a publicar un nou escrit que ampliava els detalls sobre el projecte de celebració dels Jocs Florals de Montpeller de 1878. Previstos per al mes de maig, concretament per al dimarts de Pasqua, «*serán convocados los poetas y escritores de todas las lenguas neo-latinas, y ya se habla del modo como han de ser recibidos y obsequiados*»¹⁷⁹⁷. Assegurava que serien rebuts a Marsella amb solemnes festes; que d'allí passarien a Aix, «*para asistir a la celebración del bi-milenario*»; i que abans d'arribar a Montpeller visitarien les ciutats romanes d'Arlés, Orange i Nimes.

A continuació parlava dels guardons, i se'n congratulava del fet que l'oferit per l'Acadèmia fóra dedicat a Jaume I: «*Muy grato debe sermos a los valencianos que el primer tema elegido para los Juegos florales que cada siete años ha de celebrar la Academia de los felibres sea las glorias de nuestro gran rey*»¹⁷⁹⁸. També descrivia la resta de premis —podríem dir-ne ordinaris—, i explicava que s'agrupaven en tres grans grups: poesia, prosa i filologia. L'article finalitzava amb una exhortació a participar-hi —«*los delegados de Provenza, que vinieron a las fiestas del rey D. Jaime el Conquistador,*

¹⁷⁹⁵ *Ibidem.*

¹⁷⁹⁶ MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions...», p. 204.

¹⁷⁹⁷ «Literatura de la lengua de oc. Grandes Juegos Florales de 1878», *Las Provincias* (7-X-1876).

¹⁷⁹⁸ *Ibidem.*

*espresaron repetidas veces el deseo de que los poetas valencianos estén representados en la solemnidad literaria de 1878*¹⁷⁹⁹ — i amb un desig: que «*el municipio valenciano ofreciese algún premio para los Juegos florales que anunciamos, y que prometen ser solemnísimos*»¹⁸⁰⁰.

9.4 Les noces de Mistral (1876)

Encara no havien passat ni quinze dies de l'aparició de l'article que anunciava els Jocs Florals de Montpeller que Llorente ja en publicava un altre centrat també en Provença¹⁸⁰¹. El motiu bé que s'ho valia: Frederic Mistral, el gran poeta admirat, el *capoulié* de l'Acadèmia d'Oc, s'acabava de casar. La boda havia tingut lloc el 27 de setembre a Maiano, localitat nadiua de Mistral, i a ella havien acudit la majoria dels felibres francesos.

Des de València, Llorente volgué sumar-se a la festa dels seus germans provençals, i per això compongué un poema titulat «A Federich Mistral» que fou publicat a aquest mateix número de *Las Provincias* i a la revista *La Renaixensa*¹⁸⁰². L'escrit, que servia tant per a felicitar el *capoulié* per la seua recent boda com per a donar-ne notícia als lectors valencians, començava per informar que «*los preparativos de este enlace son los que impidieron que Mistral acudiese, como era su deseo, a las fiestas del rey Conquistador en Valencia*».¹⁸⁰³ Cosa que no ens ha d'estranyar, si tenim en compte que «fon un verdader aconteiximent, que sortint del caràcter íntim familiar, va prendre un aspecte de gran homenatge al nou moviment renaixentista»¹⁸⁰⁴.

Llorente se'n feia ressò a través d'un article del *Diario de Barcelona* que reproduïa l'esquela que anunciava l'enllaç, i descrivia la festa com a «*magnífica, más interesante para las letras que una sesión académica*»¹⁸⁰⁵.

¹⁷⁹⁹ *Ibidem*.

¹⁸⁰⁰ *Ibidem*.

¹⁸⁰¹ LLORENTE, Teodoro, «Las bodas de un poeta», *Las Provincias* (19-X-1876).

¹⁸⁰² «A Federich Mistral», *La Renaixensa*, any VI, tom II, Barcelona, 1876, p. 199.

¹⁸⁰³ LLORENTE, Teodoro, «Las bodas de un poeta», *Las Provincias* (19-X-1876).

¹⁸⁰⁴ LLORENTE FALCÓ, Teodor, *Amb motiu d'un centenari...*, p. 57.

¹⁸⁰⁵ LLORENTE, Teodoro, «Las bodas de un poeta», *Las Provincias* (19-X-1876).

Finalment, *Las Provincias* inseria la poesia de Llorente precedida del següent paràgraf: «*De Valencia, donde tiene el gran poeta provenzal admiradores y amigos, no podían faltarle felicitaciones. Uno de los mayores de la Academia de los felibres le ha dirigido los siguientes versos*»¹⁸⁰⁶. La composició, en què Llorente demostrava un gran coneixement de l'obra del provençal i el tractava de «felibre-rei», asseverava:

M'han dit que enguany, al caure del estiu,
felibre-rey, en ton llorer altiu
pará lo vol una coloma blanca:
¡trove l'aucell del cel regalat niu
en la gloriosa branca!

¡Y el trobará! Puix es ton noble cor
font viva y culta d'eternal amor,
que surt á doll en tes cançons divines,
com lo riu desparrama son tesor
en corrents cristalines.

Ton ánima y tons versos inspirats
per los horts, los guarets y los sembrats
seguiren folls á la innocent Mirella,
y en los tossals y singles empinats
a la fada Esterella.

¡Falaguera visió, que'l pensament
infanta al foc de son desitg brulent
quant de la realitat trenca los llassos!
¡Y exa visió la tens avuy present,
obrinte els amants brassos!

¡Triunfa, nou Calendau! L'himne nupcial
en ta llahor resona sens igual,
y alcatfen les Muses amoroses

¹⁸⁰⁶ *Ibidem.*

lo camí de ta cambra marital
de desfullades roses.

La porta, que has cercat, del Paradís
s'obri als teus passos, trovador felis;
y totes les somiades maravelles
a tos ulls apareixen d'improvís,
mes que'n tos sómis belles.

De quanta poesia tú has creat,
cull en est dols moment lo fruyt daurat,
y discret gotja quant lo cor desitja,
que al dintell d'exce cel está sentat
l'angel mut de la ditja.

Era la primera de les tres composicions que, fins al darrer dels seus dies, Llorente li dedicaria. Cinc dies després de publicada, el 24 d'octubre, Llorente s'adreçava a Mistral per a preguntar-li si havia rebut «*el número de Las Provincias correspondiente al 19 de este mes, en el cual, al dar cuenta de las bodas de V., me he permitido dirigirle una felicitación en verso valenciano*»¹⁸⁰⁷, i comunicar-li que a aquella pública manifestació d'estima s'unien la totalitat dels poetes valencians.

El mateix dia en què el valencià li escrivia, Mistral, que sí que havia rebut l'exemplar del diari, redactà una llarga carta d'agraïment a Llorente, per a comunicar-li que havia «*lu avec une vive émotion le charmant article et le vers délicieux que vous venez de me consacrer dans Las Provincias à l'occasion de mon mariage*»¹⁸⁰⁸. El provençal, que no estalviava elogis per al valencià, li assegurava: «*Vous êtes toujours le plus délicat et le plus sympathique des poètes valenciens et vous maniez avec une égale élévation le deux grandes lyres espagnoles*»¹⁸⁰⁹. Així mateix, lamentava no haver pogut assistir al certamen literari en honor de Jaume I —«*j'ai beaucoup regretté de ne pouvoir*

¹⁸⁰⁷ MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions...», p. 205.

¹⁸⁰⁸ Carta 32: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 36-37.

¹⁸⁰⁹ *Ibidem*, p. 37.

assister aux magnifiques fêtes du roi Jacme»— i sol·licitava la col·laboració de Llorente per al projecte de l'Acadèmia que tot just havia començat a funcionar: «*Faites de votre côté tout ce qui est possible pou fortifier et favoriser notre union felibrenco, et vous verrez qu'il en résultera des grandes choses pour la relève idéal, moral, littéraire et artistique de notre race*»¹⁸¹⁰. Mistral feia apostolat davant d'un Llorente completament lliurat a la causa.

9.5 Les festes llatines de Montpeller (1878)

Tal com havia sigut anunciat a *Las Provincias* dos anys abans, en maig de 1878 tingueren lloc a Montpeller els primers Jocs Florals del consistori del felibritge. Amb quin entusiasme i intensitat no viuria Llorente aquelles festes llatines quan es feu ressò dels set dies que duraren —del 23 al 29 de maig— a través de deu llargs articles que, sota l'epígraf «Una visita a los felibres», foren publicats al seu diari, sense interrupció, entre el 28 de maig i 7 de juny¹⁸¹¹!

De València només hi assistí ell, que partí el dimecres dia 22 en el tren exprés de migdia i arribà a Montpeller l'endemà, més o menys a la mateixa hora. Vint-i-quatre hores de viatge que al director de *Las Provincias* li semblaren un primor de modernitat i de rapidesa: «*¡Prodigios del tren-esprés! Esto es hallamos ya los valencianos verdaderamente enlazados con toda Europa*»¹⁸¹². El trajecte el deixà tan impressionat que dedicà més de la meitat d'aquella carta, datada a Montpeller el dijous dia 23 de maig, a detallar-lo per parts: les nou hores del tram València-Barcelona, amb parada a Tarragona per a dinar; l'enllaç amb la línia de Girona; i les parades a Portbou, Cervera, Perpinyà, Narbona i Montpeller. A banda, també s'hi dedicà a explicar què havia anat a fer a França i a parlar de Mistral, «*reconocido ya por toda Europa como uno de los más inspirados vates del siglo XIX*»¹⁸¹³. Deu anys després

¹⁸¹⁰ *Ibidem*.

¹⁸¹¹ LL[ORENTE], T., «Una visita a los felibres», *Las Provincias* (28, 29 i 30-V, i 1, 2, 3, 4, 5, 6 i 7-VI-1878).

El diari *El Mercantil Valenciano* donà notícia de l'inici d'aquelles festes amb l'article «Los latinos», *El Mercantil Valenciano* (24-V-1878).

¹⁸¹² LL[ORENTE], T., «Una visita a los felibres», *Las Provincias* (28-V-1878).

¹⁸¹³ *Ibidem*.

d'haver-se conegut personalment, seria la segona vegada que tots dos poetes es retrobaven.

Les festes s'iniciaren aquell mateix dia 23 per la nit amb un concert a càrrec del tortosí Felip Pedrell que tingué lloc al Gran Teatre de Montpeller. Segons Llorente, *«aunque mi cuerpo, más demandaba el lecho que la función, hube de asistir a ello, por no perder las primicias de una sinfonía compuesta exprofeso por nuestro Pedrell»*¹⁸¹⁴. És a dir, que el sentia com a propi.

L'endemà, divendres 24, tingueren lloc: pel matí, l'Assemblea del Felibritge; i per la vesprada, els Jocs Florals, *«que son los que han dado principal motivo a las fiestas de Montpeller»*. Igual que dos anys abans a València, el certamen havia sigut convocat en honor a Jaume I, fill de Montpeller, i el premi consistia en una corona de llorer i olivera. La presidència fou ocupada per Mistral, que seia *«entre el delegado del gobierno francés y el catalán Quintana»*. Entre els més de cinquanta felibres que ocupaven l'estrat, on ell mateix hi era, Llorente distingí els provençals Roumanille, *«el promovedor del actual movimiento provenzal»*, Teodor Aubanel, *«el más elegante, el más correcto de los poetas»*, Bonaparte Wyse i Roumieux. D'altra banda, *«de los mayores españoles había representación de Cataluña, Mallorca y Valencia: Quintana, Aguiló y el que esto escribe atestiguaban con su presencia que toda la España lemosina se asociaba a la fiesta de Montpeller»*¹⁸¹⁵.

La sessió fou inaugurada per Roumieux, que llisqué els punts dels estatuts que instituïen la celebració, cada set anys, dels Jocs Florals provençals, i acte seguit prengué la paraula Mistral. La descripció i presentació que Llorente féu del *capoulié* de la felibreria demostra fins a quin punt l'admirava:

«Quien una vez le ha oído no puede olvidar nunca aquella figura y aquella palabra que se imponen con la sencilla naturalidad del genio. Mistral, joven todavía, aunque ya blanquean sus cabellos, es el tipo del francés, pero no del francés de

¹⁸¹⁴ LL[ORENTE], T., «Una visita a los felibres. III», *Las Provincias* (30-V-1878).

¹⁸¹⁵ *Ibidem*.

París, afeminado, pretencioso, espirituel; no, es un bon garçon del campo, robusto, jovial, de fisonomía abierta y resplandeciente, un hombre cuyo genio robusto y sano es hijo legítimo de la naturaleza. Cuando habla, lo que dice no sorprende; parece que se nos hubiera ocurrido a nosotros mismos; y a pesar de ello, nos impresiona mucho más que los efectos rebuscados de la falsa elocuencia»¹⁸¹⁶.

A més, qualificà el seu discurs com «*la apología de la restauración provenzal*»¹⁸¹⁷.

Després de Mistral, prengué la paraula Lieutand, el secretari del certamen, l'encarregat de llegir el dictamen del jurat. Amb tot, convé assenyalar que Llorente trobà que «*lo más interesante de su disertación han sido los significativos párrafos sobre las tendencias de la literatura provenzal que ha defendido de los que recelan propósitos separatistas*»¹⁸¹⁸. Segurament perquè, com sabem, ell mateix, a València, es trobava amb semblants problemes i acusacions.

¹⁸¹⁶ *Ibidem.*

¹⁸¹⁷ *Ibidem.*

¹⁸¹⁸ *Ibidem.*

Finalment, cal dir que el guardó recaigué en el poeta reusenc Josep Martí i Folguera, que acabava de ser distingit en els Jocs Florals de Barcelona i que en els Jocs Florals de Lo Rat Penat de 1879 i 1880 aconseguiria diversos premis. A ell corresponia el privilegi de triar reina de la festa; però com que no hi era present, Albert Quintana, en representació seua, trià per a tal càrrec l'esposa de Mistral: «*Una preciosa joven, cuyo tipo recuerda la belleza valenciana*»¹⁸¹⁹, en opinió de Llorente. A continuació, fou també Quintana l'encarregat de llegir la poesia premiada, «*especie de himno de breves y enérgicas estrofas, que pinta a grandes rasgos las hazañas y glorias del Conquistador. ¡Cuánto me complacía el entusiasmo con que los franceses aplaudían la memoria de nuestro gran rey, cantada por un poeta de la patria lemosina!*»¹⁸²⁰, exclamava el director de *Las Provincias*, qui, com veiem, considerava Martí i Folguera com un representant «de la pàtria llemosina».

Abans de donar per acabat l'acte, Roumieux anuncià que, a canvi de la copa d'argent que, en senyal de germanor, els poetes catalans havien regalat als col·legues provençals durant els Jocs Florals de Barcelona de 1868, «*los felibres de Languedoc y de Provenza habían hecho cincelar otra copa para ofrecérsela*»¹⁸²¹. A l'efecte, tornà a prendre la paraula Mistral; recordà l'ascensió que, deu anys abans, havien fet tots junts a la muntanya de Montserrat, i oferí la copa a Quintana preguntant-li que, «*al apurarla, en los banquetes poéticos, observen el signo de alabanza grabado en el fondo, y esclamen: "Nuestros padres estaban unidos; estemos unidos como nuestros padres"*»¹⁸²². I amb aquell gest de germanor tan simbòlic es donà per finalitzada la cerimònia dels Jocs Florals provençals.

Encara quedava, però, una gran festa literària que tingué lloc l'endemà, dissabte dia 25: la del «Cant del llatí». La idea havia sigut d'Albert Quintana, que «*pensó que sería muy bello consagrar la fraternidad de los pueblos que hablan lenguas románicas, por medio de un canto de raza, de un*

¹⁸¹⁹ *Ibidem.*

¹⁸²⁰ *Ibidem.*

¹⁸²¹ *Ibidem.*

¹⁸²² *Ibidem.*

*himno común, que espresando su origen, sus glorias y sus aspiraciones, pudieran cantar, en sus reuniones, los poetas de todos esos países»*¹⁸²³. A tal efecte, a la reunió d'Avinyó proposà i oferí un premi, consistent en una gran copa d'honor, al millor «Cant del llatí» que poguera ser musicat. El consistori dels felibres acceptà el concurs, i declarà que hi serien admeses peces literàries escrites en «*lengua francesa, castellana, provenzal y catalana, en todos sus diversos dialectos, la portuguesa, la italiana, y hasta la rumana, hija también del rico idioma de Horacio*»¹⁸²⁴.

El jurat quedà integrat per Quintana, que ocupà el càrrec de president, Mistral, el baró de Tourtoulon, Ascoli i Roque-Ferrier, que actuà com a secretari. De les cinquanta-dues poesies que s'hi presentaren, n'arribaren un parell a la final: una procedent de Romania i l'altra de Barcelona. Els membres del jurat no sabien per quina de les dues decidir-se, de tanta qualitat com, en la seua opinió, s'hi advertia. Finalment, concediren el primer premi a la poesia «Cantul cinteî latine», original del romanés Basili Alecsandri, i el segon a «Lo cant del llatí», obra del català Francesc Matheu i Fornells.

Encara que ell no ho fa constar, és quasi segur que Llorente també optà a la copa d'honor que s'oferia en aquell concurs literari al millor «Cant del llatí», ja que entre les poesies inèdites «no incloses en anteriors edicions per considerarles son autor de poca importancia o defectuoses» que en 1936 donà a conèixer el seu fill, Llorente Falcó, al volum *Poesies valencianes* figura una titulada «Lo cant del lletí» que comença de la següent manera:

Puig la mare guarda pura
del Falerno'l nostre vi,
junts vegam sens por ni cura
y cantem lo cant lletí!¹⁸²⁵

¹⁸²³ LL[ORENTE], T., «Una visita a los felibres. IV», *Las Provincias* (1-VI-1878).

¹⁸²⁴ *Ibidem*.

¹⁸²⁵ *Poesies valencianes*, València, 1936, p. 383-384.

Amb anterioritat al certamen, i per tal de donar-ne exemple, Quintana havia compost una «cançó llatina» que ja havia sigut llegida a València en 1876, durant el certamen del centenari de Jaume I. Ara, però, aquella poesia havia sigut musicada «*por el maestro Pedrell, y fue ejecutada anoche en el Gran teatro de Montpellier, como digna overtura de la función de gala ofrecida a los escritores forasteros*»¹⁸²⁶.

El discurs d'aquesta festa poètica anà a càrrec de Quintana, que n'havia sigut el promotor, i Llorente, a la seua ressenya, n'extractà diversos fragments. Acte seguit foren recitades les poesies premiades. I, finalment, l'acte acabà amb la lectura d'una composició de Mistral escrita *ex professo* però no presentada a concurs: «La cansoun dou latin». El director de *Las Provincias*, que no ocultava la seua admiració davant el poema mistralià, en copià tres fragments i els acompanyà de la corresponent traducció castellana. Finalment, adreçà als lectors valencians el següent missatge: «*Quisiera copiarlo todo; pero hoy no es posible; puedo ofrecerlos, sin embargo, que antes que ningún otro periódico, publicará Las Provincias esta magnífica poesía, gracias a la amabilidad de su autor y a su deseo de corresponder al afecto de sus amigos de España*»¹⁸²⁷. L'orgull del periodista també hi tenia cabuda.

És quasi segur que si Llorente s'havia permés el luxe d'assegurar que el seu seria el primer diari que publicaria la poesia mistraliana, fóra perquè estava en possessió —perquè li l'havia donat Mistral— d'una còpia manuscrita de «La cansoun dou latin». Còpia que, en 1932, el fill de Llorente pogué reproduir al llibre *Mistral i Llorente*¹⁸²⁸. Perquè, altrament, d'on l'aconseguí Llorente Falcó?

Evidentment, Llorente acomplí la seua promesa —si no s'haguera vist en condicions d'acomplir-la, mai no l'hauria realitzada—, i dos dies després publicà, acompanyat d'una versió castellana, el text íntegre de «La cansoun dou latin» de Mistral¹⁸²⁹. A la mateixa ressenya afegí —també amb la traducció

¹⁸²⁶ LL[ORENTE], T., «Una visita a los felibres. IV», *Las Provincias* (1-VI-1878).

¹⁸²⁷ LL[ORENTE], T., «Una visita a los felibres. V», *Las Provincias* (2-VI-1878).

¹⁸²⁸ Vegeu LLORENTE FALCÓ, Teodor, *Amb motiu d'un centenari...*, p. 93-96.

¹⁸²⁹ LL[ORENTE], T., «Una visita a los felibres. VII», *Las Provincias* (4-VI-1878).

al castellà— el «Cantul cinteï latine», d'Alecsandri; i «Lo cant del llatí», de Matheu, que rubricà amb el següent comentari, intencionat i segons com irònic: «*Supongo que mis lectores no necesitarán que les traduzca esta bella composición*»¹⁸³⁰.

El diumenge 26 de maig era el dia assenyalat per als espectacles i les festes populars; dues, principalment: un concurs musical d'orfeons i una col·lecta per als pobres, «*que da lugar a la tradicional cabalgata de los animales simbólicos*»¹⁸³¹. La nit anterior, però, la Societat de les llengües romanes i el comitè de les festes llatines havien oferit a la Sala de Concerts un banquet per als literats. El festí havia sigut presidit pel baró de Tourtoulon, les autoritats de Montpeller i els escriptors provençals. I, segons explicava Llorente, a l'hora de la sobretaula «*los representantes de Cataluña y Valencia fuimos objeto de repetidas felicitaciones y amistosas ofertas*»¹⁸³². D'aquesta manera, a més de Quintana, també ell hi prengué la paraula:

*«Hube de espresar lo agradecida que la ciudad del Turia quedó a la parte que el ayuntamiento de Montpeller y los escritores y poetas provenzales tomaron en el Centenario del Conquistador, y las protestas que hice de amistad cariñosa entre la ciudad que dió cuna a aquel gran rey y la que le vió morir fueron acogidas con tan entusiasta efecto que tengo el deber de espresarlo aquí, reconocido a todas las corteses deferencias que, sin duda por representar a Valencia, obtengo en todas partes»*¹⁸³³.

La satisfacció que Llorente degué sentir en representar a València davant dels felibres de la Provença segur que no pot ser expressada amb paraules.

No moltes hores després, diumenge a les deu del matí, els escriptors s'havien tomat a reunir «*para continuar la fiesta en honor de la patrona de los*

¹⁸³⁰ *Ibidem.*

¹⁸³¹ LL[ORENTE], T., «Una visita a los felibres. VI», *Las Provincias* (3-VI-1878).

¹⁸³² *Ibidem.*

¹⁸³³ *Ibidem.*

*felibres, Santo Estello (Santa Estrella)*¹⁸³⁴. Abans, però, i «*para santificar la conmemoración de esa patrona*», s'havien trobat a l'església de Sant Mateu per a escoltar missa, una cerimònia en la qual el celebrant «*ha recordado las máximas del Evangelio en esa lengua provenzal que los nuevos trovadores quieren consagrar a todas las expansiones del alma y a todos los vuelos del espíritu*»¹⁸³⁵.

El banquet posterior resultà molt més íntim i familiar que no el de la nit anterior, ja que només hi prengueren part els poetes. De tots els actes que incloïa el programa d'aquell dinar fraternal, el que més cridà l'atenció de Llorente fou «*la coupo, el obligado cáliz de la comunión literaria, que figura en todos los festines de los felibres*»¹⁸³⁶, i que, com sabem, era una artística copa que els catalans havien regalat als provençals, deu anys abans, com a signe de fraternitat. Com no podia ser altrament, la cerimònia del calze de la germanor literària anava acompanyada d'una litúrgia molt concreta i ampul·losa que Llorente resumí així: «*Al terminar el festín, se llena de vino del país (vino de San Jorge); la levanta en alto el presidente, entonando una canción, escrita para este objeto por Mistral, cuyo estrivillo (sic) repiten con alegre efusión todos los comensales, pasa después de mano en mano, llegándose a ella, uno por uno, todos los labios y acompañando un brindis cada libación*»¹⁸³⁷. El valencià també oferia la descripció de la lletra del l'himne de la copa compost per Mistral acompanyada de la corresponent traducció castellana.

A les tres de la vesprada, quan ja havia finalitzat el banquet de la Santa Estrella, els literats isqueren a gaudir de l'espectacle que es representava per la ciutat. Al matí havia tingut lloc el concurs d'orfeons i ara tocava el torn de la processó popular. Dansaires i animals simbòlics desfilaven pels carrers de Montpeller tot engrescant el públic assistent. El final de festa estigué integrat per un castell de focs artificials que provocà en Llorente un punt d'orgull xovinista: «*Para un valenciano no prometía novedad aquella función de*

¹⁸³⁴ *Ibidem.*

¹⁸³⁵ *Ibidem.*

¹⁸³⁶ *Ibidem.*

¹⁸³⁷ *Ibidem.*

*pólvora, y en efecto, no tuve que admirar en ella nada que no hayan presentado ya nuestros pirotécnicos»*¹⁸³⁸. Molt probablement, però, hi tenia raó.

Aquella mateixa vesprada també tingué lloc a Montpeller una reunió dels membres de l'associació literària la «Lauseta». Però ni els felibres ni els seus hostes no n'havien volgut prendre part. Per què? El mateix Llorente ens ho explica:

*«Tomando por distintivo a la alondra, símbolo de los antiguos galos, quiere unir esa Sociedad a los escritores de los pueblos latinos; pero hay entre ella y los felibres cierto antagonismo, que no debo ocultar. Los felibres no quieren hacer política, como ahora se dice; pero como se inspiran principalmente en la tradición, los republicanos, los demócratas, todos los que obedecen a ideas revolucionarias, recelan de sus propósitos, y los tachan de reaccionarios. Para contrarestar esa tendencia han fundado la Lauseta, cuya presidencia ha aceptado Víctor Hugo, y su órgano, L'Aliance latine, cuyo primer número acaba de aparecer, espresa claramente sus aspiraciones políticas»*¹⁸³⁹.

Així doncs, la «Lauseta» havia nascut —i per raons polítiques— com a resposta i reacció contra el felibritge. I com que els felibres es declaraven apolítics ells havien de manifestar-se tot al contrari: polítics.

El cas és que, així les coses, els iniciadors de les festes llatines mai no podien participar de les reunions de la «Lauseta»; *«y por la misma razón hemos escusado nuestra asistencia los que hemos venido a Montpeller para estrechar lazos de fraternidad literaria, para afirmar la amistad de pueblos de común origen y ligados por sus glorias históricas; pero de ningún modo para servir los intereses de determinada causa política»*¹⁸⁴⁰.

Amb tot, Llorente informava que havien mostrat la seua adhesió al banquet de la «Lauseta» escriptors com Víctor Hugo, que estava retingut a París, Pi i Margall, Castelar, Víctor Balaguer, Núñez de Arce i Romero Ortiz. Convé destacar que *«de Valencia llegaron adhesiones telegráficas de Félix*

¹⁸³⁸ LL[ORENTE], T., «Una visita a los felibres. VIII», *Las Provincias* (5-VI-1878).

¹⁸³⁹ *Ibidem*.

¹⁸⁴⁰ *Ibidem*.

Pizcueta, en nombre de la sección valenciana de la Lauseta, y de la redacción de El Comercio»¹⁸⁴¹.

El dilluns dia 27 s'inicià amb una reunió «de crisi» del consistori dels felibres «*para ocuparse de asuntos de su Academia, en la cual —no hay por qué negarlo— ha surgido alguna escisión, que se trataba de remediar*»¹⁸⁴². El cas és que dos majorals catalans, els Srs. Bofarull i Calvet, havien dimitit, «*y estas dimisiones obedecen a cierto recelo que abrigan algunos escritores de Cataluña de que la proyectada Academia de los felibres signifique supeditación del elemento catalán al provenzal*»¹⁸⁴³. Per evitar-ho, Mistral havia proposat modificar els estatuts i equiparar en drets als majorals d'una part i l'altra dels Pirineus. Encara que el consistori havia sigut fundat amb 29 membres francesos i 21 espanyols, en atenció al fet que a Catalunya era major el nombre de literats que a la França meridional, Mistral proposava que es dividiren a parts iguals els seients de la corporació felibrenca. L'acord fou aprovat i «*los representantes de Cataluña, Mallorca y Valencia en el consistorio de mayores quedaron encargados de disipar los celos que habían inspirado las dos dimisiones anunciadas y no admitidas*»¹⁸⁴⁴.

La resta del dia fou coberta amb una excursió a Magalona, el vell port de Montpeller. Allí contemplaren les restes de l'antiga ciutat, i fou tanta l'emoció i la inspiració que els poetes sentiren que «*al calor de aquella poética contemplación surgió una felibrejada, que no estaba anunciada en el programa, y que ha sido más sabrosa que todas las fiestas previstas y esperadas*»¹⁸⁴⁵. En caure la nit, es dirigiren cap a Palavas, on havia de tenir lloc un nou banquet literari.

El sopar i la sobretaula, que fou protagonitzada, com no podia ser altrament, per la lectura de poesies i el record de tradicions, posaren fi a la

¹⁸⁴¹ *Ibidem.*

Totes aquestes adhesions foren publicades a l'article «El banquete de La Lausette en Montpeller», *El Mercantil Valenciano* (8-VI-1878).

¹⁸⁴² LL[ORIENTE], T., «Una visita a los felibres. IX», *Las Provincias* (6-VI-1878).

¹⁸⁴³ *Ibidem.*

¹⁸⁴⁴ *Ibidem.*

¹⁸⁴⁵ *Ibidem.*

jornada. Amb tot, convé destacar com en un moment determinat de la crònica Llorente recordà que en el banquet del dia anterior l'escriptor britànic-provençal Guillem Bonaparte-Wyse, que també hi era present, havia consagrat el seu brindis a la memòria de Cervantes, «*el primero de nuestros escritores*», segons el director de *Las Provincias*, que reproduïa el text del brindis i afegia: «*Vean los escritores castellanos como no son olvidadas sus glorias en estas fiestas de la lengua de oc*». Senyal inequívoca, doncs, que els castellans se sentien molestos i marginats amb la celebració d'aquelles felibrejades.

Les festes llatines de Montpeller tocaven ja la seua fi. El dimarts dia 28 hi havia prevista una excursió a Sant Guillem del Desert, «*lugar selvático, famoso por su histórico monasterio y sus grutas de antiguos penitentes*»¹⁸⁴⁶. Però el dia s'alçà plujós, i Llorente preferí acceptar «*la hospitalaria mesa y la grata compañía del historiador de don Jaime*»¹⁸⁴⁷, el baró de Tourtoulon, amb qui l'unia una vella amistat. Dedicà la vesprada a visitar la ciutat de Montpeller, especialment l'escola de Medicina i el Museu Fabre.

Al contrari que el dia anterior, en què el director de *Las Provincias* decidí botar-se el programa, el dimecres dia 29 de maig fou el programa el que fallà:

«*Estaba anunciada la apertura de una Esposición de horticultura e historia natural en Cette, amenizada con una gran fiesta nocturna, concierto, baile, fuegos artificiales y otros sabrosos aditamentos. Los invitados a las fiestas latinas eran esperados en aquella ciudad comercial; pero los preparativos no se han terminado oportunamente, y anoche anunciaron los periódicos la suspensión de la fiesta de Cette para el domingo*»¹⁸⁴⁸.

Era l'últim dia que Llorente passaria a Provença. Quintana se n'havia anat ja a París, i ell i la resta de catalans se'n tornaven a casa l'endemà.

¹⁸⁴⁶ LL[ORENTE], T., «Una visita a los felibres. X y último», *Las Provincias* (7-VI-1878).

¹⁸⁴⁷ *Ibidem*.

¹⁸⁴⁸ *Ibidem*.

Davant el canvi de plans, el valencià optà per visitar la ciutat de Nimes, «*que tantos recuerdos guarda del romano poderío*»¹⁸⁴⁹.

Per la nit tingué lloc l'acte amb què es donaren per finalitzades les festes llatines: la representació al gran teatre de Montpeller del primer drama provençal. En opinió de Llorente, l'èxit del teatre català havia animat els provençals a redactar la seua primera obra dramàtica, ja que fins a aquell moment els novells literats de l'altra banda dels Pirineus únicament s'havien dedicat al gènere líric. L'estrena d'aquella tímida peça teatral sorgida de la ploma de Teodor Aubanel, que Llorente qualificava de «pueril», meresqué un sucós comentari per part del valencià:

*«En cuanto a la oportunidad y al porvenir de este ensayo dramático, no me atrevo a emitir una opinión decisiva. Dudo, porque veo que entre la literatura culta, erudita, algo arcaica y artificiosa, restaurada con gran sentido poético por los felibres, y el patois grosero, degenerado y corrompido que en el pueblo se conserva, hay bastante distancia, mucha más que la que existe en Cataluña entre el lemosín erudito y el catalá que ara's parla, y temo, por lo mismo, que el teatro provenzal no encuentre en el público el eco que a la otra parte de los Pirineos ha encontrado el teatro catalán»*¹⁸⁵⁰.

Potser es trobe ací una de les claus del per què l'obra dels escriptors provençals no tingué continuació en el temps, mentre que la dels catalans i valencians sí.

Cinc dies després de la publicació de l'última d'aquestes cròniques i des de València estant, Llorente s'adreçava per carta a Mistral per a preguntar-li si havia rebut els exemplars de *Las Provincias* en què havia ressenyat les festes de Montpeller. Així mateix, li deia que li adjuntava un nou exemplar del diari «*en el que he tenido necesidad de publicar el discurso de V. en los Juegos Florales, porque la prensa revolucionaria de este país, instigada por agentes de la Lauseta, han querido presentar al felibrige como un club reaccionario*»¹⁸⁵¹.

¹⁸⁴⁹ *Ibidem.*

¹⁸⁵⁰ *Ibidem.*

¹⁸⁵¹ MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions...», p. 206.

Aquell exemplar de *Las Provincias* era el corresponent al 9 de juny de 1878. En ell, i sota l'epígraf «Rectificación», Llorente eixia al pas del «*gravísimo error en que, por informes equivocados o maliciosos, incurre otro periódico de la localidad*»¹⁸⁵². El diari en qüestió era *El Mercantil Valenciano*, que el dia anterior havia publicat un article —titulat «El banquete de La Laussette en Montpellier»— en què acusava Mistral d'haver pronunciat «*un discurso reaccionario empapado de hostilidad y saña contra las ideas modernas*»¹⁸⁵³. Llorente negava que el parlament del *capoulié* fóra mereixedor d'aquests qualificatius, i per a demostrar «*que no hay nada de hostilidad y saña contra las ideas modernas en el aplaudido discurso de Federico Mistral*»¹⁸⁵⁴ el reproduïa, íntegrament i traduït al castellà.

En realitat, era el segon dia consecutiu que l'autor del *Llibret de versos* eixia en defensa dels felibres. Perquè la jornada anterior, 8 de juny, ja li havia calgut justificar davant dels lectors de *Las Provincias* la seua participació i conducta en les festes llatines. Pocs dies abans, des del periòdic *El Comercio*, el periodista Manuel Torres Orive, membre de l'«*Asociación de patriotas de la raza latina*», li havia fet «*cargos de inconsecuencia, por haberse excusado de asistir al banquete de La Lauseta, celebrado últimamente en Montpellier*»¹⁸⁵⁵. Torres Orive afirmava, contra l'opinió del nostre autor, que la «Lauseta» era una associació purament literària, i que Llorente havia incorregut en una greu contradicció en no assistir al banquet de Montpeller, ja que ostentava el càrrec de tesorero de la delegació valenciana de la «Lauseta».

Llorente replicava afirmant que la primera vegada que li havia calgut significar la seua actitud personal respecte a la «Lauseta» havia estat, precisament, en ser convidat al banquet de Montpeller; d'aquesta manera, negava cap vinculació, ni seia ni de cap dels redactors del seu diari, amb la branca valenciana de l'esmentada associació. Tenia coneixement, perquè li ho

¹⁸⁵² «Rectificación», *Las Provincias* (9-VI-1878).

¹⁸⁵³ «El banquete de La Laussette en Montpellier», *El Mercantil Valenciano* (8-VI-1878).

¹⁸⁵⁴ «Rectificación», *Las Provincias* (9-VI-1878).

¹⁸⁵⁵ «"La Lauseta" y el director de "Las Provincias"», *Las Provincias* (8-VI-1878).

havien dit, que s'havia constituït una junta directiva i que n'havia sigut designat tresorer; però com que ningú no li havia enviat cap comunicació oficial, tampoc no havia sentit la necessitat de declinar el nomenament. Finalment, justificava la seua no presència en el banquet de la «Lauseta» a Montpeller amb els motius exposats en el seu moment: que es tractava d'una reunió «*esencialmente política*»¹⁸⁵⁶; i que havia actuat de la mateixa manera que els literats provençals i els espanyols convidats a les festes llatines: perquè, «*como hombres de letras, no íbamos a servir los intereses de ningún partido*»¹⁸⁵⁷.

La resposta de Mistral a la carta de Llorente es produí el 14 de juny. Li comunicava que havia rebut «*et lu avec le plus vif plaisir*»¹⁸⁵⁸ les ressenyes de les festes de Montpeller. Així mateix, també li agraià que haguera fet front a les insinuacions de la «Lauseta» —«*cette petite secte*», en paraules de Mistral— amb la publicació del seu discurs. El poeta de Maiano lamentava que «*de nobles esprits comme Balaguer, Castelar et autres aient laissé mêler leur nom à une manifestation aussi mesquine*»¹⁸⁵⁹. Li recordava que, dins del felibratge, cadascun dels seus membres professava lliurement les seues creences polítiques, creences que no importaven el més mínim a la col·lectivitat, perquè «*nous sommes et voulons rester les représentants littéraires des pays d'oc, de la "terra lemosina". Voilà tout*»¹⁸⁶⁰. Finalment, li agraià la seua «rectificació» i totes les atencions que havia prestat al moviment felibre, i li enviava salutacions per a Querol. Aquella actitud i aquells articles, no en tinc dubte, corroboraven Llorente com la veu de Mistral a València.

Vint-i-cinc anys després, en octubre de 1903, Llorente commemorà aquella trobada de 1878, i el seu record de Mistral, en els següents termes:

«*Organizado ya el felibrige, y siendo su capoulié el autor de Mireyo, iban a inaugurarse en Montpellier los Juegos Florales de Provenza, y habían sido llamados a aquellas Fiestas latinas (así se titularon) los poetas de la nueva federación literaria.*

¹⁸⁵⁶ *Ibidem.*

¹⁸⁵⁷ *Ibidem.*

¹⁸⁵⁸ Carta 57: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 57.

¹⁸⁵⁹ *Ibidem.*

¹⁸⁶⁰ *Ibidem.*

Entonces fui yo el único representante de los valencianos. Mistral estaba de nuevos plácemes. Se había casado con una joven hermosísima, casamiento de amor, que prometía hacerle feliz, y que cumplió su promesa. Madame Mistral fué elegida en aquellos Juegos Florales Reina de los felibres. Aún suenan en mis oídos los aplausos atronadores con que fue recibida la elección, y aún estoy viendo a la joven y bella reina, vestida de arlesiana, traje que tiene alguna semejanza con el de nuestras antiguas labradoras valencianas»¹⁸⁶¹.

En aquest sentit, resulta certament sorprenent que Cristòfol Martí, que no detectà la desena i última carta que Llorente envià a *Las Provincias* des de Montpeller¹⁸⁶², haja afirmat al voltant de la participació del valencià en aquelles festes llatines: «No sembla que Llorente atribuí massa importància al fet literari; de vegades ens pareix que per a ell era poc més que una manera com una altra de matar el temps»¹⁸⁶³. Si deu cròniques de quasi mitja pàgina de diari cadascuna —en què se'ns descriu, detalladament i amb entusiasme, l'evolució d'aquella festa cultural—, i eixir en defensa de determinades acusacions, li sembla concedir poca importància al fet literari, doncs potser sí. Jo, pel contrari, opine que Llorente visqué amb apassionament i intensitat les festes de Montpeller, festes que l'uniren sentimental i ideològicament per sempre més a la labor de Mistral i dels poetes de la Provença; i que, en bona mesura, influïren en la modulació del seu posterior comportament i ideari. I, per tant, en el de la Renaixença valenciana.

9.6 L'homenatge a Maria Llorente Falcó (1880)

A principis de 1880 Llorente, aleshores president de Lo Rat Penat, tingué la idea de publicar un llibret-homenatge a la seua filla Maria, que havia

¹⁸⁶¹ VALENTINO, «Notas sueltas de viaje. Mistral», *Las Provincias* (9-X-1904). Amb el títol «Visita a Mistral», aquest article fou reproduït a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1904*, p. 113-118.

¹⁸⁶² «Llorente hi va assistir i, des de diumenge 28 de maig a dijous 6 de juny, publicà a "Las Provincias" una sèrie de 9 cartes, datades del 23 al 27 de maig, en les quals informava els seus lectors sobre els actes i aquells detalls més o menys accessoris que jutjà d'interès». MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Les relacions occitano-valencianes...», p. 146. Òbviament, oblida la carta publicada el 7 de juny de 1878, i datada a Montpeller el 29 de maig.

¹⁸⁶³ *Ibidem*.

sigut triada per ell, en qualitat de guanyador de la Flor Natural, com a regina dels primers Jocs Florals de Lo Rat Penat, celebrats l'any anterior. La idea era publicitar aquella primera edició del certamen poètic en la persona de la seua filla adolescent, cal pensar que amb el noble propòsit d'ajudar a fer quallar aquell novell concurs que amb tantes dificultats havien aconseguit, finalment, portar a terme els ratpenatistes. Siga com siga, la iniciativa és del tot punt lloable, perquè molt probablement fou ell mateix qui assumí les despeses de l'edició privada, ja que en cap lloc ni moment no consten ni Lo Rat Penat ni cap altre col·lectiu com a entitat editora (com probablement hauria sigut raonable que s'esdevinguera).

El ben cert és que Llorente pensà incloure-hi, a més d'un gravat de la filla i d'un parell de composicions seues, poesies de diversos poetes contemporanis, entre ells, és clar, Frederic Mistral. Amb tal motiu, el 15 de febrer de 1880 el valencià s'adreçava per carta a l'Homer de Provença per a recordar-li que «quant se celebraren, en lo mes de juliol, els primers Jochs Florals del Rat-Penat, en aquesta ciutat de València, tinguí la satisfacció de

rebre la vostra enhorabona, y la de vostra muller pera la meua filla Maria, que fou la Reina de la festa»¹⁸⁶⁴; i que, «corresponent a aquella proba de afecte», ara li cabia la satisfacció d'enviar-li un retrat de la seua filla, «en lo trage valencià que portava», i de demanar-li un favor. El favor, ja ho sabem, era que tinguera a bé «escriure quatre versos» per al llibret; o que «si, comisionat per vós, ho fera algun altre dels excelents felibres, ho rebria també ab goig y reconeixement»¹⁸⁶⁵.

El més interessant del cas, però, és que gràcies a aquesta carta sabem que la intenció de Llorente era, «pera perpetuar la memòria de esta restauració», publicar el gravat de la reina de la festa que havien realitzat diversos artistes «juntament ab la poesia premiada, y ab altres tres, que en nom de Catalunya, Mallorca y Valencia, li dediquen Víctor Balaguer, Marian Aguiló y Vicent Querol»¹⁸⁶⁶. És a dir, els tres territoris on hi havia en marxa el procés de restauració de la llengua i la literatura catalanes. Llorente no volia deixar fora Provença, perquè la considerava com a part integrant i fonamental del procés restauracionista, i per això s'adreçava a Mistral. En canvi, però, i significativament, no pensava en cap poeta castellà.

La resposta de Mistral a la sol·licitud de Llorente fou afirmativa, i el llibret, de trenta pàgines, aparegué amb el títol d'*Homenaje a María Llorente y Falcó, primera reina dels Jochs Florals del Rat-Penat, celebrats en Valencia lo dia 29 de juliol de 1879*. Amb tot, la representativitat territorial amb què Llorente pensava en un principi no pogué ser completa, perquè Marià Aguiló, ignore per quins motius, no arribà a participar-hi. Potser és que Llorente no li ho arribà ni a demanar... El cas és que en el seu lloc aparegué una composició del valencià Víctor Iranzo i Simon. De manera que, finalment, el llibret inclogué: un gravat de l'homenatjada, l'extracte de l'acta dels Jocs Florals, i poesies de Vicent Wenceslau Querol —«A María Llorente, reina dels Jochs Florals»¹⁸⁶⁷—, Víctor

¹⁸⁶⁴ MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions...», p. 206.

¹⁸⁶⁵ *Ibidem*, p. 206-207.

¹⁸⁶⁶ *Ibidem*, p. 206.

¹⁸⁶⁷ Fou reproduïda a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1881*, València, 1880, p.

Balaguer —«La dama del palau. Á la primera reina dels Jochs Florals de València, la damisela donya María Llorente y Falcó»¹⁸⁶⁸—, Frederic Mistral —«Á dono María Llorente, reino di Jo Flourau dou Rat-Penat»—, Víctor Iranzo i Simon —«Homenaje á la reina de la festa dels Jochs Florals»— i Teodor Llorente —«Á la reina de la festa. Poesía premiada ab la Flor Natural» i «Á ma filla María, al donarli la rosa del premi». Totes estan escrites en català excepte la de Mistral, que està en provençal i diu així:

*Reino di Jo Flourau dins la Ciéuta di Flour,
reino de pouesíó au país díe arange,
reino que per tribut noun cueies que l'amour,
reino que per gardian noun as que toun bon ange,
reino que fas la lei sus li gai troubadour,
autant di terro d'Oc que di terraire estrange,
reino dóu Rat-Penat, que pos á l'escabour
l'espaga, senso pou qu'un rat-penat te mange,
reino que la jouinesso abiho d'esplendour,
quinho reino emé tu noun vondrié faire change,
o tu que d'un felibre as reçaupu lou jour!»¹⁸⁶⁹.*

9.7 La poesia «Carta à F. Mistral», de Querol (1898)

Segons afirmà Cristòfor Martí, no hi ha constància documental que entre febrer de 1880 i juny de 1903 es produïra cap contacte personal ni epistolar entre Llorente i Mistral¹⁸⁷⁰. Certament, són molts anys de silenci per al grau de relació que la seua amiatat havia assolit l'any 1880. D'entrada, sorprén que el valencià no haguera agrait per carta la poesia que Mistral dedicà a la seua filla Maria. De manera que és molt probable que durant aquests vint-i-tres

¹⁸⁶⁸ Fou reproduïda a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1881*, València, 1880, p. 62.

¹⁸⁶⁹ MISTRAL, F., «Á dono María Llorente, reino di Jo Flourau dou Rat-Penat», *Homenaje a María Llorente y Falcó, primera reina dels Jochs Florals del Rat-Penat*, València, 1880, p. 17. Posteriorment, fou reproduïda a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1881*, València, 1880, p. 185.

¹⁸⁷⁰ «A partir de 1880, ens trobem que fins el 1903, ni per una banda ni per l'altra, no hi ha cap carta», MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Les relacions occitano-valencianes...», p. 185.

anys s'intercanviaren algunes cartes o targetes postals que, dissortadament, no ens han pervingut. I de fet una carta, si més no, sí que degué enviar Llorente a Mistral en 1898, a propòsit de la descoberta d'una poesia de Querol escrita el 1876 i fins a aquell moment inèdita.

Siga com siga, del que no hi ha dubte és que durant tots aquests anys cap dels dos escriptors no oblidà l'altre. Segurament, sí, hi hagué una relaxació en les relacions; però oblit, no. Prova que Llorente no havia oblidat ni Mistral ni Querol, mort el 1889, és el fet que el 5 de juny de 1898 publicà, en portada de *Las Provincias* i sota l'epígraf «Poesía inèdita de Vicente W. Querol e historia de su hallazgo», la composició valenciana «Carta à F. Mistral. Ab motiu de la publicació de lo llibre de versos "Les Illes d'or"»¹⁸⁷¹, i un comentari que, d'alguna manera, és una mostra indirecta del contacte epistolar que amb tota probabilitat Llorente i Mistral degueren mantenir en els dies posteriors.

L'article s'obria amb una epístola d'Aureli Querol, germà de Vicent, adreçada a Llorente i datada a Madrid el 2 de juny de 1898, en què li explicava que «*cuando me pedía V. poesías inéditas de mi hermano Vicente para publicar la segunda edición de las Rimas, le dije que andaba buscando, sin poder dar con ella, una que aumentaría el número escasísimo de las que escribió en lengua valenciana*»¹⁸⁷². Així era; nou anys abans, el 9 de novembre de 1889, Aureli havia adreçat una carta a Llorente en què li assegurava:

«*Recuerdo que el pobre Vicente escribió una poesía bastante extensa en catalán felicitando a Mistral por la publicación de su libro Las Islas de Oro. Se la remitió con nombre supuesto y recibió afectuosa contestación de aquel gran poeta (...). Yo la buscaré entre sus papeles, y si no, ya sabe V. que debe tenerla Mistral*»¹⁸⁷³.

¹⁸⁷¹ Aquell mateix any, aquesta poesia també fou publicada al volum *Capolls de rosa*, València, 1898, p. 183-186.

¹⁸⁷² «Poesía inèdita de Vicente W. Querol e historia de su hallazgo», *Las Provincias* (5-VI-1898).

¹⁸⁷³ Carta 255: *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona, 1928, p. 232.

La troballa s'havia produït nou anys després, en 1898. Aureli li l'enviava juntament amb la resposta del poeta provençal que, tal com explicava el germà de Querol a Llorente, anava adreçada a «Francisco Tomás», el nom «*supuesto*» —el pseudònim— que en aquella ocasió havia utilitzat Vicent W. Querol:

«Me dijo que le había impresionado mucho la lectura de Lis Isclo d'or, libro que acababa de publicar el ilustre poeta de Provenza, Federico Mistral, y que le había escrito a este una carta en versos valencianos (que me leyó), firmándola con aquel pseudónimo, porque estaba resuelto a no publicar más poesías»¹⁸⁷⁴.

A banda de la carta d'Aureli, l'article de *Las Provincias* també incloïa la poesia de Vicent W. Querol, la carta de Mistral —traduïda al castellà, datada a Maiano el 5 de març de 1876 i adreçada «al Sr. Francisco Tomás»—, i unes línies en què Llorente agràia al germà de l'amic l'enviament de la poesia i l'autorització per a reproduir-la. La nota acabava de la següent manera:

«Enviaremos este número de Las Provincias a Federico Mistral, y estamos seguros de que el Virgilio de Provenza sentirá gran satisfacción al saber que aquel desconocido Francisco Tomás, que le dirigió hace veintidós años los versos que hoy publicamos, era el inspirado poeta valenciano a quien él conocía y admiraba»¹⁸⁷⁵.

Coneixent una miqueta la manera d'actuar de Llorente, no tinc cap dubte que acompliria la seua paraula i que enviaria aquell exemplar de *Las Provincias* al seu amic de Maiano. El que passa és que no tenim cap constància epistolar, documental, que ho acredite.

9.8 L'homenatge a Llorente (1903)

Cinc anys després, en juliol de 1903 i en senyal de què no havia oblidat el seu amic valencià, Mistral volgué sumar-se a l'homenatge que Lo Rat

¹⁸⁷⁴ «Poesía inédita de Vicente W. Querol e historia de su hallazgo», *Las Provincias* (5-VI-1898).

¹⁸⁷⁵ *Ibidem.*

Penat i l'Ateneu Científic reteren a Llorente el dia 5 de juliol i a la Glorieta amb motiu d'haver finalitzat la seua obra històrica *Valencia. Sus monumentos y sus artes. Su naturaleza e historia*; i ho féu amb l'enviament d'una breu composició poètica titulada «Pèr lou Felibre Teodor Llorente», redactada *ad hoc* i signada a «Maiano en Prouvenço» el 27 de juny de 1903. La poesia, repetidament reproduïda des d'aleshores ençà, diu així:

*A moun fraire rouman au poeto flouri
de la Cieuta di flour, á Teodor Llorente
feu de tout cor présente
la flour de l'amista que sènte é que ressènte
per Valenço d'Espagno é lou fién qu'a nourri!*¹⁸⁷⁶.

Llorente, però, no rebé aquest missatge directament de Mistral, sinó que ho féu a través de Josep Segarra, redactor d'*El Radical*, que una vegada finalitzat el banquet li'l llegí en veu alta. Segons relata la crònica que d'aquell homenatge publicà *Las Provincias*, a la sobretaula, el Sr. Segarra

*«se acercó a la mesa de la presidencia, y dijo que había de cumplir dos encargos: saludar y felicitar al Sr. Llorente en nombre de don Rodrigo Soriano, diputado a Cortes y director de aquel periódico, y presentar al autor de La Barraca el homenaje del gran poeta francés, el Homero de Provenza, y desde la aldea de Mayllane, donde vive tranquilo en su modesta casa natal, se asociaba gustosísimo a la manifestación que hacía Valencia, y le rogaba que en su nombre leyese y entregase al festejado vate los siguientes versos»*¹⁸⁷⁷.

¹⁸⁷⁶ Aparegué, per primera vegada, al suplement especial que sobre l'acte publicà l'endemà *Las Provincias* (6-VII-1903).

Posteriorment, també fou reproduïda a *Las Provincias* (7-VII-1903); a «Homenaje a Teodoro Llorente», l'*Almanaque «Las Provincias» para 1904*, València, 1903, p. 101; a les «Notas biográficas y críticas» de Josep SANCHIS SIVERA: NAVARRO REVERTER, Juan, *Teodoro Llorente. Su vida y sus obras*, Barcelona-Madrid, 1909, p. 442; a l'*Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 49; a LLORENTE FALCÓ, Teodor, *Amb motiu d'un centenari...*, p. 153; a ANDREU GONZÁLBEL, Ramón, *El árbol y sus frutos. Teodoro Llorente y Olivares, su esencia y espíritu*, València, 1935, p. 111; i a MARTÍNEZ RODA, Federico (dir.), *Historia (sic) de Lo Rat Penat*, Ajuntament de València, València, 2000, p. 119.

¹⁸⁷⁷ «Banquete celebrado en honor del excmo. Sr. D. Teodoro Llorente. Mistral a Llorente», *Las Provincias* (6-VII-1903).

El patriarca li agrai molt afectuosament la poesia amb una carta datada a València el 20 de juliol de 1903 que signava com a «vostre apassionat admirador»¹⁸⁷⁸. Li deia que el seu missatge havia sigut «lo que més me sorprengué y me impresioná» de tots els que se li havien dirigit en aquell solemne acte d'homenatge: «Fa 25 anys (jun quart de sigle!) que no nos havíem vist, y'm plau molt que conserveu de mi tan bona memoria. Coralment vos ho agraeixo»¹⁸⁷⁹.

Convé destacar que, tot i no ser present cap provençal, aquest homenatge llorentí també tingué ressò a Provença, sens dubte per mediació del *capoulié* del felibritge. D'aquesta manera, a la p. 75 de l'*Armana Prouvençau* per a 1904 es pot llegir:

«Lou 5 de juliet s'es festeja dins Valènço, en Espagne, lou pouèto proclar En Teodor Llorente, qu'enluisis sa lengo meiralò, sorre germano de la nostros, e que, dóu tèmps de la Mantenènço catalana, fuguè fa majourau dóu Felibrige. Frederi Mistral a manda, en talò endevenènço, au pouèto englouria, li vers que seguisson...»¹⁸⁸⁰.

I a continuació es reproduïen els versos de Mistral.

9.9 La primera visita de Llorente a Mistral (1903)

Mes i mig després d'aquell homenatge, en agost de 1903, Llorente i alguns membres de la seua família, tot aprofitant un viatge per Europa, s'acostaren fins a Maiano per a visitar *madame et monsieur* Mistral¹⁸⁸¹. El valencià li havia anunciat el viatge en aquella mateixa missiva del 20 de juliol:

¹⁸⁷⁸ Potser siga una casualitat, però aquell mateix dia havia aparegut publicat a *Las Provincias* l'article en què anunciava que abandonava definitivament la política activa. Vegeu: «A los conservadores valencianos», *Las Provincias* (20-VII-1903). Reproduït a LLORENTE OLIVARES, Teodor, *Escrips politics (1866-1908)*, a cura de Rafael ROCA, Diputació de València, València, 2001, p. 391-399.

¹⁸⁷⁹ MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions...», p. 212.

¹⁸⁸⁰ Cite per MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions...», p. 212.

¹⁸⁸¹ Segons que informa l'*Epistolari Llorente*, «en la visita a Mistral acompanyaven a Llorente la seua muller Dolors Falcó, la filla major Maria, i el marit d'esta Josep M. Bernal». *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 54.

«Tinch un projecte molt falaguer: fervos una visita. Demà mamprench un viatge a Fransa y Suisa, ab ma familia. A la tornada, que serà a primers de setembre, podré passar per Avignon. Volguera saber si estareu en Maillane del 15 al 25 d'agost. Pera fèrmeho saber, podrieu escriure a Genève, *poste restante*»¹⁸⁸².

La resposta de Mistral es produí setmana i mitja després a través d'una carta, a dia de hui inèdita, que es conserva a la Biblioteca Serrano Morales de la ciutat de València. Atesa la seua importància documental, trobe que paga la pena reproduir-la sencera:

«Maillane (Bouche-du-Rhône) 1er aout 1903.

Mon cher et excellent Llorente,

Je crois fort être à Maillane, du 15 au 25 aout. Cependant, comme il faut toujours faire la part de l'imprevu, vous ferez bien de me prevenir de votre venue, des que vous serez certain du jour et de l'heure. On vien d'Avignon a Maillane par la station de Graveson (ligne d'Avignon a Tarascon). De Graveson a Maillane il y a 4 kilomètres, avec une voiture publique pour tous les trains.

Je dois vous dire aussi que, tous les jeudis, je vais a Arles, ou j'ai fondé un musee d'ethnographie provençale que m'occupe beaucoup. Si'l vous etait plus commode de vous rencontrer avec moi dans la ville d'Arles, vous n'auriez qu'à m'y donner rendez-vous et nous y dejeunerions ensemble.

*Recevez l'expression de mon meilleur souvenir et ma plus sincere admiration pour votre muse populaire et si noblement chretienne»*¹⁸⁸³.

Així doncs, Llorente i la seua família degueren eixir de València cap a França el 21 de juliol de 1903. Aquell viatge fou explicat a través dels articles que sota l'epígraf «Notas sueltas de viaje» aparegueren a *Las Provincias*. En una d'aquelles «notes», publicada el 9 d'octubre de 1903, el valencià relatà el seu encontre amb Mistral¹⁸⁸⁴.

El 25 d'agost Llorente i els seus eren a Grenoble. Fou des d'allí des d'on envià una targeta postal a Mistral en què es podia llegir: «*Cette soir, par la*

¹⁸⁸² MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions...», p. 212.

¹⁸⁸³ Biblioteca Serrano Morales, caixa 7.272-46, carta 11.987.

¹⁸⁸⁴ VALENTINO, «Notas sueltas de viaje. Mistral», *Las Provincias* (9-X-1903).

Posteriorment, i amb el títol «Visita a Mistral», aquest mateix article fou reproduït a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1904*, València, 1903, p. 113-118.

train qui arrive 7 heures je serai à Avignon, avec ma famille. Demain, mercredi, après-midi, nous irons à Maillane, pour avoir le plaisir de vous serrer la main, depuis de 25 anys»¹⁸⁸⁵.

Els Llorente, doncs, degueren arribar a Maiano, a casa de l'Homer de la Provença, el dia 26 d'agost de vesprada —i no el 27, com hom ha pensat sempre. Segons confessaria el patriarca, *«arreglé el itinerario de mi viaje de modo que pasara por Aviñón»¹⁸⁸⁶*. El cotxer els indicà quina era la casa de Mistral. Feren sonar el timbre i aparegueren dos gossos negres; darrere, una dama *«de noble apostura y aspecto simpático»*. Segons la narració del valencià: *«A pesar de los veinticinco años transcurridos, reconocí enseguida en ella a la hermosa reina de los felibres, proclamada en Montpellier. Ella misma nos abrió la puerta, risueña y agasajadora»*. No tardà molt a aparèixer el seu marit: *«¡Cuán grata impresión recibí al ver a Mistral, que salió a nuestro encuentro, besándome en la mejilla, según la costumbre francesa, y estrechándome entre sus brazos!»¹⁸⁸⁷*.

¹⁸⁸⁵ MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions...», p. 212.

¹⁸⁸⁶ VALENTINO, «Notas sueltas de viaje. Mistral», *Las Provincias* (9-X-1903).

¹⁸⁸⁷ *Ibidem*.

La descripció que Llorente —que aleshores tenia 67 anys— féu del vell amic, a qui feia un quart de segle que no veia, resulta memorable:

«Sabía que cuenta setenta y dos años cumplidos; temía encontrar vencido y encorvado por la edad aquel gallardo mocetón de los Juegos Florales de Barcelona. Nada de eso. Representa, a lo más, sesenta años; se ha despejado su frente; su cabellera, ya escasa, cae atrás en guedejas grises; está algo lacio su bigote canoso; pero relampaguean sus ojos con la viveza de la juventud, y su semblante sano, de hombre del campo, respira agradable placidez. Erguido y firme el viejo poeta, como un veterano todavía robusto y ágil, aún puede aplicársele el símil mitológico que empleé más arriba, de la gallardía de Apolo y el vigor de Hércules»¹⁸⁸⁸.

Mistral féu passar els convidats fins a la biblioteca, on prengueren seient i mantingueren una densa conversa. Recordaren els amics comuns, difunts la majoria: *«Mistral iba enumerando, uno por uno, los poetas catalanes y valencianos que han muerto: se acuerda mucho de Querol»*. Per la seua banda, Llorente *«le hablaba, a la vez, de los más famosos felibres que en otro tiempo conocí, del inolvidable Roumanille, apóstol y patriarca del renacimiento provenzal; de mi tocayo Teodoro Aubanel, el poeta de los corazones apasionados»¹⁸⁸⁹.*

Amb tot, i atenent al relat que en féu el director de *Las Provincias*, sembla ser que el pes de la conversa el portà el provençal:

«Me habló Mistral con entusiasmo de Valencia, que no conoce, pero que la imagina como el país más hermoso de España, de nuestro Rat-Penat, cuyos progresos le interesan mucho... Yo le interrumpí, preguntándole por sus trabajos literarios, por los resultados de la gran obra felibrenca, a cuyo frente ha estado siempre y está todavía. Me dijo que su labor poética había terminado ya. No se siente con ánimos para nuevas creaciones; solo por compromiso escribe alguna poesía de circunstancias»¹⁸⁹⁰.

¹⁸⁸⁸ *Ibidem.*

¹⁸⁸⁹ *Ibidem.*

¹⁸⁹⁰ *Ibidem.*

Llorente hi destacava l'obra que havia mantingut actiu a Mistral durant els darrers anys: un magne inventari de l'idioma titulat *Lou Tresor dou Felibrige*, i que era «*un completo diccionario provenzal-francés, archivo y arsenal para todos los nuevos escritores de la antigua lengua de oc*»¹⁸⁹¹. Abandonada la labor lingüística i literària, l'únic que entretenia i ocupava Mistral era el museu provençal que, «*siguiendo el ejemplo de Víctor Balaguer*»¹⁸⁹², havia fundat en maig de 1899 a Arlés¹⁸⁹³.

Arribà el moment d'abandonar Maiano. La trobada entre els dos poetes i les seues respectives famílies degué durar al voltant d'un parell d'hores. Mistral ensenyà als seus visitants valencians el jardí de casa i, finalment, els oferí alguna cosa més que el seu entusiasme i afecte: els donà un branquilló de llorer del seu hort que, juntament amb una fotografia de Mistral, posteriorment Llorente emmarcà. Els seus descendents encara conserven aquell quadre entre els llibres, retrats i la resta de pertinences personals del patriarca valencià. Ara, és molt probable que Mistral o bé li enviara la fotografia l'endemà per correu, o bé s'equivocara a l'hora de signar-la i datar-la; ja que, a banda de la firma del provençal, s'hi pot llegir: «*À moun illustre ami Teodor Llorente, en remenbrança de Maiano. 27 d'avoust*». Pel que fa a les branques de llorer i de murta que Mistral i la seua esposa els donaren com a record de la visita, el valencià escrigué:

*«Íbamos a salir y nos detuvo un momento. Cortó ramas de laurel y me las dió diciendo: —“Para el poeta de Valencia; para los poetas de Lo Rat-Penat”. Al mismo tiempo, madame Mistral daba a mi mujer y a mi hija unas ramas de mirto y les decía: —“Tomadlas en recuerdo mío; el mirto es símbolo de amor y de cariño”»*¹⁸⁹⁴.

I amb aquests regals i el cel pràcticament enfosquit, «*muy debilitado, el resplandor rojizo del ocaso*», Llorente i la seua família abandonaren Maiano.

¹⁸⁹¹ *Ibidem.*

¹⁸⁹² *Ibidem.*

¹⁸⁹³ MARTÍ ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Les relacions occitano-valencianes...», p. 215-216.

¹⁸⁹⁴ VALENTINO, «Notas sueltas de viaje. Mistral», *Las Provincias* (9-X-1903).

He dit que la trobada entre Llorente i Mistral degué produir-se el dia 26 d'agost i no el 27, com figura a la fotografia que acompanya el llorer i a la dedicatòria impresa del *Nou llibret de versos* de 1909, per dues raons: la primera és perquè, com es pot llegir a la targeta postal que envià des de Grenoble el dia 25, el valencià tenia previst arribar a Maiano l'endemà; i l'altra és perquè, encara que la ressenya de l'encontre no en fa referència, sabem que, des del primer moment en què Llorente decidí visitar Mistral, tenia en ment portar-li un exemplar de l'edició del *Nou llibret de versos* de 1902. De fet, en aquella carta del 20 de juliol de 1903 en què li anunciava la visita havia escrit: «No vos envie mon *Nou llibret de versos*, perquè tinc un projecte molt falaguer: fervos una visita»¹⁸⁹⁵. És a dir, que volia lliurar-li'l en mà. I així ho féu, perquè la dedicatòria autògrafa d'aquell exemplar del *Nou llibret de versos* que restà a casa de Mistral, i que Cristòfor Martí consultà i reproduí a la seua tesi doctoral,

¹⁸⁹⁵ MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions...», p. 212.

està signada a Maiano el 26 d'agost de 1903. Exactament, Llorente hi escrigué la següent dedicatòria en vers «A Frederi Mistral»:

«Gran poeta, que'ls pobles agermanes,
jo't duch, juntant los meus cantars dispersos,
com pomell de taronjes valencianes,
lo *Nou llibret de versos*.

T. Llorente

Maiano, 26 Agost 1903»¹⁸⁹⁶

*A Frederi Mistral -
Gran poeta, que 'ls pobles agermanes,
jo't duch, juntant los meus cantars dispersos,
com pomell de taronjes valencianes,
lo Nou llibret de versos*

T. Llorente

LO RAT-PENAT

Maiano, 26 Agost 1903

Dedicatòria poètica que, sis anys després, Llorente degué reformular per a encapçalar l'edició del *Nou llibret de versos* de 1909; i quedà així:

«Poeta coronat d'eternals llors,
que en les potentes mans tens nostres cors,
jo't duch, arplegant cantars dispersos,
com un pomell de valencianes flors,
el meu *Libret de versos*.

T. Llorente

Maillane, 27 d'Agost de 1903»¹⁸⁹⁷

¹⁸⁹⁶ Comproveu-ho a MARTÍ ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Les relacions occitano-valencianes...», p. 458; i MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions...», p. 223, qui explicà el problema de la doble datació erròniament, ja que confongué les edicions del *Nou llibret de versos* de 1902 i 1909.

¹⁸⁹⁷ LLORENTE, Teodor, *Nou llibret de versos*, València, 1909, p. XXIX.

Aquests són els versets que, com sabem, figuren també a les dues posteriors edicions de la poesia valenciana de Llorente publicades després de mort l'autor: els *Llibrets de versos* de 1914 i les *Poesies valencianes* de 1936.

Per tant, jo diria sense por a equivocar-me que la visita es produí el 26 d'agost de 1903, com anuncia la correspondència i com acredita la dedicatòria autògrafa que figura a l'exemplar del *Nou llibret de versos* de 1902 que Llorente regalà a Mistral (i que quedà en possessió del provençal). El que passa és que, en figurar la data del 27 d'agost a la fotografia dedicada de Mistral (que és l'objecte recordatori d'aquella trobada que quedà en possessió de Llorente), és molt probable que, passats sis anys, i davant la incertesa de quin havia sigut el dia que havia tingut lloc l'encontre de Maiano (torne a repetir que la ressenya de *Las Provincias* no ho diu), el valencià creguera, perquè era el dia que figurava a la fotografia, que l'encontre s'havia produït el 27 d'agost; i fou aquesta data la que féu constar a la dedicatòria impresa del *Nou llibret de versos* de 1909.

Siga com siga, del que no hi ha dubte és que a partir d'aquella trobada i fins a 1911, any de la defunció de Llorente, la relació epistolar que tots dos escriptors mantingueren fou ben abundant i significativa.

Mes i mig després de la visita, el 12 d'octubre de 1903, Mistral escrivia al seu amic valencià per a comunicar-li que havia «*lu avec une vive émotion le charmant récit de votre visite au poète de Maillane*»¹⁸⁹⁸. Sens dubte, prèviament Llorente li devia haver enviat un exemplar de *Las Provincias* en què apareixia la crònica del viatge. Així mateix, també li comunicava que havia llegit el *Nou llibret de versos*, «*où le ciel de Valence reproduit sa clarté, où l'histoire de Valence éclate en immortelle gloire, où la langue de Valence m'aparaît pure et classique et souverainement harmonieuse*»¹⁸⁹⁹. I, significativament, li assenyalava que «*cette question très délicate des idiomes provinciaux, vous la traitez avec un tact, une modération, une sagesse, que n'imitent pas toujours*

¹⁸⁹⁸ Carta 383: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 54.

¹⁸⁹⁹ *Ibidem*.

nos chers amis de Catalogne»¹⁹⁰⁰. Atés el caire reivindicatiu que, per aquell temps, havia pres la Renaixença catalana, és evident que Mistral devia mirar-se amb cert recel les manifestacions polítiques i literàries que es produïen a Catalunya.

Llorente li tornà contesta el 14 de gener de 1904. Li explicava que la seua dona i la filla, «*que recuerdan con gran afecto la amabilidad con que las recibió Madame Mistral*»¹⁹⁰¹, havien volgut enviar-li un parell de caixes de taronges dels horts familiars que envoltaven el mas de Sant Vicent dels Algadins, a Algemesí. També li comentava que, quan havia rebut la seua carta d'octubre, es trobava malalt, i que «*ahora lo que me molestan son los esfuerzos que estoy haciendo para salirme de la política y el periodismo, a fin de vivir tranquilo los años que Dios quiera alargar mi vida, sirviéndome de gran satisfacción el cultivo de las letras y la poesía*»¹⁹⁰². Finalment, li agraià l'enviament de l'*Armana Prouvençau* amb la notícia de la visita i els versos mistralencs, i li recordava: «*No olvido el ofrecimiento que hice a V. de dedicarle la nueva edición del Llibret de versos*»¹⁹⁰³. Oferiment que s'havia produït l'agost anterior a Maiano. Encara que, segons assegurava Llorente, «*esta edición está ya dispuesta, pero aún no se ha publicado porque quiere escribir el prólogo nuestro gran crítico y polígrafo Marcelino Menéndez Pelayo, y estoy esperando este trabajo*»¹⁹⁰⁴, sabem que la tercera edició del *Llibret de versos* no veié la llum fins 1909.

Tan sols quatre dies després, Mistral li responia confirmant-li que havien rebut les dues caixes «*de délicieuses mandarines*»¹⁹⁰⁵, i que, «*en attendant le llibret de versos, je vous renouvelle l'expression de ma vieille et fidèle amitié*»¹⁹⁰⁶.

¹⁹⁰⁰ *Ibidem.*

¹⁹⁰¹ MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions...», p. 213.

¹⁹⁰² *Ibidem.*

¹⁹⁰³ *Ibidem.*

¹⁹⁰⁴ *Ibidem.*

¹⁹⁰⁵ Carta 390: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 61.

¹⁹⁰⁶ *Ibidem.*

El 15 d'abril, i des del mas dels Algadins estant, Llorente adreçava una nova carta a Mistral en què li preguntava per la festa provençal que, segons havia llegit a *Figaro*, «*había de celebrarse en Arles el día de Pascua, por iniciativa de Vd.*»¹⁹⁰⁷. També li demanava que, si no era massa molèstia, li enviara «*algún periódico en el cual esté relatada*», i li preguntava si havia rebut l'exemplar de l'*Almanaque «Las Provincias» «en el que he publicado el artículo sobre nuestra inolvidable visita a Maillane»*¹⁹⁰⁸.

El provençal li respongué, afirmativament, mitjançant una targeta postal datada a Maiano el 17 d'abril de 1904¹⁹⁰⁹. Un mes després, el 27 de maig, «*an cinquanten dòu Felibrige*», li'n feia arribar una altra a la redacció de *Las Provincias* en què es podia llegir: «*Mirèio embrasso Don Valentino pèr soun article bèu sus La fèsto vierginenco*»¹⁹¹⁰. Era la felicitació de Mistral per l'article que, tres dies abans, Llorente havia publicat al diari¹⁹¹¹; i que, sens dubte, degué elaborar a partir de la informació que prèviament li hauria enviat l'autor de *Mireio*.

A finals d'any, el dia 7 de desembre, en assabentar-se que Mistral havia sigut distingit amb el premi Nobel de literatura de 1904, *ex aequo* amb José Echegaray, Llorente li remeté una nova epístola per a manifestar-li la seua felicitació i la de la seua família: «*Gran satisfacción me ha causado la noticia de haberle adjudicado a usted el premio Nobel. Desde que se instituyó comprendí que muy pronto sería para el Homero provenzal; no hay en Europa, no hay en el mundo quien lo merezca más*»¹⁹¹².

La resposta de Mistral es produí tres dies després. A banda d'agrair-li la felicitació li comunicava que pensava destinar els diners del premi a

«faire restaurer un vieux palais d'Arles, palais de l'époque Renaissance que la municipalité veut bien me concéder, et une fois restauré et aménagé

¹⁹⁰⁷ MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions...», p. 213.

¹⁹⁰⁸ *Ibidem*, p. 214.

¹⁹⁰⁹ Carta 393: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 63.

¹⁹¹⁰ MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions...», p. 214.

¹⁹¹¹ VALENTINO, «En Provenza. La festo vierginenco», *Las Provincias* (24-V-1904).

¹⁹¹² MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions...», p. 214.

magnifiquement j'y transporterai le "Museon Arlasen" (qui aura là beacoup plus d'espace), et j'en farai le siège central du Félibrige qui y aura sa bibliothèque et ses archives et qui pourra y tenir ses séances et y donner ses fêtes»¹⁹¹³.

No sabia dir si fou a conseqüència d'aquella carta, però el ben cas és que l'estiu següent Llorente tornà a creuar els Pirineus per a apropar-se fins a Arlés i visitar el museu felibrenc. Seria allí on es tornaria a trobar amb el seu amic Mistral.

9.10 La segona visita de Llorente a Mistral (1905)

Llorente i Mistral iniciaren l'any 1905 de semblant manera a com havien acabat el 1904: amb felicitacions i desigs de prosperitat. D'aquesta manera, el valencià li envià una targeta postal amb un «*desea buen año 1905 al glorioso poeta y a su excelente esposa*»¹⁹¹⁴, que fou contestat el 30 de gener pel provençal amb un «*remerciement affectueux au cher et glorieux félibre de Valence pour son "buen año". Que Dieu lui donne aussi!, et à tous les siens*»¹⁹¹⁵.

La concessió del premi Nobel i l'ampliació del «Museon Arlaten» avivaren novament l'interés de Llorente per visitar Mistral, i provocaren que fóra un any en què el valencià havia de dedicar una gran atenció a l'Homer de la Provença. D'aquesta manera, el 10 de febrer i a la secció «Algo de poesía», *Las Provincias* reproduí un breu poema de quatre versos escrit en provençal per Melchior de Palau i titulat «A Frederic Mistral»¹⁹¹⁶. I el 29 de maig de 1905, des del mas de Sant Vicent dels Algadins, Valentino s'esplaiava llargament parlant de «*Mistral, el premio Nobel y el Museo Provenzal de Arles*»¹⁹¹⁷.

¹⁹¹³ Carta 411: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 79.

¹⁹¹⁴ MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions...», p. 214.

¹⁹¹⁵ Carta 418: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 84.

¹⁹¹⁶ DE PALAU, Melchor, «A Frederic Mistral», *Las Provincias* (10-II-1905).

¹⁹¹⁷ VALENTINO, «De re literaria. Mistral, el premio Nobel y el Museo Provenzal de Arles», *Las Provincias* (29-V-1905).

Aquest article fou reproduït per LLORENTE FALCÓ, Teodor, *Amb motiu d'un centenari...*, p. 134-142.

El primer que feia Llorente era afirmar que *«el artículo de hoy llegará a los lectores benévolo (necesito que lo sean) con cuatro o cinco meses de retraso»*¹⁹¹⁸. Perquè la seua intenció era parlar de la concessió del premi Nobel de 1904 a Mistral. Afirmava escriure aquell article *«para decir algo de lo que mi glorioso amigo me escribía sobre lo que iba a hacer de los miles de francos que a las manos se le venían»*¹⁹¹⁹; és a dir, que enllaçava l'article amb la carta més amunt comentada que Mistral li havia escrit el 10 de desembre de 1904. Assegurava que aquells diners serien destinats a una obra patriòtica i altruista, perquè s'invertirien

*«en extender y perfeccionar el naciente Museo de Artes, en hacer de él el centro, el monumento, el templo, en que el arte, la historia, la tradición, la naturaleza, todo lo que hay de peculiar y característico en aquel bello y poético país, se conserve con su carácter propio, no sólo como recuerdo venerable de los antepasados, sino también como perenne enseñanza, ejemplo y estímulo para los provenzales de hoy y de mañana»*¹⁹²⁰.

A continuació Llorente inseria unes paraules del poeta de Maiano en què s'explicava com i de quina manera havia concebut la creació del museu, per si de cas necessitaven *«estímulo, ejemplo y enseñanza nuestros buenos, pero algo indolentes valencianos»*¹⁹²¹. Per a la seua ampliació i ubicació a un palau d'Arlés, Mistral assegurava comptar amb l'ajuda d'un nord-americà establert a Avinyó, *«míster Eduardo León»*, *«que va a abrir una suscripción en los Estados-Unidos para reunir los fondos que exigen la restauración del palacio y su acomodo al nuevo destino»*¹⁹²². De la mateixa manera, el valencià es feia ressò de la iniciativa d'aquell ianqui a través de la transcripció d'un manifestacions aparegudes al diari *Figaro*. Les reproduïa tot preguntant-se:

¹⁹¹⁸ *Ibidem.*

¹⁹¹⁹ *Ibidem.*

¹⁹²⁰ *Ibidem.*

¹⁹²¹ *Ibidem.*

¹⁹²² *Ibidem.*

«¿No es grato recojer esos ejemplos de amor patrio, en los espíritus superiores, y de cooperación eficaz en los pueblos agradecidos?»¹⁹²³.

Finalment, Llorente recordava que quan a Maiano Mistral li havia parlat del Museu d'Arlés, li havia dit que seguia l'exemple de Balaguer amb el Museu-Biblioteca de Vilanova i la Geltrú; i preguntava:

«Lo que en Cataluña ha hecho, pro patria, el "Trovador de Monserrat"; lo que en Provenza está haciendo el cantor de Mireya y de Calendau, ¿no podríamos intentarlo en Valencia, reuniéndonos, a falta de una personalidad tan gloriosa y magnánima como aquellas, los que sentimos el mismo entusiasmo por nuestro hermoso y querido país natal?»¹⁹²⁴.

La voluntat d'interpel·lar els lectors valencians era més que evident.

Aquell interès pel «Museon Arlaten» provocà que en agost de 1905 Llorente mamprenguera «amb la seua familia un viatge per el (sic) migdia de França, amb l'objecte de visitar el Museu Provençal d'Arlés, i en esta ciutat el va rebre Mistral, qui li feu una acollida com si fora de la seua casa»¹⁹²⁵. Aquella seria la quarta i darrera trobada personal que, després de les de Barcelona (1868), Montpeller (1878) i Maiano (1903), tindria lloc entre tots dos poetes. Valentino en reté compte als lectors de *Las Provincias* a través de dos articles publicats, arbitràriament, tres i nou mesos després: «En Marsella y después en Arles»¹⁹²⁶ i, sobretot, «El "Museon Arlaten"»¹⁹²⁷, on explicà amb tot tipus de detalls com s'havia desenvolupat l'encontre amb l'Homer de la Provença i la posterior visita al Museu arlesià. Segons contà Llorente, «avisé a Mistral, cuando llegué a Marsella, el propósito de aprovechar mi viaje de este verano

¹⁹²³ *Ibidem.*

¹⁹²⁴ *Ibidem.*

¹⁹²⁵ LLORENTE FALCÓ, Teodor, *Amb motiu d'un centenari...*, p. 142.

¹⁹²⁶ VALENTINO, «Impresiones de viaje. En Marsella y después en Arles», *Las Provincias* (11-XII-1905).

¹⁹²⁷ VALENTINO, «Impresiones de viaje. El "Museon Arlaten"», *Las Provincias* (11-VI-1906).

Cristòfor Martí Adell —«Mistral i Llorente. Les relacions occitano-valencianes...», p. 274-275—, que cita tots dos articles, no en dóna la data de publicació.

*para visitar a Arles, y me contestó: “El domingo os espero a almorzar en el Hotel Pinus”. Y hétenos en marcha»*¹⁹²⁸.

Encara que semble improvisada, com bé explicà Llorente Falcó aquella visita devia estar programada amb antelació. I és possible que Llorente pensara a fer-la amb més companyia que la de la seua família. De fet, el 12 de juliol de 1905 Joan Navarro Reverter adreçava una carta al patriarca de la Renaixença valenciana en què exclamava: «¡Vichy! ¡El Mont Blanc! ¡Mistral! ¡Que mundo de recuerdos!»¹⁹²⁹. Sens dubte, prèviament a aquella data, Llorente devia haver fet partícip Navarro Reverter de la seua intenció de recórrer França i visitar Mistral. I, és més, devia haver-lo convidat a apuntar-s'hi. Altrament, no s'entén que Navarro Reverter afirmara: «¡Con qué gusto acompañaría a V. en esa encantadora excursión...! Pero este año me limito a explorar los Pirineos. (...) Deseo me avise su regreso, porque andaré cerca de Tolosa y quizás pueda acompañarle a ver a Mistral»¹⁹³⁰.

L'1 d'agost de 1905, quan molt probablement Llorente encara no havia iniciat el viatge, Mistral envià una targeta postal amb una salutació coral «*au felibre majorau Don Teodor Llorente, president ounouràri e foundatour egrègi dóu Rat-Penat de Valènço*»¹⁹³¹, és possible que com a resposta a una anterior missiva en què el valencià li haguera manifestat la seua intenció de visitar Arlés.

No sabem quin dia d'agost es produí l'encontre entre Mistral i els Llorente. Només sabem que esmorzaren junts a l'Hotel Pinus i que visitaren el Museu Arlesià, que encara no havia sigut traslladat al seu nou emplaçament. L'autor del *Llibret de versos* explicava la curta història del museu, que havia sigut fundat en 1896 per Mistral juntament amb sis companys provençals, que s'havien proposat «*guardar en él todos los objetos que pudieran dar idea de la*

¹⁹²⁸ VALENTINO, «Impresiones de viaje. En Marsella y después en Arles», *Las Provincias* (11-XII-1905).

¹⁹²⁹ Carta 429: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 94.

¹⁹³⁰ *Ibidem*, p. 95.

¹⁹³¹ Carta 430: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 94.

vida peculiar de su hermosa y querida región»¹⁹³². De fet, el museu admetia tot tipus d'utensilis, des d'estampes, monedes i eines del camp fins a instruments musicals; i, segons el valencià, la multitud i varietat dels objectes reunits en tan pocs anys eren prova de la gran estima vers la pròpia història que havia desenvolupat, a Provença, «*el renacimiento felibresco*»¹⁹³³.

Llorente descrigué tot el que havia vist a les sales del museu. Cadascuna d'elles estava dedicada a un tema en concret i tenia un nom particular. El valencià ens parlava de cinc de les sis habitacions que el composaven: «*Calendalo*», dedicada al Nadal; «*Chambro espousivo*», l'alcova; «*Salo festadiero*», on s'exhibia tot allò relatiu a les festes populars; «*Meinagero*», «*que nos da completa idea de la vida del campo, de la construcción y equipo de los mases*»¹⁹³⁴; i «*Salo felibrenco*», on estava representada la Renaixença provençal i que, com bé podem imaginar, fou la que més entusiasma el patriarca valencià.

Valentino finalitzava el seu extens article d'una manera ben eloqüent: «*Esto es lo que quisiera yo que se hiciese en Valencia, y siento no tener autoridad y alientos para promoverlo e iniciarlo. Pudiéramos tener un Museo Valenciano tan interesante como el de Arles, o quizás más. Nada nos falta para ello, mas que decisión para crearlo*»¹⁹³⁵. Com sabem, però, aquella idea mai no es portà a terme.

Llorente i la seua família degueren fer nit a Arlés. Com a anècdota podem dir que transcriví la curta conversa que l'endemà, en acomiadar-se de Mistral, es produí entre tots dos, conseqüència del fet que

«*le repitiése mi ruego para que visite a Valencia:*

—*Iré, me dijo.*

—*¿Cuándo? le pregunté, lleno de alegría.*

—*Cuando inaugureis el Museo Valenciano.*

¹⁹³² VALENTINO, «Impresiones de viaje. El "Museon Arlaten"», *Las Provincias* (11-VI-1906).

¹⁹³³ *Ibidem.*

¹⁹³⁴ *Ibidem.*

¹⁹³⁵ *Ibidem.*

—*¡Dios lo quiera!, exclamé lleno de desconfianza*¹⁹³⁶.

Si aquella conversa es produí en els termes exactes en què nou mesos després ens la reportà Llorente, és cosa que no té massa importància. El que importa és indicar l'interés i la desconfiança que l'autor del *Libret de versos* mostrava davant la futura i hipotètica instauració d'un «Museu valencià».

Abans d'acabar l'article, però, Valentino encara reportà una altra anècdota —segurament falsa, després explicarè perquè¹⁹³⁷. Mentre visitaven les sales del Museu arlesià Llorente interrogà Mistral, que amb tota probabilitat li feia de *cicerone*, tot preguntant-li:

«—¿Hay —le pregunté— algún libro, algún rapport, algún catálogo, que me pueda servir para recordar siempre esta grata visita?

—Tengo lo que deseáis —me contestó.

Y me dio un hermoso volumen, esmeradísicamente impreso sur papier velin, con buenos fotograbados, en cuya portada leí: —Jeanne de Flandreysy. La Venus d'Arle et le Museon Arlaten»¹⁹³⁸.

Llibre que, en el moment de redactar la ressenya, el valencià assegurava haver llegit. Però és el cas que en la carta que l'Homer de Provença li adreçà el 7 de setembre de 1905, pocs dies després d'haver-se vist, es pot llegir:

«À votre retour à Valence vous trouverez, au bureau de Las Provincias, un livre relatif à "La Vénus d'Arles" et au "Museon Arlasen" que je vous ai fait adresser per l'auteur lui même, la Comtesse Jeanne de Flandreysy. (...) À l'occasion, vous pourrez lui faire un compliment dans votre journal. (...) Recevez, cher ami,

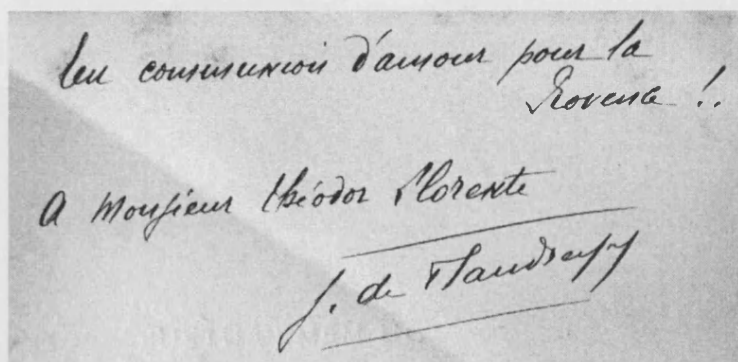
¹⁹³⁶ *Ibidem.*

¹⁹³⁷ Curiosament, de tot el que deia l'escrit fou això el que més va cridar l'atenció de Cristòfor Martí. Vegeu: MARTÍ ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Les relacions occitano-valencianes...», p. 275-276.

¹⁹³⁸ VALENTINO, «Impresiones de viaje. El "Museon Arlaten"», *Las Provincias* (11-VI-1906).

*l'expression de mon meilleur souvenir pour la journée que nous passâmes en Arles»*¹⁹³⁹.

Gràcies a l'amabilitat del besnét de Llorente, el Sr. Joan Teodor Corbín, he pogut consultar el llibre *La Venus d'Arle et le Museon Arlaten*, conservat a l'Arxiu biblioteca Llorente, i puc afirmar que porta la següent dedicatòria autògrafa: «*En communion d'amour pour la Provence! A monsieur Théodor Llorente. J. de Flandreusy*». Cosa que avalaria la versió de Mistral: que el llibre fou remés a la redacció de *Las Provincias* per la pròpia autora; i desmentiria la de Llorente, que afirmà haver-lo rebut de mans del *capoulié*.

En communion d'amour pour la
Provence!
A Monsieur Théodor Llorente
J. de Flandreusy

Siga com siga, durant els mesos que havien transcorregut des d'aleshores el director honorari de *Las Provincias* havia tingut temps més que suficient de llegir el llibre, i degué considerar que, ja que havia sigut per mediació de Mistral que li havia arribat, es podia considerar que era el propi poeta de Maiano qui li l'havia donat personalment. De fet, com que Mistral —que el 24 d'agost de 1906 escrivia «*au carissime grand felibre de Valènço gramaci pres Arle e Mount-Pelié*»¹⁹⁴⁰— no hi trobà res a objectar a l'explicació llorentina, Cristòfor Martí acabà deduint: «Supose que la gent d'aquella època, d'aquesta mena d'actuacions, deuria dir això de “fer literatura”, puix que

¹⁹³⁹ Carta 440: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 104-105.

¹⁹⁴⁰ Carta 468: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 123.

Mistral es referia als articles «Impresiones de viaje. El “Museon Arlaten”», *Las Provincias* (11-VI-1906) i «Impresiones de viaje. Montpellier», *Las Provincias* (20-VIII-1906), tots dos escrits per Valentino.

descarte tota intenció de falsejar els fets i supose que en l'ànim de l'autor dels articles no hi havia més desig que el de presentar les coses de la forma més agradable possible»¹⁹⁴¹. D'altra banda, i pel que fa al comentari «no tinc notícia que Llorente escrigués la salutació aqueixa que li demanava Mistral per a l'autora del llibre»¹⁹⁴², que també realitzà Martí (en referència al «*compliment dans votre journal*»), pense que l'autora de *La Venus d'Arle* degué donar-se més que satisfeta amb les lloances i l'espai —dos paràgrafs— que Valentino li havia dedicat a l'article «El "Museon Arleten"»¹⁹⁴³.

9.11 Mistral i les noces d'argent de Lo Rat Penat (1906)

Com ja he explicat en parlar de Miquel Costa i Llobera, l'any 1906 Lo Rat Penat organitzà una festa per a homenatjar les vint-i-cinc reines dels Jocs Florals que des de 1879 fins a 1905 havia tingut l'entitat cultural. La cerimònia tingué lloc el 30 de juny, i hi havien sigut convidats, perquè hi contribuïren amb alguna composició, els més destacats poetes de Castella, Múrcia, Aragó, Mallorca, Catalunya i Provença.

A tal efecte, el Baró d'Alcahalí, aleshores president de Lo Rat Penat, s'havia adreçat a Mistral per a comunicar-li la celebració de les noces d'argent dels Jocs Florals i demanar-li col·laboració:

«Castella y Aragó, Catalunya, Mallorca, Múrcia y València, per la veu de ses més inspirats trovayres, enviaran a la festa curts messages poètics, a modo de

¹⁹⁴¹ MARTÍ ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Les relacions occitano-valencianes...», p. 276.

¹⁹⁴² *Ibidem*.

¹⁹⁴³ Són aquestes: «*La autora de este libro —me dijo— es una dama ilustre, muy conoedora del arte, muy entusiasta de Provenza, que en esta obra hace un estudio magistral de la Venus griega, encontrada en nuestro circo, y que es hoy una de las joyas del Louvre, y consigna después sus impresiones en una visita a este Museo, con un calor de sentimiento que nunca le agradeceré bastante.*

*He leído luego con grata delectación el libro de la noble dama provenzal. Un párrafo hay en él que avivó el pensamiento que me escarabajea desde aquel día de Arles, inolvidable para mí. Dice la simpática escritora: "Ya que no encontramos Museos vivientes, ya que los pueblos modernos no conservan sus hábitos y sus trajes tradicionales (pues si la España se abanica aún, olvida su mantilla y abandona su bolero), ya que una pretendida civilización lo nivela todo, es de desear que otras ciudades, siguiendo el ejemplo de Arles, piensen en reunir y en conservar los elementos de su historia"». VALENTINO, «Impresiones de viaje. El "Museon Arlaten"», *Las Provincias* (11-VI-1906).*

coral saludo a les nostres justes lliteràries, y la corporació que m'honre en presidir espera del gran Felibre de la Provença qu'en nom de tan aymada terra y de sa dolça parla mos honre ab una nova mostra de lo seu privilegiat talent y de sa bondad, sempre reconeguda y mai prou enaltida»¹⁹⁴⁴.

Al mateix temps —o pocs dies després— que el Baró d'Alcalalí tramitava la demanda, Llorente la reforçava amb l'enviament d'una nova targeta postal a Mistral, datada a València el 7 de juny de 1906, per a pregar-li «*un accueil bien veillant à la pétition du président de Lo Rat-Penat. Nous serons heureux si vous avez la bonté de lui diriger un bref message (huit ou douze vers) d'adhésion à notre fête littéraire*»¹⁹⁴⁵.

Mistral atengué la petició dels ratpenatistes, però només a mitges. La seua resposta es produí el 12 de juny i constava d'una carta d'adhesió i felicitació i de la poesia «Á dono María Llorente, reino di Jo Florau dou Rat-Penat», que en 1880 havia dedicat a la filla del patriarca, la primera reina dels Jocs Florals valencians. Amb tot, tampoc no volgué dissimular l'afecte que Lo Rat Penat i els valencians li produïen, i a la càlida carta amb què acompanyava la poesia afirmava que «*la lengo valenciano es uno di plus douço e di mai amistouso de l'Empèri dóu Soulèu, e nostro lengo prouvençalo, qu'es sa sorre naturalo, ié mando, à-n aquelo oucasion, uno brassado pléno de tendresso*»¹⁹⁴⁶. Pel que fa a la composició que adjuntava, comentava que «*en signe de ma vièio simpatio pèr la gènto socieuta literàri de Valènço, permetêsme d'oufri à la nouvello subeirano de vostre Gai Sabé l'óumage qu'oufriguére en 1880 à Na María Llorente, fiho dóu patriarcho de vosto pouësio, que fugué la proumiero Rèino dóu Rat-Penat*»¹⁹⁴⁷.

¹⁹⁴⁴ MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions...», p. 215.

¹⁹⁴⁵ *Ibidem*, p. 214.

¹⁹⁴⁶ «En Lo Rat-Penat. Bodas de plata de sus Juegos Florales», *Las Provincias* (1-VII-1906).

Posteriorment, la carta i els versos foren reproduïts a «Una fiesta de "Lo Rat-Penat"», *Almanaque «Las Provincias» para 1907*, València, 1906, p. 231. Així mateix, també foren recollits per Teodor Llorente Falcó a *Amb motiu d'un centenari...*, p. 150-151.

¹⁹⁴⁷ «En Lo Rat-Penat. Bodas de plata de sus Juegos Florales», *Las Provincias* (1-VII-1906).

L'adhesió de l'ancià Mistral a les noces d'argent de Lo Rat Penat era plena. El que passa és que, bé perquè (com en 1903 li havia confessat a l'autor del *Llibret de versos*) ja estava «retirat», o bé perquè no en tenia ganes, la realitat és que no es prengué la molèstia d'enllestir els «*huit ou douze vers*» que Llorente li demanava.

Amb tot, cinc dies més tard, el Baró d'Alcahalí, novament en nom de Lo Rat Penat, li escrigué per a agrair-li formalment «lo gran honor que li habeu dispensat al remitirme tan bondadosament la preciosa y sentida composició, com a fraternal mensatge ab que la Musa de Provenza saluda en ses Bodes d'Argent als nostres Jochs Florals, en l'alta representació de ses hermoses il·lustres Soberanes»¹⁹⁴⁸.

I encara vint dies després, el 6 de juliol, Lo Rat Penat trameté una nova carta a Mistral, signada pel president i pel secretari accidental, Manuel Giner San Antonio, per a manifestar-li «les més rendides gràcies per sa brillant cooperació a nostra pròxima passada festa de les Bodes d'Argent dels Jocs Florals, enviant sa notable poesia de saludo y adhesió»¹⁹⁴⁹; i adjuntar-li «un exemplar de “Las Provincias” ahon va publicada la esmentada poesia»¹⁹⁵⁰.

Amb aquest motiu, el 29 de juliol el provençal es dirigí a Llorente per a regraciar-li «*les n^{os} de Las Provincias dans lesquels j'ai lu le compte-rendu des noces d'argent du Rat-Penat avec l'honneur —que vous avez fait à mon envoi de vieille amitié— et puis le brillant récit de votre passage en Arles*»¹⁹⁵¹. Sens dubte, el provençal havia de referir-se a l'exemplar corresponent a l'1 de juliol de 1906, que, com sabem, incloïa una llarga ressenya dels actes i les poesies que hi foren llegides.

¹⁹⁴⁸ MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions...», p. 215.

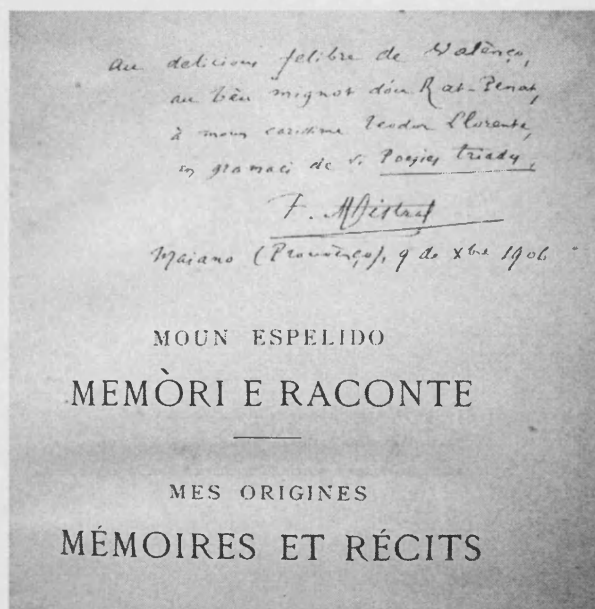
¹⁹⁴⁹ *Ibidem*, p. 216.

¹⁹⁵⁰ *Ibidem*.

¹⁹⁵¹ Carta 466: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 121.

L'enviament de determinats núms. de *Las Provincias* a Mistral degué ser un fet bastant habitual, si més no en els darrers anys de vida del patriarca valencià. De fet, entre les cartes familiars —i inèdites— que es conserven a l'Arxiu biblioteca Llorente hi ha un parell de referències, una de juliol de 1906 i l'altra de maig de 1907, en què Llorente ordena al seu fill, aleshores director efectiu del diari, que envie diversos exemplars de *Las Provincias* a diferents escriptors, entre ells Mistral.

En aquella lletra (segurament targeta postal) Mistral també li deia que «*ci-derrière*» —a l'anvers, cal pensar— Llorente podria veure el pavelló en què les princeses de Baux, poble del districte d'Arlés, «*tenaient leur Cour d'Amour*». I que pensava reproduir-lo exactament igual «*dans le cimetière de Maillane, pour en faire mon tombeau*». Així s'entén millor la targeta postal que el 24 d'agost Mistral envià «*au carissime grand felibre de Valènço*» i en què, segons els editors de l'*Epistolari Llorente*, hi havia «una fotografia que porta al peu imprès el títol següent: Les Beaux.— *Pavillon de la Reine Jeanne*. Damunt de la fotografia escrigué Mistral: “Fac-simile del meu sepulcre” i sota el títol: “(Cort d'amor)”»¹⁹⁵².

Finalment, cal apuntar que en octubre de 1906 Llorente i Mistral podien haver tornat a coincidir a Barcelona, ja que tots dos foren nomenats presidents honoraris del Congrés Internacional de la Llengua Catalana¹⁹⁵³. Tanmateix, i a diferència del valencià, el provençal no hi assistí, no sabem si per motius de salut o ideològics; perquè ja hem vist com en octubre de 1903 havia manifestat

¹⁹⁵² Carta 468: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 123.

¹⁹⁵³ «Congreso Internacional de la Lengua Catalana. Sesión inaugural», *Las Provincias* (17-X-1906).

les seues reticències envers el caire que a Catalunya estava prenent la reivindicació cultural. Amb tot, hi envià una adhesió.

9.12 L'episodi de les cadenes del port de Marsella (1907)

Durant gran part de l'any 1907 es produí un episodi que podríem qualificar d'«abús de confiança» per part dels felibres provençals, i del qual Mistral acabà penedint-se'n. Aprofitant l'interés i l'estima —probablement desmesurats— que, especialment des de 1903, el patriarca valencià demostrà cap a la història i la cultura provençals, i singularment cap al seu *capoulié*, hom pretengué que Llorente realitzara les gestions pertinents perquè foren retornades les cadenes que antigament tancaven el port de Marsella i que des de primeries del segle XV s'exhibeixen a la Catedral de València: primer als pilars de l'altar major, i des de 1779 als murs de la Capella del Sant Calze.

Val a dir que aquelles cadenes són un trofeu de guerra, i que havien sigut portades a València pel rei Alfons V el Magnànim:

«Quan, a la seua tomada de Nàpols, volgué consolidar la seua dominació en Itàlia fent un acte valerós que reafirmara el seu poderiu. Amb les huit galeres i les dotze naus que portava atacà a Marsella, s'apoderà del seu port i entrà en la ciutat, que fon saquejada per les seues tropes. Testimoni d'aquella victòria, que no pogueren evitar les forces que defenien la ciutat atacada, foren el cos de Sant Lluís

de Tolosa i les cadenes del seu port, trencades per el valencià Romeu de Corbera amb una barra de ferro, que també es conserva penjada en el mur»¹⁹⁵⁴.

D'aquesta manera, el 27 de febrer de 1907 Maurici Rimbault s'adreçava a Llorente per a explicar-li que l'«*Escolo felibrenco de la Mar*», societat felibrenca de Marsella, «*s'apprête à fêter son trentenaire au mois de Mai*»¹⁹⁵⁵; i que, per aquell motiu, «*notre illustre maître Mistral*» li havia suggerit una idea: «*Il s'agirait pour l'Escolo de demander —et d'obtenir— la restitution des chaînes de notre port emportées jadis par votre roi Alphonse V après sa descente à Marseille et suspendues aujourd'hui encore dans la principale église de Valence*»¹⁹⁵⁶. Li demanaven consell, i també que els indicara a quina autoritat, civil o eclesiàstica, s'havien de dirigir per a realitzar la petició de les cadenes. És a dir, d'alguna manera, li demanaven que fera d'intermediari. Amb la qual cosa, el posaven en un compromís i una situació ben delicades.

Ignore si Llorente respongué a aquella carta, però sembla prou evident que no féu cap gestió al respecte. Segons els seu fill, «sols parlà d'este assumpte amb alguns íntims seus, com els canonges En Roc Chabàs i En Josep Sanchis Sivera, En Lluís Cebrian, tots valencianistes entusiastes i historiadors molt entesos, que coincidiren amb ell de que no es podia atendre la demanda»¹⁹⁵⁷.

És molt probable que el vell patriarca guardara silenci, i per això dos mesos després, el 4 d'abril, un altre felibre, Joan Monné, que també invocava «*notre Maître aimé et vénéré Frédéric Mistral*»¹⁹⁵⁸, s'adreçava novament al valencià per a comunicar-li que «*notre fête du trentenaire approche; nous devons la célébrer le 12 Mai prochain*», i que Maurici Rimbault li havia encomanat, en la seua qualitat de degà dels felibres de Marsella,

¹⁹⁵⁴ LLORENTE FALCÓ, Teodor, *Amb motiu d'un centenari...*, p. 158.

¹⁹⁵⁵ Carta 494: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 145.

¹⁹⁵⁶ *Ibidem*, p. 146.

¹⁹⁵⁷ LLORENTE FALCÓ, Teodor, *Amb motiu d'un centenari...*, p. 160.

¹⁹⁵⁸ Carta 499: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 149.

*«et surtout d'ami intime de Mistral, d'insister auprès de vous pour savoir ce que nous devons et pouvons espérer pour la réalisation de cette pensée heureuse du gran Maianen, qui serait un nouveau gage de fraternité, un nouveau lien qui unirait nos âmes pour le triomphe de l'“idée latine”!»*¹⁹⁵⁹.

La veritat és que la pressió que els felibres pretenien exercir damunt l'ancià poeta, tot invocant-li el nom de Mistral —l'«*ami intime*»— i parlant-li de la devolució de les cadenes com d'una nova «penyora de germanor» valenciano-provençal, ratllava el desvergonyiment.

Tot sembla indicar que passà el «*trentenaire*» i que Llorente, que finalment sí que contestà a les cartes, no mogué un sol dit per tornar les cadenes, perquè es tractava d'una qüestió d'orgull històric que excedia la seua voluntat i la seua capacitat. I que, ni que n'haguera estat d'acord, és evident que hauria sigut contemplada per la major part dels seus conciutadans com una traïció i humiliació històriques. Un sentiment d'orgull, d'altra banda, ben viu hui encara. De fet, fa pocs mesos el periodista Alfons Llorenç escrigué que les cadenes de Marsella «són un trofeu de guerra, de les continuades hostilitats contra França, la nostra secular enemiga; el record d'un episodi de la nostra nació com a primera potència marítima de la Mediterrània»¹⁹⁶⁰.

Mistral, que fins aquell moment s'hi havia mantingut en silenci, escrigué a Llorente el 8 de juliol de 1907. Ho féu a propòsit de la publicació del volum *Versos de la juventud*, que recollia una part de l'obra poètica castellana de Llorente. A la segona part de la carta, es referia a l'afer de les cadenes: «*Et je vous demande pardon pour l'ennui que les félibres de Marseille vous ont donné peut-être au sujet des “Chaînes” de leur port. C'est moi qui suis le coupable, car je les engageai (pour m'amuser) à faire cette amicale réclamation*»¹⁹⁶¹. Una broma que degué fer molt poca gràcia a Llorente.

Perquè no tot fóra negatiu també afirmava que, si més no, la demanda, «*un peu risquée, nous a valu la jolie et spirituelle réponse que vous faites,*

¹⁹⁵⁹ *Ibidem.*

¹⁹⁶⁰ LLORENÇ, Alfons, «Cadenes», *El Temps*, 1.120, València, 29 de novembre de 2005, p. 92.

¹⁹⁶¹ Carta 518: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 164.

réponse qui sera publiée dans un gran journal de Marseille»¹⁹⁶². Gràcies a aquesta afirmació sabem, doncs, que sí que hi hagué resposta de Llorente. Finalment, Mistral deia que el que sí que es podria fer seria «*la photographie du trophée du roi Alphonse, dont le Musée de Marseille et celui d'Arles recevraient volontiers une épreuve*»¹⁹⁶³. Sempre i quan, és clar, això no reportara cap nova molèstia per al valencià.

Així les coses, resultava ben interessant conèixer quina havia sigut la resposta de Llorente, de la qual només se sabia que fou publicada a un periòdic de Marsella. Per tal de trobar-la, en 1932 Llorente Falcó realitzà algunes gestions amb el director d'Oc, «periòdic que es publicà en Tolosa, orgue del moviment renaixentista literari en el migdia de França, M. Ismael Girard, però sense tindre la fortuna de poder arregar este curiosíssim document»¹⁹⁶⁴.

Amb millor sort, entre la documentació inèdita que arreglè a Maiano mentre realitzava la tesi doctoral, Cristòfor Martí trobà una carta del 26 de juliol de 1907 en què Llorente esmentava un número del periòdic *Semaphore*, «*que habla de las cadenas del puerto de Marsella e inserta la carta mía de contestación a los Felibres de la Mar*»¹⁹⁶⁵. I fou així com aquest investigador pogué fer-se amb l'escrit del patriarca de la Renaixença valenciana, traduït del castellà i titulat «*Les chaînes du port de Marseille*»¹⁹⁶⁶. En ell, Llorente afirmava que «*la restitution à Marseille des chaînes de son vieux port se présente à moi sous un côté sympathique, car, entendu que je suis amoureux et un admirateur du midi français*»¹⁹⁶⁷. Tambè que professava «*une enthousiaste admiration et amitié pour notre grand Mistral et il me plairait beaucoup de satisfaire à l'un desirs*»¹⁹⁶⁸, però que es tractava d'una qüestió no exempta de dificultats. Que els valencians estaven acostumats a veure aquells «*trophées de nos vieilles*

¹⁹⁶² *Ibidem.*

¹⁹⁶³ *Ibidem.*

¹⁹⁶⁴ LLORENTE FALCÓ, Teodor, *Amb motiu d'un centenari...*, p. 163.

¹⁹⁶⁵ MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions...», p. 217.

¹⁹⁶⁶ MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Les relacions occitano-valencianes...», p. 283-286.

¹⁹⁶⁷ *Ibidem*, p. 284.

¹⁹⁶⁸ *Ibidem.*

gloires»¹⁹⁶⁹ a les parets de la Seu, on pràcticament havien adquirit un caràcter sagrat, i que seria ben difícil intentar traure-les d'allí. Perquè, de fet, eren contemplades com «*un souvenir de ce que fut et put le royaume de Valence, aujourd'hui enclavé dans la nationalité espagnole*»¹⁹⁷⁰.

D'altra banda, també els comunicava que ni l'Ajuntament de València ni les autoritats eclesiàstiques no podien disposar de les cadenes, perquè no els pertanyien. Eren propietat de l'Estat espanyol, i era als seus responsables a qui, en tot cas, se'ls havien de reclamar. Allò, doncs, era un afer d'estat. Finalment, els feia una proposta, una mena de contraoferta: «*Valence ferait une chose avec joie: elle rendrait à Marseille les corps de St. Louis évêque de Marseille, que le même roi emporta, aussi, en échange de celui de St. Vicent Ferrer, qui se trouve à Vannes, où il mourut. Mais celà, souleverait, du côté de la France, de grandes difficultés*»¹⁹⁷¹. I amb la petició de disculpes per no poder contribuir a la «lluminosa» idea de Mistral, posava fi a l'escrit.

Trobe que és més que evident que Llorente degué sentir-se molest per una petició que excedia les seues possibilitats, i que el posava en un greu compromís davant dels seus conciutadans. Mistral, finalment, degué adonar-se de la desmesura de la petició, i d'ací el to de la seua carta del 8 de juliol. La

¹⁹⁶⁹ *Ibidem.*

¹⁹⁷⁰ *Ibidem*, p. 285.

¹⁹⁷¹ *Ibidem.*

resposta del valencià es produí nou dies després, i demostra que acceptà les disculpes del provençal i que l'amistat entre tots dos no n'isqué malparada: «*Lo que indicáis respecto a las cadenas del puerto de Marsella, lo haré con mucho gusto; os enviaré pruebas de la fotografía, y también un retrato mío para el Museo de Arles, ya que tuvisteis la bondad de pedírmelo el día inolvidable de nuestra visita a aquella ciudad*»¹⁹⁷².

En les jornades posteriors al 17 de juliol, Mistral degué fer-li arribar un exemplar del *Sémaphore* amb l'article, perquè, com sabem, el valencià li tornà a escriure el 26 de juliol per a agrair-li l'enviament i recordar-li que, «*como le dije en mi carta anterior, haré sacar fotografía de ese trofeo histórico y se la remitiré*»¹⁹⁷³. Tot sembla indicar que fou d'aquesta cordial manera com tots dos personatges donaren per tancat l'afer de les cadenes del port de Marsella.

9.13 L'homenatge a Mistral (1909)

Un episodi al qual Llorente Falcó no fa referència al llibre *Amb motiu d'un centenari. Mistral i Llorente (Recull de notícies i impressions)* és l'homenatge que, a través de l'erecció d'un monument i de la inauguració de la nova seu del «Museon Arlaten», el municipi d'Arlés i tota Provença reteren a Mistral en maig de 1909, i del qual es féu ressò *Las Provincias*.

La correspondència que tots dos escriptors intercanviaren durant l'any 1908 confirma que, com hem vist, la intimitat nascuda arran de les trobades de 1903 i 1905 no s'havia vist malmesa per l'afer de les cadenes. El 4 de gener de 1908 Mistral havia enviat una targeta de felicitació d'any «*à mon bon ami Théodore Llorente et à sa famille. Mes vœux les plus cordiaux pour l'année 1908 et les suivantes...*»¹⁹⁷⁴. El 24 de març del mateix any Llorente li manifestava la seua alegria davant el «vostre nomenament pera representar à Provença en lo cinquantenari dels Jochs Florals de Barcelona»¹⁹⁷⁵, una edició a la qual Llorente també havia sigut invitat i en la qual esperava retrobar l'amic:

¹⁹⁷² MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions...», p. 216.

¹⁹⁷³ *Ibidem*, p. 217.

¹⁹⁷⁴ Carta 559: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 196.

¹⁹⁷⁵ MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions...», p. 219.

«Quin goig pera de que (sic) allí nos encontràrem fa quaranta anys! Vejамse y abрасemse allí de nou»¹⁹⁷⁶.

El *capoulié* del Felibritge li responia immediatament, tres dies després, per a dir-li que «*je ne pourrai aller à Barcelone*»¹⁹⁷⁷. Es referia a Llorente com al «*demier survivant de notre rencontre au Montserrat en 1868*», i li assegurava que «*nul n'est plus digne que vous (...) de représenter la pléiade des fondateurs des Jeux Floraux*»¹⁹⁷⁸. El provençal, que ja havia no s'havia fet present al Congrés Internacional de la Llengua Catalana de 1906, tornava a declinar la invitació dels catalans. Per quins motius?

Un any després d'aquella carta, el 26 de març de 1909, *Las Provincias* publicà, en portada, un article titulat «En honor de Mistral», il·lustrat amb un esbòs de l'estàtua de l'escriptor provençal propera a inaugurar-se a Arlés. L'escrit, signat amb les inicials «X. Y. Z.», informava els lectors valencians que

*«Provenza, por suscripción popular, ha erigido en la plaza del Fórum de Arlés un monumento, que al par que perpetúe la memoria de Federico Mistral, sea artístico testimonio de la admiración que por él siente todo provenzal. Pero no contento el país de los Felibres con erigir al autor de Mireille una estatua, ha dispuesto que el mismo día que ésta sea descubierta se inaugure el "Museon Arletan" y el "Panthion du Felibrige", el sueño dorado de Mistral, la obra a que ha consagrado la segunda mitad de su existencia»*¹⁹⁷⁹.

Quatre dies més tard, el 30 de març, el poeta de Maiano envià una targeta postal a Llorente en què es llegia: «*Gramaci e remembranço de tout con*»¹⁹⁸⁰. Sens dubte, feia referència a l'article que acabem d'esmentar.

Finalment, la inauguració de la nova ubicació del «Museon Arlatén», que com sabem havia sigut traslladat al palau dels comtes de Laval, tingué lloc el dissabte 29 de maig de 1909; i la de l'estàtua de Mistral l'endemà, diumenge dia 30. Perquè la festa fóra encara més gran, totes dues inauguracions es feren

¹⁹⁷⁶ *Ibidem.*

¹⁹⁷⁷ *Ibidem.*

¹⁹⁷⁸ *Ibidem.*

¹⁹⁷⁹ X. Y. Z., «En honor de Mistral», *Las Provincias* (26-III-1909).

¹⁹⁸⁰ Carta 659: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 278.

coincidir amb les celebracions pel cinquantenari de l'edició de l'obra *Mireio*. El fruit resultant fou un llibre de gran format i impressió de luxe¹⁹⁸¹. L'article de *Las Provincias* que anunciava tots aquests actes finalitzava de la següent manera: «*Sabemos que en Arles se recibirán algunas felicitaciones de Valencia como Homenaje al Homero provenzal*»¹⁹⁸². Entre elles no faltà la de Llorente.

De fet, tres dies abans, el 25 de maig, l'autor del *Llibret de versos* havia escrit a «mon gloriós y volgodísim amich» per a felicitar-lo i enviar-li la seua adhesió i una forta abraçada:

«Jo volia y desitjava donarvosla de totes veres. Encara que mes forses decauen, esperava poder anar á Arles, assistir a vostre jubileu, vore vostra estàtua en aquella plassa dels Oms, hon se despedirem la darrera visita que vos fiu. Ha estat imposible perquè estos dies no podia ausentarme de Valencia. Estem de festa per la apertura de nostra Exposició Regional; tenim aquí al Rey, que ha vingut á inaugurarla. Es una gran contrarietat pera mi esta coincidencia»¹⁹⁸³.

Amb la qual cosa comprovem que Llorente conservà l'esperança de tornar a retrobar-se amb Mistral fins a una data molt avançada en el temps.

Aquella no era, però, ni l'única ni la més emotiva de les contribucions del valencià a l'homenatge. N'hi havia més. La setmana anterior, el 18 de maig, Mistral li havia escrit una targeta en què es llegia: «*Au cher contemporain, compagnon et témoin du cinquantenaire de Mirèio, au grand félibre de Valence et à tous les siens! Merci cordial*»¹⁹⁸⁴. El vell felibre li estava agraint la composició en valencià titulada «Mireya» que Llorente havia redactat amb la voluntat de sumar-se a les festes d'homenatge a Mistral. Aquella poesia fou, originàriament, publicada a la revista mensual de l'Ateneo de Madrid que dirigia Mariano Miguel de Val, juntament amb d'altres de Rubén Darío, Fernández Shaw, Iracheta, Mesa, Pérez de Ayala, Zayas i Val.

¹⁹⁸¹ *Le Jubilé de Frédéric Mistral. Cinquantenaire de Mireille. Arles, 29-30-31 Mai 1909*, par J. Charles-Roux, avec une héliogravure, 509 illustrations, dont 130 portraits de F. Mistral, de 1852 a 1912 et 73 autographes du Poète, Paris, librairie A. Lemerre, 1912.

¹⁹⁸² «El Homenaje a Mistral», *Las Provincias* (28-V-1909).

¹⁹⁸³ MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions...», p. 219.

¹⁹⁸⁴ Carta 671: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 286.

Tres mesos després, «Mireya», de Llorente, fou publicada a *Las Provincias*. Diu així:

Fa cinquanta anys, quan dolsa me sonreya
la joventut y me inspirava amors,
á los meus ulls aparegué Mireya,
omplintme l'esperit de resplandors.

Inocent, complaguda, jubilosa,
vaig vore'n mitj d'encantadors vergers,
á la que me semblá capoll de rosa,
filla gentil del Mas dels Llironers.

Vaig vore obrir á la infantil donzella
son tendre cor als sentiments més vius,
y de son amador felís parella,
en les florides branques buscar nius.

Aqueixa visió idíllica, llavors,
¡cóm brillá hermosa en mos ensomnis d'or!
¡Cóm ses fascinacions engisadores
feren glatir mon jovenivol cor!

Vui'l foch de la ilusió ja en mí s'apaga
y tristament ma vida se consumí,
mes aquella visió sempre'm falaga,
flameja sempre ab la mateixa llum.

Al nostre anhel de la idéal (sic) bellesa
la campesina de la Crau (sic) respón;
á tots nos enamora y embelesa,
¡no ja dins de la Crau, en tot lo món!

Y aixís será mentres llumene'l día;
¡viurá sempre la verge provensal!
Y eix miracle de amor y poesia

tú, tú l'has fet, meravellós Mistral!¹⁹⁸⁵.

Era la tercera poesia que Llorente li dedicava i, segons que hom pot llegir al text que l'acompanya, no degué ser l'única col·laboració valenciana que aparegué a la revista de l'Ateneo de Madrid: *«Termina este homenaje literario con una bella fantasía del Sr. Bonilla y San Martín, en la que supone que Virgilio y Hesiodo se volvieron a encarnar; Hesiodo fue Jacinto Verdaguer, y Virgilio es Mistral»*¹⁹⁸⁶.

Finalment, el 6 de novembre de 1909, en vespres de la gran coronació popular de Llorente com a «Poeta de València», el director honorari de *Las Provincias* escrivia novament a Mistral per a dir-li: *«Os envío la nueva edición de mi Llibret de versos. Os la dedico. Nada más grato para mi que poner vuestro nombre inmortal al frente de este modesto mío. Esta dedicatoria lleva la fecha de la inolvidable visita que, acompañado de mi mujer y mis hijos, os hice*

¹⁹⁸⁵ «Homenaje á Mistral. Mireya», *Las Provincias* (15-VIII-1909).
Posteriorment, fou reproduïda a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1910*, València, 1909, p. 117.

¹⁹⁸⁶ «Homenaje á Mistral. Mireya», *Las Provincias* (15-VIII-1909).

en vuestro poético retiro de Maillane»¹⁹⁸⁷. I és que, efectivament, la dedicatòria d'aquella nova edició de les poesies valencianes de Llorente —la tercera, titulada també *Nou llibret de versos*—, obeeïa a la promesa que el valencià li havia fet durant la visita d'agost de 1903. Juntament amb el volum, Llorente li adjuntava una invitació de l'alcalde de València per a la festa que, en honor del patriarca de la poesia valenciana, hom preparava per al 14 de novembre.

Mistral, que aleshores comptava 79 anys, no assistí a la coronació llorentina. Tanmateix, i com no podia ser d'una altra manera, en els dies posteriors envià una carta de felicitació i d'adhesió afectuossíssima, que havia sigut datada a Maiano el 19 de novembre. D'aquesta carta, ens n'han pervingut dues versions: l'original francès, a través de l'*Epistolari Llorente*¹⁹⁸⁸, i una traducció al castellà, que fou publicada a *Las Provincias* el 23 de novembre de 1909. Mistral, a més d'agrair-li la dedicatòria del *Nou llibret de versos*, afirmava:

*«Me asocio con todas mis admiraciones al solemnísimo y conmovedor homenaje nacional que la ciudad de Valencia acaba de tributar al poeta de su idioma, de sus glorias y de su patriotismo. ¡Mi buenísimo Llorente, nosotros somos los últimos de la pléyade catalana, valenciana y provenzal que tuvo el honor de impulsar el renacimiento del país de Oc! Abrazémonos, y que Dios nos guarde»*¹⁹⁸⁹.

9.14 La visita de Sanchis Sivera a Mistral (1910)

L'agost de 1910 el canonge valencià Josep Sanchis Sivera visità Mistral a Maiano. Malalt com estava, Llorente, que un any abans havia manifestat la seua voluntat de tornar a veure el provençal —«¡Déu vos allargue la vida, y me done el goig de tornar a vorevos!»¹⁹⁹⁰, li havia escrit el 25 de maig de 1909— tingué molt a veure amb aquella trobada, ja que hi actuà com a intermediari.

¹⁹⁸⁷ MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Les relacions occitano-valencianes...», p. 312-313.

¹⁹⁸⁸ Carta 719: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 319.

¹⁹⁸⁹ «El poeta Llorente. Adhesiones a su homenaje», *Las Provincias* (23-XI-1909). A diferència de la que fou publicada a l'*Epistolari*, aquesta carta (segurament per error) porta data del 18 de novembre.

¹⁹⁹⁰ MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions...», p. 220.

A banda de fer-se'n ressò a *Las Provincias* amb la publicació d'un extens article titulat «Visita a Mistral»¹⁹⁹¹, havia redactat una carta de presentació —quasibé de recomanació— del canonge, datada a València el 15 d'agost de 1910, per tal que el vell *capoulié* el tractara i acollira de la millor manera possible. Entre altres coses, li havia dit:

*«Lleva esta carta para usted un valenciano, entusiasta admirador del gran poeta provenzal, que considera como grandísima satisfacción poder estrechar su mano. (...) Yo ruego a usted que le reciba bien, que reciba los recuerdos que para usted y para madame Mistral lleva de mi mujer, de mis hijos y míos, y deseo que me traiga muy buenas noticias de ustedes dos, por cuya salud hago fervientes votos»*¹⁹⁹².

L'admiració i familiaritat amb què el director honorari de *Las Provincias* tractava el canonge ratpenatista no ha d'estranyar el més mínim. Sanchis Sivera fou l'escriptor que més a prop tingué Llorente durant els seus darrers anys i, sobretot, durant la malaltia que el deixà invàlid i que el conduí a la mort. Sanchis Sivera fou qui l'amortallà, i una de les persones que més l'ajudà i l'aconsolà durant el patiment. D'altra banda, tampoc no s'ha d'oblidar que fou de la seua ploma d'on isqué, pocs dies després de morir Llorente, la millor de les poques biografies que en els darrers cent anys ha merescut el patriarca de la Renaixença valenciana, biografia que encara hui es caracteritza pel rigor i la immensa quantitat de dades que conté¹⁹⁹³.

El cas és que Sanchis Sivera mamprenia un viatge a Brussel·les i Anglaterra i, induït per Llorente, pensava fer una parada a Maiano. La trobada que Mistral i el canonge valencià mantingueren el dia 18 d'agost de 1910 fou descrita, com he dit abans, a *Las Provincias*. Es tractava d'una carta dirigida al seu director honorari i datada a Avignon el mateix dia 18, en què Sanchis Sivera explicava la visita que havia realitzat al *capoulié* del Felibritge i a la seua

¹⁹⁹¹ SANCHIS SIVERA, José, «Visita a Mistral», *Las Provincias* (10-IX-1910).

¹⁹⁹² MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions...», p. 220.

¹⁹⁹³ SANCHIS SIVERA, José, «Biografía del laureado vate Teodoro Llorente y Olivares», *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*, 7, València, juliol de 1911, p. 290-370.

esposa. A més de confirmar-li que li havia lliurat la seua carta, li descrivia l'alegria que havia experimentat Mistral en tenir notícies de València. Asseverava el canonge: «*Le hablé también de usted, y esto es lo que más le interesó. Me dijo que usted, a quien llama "el poeta nacional de Valencia", era uno de sus mejores amigos, y me pidió pormenores de su coronación*»¹⁹⁹⁴. També li explicava que Mistral li havia regalat dos exemplars del seu últim llibre, «*el Génesis traducido al provenzal con el texto latino y el francés*»¹⁹⁹⁵. Finalment, afirmava que la dona del provençal «*se ha interesado mucho por la salud de madame Llorente y de toda la familia*»¹⁹⁹⁶.

Posteriorment, amb data del 30 d'agost, des de Museros Llorente tornà a escriure a Mistral per a agrair-li l'acollida que havia dispensat al canonge valencià i el llibre —el *Gènesi* traduït al provençal— que li havia donat per a ell. Demostrava tenir coneixement de la trobada gràcies a l'epístola que, com hem vist, Sanchis Sivera li havia enviat: «*Su carta me ha llenado de alegría. Sobre*

¹⁹⁹⁴ SANCHIS SIVERA, José, «Visita a Mistral», *Las Provincias* (10-IX-1910).

¹⁹⁹⁵ *Ibidem*.

A l'Arxiu biblioteca Llorente es conserva un exemplar de *La Genèsi* (Paris, 1910) amb la següent dedicatòria: «*À mon excellent ami Teodor Llorente. De tout cor, F. Mistral. Maiano, 20 d'Avoust 1910*». Cosa que sorprèn perquè, segons l'article de *Las Provincias*, la visita es produí el dia 18 d'agost, i no el 20.

¹⁹⁹⁶ SANCHIS SIVERA, José, «Visita a Mistral», *Las Provincias* (10-IX-1910).

*todo, por lo que me dice del buen estado en que os ha encontrado, y también a madame Mistral. El cielo quiere favoreceros, y lo tenéis muy merecido»*¹⁹⁹⁷.

Dotze dies després d'aparèixer l'article de Sanchis Sivera, *Las Provincias* publicà una semblança biogràfica de Mistral amb motiu d'haver celebrat, el dia 8 de setembre, el seu 80é aniversari: «*De vida rica y feliz, armónica, dedicada al enaltecimiento de su patria, que es su musa, su ideal de belleza, el entusiasmo de sus juveniles años y el orgullo de su vejez*»¹⁹⁹⁸. La semblança, anònima i quasibé apologètica, el presentava com «*el cantor de la Provenza*»: «*Poeta lírico, dramático y épico, historiador, periodista, lingüista y reformador de la lengua provenzal*». Recordava que, «*aunque siendo patriota*» —francès, s'entén—, «*es ante todo provenzal, es decir, enemigo acérrimo de la centralización existente*». Destacava les seues obres més famoses i emblemàtiques i, finalment, reproduïa tres paràgrafs d'Alfons Daudet, «*el amigo de la juventud de Mistral*»¹⁹⁹⁹, que evocaven els inicis literaris del *capoulié* i el descobriment de la llengua materna. Amb el tracte i l'atenció que li va dedicar durant els seus darrers nou anys de vida, era ben improbable que a Llorente li passara per alt una efemèride com la del huitanté aniversari de Mistral.

Anteriorment a aquelles epístoles i articles, i perquè quede patent com de fluïda fou la comunicació entre tots dos poetes durant els últims anys de vida del valencià, cal recordar que l'11 de juliol de 1910 el director honorari de *Las Provincias* s'havia posat en contacte amb el provençal per a agrair-li que haguera autoritzat el poeta valencià Bernat Morales Sanmartín, amic de Llorente i prou més jove que ell, a traduir al castellà l'obra *Nerto*; que, com sabem, fou publicada a Barcelona en 1911. Llorente assegurava que l'interessat «*hará todo lo posible para que la versión resulte exacta y al mismo tiempo agradable*»²⁰⁰⁰.

¹⁹⁹⁷ MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions...», p. 220.

¹⁹⁹⁸ «Federico Mistral», *Las Provincias* (22-IX-1910).

¹⁹⁹⁹ *Ibidem*.

²⁰⁰⁰ MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Les relacions occitano-valencianes...», p. 314.

9.15 La defunció de Llorente (1911)

Tot i ser sis anys major, Mistral sobrevisqué en tres a Llorente. Des de juny de 1910 la salut del valencià es veié molt ressentida a causa d'un atac d'hemiplegia que, tanmateix, els metges pogueren mitigar. Però a partir de l'11 de febrer de 1911, i fins al 2 de juliol, data de la seua defunció, l'autor del *Llibret de versos* estigué afectat d'una paràlisi que el privà de la capacitat de moviment d'un costat del cos, i que l'obligà a passar els darrers mesos de vida assegut en una butaca.

Que sapiem, l'última carta que Llorente adreçà a Mistral porta data del 23 de desembre de 1910. Li deia que li enviava el retrat que el provençal li havia demanat per a penjar en la «sala dels felibres» el dia que havien visitat junts el museu d'Arles: «*Al fin, puede más el deseo de ver, para lo sucesivo, mi nombre y mi imagen en aquel glorioso recinto, y le envío por correo el retrato*»²⁰⁰¹. Llorente fixava la mirada en la posteritat. Sens dubte, pressentia propera la mort. També li indicava que, igual que havien fet d'altres vegades, ell i la seua dona li enviaven una caixa de mandarines.

Mistral responia amb prestesa. Abans d'una setmana li comunicava: «*La belle corbeille de mandarines est arrivée a bon port*»; també que «*votre portrait est superbe*», que l'havien manat a emmarcar i que, ben prompte, figuraria a «*la salle des poètes de langue d'Oc, au palais du Félibrige, le poète lauréat du royaume de Valence sera là parmi les maîtres de notre Renaissance*»²⁰⁰². I amb salutacions i records per a la família se n'acomiadava.

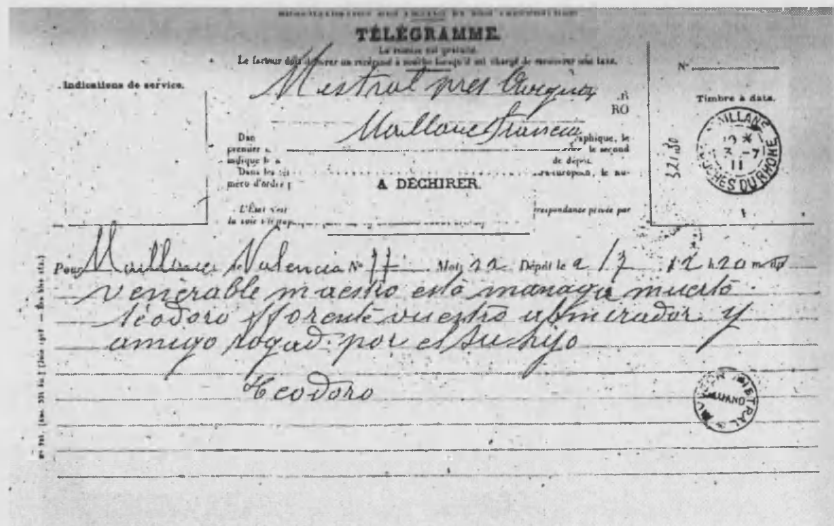
La següent comunicació escrita que els relaciona és un telegrama de vint-i-dues paraules que Llorente Falcó adreçà a «Mistral, près Avignon. Maillane. Francia», i que fou enviat des de València el 2 de juliol de 1911, a les 12 hores i 20 minuts. Literalment diu: «*Venèrable maestro está managa (sic) muerto Teodoro Llorente vuestro admirador y amigo rogado por el su hijo*

²⁰⁰¹ MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions...», p. 221.

Segons aquest mateix autor, «al Museon Arlaten hi ha també la fotografia de Llorente dedicada. La dedicatòria diu: "Al Museu d'Arles. Per invitació de F. Mistral. Teodoro Llorente". Hi també una nota aclaratòria que diu: "Teodor Llorente, capoulié di pouèto valencian (Espagno)"», *ibidem*, p. 224.

²⁰⁰² *ibidem*.

Teodoro». Efectivament, Llorente havia mort a les 3.45 h de la matinada, «sentat en un silló i rodejat de sa muller, els fills, el canonge Sanchis i Sivera i el Baró d'Alcahalí»²⁰⁰³.

L'endemà, dia 3, l'octogenari provençal adreçà una carta de condol a la família de Llorente; carta que, amb el títol d'«El pésame de Mistral» i traduïda al castellà, fou publicada en portada de *Las Provincias* el dia 8 de juliol. Mistral lamentava la pèrdua que, per a la llengua d'oc, suposava la defunció del patriarca de la Renaixença valenciana; i destacava que

*«el gran patriota Llorente, eminente sucesor de Ausias March, había hecho que volviese a florecer, bajo las más puras formas, la lengua popular del reino de Valencia, y desde los primeros tiempos de nuestro Renacimiento meridional habíamos rendido homenaje a su maestría, otorgándole el título de Mayoral de Felibres»*²⁰⁰⁴.

També tenia un record per a la festa de la coronació de 1909, que definia com «la dulce recompensa que el poeta ambiciona: la prueba tan conmovedora de su popularidad». Finalment enviava, en nom «de todos los

²⁰⁰³ Nota 1, carta 765: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 351.

²⁰⁰⁴ MISTRAL, F., «El pésame de Mistral», *Las Provincias* (8-VII-1911).

*poetas de este lado de los Pirineos*²⁰⁰⁵, les seues mostres de sentiment i dolor. Significativament, l'original francès d'aquesta carta tanca el volum segon de l'*Epistolari Llorente*²⁰⁰⁶.

El fill del finat agrai, mitjançant carta datada el 28 de juliol, les mostres de condolença que Mistral els havia enviat: «*En nombre de toda mi familia escribo a Vd. para agradecerle su sentidísima carta digna de su gran corazón. La admiración que sentía mi buen padre por Vd. era grandísima y toda esta familia pronuncia su nombre con veneración*»²⁰⁰⁷.

Finalment, l'últim document de la relació Llorente-Mistral conegut és una carta datada a Maiano el 7 d'agost de 1911 i adreçada a «Dolores Falcó et sa famille». Diu així: «*Pèr moun grand e bon ami "D. Teodor Llorente" ma remembranço mai que douço en esperant de lou revèire davant Diéu!*»²⁰⁰⁸. Com veiem, aquella epístola posava fi a la llarga i conseqüent relació d'amistat i companyonia que en vida havien mantingut tots dos escriptors amb una referència a Déu, a la transcendència.

Mistral morí el 25 de març de 1914. A tots dos poetes, convertits en símbols dels seus respectius pobles encara en vida, els esperava una posteritat ben distinta. És ben cert que, com va afirmar Cristòfor Martí, tots dos personatges es caracteritzen per la seua «supervivència»: «Ni Mistral ni Llorente, així com llurs obres, no han estat oblidats després de llur traspàs i el pas del temps no sembla, com en altres casos, acostar-los a l'oblit»²⁰⁰⁹. De fet, fa pocs mesos que s'ha editat entre nosaltres, els valencians, un volum que recupera dues traduccions catalanes de Mistral i que mira d'analitzar i de resituar, amb dignitat i justícia, el llegat del provençal dins de la tradició valenciana²⁰¹⁰.

²⁰⁰⁵ *Ibidem*.

²⁰⁰⁶ Carta 765: *Epistolari Llorente*, vol. II, Barcelona, 1930, p. 351.

²⁰⁰⁷ MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Noves aportacions...», p. 221-222.

²⁰⁰⁸ Carta 847: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 67.

²⁰⁰⁹ MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Les relacions occitano-valencianes...», p. 337.

²⁰¹⁰ Es tracta de: MISTRAL, Frederic, *Les illes d'or i Nerta*, traduccions de Lluís Guamer i Jacint Verdaguer, edició i estudis de Joan Antoni Millón i Emili Casanova, Paiporta, 2005, que ha portat a terme l'editorial Denes.

Que Llorente desitjà establir per tots els mitjans uns sòlids lligams d'amistat, afectuosos i ideològics, amb Mistral, sembla més que evident. I que durant els nou darrers anys de la seua vida aquesta amistat arribà a ser íntima, està també fora de tot dubte. El que passa és que, en compte d'acceptar-la amb naturalitat, tal com es va produir, ens hem mirat aquella relació amb recel i desconfiança; i ens hem mirat Llorente, més que com el personatge que fou, com el personatge que ens hauria agradat que haguera estat. No d'una altra manera s'entén que Cristòfor Martí sentenciara: «És ben evident que Llorente no va seguir l'exemple del seu *admirat Mistral*, ni en la creació d'una obra literària valenciana, ni en el treball de conscienciació social dels valencians, ni tan sols en la creació d'un museu d'etnografia»²⁰¹¹.

Però, on són els estudis que ens descriuen i analitzen la vasta obra social, política, periodística i literària de Llorente? On els que ens expliquen la complexitat de la seua ideologia i la dels seus coetanis? Tenia alguna possibilitat real d'establir-hi un museu d'etnografia? El desitjava, la societat civil

²⁰¹¹ MARTÍ I ADELL, Cristòfor, «Mistral i Llorente. Les relacions occitano-valencianes...», p. 384.

valenciana? Per què havia de fer-ho tot sol? I com s'ha d'interpretar aquesta altra afirmació de Martí:

«Si nosaltres avui haguéssim de lamentar alguna cosa, a la vista de tot el que Mistral significà per a Provença, caldria lamentar-se que Llorente no n'hagués seguit l'exemple, car finalment la seua producció valenciana és ben poca cosa dins el conjunt de la seua obra i les seues manifestacions reivindicatives, quan no resulten contràries a la clarificació del conflicte valencià respecte al centralisme i a les altres àrees de parla catalana, excessivament discretes o vacil·lants (sic)»²⁰¹².

Ja em disculparà l'autor d'aquestes línies, però acusar Llorente de centralista espanyol tot comparant-lo amb *monsieur* Mistral em sembla, si més no, grotesc. A més, dir que les seues actuacions i manifestacions foren contràries a la clarificació del conflicte valencià és tancar els ulls a la realitat de l'època.

En les actuacions de Mistral i de Llorente he trobat una diferència clau a què Cristòfor Martí sembla no concedir importància: mentre, amb el pas dels anys Llorente, afiançà la seua relació amb els renaixencistes catalans, i ja ancià assistí a actes tan significatius com el Congrés de la Llengua Catalana (1906), el cinquantenari dels Jocs Florals de Barcelona i l'homenatge a Verdaguier (1908) i l'homenatge a Aguiló (1909), a partir del canvi de segle l'ancià Mistral començà a recelar dels protagonistes de la Renaixença catalana, i declinà les invitacions que aquells escriptors li feren a participar en el Congrés Internacional de la Llengua Catalana i en el cinquantenari dels Jocs Florals de Barcelona.

En la meua opinió, si alguna cosa hem de lamentar actualment és el desinterés, el desconeixement i —en alguns casos— la subjectivitat que determinats investigadors valencians han demostrat respecte a l'obra llorentina; i l'escassa vitalitat que la cultura provençal gaudeix actualment en el conjunt francès, molt més minoritzada i esquifida que la valenciana (catalana) en el conjunt espanyol. És a dir, i seguint el raonament de Cristòfor Martí: l'escassa

²⁰¹² *Ibidem*, p. 385.

eficàcia social de la labor mistraliana respecte a la llorentina. Això és el que pot deplorar qui desitge lamentar alguna cosa. No tinc cap dubte que en la comparació ix beneficiat Llorente, que comptà amb un estol de continuadors i de deixebles que, agrupats al voltant de les generacions de 1909 i 1930, durant els inicis del segle XX i fins la dècada dels anys 50 l'exalçaren, l'estudiaren i el reivindicaren. Cosa que, lamentablement, no passà amb Mistral.

10. Teodor Llorente, escriptor valencià

Al llarg de la seua fecunda i dilatada existència Llorente fou un lector compulsiu i un escriptor prolífic. Així, a banda de la dedicació periodística, la seua professió, també exercí com a creador literari (poeta valencià, castellà i, en menor mesura, autor teatral), assagista, traductor, historiador i, fins i tot, crític artístic i literari.

Entre els llibres que Llorente publicà en vida, i que recullen part d'aquesta dedicació intel·lectual, destaquen, pel que respecta a producció periodística, els volums de cartes o reportatges —prèviament reproduïts a *Las Provincias*— *Viaje de S. M. D. Alfonso XII* (1877), en què relatà l'expedició realitzada durant aquell any per la comitiva reial al llarg del mediterrani, i *1867 y 1878* (1879), sobre les impressions que li causaren les dues exposicions universals de París; *Versos de la juventud (1854-1866)*, de 1907, quant a poesia castellana; el *Llibret de versos*, de 1885, i les seues posteriors reedicions i ampliacions (1902 i 1909), quant a poesia valenciana; una desena de llibres amb poemes en versió castellana d'autors com ara Víctor Hugo, Lord Byron, Voltaire, Goethe, Heine i La Fontaine, en el capítol de les traduccions; i, finalment, la vasta obra *Valencia. Sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia*, publicada en dos volums els anys 1887 i 1889-1902, pel que fa als estudis històrics. La producció teatral, obra de joventut, restà inèdita.

Totes aquestes facetes intel·lectuals no li valgueren, ni molt menys, idèntic ressò social. Així, mentre la de poeta valencià fou la que més aplaudiments li meresqué en els territoris de parla catalana, la que vertaderament escampà els seu nom en l'àmbit de la literatura castellana fou la de traductor dels romàntics europeus.

L'habilitat literària de Llorente assolí els seus primers i més importants fruits en arribar a la Universitat. Segons Calvo Acàcio, allí es mostrà com

«un revolucionari, en el sentit de transformar el gust general dels escolars, adoctrinant-los en les modernes disciplines estètiques, desvetllant-hi llur sensibilitat a l'impuls de la seua i incorporant molts companys en la croada de cultura, de què eren apòstols ell i Querol. Les lletres castellanques primer, més endavant les valencianes, va

tenir en aquells universitaris entusiastes conreadors, victòria mai no aconseguida, si al prestigi cultural dels inductors no s'haguessin unit l'exemple i la perseverància»²⁰¹³.

I és que, des de ben prompte, Llorente uní, a la seua exquisida formació i superior capacitat intel·lectual, una immensa laboriositat i una preeminent vocació de lideratge social i literari que amb els anys i els esdeveniments s'acrexeria fins a límits inconeguts en la història de la literatura valenciana.

Llorente establí una gran diferenciació a l'hora d'escollir l'idioma en què redactava els seus escrits, una separació que atenia, principalment, al gènere —vers o prosa— i a la temàtica —política o literària. El resultat és que la major part dels escrits en prosa són polítics i estan escrits en castellà; mentre que la major part de la producció lírica coneguda està escrita en valencià.

Aquesta distinció ha donat peu a la creença, prou generalitzada, que únicament utilitzà el valencià per a escriure poesia. Creença que no acaba de ser certa, perquè de fet també produí uns quants textos —al voltant d'una desena: pocs però sucosos— de temàtica cultural i literària en prosa valenciana que, ni que només siga per trencar el tòpic, val la pena d'estudiar²⁰¹⁴. El que passa és que, al costat del gruix de la seua producció en vers, al costat dels seus articles polítics, que són tots en castellà, aquests texts en prosa semblen ben poca cosa. D'altra banda, demanar que haguera escrit els articles periodístics i polítics en valencià, quan és més que evident que cap coetani no utilitzà la llengua materna per a tractar aquests temes, obeeix més a un desig que no a la realitat de l'època.

D'altra banda, resulta evident que a l'hora de redactar poesia Llorente se sentí molt més a gust amb el valencià que no amb el castellà. Segurament

²⁰¹³ CALVO-ACÀCIO, V., «L'equilibri mental i moral de Llorente», *La República de les Lletres*, 7, València, gener-març de 1936, p. 6.

²⁰¹⁴ Fa anys, Joan Fuster i Vicent Salvador s'aproximaren a alguns d'aquests texts: l'article d'*El Cuento del Dumenche* i l'adreça al *Libret de versos*, principalment. Vegeu: FUSTER, Joan, «Pròleg» a BERNAT, Lluís, *Caciquisme roig*, València, 1984, p. 7-35; SALVADOR, Vicent, «Una polèmica sobre la llengua literària», *Caplletra*, 1, València, 1986, p. 61-71; i SALVADOR, Vicent, «El pensament lingüístico-literari de Teodor Llorente», *Caplletra*, 4, Barcelona, 1988, p. 113-122.

també perquè pensava que la seua poesia valenciana tenia més qualitat que no la castellana. Ho il·lustra el fet que no fou sinó fins a 1907, quatre anys abans de morir, que es decidí a publicar en format llibre una part de la seua poesia castellana; i encara cal dir que es tractava de la part pertanyent a l'època de joventut (1854-1866), que edità sota el títol *Versos de la juventud*. Per contra, en 1907 la seua lírica valenciana havia conegut dues edicions (1885 i 1902), i ja estava en preparació una de tercera (1909).

10.1 Lírica valenciana de Llorente (1885-1983)²⁰¹⁵

Hi ha múltiples motius per a pensar que, de les diverses facetes literàries que Llorente practicà, la que més el satisfieia era la de poeta valencià, que tants dies de glòria i llaor hauria de donar-li. De fet, totes les seues poesies més estimades i entranyables foren escrites en aquesta llengua, i també fou les que abans agrupà i donà a les premses en forma de llibre.

La primera poesia valenciana llorentina que es conserva correspon a l'època d'estudiant i està datada en 1855, quan tenia 19 anys. Es titula «L'amor del poeta» i, de manera simptomàtica, porta per encapçalament uns versos d'Ausiàs March:

Llir entre carts, tant vos am purament
que'm res dolor com nom preu amar
sino d'amors que soleu practicar
los amadors amant comunament²⁰¹⁶.

Significa, doncs, que per aquell temps Llorente ja havia tingut contacte amb els clàssics valencians i que pretenia, amb la seua poètica, enllaçar amb ells. Aquell primer poema d'amor espiritual llorentí començava de la següent manera:

²⁰¹⁵ Vaig utilitzar alguns materials d'aquest capítol per a l'elaboració del llibre *Teodor Llorente, el darrer patriarca*, IIFV-Bromera, 2004.

²⁰¹⁶ LLORENTE, Teodor, *Poesies valencianes*, València, 1936, p. 349.

¿Per que nostres dos ánimes juntarse en una volen?
De diferent materia formades elles son;
la meua es d'eixes ánimes que per lo cel sem volen,
y pareix que la terra rails tinga en lo mon.

Tú'm vols, tú'm vols de veres; mes, ¿que eixe amor m'importa
si el foc viu que a tu et crema no'm pot encendre a mí?
Yo visch d'un altra vida, ton ánima está morta
als plaers y a les penes qu'en ella yo busqui²⁰¹⁷.

Amb data anterior al 1857, ès a dir, a l'aparició dels poemes al periòdic *El Conciliador* (els primers a ser publicats), trobem encara una nova composició: «Ple de sospirs el pit», de 1856:

Ella vixqué en lo mon com una flor dels camps
que se la'm (sic) porta'l riu;
pasá com tot lo bo, com pasen els rellamps
en una nit d'estiu.

¿Per qué per lo meu cor tan pronte no pasá
com pasá per lo mon?
Yo la veig, yo la veig; allá en lo cel está
com ella en lo mon fon²⁰¹⁸.

Totes dues poesies, escrites en 1855 i 1856, respectivament, restaren inicialment inèdites, i no fou fins a l'any 1936 que foren publicades (juntament amb altres) pel seu fill, Teodor Llorente Falcó, al volum *Poesies valencianes*, a l'apartat «poesies no incloses en anteriors edicions per considerar-les son autor de poca importància o defectuoses».

Com hem vist en parlar de Miquel Costa i Llobera, l'últim poema que escrigué Llorente fou «Als poetes jóvens», de 1911, una composició no exempta de polèmica ja que, tot i ser un cant d'esperança, l'autor la utilitzà per

²⁰¹⁷ *Ibidem*.

²⁰¹⁸ *Ibidem*, p. 351.

a recriminar als nous poetes la línia excessivament moderna, trista i «amarga» que, al seu parer, havien pres. Al remat, però, els esdeveniments evidenciaren que, en els darrers dies de Llorente, «solament els poetes joves estaven al seu costat i entenien el seu llenguatge, encara que ell ja no podia entendre el llenguatge dels nous poetes...»²⁰¹⁹. «Als poetes jóvens» fou publicada a *Las Provincias* quinze dies després de morir Llorente. Heus ací alguns d'aquells versos:

Oh juvenils poetes, que heu de ser nostra gloria!
¿quin verí los cors vostres ompli i emponsonya?
¿D'espantadors espectres quina visió ilusoria
de vostres ulls plorosos la llum estinguir fa?

Batega en vostres venes la sanch nova y ardenta,
vos oferix la vida sos primerenchs amors;
y alsant trista cridoria, perque tothom la senta,
risibles planyideres, ploreu fingits dolors²⁰²⁰.

L'obra poètica valenciana de Llorente —que abraça un període llarguíssim: des de l'any 1855 fins a 1911, fins a la vespra de la seua mort— recorre diversos viarany estètico-literaris. Així, en funció del tema i del moment en què fou redactada, no resulta difícil distingir dues grans etapes: la inicial, en què preval el romanticisme sentimental i la poesia amatòria; i la de maduresa, en què predomina la lírica pairalista i patriòtica, flouresca i de certamen. És justament en aquesta segona etapa en la que trobem la seua millor poesia, les peces llorentines més melòdiques i emblemàtiques, com ara «Florete sens nom», «Cansoneta amorosa», «Arrós en fesols y naps», «Vora'l barranch dels Algadins» i la celebrada «La Barraca». Composicions que a hores d'ara representen les més valuoses joies del pairalisme poètic valencià, que ja en

²⁰¹⁹ GUARNER, Lluís, «Pròleg» a LLORENTE OLIVARES, Teodor, *Poesia valenciana completa*, València, 1983, p. 70.

²⁰²⁰ «Als poetes jóvens. Última poesia valenciana de D. Teodoro Llorente», *Las Provincias* (17-VII-1911).

vida del poeta causaren una gran expectació, i per les quals fou conegut i admirat arreu del territori catalanoparlant.

Entre aquestes poesies pairals la crítica ha coincidit a assenyalar com una de les més belles i significatives «Vora'l barranch dels Algadins» (1903). Es tracta d'una composició dotada d'una extraordinària bellesa d'imatges, lirisme i musicalitat, que a la suprema descripció del paisatge natural incorpora elements tan íntims i personals com el record de la infantesa i la transcendència:

Vora'l barranch dels Algadins
hiá uns tarongers de tan dols flayre
que pera omplir de aroma l'ayre,
no té lo món millors jardíns.
Allí hiá un mas, y el mas té dins
volguts recorts de ma infantesa;
per ells jo tinch l'ánima presa
vora'l barranch dels Algadins.

Vora'l barranch dels Algadins,
s'alcen al cel quatre palmeres;
lo vent, batent ales llaugeres,
mou son plomall y els seus tronchs fins.
En ells, millars de teuladíns
fan un soroll que'l cor engisa.
¡Quí ouir pogués sa xillerisa
vora'l barranch dels Algadins!

Vora'l barranch dels Algadins
l'aygua corrent los camps anega;
en sos espills lo sol llampega,
y trau l'arrós verdosos brins.
Sona el tich-tach en los molíns;
y al caure'l sol, cassadors destres,
á joca van d'ánets silvestres
vora'l barranch dels Algadins.

Vora'l barranch dels Algadins
mourá demá les palmes l'ayre,
li donarán los horts son flayre,
y sa canturia'ls teuladíns.
Lo mas demá guardará dins
dolsos recorts é imágens belles;
ijo no podré gojar ja d'elles
vora'l barranch dels Algadins!²⁰²¹

10.1.1 El *Llibret de versos* (1885)

Llorente aplegà tota la seua producció lírica valenciana en un sol volum: el *Llibret de versos*. Un sol volum, tanmateix, que des de 1885 fins a 1983 ha conegut sis reedicions i ampliacions, tres en vida del poeta i tres després de mort, les dues darreres transformat ja en «obres completes». A banda, les antologies²⁰²².

D'aquesta manera, la primera vegada que Llorente edità la seua obra valenciana en format llibre fou en 1885, vint-i-huit anys després d'haver donat a la llum les tres primeres composicions. Fins a aquell moment les seues poesies només havien aparegut publicades, de manera esparsa, en periòdics, revistes i anuals de València i Barcelona. Per això el volum que les aplegava moltes d'elles fou rebut amb tant d'entusiasme, dins i fóra de casa.

El *Llibret de versos* havia sigut preparat l'any anterior, en 1884, i tal com finalment aparegué recollia trenta-set poemes —és a dir, una col·lecció significativa de les poesies valencianes de Llorente conegudes fins a aquell moment— i estava dedicat a Marià Aguiló, el seu «volgut amic i savi mestre». El volum es cloïa amb un apartat titulat «Notes del autor» en què el poeta comentava l'origen o el motiu de setze d'aquelles composicions. Un apartat que, posteriorment, es mantingué i s'anà ampliant al llarg de totes les restants

²⁰²¹ LLORENTE, Teodor, *Nou llibret de versos*, València, 1909, p. 305-306.

²⁰²² En destacaré tres: *Poesies triades*, L'Avenç, Barcelona, 1906; *Antologia poètica*, a cura de Carles Salvador, Sicània, València, 1958; i *Poesia*, a cura de Vicent Simbor, IVEI, València, 1996.

edicions, fins i tot les que prepararen Teodor Llorente Falcó (1914 i 1936) i Lluís Guarner (1983).

En el moment en què aparegué el *Llibret de versos* Llorente tenia 49 anys i, molt probablement, el motiu o motius pels quals l'autor tardà tant de temps a donar a l'estampa les seues composicions líriques s'expliquen per la incertesa i els dubtes que li plantejaven la manera com seria rebut, entre una societat poc afecta a llegir i escriure en la llengua que parlava, un llibre culte que aspirava a dignificar un idioma molt corromput pel pas del temps i per les publicacions satíriques. I també per haver de combatre els detractors i «adversaris de la renaixença»: els qui afirmaven que «és treball perdut esforçar-se en fer revivre una llengua morta» o veien aspiracions polítiques —separatistes— en el conreu literari valencià.

A l'«endresa» que encapçala el volum Llorente feua referència a tots aquests entrebancs i atribuïa dos mèrits al *Llibret de versos*: un de patriòtic, en afirmar que la seua producció era una obra de valencianisme; i un altre de lingüístic, en mostrar-se en contra de la vulgarització i a favor de la dignificació de la llengua:

«Per a ajudar á eixa obra de valencianisme he escrit casi tots los versos d'aquest llibret, y per aixó mateix els estampe. He procurat acostarme al modo usual de parlar tot lo que permetixen, per una banda, la propietat y puessa de la llengua, y per altra, la elevació del estil poétich»²⁰²³.

Abans, però, havia fixat la funció ideològica de la seua poètica, en afirmar que tots els seus versos «están inspirats per la mateix (sic) idea d'enaltir la Patria valenciana, recordant ses glòries i restablint el conreu lliterari de sa propia llengua»²⁰²⁴.

En aquest sentit, també em sembla important destacar que, en carta personal adreçada a Víctor Balaguer poc temps després d'aparéixer el volum,

²⁰²³ LLORENTE, Teodor, «Endressa. Al senyor don Marian Aguiló, en la Biblioteca de la Universitat de Barcelona», *Llibret de versos*, València, 1885, p. 11.

²⁰²⁴ *Ibidem*, p. 9.

en juny de 1885, Llorente reconeixia: «*En el Llibret he reunido los versos valencianos que me han parecido menos malos*»²⁰²⁵; i que, amb la seua publicació, «*una de las cosas que más he querido realzar es la fraternidad de Valencia y Cataluña*»²⁰²⁶. Com bé acrediten, d'altra banda, els poemes «València i Barcelona», «Salutació als poetes de Catalunya, Mallorca i Provença», «Als periodistes de Barcelona» i «A la Verge de Montserrat», entre d'altres.

La part lírica del *Llibret de versos* s'obria amb la composició «A mon llibre». Amb un to intimista, entre l'esperança i el desànim, algunes de les seues estrofes —ben significatives— diuen així:

¡Pobre llibret, que guardes en tes fulles
los sentimientos más fondos del meu cor,
com guarda d'un sant mártir les despulles
lo reliquiari d'or!

(...)

De mon matem parlar, que'l mon oblida,
¿serás l'últim ressó, vuit (sic) y desfet,
o espuma que li done foch de vida?
¡Qui ho sab, pobre llibret!

¿Quí sab, quí sab si les passades glórias,
que afanyós cantes tu, renaixerán?
¿Quí sab si en negre doll eixes memórias
los temps engolirán?

Tu vols ser profecía y remembransa,
prech del sepulcre y despertar dels morts;
y el sonriure has mesclat de la esperança
al gemechs dels recorts²⁰²⁷.

²⁰²⁵ Carta 929: *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, 1936, p. 119.

²⁰²⁶ *Ibidem*.

²⁰²⁷ LLORENTE, Teodor, *Llibret de versos*, València, 1885, p. 13-14.

En maig de 1885, pocs dies després d'aparéixer el *Llibret de versos*, l'escriptor Josep Maria Puig i Torralva publicà, a la revista *La Moma*, una ressenya en què ens informava que el poemari «no s'ha posat á la venta y ho sent per aquells que no siguen suscritors á *Las Provincias*, pos está publicat apòsta pera repartirlo gratis entre els seus suscritors»²⁰²⁸. Torralva saludava l'edició del volum amb entusiasme: «Lo renaiximent de la nòstra lliteratura está de enhorabõna. L'aparisió del *Llibret* ha segut una valenta y manifesta pròba de lo que val ella»²⁰²⁹. I, segurament també, motiu d'esperança. No era per a menys: el *Llibret de versos* tenia una forta càrrega simbòlica, i prompte esdevindria el producte estrella de la Renaixença, els versos de més qualitat que el moviment valencià havia estimulat i produït.

Al llarg de la seua ressenya, Puig i Torralva referia els inicis lírics de Llorente, sempre sota el mestratge d'Aguiló i la companyia de Querol. Així mateix, es mostrava ben animat: «Este moviment lliterari ha de anar augmentant cada añ. Una vòlta sembrada la llavor, creixerá la planta y donará frut més dols que la melmelada»²⁰³⁰. Com que el *Llibret de versos* havia sigut confeccionat a partir de la selecció que Llorente havia fet de les seues poesies valencianes esparses en diaris i revistes i ordenades cronològicament, l'autor de la ressenya també es preguntava perquè no havia integrat composicions, com ara «Lliris campestres» «y un'atra dedicá á Ausies Marc»²⁰³¹. Finalment, i pel que fa al llenguatge que el poeta havia utilitzat, Torralva opinava que podia «servir de modèlo á tots els que cultivém la llemosina llengüa (sic)»²⁰³².

Més recentment, en 1983, la primera edició del *Llibret de versos* fou analitzada per Lluís Guarner, qui recordà que el volum recollia les primeres poesies amb què Llorente havia col·laborat a diverses publicacions de Barcelona, com ara el *Calendari Català* i l'*Anuari Català*, i també a l'anuari *Lo*

²⁰²⁸ PUIG Y TORRALVA, Chusep, «*Llibret de versos* de Teodor Llorente», *La Moma*, 9, València, 30 de maig de 1885, p. 74.

²⁰²⁹ *Ibidem*.

²⁰³⁰ *Ibidem*, p. 74-75.

²⁰³¹ *Ibidem*, p. 75.

²⁰³² *Ibidem*.